مەسعوود محەمەد

کەوچکێك شەکر بۆ قاوەی تاڵ

کەوچکێك شەکر بۆ قاوەی تاڵ

مەسعوود محەمەد

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر - هەرێمی کوردستانی عێراق

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان - هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

مەسعوود محەمەد
کەوچکێك شەکر بۆ قاوەی تاڵ - جۆرەوجۆر
کۆکردنەوە و ڕێکخستنی: بەدران ئەحمەد حەبیب
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠٠٠
چاپی یەکەم ٢٠١٠
تیرێژ: ١٥٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس - هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٥٩١ - ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: کارزان عەبدولحەمید. ئاراس ئەکرەم
ڕازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
هەڵەبژێری: تریسکە ئەحمەد
ڕێنووسی یەکگرتوو: بەدران ئەحمەد حەبیب

پێرست

کەیفی جوانرۆیی

دەسکاریکردنی مێژوو و ڕووداوەکانی، بۆ هەر ئامانجێك بێ، کارێکی ناڕەوایە، چونکە کە دەرگای دەسکاری کرایەوە ئیتر شتێك نییە پێوەی داتەوە یا لە سنوورێك بیوەستێنێ، وەیا هەمیشە ئەم گۆڕینە بەرەو چاکە ئاراستە بکا. درۆ و هەڵە کە بخرێتە ناو مێژووەوە ئێستاکە و دوارۆژیش بەهەڵە دەبا، خۆ هەر ئێستاکە و دوارۆژن کە سەردەمێك دەبنەوە بەمێژوو. بۆیە خۆگرتن لە "درووغی مەسڵەحەت ئامێز" لە شتی مێژوویی، چ زۆر و چ کەم، پێویستیەکی ئەخلاقی و کۆمەلایەتییە بەسەر شانی نووسەرەوە. گۆیا دەبێ ڕاستی چی خراپەیێکی لێ ڕوو بدا تا بیگۆڕین بەناڕاستی! باوەڕم نییە هیچ جۆرە سوودێك هەبێ لە هەر شتێکی کە لەسەر هەڵە و درۆ هەڵبەسترابێ. ئادەمیزاد زۆر پێویستی بەڕاستی هەیە و، گەلێك قوربانیی داوە لەم ڕێگەیەدا. دەتوانم بلێم تا ئێستاش لە زۆر مەیداندا بۆ ڕاستی تینووە و، ئەوەندەی چێشتووە لە درۆ و خورافاتی کۆن و نوێ تا کاسەی کەلەڕێژی کردووە.

خوێنەری بەڕێز، بمبوورێ لە نووسینی ئەم پێشەکییە ناچارییە؛ چونکە دەمەوێ لە زووەوە عوزر بێنمەوە بۆ دەربڕین و ڕوونکردنەوەی هەندێ ڕووداوی ناڕەوا کەوا بێ دەسکاری و گۆڕین لە پێشینانم وەرگرتووە، وە بە هەمان چەشن تەسلیمی مێژووی دەکەمەوە. ناشیرینی و ناشیاوێك کە دێنە بەرچاوان لە بەشێکی ئەو شتانەی نووسیومن مزە و نرخی ڕاستی و دەستخاوێنییە (ئەمانەت). کەیفی و هاوچەرخەکانی ئادەمیزاد بوون، نەك فریشتە و پەری، ئەوانیش وەك خەڵقی ئەو دەمە شتی وایان گوتووە و کردووە کە بەگشتی لە باودا بووە و کۆمەی لێ نەکراوە. ناشێ دوای ساڵەهای ساڵ لە ژیان و مردنیان من بێم کردەوە و گفتاری دەسکردیان بۆ هەڵبەستم یا هی ناشیرن لە کردەوە و گفتاریان بسڕمەوە تا لاپەڕەی ژیانیان بێگەرد و لەککە نیشان بدرێ. چی زانیومە و بیستوومە و بەڵگەم هەیە بۆ باوەڕ پێکردنی ئەوە دەنووسم، وە ئەوەی بۆم ساغ نەبووبێتەوە وەك هەیە تۆماری دەکەم بۆ سەرنج و لێکدانەوەی خوێنەری کورد.

کەیفی وەك مەعلوومە لای ئەوانەی شارەزای شیعر و ژیانێن، ناوی فەتحوڵلا و

مەشهووره بە جوانرۆیی، ناوی باوك و خانەوادەی لای من نەزانراوە و نەمتوانیوە تا ئێستا لێی بكۆڵمەوە. خەریكبوون بۆ وەگیرهێنانی زانینی تەواو لەبارەی سەرەتای ژیانی كەیفی (هەروەها دوارۆژانی پێش مەرگی) خۆتەرخانكردنێكی دەوێ كە بۆ ئێستاكەی من نالوێ، بەڵام لەو باوەڕەدام ئەم پەڕەیە لە سەروكاری كەیفی و ژیانی بەندیوارییەكی ئەوتۆی نییە بەشاعیری و هونەرییەوە، ڕەنگە هەر نرخێكی مێژوویی - هەبێ كە نرخێكی كەم نییە - چونكە كەیفی بلیمەتێكی خۆڕسك بووە، نەمامێك نییە لە درەختێكی گەورەوە هەڵی دابێ ، بەڵكو هەر لەسەر بنجی خۆی ڕواوە، ئیتر كوڕی كێیە و لە چ خێزانێك بووە و چۆن دەستی كردووە بە خوێندن، پرسیاری ئەوتۆن وەرامیان هەرچی بێ سەرچاوەی شاعیریەتیی كەیفی ڕوون ناكەنەوە.

بەڵێ ڕاستە شارەزایی بەهەموو قوژبنێكی ژیانی ئەم بلیمەتە ئاوات و ئامانجی هەموو كەسێكە كە خەریكی ئەو چەشنە لێكۆڵینەوەن، بەڵام دەخڵێكی ئەوتۆی نییە بەسەر پێگەیشتوویی و گەشەكردنی ئەدەبی كەیفییەوە . وەك بزانم بەشێوەییەكی نزیك لە قەناعەت لە زووییەكی زووی سەرەتای خوێندن و فەقێیەتیی وڵات و كەسی بەجێ هشتووە و لە كۆیە جێگیر بووە و دەستی كردووە بە خوێندنی ڕاستەقینە و شاعیریەتیی ڕەوشەن بووەتەوە. لەو دەمەدا كە كەیفی هاتووەتە كۆیە، واتە دەوری چەرخێك لەمەوپێش، بەپێی مقیاسی ئەو چەرخە، كۆیە ناوچەییەكی گرینگی خوێندن و شیعر و ئەدەبیات بووە بە نیسبەت هەموو كوردستان. ئێستاكەش دەماودەم باس دەكرێ كە مەجالیسی زانیاری و ئەدەبیی ڕۆژانەی كۆیە چی لە قۆناغی دەوڵەمەند و دەستڕۆییوەكان و، چی لە مەدرەسە و مزگەوت و تەكیە و خانەقاكاندا دیمەنێكی هەرە دیاری ئەو شارە بووە. ئەدیبی گەورەی وەك قاسید و جەلی و ئەختەر و حاجی قادر و كەیفی و شێخ ڕەزا بەرێكەوت لەو سەردەمەدا نەخزاونەتە ئەو ناوچەیە، ئەمانە و زۆری تر لە شوعەرا و مەلا و شێخی ناودار بەروبوومی خوێندنپەرستی و گیانی ئەدەبی بوون كە وەك میرات لە پێشینانەوە بۆ كۆیە بەجێ مابوو. لەم كورتە باسەی ئێستاكەماندا ماوە نییە ڕووپەڕەی مێژووی زانیاری و ئەدەبیی كۆیە بخوێنینەوە، ئەوەندە هەیە دەبێ بڵێین شاعیریەتیی كەیفی لەم كارگەی زانستی و ئەدەبییەی ئەو دەمەی كۆیەدا مشتومال كراوە: بۆیە جێی سەیر پێهاتن نییە كە لە كتێبی (كۆیە و شاعیرانی)دا كەیفی بەشاعیرێكی كۆیی دانراوە.

کەیفی کوێندەرییە؟

ئەم پرسیارە شتێکی بەدیهییە و داوای وەرام دەکا، چونکە ئەگەر کەیفی جوانڕۆیییە، چۆن دەبێ لە شارەزوور و دێی (کوێرەدێ) هاتبێتە دنیاوە؟ هەموو ئەوانەی باسی کەیفییان نووسیوە ناویان بردووە بە (کەیفیی جوانڕۆیی) و لە هەمان کاتیشدا گوتوویانە لە دێی (کوێرەدێ)ی شارەزوور هاتووەتە دنیا، کەچی جوانڕۆ پارچەییەکی کوردستانی ئێرانە و هەرچەندە هاوسنوورە لەگەڵ کوردستانی عێراق و دراوسێی ناوچەی هەڵەبجەیە، دیسان بەهیچ جۆر ناگونجێ جوانڕۆیی شارەزووری بێ. زانایییەکی وەك حاجی قادریش کەوا نزیکترین ئینسان بووە لە کەیفی و دوارۆژانی ژیانی کەیفی لە ئەستەموول لەگەڵ ژیانی ئەو ڕۆژانەی حاجی قادر وەك دوو ڕووی یەك پەڕە وان کە هەر لە یەکتر جیاواز ناکرێنەوە، ئەویش لەو شینەی کە بۆ مەرگی کەیفیی داناوە و سەرەتاکەی بە (فەلەك بەتیر و کەمانە لە ئێمە چووەتە کەمین) دەست پێ دەکا بە سەراحەت دەڵێ و ڕادەگەیەنێ کە کەیفی شارەزوورییە:

کە چوویتە سەر حەدی بابان و عێلەکەی جافان
بگریە هەر وەکو بارانی مانگی فەروەردین
لە قوڕ بنیشە بڵێ قەوم و قیلە هاوارە
ئەسیرە کەیفی لە ڕۆما لە حەبسی ژێری زەمین
لە (کوێرەدێ)یێ کە (کەیفی)ی تیا بێ فیردەوسە
جەهەنەمە کە نەما (کەیفی) شاری قوستەنتین
حەزین و دەرهەمی ئەم شارە زۆری بێگانەن
لە حەسرەتی عەجەبا (شارەزووری) چۆن نەگرین

وشەی (عێلەکەی) جافان، وە بەتایبەتی دێری دوایی مەرسییەکە گومان نایەڵێ لەوەدا کەوا حاجی قادر (کەیفی)ی بەشارەزووری ناسیوە:

بەڵام (کوێرەدێ) دەمێنێتەوە بۆ لێکۆڵینەوە و لێدوان. ئاخۆ (حاجی) مەبەستی لە (کوێرەدێ) هەر مانای وشەکەیەتی کە (دێیەکی وێران) دەگەیەنێ یاخود بەدەم ئەوەوە دەیەوێ ڕابگەیەنێ (کوێرەدێ) دێیەکی شارەزوور و مەفتەنی (کەیفی)یە؟ حاجی زۆر جار لە شیعرەکانیدا، وەك شاعیرێکی بەدەسەڵات، لە تێکهەڵکێشانی وشە ناوی هەندێ

شوێنانی کوردستان بەتێکڕایی و ناوچەی کۆیە بە تایبەتی داتاشیوە. بۆ نموونە چەند دێرە شیعرێکی حاجی لێرەدا دەنووسین.

لەو کاغەزەی کە بەهەڵبەست بۆ حاجی مەلا عەبدوڵا ناردوویەتی لە ئەستەموولەوە دەڵێ:

مەلایێکی فەقێیانە ویقارت

بەیانت ئاوەگردە ئیقتیدارت

واتە ویقارت، ویقاری مەلای فەقێ و موستەعیددانە و بەیانت ڕەوانە وەك ئاو و دەسەڵاتیشت وەك گرد وایە لە هەمان کاتا (فەقێیان) و (ئاوەگرد) یەکەمیان دێیەکە لە نزیك کۆیە، وە دووەمیشیان شاخێکە بەپشت دێی (جەلی)یەوە کە مەفتەنی باپیرە گەورەی حاجی مەلا عەبدولایە و لەقەبی (جەلی زادە) لەوەوە وەرگیراوە.

دیسانەوە حاجی قادر لە جێگایەکی دیکەدا دەڵێ:

لەبی نازەنین بەختی جەلی

لە ئێرانەوە گرتوویە تا هیرات

عومەر گونبەتی لەزەتی داتەپی

تەکەڵتووی شکا زینی ئەسپی حەیات

دێری یەکەم مانای وەك مەعلوومە ئەوەیە کە لێوە جوانەکەی بەختی ئاشکرا لە ئێرانەوە تا شاری هیراتی (کە لە ئەفغانستانە) داگرتووە. بەدەم ئەم مانایەشەوە ناوی (نازەنین و جەلی و ئیران- هیران)یشی ئاڕاستە کردووە کەسێ دێن لە ڕیزی یەکتر و بەهاوینەهەواری ناوچەی کۆیە مەعلوومن. مانای دێری دووەمیش زۆر ئاشکرایە پێویست بەدووبارەکردنەوەی ناکا، بەلام لەگەڵ ئەو مانایەدا ناوی دێی (ئومەر گونبەت) و (تەکەڵتوو)یشی دارشتوون کە هەردووکیان لە دەشتی کۆیەن. دوور نەڕۆین هەر لە بەیتی چوارەمی مەرسییەکەی کە لەسەرەوە نووسیمان بەهەمان وردەکاری و تێکهەڵکێش و تەنینی هونەری ناوی (شارەزوور)یشی داتاشیوە:

حەزین و دەرهەمی ئەم (شارە زۆر)ی بێگانەن

مەبەست لە وشەی (ئەم شارە) ئەستەموولە، بەلام کە وشەی ئەم (شارە) کەوتە تەك وشەی (زور) بەپێی دەستووری نووسینی کۆن (شارەزوور) پەیدا دەبێ.

بەڕاستی زۆر لە گوینەکە (کوێرەدێ)ش وەك دێیەکانی دیکە وا بێ کە حاجی قادر بەتێکهەڵێشی وشە ناوی هێناوەتە نێو شیعرەوە و ئەگەر شوهرەتی جوانڕۆی لە مەیداندا نەبوا گومانێکم لەو ڕووەوە بەزهندا نەدەهات ئیتر ئەمە بوو خستمیە سەر فیکری پرسیارکردن لە شارەزایێکی ناوچەی شارەزوور، ئاخۆ دێیەك بەناوی (کوێرەدێ) لەوێدا هەیە یا نییە. بۆ ئەم لێپرسینە حەسەن بەگی جافم دەستنیشان کرد چونکە هەم خەڵقی هەڵەبجە و ناوچەی شارەزوورە و هەم لەگەڵ شیعر و مێژوو لە کۆنەوە خەریکە. لە وەرامدا پێی گوتم دێیەکی بەناوی (کوێرەدێ) نەئاوەدان و نەوێران لە شارەزووردا نییە. با چی دیکە لەسەر ئەم لاباسە نەڕۆین، ڕاستییەکەی هەرچی بێ، زۆری و کەمییەك ناخاتە نرخی شیعری کەیفییەوە. من لێرەدا باوەڕێکی نیهایی ناتوانم دەربڕم بەڵام سوورکردنەوەی مەوزووعەکەش شتێکی سەخت نییە بۆ هەر کەسێك کەوا نەختێك لە من زیاتر ماوەی خۆماندووکردنی هەبێ.

کەیفی کەی لەدایك بووە و کەی مردووە؟

بەر لەوە لەبارەی هاتنە دنیای کەیفییەوە بدوێین، بەکورتی لەساڵی مردنی قسە تەواو دەکەین. حاجی قادر لە مەرسییەکەی کە بۆ مەرگی کەیفیی داناوە مێژووی مردنی بەوشەی (صغیر) دیار داوە، کە بەپێی حیسابی ئەبجەد ساڵی ١٣٠٠ی کۆچی دەگرێتەوە. لە دیوانەکەی حاجی قادر چاپی هەولێری ساڵی ١٩٦٩ وا نیشان دراوە کە وشەی (کبیر) مێژووی مردنی کەیفییە و ١٣٠٠ پێك دێنێ چونکە لەسەر ئەم وشەیە (کبیر) ئیشارە دراوە و لە ژێرەوە شەرح کراوە، بەڵام ئەمە سەهوە و ڕاستییەکەی ئەوە بوو گوتمان. نرخی وشەی (کبیر) بەپێی حیسابی ئەبجەد ٢٣٢ دەگرێتەوە کە هیچ شتێك ڕاناگەیەنێ، ڕەنگە لە دەمی چاپکردن بەهەڵە ئیشارەتەکە خرابێتە سەر وشەی (کبیر) لە جیاتی (صغیر).

ئەمە لەبارەی مێژووی مردنی، بەڵام بۆ زانینی ساڵی هاتنە دنیای شتێکی قەتعی وەك بەیتەکەی حاجی قادر نییە، یاخود من نایزانم ، لە موناقەشە و بەراوردیکردن بێ نیازمان بکا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ ڕووداو و مێژووی بێ شوبهە هەن کە لەگەڵ ژیانی کەیفی تێکەڵ و عەلاقەدارن ڕەنگە لەم ڕووەوە بمانگەیێنێ بەسنووری قەناعەت.

کەیفی ژیانی فەقێیەتیی لە کۆیە لای حاجی مەلا عەبدوڵا ڕابواردووە و لای ئەوی خوێندووە، کەواتە نابێ کەیفی لە تەمەندا لە حاجی مەلا عەبدوڵا گەورەتر بووبێ

چونکە عادەتەن سوختە لە مامۆستای خۆی چووکتر دەبێ. بەڵێ هەندێ ڕێکەوت هەیە بەپێچەوانەی ئەم قاعیدەیە بەڵام بلیمەتێکی وەك کەیفی لێی چاوەڕوان ناکرێ لە مەیدانی خوێندن لە هاوتەمەنی خۆی دابمێنێ. بەپێی ئەوە کە لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی)دا لەبارەی مێژووی هاتنە دنیای کەیفییەوە نووسراوە و سەرچاوەی مەعلووماتەکەشی گۆیا (مێژووی ئەدەبی کوردی)یە دەبێ کەیفی لە ساڵی ١٨١٤ی زاینی لەدایك بووبێ. دیسانەوە کە هەمان کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) ڕادەگەیەنێ ساڵی ١٨١٥ی زاینی کە گۆیا ساڵی لەدایکبوونی حاجی قادرە دەوەستێتە بەرامبەر بە ١٢٤٦ی کۆچی. بەم پێیە دەبێ ساڵی ١٨١٤ی زاینی بوەستێتە بەرامبەر ١٢٤٥ی کۆچی واتە کەیفی لە ١٢٤٥ لەدایك بووبێ. لێرەدا دەبێ بڵێم ئەم ساڵەی ١٨١٥ لە ڕاستیدا ناکەوێتە بەرامبەر ١٢٤٦، وە بەپێی جەدوەلێك کە لە کتێبی (إمارة بهدینان العباسية)دا نووسراوە دەبێ بوەستێتە بەرامبەر ١٢٢٩یا ١٢٣٠ی کۆچی چونکە ئەو جەدوەلە ساڵی ١٨٠٩ دەخاتە بەرامبەر ١٢٢٤. جگە لەمەش بەراوردێکی حیسابی زۆر سادە بۆمان دەردەخا کە مادام ساڵی ئێستاکەی کۆچی ١٣٨٩- ١٣٩٠ بکەوێتە بەرامبەر ١٩٦٩- ١٩٧٠ی زاینی دەبێ ساڵی ١٨١٥ بکەوێتە پێش ساڵی ١٢٣٥ نەك دوای. جا لەبەر ئەمە کە ساڵی ١٨١٤ (کە گۆیا ساڵی هاتنە دنیای کەیفییە) تا ئەو ڕادەیە کەیفی تەمەندارتر دەکا ئیتر بە هیچ جۆرێك مومکین نییە خزمایەتیی هەبێ لەگەڵ هاتنە دنیای کەیفی. من ئەو دوو ساڵەی ١٨١٤و ١٨١٥ی زاینی لە حیسابی خۆمدا دەسڕمەوە و موناقەشەی لەدایکبوونی کەیفی وەك لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) نووسراوە لەسەر ئەساسی ساڵی ١٢٤٥ی کۆچی دەکەم.

من لەم باوەڕەدا نیم کە ئەمەش ڕاست بێ چونکە حاجی مەلا عەبدوڵا لە ساڵی ١٢٥٠ی کۆچی هاتۆتە دنیا و گومانێکیش لەمبارەوە پەیدا نابێ. حاجی مەلا عەبدوڵا هەم خۆی ئەمەی نووسیوە و هەم بە خەتی باوکی واتە حاجی مەلا ئەسعەد لە حاشییەی چەند پەڕێك لە هەندێ کتێبەکانی کتێبخانەی جەلی زاداندا نووسراوە.

بەلای منەوە ناشێ کەیفی پێش ١٢٥٠ هاتبێتە دنیاوە ئەگینا نەدەبوو بەفەقێ لای حاجی مەلا عەبدوڵا. لە حاشییەی خوارووی ڕووپەڕی (٢٧)ی (کۆیە و شاعیرانی)دا نووسراوە کەوا گەلێ کەس دەڵێن ٢٠ ساڵێك دوای ١٨١٤ی زاینی لەدایك بووە. ئەگەر مەبەس لە ١٨١٤ی زاینی هەر ئەوە بێ کە بەپێی لێکدانەوەی لێرە بەپێشەوە دەکەوێتە بەرامبەر ١٢٤٥ی کۆچی، دەبێ کەیفی لە ١٢٦٥ی کۆچیدا هاتبێتە دنیاوە، من

بەمەش قەناعەت ناکەم. چونکە بەگوێرەی هەندێ ئاسار کە لای ئێمە (واتە جەلی زادە) هەن کەیفی لە ساڵی ١٢٨٠ی کۆچی شاعیرێکی چەسپاو بووە لە فارسیدا. لەو ساڵەدا خێزانی حاجی مەلا عەبدوڵا لە تاریکیی ژوورێکی بێ پەنجەرە جانەوەرێکی پێوە دەدا و دەیکوژێ، نازاندرێ جانەوەرەکە مار بووە یا دووپشك. کەیفی مەرسییەیێك بۆ مەرگی خێزانی مامۆستای خۆی دادەنێ کە تەنها فەرد و نیوێکم لە بیر ماوە، ئەوەی دیکەی کە لە بیرم نین لەگەڵ هەموو شیعر و ئاساری کەیفی کە لای ئێمە هەبوون لە کەین و بەینی ساڵی ١٩٦٣دا سووتێنران. ئێرە جێگەی باسکردنی ئەم سووتاندنەی ئاساری نووسراوی جەلی زادان نییە، هەر بۆیەشم باس کرد کە هۆی ناتەواویی مەرسییەکە ڕوون بکەمەوە. فەرد و نیوەکەی کە لە بیرم ماون ئەمەن و بە دەستووری نووسینی فارسی دەیاننووسم:

یانەپابر بکژدم افتادە　　　یا گرفتار ماری گیسوشد

خوێنەری بەڕێز دەبینی کەوا کەیفیش لە شیعرەکەیدا بەوردەکارییەکی شاعیرانەی سۆزناك جانەوەرە ژەهراوییەکە هەر بە نەزانراوی دەهێڵێتەوە. نیوە فەردەکەشی کە دەکەوێتە دوایـیی مەرسییەکە بەشێك لە مێژووی ڕووداوەکەی تێدایە بەحیسابی ئەبجەد، بەشەکەی دیکەی وا دەزانم لە نیوەی یەکەمیەتی ئەمی لە بیرم چۆتەوە، ئەمەیە نیوە فەردەکە:

چون بمینو برفت با نوشد

ئەم چەند وشەیە ١٢١٢ تەواو دەکا.

باوەڕ ناهێنم بەوە کە لە تەمەنی ١٥ ساڵیدا ئەم دەسەڵاتە و ڕەوانییە و زاڵییە بەسەر شیعر و قافیە و مێژوو دەرهێنان لە فارسیدا بۆ کەیفی مومکین بووبێ. هەڵبەت پێش ئەم ساڵەش شیعری فارسیی داناون چونکە خۆ نابێ لە چاو قوچێنێکدا هەم فارسی فێر بووبێ و هەم شیعری وا بەهێزی بە فارسی دانابێ. بەڵگەیەکی دیکەش هەیە کەوا لێرە بەدواوە درێژە دەدەین بە باس لێکردنی ئەوە دەگەیەنێ کەوا کەیفی نەك هەر مومکین نییە پێش ١٢٥٠ی کۆچی هاتبێتە دنیاوە بەڵکو دەبێ لای ژوورووی ئیحتیمال لە ساڵی ١٢٥٥ تێپەڕ ناکا، بەڵگەکەش ئەمەیە: وەك لە بەشێکی دواییتر لەم نووسینە بۆمان دەردەکەوێ کەیفی تا ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی لای حاجی مەلا عەبدوڵا خوێندوویەتی، ناچێتە عەقڵەوە کەیفی بەم هەموو زەکاوەتەوە تا تەمەنێکی ٣٦ ٣٧

ساڵی هەر خوێندبێتی و فەقێیەتیی تەواو نەکردبێ چونکە ئەگەر بڵێین لە ساڵی ١٢٥٠دا هاتۆتە دنیا تەمەنی لە ١٢٨٦دا دەگا بە ٣٦، ٣٧ ساڵ، بەڵام ئەگەر مێژووی لەدایکبوونی بخەینە ساڵانی مەیانی ١٢٥٥- ١٢٦٠ تەمەنی لە ساڵی ١٢٨٦ دەبێتە ٢٧-٣١ ساڵ کە موناسبە بۆ گەیشتن بەپایەی (موستەعیدی) و نزیکبوونەوە لە کۆتاییی خوێندنی مەلایانە، واتە ئیجازەوەرگرتن. خۆ ئەگەر لە بیر نەکەین کەوا حاجی مەلا عەبدوڵا لە ساڵی ١٢٨٦ تەمەنی ٣٦، ٣٧ ساڵی بووە ئیتر بەجارێ نزیک دەبینەوە لەوە بتمانی بێنین بەو مێژووەی کە تەحدیدمان کرد بۆ هاتنە دنیای کەیفی چونکە زۆر لە گوینە مامۆستا ٣٦، ٣٧ ساڵی بێ و فەقێش ٢٧، ٣١ ساڵی، هەرچەند بەجۆرێکی قەتعی مومکین نییە بڵێم ساڵی ڕاستەقینەی هاتنە دنیای کامیانە لەو ساڵانە بەڵام بە تەقریبی مەیلم بۆ ئەوە دەچێ کە بڵێم ساڵی ١٢٥٥ی کۆچی ئەو ساڵەیە.

کەیفی کەی، وە چۆن کۆیەی جێ هێشت؟

هۆی ڕۆیشتنی کەیفی و تۆرانی لە کۆیە هەروەك لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) و (دیوانی حاجی قادر- چاپی هەولێر) بەکورتی باس کراوە، ئەو ناکۆکییە و شەڕەجنێوە بووە لە بەینی شێخ ڕەزای تاڵەبانی و کەیفی کە ئەنجامی گەیشتۆتە ئەمە حاجی مەلا عەبدوڵا بۆ دڵدانەوەی شێخ ڕەزا لە کەیفی بدا و دەری بکا. چۆنیەتیی ئەم ڕووداوە بە ڕوونکراوەیەکی ئەوتۆ دەنووسین کە گرینگیی ڕووداوەکە لێمان داوا دەکا و بەو نیازەش کە قەناعەتی خوێنەر وەدەست بهێنێ.

لەو دەمەدا کە حاجی مەلا عەبدوڵا مامۆستای کەیفی بووە، حاجی مەلا عەبدوڵا و حاجی قادر هەردوویان لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە، واتە باوکی حاجی مەلا عەبدوڵا بوونە. کەیفی و حاجی قادر هەر چەند تەفاوتێك هەبووە لە مەیانیان لەلایەن تەمەن و پایەی عیلمی چونکە حاجی قادر لە هەردوو ڕووەوە لە ژووررووی کەیفی بووە، دیسانەوە لەبەر هاومەشرەبی و شیعردۆستی و بەیەکەوە ڕابواردنیان تا بڵێی برادەر و خۆشەویستی یەکتر بوون، وە هەردوویان زیاتر لە فەقێکانی ئەو دەمەی کۆیە لای بنەماڵەی جەلی زادە و خەڵقی کۆیە لە پێشتر بوون، وە ڕێزیان لێ گیراوە، تەنانەت حاجی و کەیفی لە ماڵی حاجی مەلا ئەسعەد بەئیستیلاحی خۆمانی بە(کوڕی ماڵ) ژمێردراون. پێوەندیی کەیفی بەو بنەماڵەوە لە زۆر موناسەبە و

ڕووداوی ڕۆژانەی ئەو دەمەیان وەدیار دەدا. بۆ نموونە و ڕوونکردنەوەی ئەو پێوەندییە لێرەدا شتێکی دیکەش دەنووسم وەك ڕووداوی مەرسییەکە: لە ساڵی ۱۲۸۳ حاجی مەلا عەبدوڵا دوای مەرگی ژنی یەکەمی، لە ژنی دووەمی بۆ یەکەم جار کوڕێکی دەبێ، لەوە بەپێشەوە هەر کچی بوون. کوڕەکە ناوی بەهائەدینی لێ دەنێن و لە نێوان خەڵقی کۆیە دوای پێگەیشتنی بە (کاکەباو) شوورەتی سەندووە و زووش جوانەمەرگ بووە. کەیفی بەو ناوە کە مامۆستای خۆی کوڕێکی بووە و تازە تاقانەیە و بنەماڵەی پێ ڕوون بۆتەوە، سەرەڕای پێوەندیی خۆشەویستیی مەیانی هەردوویان بەدەستی خۆی لێفە بۆ منداڵەکە دەدوورێ و بەنەقش و شیعرێ کە خۆی هەڵی بەستوون ڕووی لێفەکە دەڕازێنێتەوە:

شیعرەکان مابوون تا ئەوانیش لەگەڵ نووسراوەکانی دیکە لە ساڵی ۱۹٦۳ی زاینی سووتان، داخم ناچی لەو شیعرانە هیچم لە بیر نەماون.

حاجی قادر کە دەچێ بۆ ئەستەمووڵ کەیفی لە کۆیە دەمێنێتەوە، ئەو شوورەتەی کە لە نێوان خەڵق باوە لەبارەی ئەوە کە حاجی قادر و کەیفی بەیەکەوە چوون بۆ ئەستەمووڵ کەم و زۆر ڕاستیی تێدا نییە، نەك هەر ئەمە، بەڵکو گەلێ شتی دیکە لەبارەی ژیان و ڕابواردن و خوێندن و سەفەری حاجی قادر بۆ ئەستەمووڵ مالامالن لە هەڵە، یەك لەو غەڵەتە مەشوورانە لێرەدا سوور دەکەینەوە و ڕاستییەکەی دەردەخەین تا لە گوێرەی ئەمیان ئەوانی دیکەشی ڕادەی دوورییان لە ڕاستی بزانرێ. بەپێی ئەوە کە نووسراوە لە دیوانەکەی حاجی قادر (چاپخانەی هەولێر ساڵی ۱۹٦۰) گۆیا حاجی و کەیفی لە کەرکووکەوە بەیەکەوە بەرەو ئەستەمۆڵ ڕۆییون و سەفەرەکەشیان لە ساڵی ۱۲۷۰ی کۆچی بووە، کەچی حاجی قادر دەمێك لە دوای ئەو مێژووە دەسخەتی هەیە لەسەر حاشییەی کتێبێکی (سیوطی) چاپی عەجەم، وە لە کۆتاییی حاشییەکیان دەنووسێ ئەمەم لە ئاخر مانگی ساڵی ۱۲۷٦ی کۆچی لە دێی بێتووش نووسیوەتەوە، واتە تا شەش ساڵ دوای ۱۲۷۰ مانەوەی حاجی قادر لە کوردستانی عێراق شتێکە کە بە شاهێدی حاجی قادر سوور بۆتەوە. ئەم کتێبە لای ئێمەیە و حاشییە و شیعر و ڕوباعی و وردەباسی ئەو دەمەی بەزۆری تێدایە کە حاجی بەخەتی خۆی نووسیونی و تا ئێستا هیچیان بڵاو نەکراونەوە مەگەر دەماودەم ئەویش بەغەڵەت، یەك لەوانە ڕوباعییەکە لە دژی چاپی عەجەم کەوا لە ڕووپەڕەی ۳٦ لە

دیوانەکەی حاجی (چاپی هەولێر) بەهەڵە نووسراوەتەوە و لە ژێری ڕووپەڕەکە شەرح دراوە کە هەر لە شوێنی خۆیدا روباعییەکە وا ناڕێك بووە، وا ئێمە لێرەدا بەڕاست و ڕەوانی و بێ هەڵە و ناڕێکی دەینووسینەوە کە لە شوێنی خۆیدا بەخەتی حاجی لەو کتێبەدا نووسراوەتەوە:

یا ڕەب بەقەدەر حەرفی (سیووطی) یەك یەك
ڕەحمەت لە (مصنف) و لە (قارئ) بێ گەلەك
ئەمما عەجەم و ئەو کەسە چاپی دانا
بیباتە جەهەننەم بەعەزاب و بەکوتەك

بەموناسەبەتی ئەم روباعییە کە ڕاستکردنەوەی هەندێ هەڵە لەبارەی ژیانی حاجی و کەیفی پێویستی کرد بینووسینەوە، ئەم روباعییەی دیکەش لە دژی چاپی عەجەم کە حاجی لە ڕووپەڕە (٧٥)ی کتێبەکەی (سیووطی) نووسیویەتەوە لێرەدا تۆمار دەکەین ڕەنگە نەختێك زیاتر تێنووەتیی دۆستانی شیعر و ژیانی کۆنە شاعیرەکانمان بشکێنێ:

شاییت نەبێ بەچاپی عەجەم نەیکرێ ئەمان
گەر پێی ببی بەشا بە دوو شایی خەسارەتە
وەك من ئەگەر بەسەر هەمووی دابێی لە ئاخری
عیلمی هەموو جەهالەتە نەفعی مەرارەتە

خوێنەری بەڕێز ئەوە بزانێ کە حاجی شیعرەکانی بەم شێوە نووسینە نەنووسیون بەڵکو بەشێوە و دەستووری ئەوساکەی نووسیون: (گەلەك و کوتەك) لە کتێبەکەدا (کلك و کتك) نووسراون. ئەم درێژەدانەم بەم تەفسیلاتە بۆیە بوو کە دیسانەوە عەرزی خوێنەر بکەم چی دەینووسم لە دوای بەراوردی و لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەیە بەپێی دەسەڵات و ئیمکان و لە سنووری توانینم بێباکیم نەکردووە بەرامبەر ڕاستی و مێژوو، سەرەڕای ئەمەش زیانێك نییە لەوەدا بەدەم باسی ژیانی کەیفییەوە بەموناسەبەی هەڵکەوت و جێگا شتێکیش لە ژیانی هاوچەرخە زلەکەی حاجی قادر ڕوون بکەینەوە.

بەینێك دوای سەفەری حاجی قادر و مانەوەی کەیفی لە کۆیە شێخ ڕەزای تاڵەبانی دێتە کۆیە و دەرس لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە دەخوێنێ، واتە لای باوکی حاجی مەلا عەبدوڵا. هەروەك لێرە لە پێشەوە گوتمان کەیفی فەقێ بووە لای حاجی مەلا عەبدوڵا، ئیتر ڕێکەوت شێخ ڕەزا و کەیفیی لە یەك جێگا کۆ دەکاتەوە و درێژەش

بەمەش قەناعەت ناکەم. چونکە بەگوێرەی هەندێ ئاسار کە لای ئێمە (واتە جەلی زادە) هەن کەیفی لە ساڵی ١٢٨٠ی کۆچی شاعیرێکی چەسپاو بووە لە فارسیدا. لەو ساڵەدا خێزانی حاجی مەلا عەبدوڵا لە تاریکیی ژوورێکی بێ پەنجەرە جانەوەرێکی پێوە دەدا و دەیکوژێ، نازاندرێ جانەوەرەکە مار بووە یا دووپشك. کەیفی مەرسییەیێك بۆ مەرگی خێزانی مامۆستای خۆی دادەنێ کە تەنها فەرد و نیوێکم لە بیر ماوە، ئەوەی دیکەی کە لە بیرم نین لەگەڵ هەموو شیعر و ئاساری کەیفی کە لای ئێمە هەبوون لە کەین و بەینی ساڵی ١٩٦٣دا سووتێنران. ئێرە جێگەی باسکردنی ئەم سووتاندنەی ئاساری نووسراوی جەلی زادان نییە، هەر بۆیەشم باس کرد کە هۆی ناتەواویی مەرسییەکە ڕوون بکەمەوە. فەرد و نیوەکەی کە لە بیرم ماون ئەمەن و بە دەستووری نووسینی فارسی دەیاننووسم:

یانەپابر بکژدم افتادە　　　یا گرفتار ماری گیسوشد

خوێنەری بەڕێز دەبینی کەوا کەیفیش لە شیعرەکەیدا بەوردەکارییەکی شاعیرانەی سۆزناك جانەوەرە ژەهراوییەکە هەر بە نەزانراوی دەهێڵێتەوە. نیوە فەردەکەشی کە دەکەوێتە دوایـیـی مـەرسییـەکە بـەشێك لـە مێژووی ڕووداوەکـەی تێدایـە بـەحیسابی ئەبجەد، بەشەکەی دیکەی وا دەزانم لە نیوەی یەکەمیەتی ئەمی لە بیرم چۆتەوە، ئەمەیە نیوە فەردەکە:

چون بمینو برفت با نوشد

ئەم چەند وشەیە ١٢١٢ تەواو دەکا.

باوەڕ ناهێنم بەوە کە لە تەمەنی ١٥ ساڵیدا ئەم دەسەڵاتە و ڕەوانییە و زاڵییە بەسەر شیعر و قافیە و مێژوو دەرهێنان لە فارسیدا بۆ کەیفی مومکین بووبێ. هەڵبەت پێش ئەم ساڵەش شیعری فارسیی داناون چونکە خۆ نابێ لە چاو قوچێنێکدا هەم فارسی فێر بووبێ و هەم شیعری وا بەهێزی بە فارسی دانابێ. بەڵگەیەکی دیکەش هەیە کەوا لێرە بەدواوە درێژە دەدەین بە باس لێکردنی ئەوە دەگەیەنێ کەوا کەیفی نەك هەر مـومکین نـیـیە پـێش ١٢٥٠ی کـۆچـی هـاتـبێتـە دنـیـاوە بـەڵکو دەبێ لای ژوورووی ئیحتیمال لە ساڵی ١٢٥٥ تێپەڕ ناکا، بەڵگەکەش ئەمەیە: وەك لە بەشێکی دوایيتر لەم نووسینە بۆمان دەردەکەوێ کەیفی تا ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی لای حاجی مەلا عەبدوڵا خوێندوویەتی، ناچێتە عەقڵەوە کەیفی بەم هەموو زەکاوەتەوە تا تەمەنێکی ٣٦ ٣٧

ساڵی هەر خوێندبێتی و فەقێیەتیی تەواو نەکردبێ چونکە ئەگەر بڵێین لە ساڵی ١٢٥٠دا هاتۆتە دنیا تەمەنی لە ١٢٨٦دا دەگا بە ٣٦، ٣٧ ساڵ، بەڵام ئەگەر مێژووی لەدایکبوونی بخەینە ساڵانی مەیانی ١٢٥٥- ١٢٦٠ تەمەنی لە ساڵی ١٢٨٦ دەبێتە ٢٧-٣١ ساڵ کە موناسبە بۆ گەیشتن بەپایەی (موستەعیدی) و نزیکبوونەوە لە کۆتاییی خوێندنی مەلایانە، واتە ئیجازەوەرگرتن. خۆ ئەگەر لە بیر نەکەین کەوا حاجی مەلا عەبدوڵا لە ساڵی ١٢٨٦ تەمەنی ٣٦، ٣٧ ساڵی بووە ئیتر بەجارێ نزیك دەبینەوە لەوە بتمانی بێنین بەو مێژووەی کە تەحدیدمان کرد بۆ هاتنە دنیای کەیفی چونکە زۆر لە گوینە مامۆستا ٣٦، ٣٧ ساڵی بێ و فەقێش ٢٧، ٣١ ساڵی، هەرچەند بەجۆرێکی قەتعی مومکین نییە بڵێم ساڵی ڕاستەقینەی هاتنە دنیای کامیانە لەو ساڵانە بەڵام بە تەقریبی مەیلم بۆ ئەوە دەچێ کە بڵێم ساڵی ١٢٥٥ی کۆچی ئەو ساڵەیە.

کەیفی کەی، وە چۆن کۆیەی جێ هێشت؟

هۆی ڕۆیشتنی کەیفی و تۆرانی لە کۆیە هەروەك لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) و (دیوانی حاجی قادر- چاپی هەولێر) بەکورتی باس کراوە، ئەو ناکۆکییە و شەڕەجنێوە بووە لە بەینی شێخ ڕەزای تاڵەبانی و کەیفی کە ئەنجامی گەیشتۆتە ئەمە حاجی مەلا عەبدوڵا بۆ دڵدانەوەی شێخ ڕەزا لە کەیفی بدا و دەری بکا. چۆنیەتیی ئەم ڕووداوە بە ڕوونکراوەیەکی ئەوتۆ دەنووسین کە گرینگیی ڕووداوەکە لێمان داوا دەکا و بەو نیازەش کە قەناعەتی خوێنەر وەدەست بهێنێ.

لەو دەمەدا کە حاجی مەلا عەبدوڵا مامۆستای کەیفی بووە، حاجی مەلا عەبدوڵا و حاجی قادر هەردوویان لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە، واتە باوکی حاجی مەلا عەبدوڵا بوونە. کەیفی و حاجی قادر هەر چەند تەفاوتێك هەبووە لە مەیانیان لەلایەن تەمەن و پایەی عیلمی چونکە حاجی قادر لە هەردوو ڕووەوە لە ژووررووی کەیفی بووە، دیسانەوە لەبەر هاومەشرەبی و شیعردۆستی و بەیەکەوە ڕابواردنیان تا بڵێی برادەر و خۆشەویستی یەکتر بوون، وە هەردوویان زیاتر لە فەقێکانی ئەو دەمەی کۆیە لای بنەماڵەی جەلی زادە و خەڵقی کۆیە لە پێشتر بوون، وە ڕێزیان لێ گیراوە، تەنانەت حاجی و کەیفی لە ماڵی حاجی مەلا ئەسعەد بەئیستیلاحی خۆمانی بە(کوڕی ماڵ) ژمێردراون. پێوەندیی کەیفی بەو بنەماڵەوە لە زۆر موناسەبە و

ڕووداوی ڕۆژانەی ئەو دەمەیان وەدیار دەدا. بۆ نموونە و ڕوونکردنەوەی ئەو پێوەندییە لێرەدا شتێکی دیکەش دەنووسم وەك ڕووداوی مەرسییەکە: لە ساڵی ١٢٨٣ حاجی مەلا عەبدولڵا دوای مەرگی ژنی یەکەمی، لە ژنی دووەمی بۆ یەکەم جار کوڕێکی دەبێ، لەوە بەپێشەوە هەر کچی بوون. کوڕەکە ناوی بەهائەدینی لێ دەنێن و لە نێوان خەڵقی کۆیە دوای پێگەیشتنی بە (کاکەباو) شوورەتی سەندووە و زووش جوانەمەرگ بووە. کەیفی بەو ناوە کە مامۆستای خۆی کوڕێکی بووە و تازە تاقانەیە و بنەماڵەی پێ ڕوون بۆتەوە، سەرەڕای پێوەندیی خۆشەویستیی مەیانی هەردوویان بەدەستی خۆی لێفە بۆ منداڵەکە دەدوورێ و بەنەقش و شیعرێ کە خۆی هەڵی بەستوون ڕووی لێفەکە دەڕازێنێتەوە:

شیعرەکان مابوون تا ئەوانیش لەگەڵ نووسراوەکانی دیکە لە ساڵی ١٩٦٣ی زایینی سووتان، داخم ناچی لەو شیعرانە هیچم لە بیر نەماون.

حاجی قادر کە دەچێ بۆ ئەستەمووڵ کەیفی لە کۆیە دەمێنێتەوە، ئەو شوورەتەی کە لە نێوان خەڵق باوە لەبارەی ئەوە کە حاجی قادر و کەیفی بەیەکەوە چوون بۆ ئەستەمووڵ کەم و زۆر ڕاستیی تێدا نییە. نەك هەر ئەمە، بەڵکو گەلێ شتی دیکە لەبارەی ژیان و ڕابواردن و خوێندن و سەفەری حاجی قادر بۆ ئەستەمووڵ مالامالن لە هەڵە، یەك لەو غەڵەتە مەشوورانە لێرەدا سوور دەکەینەوە و ڕاستییەکەی دەردەخەین تا لە گوێرەی ئەمیان ئەوانی دیکەشی ڕادەی دوورییان لە ڕاستی بزانرێ. بەپێی ئەوە کە نووسراوە لە دیوانەکەی حاجی قادر (چاپخانەی هەولێر ساڵی ١٩٦٠) گۆیا حاجی و کەیفی لە کەرکووکەوە بەیەکەوە بەرەو ئەستەمۆڵ ڕۆییون و سەفەرەکەشیان لە ساڵی ١٢٧٠ی کۆچی بووە، کەچی حاجی قادر دەمێك لە دوای ئەو مێژووە دەسخەتی هەیە لەسەر حاشییەی کتێبێکی (سیوطی) چاپی عەجەم، وە لە کۆتاییی حاشییەکیان دەنووسێ ئەمەم لە ئاخر مانگی ساڵی ١٢٧٦ی کۆچی لە دێی بێتووش نووسیوەتەوە، واتە تا شەش ساڵ دوای ١٢٧٠ مانەوەی حاجی قادر لە کوردستانی عێراق شتێکە کە بە شاهێدی حاجی قادر سوور بۆتەوە. ئەم کتێبە لای ئێمەیە و حاشییە و شیعر و ڕوباعی و وردەباسی ئەو دەمەی بەزۆری تێدایە کە حاجی بەخەتی خۆی نووسیونی و تا ئێستا هیچیان بلاو نەکراونەوە مەگەر دەماودەم ئەویش بەغەڵەت، یەك لەوانە ڕوباعییەکە لە دژی چاپی عەجەم کەوا لە ڕوویەڕەی ٣٦ لە

دیوانەکەی حاجی (چاپی هەولێر) بەهەڵە نووسراوەتەوە و لە ژێری ڕووپەڕەکە شەرح دراوە کە هەر لە شوێنی خۆیدا روباعییەکە وا نارێك بووە، وا ئێمە لێرەدا بەڕاست و ڕەوانی و بێ هەڵە و نارێکی دەینووسینەوە کە لە شوێنی خۆیدا بەخەتی حاجی لەو کتێبەدا نووسراوەتەوە:

یا ڕەب بەقەدەر حەرفی (سیووطی) یەك یەك
ڕەحمەت لە (مصنف) و لە (قارئ) بێ گەلەك
ئەمما عەجەم و ئەو کەسە چاپی دانا
بیباتە جەهەننەم بەعەزاب و بەکوتەك

بەموناسەبەتی ئەم روباعییە کە ڕاستکردنەوەی هەندێ هەڵە لەبارەی ژیانی حاجی و کەیفی پێویستی کرد بینووسینەوە، ئەم روباعییەی دیکەش لە دژی چاپی عەجەم کە حاجی لە ڕووپەڕە (٧٥)ی کتێبەکەی (سیووطی) نووسیویەتەوە لێرەدا تۆمار دەکەین ڕەنگە نەختێك زیاتر تێنووەتیی دۆستانی شیعر و ژیانی کۆنە شاعیرەکانمان بشکێنێ:

شاییت نەبێ بەچاپی عەجەم نەیکرێ ئەمان
گەر پێی ببی بەشا بە دوو شایی خەسارەتە
وەك من ئەگەر بەسەر هەمووی دابێی لە ئاخری
عیلمی هەموو جەهالەتە نەفعی مەرارەتە

خوێنەری بەڕێز ئەوە بزانێ کە حاجی شیعرەکانی بەم شێوە نووسینە نەنووسیون بەڵکو بەشێوە و دەستووری ئەوساکەی نووسیون: (گەلەك و کوتەك) لە کتێبەکەدا (کلك و کتك) نووسراون. ئەم درێژەدانەم بەم تەفسیلاتە بۆیە بوو کە دیسانەوە عەرزی خوێنەر بکەم چی دەینووسم لە دوای بەراوردی و لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەیە بەپێی دەسەڵات و ئیمکان و لە سنووری توانینم بێباکیم نەکردووە بەرامبەر ڕاستی و مێژوو، سەرەڕای ئەمەش زیانێك نییە لەوەدا بەدەم باسی ژیانی کەیفییەوە بەموناسەبەی هەڵکەوت و جێگا شتێکیش لە ژیانی هاوچەرخە زلەکەی حاجی قادر ڕوون بکەینەوە.

بەینێك دوای سەفەری حاجی قادر و مانەوەی کەیفی لە کۆیە شێخ ڕەزای تاڵەبانی دێتە کۆیە و دەرس لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە دەخوێنێ، واتە لای باوکی حاجی مەلا عەبدوڵا. هەروەك لێرە لە پێشەوە گوتمان کەیفی فەقێ بووە لای حاجی مەلا عەبدوڵا، ئیتر ڕێکەوت شێخ ڕەزا و کەیفیی لە یەك جێگا کۆ دەکاتەوە و درێژەش

دەدا بەکۆبوونەوە و هاوبەشییان لە یەك ژیان و ڕابواردن. بویژیی شێخ ڕەزا و مەیلی بۆ هەجوو شتێك نییە پێویستی بەباس لێکردن بێ ئەوەندە هەیە دەبێ لە بیر نەکەین کەوا کەیفیش بەڕادەی شاعیرێتیی شێخ ڕەزا شاعیر بووە. هەروەك چاوەڕوان دەکرێ بەیەکەوەبوون و ژینی دوو شاعیری وەك شێخ ڕەزا و کەیفی لە یەك مزگەوت بەناچاری سەرەنجامی دەگا بەشەڕەشیعر و نوکتە تێکگرتن. وردەوردە ئەم شەڕەشیعرە لە مەیانی هەردوویان شیدەت دەسێنێ تا دەگا بەپلەی لە یەکتر زویربوون و ناکۆکی.
لە نموونەی شەڕەجنێوی شیعری کە لە مەیانی ئەم دوو کەڵەشاعیرەدا ڕووی داوە، لێرەدا دوان دەنووسم کە بیستوومن و لە بیرم ماون، بێگومان دەیەها جاری دی شەڕەجنێوی وایان کردووە، ڕەنگە لە کۆیەدا شەخسی وا هەبێ هەندێکیان لەو شیعرە لەبەر بێ، ئەگەر شتی وا هەیە وەدەرخستن و بڵاوکردنەوەی خزمەتێکی بەنرخە بۆ ڕوونکردنەوەی قووڵایی و پانایی ئەم شەڕەدندووکییە مێژووییەی کە شاعیرێکی وەك کەیفی ئاوارە کرد لە وڵات.

جارێکیان شێخ ڕەزا لە دەمەتەقەی شەڕە شیعریدا بە کەیفی دەڵێ:

شاعر چو تووی لب بلبانت ریدم
وزفرق سرت تا بدهانت ریدم

شێخ ڕەزا شیعرەکانی بەئیرتیجالی دەڵێ، کەیفیش دەستبەجێ لە جەوابدا دەڵێ:

فرقی نەچنان بود میانی سر و کیرم
ای ریدە بەکیرم گذری گوت بگیرم

جارێکی دیکەش لە مەجلیسێکی فەقێیانە نزیکی تەواوبوونی دانیشتنەکەیان و دوای خواردنی میوەی مەوسم مەلایەك دێ بۆ مەجلیسەکە زۆر عەلاقەدار دەبێ لەگەڵ کەیفی و خۆشەویستی و دۆستییەکی بەتین دەبێ لە مەیانی هەردووکیان، شێخ ڕەزا بەم شیعرە بەخێرهاتنی دەکا:

گر نخوردی از فواکه ای...
یك طبق انگور و انجیر از برایت ریدەأم

بەتاڵایی نیوەی یەکەمی دێرە شیعرەکە ناوی ئەو مەلایەیە کە شێخ ڕەزا بەشیعر جنێوی پێ دەدا، من ئەو ناوەم لە بیر نەماوە تا بینووسم. کەیفی بێ وەستان لە تۆڵەی دۆستەکەی خۆی بەشێخ ڕەزا دەڵێ:

آنکه ریدستی برایش من بچشمی کیری خود

بـارهـا انـدرتـهـی کـونـی بـلـورت دیـدەأم

شێخ ڕەزا تەحەمولی ئەو جەوابانەی کەیفی ناکا، تا وای لێ دێ نەك بەشیعر و نوکتە بەڵکو هەر جنێوی عادی بە کەیفی دەدا و خۆی لێ توورە دەکا. لەم حاڵانەدا کەیفی دەڵێ: «شێخ ڕەزا! ئەگەر مەقامی گەورە و چووکییە تۆ مامۆستا و من فەقێ هەمیشە ئامادەم خزمەتکاریت بکەم، خۆ ئەگەر مەقامی شیعر و نوکتەبازییە بەخوا یەك حەرفت لێ ناسەلمێنم».

شەڕەشیعر لە بەینی کەیفی و شێخ ڕەزا تا دێ زیاد دەکا و دەگاتە ڕادەیەك شێخ ڕەزا چی دی خۆی پێ ناگیرێ. وابزانم بێ تەحەمولیی شێخ ڕەزا لەبەر دوو هۆی ئەساسی بووە، یەکەمیان ئەوەیە کە شێخ ڕەزا لە پلەی کۆمەلایەتیدا خۆی زۆر لە ژوور کەیفییەوە گرتووە و پێی ئەستەم بووە ڕووتەیەکی وەك کەیفی بەو چەشنە بێ پەروا بێ لەگەڵیا، دووەمیان ئەوەیە کەوا کەیفی هەرگیز دانەماوە لە جەوابدانەوەی شێخ ڕەزا، ئیتر مانەوەی هەردووکیان لە یەك جێگا دەبێتە شتێکی نامومکین. حاجی مەلا عەبدولا، مامۆستای کەیفی، لەبەر ئەو دۆستایەتییە کۆنەی کە لە مەیانی جەلی زادان و تاڵەبانییاندا هەبووە، بەتایبەتی لەبەر زێدە خۆشەویستییەکی بەینی حاجی مەلا ئەسعەد و شێخ ئەوڕەحمانی تاڵەبانی، واتە باوکی شێخ ڕەزا سەرەڕای مەقام و دەسەلاتی تاڵەبانییان و بێکەسی و بێ نەواییی کەیفی ناچار دەبێ، واتە حاجی مەلا عەبدولا، کە ڕوو لە کەیفی گرژ کا و لێی بتۆرێ تا جارێکیان بەلێدان لێشی داوە. ئەوەی لە هەموو کردارێك نارەواتر و ناشیرینتر بووە ئەوە بوو کەوا بەچەشنێکی زۆر دوور لە هەموو ڕەفتارێکی جەوانمەردی هەندێ لە فەقێکانی ئەو دەمە بۆ لایەنگیریی شێخ ڕەزا و شکاندنی کەیفی وێنەیەك لە دیواری مزگەوت دەکێشن کە پێویست نییە لێرەدا چۆنیەتییەکەی بنووسین و ئەوپەڕی بێ حورمەتی و سووکایەتیی تێدا دەبێ بۆ کەیفی و بوو بەخاتیمەی ڕیسواکردنی شاعیرێکی وا مەزن. بەدوا ئەوەدا حاجی مەلا عەبدولا کەیفیی دەرکردووە لە مزگەوت، ئیتر کەیفی بەو ڕوحی پڕ هەست و هونەرییەوە ڕووی ئەوەی نامێنێ هیچ ماوەیەك لە کۆیە بمێنێ، بەدڵشکاو و بارێك مەینەت و ستەمەوە، دەچێتە هەولێر.

نامەوێ بە هیچ جۆرێك لایەنگیری لە نووسینەکەمدا بکەم چونکە لە هەموو شتێك

زیاتر مەبەستم تۆمارکردنی ڕووداوی ڕاستە ئەگینا بۆ من حەدی ئەدەب دەرچوونە بەو شکڵە باسی کارەساتی وا ناڕەوا بکەم کە لە مزگەوتی باپیرم ڕووی داوە. بەڵام بێ ترس و پەروا لەوە کە لە حەقیقەتم لادابێ دەتوانم بڵێم ئەگەر لەبەر زێدەچاری نەبوا باپیرم ڕێی نەدەدا بەکردنی ئەوەی کە لەگەڵ کەیفیدا کرا. هیچ گومان نییە لەوەدا کەوا کەیفی لای حاجی مەلا ئەسعەد وەك کوڕێکی خۆی خۆشەویست بووە و لای حاجی مەلا عەبدولا، واتە باپیرم، ئەوپەڕی ڕێز و خۆشەویستیی بووە. بۆ خۆم لە حاشییەی کتێبێك خوێندوومەتەوە باپیرم بەخەتی خۆی نووسیویەتی کەوا فلان حاجی ئەو میقدارە پارەیەی پێ دام بۆ ئەمە بیدەم بە کەیفی لە بری مانگانەی دەرسگوتنەوەی بۆ کوڕەکەی. هەر لەو نووسینەشدا بۆ یەکەم جار زانیم کەوا کەیفی ناوی فەتحولا و جوانڕۆیییە، چونکە باپیرم ناوەکەی بەم چەشنە نوسیوە (مەلا فتح الله جوانرووی متخلص بە کیفی). ئەمە بۆیە باس دەکەم کە پلەی نزیکی و ڕەوابیتی بەینی حاجی مەلا عەبدولا و کەیفی نەختێك زیاتر ڕوون بکاتەوە، چونکە مەعلوومە کابرای حاجی مانگانەکە نادا بە شەخسی سێیەم ئەگەر نەزانێ لەگەڵ خاوەند هەق جیاوازییەکی نییە. لێرە بەدواوەش ئەم ڕاستییە بەدەم گێڕانەوەی سەرگوزەشتی کەیفی زیاتر خۆ وەدەر دەخا.

کەیفی بەدەرکردن و ڕیسواکردن زاهیری پایەی ڕێزی لای خەڵقی کۆیە کەم نەبۆتەوە، وە لە بیریشیان نەچۆتەوە. ماوەیەك دوای ڕۆیشتنی لە کۆیە و مانەوەی لە هەولێر ڕەشید ئاغای حاجی بەکر ئاغای حەوێزی (خاڵی باوکم) شاعیر و ئەدیبێکی پایەبەرزی ئەو دەمە بووە و پێوەندیی دۆستایەتی و خۆشەویستیی زۆر بەهێز بووە لەگەڵ کەیفی کاغەزێکی بەشیعر بۆ دەنووسێ و داوای لێ دەکا کە بگەڕێتەوە کۆیە. بڕوام هەیە ئەم کاغەزە بەئاگاداری و لەسەر پەسەندکردنی حاجی مەلا عەبدولا بووبێ چونکە جگە لە پێوەندیی خزمایەتیی مەیانی ئەو و ڕەشید ئاغا، هەمرەوشتی و نزیکییەکی گیانی تەواویش هەبووە. بێگومان ئەو کاغەزنووسین و داخوازییە بۆ گەڕانەوەی کەیفی نابێ لە دژی ئارەزووی حاجی مەلا عەبدولا بووبێ . کەیفی لە جەوابدا ئەم برە شیعرەی خوارەوە دەنێرێ بۆ ڕەشید ئاغا:

ئەی نووحی نەجاتم لە دەسی چەرخی جەفاکار
وەی ڕووح و سەر و ماڵی منت جوملە بەنیثار
با خاکی بەری پێت بێ دڵی زار و نەزارم
با فەرشی سەری ڕێت بێ گوڵ و گوڵشەن و گوڵزار

لـەوساوە بـەنـەی خـامـە غـەزەل نـووسی چـی شیریـن
شەککـەر شکـەنیت کـردووە وەك تـووتـی بـە مـیـنـقـار
ڕەشحـەی قـەڵـەمت مشکـی لـەسەرنـامـە فشان کـرد
هەم خامە و هەم خامە، هەم ئەشعار و هەم ئیشعار
(فـي الجمـلـة) کـە نـووسیـوتـە لـە بـۆ نـایـەوە کـۆیـە
چـون بـێمـەوە ئـێستـەش کـە لـەسەرمـایـە شەڕی پـار
ئـێستـەش وەکـو مـورغـێ کـە زەدەی چـەنگی هـەڵۆ بـێ
بــێ هــۆشم و ئــیـفـتــادە پــەرێشان و نـگــونسار
بــێ غـیـرەت و بــێ عـارم ئـەگـەر بـێمـەوە کـۆیـە
وەك پەیکەری پێ ڕووت و وەکو سەر ڕەشی موختار
ئــیــمــان و دڵـم وا بــە دەسی دولــبــەری دابــوو
نــەیـدابــوو وەهــا حـاجـی ڕەشك دیـنـی بـە دیـنـار
من خەستە تەن و جەستە شکەستەی غەمی ئەو بووم
ئـەو بـوو بـە دەوا و مـەرهـەمـی بـێگـانـە و ئـەغـیـار
خـۆت واقـیـفـی ئـەسراری کـە چـۆن ئـاخری کـاریش
بـێ حـورمـەتـی کـردم بـە قسەی مـوفسید و بـەدکـار
چـۆن هــەیـبـەتـی بـردم لـە حـوزووری حـەزەراتـی
چـۆن هــەیـئـەتـی کـردم بـەسەر و سوورەتـی دیـوار
هــەرچــەنـدە جـەفـای دام و سەفـام لـێ نـەدی ئـەمما
شاهـانـە دەکـەم مـەدح و ثـەنـای چـاکـی بـە ئـەشعـار
دائــیــم لــە خــەرابــاتــی خــوزووری حــەزەراتم
نــەمماوە لـەبـەر تـاعـەتـی تـەن تـاقـەتـی دیـدار
هــەڵـنـاغـەڵـەتـێ (کـەیـفـی) لـەمـەولا بـە فـریـبت
با بەس بێ وەفای ئێوە و با بەس بێ جەفای یار

خوێنەری بەڕێز سرنجێك بداتە سۆزی ئەم دێرەیان کە دەڵێ:

ئـێستـەش وەکـو مـورغـێ کـە زەدەی چـەنگی هـەڵۆ بـێ
بــێ هــۆشم و ئــیـفـتــادە پــەرێشان و نـگــونسار

من بۆ خۆم ئەوەندە ئەم بەیتە دەخوێنمەوە مووچڕك دەمگرێتەوە، دەتوانم بڵێم بۆن

سۆی هەناوێکی هەڵقرچاوی لێ دێ... خاوەن هەست و هونەروەرێکی وەك کەیفی خاوەن گیانی نازکی شاعیری دەبێ چی چێشتبێ لەوەی کە لەگەڵیدا کراوە و چی چەشنە ئینفیعالاتێك سروشت و هۆش و وجوودی داگرتبێ و ئەنجن ئەنجنی کردبێ! باوەڕم هەیە ئەوەندە بەخۆیدا شکاوەتەوە هەستی خەجاڵەت و ستەمی کردووە کە نەیتوانیوە تاکە یەك ڕۆژیش دوای کارەساتەکە لە کۆیە بمێنێتەوە. دەسەڵات چییە بەسەر ڕووداوێکی کۆن؟ ئاواتمان ئەوەیە شتێکی وا ڕوو نەداتەوە بۆ هیچ هونەرمەندێك بەڵکو هیچ ئادەمیزادێك.

دەرچوونی کەیفی لە کۆیە کەی بووە؟

بۆ وەرامی ئەو پرسیارە بەڵگەیێکی مێژوویی هەیە لە ڕووداوی ئەو ڕۆژانە: حاجی مەلا عەبدولا لە ساڵی ١٢٨٨ی کۆچی لە ڕێی سووریەوە، لە خزمەت باوکیدا دەچێ بۆ حەج، کاتێك دەگەنە حەڵەب کەیفی مامۆستای کوڕانی والیی ئەو شارە بووە. کە دەزانێ ئەمان هاتوون بۆ حەڵەب خۆی پێ ناگیرێ دەچێتە لایان بۆ بەخێرهێنانیان و هەموو ئەو ڕووداوانەی کەلێنی خستبووە خۆشەویستی و پێوەندیی مەیانیان لە بیر دەچێتەوە. کەیفی هەروەك لە دوا دێرانی ئەو برە شیعرەی لەسەرەوە نووسیمان ئیحتیرامی دەربڕیوە بۆ مامۆستای خۆی، دیسان لە شاری حەڵەبیش هەمان ڕێزی کۆن لە مامۆستای خۆی دەگرێ و وەك چوکەیێك ئیشی بۆ دەکا. حاجی مەلا عەبدولا دەگێڕێتەوە دەڵێ خەڵقی حەڵەب زۆریان بەلاوە سەیر بوو کە دەیاندیت کەیفی، مامۆستای کوڕانی والی، کەلوپەل و شتومەك هەڵدەگرێ و بەدوا کابرایەکی کورد دەکەوێ و خزمەتی دەکا، بەتایبەتی چونکە حاجی مەلا عەبدولا لە کیسوەتی خادمی لە خزمەت باوکیدا سەفەر دەکا. شتێکی مەشهوورە لە سەفەرەکەی حاجی مەلا ئەسعەد بۆ حەج کە لە هەر جێگایێك تووشی موجادەلەی عیلمی دێ لەگەڵ مەلاکانی ئەو شارانەی کەوتوونەتە سەر ڕێگای حیجاز دەڵێ بانگی قەتارچییەکەم بۆ بکەن تا جەوابتان بداتەوە. مەبەس لێرەدا هەر ئەوە نییە باسی سەرەنجامی کەیفی و ئاشتبوونەوەی بکەین بەڵکو لەگەڵ ئەوەدا دەمانەوێ ساڵی ڕۆیشتنی لە کۆیە سوور بکەینەوە چونکە دیارکردنی ئەو ساڵە هەروەك ئێستاکە باسی دەکەین بەستراوە بەو ساڵی (١٢٨٨)ەی کۆچییە کە باسمان کرد: حاجی مەلا عەبدولا زۆر جار گوتوویەتی دوای دوو ساڵ لە ڕۆیشتنی کەیفی، لە حەڵەب چاوم پێی کەوتەوە. کەواتە تۆران و

ڕۆیشتنی کەیفی لە کۆیە ساڵی (١٢٨٦)ی کۆچی بووە. ئەمەی لێرەدا گێڕامەوە لە بابەت ڕۆیشتن و دیتنەوە و ئاشتبوونەوەی کەیفی مەعلووماتێکە بە تەواتور بەئێمە گەییوە و ئەو مێژووانەی کە لەو کورتە نووسینەدا بەیانم کردوون بە خەتی باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵا لە موناسەبەی جووناجوون تۆمار کراون. یەك وشەی خۆکردی تێدا نییە.

چەند ساڵێك لەمەوبەر چیرۆکێکی تەمسیلی لە بەشی کوردیی ئێستگەی ڕادیۆی بەغدا بڵاو دەکرایەوە وای ڕادەگەیاند کەوا کەیفی بەزۆری زۆرداران لە کۆیە دەرکرا. ئەمە کەم و زۆر پێوەندیی بەڕاستییەوە نییە. ئەوەی لەو ڕووپەڕانەی ئەم نووسینەدا گێڕامانەوە هۆی ڕاستەقینەی تۆران و ڕۆیشتنی کەیفی بووە. خاوەن دەسەڵاتەکانی ئەو دەمەی کۆیە ڕێزی زۆریان هەبووە بۆ کەیفی و حاجی و بێ ئەندازە خۆشیان ویستوون. وەك دیمان ڕەشید ئاغای حاجی بەکر ئاغا کە یەك لە دۆستانی کەیفی بووە کاغەزی بۆ نووسیوە و داوای گەڕانەوەی لێ کردووە. جەوابەکەی کەیفیش گومانێك ناهێڵێ لەوەدا کە دەسەڵاتدارەکان سووچێکیان نەبووە لە بەسەرهاتی تۆران و ڕۆیشتنی کەیفی. هەر شیعرەکانی کەیفی ڕێز و خۆشەویستییان لێ دەباریێ بۆ ڕەشید ئاغا کە لە بنەماڵەیەکی بەهێزی ئەو دەمە بووە. دیوانی حاجی قادریش چەند قەسیدەیەکی بە نرخی تێدایە لە ستایشی ئەمین ئاغا و حەمەغا و بەپارێزەری موڵك و میللەتیان دەژمێرێ. مەبەستم لەمەدا شتێك نییە مەگەر خزمەتی مێژوو و ڕاستی.

لێرە بەپێشەوە گوتمان حاجی قادر پێش کەیفی لە کۆیە ڕۆییوە:

بەڵگە بۆ ئەمە دوو شتە، یەکەمیان بەڵگەی شایەتی و گێڕانەوەیە کە لە جیلی پێش خۆم بیستووە و وەك مەعلووماتێکی خانەوادەیی ماوەتەوە و موجیبێکیش نییە شوبهەی لێ بکرێ. دووەمیان بەڵگەی لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە: لەم هەموو ماجەرای شەڕەشیعر و جنێو بەیەکدانی بەینی کەیفی و شێخ ڕەزا یەك ناوی حاجی قادری تێدا زیکر نەکراوە و هیچ دەورێکی نەبووە. حاجی کە شاعیرێکی وا بە دەسەڵات و نزیکترین برادەر و دۆستی کەیفی بووە نەدەبوا بەدرێژاییی ئەو کارەساتە بێدەنگ بێ ئەگەر لە وڵات با، کە پیاوێکی وەك ڕەشید ئاغا بەو چەشنەی باسمان کرد بەشداریی کردبێ لەو ڕووداوە بێگومان دەبوا حاجی قادر هەر ببێتە لایەنگیر و یارمەتیدەری بێ پێچ و پەنا بۆ کەیفی، کە ئەمە نەبووە لەبەر مەوجوودنەبوونی حاجی بووە.

کەمێکی کەم ماوە لە ژیانی کەیفی لێرەدا بتوانم باسی لێ بکەم چونکە ئەوەی کە دەیزانم لە ژیانی حەڵەب و ئەستەموولی شتێکی زۆر کەمە. دەڵێن کەیفی کە دەچێ بۆ ئەستەمووڵ بە زوویی فێری زمانی فەرەنسی دەبێ، وە لە ڕۆژنامەیێکی فەرەنسیدا دەبێتە نووسەر. وەك دەگێڕنەوە گۆیا ڕۆژنامەیێکی پاریس لە بارەی کوردەوە شتی ناڕەوا دەنووسی. کەیفی ئەم نووسینە دەبینێ و دەست دەکا بە جوابدانەوەی هەر لەو ڕۆژنامەیە کە خۆی تێیدا نووسەر بووە، لە ڕێزە مەقالێکی مێژوویی چی عەیب و عاری مێژووی فەرەنسە هەیە دەیهێنێتە ڕووەوەو بە قەڵەمێکی سووتێنەر نووسینەکانی دەڕازێنێتەوە تا وای لێ دێ باڵیۆزی فەرەنسە ئیحتیجاجێك دەدا بە وەزارەتی دەرەوەی عوسمانی، ئیتر فەرمانبەرانی عوسمانی دەکەونە ناوبژیکردن تا کەیفی واز دێنێ و چی تر لە سەری ناڕوا.. بەڵام دەمی شیرن دەکەن ئەوجا!

بەراوردێکی تایبەتی

لەو ڕووداو و مێژووانەی کە نەمتوانیوە فیکرەیەکی مەیلەو ڕوون و تەحدیدکراوی دەربارە پەیدا بکەم و عەلاقەدارن بەنووسینەکەمان دوانن، یەکەمیان: کەی کەیفی هاتۆتە کۆیە؟ دووەمیان: کەی حاجی قادر لە کۆیە ڕۆییوە بۆ ئەستەمووڵ؟

لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ ڕووداو و مێژووی قەتعی و هەندێکی مەیلەو قەتعی هەن کە ماوەی بەهەڵەچوون تەواوێك تەسك دەکاتەوە وا لە ژێرەوە بە زنجیرە تۆماریان دەکەین.

١- حاجی قادر لە کۆتایی ساڵی ١٢٧٦ی کۆچی لە دێی بێتووش بووە.

٢- کەیفی پێش ١٢٨٠ هاتۆتە کۆیە.

٣- کەیفی لە ١٢٨٦ لە کۆیە ڕۆییوە.

ئەم سێ مێژووە هیچ گومانێکیان تێدا نییە.

٤- حاجی ماوەیێك پێش ڕۆیشتنی لە کۆیە لەگەڵ کەیفی ژیاوە و بەیەکەوە لە مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد بوون و پێوەندیی دۆستایەتی و برادەرییان بەهێز بووە.

٥- حاجی لەو ڕۆژانەی کە ناکۆکیی بەینی شێخ ڕەزا و کەیفی پەیدا بووە لە وڵات نەماوە و چووە بۆ ئەستەمووڵ، یاخود دەتوانین بڵێین کە شێخ ڕەزا هاتووە بۆ

خوێندن لای حاجی مەلا ئەسعەد حاجی قادر لە کۆیە نەبووە. جا ئەگەر بزانرایە کەی شێخ ڕەزا هاتووە بۆ کۆیە بەم زانینە ساڵێکمان بۆ دیار دەکرا کە بگوترێ ئەمە کۆنترین ساڵە کەوا مەعلووم کراوە لەوە بەپێشەوە حاجی قادر کۆیەی جێ هێشتووە.

خوێنەری بەڕێز! لە دوای ئاگاداربوون لەو شتانەی کە نووسیومن دەتوانی وەك من لێکدانەوە و بەراوردیی بکا بۆ دەرهێنان و دەستنیشانکردنی ئەو مێژووانەی کە بە تەواوی مەعلووم نین، خۆ ئەگەر لەگەڵ لێکدانەوەی زهنی پرسیار و تەحقیقاتێکیش بکرێ لەو کەسانەی ئاگاداری ژیان و بەسەرهاتی ئەدیبەکانی کوردن کە چوونەتە ئەستەمووڵ و لەوێ ژیاون، وەك نالی و حاجی و کەیفی و ئیبراهیم حەیدەری و پیاوی دیکەی ئەدیب و ئەفسەر و مەئمووری میری ڕەنگە مەعلووماتی نوێ و شیعری نەبیستراو و ڕووداوی زۆری وا کە هیچی لێ نازانین وەدەست بێن و ژیان و هونەر و ئەدەبی ئەوان بلیمەت و هەڵکەوتووانەی کوردەواری بەجۆرێکی فراوانتر و قووڵتر ڕوون بکرێنەوە.

بڵاوکراوەی دەفتەری کوردەواری، بەرگی دووەم، بەغدا، ١٩٧٠

نامەیەك

لە ژمارە (١٦)ی گۆڤاری (بەیان)ی خۆشەویست گوتارێکی ژیکەلانەی ژیرانەی دڵسۆزانەم خوێندەوە لە ژێر ناونیشانی (ڕەدووکەوتن) دا.

من لە هەڵکەوتی ئێستامدا دەرفەتی خۆڕوونکردنەوەم نییە لە عاست ناوەرۆکی گوتارەکە خۆی، هەروەها بەهۆی هەمان بێ دەرفەتیەوە ناتوانم لەسەر باسی (ڕەدووکەوتن) بیروباوەڕێك دەربرِم کە لە گۆشەینیگای خۆمەوە بۆم بووە بە کولانەی تێوەڕامان لە ڕەدووکەوتن و گەلێك ڕواڵەتی تری کۆمەلایەتیمان کەوا تێکڕایان ڕووپێو (مساحە)ێکی بەرفرەوان لە ژیانی کوردەواری پێك دێنن.

لەم چەند دێرە کورتیلەیەمدا، کە دەمەوێ سەرەڕای ڕاگەیاندنی مەبەستم لە نووسین، پەیامی ڕێز و خۆشەویستیشم ڕاگەیەنێ بۆ خاوەنی گوتار و بۆ گۆڤاری بەیان.

هەر هێندەم بۆ دەکرێ چەند تێبینییەکی قوت و سادە بێنمە ڕوو لەبارەی یەك دوو وشە و تەعبیری ناو گوتارەکە لە ڕووی زانستی زمانەوە و گونجان و نەگونجانیان لەگەڵ ڕاستە دەستوورەکانی ڕێزمانی کوردی و بەس.

بەدەنگهاتنم لەو وشە و تەعبیرانە چ زیانێکی تێدا نییە. ئەگەر نیشانەم پێکا بێ سوودی ئەو پێکانە بۆ سەرجوملەی نووسینی کوردییە، خۆ ئەگەر بەسەهووش چوویم لەم سەهووەدا هەر خۆم دەبمە لایەنی تێشکاو.

لە دێری (٩)ی ستوونی یەکەمی لاپەڕە (٢٢) وشەی (یەنێت) دێتە بەرچاو. خوێنەر دەزانێ، چ جایی نووسەر، ئەم وشەیە کاری ئایندە (فعل مضارع)ی وشەی (هێنای)ە کە لە چاوگی (هێنان)ەوە هاتووە.

بەپێی دەستووری داڕشتنی وەیا وەرگرتنی. کاری ئایندە لە ڕابردووەوە، دەبێ بڵێین (دەهێنێ یاخود دەهێنێت) دانیشتوانی هەندێ ناوچەکانی کوردستان کە شاری (سلێمانی) یەکێکە لەوان نیشانەی کاری ئایندە (فعل مضارع) دەنگی (ئە) بەکاردێنن لە جیاتی (دە) و دەڵێن (ئەهێنێت).

زوربەی نووسەرانی کورد بەرەو بەکارهێنانی (دە) دەچن، تەنانەت مامۆستا (تۆفیق وەهبی) لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا گوتارێکی لەسەر ئەم

(ئە، دە)یە نووسی و ئەویش لەو باوەڕەدایە (دە) کوردی ڕەسەنە و دەبێ واز لە (ئە) بهێنرێت.

هەرچەند من لێرەدا ڕێ بەخۆم نادەم بەکارهێنانی (ئە) یاساغ بکەم، دانیش بەوەدا دێنم واز لێهێنانی و نەهێنانی خواهشتێکی نووسەرانە، بەڵام دەتوانم داوا لە نووسەر بکەم لە جیاتی (یەنێت) (ئەهێنێت) بنووسێ چونکە قاڵبی (یەنێت) یەکجار ناوچەیی و تەسکیێوە. ئەگەر هات و هەر کەسە خۆی لکاند بە تایبەتی ئاخاوتنی شار و دێ و گەڕەکی خۆیەوە، دووچاری نووسینێك دەبین بە بەریەوە هەبێ هەندێکمان تێی بگەن و هەندێکیشمان نا!

بەزۆری، نووسەرانی شاری سلێمانی، دەنووسن (پیاوێکی کە – دارێکی کە – ئاوی کە – بەردی کە) مەبەسیشیان (پیاوێکی دیکە و دارێکی دیکە...)یە. وا دەبێ بەکارهێنانی ئەم (کە)یە لە شوێنی وەهادا سەر لە خوێنەر دەشێوێنێ. بێگومان (کە)ی ئەم جێگایانە کورتکرایەوەی (دیکە)یە کە مافی ئەوەی نییە لەهجەی شار و گەڕەکی خۆی بسەپێنێ بەسەر شێوازی نووسین و ڕێزمانی ئاخاوتنی زمانی میللەتێك. هەرچەند شێوە ئاخاوتنی سلێمانی بەلای باوەڕی منەوە لە ڕیزی هەرە پێشەوەی زارەکانی کوردیدا دێت، دیسانەوە ناشێ ئەو تایبەتییانەی خۆی کە لە ڕاستە شەقامی کوردییان لاداوە بیانکا بە دەستوور و دەستوورە ڕاست و ڕەوانەکانیان پێ کوێر کاتەوە.

نابێ (بچۆرەوەوانێ) بە خۆی و بەم هەموو قورسایی و درێژاییەوە نەفەسی (بچۆوە) ببڕێت، هەروەها وشەی (مەند، ئەفەندی، دەربەند...) ناشێ بکرێنە (مەنگ ، ئەفەنگی ، دەربەنگ...).

بە نموونە دەڵێم لە فرەنسیدا شێوەی پاریس هەرە پێشکەوتووی ئاخاوتنی میللەتی فرەنسەیە، خەڵقی پاریسیش دەنگی (ر) بە (غ) دەخوێننەوە، بەڵام لە نووسینی فرەنسیدا ئەم (ر)ە هەر بە (ر) دەنووسرێت با خەڵقی پاریسیش بە (غ)ی بخوێننەوە..

لە میسر دەنگی (ق) بە (ك) واتە (هەمزەی عەرەبی) دەنگی (ج) بە (گ) دەخوێنرێتەوە، بەڵام ئەوانیش لە نووسینی ئەدەبی و ڕەسمیدا هەر بە (ق ، ج) دەیاننووسن تەنانەت بەشێکی زۆری فارس دەنگی (ا) دەکەن بە واو و دەڵێن (تەهروون – لە جیاتی تەهران) بەڵام لە نووسیندا ئەلفەکە هەر ئەلف دەمێنێتەوە.

خەڵقی سلێمانیش ئازادن لەوەدا بەقسەکردن چۆنیان بەلاوە خۆشە وەها وشە و پیتەکان دەربڕن، لە زەرووڕەتی شیعریشدا چ گلەیێك نایێتە سەر ئەو کەسە شێوەی ناوچەی خۆی بەکار بێنێت، بەڵام نابێ ڕێ بەخۆدان لەوەندە تێپەڕ بکات. ئەم گوتەیەشم بەرامبەر هەموو کوردە، بەرێکەوت پتر یەخەگیری شێوەی سلێمانی دەبێت لەو ڕووەوە لە سەدی هەشتا وەیا زیاتری نووسینی کوردی لە شاری سلێمانی وەیا خەڵقی سلێمانییەوە زەنە دەکات.

با پێشدەستی بکەم لە کەسێك بیەوێ لە تۆڵەی ئەو ڕەخنانە ڕەخنەی هێندێم لێ بگرێ کەوا من ناوناوە دەنووسم (دەکا، دەبێ) و ناوناوەییکیش (دەکات، دەبێت ...). ئەم (ت)ەی کۆتایی فیعلەکانی (دەکات، بکات، دەکەیت، بکەیت) دەمەتەقەیێکی زۆری لەسەر هەیە. ئەوەی ڕاستیش بێ ڕەنگە یەکەم دەمەتەقەی گەورە کە لەسەریان هەڵستابێ لەلایەن منەوە بووبێ، تەنانەت لە گوتارێکی دوور و درێژمدا لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا (بەرگی دووەم) نەختێك بە درێژی لەسەر ئەم (ت)انە دواوم. بەلای منەوە (دەبێ، دەبێت، دەبێتن، ببێ، ببێت، ببێتن) هەروەها (دەکەی، دەکەیت، بکەی، بکەیت) هەموویان ڕاست و دروستن و بەدرێژایی کات، لە کۆنەوە، بەسەر زار و خامەی میللەتی کورد و نووسەرانی کوردەوە بوون. کەس ڕێی نییە شەقامەڕێی بەرفرەوانی مێژووی ئاخاوتنی کوردی لە خۆوە کوێر کاتەوە .. قسە درێژەی هەیە و دەرفەت تەسك.

با بگەڕێمەوە سەر گوتارەکە خۆی.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە ٢٢ لە دێری شەشەمدا وشەی (هەڵگرتو) هەیە. ڕاستی ئەم وشەیە کە لە سەروبەری ژن هەڵگرتندا بەکار بێ (ژن هەڵگرتو)ە نەك (هەڵگرتو)ی سادە، چونکە بە تەنها چ دەلالەتێك نایگێڕێتەوە بۆ لای ژن، لەوانەیە هەنار هەڵگرتو وەیا بەرد هەڵگرتو بێ. لێرە بەدواوە لەسەر ئەم داڕشتنەی وەك (هەڵگرتو، گرتو، بەرکەوتو، کەوتو، نوستو، کوشتو ...) نەختێك وردبوونەوە دێتە پێش.

هەر لە هەمان لاپەڕە ٢٢ لە ستوونی سێیەم و دێری هەشتەمدا وشەی (پێ هەڵسەرەکان) بەکار هاتووە. پێی ناوێ بڵێم ئەم داڕشتنە بۆ دروستکردنی (ناوی کارا – اسم فاعل) بەکار هاتووە لە (کار – فعل)ی (هەڵستا – هەڵستان). ئێمە ڕێمان هەیە لە زۆر ڕووەوە ئەم (پێ هەڵستان)ە هەڵسەنگێنین و بڵێین ئاخۆ دەشێ لە کوردی (قام

بە)ی عەرەبی بۆ هەمان مەبەس وەرگێڕینە سەر (پێ هەڵستا...)؟ کە ئەمەشمان یەکلا کرد ئەوسا بپرسین ئاخۆ دەبێ بڵێین (بە کارەکە هەڵستام؟ کارەکە پێ هەڵستام؟ بە کارەکە پێ هەڵستام؟) ئاخۆ (هەڵستان) کە خۆی فیعلێکی لێکدراوی تێنەپەڕە (واتە لازمە) دەشێ بەهۆی پێشگرێکی وەك (پێ) بکرێتە تێپەڕ؟ چونکە دەزانین کاری (هەڵستان) تێنەپەڕە و کاری (پێ هەڵستان) تێپەڕە! لە عەرەبیدا تێپەڕکردنی کار (تعدیة الفعل)ی تێنەپەڕ بەهۆی (حروف الجر)ەوە دەستوورێکی بەرفراوانی زمانەکەیە، تۆ بڵێی لە کوردیدا ئەمە بلوێ و بشێ؟ من لەو هەمووو پرسیارانە و هی تریش، واز دێنم بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنێکی تری ئەم قاڵبە داڕشتنەی (پێ هەڵسەر).

داڕشتنی ناوی کارا (اسم فاعل) لە کوردیدا بە هۆی لکاندنی (ەر) بە کۆتاییی فیعلەوە شتێکی تازە داهاتووی نووسینی کوردییە. لە کۆنەوە (نووسەر و خوێنەر و کوژەر) بەکار نەهاتوون. ئەوەی زیهن بەسەهوو دەبا لەم شوێنەدا ناوی کارا (اسم فاعل)ی لێکدراوی وەك (نانکەر، باربەر» و هی ئەوتۆیە کە لە ڕواڵەتدا ئەمرازی (ەر)یان بە دواوەیە و لەوەڕا مرۆڤ بیری بۆ ئەوە دەچێ کە (نووسەر، خوێنەر)یش وەك ئەوان داڕێژێ. باسەکە نەختێك وردبوونەوەی دەوێ بەنیسبەت زمانزانەوە چ جایی ئەوەی بەزمانەوە خەریك نەبووبێ. من لێرەدا بە کورتی و بەوردی لێی دەدوێم تا بگەمە ڕوونکردنەوەی تێبینیێکی تر. وشەکانی (نانکەر، باربەر» وەك وشەکانی (نانخۆر، جلشۆر، دووربین، سەربڕ) جۆرێکن لە ناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب). لەم تەرزە داڕشتن و لێکدانەدا کەرتی دووەمی وشە لێکدراوەکە کە لە فیعلەوە هاتووە سەربەخۆ واتا نادا. سەیری وشەی (پیاوکوژ) بکە. کەرتی (کوژ) لە وشەکەدا کە لە (کوشتن)ەوە هاتووە بە تەنها هیچ واتایێك ڕاناگەیەنێ، هەروەها لە (نانخۆر، جلدرو، سەربڕ)یشدا «خۆر، درو، بڕ» هیچ کامێکیان مەبەستێکی تەواو بەدەستەوە نادەن. لە وشەی وەك (نانکەر، باربەر)یشدا (کەر، بەر) ئەوانیش لەخۆوە واتای تەواویان نییە. ئەم پیتەی (ر) کە لە کۆتاییی وشەکاندا هەیە هەر هەمان پیتی ناو فیعلی (کردن ، بردن)ە نەك لەلاوەڕا هاتووە وەك ئەمرازی کاراییی (فاعلیة). سەیرکە (نانخۆرم) ئەویش پیتی (ر)ی تێدایە چونکە لە فیعلی (خواردن)دا ئەم (ر)ە بە ئەسڵ هەیە.

لەم شێوە داڕشتنەدا ئەوەندەی فکرم کردبێتەوە تەنها لە دوو فیعلی (دان ، نان) پیتێکی (ر) لەلاوە دێ و کەرتە ناتەواوەکە دروست دەکا و دەگوترێ (ناندەر، چێشت

لێنەر). بەنیسبەت (نان)ەوە ڕەچاو دەکرێ کە ئەم فیعلە بەبێ پێشگر بەکار نایێت. دەگوترێ (هەڵنان، لێنان، تێنان، ڕاونان). تەنها لەگەڵ وشەی (ناو)دا دەشێ بێ پێشگر بەکار بێ وەك کە بڵێی (ناوم نا دارا). بەڵام دەبێ ئەوە بزانین لێرەشدا ئیمکان هەیە پێشگرەکە بێتەوە و بگوترێ (ناوم لێ نا دارا). لەمەش زیاتر دەبێ لەبیر نەکەین کەوا ناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب)ی ئەم فیعلەش بەبێ پێشگر دروست نابێ. تۆ دەتوانی بڵێی (ناو لێنەر) نەك (ناو نەر).

بەهەمەحاڵ ئەم تازە قاڵبەی ناوی کارا (اسم فاعل)ی وەك (کوژەر، نووسەر، بینەر) بووە بەداهاتێکی زمان و ئەدەب نە بەکەس ڕەش دەکرێتەوە نە لە ڕەشکردنەوەی چ سوودێك پەیدا دەبێ. من بۆ خۆم بێ پەروا بەکاریان دێنم. ئەمانە و گەلێك باس و خواسی تر لەسەر ئەم جۆرە داڕشتنە نەوباوە هەڵدەستێ و لێرەدا جێی هەموویان پەیدا نابێ. ئەوەی ڕاستی بێ سەرلەبەری تێبینییەکان ئەو تێبینییە بنجی و تایبەتییە نییە کەوا ڕاستەوخۆ لە وشەی (پێ هەڵسەرەکان)ەوە هەڵدەقووڵێ. لەم وشەیەدا دەستوورێکی گرنگی داڕشتنی ناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب) لە دوو سەرەوە ژێرپێ خراوە:

لە سەرێکەوە ئەو ڕاستییەی لەبیر کردووە کەوا کەرتی فیعل لە ناوی کارای لێکدراودا کورتەیێکی فیعلەکەیە نەك هەموو فیعلەکە. تۆ دەڵێی (پیاوکوژ، کاغەزنووس) ناڵێی (پیاوکوژەر ، کاغەزنووسەر) کەچی (پێ هەڵستەر) سەرلەبەری فیعلی (هەڵستان)ی تێدایە.

لە سەرێکی ترەوە، کە ئەمەیان یەکجار گرنگتریشە، فیعلێکی تێنەپەڕ (لازم)ی کردووە بە ناوی کارا (اسم فاعل) لە حاڵێکدا داڕشتنی ناوی کارا بە لێ زیادکردنی (ەر) لە کۆتایی فیعلەوە تەنها بۆ فیعلی تێپەڕ دەست دەدا و ناشێ و ناکرێ فیعلی تێنەپەر بکرێ بە بنگەی ئەم داڕشتنە. سەیری وشەکانی (نووسەر ، کوژەر ، بینەر ، نێرەر...) دەبینی هەموویان فیعلی تێپەڕن نە لە کەس بیستراوە و نە بۆ کەس جایەزە بڵێ (نووستەر ، ڕۆیشتەر ، هەڵستەر، کەوتەر) ناوی کارا لە کار (فعل)ی تێنەپەڕ تەنها یەك جۆر داڕشتنی هەیە ئەویش بەزیادکردنی (و) لە کۆتایی کارەکەوە دەڵێی (نوستو، ڕۆیشتو، هەڵستاو، کەوتو، خلیسکاو، سوتاو...) فیعلی تێنەپەڕ بەرکار (مفعول)ی نییە تاکو داڕشتنی وەك (نانخۆر، دەستشۆر)ی لێ پەیدا بێ. ئەمە دەڵێم لەو ڕووەوە کەوا شتێکی ئاشکرایە لە وشەی وەك (نانخۆر، پیاوکوژ) کەرتی یەکەمی وشەکە

بەرکار (مفعول)ە و پێش کەرتی فیعلەکە کەوتووە، دیارە لە فیعلی تێپەڕیش بەولاوە فیعلی تر پێویستی بە بەرکار نییە.

لەبارەی ئەم قالبە داڕشتنەی ناوی کارای لێکدراوەوە دوو تێبینیی تری زێدە گرینگ هەیە دڵم نایێ لە خوێنەری بشارمەوە چونکە هەر یەکێك لەوان لایەنێکی مووقڵاشی و وردەکاریی زمانی کوردی نیشان دەدات.

تێبینیی یەکەم ئەمەیە: لە داڕشتنی ناوی کارای لێکدراوی وەك (پیاوکوژ، نانخۆر، جێگر، دووربین) واتایێکی وەسفیی بەردەوام پەیدا دەبێ نەك کاتی. کە دەڵێی (ئەم پیاوە پیاوێکی تەلاقخۆرە) مەبەست ئەمەیە کەوا کابرا تەلاق خواردنی لێ بووە بەپیشە. بەڵام کە گوتت (کوا کابرای تەلاق خواردو؟) ئەو کەسەت لە خەیاڵدایە کە تەلاقی بەسەر زاردا هاتووە، نەك پیشەی تەلاقخواردنە. وا دیارە لەم شێوە داڕشتنەی وەك (نانخۆر، دووربین، پیاوکوژ) کەوا لێکدرانەکەی بووە بە جۆشخواردن لە ڕێی کورتکردنەوەی کەرتی فیعلەکانەوە لە وشەکاندا، زیهن و سەلیقەی کورد هەستی بەمە کردووە کە جۆش خواردنی وشە لەگەڵ بەردەوامبووندا پتر دەگونجێ.

تێبینیی دووەم: ئەمەیە لە وشەی لێکدراوی وەك (گۆشتخواردو– گورگانخواردو– مەڕکوشتو– زەهر کوشتو، ڕۆژووشکاندو – شێرشکاندو»دا کە هەموویان لە فیعلی تێپەڕەوە وەرگیراون ئەم داڕشتنانە جارێکیان دەبن بەناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب) جارێکیشیان دەبن بە ناوی بەرکاری لێکدراو (اسم مفعول مرکب). هەر ساتێك وشەی پێشەوەی داڕشتنەکە لێی وەشایەوە بەرکار (مفعول) بێت واتای هەموو وشەکە دەبێتە ناوی کارا (اسم فاعل) چونکە دیارە بەکار (مفعول) چاوەنۆڕی کارا (فاعل) دەکات بۆیە کەرتی دووەمی وشەکە (خواردو) دەبێتە تەواوکەری واتای کارا (فاعل). بەپێچەوانە کە وشەی یەکەمی لێکدراو کە لێی وەشایەوە کارا (فاعل) بێ بەهۆی ئەوەوە کە کارا داوای بەرکار دەکات تێکڕای واتای لێکدراوەکە دەبێتە ناوی بەرکار.

بەنموونە کە گوتت (گۆشتخواردو) چونکە گۆشتەکە دەخورێ واتای وشەکە دەبێتە ناوی کارا. بەڵام کە گوتت (گورگخواردو) چونکە گورگ دەخوا و ناخورێ واتە کارایە نەك بەرکار، واتای سەرلەبەری وشەکە دەبێتە ناوی بەرکار. پوختەی گوتە ئەمەیە کارایی و بەرکاری (فاعلية و مفعولية)ی ئەم وشانە پێچەوانەی کەرتی یەکەمی وشە لێکدراوەیەکە. بەڵام وا دەبێ یەك وشەی لێکدراو بەپێی داخوازیی جێگە جارێکیان ناوی کارا و جارێکیشیان ناوی بەرکارە. بە نموونە کە بڵێی «گورگخنکاندو» لەوانەیە

مەبەسی ئەو بەرخە بێ کە گورگ خنکاندبێتی، لەوانەیشە مەبەسی ئەو سەگە بێ کە گورگی خنکاندبێ.

دەگەڕێمەوە بۆ وشەیێکی تری گوتارەکەی (بەیان) لە هەمان ستوونی چوارەمی لاپەڕە (٢٢) لە دێری (٢٥)دا وشەی (گێڕاندنەوە) هەیە. نەختێك لێ وردبوونەوە دەری دەخا ڕاستیی وشەکە (گێڕانەوە)یە نەك (گێڕاندنەوە) چونکە کە بتەوێ فیعلێکی تێنەپەڕ بەهۆی پاشگری (اندن)ەوە بکەی بە تێپەڕ دەبێ دەست لە تەرکیبی فیعلە تێنەپەڕەکە نەدەیت، هەر ئەوەندەی لەگەڵدا بکەیت کە (اندن)ی بخەینە سەر. لێرەدا فیعلە تێنەپەڕەکە (گەڕانەوە)یە کە ئەویش بۆ خۆی لە (گەڕان)ەوە هاتووە، کەواتە دەبێ دەست لە تەرکیبی نەدەین و یەکسەر بیکەینە (گەڕاندنەوە) وەك (کوژانەوە – کوژاندنەوە ، برژانەوە – برژاندنەوە...).

بەڵام ئەم فیعلەی (گەڕان – گەڕانەوە) وەك کۆمەڵێك فیعلی تر دەتوانرێ بێ پاشگری (اندن) بکرێتە تێپەڕ لە ڕێی سیغەیێکی تایبەتییەوە کە دەماودەم و پشتاوپشت هاتووە ئەویش سیغەی (گێڕانەوە)یە. دیارە کە گێڕانەوەمان بەکار هێنا دەخلێکمان بەسەر پاشگری (اندن)ەوە نامێنێ و نابێ بڵێین (گێڕاندییەوە). ئەمە چەند نموونەیێك لە فیعلی وەك (گەڕا – گەڕاندی – گێڕان).

فیعلی تێنەپەڕ	فیعلی تێپەڕ بەهۆی (اندن)ەوە	فیعلی تێپەڕی ڕاستەوخۆ
کەوت	کەوتاندی، کەواندی	خستی
دڕا	دڕاندی	دڕی
گەڕا	گەڕاندی	گێڕای
بڕا	بڕاندی	بڕی

لەم جۆرە فیعلانە هی تر زۆر هەن لزووم بە گوتنەوەیان ناکا. فیعلی ئەوتۆشی هەیە ڕاستەوخۆ بێ (اندن) دەکرێ بە تێپەڕ وەك:

هات هێنای

هەڵ بوو هەڵی کرد

گیرا گرتی . . هتاد.

دەمەوێ لێرەدا بڵێم ڕێگەت نییە فیعلێکی وەك (کەوت) بکەیتە (خستاندی) یاخود

(گەڕا) بکەیتە (گێڕاندی) واش دەزانم ڕوونکردنەوەی تر پێویست نییە، چاوی کورد بە ئاسانی ئەم وردییانە دەبینێ هەر هێندەی پێ دەوێ دەستێکی بۆ ڕاهێڵێ.

خوێنەر بمبەخشێ لە بەکارهێنانی ڕێنووسی هەمەچەشنە چونکە دەستم بەڕێنووسی کوڕ ڕاهاتووە و چاویشم گەلێك ڕێنووسی تر دەخوێنێتەوە، تێبینیی هەبوون و نەبوونی پیتی دارژاوی کوردیش دەکەم لەو چاپخانەیەدا کە گۆڤاری (بەیان)ی لێ چاپ دەکرێت. من لە نووسینەکەمدا تەنها لایەنی زمان و ڕێزمانم بەهەند هەڵگرتووە، لەو پەلەپەلەی کە خۆشمی تێدا دەبینم پێم نەکرا چاوێك بە نووسینەکەمدا بخشێنمەوە یاخود پاکنووسی بکەم. کە هەڵەیێك لە چاوان چەقی حەز دەکەم ڕێی ڕاستکردنەوەی لێم نەگیرێ و دەرفەتم پێ بدرێ بۆ دەربڕینی بیروباوەڕی ترم، کە هەمبێ، نەك هەڵەکەم یەکجارەکی لەسەر حیساب بکرێ.

دوور کێشانەوەی نووسینەکەم لێرەدا وەستاندمی لەوە چی تر چینە بکەم لە کێڵگەی گوتارە نرخدارە خۆشەکەی (ڕەدووکەوتن)، کەواتە چی تر (بەدووی ناکەوین)

بەیان، ژمارە ١٨، ١٩٧٤

شاكاریكی ئاگرین

پێشینــان بێ ئـەوە خۆ بـاوێنـە ژێر بـاری زێدەسەختـی گەیشتن بـەدۆزینـەوەی هـۆیـە نهێنییەكانی هەڵكەوت و رووداو، بایی ئەوەی ڕواڵەتی بەسەرهات لێی بوەشێتەوە پەندی كۆمەلایەتییان لێ وەرگرتووە و بەیاساكانی ئەو پەندانەش ڕازی بوون، یەكێك لــەو پــەنـدانــەی بـڕیــاری ڕواڵـەتــی بـەسەرهــات سەپـانـدووەتـی گـوتـەی یـەكـجـار پەرەسەندووی بێ دەمەتەقەی بەخت و تالعە. منیش وەك پێشینان لەم گوتارەمدا پەیڕەوی ڕواڵەت دەكەم و دەڵێم بەخت و تالع بۆی هەیە، ئەگەر بۆی نەبا چۆن ڕەوای هەقە پێنج خشتەكییە یەكجار نرخدارە پیرۆزە ئاگرینەكەی مەلا حەسەنی (قازیی هەڵەبجە) كە سەردەمێك لە پایەی مارسیلیزی كوردی بوو بەم شكڵە بنبوو بكرێ و پشتگۆی بخرێ وەك هەر ڕۆژەك لە ڕۆژان لەبەر گوێی گەلی كوردا نەزرینگابێتەوە:

ئـەی كـوردی ستـەمدیدەیـی مـەزلـوومـی سیـەهـچـار
وەی مـیـلـلـەتـی مـەعسوومـەیـی بـەدبـەختـی گرفتـار
تــاكـەی لـە خــەوان ئـێوە و دوشمـن هــەمـوو بێدار
تـاچەن ئەبێ هـەر مەست بن و خـەڵقی هەموو وشیار
خـۆتــان نـەكـەنـە مـەزحـەكـەیـی مـەحـرەم و ئـەغیـار

عـالـەم هـەمـوو مـەشغـوولـی تـەلاش و وەس و بردە
هــەر مـیـلـلـەتـە بـۆ خـۆیـە خـەریـكـی زەد و خـوردە
هـەر كـەس لـە بۆ خۆی حـاكمی خۆیە وەكو مەردە
مەحروومی هەبوو حەق و حقووق میللەتی كوردە
مـــاتـــەم زەدە و سووك و پــەریشان و گــرفــتــار

لەم نەفەسی گەرم و هۆندنەوەی شاعیرانە و هەست و سۆزی كوردایەتییەوە چواردە برگەی پێنج میسرەعی دەخوێنیتەوە كە هەموویان نموونەی ئەدەبی پێشكەوتووی ئـەوسا و ئـێستـا و هـەمـوو ڕۆژگـارێكـن، لـە هـەنـدێ شوێـنیش هـێنـدە بـەرز بۆتـەوە و سەرەوژوور تێ هـەڵكشاوە، تاك تاكە نەبێ، دەستی هونەركار و ئەدیبی ناگاتێ. هەر لە بیرمـە لـە قۆنـاغـی خوێندنـی سەرەتـاییمدا، كە منداڵ بووم و تـازەبـەتـازە گروگـاڵـی

کوردایەتیم دەکرد لەگەڵ هاوڕێکانی ئەوسام، سەرگەرمی خوێندنەوە و گوتنەوەی نەشید و هەڵبەستی نیشتمانپەروانە بووم و گەلێك جار لە خوێندنەوەیاندا خۆم و هاوڕێکانم جۆش و خرۆشی ساف و بێگەردی کوردایەتی پەیتاپەیتا موچڕکی بە لەشە ساواکانماندا دەهێنا، تا لەو کاتە پڕ جەزبە و عیشقی کورد و کوردستاندا ئەم پێنج خشتەکییە لە نێوان ئاڵقەی جەزبەگرتووانی کوردپەروەردا وەك بۆمبای ئاتۆم تەقییەوە و چەند جار لە تین و تاوی جەزبەی کۆنی خەڵقەکەی زیاد کرد و نەشید و هەڵبەستەکانی لە خۆی بەپێشەوەی خستە نزمایی و تاریکاییەوە. بەڕاستی کورد لەو کاتەدا کە تازە برینی کارەساتی کوردستانی باکور کەوتبووە دڵییەوە پێویستی بە هەڵبەستێکی بورکانی بوو هاوتای بورکانی ئەوە نگبەتە بێ و هێندەی ئەو کەفوکوڵ و هەستی پەرۆش و ڕق خەفەت و بەزەیی هەڵڕێژێ. لەو ماتەمە زلەی میللەتی کورد نووزانەوە و لاوانەوەی نەرمە گریان و سینە کوتانی کلاسیکی گوێچکەی شێوەنگێڕ، کە گەلی کوردە، نەیدەبیست.

دەبوو دەنگێکی وەك فرتەنە و بلەرزە باوکەڕۆ و ڕۆڵەڕۆی کۆڕی شەهیدان هەڵگێڕێتەوە بە نرکە و نەعرەتەی کوڵنەدان بۆ بەرگوێچکەی کورد و ئادەمیزاد و مێژوو پێنج خشتەکییەکەی مەلا حەسەن لەو دەمەدا ئەو فرتەنەیە بوو کرۆژنی شێوەن و للفەی غەزەب و چریکەی هاندانی کردە یەك سیمفۆنیی قەومیی پڕ لە هارمۆنیی مێژوویی:

بەس تاڵبی تالانی یەك و کوشتنی یەك بن
بەس جاهیدی بێ دەستی و دەست بەستنی یەك بن
بەس مائیلی فەوتانی یەك و مردنی یەك بن
مەشغوولی برایی یەك و یەکخستنی یەك بن
تا کۆمەڵ و یەکدەستە و یەك بن وەکو ئەغیار

هەڵسن لە خەوێ خزمە دەم و چاوێ بشۆرن
چاوێکی هەڵێنن لە چەپ و ڕاستە بنۆڕن
پرسێکی لەیەك کەن لە چ ئەحواڵ و چ شۆڕن
ئەم عالەمە بۆچ عاجز و بێ کەیف و سروورن
بۆچی دەکەن ئەم کوردە فەقیرە هەموو هاوار

ئـەم دەنگ و هــەرا و نــاڵــە و شیـنــە لــە چ لایــە
ئــەم ئــاهــی جـگـەرسۆز و گـریـنـە لـە چ لایـە
ئـەم گشت جـەزەع و کـوشت و بـڕیـنـە لـە چ لایـە
سەرچـاوەیـی ئـەم چـەشمـەیی خـوێنە لە چ لایـە
چـی بـێ ئـەبـێ ئەم شۆڕش و غـەوغـایـە لـە ئـەقـتـار

ئەم دەنگە هەموو ناڵەیی کوردانە لە دەست غەیر
ئەم شۆڕە سەدای شێوەنی کوردانە لە دەست غەیر
ئەم نرکە هەموو سۆزشی کوردانە لە دەست غەیر
ئەم خوێنە گەشە خوێنی شەهیدانە لە دەست غەیر
ئـەم نـەعرە هـەمـوو نـەعرەیی کوردانـە لـەسەر دار

لەمـانـەدا شاعیر هـەڵبەستـەکەی بـەبەر قـەڵافـەتی خـوێنـاویـی ئـەنجن ئـەنجکراوی ئـەوسای گـەلی کورد بڕیوە، کـەیلی هـەڵبەستیشی ئوستـادانـە چین چین هەڵناوە و پێبەپێ بەرەو پۆپی پەیکەری درامی بردووە تاکو لەگەڵ تەرمی شەهیدانی کورد بەسەردارەوە هاوشانی کردووە.

ئەگەر پەندی کۆنینەی بێ تالع و بەختی، لەم ئاگرستانە بەڕاست نەگەڕابێ بۆ دەبێ ناوێکی نەبرێ و دەنگێکی نەبیسترێ و چ زمانێك نەیڵێتەوە و چ چاوێك نەیخوێنیتەوە. بەشەرمەوە دەڵێم ناوناوە نووسەرێکمان زەنگێکی موژدە و خۆشیمان بۆ لێ دەدا و بەڵێنی بڵاوکردنەوەی گەنجینەیێکی ئەدەبیی شارایەوەمان پێ دەدا، واش دەبێ نووسەرێکی تر گوتار بڵاو دەکاتەوە، وەك ئەم گوتارەی من، شیعر و شاعیرێکی پێ هەڵدەداتەوە کەچی ئەوەی دێتە ناو کەشکۆڵی تەوەقوعمانەوە شتێك دەردەچێ ئەگەر لەبەر ناچاریی دەورێشانەمان نەبێ ئەوە نییە چ کەشکوڵێك بەخۆیەوە بگرێ. پێی ناوێ من بڵێم هەرچی کێش و قافیەی هەبوو مەرج نییە شیعریێ، هەموو شیعرێکیش هی هەڵدانەوە نییە، تەنانەت کۆبوونەوەی دانا و کێش و قافیەشی نابێتە شیعر ئەگەر مۆسیقـاکـەی خـۆش نـەبـێ وەیـا هـێزی بـزافـتـنـەوەی گـیـانـی گوێگری نـەبێ وەیـا داڕشتنەکەی هونەرکارانە نەبێ:

تــا دوشمــن بـژی لــە نـێو وڵاتــان
هەر ژێردەست دەبین نابێ نەجاتان

نەشعیرە و نەهیچ. ئاخۆ چ فەرقێکی دەکرد ئەگەر بگوترابا:

تـا دوشمـن بـژی لـە نێو ولاتمـان

هەر دوشمن دەژی لە نێو ولاتمان

یاخود یەکێك بێ و بڵێ دوێنێ شەو تا بەیانی ڕۆژ هەڵنەهات، وەیا من بڵێم بەدرێژاییی نووستنم خەوم لێ کەوتبوو. ژێردەستبوون و نەجاتنەبوون بەیەکەوەیان هەندێکن و کەرتێکن لە ئەنجامە پان و قووڵەکەی ژیانی دوشمن لە ولاتتدا.

پێی ناوێ من یەخەی ئەم بەیتە بەستەزمانە بگرم و بەری نەدەم چونکە گەلێك جاران هەڵبەست و پەخشانی هاوتای ئەم پێیدا هەڵدەگوترێ و نوقڵی شاباشی بەسەردا هەڵدەدرێ، مەبەستیشم لێرەدا ئەوە نییە دەست لەسەر بەرهەمی ئەم و ئەو دانێم و بیکەمە بەڵگەی گوتەکانم هەرچەند هەندێك لەو بەرهەمانەی مەدح دەکرێن وەك (نان و بەفرەکەی) مەلای مەشوور وایە کە خەڵق پەسندیان نەکرد و ئەویش گوتی ئەوەی ڕاستی بێ بۆ خۆشم ڕام لێی نییە. چونکە گومانم نییە لەوەدا بەرهەمی بێ کەڵك کەسیش لە دژی نەوەستێ لە خۆوە دەمرێ. کەواتە پێویست نییە نووسینی من یا یەکێکی تر خێرایی بکا لە مردنی.

لەگەڵ ئەم ڕاستییەشدا مرۆڤ پەرۆشیەتی بەرهەمی کز و لاواز لە مافی خۆی زیاتری پێ بدرێ، لەوە هەر گەڕێ بەر لەو مافە زیادە، لە سەرەتاوە، خەڵقێکی زۆری بە خۆیەوە خەریك کردووە و ڕووپەڕەی گۆڤار و ڕۆژنامانی داگیر کردووە و کرێکار و فەنییەکانی چاپخانەی عەوقاندووە و لە ئەنجامدا پەنجەیێکیش دەخاتە گیرفانی خوێنەرەوە و باجی خۆی لێ دەستێنێ.

وەك گوتم سەرلەبەری پێنج خشتەکییەکە ١٤ برگەیە، واتە جگە لەو شەشەی بەنموونە هاتنە ناو ئەم نووسینەوە هەشتی تری ماوە ئەوانیش لەم ڕێکار و هێز و تەوژمەدان، بەلام نەمویست ڕووپێوی زۆری پێ گرمەوە لە ڕووپەڕەکانی بەیان بۆیە نەمهێنانە ناو نووسینەکەم، لێرەشدا کۆتایی بە گوتار دێنم بە ٣ میسرەعی یەکێك لە برگەکان و دەیانکەم بەسکالای تایبەتی خۆم و گوڵاوپژانی ڕووی خوێنەران.

وا چاکە هەموو موتەحید و یەك دڵ و چا بین

بـۆ یـەك نـەکو وەك دەستـەبرا عـەینی برا بین

مەردانە لە بۆ مەقسەدی یەك پشت و پەنا بین

بەیان، ژمارەی ٢١، ١٩٧٥

فۆلكلۆر

بەشی یەکەم

فۆلكلۆر وەهای شۆرەت بەستووە لە نێوان نووسەر و خوێنەراندا کەوا بەو بەرهەمە ئەدەبییە وەیا هونەرییە دەگوترێ خاوەنی ناسراوی نەبێ و بە ماڵی هەموو میللەت لە قەڵەم درابێ.

ئەم ناساندنە و سنوور بە دەورەدا کێشانە گەلێك ڕاستیی گرنگ بە دەوری فۆلكلۆرەوە دەشارێتەوە چ لەلایەن قاڵبەوە بێ و چ لەلایەن ناوەرۆکەوە بێ.

فۆلكلۆر بەر لەوە خاوەنی ناسراوی هەبێ یا نەبێ خۆی لە خۆیدا تایبەتییێکە کە ئەگەر لێی دابڕا لە (فۆلكلۆرایەتی) دەکەوێت و دەبێتە شتێکی تر، فۆلكلۆر خاوەن شێوازێکی سەربەخۆیە وەك شەقڵ (علامة فارقة) پێی دەناسرێتەوە. ئەم شێوازە هەرچەند بەر تەعریفێکی پتەو و مەحکەمیش نەکەوێ، یاخود با بڵێم نەشتوانین تەعریفێکی ڕێکوپێکی بۆ دانێین کە لە شتی تری هەڵاوێرێ، بەزەوق و سەلیقە و هەستی گشتیی مرۆڤ دەناسرێتەوە و سەهووی تێدا ناکرێت.

فۆلكلۆر چونکە لە دڵ و دەروون و قەناعەت و تەجرەبەی میللەتەوە هەڵدەقووڵێ شێوازەکەشی (میللی) دەبێت، واتا لەو شتانە و لەو گوتانە دەچێت کە تێکڕای میللەت دەیکات و دەیڵێت. پاش هەبوونی ئەم مەرجەی (میللیبوون)ی شێوازی بەرهەمی هونەری وەیا ئەدەبی، ناسران و نەناسرانی خاوەنەکەی دەخلێکی نامێنێ بەسەر (فۆلكلۆربوون)ی بەرهەمەکەوە. ئەو لاوکەی (حەسەن جەزراوی) دەیچڕێ بە فۆلكلۆر حیسابە ئەگەر خۆیشی بەندەکانی هەڵبەستبێ. زۆر جاران شایەری قسەڕەوان لە کاتی هەڵپەڕکێدا بەستەی شایی هەڵدەبەستێ و کۆڕی هەڵپەڕینی پێ گەرم دادێنێ. ئەم بەستانە فۆلكلۆرن هەر چەند بشزانین کابرای شایەر خۆی هەڵی بەستوون. بەستەی شایی هەمووی یەك شێوە و شێوازن خاوەنەکەی هەر کێ دەبێ با ببێ.

هەر لەم لێکدانەوەشەوە دەزانین ئەو بەرهەمە ئەدەبییە وەیا هونەرییەی کە شێوازەکەی (میللی) نەبێ بە فۆلكلۆر دانانرێ با خاوەنەکەشی نەناسرێ. گریمان غەزەلێك خاوەنەکەی نەناسراو مایەوە، هەرگیز غەزەلەکە ناچێتە ڕیزی فۆلكلۆرەوە وە

هەروەهاش پارچە مۆسیقاییەکی نوێ نابێتە فۆلکلۆر هەرچەند دانەرەکەشی ناوی خۆی بەدەستەوە نەدات.

ئەگەر ئەمەی لێرەدا دەیڵێم نەسەلمێندرێ بۆ دەرخستنی بابەتی فۆلکلۆری، دەبێ هەموو بەیتەکانی عەلی بەردەشانی لە ڕووپەڕەی فۆلکلۆری کوردی بسڕێتەوە. هەموو ئەو غەزەل و قەسیدانەی خاوەنەکانیشیان نەناسراون بچنە ڕیزی فۆلکلۆرەوە کە ئەمە کارێکی بریتییە لە ماڵ گوێزانەوەی فۆلکلۆر بۆ خانەیێکی تری نائاشنا و تێخزانی بێگانە لە ماڵەکەی فۆلکلۆر.

من ئەمە دەڵێم هەرچەند دەشزانم فۆلکلۆر بە زۆری لەو بابەتانە پێك دێت کە خاوەنی نەناسراوە. ئەمە دەڵێم چونکە من بڵێم و نەڵێم (ناسران و نەناسرانی خاوەن) تێکەڵ بە سروشت و ناوەرۆك و شێوازی فۆلکلۆر نابێت و دەخلێکیشی بەسەریانەوە نییە.

دەزانین بە عادەت پیاوی هەژار بیتاقەی دەرەجە دووی سینەما دەبڕێ و لە ڕیزە ناخۆشەکانی پێشەوە دادەنیشێت. بەڵام هەژار هەر هەژارە ئەگەر لە لۆجیش دانیشێت، دەوڵەمەندیش نابێتە هەژار ئەگەر بە قاچاغیش بچێتە ڕیزەکانی دەرەجە چوار. هەروەك هەژار و دەوڵەمەند بە جێگۆڕکێ خۆگۆڕکێ ناکەن، هەروەهاش فۆلکلۆر و بابەتی تر بە ناسران و نەناسرانی خاوەنیان بەیەکتر ناگۆڕێنەوە.

لەمەدا چ گرفت نییە، بەڵام دەبێ وەرامی تێبینییێکی تر بدرێتەوە: دەگوترێ لە فۆلکلۆردا کەسایەتی و شەقڵی (دانەر) کە تاکێکی میللەتە دیار ناکەوێ و ئەوەی تێیدا دیارە گیان و هەست و جووڵەی هەناوی میللەتە، وەك ئەوەی کە میللەت خۆی دانەرەکەی بێ.

ئەم تێبینییە زۆر ڕاستە، بەڵام دیسانەوە چ دەخلێکی بەسەر ناسران و نەناسرانی دانەرەوە نییە چونکە بابەتی فۆلکلۆری، بەتایبەتی ئەوەی لە زاراوە دەربێت، دەبێ تاکێك داینابێت. کە گۆڕانیشی بەسەردا هاتبێت هەر تاك گۆڕیویەتی، خۆ میللەت لە سەرەتای دانانی بەندێك وەیا بەستەیێك نەهاتووە خۆی بکات بە (کۆرەس) و تێکڕای تاکەکانی بەیەکەوە دەنگ هەڵبڕن و قسەکانی بڵێنەوە تاکو بتوانین خۆ بدزینەوە لە دانهێنان بە دەوری تاك لە بەرهەمهێنانی فۆلکلۆردا.

ئەم ڕاستییانە بەولاوە بنێین کە لە ڕادەی بەڵگەنەویستدان، ئەگەر فۆلکلۆرمان لە

(تاك) ستاندەوە و بە گەلمان بەخشی، کە دەزانین ستاندنەوە بەخشینێکی بێ جێ و ناڕەوایە، چ شەرەفێکی زیاد بە فۆلکلۆر دەگەیەنین کە پێشتر نەیبوو؟ ئەگەر دانیش بە دەوری تاکدا بێنین لە فۆلکلۆردا، کە دەزانین دان پێداهێنانێکی خوێندەوارانەیە، کام پایە و نرخمان لە فۆلکلۆر داشکاند کە پێشتر هەیبوو؟ دەبێ بزانین (گەلدۆستی) هەرگیز (تاکنەویستی) نییە. گەل بریتییە لە کۆمەڵێك (تاك) و چەندین ڕایەڵی کۆمەڵایەتی لە بیروباوەڕ و نەریت و پێوەندی و چاکە و خراپە کە نایەنە ئەژمارەوە. لە نێوان ئەم کۆمەڵایەتییەدا خۆشی و ناخۆشیی تاکەکان ڕادەگەیەنێ ئایا کۆمەڵ بەختیار ە یاخۆ چارەڕەش! کۆمەڵ بۆ خۆی لەش و هەستی تایبەتی نییە تاکو لە خۆشیی و هەبووییی تاکەکان کەم کەینەوە و بەوی ببەخشین و بڵێین گەلمان شاد کرد. کە تاکەکانی ناشادبوون شادی لە نێوان گەلدا پایدۆست دەکات. خۆ ماندووکردن بەرەشکردنەوەی دەوری تاك لە فۆلکلۆردا ڕاستەوخۆ دەمانکات بە ناحەزی گەل چونکە بەمەدا ستەممان لە تاکێکی هۆشیار (ڕەنگە دڵسۆزیش ڕاست بێ بگوترێ) و هونەرمەندی گەل کردووە و بایبی پوولێکیش سوودمان بە هیچ یەکێك لە تاکەکانی تری گەل نەگەیاندووە.

سڕانەوەی کەسایەتی و شەقڵی تایبەتیی دانەر لە بەرهەمی فۆلکلۆریدا، وەك پێشتر گوتم، مەرجێکی گرنگە لەو مەرجانەی بەرهەم دەباتە ریزی فۆلکلۆرەوە، بەلام ئەم مەرجە لەلاوە خۆی بەمل فۆلکلۆر و دانەری فۆلکلۆردا نەبڕیوە بەڵکو لە سروشتی بابەتی فۆلکلۆرییەوە زەنەی کردووە وەك کە ئاو لە کانی زەنە دەکات و لەلاوە بۆی ناخوازرێتەوە.

ئێمە کە سەلماندمان بابەتی فۆلکلۆری لە دڵ و دەروون و قەناعەت و تەجرەبەی میللەتەوە هەڵدەقووڵێ (وەك لە سەرەتاکانی ئەم گوتارەدا گوتم) بەوەدا شێواز و ڕێباز و دەم و ڕاوێژ و بەشی هەرە گرنگی ناوەرۆکیشمان لە بابەتی فۆلکلۆریدا دەستنیشان کردووە چونکە ئەوەی لە میللەت نەوەشایەوە و لەوانە نەبوو لەو هەڵستێ چ لەلایەن ناوەرۆکەوە بێ چ لەلایەن شێوەوە، لە خۆوە بێ تێکەڵبوونی من و تۆ لە دەفتەری فۆلکلۆردا ڕەش دەبێتەوە یاخود با بڵێم ناچێتە دەفتەری فۆلکلۆرەوە چونکە بە خۆیەوە ناگرێ وەك کە مریشك جوچکەی لەکلەك بەخۆوە ناگرێ.

خوا لێخۆشبووی مەلا عەبدوڕەحمانی ڕاجی بەلاساییکردنەوەی عەلی بەردەشانی گەلێك بەیتی خۆشکەڵە و ئێسك سوکی دانابوون. ئەم بەیتانە لەلایەن شێوازەوە

کوتومت وەك هی بەردەشانی بوون، بەڵام ناتوانم بڵێم ناوەرۆکەکەشی بە هی ئەو دەگیران، ئێستا هێندەم بەبیر نەماوە بزانم ئایا چ بابەت و مادەی مەلایانە و خوێندەوارانەیان تێ کەوتبوو کە بیانکا بەماڵی مەلا و خوێندەوار یاخود لەویشدا سادە ماڵی میللەت و عەوامی لە کار هێنابوو، لە فەرزی ناوەرۆکی ئەو بەیتانە سەر بە بابەتی فۆلکلۆری بن چ دەمەتەقە هەڵناستێ لەوەدا کە پێیان بگوترێ فۆلکلۆر هەرچەند دەشزانین مەلاییێکی شاعیر دایناون چونکە ئەوەی کە لە فۆلکلۆر بە مەرجی بنجی بگیرێ تێیاندا پەیدا دەبێ هەر هێندە دەمێنێتەوە کە بەیتەکانم بۆ خوێندیتەوە پێت نەڵێم هی مەلا راجین، کە حاڵیش وابوو دیارە چ بایەخێك بەوە نادرێ ئایا پێم گوتوویی یا پێم نەگوتوویی بەیتەکانیان خاوەنیان هەیە یا نییە! ئەوەی بایەخدارە لێرەدا رادەی نزیکبوونەوەی بەیتەکانە لەو شێوە و ناوەرۆکەی کە ئەگەر میللەت بەیتان دابنێ، بەو شێوەیە و لەو ناوەرۆکەیان دادەنێ، ئەوپەڕی داشکانی بەیتەکانیش لەلایەن فۆلکلۆربوونیانەوە ئەوەیە کە بگوترێ ئەو بەیتانە بابەتی فۆلکلۆرین و فلانە کەس دایناون کە ئەمە چ فەرقێکی نییە لەگەڵ ئەوەدا بڵێین بەیتەکان بابەتی فۆلکلۆرین و خاوەنیان نەناسراوە.

ئەم دەمەتەقەیەی کەم بایەخی، وەیا بێ بایەخی، ناسران و نەناسرانی خاوەنی فۆلکلۆر سەرەتاییێکە لەبارەی لایەنێکی تا بڵێی بێگانەی دوورەپارێز کە بگیرێ بەو تایبەتی و سروشت و خاسیەتەی کە لە ناوەرۆك و شێوازی فۆلکلۆردا دەبن بە ماك و پێکهێنەر.

ڕەنگە خوێنەر هەبێ بڵێ چۆن دەشێ (ناوەرۆك) دابلەنگێ و بخرێتە تای تەرازووی شێوازەوە وەك لەم ڕستەیەی مندا کە تازە بەکارم هێنا هەردووکیانم لە یەك ڕێکار (مستوى) داناوە! بێگومان ئەگەر ناوەرۆك مەبەس بوو لە بەرهەمدا شێواز ئەو نرخەی نابێ بیگەیەنێتە ڕیزی ئەوەوە، وەك کە دەبینین موعادەلەیێکی حیساب وەیا زانیارێکی جوغرافی وەیا پرسیارێکی فەلەکی لە هەر قاڵبێکدا بێت نرخی کەم و زیاد ناکات، بەڵام هەموو ئەو بەرهەمانەی کە بریتین لە (ناوەرۆك و شێواز) نرخی شێواز تێیاندا شانبەشانی نرخی ناوەرۆکەوە دێت، تەنانەت لە زۆر بابەتی هونەریدا نرخی شێواز پێش نرخی ناوەرۆك دێت چونکە مەبەستی یەکەم لەوێدا (جوانی، ڕێکی، جۆری تەعبیر، هارمۆنی و گونجان....) مەبەس دەبێ نەك مادەی بابەتەکە وەك کە یەکێك بە دوا خەتی خۆشدا بگەڕێ یەکەم شتێ مەبەسی دەبێ خەتەکە و شکڵەکەی دەبێ نەك

واتاکەی، تا ئەگەر دینداریکیش بێ ڕازی نابێ پارە بە (بسم الله الرحمن الرحیم)ی ناخۆش نووسراو بدا بەلام ڕەنگە روباعییکی پشت لە دینی خەیام بە پارەییکی زۆر بکڕێ بەمەرجێك خەتەکەی خۆش بێت. خولاسە لە گەلێك حالدا لایەنی (چۆن) بەسەر لایەنی (چی)دا زال دەبێ، واتە شێواز لە پێش ناوەرۆکەوە دێت. بەداخەوە من لێرەدا دەرفەتی درێژە پێدان و شیکردنەوەی ئەم گوتانەم نییە کەوا بەڕاستی سەرلەبەری بەرهەمی زانستی و ئەدەبی و هونەری دەگرنەوە، بەناچاری ڕووی خامەم وەردەگێڕمەوە سەر تاکە باسی فۆلکلۆر بۆ ئەوە بزانرێ چۆن شێواز لە فۆلکلۆردا تای ناوەرۆك دەکاتەوە و لێی ناپچڕێتەوە. مەودای گوتار یەکجار بەرفرەوانە، من هەوڵ دەدەم بە چەند ڕستە و نموونە کورتە توێژینەوەییکی تێدا بکەم و لێی ببمەوە بەڵکو نووسینەکەم بە بەر لایەنی تری فۆلکلۆر ڕابگات کە ئەگەر لێی نەدوێم وەك ئەوە دەبم کە هەر لە هیچی نەدوابم.

لە بەرەودوای بەشی دووەمی کتێبی (حاجی قادری کۆیی) چەند یەیتێکی عەلی بەردەشانیم لە کتێبی (ئۆسکارمان)ەوە ڕاگوێستەوە وا لێرەدا بێ دەسکاری دەیاننووسمەوە تاکو بەراوردیان بکەین لەلایەن شێوازەوە لەگەڵ هەڵبەستێکی نوێی حەماسی بۆ دیارخستنی دەوری شێواز لەم بەرهەمە فۆلکلۆرییەدا. عەلی بەردەشانی لە سەرەتاکانی بەیتەکەی کە بۆ عەبدوڕەحمان پاشای بابانی هەڵبەستووە ئەمانە دەڵێ:

ناکەم خزمەتی وەزیری
نانێ دەستێنم بە شیری
بە شیری نەبێ قەت پێك نایە
دەوڵەت نایەتە ڕەدایە
ناچمە سەفەری لەحسایە
یاغی دەبم لە بەغدایە
یاغی دەبم ئینشائەڵا
خزمەتی ناکەم وەڵا
ئافەریم بارەکەڵا
تەوەکوول تەعالەڵا
هەی کوڕە بەبەینە هەڵا

سرنج له دم و دووی بیتەکان بگرە و بەراوردی بکە لەگەڵ ئەم تاکە فەردەی سەرەتای نەشیدێکی نوێدا:

دەمـــی ڕاپــەڕیـــنــە دەمـــی ڕاپـــەڕێن

هـەتا کەی بە سستی و بە پەستی بژین

سەیرێکی وردی هەردوو بابەت بکە: بەردەشانی کە دەڵێ (هەی کوڕە بەبەینە هەڵا) لە شێوازێکی میللیی یەکجار ئاشنا و پەرەسەندوودا هانی نەوجەوانەکانی بابان دەدات بۆ هەڵمەتبردن وەك کە شاعیری سەردەمی نوێمان بە شێوازی ئەدەبی هانی کورد دەدات و بە دارشتنێکی خوێندەوارانە دەڵێ:

دەمی ڕاپەڕینە دەمی ڕاپەڕین

شێوازی بەردەشانی هێندە میللی و بەربیست و زارئاشنا و کوردانەیە لە بیرت دەباتەوە کەوا بەیتەکان لە پێشەوە وەك مامۆستای شارەزا مەشقی ئازایی بەگوێگر دەکەن و لەگەڵ مەشق پێکردندا ڕێگەی ئیقناعکردنیشیان بۆ هەموار دەکات. لایەنی ئوستادی و پسپۆڕی و زیرەکی و (فەلسەفە) کە پڕاوپڕی بەیتەکانن بەتەواوی و بەجۆرێکی جادووگەرانە لە ناو تەلەسمی شێوازدا سڕاونەوە. تۆ سەیری چۆن لە وەزیری پشتڕێ دەبێت و دەست بۆ شیر دەبات و دەیکاتە هۆی هێنانە ڕەدایەی دەوڵەت، ئەوجا وەك جەزبەی دەروێش و سۆفییان دەکەوێتە نێوان ئەو چەند میسرەعە حاڵگرتووەی کۆتاییی قسەکان: یاغی دەبم ئینشائەڵا خزمەتی ناکەم وەڵا... ئافەریم بارەکەڵا.. تەوەکول تەعالەڵا – لێرەدا کەفوکوڵی مەنجەڵی دڵە جۆش خواردووەکەی سەر دەکا و دەنەڕێنێ: هەی کوڕە بەبەینە هەڵا! لەم بەیتانەدا شێواز کۆڵەگە و نێرگەی ناوەڕۆکە کە ئەگەر ئەو نەبێ ئەم نابێ، بەڕاستی بەسە بۆ شێواز کە ناوەڕۆکت لە بیر بباتەوە.

ئەم شێوازە میللییە ڕەوان و بێ قۆرت و گرفتەی بەیتی بەردەشانی کە لایەنی مامۆستایی و پیتۆڵی و (فەلسەفە)ی ناوەڕۆکی گوتەکانی لە هەناوی خۆیدا شاردۆتەوە، لە حاڵێکدا دەزانین گوتەکان و ڕچە بەستنەکەیان پڕە لە زیرەکی و پیتۆڵی و (فەلسەفە)، لە نەشیدەکەدا چ جێگری نییە هەرچەند هەڵپە و کڵپەی هەردووکیان لە یەك سەرچاوەی سۆز و پەرۆشەوە هەڵدایسێن.

نەشیدەکە لە ڕێبازێکی یەکسەرەوە (مباشر) بەرەو ئامانجی هەڵبەست ڕۆییوە،

هـانـدەرێکـی (عـقـلـی تـێکـەڵ بـە عـاطـفـی)شی کە لـە میسرەعی دووەمدا بـێ پـەردە و سەرپـۆشی ئـارایشت خستـۆتـە بـەرچـاو و دەستـی خـوێنـەر و گـوێگرەوە مـعـادلـەی (وروورژاندن و ئیقناعکردن)ی پێ تەواو کردووە کەوا زۆر بەئاشکرایی (هۆش) بەشدارە لە شیکردنەوەیدا نەك تەنها (سۆز و عاطفە). ئەوەی ڕاستی بێ سۆز و عاتیفە لە بنەڕەتدا لەگەڵ (معادلە) و پێکگرتن و بەراوردکرن و پێ سەلماندن بێگانە و نەناسە، منیش کە لێرەدا بەیەکەوەیان باس دەکەم لەبەر تیشکی بەیتەکانی بەردەشانیدا پێویستیی (مقارنە) تێکیان دەبەستێ نەك خزمایەتی و بەیەکەوە گونجان، لەم مقارنەیەشدا چ مەبەستم نییە عەیب لە نەشیدەکە بگرم کە دیارە نەشیدێکی ڕێکوپێك و خاوەن زرینگە و زیلێکی دەوڵەمەندە، گەلێك هەڵبەستی تری زۆر ناوداریش وەك ئەم، بگرە لەویش زیاتر، تاو و تەئسیری خۆی لە لێکدانەوە و ئیقناعکردن هەڵێنجاوە وەك لەو دوو میسرەعەدا دەردەکەوێت:

مــەژی بــۆ مــردن بمرە بــۆ ژیــان

چۆن قازانجی دەکەی تا نەکەی زیان

وەیا لەم چەند بەیتە عەرەبییەدا بەدی دەکرێت کە زووتر خاوەنەکەی هانی خەڵق دەدات بۆ شۆڕش، لێرەشدا (منطق) بەکار دێنێت بۆ ئیقناعکردن:

فأما الی حیث تبدو الحیاة

لـعـیـنـیك مـکـرمـة تـغـنـم

واما الـی جـدث لـم یـکـن

لـیـفـضـلـه بـیـتك المظـلـم

ئەم هەڵبەستە پێشکەوتووانە چییان لێ کەم نابێتەوە بەوەدا کە بکرێن بە بەڵگە بۆ زێدە بلیمەتی و هونەرکاریی بەردەشانی هەروەك بەیتەکانی بەردەشانیش چ داناڵەنگێن بەوەدا کە بزانین شێوازیان لە تەرازووی نرخی هونەریدا بەسەنگترە لە هەموو لایەنێکی تریان، من و تۆ و تێکڕای میللەتیش چ زەرەر ناکەین لەوەدا بۆمان ڕوون بێتەوە شێواز لە کاری ئەدەبی و هونەریدا بەشێکی هێندە بنجییە کە ئەگەر کەم بایەخ بوو سەر لەبەری کارەکە کەم بایەخ دەبێ وەیا هەر بەجارێ کەڵکی پێوە نامێنێ، تەنانەت وا دەبێ دەگاتە پلەیێك لە هونەر و جوانکاریدا کە، وەك جادوو، جوانیی ناوەرۆکیش بۆ خۆی دەدزێتەوە هەر دەڵێی شووشەی بەلوورە شەراب و ڕەنگە

ئاڵ و بڵەخشییەکەی دەکا بەخەرمانەی ئاورینگ و بریق و باق بە دەوری خۆیەوە.

ڕوونکردنەوە:

ئەم بەیتانە لە کتێبەکەی (ئۆسکارمان)دا بەم جۆرە نووسراوە کە من لێرەدا خستمنە بەرچاو. بێگومان (ئۆسکارمان) چی بیستووە ئەوەی نووسیوە بەڵام دیسانەوە بێگومان، لە چەند جێگەیەکدا لەنگیی بەیتەکان خەتای ئەو کەسانەیە کە دەماودەم بەیەکتری ڕادەگەیەنن و لێی زیاد و کەم دەکەن دەنا وا دەزانم سەلیقەی بەردەشانی توانیویەتی لەنگ نەبێ.

بەیان، ژمارە ٣١، ١٩٧٥

فۆلكلۆر

بەشی دووەم

لە سروشتی فۆلكلۆردا چەند تایبەتێك و پێكهێنەرێكی بنجی هەیە كە لە (ئەدەب و هونەرە جوانەكان)ی هەڵداوێرێت. هەمووشی لەو ڕاستییەوە سەر هەڵدەدات كە فۆلكلۆر بەرهەمێكی كۆمەلایەتیی زادەی بیر و چەژ و قەناعەتی تێكڕای میللەتە نەك هی بەرەیێكی بەرتەسكی میللەت، كە ئەدیب و هونەركار و زانایە.

ئەم ڕاستییە كە لە ڕادەی بەدیهییەدایە ڕاستەوخۆ و پاتەوپات پێمان دەڵێ فۆلكلۆر خەریكی ڕووداو دەبێ نەك (تجرید). بەولای ئەم ڕاستییەوە، وەك لە پێشەوە گوتم، گەلێك تایبەتیی تری فۆلكلۆر هەیە لێی دەبن بە شەقڵی پێناسینەوە كە ئەوانیش پێویستە نرخی خۆیان پێ بدرێت و پێبەپێ و جێبەجێ لێیان بكۆڵرێتەوە، بەڵام جارێ لایەنی (ڕوودان و تجرید– مادە و واتا) باس دەكەین بەدوا ئەودا، كە دەرفەت هەبێ، جڵەوی خامە بادەدەینەوە بۆ سەر چەندوچۆنی تایبەتییەكانی تر. سەرهەڵدانی فۆلكلۆر لە (ڕووداو) كە بریتییە لە شتی بەرهەست و بەرچاو و مادی، كاری ناچارییە بەدەست من و تۆ و بەدەست دانەری فۆلكلۆریش نییە. میللەت كە زۆربەی زۆرینەی تاكەكانی نەخوێندەوار بووە و لە ئاست فەلسەفە و فكر و وێنەی خەیاڵی و تێكبەستنی واتا بە واتاوە داماو و بێ دەسەڵات بووە، هەر ڕووداو و شتی بەرهەست و زەق دەمێنێتەوە زیهنكاری و هونەرئاراییی تێدا بكات و بڕی خۆی پێ بشكێنێت. لێرەدا زنجیرەی قسەكانم دەبڕمەوە بۆ ئەوە نموونەیێكی وەها بێنمەوە كە ئەم لایەنەی (بەسترانەوە بە وێنەی مادی و وێنەی خەیاڵی) لە فۆلكلۆر و ئەدەبدا خێرا بە خێرا ڕوون كاتەوە بەر لەوە لێی دوور بكەومەوە.

گوێم لێ بووە كچە بڵباس لە شەڕەدندووكێی (بالۆرە)دا ئەمەی بە كچەكەی تر گوتووە:

مایینێ سەر بێ ڕێشم
لە برای خۆمت كێشم

لەمەدا كچە بڵباس وێنەیێكی بەرهەست و بەرچاوی ڕۆژانەی ناو رەوە ولاغی هۆز

و هۆبەکەی خۆی کردووە بە نموونە و مەشقی لەبەردا کردووە، وێنەیێکی خۆشکەلانەی خەیاڵیی تێدا هەبێ، کە ڕەنگە نەختێکی لە ڕێکەوتەوە هاتبێ، ئەو واتا و وێنەیەیە کە لە وەسفی (سەر بێ ڕێشم)دا بەدی دەکرێت چونکە ماینی بە حورمەت هەمیشە ڕێشمەی بەسەرەوەیە و لەسەر سنگی پاڵ ئاخوڕدا بەستراوەتەوە، کاتێك کە لەگەڵ ئەسپیش جووت دەبێ سەری ڕێشمەکەی بە دەست مەیتەرەکەیەوە دەبێ، نەك وەك ماینی ناو ڕەوە، بێ ڕێشم و بێ جڵەوگرتن و بێ حورمەت لەگەڵ ئەسپ جووت دێت. کە بێین ئەم وێنە فۆلکلۆرییە بگرین بەوێنەیێکی ئەدەبیی وەکو خۆی دەزانین خەیاڵی شاعیر چەند خەریك دەبێ وێنەی ناو هەڵبەست لە سادە وێنەی واقیعیی ڕووت دوور بخاتەوە و بەرگی تەجریدی تێ بئاڵێنێ.

لێرە بۆ مەبەستی بەراوردکردن نموونەیێکی یەکجار عادەتی دێنمەوە کەوا ڕەنگە نزیکترین نموونەی ئەدەبی بێت لە شێواز و وێنەی ناو بالۆرەکە:

سالم لە نیوە دێری یەکەمی بەیتێکیدا ئەمەی گوتووە:

ڕەشە تیغی شکەمی کەر بە ڕەشت

دەبینیت چۆن خۆی ماندوو کردووە بە هۆندنەوەی وێنەیێکی هونەراویی تێکهەڵکێش و سەرپۆشکراو لە جیاتی ناوبردنی شتی پاتەوپاتی مادیی بەرهەست، بەتایبەتی کە هاتووە وشەی (شکم- شکەم)ی فارسیشی هێناوە لە جێی (سك، زگ)ی کوردیی داناوە بۆ پتر بەرەو (تەماوییەتی) بردنەوە تاکو تێکڕای واتای میسرەعەکە بەر ئەو دەستوورە گشتییەی عەوامی کوردەواری بخا کە زمان دەگرێ لە گوتنەوەی وشەی ئەوتۆ کە بەلای خۆیەوە دەبێ پەردەی بۆ بگیرێتەوە وەك کە بە ژن دەڵێن (خێزان، منداڵەکان) وەیا خوشك دەکەن بە (هەمشیرە). سالم لەوەش پتر هونەری وشەی بەکار هێناوە کە لە دوو سەری میسرەعەکەوە وشەی (ڕەش)ی داناوە بۆ پارسەنگکردنی مۆسیقای شیعر سەرەڕای خۆلادان لە گفتوگای عادەتی بەنیسبەت وشەی (ڕەش)ی کۆتاییی میسرەعەکەوە. ئەم وێنەکێشانەی پڕ تەشبیە و تێك هەڵکێشان و سەرپۆشکردنە، بە عادەت، لە جغزی دەسەڵاتی فۆلکلۆر بەدەرە و دەشێ بەدەر بێ چونکە خاوەنی فۆلکلۆرەکە کە تاکێکی نەخوێندووی میللەتە ناتوانێ و نازانێ نەخشی وشە و واتا بهۆنێتەوە، گریمان توانیشی ئەم هۆنینەوەیە بەکار بێنێت هەر بە کاری نایەنێت چونکە دەزانێ زۆربەی میللەت تێی ناگا لە حاڵێکدا ئەو مامڵەتی

هونەرەکەی لەگەڵ زۆربەی میللەتە نەك لەگەڵ تاکە بەرەی خوێندەوارەکانی میللەت، جگە لەوە کە ئەو بە بابەتێکەوە خەریکە سادە و نزیکەدەست و لە ڕێگەیێکیشەوە بۆی دەڕوات کە ئەویش سادە و هەموارە و چ ڕێگەیێکی تریش شك نابات بۆ تێداڕۆیشتن.

لەم دوو میسالەدا بە ئانقەست نموونەیێکی فۆلکلۆریی بەرز و یەکێکی ئەدەبی عادەتیم هەڵبژارد بۆ ئەوە لە حاڵی پێویستدا بتوانرێ نموونەی ئەوتۆ بخرێتە بەرچاو کە هەموو نەسەلماندن و بەرهەڵستییێك پێشێل بکات و نوختەی مەبەست باوێژێتە بەر قەناعەتی سەلیقە و چەژی مرۆڤی نیوە خوێندووشەوە.

نموونەی فۆلکلۆریی بەرەژێرتر و هی ئەدەبی بەرەژوورتر بەسەر زاری هەموو خوێندەوارانەوەن، چ پێی ناوێ من لێرەدا جێگایان پێ پڕ بکەمەوە، هەر هێندە دەڵێم لە بابەتی (ئەدەبی بێ پەردە)ی وەك ئەم بالۆرەیە و کەرتە بەیتەکەی سالم سەیرێکی (مەستوورە)ی نالی و شەوە مەشوورەکەی (مصباح الدیوان) بکە و سەرنجیان لێ بگرە چۆن واقیعی بەرهەست و وێنەی خوێن و گۆشت لە ئەدەبدا بەرەو (تجرید) دەچێ و لە ناو تەمومژی فەندە پەرداوییەکانی مەجاز و کینایە و تەوریەی تەشبیهدا دەبنە تارمایی، کە ئەمانە تێکڕایان بێگانە، نائاشنان لە جیهانە سادە و سافیلکە و بێ گەوە و پێچ و پەناکەی فۆلکلۆردا.

لەم زەمینەیەی (سادەیی و بێ پێچ و پەنایی)ی فۆلکلۆر دوو تێبینیی گرنگ هەن یەکێکیان سەر دەکێشێتەوە بۆ سەر زاتی هونەرمەندەکە، ئەوی تریان دەگەڕێتەوە بۆ بابەتەکە، دوو تێبینییەکەش لەوانەن کە وردە ئیعتیرازێك دێننە بەر ئەو ڕایەی سادە و بێ پێچ و پەنابوونی فۆلکلۆرەوە: تێبینی لەبارەی زاتی بەرهەمهێنی فۆلکلۆر ئەوەیە کەوا هەروەك لە نێوان ئەدیب و هونەرکاردا خوار و ژوور و بەهێز و بێ هێز هەیە، ئەوانەی بە فۆلکلۆریشەوە خەریکن یەك چوون و هاوتا نین دیارە بەرهەمەکانیشیان هاوتا نابن، تەنانەت ئەگەر بابەتەکە لە سادەیی و سەرەتاییدا گەیشتبێتە ئەوپەڕیش شوێن پەنجەی داهێنەرەکەی تایبەتییێکی وای پێ دەدا کە لە هی یەکێکی تری لە خۆی بەرەژوورتر وەیا بەرەژێرتری هەڵاوێرێت و جودای کاتەوە. ئەمەش ئەنجامێکی چاوەڕوانکراوە لە هەموو مەیدانێکی بەرهەمی مرۆڤدا بگرە لە دروستکردنی کۆلیتی مریشك و پینە لێدانی قۆندەرەش.

تێبینییەکەی تر کە دەربارەی بابەتی فۆلکلۆرە ئەوەیە بابەتی وا هەیە خۆی لە

خۆیدا زەحمەتە بێ ئەوەی بەرهەمهێنەکەی لە ڕێی ئارایشتدان وەیا سەرپۆشکردنەوە زەحمەتی کردبێ وەك ئەوەی کە لە (مەتەڵ) دێتە بەرچاوەوە. مەتەڵ لە مەیدانی ئەدەبدا دەوەستێتەوە بەرانبەر (لُغز و معمیّ) کە ئەوانیش لە بابەتەکانی تری ئەدەب زەحمەتتر و سەختترن.

ئەوەی ڕاستی بێ (مەتەڵ)ی کوردی گەلێکی وەهای تێدایە زۆر تێ هەڵکشیوە بەرەو فەندی واتایی و وشەییەوە، هەر دەڵێی ویستوویەتی خۆی لەگەڵ فەندەکانی ئەدەبدا تاقی بکاتەوە، یەکێکیان ئەمەیە: داری شەکراوێ، چوارلکان راداوێ، سێی لەبەر سێبەرێ، دووی لەبەر هەتاوێ (نوێژ مەبەستە) کەوا گوتەیێکی زۆر ورد و مەشووری (تصوف)ت بەبیردا دێنێتەوە:

چوومە سەر کانی ئاو نا
ڕۆژ هەلات هەتاو نا
دەستم شوشت و چاو نا

واتاکەشی ئەمەیە (چوومە سەر کانی حەقیقەت واتە ئەو کانییە نا کە ئاوی تێدایە. دەستم لە دونیا شوشت نەك دەست و چاو شوشتنی عادەتی. ڕۆژی یەقین هەلات، کە ئەویش ڕۆژی هەتاو نییە.)

من لێرەدا کە ڕا دەنوێنم بابەتە فۆلکلۆرییەکە لاسایی ئەدەبی کردبێتەوە مەبەستم ئەوە نییە بلێم سەرلەبەری مەتەڵ پێڕەوی لوغز و موعەممای کردووە چونکە پتر بە دڵەوە دەنووسێ، بە پێچەوانە، ئەدەب بە هەموو کەرتەکانیەوە بەرەژوورچوون و پێشکەوتنی فۆلکلۆر بێت هەروەك گۆرانی ئۆپەرا وەیا سەمای بالێ زادەی گۆرانیی سەرەتایی و هەڵپەڕکێی کاڵ و کرچن، کاخی ئاوێنەبەندیش نەوەی شڕەزنجی بابەلباپیری مرۆڤە... بەڵام پاش ئەوەی بەرهەمی ئەدەب وەیا هونەری پێشکەوتوو پەیدا دەبێت جێی باوەڕکردنە فۆلکلۆریش پەندی لێ وەرگرێ و لاسایی بکاتەوە لە پەراوێزی ئەو دەسەلاتە کەمەی کە بەرهەمهێنی فۆلکلۆر تێیدا دەجمێ. کەواتە دەبێ لە بنەڕەتدا لوغز و موعەمماش زادەی مەتەڵ بن. بەهەمەحاڵ ئێرە جێگەی دەرهێنانی (قسام شرعی وەیا نظامی)ی فۆلکلۆر و ئەدەب و هونەرە جوانەکان نییە تا بزانین کامیان وەچەی کامیانن هەرچەند بە شێوەیێکی رووکەشیش زرە ناوێکی باوك و ئەولادەتیمان لێ نان.

بگەڕێینەوە سەر فۆلکلۆر و ڕووداو.

ئەم دیاردەیەی پەیوەستبوونی بابەتی فۆلکلۆری بە ڕووداو و شتی مادییەوە کە ڕاستەوخۆ لە پێنەوێرانی میللەت بە (تجرید و واتا و ئارایشت)ەوە سەر هەڵدەدات لە گوتەی پیاوانی فکر و فەلسەفەی لێرە بە پێشەوەشدا تێ خوێندراوەتەوە. یەکێکی هەرە دەستڕۆیشتوو لە مەیدانی بیری کۆمەلایەتیدا کە لە ڕێبازی تەحلیلی مادییەوە بۆ شیکردنەوەی دیاردەکانی کۆمەلایەتی و مێژوویی ڕۆیشتووە، مارکسیستە گەورە مەشوورەکەی رووس (پلێخانۆف)ە: نووسینێکیم دیتوە دەڵێ سەرچاوەی ئیلهامی میللەتە سەرەتاییی و دواکەوتووەکان بۆ بابەتی هونەری، هۆی ژیان و بەرهەمهێنانیانە واتە ئەو کارەی پێی دەژین وەیا ئەو هۆیەی شتی پێ بەرهەم دێنن دەبێتەوە بنگەی هونەریان، لێرەشدا چەند میسالان دێنێتەوە یەکێکیان ئەوەیە کە دەڵێ ئافرەتی هۆزە دواکەوتووەکانی کۆنە دانیشتوەکانی ئوستراليا Aboridyeons لە شایی و هەڵپەڕکێدا ئەو جوولانەوە و هەڵسووڕ و داسووڕانە دەکەن کە ڕاستەوخۆ لە کەسایەتیی ڕۆژانەیانەوە وەرگیراوە کە ئەویش هەڵکەندنی ڕەگی گیایە، واتە ئافرەتەکان لە شاییدا وەها دەبزوون هەر دەڵێی ڕەگی گیا هەڵدەکەنن... من کە ئەمەم خوێندەوە (بەر لە ٣٠ ساڵ) قسەییێکی باوکمم بیر کەوتەوە کە دەیگوت شاییی (سێ پێیی)ی کوردی لە پێمەڕەکارییەوە وەرگیراوە چونکە هەمان جووڵە و قاچ پێش و پاش خستن و هەنگاو بەرەوپێش و بەرەودوا بردنی پێمەڕەکردن بۆتەوە بەهەنگاوە ڕێك خراوەکانی شاییی سێ پێیی. هەرکە ئەمەشم بیر هاتەوە، دوای چەندین ساڵ، لەلای خۆمەوە زەینم بۆ ئەوە ڕۆیشت کە شاییی (سێ پێیی) نەك تەنها خۆی بەڵکو ناوەکەشی لە پێمەڕەکارییەوە وەرگیراوە چونکە لە کاتی پێمەڕەکردندا سێ پێ بەیەکەوە کۆدەبنەوە دوویان هی کابرای پێمەڕەدار یەکێکیشیان پێمەڕەکە خۆی. دیارە میللەت کە هاتووە جموجووڵی پێمەڕەکارییەکەی خستۆتە قالبێکی ڕێکوپێکی هونەرەوە ناوەکەشی ئارایشت داوە بەوەدا کە لە (پێ مەڕەیی)یەوە گۆڕیویەتی بە (سێ پێیی) کە ئەمیشیان گۆڕینێکی ئێسك سووکە.

پلێخانۆف لێرەدا، پتر لەوەی من بۆی دەچم، بەشێکی زۆری فۆلکلۆر دەکاتەوە بە وەرگێڕانێکی ئالی (هۆی ژیان) بۆ هونەر: من وا دەزانم هەموو واقیع و ڕووداو و شتی بەرهەست و بەرچاو، نەك تەنها لایەنی ئابووری، دەبن بەسەرچاوەی فۆلکلۆر بەتایبەتی ئەو بابەتە فۆلکلۆرەی کە لە دەمەوە دەردێت وەك پەند و گۆرانی و

سەرگوزەشت و بەند و بالۆرە و هەڵبەست و بەستە و لاوك و... هتاد، كە ئەمە راستییێكە بۆ یەكەم سەرنجی لەسەرەخۆ دەردەكەوێت. بە نموونە لە شاییی سێ پێییدا كە خۆی لە هۆیێكی گوزەرانەوە وەرگەڕاوەتەوە سەر هونەر، هەرچی بەستە و گۆرانی و دەهۆڵ و زورنا و هەموو سەروبەرێكی شاییەكە هەیە لە سەرچاوەی نائابوورییەوە هەڵدەدەن كە (دڵداری) لە پێش هەموویانەوە دێت... تەنانەت چاوەشی زورنائەنگێو وەیا دەهۆڵ لێدەر وەیا شاباشكەر كە لە نوقتەی ئابوورییەوە دەجمێن و دەجووڵێن، كە دەورە دراون بە ئاڵقەییێكی فرەوانی سەدان كەس كە هەموویان لە شاباشكردندا دژی بەرژەوەندیی ئابووریی خۆیانەوە ڕەفتار دەكەن بۆ مەبەستی خۆ هەڵدانەوە وەیا ڕاكێشانی نیگای كچێكی جوان وەیا موجامەلەی خاوەن شایی وەیا شكاندنەوەی ناحەزێك كە نەتوانێ بەربەرەكانیی پارەبەخشین بكات بە پارە. لە نێوان هەموو ئەو كەسانەی كە بە شاییشەوە خەریكن ئەو سێ كەسەی كە پارەی شاباش وەردەگرن (زورنائەنگێو، دەهۆڵ لێدەر، شاباش وەرگر) تەنها سێ كەسی ڕیز لێ نەگیراون، واتە لایەنی ڕەچاوكردنی ئابووری لە كەسبەكەیان نەبۆتە هۆی بەرەوپێش چوون و حورمەت، بە پێچەوانە هەرچی پایەیە نەیهێشتووە. وەك شایی و هەڵپەڕكێ كە دیتمان بنیچەییێكی مادیی هەبوو، هەرچی فەندی سوارچاكیش هەیە لە بنەڕەتدا هەمووی فەندی جەنگ و موبارەزەیە كە لێی سواوە و مشتوماڵ دراوە بۆ ئەوە بشێ ببێتە هۆی خۆشگوزەری و كەیف و گەپ، دیارە جەنگیش ڕووداوێكی مادیی بەرهەستە، چ خەیاڵبازی و وشەسازیی تێدا نییە. بەشێكی زۆر لە سەمای پەرستگەكان ئەویش لە فكرەی پەرستنی غەیبەوە هاتووە، ئەو غەیبەی كە شیرازەهۆنی ڕشتە و ڕایەڵی كۆمەڵایەتی و دەستوورات و نەریتی مرۆڤە، بەتایبەتی مرۆڤی كۆمەڵگەی سەرەتایی و نەخوێندەوار كە بە جۆرێكی عەفوی هەموو ئەو شتانەی تێیان ناگات (بە ڕاستی لە هەزاری دەی شتانیش ناگات) دەیانگێڕێتەوە بۆ غەیب، هەر بۆیەیشە دەبینین ئەم تەرزە مرۆڤە ئەوەندەی ئامادەیە خۆی بەقوربانی دار و بەردی مەرقەدی چاك و پیران وەیا كۆڵەگەی ماڵی شێخ وەیا خانەی پەرستن وەیا یەكێك لە باوەڕەكانی ئاین بكات ئامادە نییە بۆ بەرژەوەندیی مادی ئەم فیداكارییە بكات، هەروەك گوێشی دەكاتەوە بۆ ئەفسانە و ورێنەكانی دێو و پەری و جندۆكە وەیا پێرەوی فێڵبازێك دەكات و زەرگ لە سینگ و لاگوێی خۆی دەدات، بە دەیان فەیلەسووف و پیاوی ژیر و ڕابەری شۆڕش ناتوانن دوو بیری مەعقوول بخەنە مێشكییەوە وەیا دوو درۆی ئەفسانە لە دڵی

بسڕنەوە وەیا ئیقناعی کەن بە ڕاستی و پیرۆزیی ڕێی خەبات. تا ئەم گوتە ڕاست و دروستانە دەچنە مێشکییەوە سەدان ساڵ تێ دەپەڕێت و هەزاران دێو و درنج لە نەفسیدا زاوزێ دەکەن.

پلیخانۆف بۆ پتەوکردنی باوەڕەکەی خۆی کە هونەری میللەتی سەرەتایی بۆ بنیچەیێکی ئابووری دەباتەوە، دێت و دەڵێت چونکی بۆرجوازییەکان چینی بەرهەمهێن و پەیداکەر نین سەماکانیان لایەنی (دڵداری)ی تێدا ڕەچاو دەکرێت. ئەم ڕایەی کە پەرۆشێکی خۆبەختکردووانە بۆ لایەنگیری چینی هەژار پێکی دێنێت پتر لە ڕایەکانی پێشووتری کردەوەی هونەری دەکاتەوە بە وەرگێڕانێکی ئالیی واقیع بۆ هونەر. من لەم چەند گوتەیەی بەپەلەدا ناچمە هەڵسەنگاندنی ئەو بیروباوەڕەی کە حەز دەکات هەموو دەورێکی پێشخستن و فراژیکردن و بەرهەمهێنان و سازدان و ڕێکخستن لە بەرەییێکی زۆر فرەوان و زۆر پێشکەوتوو و زۆر چالاکی میللەت بسەنێتەوە کە هەموو داهێنەر و دۆزەرەوە و جیهانگەڕ و شاعیر و فەیلەسووف و هونەرمەندی لێرە بەپێشەوە لەو پەیدا بوون چونکە ئێرە جێی ئەم هەڵسەنگاندنە نییە و پێویستێکیشمان پێی نییە، بەڵام ڕێی ئەوەندەم هەیە بڵێم بەپێی بۆچوونی خۆم وا دەزانم ئەگەر پلیخانۆف تا ئەم ڕۆژگارە مابایە لەم ڕایەی دەکشایەوە چونکە دەوڵەتە سۆشیالیستەکانیش، دوای چەسپانیان، بەردەوام بوون لەسەر داهێنانی سەما و مۆسیقا و بابەتەکانی تری هونەر بەو جۆرەی کە کۆمەڵگەییێکی ناسۆشیالیست دایان دێنێت. بنگەی یەکجار رازایەوە دروست دەکەن بۆ بالێ و ئۆپەرا کە چ پێوەندیی نەبێ بە هۆی ژیان و بەرهەمهێنان و چینایەتی و چەوساندنەوە و ئەو تەرزە سەرچاوانەی کە بەپێی ڕایەکەی پلیخانۆف دەبوایە ئەوان سەرچاوەی هونەر بن لە دەوڵەتێکی سۆشیالیستدا. بە چاوی خۆمان هەموو ڕۆژێك لە تەلەفزیۆندا دەبینین فیلمی کارتۆنیی رووسی پتر لە هی دەوڵەتێکی سەرمایەدار خەریکی ئەفسانە و جنۆکە و دێو و ئەمیر و پیاوی ئاین و ئەو شتانەیە کە لەبەر تیشکی ڕایەکەی پلیخانۆفدا دژی هەموو بیروباوەڕێکی سەر بە چینایەتین. بێگومان هونەرکارەکانی سۆڤێت هەنگاوی فرەوانیان بەرەو پێشەوە ناوە بەم خۆ ڕەهاکردنە لە قەپێلکی تەسکی تاکە سەرچاوەی (بەرژەوەند و بەرهەمهێنان)، هەرچەند وا دەزانم پتر لە پێویست دەوری جنۆکە و دێو و سیحر و تەڵەسم هەڵدێن وەك بڵێی بەجۆرێکی لاشعووری دەیانەوێ بە جیهان رابگەیەنن کە ئەوان پابەندی هیچ نیگایێکی تەسك نین وە یاخود بیروڕایە

فەلسەفییەکەیان چ ڕێگایان لێ نابەستێت.

ڕاستی لەم مەسەلەیەدا ئەمەیە: ئەو چینە کۆمەلایەتییەی کە دەگاتە دارایی و دەسەلات هەر ئەوەندەی لێ ڕەچاو ناکرێ کە لە تاکە سەرچاوەی (دارایی و دەسەلات) چاوەڕوان دەکرێ چونکە دارایی و دەسەلات هەرچی هۆی زانین و دۆزینەوە و داهێنان و سازدان هەیە بە دەوری خۆیەوە کۆ دەکاتەوە و لە هەموویان ئیلهام وەردەگرێ نەك هەر لە (بێ ئیشی و خەریك نەبوونەوە)، بۆیەیە ڕێی ئەوەمان نییە بلێین مرۆڤی پارەدار چ کار و کەسبی نییە جگە لە (دلداری) کە ڕۆژگاری پێیوە رابوێرێ وەیا ئیلهامی دانس و گۆرانی و پەیکەرتراشی و نەخش و نیگار و سەرجوملەی هونەری لێ وەردەگرێ، هەروەها ڕێی ئەوەشمان نابێ بلێین هونەرکاریی کۆمەلگەیێکی سۆشیالیستیش چاری ناچارە دەبێ بە هەموو عومری خەریکی فکرەی چاندن و دروستکردن و قورکاری و دروێنە و خەباتی چینایەتی بێت. مرۆڤ کە خوێندەواری و تێگەیشتن و بیرکردنەوە و فەلسەفەی بوو لە نۆکەرایەتیی تاکە عاملی (ئابووری) وەیا تێکڕای عاملی (دەوروبەری مادی) رەها دەبێت و دەچێتە پلەی ئەو ژوورخانەی کە بریتییە لە فکر و وێنەی خەیالی و دەستووردانان و تێك هەلکێشانی واتا و شێوە خستنە سەر شێوە و (تجرید) و هەزاران فەند و فێلی تر کە لە تەك ئەواندا عاملی سادە و سافیلکەی (بەرهەمهێنان و بەرهەمنەهێنان) لە مەیدانی هونەردا لەوەندەی پتر بۆ نامێنێتەوە کە ببێتە پاشخانێکی (خلفية) بێ ڕەنگ و کەم سەنگ هەندێ جارانیش هەر بەجارێ دەسڕێتەوە لە نێوان پەردە ئاورینگییەکانی تەجریددا.

لەم ڕۆژگارەدا تێکڕای مرۆڤ توانیویەتی بیری خۆی لە کۆت و بەندی دەوروبەری تەسك ڕزگار بکات و جوانی و ناسکی و هونەر لە پەروازی خەیالەوە کۆ بکاتەوە، لەمەشدا چەپ و ڕاست و ناوەند لە یەك ئاسۆدا دەخولێنەوە چونکە خەیال هەر خەیالە ئەفسانەش هەر ئەفسانەیە، لێ هەلهێنجانیشی بۆ هەمووان، وەك ئاوی بیر، بە دۆلکەی مێشك دەکرێ، لەوە بەولاوە ڕێی تێ دەچێ هەریەکە لەم سێ بەرەیە هەلێنجانەکە و تەجریدەکە و سەرلەبەری کارەکە بکات بە خزمەتکاری ئەو ئامانجەی حەزی لێ دەکات.

پوختەی قسە ئەمەیە، لە نێوان گەلانی پێشکەوتوودا فێرگە و دەزگا و ساختمانی تایبەتی هەیە بۆ دانانی هونەری تازە وەیا وەرگێڕانی دیاردەکانی جیهان، بە مرۆڤ و سروشتییەوە، بۆ سەر زمانی هونەر. بە خەیالی کەسیشدا نایەت بلێ دەبێ

دەزگاکانی سۆشیالیست لە هۆی بەرهەمهێنان و گوزەرانکردنەوە ئیلهام وەرگرن لە حاڵێکدا هونەرکارێکی وڵاتی سەرمایەدار هەر خەریکی بەرهەمی دڵدارانە بێت تاکو خاوەن فابریقە و ئاو و بەراو و پارەوپوول تەڕدەماغیی خۆیانی پێوە بکەن.

تێ هەڵکشینی مرۆڤ بەرەو پۆپی فکر و هونەر و ئارایشت و نازکی هەر لەوەندە نەوەستاوە بەرهەمی تازە داهاتوو بگەیەنێتە ڕێکاری ژیانی تازە. هەرچی بابەتی فۆلکلۆری کۆن و نوێش هەیە ناخرێتە بەرچاوی تەماشاکەرانەوە ئەگەر بەرگێکی شۆخ و شەنگی ئارایشت و ڕێکخستن و مشتومالدان و بەرزکردنەوەی لەبەر نەکرێ. لە سەرانسەری جیهان یەك شانۆی ڕێز لە خۆگرتوو نییە دیمەنێکی سادە و هەژار و سەرەتاییی فۆلکلۆر بکات بە بەرنامەی شەوانەی و هونەرکارەکانی پێوە خەریك کات و خۆی پێوە هەڵداتەوە لە نەزەر تەماشاکەراندا. ئەوەی ڕاستی بێ فۆلکلۆری سادە لە شانۆی پڕ شکۆی ئەم ڕۆژگارەدا نە جێی بەردەکەوێت و نە تەماشاکەریشی دەبێت، لەمەشدا کەس ستەمی لە فۆلکلۆر نەکردووە چونکە دیارە هەروەك فۆلکلۆر خۆی کردووە بە (ژوورخان)ی ڕووداو و بەرگی ئارایشی پۆشیوە، دەزگای هونەری نوێش مافی هەیە فۆلکلۆر بەرز کاتەوە بۆ ڕێکاری خۆی و ئەو بەرگانەی لەبەر کات کە لە کاخی پڕ شکۆ دەوەشێتەوە.

بەیان، ژمارە ٣٥، ١٩٧٦

ڕوونکردنەوەیەکی وردیلە

لە لاپەڕە (١٧٥)ی کتێبە پڕ سوودە تازە بابەتەکەی دکتۆر کەمال مەزهەر کە تۆژینەوە و پشکنینەوەی تێدا کردووە لەبارەی ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی)یەوە، دوو بەیتی مستەفا بەگی کوردی نەختێك بە ئاڵۆزی لەلایەن نووسەری کۆنە ڕۆژنامەکەوە، کاتی خۆی، واتایان لێ دراوەتەوە. دواتریش کە بەیتەکان لە (دیوانی کوردی)دا چاپ کراون بەهۆی گۆڕینی یەك وشەیان هەر بەجارێ چ پێوەندییەکیان بەو واتا و مەبەستەوە نەماوە کە دڵ و دەروونی مستەفا بەگیان جۆشاندووە.

بەپێی کتێبەکەی دکتۆر کەمال ئەو دوو بەیتە لە ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی)دا بەم شێوەیە نووسراون:

خەبەرێکم بدەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
ڕۆژی ئەمڕۆ کە لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نووری مەهدی لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلەبەی ڕۆمە لە بۆ کوشتنی (من کان کفر)

نووسەری (تێگەیشتنی ڕاستی) بۆ ئەوە چووە کە ئەم دوو بەیتە پەنجە ڕادەکێشن بۆ ئەو ڕۆژەی کە تورکەکان سلێمانییان داگیر کردووە و سەربەخۆیی حاکمایەتیی بابانیان لە بن هێناوە.

بۆ ئەوەی واتای بەیتەکان لە تاریکیدا نەهێڵینەوە پێویستە سەرلەبەری قەسیدەکە بخەینە بەرچاو تا ببینین تێکڕایان بەرەو چ وێنەیەکمانەوە دەکەنەوە.

لە بەیازێکی شکڵ کەشکۆڵی کە وەختی خۆی لەلایەن خوا لێخۆشبووی (نیهانی - شێخ موحیدینی شێخ کەریمی بەرزنجی کۆیێ) نووسراوەتەوە، دەقی برە شیعرەکە ئەمەیە:

خەبەرێکم بدەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
ڕۆژ کەوا ئەمڕۆ لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نووری مەهدی لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلەبەی ڕۆمە لە بۆ کوشتنی من کان کفر

ئـەشكـی خـوێنـیـنـە بـە چـاومـا بـەگریێ وەستـاوە
یـا غوبـاری ئـەلـەمـە بـاعیسی عومیـانی بـەسـەر
خـەوە یـا وەسوەسـەیـە یـانـە بـەرەئـیـولـعـەیـنـە
ئـەم عـەلامـاتـە کـەوا دێتـە ئـەبـەر مـەدی نـەزەر
ڕۆحـی شیـریـنـە کـە دەردێ لـەتـەنـی مـەهـجـوورم
یـا مـەهـی من نـیـیـەتی ریـحلـەتـە بۆ عـەزمی سەفـەر
بـۆ سەفـەر کـردەیـی مـن لایـقـە گـەر بـەردی فـەلـەك
بێتـە سەر دەستیی و[1] بۆ رەدی عـەدوو بێ بـە سوپـەر
بـاوجـود تـاکـە ڕەقـیب یـاوەری ئـەم دلـبـەرە بـێ
هـیچ تـەفـاوت نـییـە بۆ مـن لـە سەفـەر یـا لـە حـەزەر
دائـیـمـا دەست بـە دوعـا بـێـنـەدم و شـایـەد زوو زوو
شـای سەفـەر کردەیی من بێتەوە بێ عەجز و زەرەر
سۆزشی کـوردیـیـە یـا جـۆششی ئـەیـیـامـی فـیـراق
ئـاتـەشی عـیشقـە مـەگـەر یـا شەرەری نـاری سەقـەر

وا بزانم بەیتەکان دەمەتەقە هەڵناگرن لەوەدا کە لە موناسەبەی سەفەرکردن و دوورکەوتنەوەی خۆشەویستێکی (کوردی) بەوپەڕی کزە و سۆز و پەرۆشەوە لە ناخی دڵ و دەروونێکی هەڵقرچاوەوە سەریان کردووە تا دەبینین لە کۆتاییی شیعرەکاندا کزە و سۆز سەرێ بـە (نـاری سەقەر) دەگـەیـەنن، لـەوەش پـتـر داوا لـە شیعر نـاکرێ کـە دەستەچیلەی ئازاری دووری و جۆشی عیشق ئاگر بەر بداتە گیان و وجودی شاعیر وەك کە لێرەدا (سۆزی کوردی و جۆشی فیراق و ئاتەشی عیشق و شەرەری سەقەر) خەریکن پارچە شیعرەکە بە خاوەنیەوە بسووتێنن.

وا پێ دەچێ نووسەرەکەی ئەو کۆنە ڕۆژنامەیە (غەلەبەی ڕۆم)ی بەهەل زانیوە بۆ ئەوەی دوو نیشان بە یەك تیر بپێکێت، یەکێکیان درێوکردنی ناوی تورکەکانە کە مەبەستێکی هەرە بنجیی ڕۆژنامەکە بووە لەو سەردەمەدا، ئەوی دیکەشیان بزاوتنی دەماری کوردایەتییە لە دەروونی خوێنەرانی ئەوسای کوزددا. وەك دکتۆر کەمال بۆی

---

(١) ئەم وشەیەم بەم شێوەیە نووسی کە لە بەیتەکەدا دەخوێندرێتەوە.

چووه دەبێ خاوەنی نووسینەکە شوکری فەزلی بووبێت کە سوارچاکێکی ئەوسای جووتە مەیدانی کوردایەتی و ئەدەب بووە و لەگەڵ مێجەرسۆندا سەرپەرشتیی دەرچوونی ڕۆژنامەکەی کردووە.

ئەوەی بەلای منەوە جێی سەرسوڕمانە شتێکە سەر بەواتای (غەلەبەی ڕۆم)ە کە شوکری فەزلی خۆی لێ دزیوەتەوە وە یا بەجارێ هەر بۆی نەچووە، واش پێ دەچێ بۆنەچوونەکە ڕاست بێ نەك خۆ لێدزینەوە چونکە ئەگەر شەبەنگی ئەو واتایە بە مێشکیدا تێپەڕیبایە نەدەشیا پشتگوێی بخات چونکە ئەوسا دەیزانی خوێنەری ئەوتۆ زۆرن واتای ڕاستییەی (غەلەبەی ڕۆم) بزانن و خۆ لێبێدەنگکردنی بە ناتەواوی لەسەر حیساب بکەن.

بێگومان ئەم (غەلەبەی رۆم)ە هێنانی تیشکێکی قورئانە بۆ ناو هەڵبەست کە جارێکیان لە سەرەتاکانی پەیدابوونی ئیسلامەتیدا ڕۆمەکان لە ئاست فارسەکاندا شکست دەهێنن ئیتر کافرەکانی قورەیش ئەم شکستەی (ئەهلی کیتاب) بەرانبەر مەجووسییان کرد بە تانە و لە موسڵمانەکانیان گرت کە گۆیا بەپێی چاوەڕوانیکردن لە قورئان و باوەڕی ئیسلام نەدەبوو ڕۆمی خواپەرست بەدەست فارسی ئاگرپەرستەوە شکستخوردە ببن، قورئانیش لە سوورەی (الروم) بەم شێوەیە وەرامی کافرەکانی دایەوە: «بسم الله الرحمن الرحيم . الم . غلبت الروم. في ادنى الارض وهم من بعد غلبهم سيغلبون...» و موژدەی سەرکەوتنێکی نزیکی ڕۆمەکانی بە خەلق ڕاگەیاند زۆریشی پێ نەچوو سەرکەوتن.

مستەفا بەگی کوردی لە (غەلەبەی رۆم) مەبەستی سەرکەوتنەکەیە نەك ژێرکەوتنەکەی (غلبت) چونکە دیارە لە بەیتەکەدا (سيغلبون) لەگەڵ (کوشتنی من کان کفر) دەگونجێت، هەر ئەمەیشە هاوجینسی دەرکەوتنی نووری مەهدییە لە مەکە.

لێرەدا ڕەنگە گرفتێك بێتە بەر زیهنی خوێنەرەوە و بڵێت کە مەبەستی (کوردی) لەو بەیتانەدا سەفەرکردنی خۆشەویستەکەی بێت چۆن دەگونجێ باسی زاهیربوونی نووری مەهدی و غەلەبەی رۆم بکات کە پێچەوانەی دوورکەوتنەوەن. دەبوو ڕۆژ ئاوابوون و نوور بزربوون بکات بە ماکی تەشبیهی ئەو دوورکەوتنەوەیە. ئەم گرفتە لە دوو ڕووی زۆر ڕوونەوە وەڵام دەدرێتەوە:

ڕووی یەکەم ئەوەیە کە هەموو برە شیعرەکە خەریکی داد و بڕوێنە لە دەست

سەفەرکردنی خۆشەویستی شاعیر، تەنانەت قەسیدەکە دەشێ بکرێ بە نموونەی قەسیدەی خاوەن (وحدە)، جا ئەگەر ئێمە بێین لەبەر خاتری بۆرە تەگەرەیەك دوو بەیتی سەرەتای قەسیدەکە لە لەشی قەسیدەکە دابېڕین وەك ئەوەیە کە سەری گیانلەبەرێك ببڕین و پەکی ژیانی بخەین.

رووی دووەم هێزێکی تەواویش دەداتەوە بە رووی یەکەم بەوەدا کە سەرلەبەری ئەو وێنە پڕ هەڵپە و کڵپانەی کە لە قەسیدەکەدا نەخشەی باری نەفسی و عاتیفیی شاعیر دەکێشن هەموویان، تاك تاك و بەیەکەوە، حالەتێکی جەزبەگرتووانە و خۆ ونکردووانە دەدەنەوە کەوا کەمتر بەوە ڕادەگات کێشانە و پێوانەی وردی مەنتیقکاری لەگەڵ خۆیدا بکات. ئەم جەزبە و خۆ ونکردنە پتر نووری مەهدی و غەلەبەی ڕۆم و ئەشکی خوێنین و غوباری ئەلەم و خەو و وەسوەسە و... هتد کۆ دەکاتەوە لەوەی کە کارەساتی زۆر ناسازی داگیرکرانی سلێمانی کە لە (غەلەبەری ڕۆم)ەوە دیاری دەدا لەگەڵ هەڵاتنی نووری مەهدی لە مەکە یەکدی بگرنەوە چونکە نووری مەهدی ناشێ ئەو نارەوایە بێ کە سفتوسۆی داگیرکرانی وڵاتی پێ بناسرێتەوە.

هەرچەند شوکری فەزلی ویستوویەتی بۆرە تەئویلێك بۆ ئەم لایەنە بهێنێتەوە (کتێبەکەی دکتۆر کەمال بخوێنتەوە) بەڵام هیچ تەئویل و گونجاندنێك بایی ئەوە ناکات کە بەبێ بەڵگە دوو بەیتی سەرەتای قەسیدەکە لێی دابېڕێت و بۆ لایەنێکی نادیار و تێنەخوێندرایەوە ببرێتەوە.

دوور نابیم سەفەری خۆشەویستەکەی (کوردی) بەرەو ڕۆژئاوا بووبێت و لەوەوە عەلامەتێکی قیامەتی هەڵاتنی ڕۆژە لە ڕۆژئاواوە، وەپاڵ عەلامەتێکی دیکەی قیامەت، کە دەرکەوتنی مەهدییە، دابێت و ڕەوای پرسیارکردنی لەبارەی حەشرەوە دیبێت. لە دوو بەیتەکەی سەرەتای هەڵبەست، کوردی، زێدە شارەزاییی خۆی بە هەواڵی دین و ئاین و بڕوا بەدەستەوە داوە هەرچەند پێشیەوە دیار نییە کە دەرخستنی ئەو شارەزاییەی مەبەست بووبێت چونکە ڕەوانیی هەڵبەستەکە و مشتبوونی لە سۆز و کەف و کوڵی عاتیفە چ هەناسەسواریی خۆ هەڵدانەوەی تێدا دەرناکەوێت. زێدە شارەزاییەکەی لە هەردوو بەیتدا بە تێکڕایی و لە (ئەهلی خەبەر) بەتایبەتی دیار دەداتەوە، لەو رووەوە کە ئەوانەی سەرکاریان لەگەڵ خەبەراتی حەشر و قیامەت هەیە پێیان دەڵێن (ئەهلی خەبەر).

لە نیوە دێری بەیتی یەکەمدا (کوردی) دارشتنێکی فیعلی (دان)ی بەکار هێناوە کە ئێستاکە لە سلێمانی خەریکە بە تەواوی ون دەبێت، گوتووەتی (خەبەرێکم بدەنێ) و ئەم (یێ)یەی بە فیعلەکەوە نووساندووە کە من لە نووسینی خۆمدا پێی دەڵێم (یێ)ی ڕێژەی ئینتیقالی و لەگەڵ کۆمەڵە فعلێکی کوردیدا دێن وەك (دامێ، کردمێ، بوومێ، گەیشتمێ، چوومێ، نۆڕیمێ... هتد). نالیش ئەم ڕێژەیەی بەکار هێناوە وەك کە دەڵێ:

وای فەرموو کە ماچت نەدەمی ڕووڕەشی توو بم

ئەمساڵە بەجێ دێ ئەسەری وەعدەیی پاری

نابێ (تۆ) بنووسرێت چونکە رەونەقی شیعرەکە و نوکتەکەی دەدۆڕێت. وشەی (توو) هەم بە واتای (تۆ) و هەم بە واتای (تووك) دێت، دیارە رووی یارەکەی دوای ساڵێك (توو، تووك)ی لێ هاتووە پێی ڕەش بووە.

بە هەمە حاڵ ئەم لابازە ئەگەر پێوەندیشی بە بنگەی نووسینەکەمەوە نەبێت زیانێکی تێدا نییە. با بگەڕێمەوە بۆ (حەشرەکە و ئەهلی خەبەرەکە) لە (دیوانی کوردی)دا کە خوا لێخۆشبووی گیوی موکریانی بڵاوی کردۆتەوە. ئەم دوو بەیتە بەم جۆرە نووسراون: (بەیتەکانم لە کتێبەکەی دکتۆر کەمالەوە ڕاگوێست):

خەبەرێکم بدەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر

ڕۆژ کەوا ئەمڕۆ لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر

نووری مەهدی لە تەرەف مەکەوە زاهیر بووە یا

غەڵبەیی کوردە لە بۆ کوشتنی (من کان کفر)

نیوە دێری یەکەم بەیتی شیعرەکان لە (دیوانی کوردی) و کەشکۆڵی دەسنووسی (بنهانی) وەکو یەکن، هەر دەڵێی گیو لەو کەشکوڵەوە بەیتەکەی ڕاگوێستبێت، دەمێنێتەوە ئەو جوداوازییەی نێوان وشەی (غەلەبەی) کەشکۆڵەکە و (غەڵبەیی) دیوانەکە. کە بگەڕێینەوە بۆ لای کەشکۆڵەکە دەبینین وشەکە (غلبەء) نووسراوە، لەوەوە دەشێ بڵێین گیوی موکریانی (غەلبەیی) خوێندبێتەوە منیش (غەلەبەی).

وا دیارە سۆزی کوردایەتی پاڵی بەرەوانشاد گیوەوە نابێت و ئەو غەڵبەیە و کافر کوشتنەی پێ کردبێتە شاباش و بۆ بەرهەنگاری میللەتەکەی خۆی هەڵدابێت، ئیتر شیعرەکەش واتای دەمێنێ نامێنێ (ملی دەقوتەوە).

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٧٥، ١٩٧٩

سڵاوێك لە شیعری نوێبابەتی كوردی

تێبینییەكی سەرەتایی هەیە لەبارەی ئەو ئامێرانەی مرۆڤ تەعبیریان پێ لە شتان دەداتــەوە دەشێ بـبـێتـە تیشك بـە دەوروبـەری (شیـعر – ئـامێری تـەعبیر)دا، نـەختێك چەشمەندازی بینەر ڕوون بكاتەوە:

مرۆڤ بە دوو جۆرە ئامێری ڕاگەیەنەر نیازەكانی خۆی دەردەبڕێ:

یەكەمیان، هونەرە جوانەكان.

ئەوی دیكەیان، ئاخاوتن كە دەشبێتەوە نووسین.

لێرەدا ڕەمز و ئیشارەت و برۆ هەڵتەكاندن و تەلیپاڵی و شتی ئەوتۆیی نایەنە ناو حیسابی ئەم وتووێژە چونكە نەدەچنە ریزی هونەر و ئاخاوتن و نەدەشگەنە مەیدانی ئەوان هەرچەند بەجۆرێك لە جۆران، تا ماوەیەك، توانای تەعبیریان هەیە. خۆ ئەگەر بـایـەخ بـەو چـەشنـە هـۆیـانـەی تـەعبیر بدەین دەبێ نیشانـەكـانی هـاموشۆی سەر شەقامانیش بهێنینە ریزی هونەر و ئاخاوتن، ئینجا فیكەی شوان و دەرگە لێدان و ئحم و نازانم چیش... نەك هەر ئەمانە، بگرە وشەی وەك (هەچە، وشە، چخە...)ش هەر نایەنە ناو لیستەی ئامێرەكانی تەعبیر هەرچەند لە شێوەی (دەنگی زمان)یش لە زارەوە دەردێن. قسەم لێرەدا لەگەڵ هونەر و ئاخاوتنە.

بەر لەوەی بچمە قووڵاییی لێكدانەوەوە، تایبەتییەكی زێدە جوداكەرەوەی ئاخاوتن لە هۆیەكانی دیكە تەعبیر دەدەمە بەر نیگای خوێنەر. ئاخاوتن تاكە ئامێرە كە بە مادە و واتایەوە زادەی هەناوی مرۆڤ بن، هونەرەكان هەر لایەنی واتایان بەچكەی مرۆڤە لەوە بەولاوە ڕەنگ و زەیت و بەرد و قوماش و فرچە و پیشە و ژێ و گەچ.. و.. هەموو ئەو كەرەستانەی كە لە بەرهەمی هونەریدا بەشدارن لە مرۆڤ بێگانەن.

ئاخاوتن لە هەموو ڕوویەكەوە و بە هەموو وجودیەوە زەنەی هەست و هۆشی مرۆڤە، تەنانەت مرۆڤ دروستكەر و داهێنەری ئاخاوتنە پتر لەوەی هی منداڵەكەی بێت، بگرە لە گەرماییی لەشیشی لێی نزیكترە چونكە منداڵ و گەرمایی لە مادەی بە پۆز و بەرهەستی دەرەوەی وجودی مرۆڤ بەدەر دەدەنەوە كەچی (وشە) لە خودی مرۆڤەكە دەزێتەوە بەڵام زانەوەی مەعنەوی نەك مادی. ڕەنگە بیر بۆ ئەوە بڕوا كە (وشە)ش لە

مادەوە وجود پەیدا دەکات، گۆیا (دەنگ) کە قاڵبی وشەی واتادارە پێوەندیی بە هەواوە هەیە هەواش مادەیە. ئەم بۆچوونە ڕواڵەتی و سەراوییە چونکە مرۆڤ دەتوانێ لە دەروونی خۆیدا وتوویژ بکات بێ ئەوەی بە زمان دەریان ببڕێت. خۆ زۆر کەسی بێ زمان هەیە هەموو شتان تێ دەگات و هەموو شتانیش بە دڵ و مێشکی خۆیدا تێ دەپەڕێنێت و یەك وشەشی لێ دەرنایەت .. هەر نەیە، با بگەڕێمەوە بۆ سەر ڕچەی مەبەستی ئەم نووسینە.

هونەر، تێکڕایان، کە لە ڕووی شێوە و جۆری (تێگەیاندن – ڕاگەیاندن)ەوە لەگەڵ ئاخاوتندا بەراورد بکرێن دەچنەوە بۆ لای (تجرید) و هێماکاری، واتە بەر لەوەی هونەرکار بیەوێ هیچ بەرگی نامۆیی لەبەر هونەرەکەی بکات، هونەر خۆی وەك هەیە بە جۆرێکی تەجریدی واتا دەبەخشێ و فەرهەنگی قەرارداده و نووسراوی نییە واتاکانی لێك بداتەوە وەك کە زمان فەرهەنگی هەیە، هەڵبەت بۆیە هونەر پێویستی بە (وەرگێڕان) نییە لە میللەتێکەوە بۆ میللەتێکی تر وەیا ڕاستتر ئەوەیە بڵێین وەرگێڕان هەڵناگرێ وەك کە زمان هەڵی دەگرێ و داخوازیشی دەکات، بە نموونە کە گوتت (تووڕەیی) عەرەبێك تێت ناگا تا بۆی نەکەیتە (غضب) بەڵام کە بە وێنەکێشی تەعبیرت لە (تووڕەیی – غضب – fury ..) داوە هەموو بینەرێك لە واتاکەی دەگات ڕەنگە کوردێك و ژاپۆنییەکیش هەردوویان بە جۆرێکی لە یەکتری نزیك تەعبیر لە (تووڕەیی) بدەنەوە، ئەگەر جوداوازییەکیش لە نێوانیاندا هەبێت لەوانەیە هەر بە قەدەر جوداوازیی نێوان دوو وێنەکێشی کورد وەیا ژاپۆنی بێت. ئەوەی ڕاستیش بێ تەعبیردانەوەی تەجریدی لە واتا بەناچاری جوداوازی دەخاتە نێوان بەرهەمی هونەرکارانەوە چونکە مومکین نییە خورپەی دڵ و تاسەی دەروون و ڕەنگینیی پەنجەی دوو کەس وەك دوو نوسخەی یەك شت بن، کە ئەم بزوێنەرانەش لە مرۆڤێکەوە بۆ یەکێکی دیکە گۆڕان هەڵبەت بەرهەمیشیان دەگۆڕێ.

ڕەنگە ڕاست بێ بگوترێ ڕەسم لە پلەی پێشەوە و سەرەتای (تجرید)دا بێت مۆسیقاش لە دوایین پلەدا، واتە ڕەسم لە هونەرەکانی دیکە مەفهوومتر بێ و مۆسیقاش لە هەمووان زاتیتر و دەروونیتر بێ هەر نەبێ لەبەرئەوەی کە ئامرازی تەعبیر لە هونەری مۆسیقادا، کە دەنگ و ئاوازە ، لە خۆوە خزمترە لەگەڵ مەعنا و خەیاڵ و خوولیادا بە ئەرك و بڵیمەتی مۆسیقار نەبێ ناتوانێ وەیا هەڵناگرێ تەعبیر لە شتی ڕەق و زەق و بەرهەستی وەك بەرد و دار ڕەنگ و بێن و بینراو و بەرهەست و

چێژراوانەیە، ئینجا دەشتوانێ بەهۆی وێنەی گوڵ تەعبیر لە (بێن) بداتەوە وەیا بەهۆی کەمانی ناو باوەشی مرۆڤێك واتای (ئاواز) ببەخشێ...

بە هەرحاڵ ئەم خاسیەتەی بەکارهێنانی (تجرید) و ڕێگە تەعبیری تەماوی و پشت پەردە لە هونەردا، بۆی بووە بە قەڵخان و بەدرێژاییی مێژوو لە زۆر بەڵای ناگەهانی ئەم جیهانە پڕ کێشەیەی پاراستووە سەرەڕای ئەوەی کە (هونەر) لە بنەڕەتدا مەخلووقی ئارایشت و جوانکارییە؛ تا ئێستاکەش هونەردۆستی هەموو جیهان مەرحەبا لە بەرهەمی هونەرێك دەکەن کە لە ڕووی هونەری ڕووتەوە بێ عەیب بێ دواتر سەر لە ناوەرۆکی خوار دەکەنەوە، ڕەنگە هەر گوێشی نەدەنێ. هونەر خۆی لە خۆیدا کەرەستەیەکی مام سەلامەتۆکەی تەعبیرە، زۆر بە درەنگەوە خاوەنەکەی دەهاوێژێتە ناڕاحەتییەوە. ئەمە ڕاستییەکە هونەر لە چارچێوەی ڕەوای خۆیدا دادەنێت، لە نرخی کەم ناکاتەوە، وەك ئەوەی کە هەنجیر و هەنگوین و ترێ و گۆرەویش نرخیان بەوەدا نادۆڕێنن کە لە لوولەی تفەنگەوە دەرنایەن.

لە تاقمی ئامێرە زمانییەکان، کە پەخشان و هۆنراوە، پەخشانیش بەسەر بکە زۆر ئەژمارەکانی ئەدەب و زانست، ئینجا گوتار و کتێب، ئینجا چیرۆك و شانۆگەری.. هتد دابەش دەبێ. بێگومان ئامێرە هەرە بەهێز و پێز و بەبڕشت و دەنگ و سەداکەی تەعبیر لە نێوان بەرەی ئاخاوتن و نووسیندا گوتاری سیاسی و نووسینی سەر بەسیاسەت و باوەڕە کە ڕاستەوخۆ و یەکسەر، بێ تەئویل و زمانگرتن و (پێچی دەوەنێ) نشتەر لە دوومەڵ دەدات چیرۆك و شانۆگەری، بەعادەت، لەناو هەڵوەست و ڕووداوی ناو سەرگورشتەکەیان (بیروڕا) دەردەبڕن و لەوانەیە گوتە هەرە بەجورئەتەکانیان لەسەر (نووسەر، دەرهێنەر) حیساب نەکرێ چونکە بەسەر زمانی غەیری خۆیدا دەریان دەپەڕێنێ و ڕێی ئەوەی دەمێنێ پەنا بباتەوە بەر سایەبانە زۆر مەشوورەکەی (ناقل الكفر ليس بكافر).

ئەوەی مەترسی و بەڵا بۆ نووسەری چیرۆك و شانۆگەری دەنێتەوە، ڕەنگە، چیرۆکەکە نەبێت بەڵکو (انتمای) نووسەرەکە بێت، لەوانەیە هەمان قسە و هەڵوەستی ناو چیرۆکەکە لە نووسەرێکی دیکە کە (انتمای) نییە وەیا جودایە بەداوێوە نەکرێ. ئاوڕێك لە مێژوو بدەوە دەبینی لە وڵاتی مسڵماندا هەمیشە مسڵمانەتی بۆتە شەفاعەتکاری ئەوانەی قسەی بەجورئەتی پشت لە عەقیدەیان کردووە، نەك لە چیرۆك و بەس، بگرە لە هەموو مەیدانێکدا. هەڵبەت لە نێوان مەسیحییانیشدا هەمان دیاردەی

خاڵەبەخشکردنی مرۆڤی مەسیحی لە چاو هی (کافر) باو بووە هەروەهاش لە نێوان باوەڕە جوداجوداکانی دیکەی ئەم جیهانەدا.

کە بێین و لە ڕوانگەی مەترسی و سەلامەتیی تەعبیرەوە سەیری (ئاخێوەر، ئاخاوتن) بکەین دەبینین لە کۆنەوە شیعر ئامێرێکی سەلامەت و بێ خەتەر بووە لە چاو پەخشان: هەموو ئەو قسە بێ پەروا و بێ پەردانەی کە ئەگەر نووسەر بیانکاتە پەخشان هەرای بۆ دەنێنەوە لە شیعردا بە درێژاییی ڕۆژگار چاوی لێ پۆشراوە و بە قسەی جوان و نوقڵ و بابەتی ئارایشت لە قەڵەم دراوە.

سەیری شیعرەکانی نێو ئەلف لەیلە بکە و بزانە چی تێدا گوتراوە [ئەلف لەیلە بە شیعر و پەخشانیەوە ئەم بێ پەردەییەی تێدا بەدی دەکرێ بەڵام شیعرەکانی کە بە نموونە دێنەوە زەقترن لە ڕووی جروئەتی زایەندییەوە «زایەند – جنس – sex»]. ئینجا گوێ بگرە خەیام چۆن ناوناوە دەگاتە پایەی (ابن الراوندی) و هەر بە خواناس و (حکیم)یش ناوی دەبرێ. لە کۆنی هەرە کۆنەوە (هەڵبەست) بە تێکڕایی یەکجار کەمتر لە قسەی عادەتی، چ جایی نووسین، حیسابی (جدیە)تی بۆ کراوە، ئێستاش هەر وەهایە. نالی کە دەڵێ:

شیقەی فەلەکولئەتڵەس و ئەستوونەیی زێڕین
بێ بیکە بە تارایی سەر و سرکەیی والا

لە جیاتی ئەوەی پێی بڵێین مامە نالی چۆن دەکرێ ئاسمان و پەلکەزێڕینە بدەینە دەمی مەقەس و نووکی دەرزی، هەزار ئافەرین لە خەیاڵە بڵند پەروازەکەی و دارشتنە سیحراوییەکەی دەکەین، جا ئەگەر یەکێکی عادەتی، یاخود نالی خۆی، بچێتە بازاڕی قوماش و جلدرووان و مامەڵەی ئەو تەرزە بابەتە و درووەمانە بکات دەبێ چ وەرامێك وەرگرێتەوە! کام نووسەر وێراوەتی لە پەخشاندا شتێکی وەك (هەتیوی بولغار و یەهودی بەچە)ی شێخ ڕەزا و شەوە زۆر مەشوورەکەی ئەدەب (مصباح الدیوان) بە قەڵەمی خۆیدا تێ بپەڕێنێ؟

مەسەلەی حیساب لەگەڵ نەکردن و لێ بەداوێوەنەکردن بەزیادەوە لە هەڵبەستی فۆلکلۆری سەپاو و دەقگرتوو بووە، واتە شایەر و گۆرانیبێژ و بەیتخوێن و بالۆرەبێژ پتریش لە شاعیر بەرەو تەعبیری بێ پەردە و وێنەی شەرمهێنەوە دەڕۆن بێ ئەوەی کۆ لە جەزا و چاوسوورکردنەوە بکەن چونکە دەزانن کەس لێیان زوێر نابێ.. لە زۆر

بەستەی شایی و گۆرانیی میللی، حەزکردن ڕووی لە ئافرەتی شووکردوو دەکات وەك کە هەموو جاران شایەر دەڵێ (مێردە گولەی بمرێ..) وەیا (... ناوێرم بینم ناوی، لەبەر مێردی گلاوی) وەیا گۆرانیی (لانکۆڵێ) هەمووی هەر خەریکی ژێرکردنەوەی منداڵە بۆ پەیداکردنی دەرفەتی ژوانی دەمەوبەیان، لەوە هەر گەڕێ کە گەلێك جاران لە شاییی ڕەشبەڵەکدا باسی لەشی ئافرەت بەو شێوەیە دەکرێ کە لەوێدا نەبێ جایەز نییە.... بە تێکڕایی، شیعر لە چاو فۆلکلۆر، پتر زمان دەگرێ لە ئاست ئەو وشە و تەعبیرانەی بیری بیسەر بۆ لای زایەند دەبەنەوە هەرچەند گەلێك پتر لە پەخشان ڕێی تەعبیری ڕەهای بەرەو زایەند بە خۆی دەدات و لێشی دەسەلمێندرێ.

بەهەرحاڵ، شیعر بە زۆر ناکەوێ لەسەر شاعیر، ئەمەش ڕاستییەکە لە خۆوە ئاشکرایە هەرچەند باسیشی ناکرێت و هیچ حیسابێکیشی لەسەر هەڵنەستاوە، خۆ ئەوەی ڕاستی بێ منیش لە مامەڵەکردندا هەرگیز ئەو سەلامەتییەی شاعیرم تێ نەخوێندۆتەوە تێنشی ناخوێنمەوە لە نووسینیشمدا ئەوەندەی باسی شاعیری کوردم بە تەقدیسەوە کردووە پەخشاننووسی کوردم باس نەکردووە، لێرەشدا کە ئەم ڕاستییە بە فراوانی دەدەمە بەر لێدوان پێش هەموو شتێك مەبەستم ڕوونکردنەوەیەکی شوێن هەنگاوی شاعیری نوێخوازی کوردە جا ئەگەر بۆچوونەکانم هەڵبگرێ، ڕەنگە بە سوودی خۆی تەواو بێ، خۆ ئەگەر گوێشی نەدامێ چ زەرەرێکی نەکردووە، تەنانەت ئەگەر لە خۆشمی زوێر بکەم دۆستی لە من بەردەوامتر و ڕێز لێنەرتری چەنگ ناکەوێ، بۆیە وا بێ پەروا دەڵێم لە ڕووی خەتەر و سەلامەتییەوە شاعیر دەکەوێتە نێوان هونەرکار و نووسەر. بایی ئەوەی کە شیعر وەك هونەر ئارایشت و مۆسیقا و تەجریدە پشکی سەلامەتیی هونەر وەردەگرێ، بایی ئەوەش کە بە هۆی ئامرازی (وشە) تەعبیری مەفهوومتر لە هونەر بەکار دێنێت بەرەو پەخشان دەبێتەوە لە مەڵبەندی ترس و خەتەردا. لە کۆنەوەش گوتراوە (زمان بەڵای سەرە).

ئەم لایەنەی بێ خەتەری، وەیا کەمخەتەری، کاری نەکردۆتەوە سەر شۆرەتی شاعیر هەروەك کاری نەکردۆتە سەر هونەرکاریش، بە پێچەوانە، شاعیر هەمیشە لە نووسەری پەخشان بەناوبانگتر و مەرحەبا لێکراوتر بووە. هەڵبەت دەزانم بەشێکی بەرچاوی ئەم پاداشە مەعنەوییە دەچێتەوە بۆ ئەو لەزەتە عاتیفییەی کە مەردم لە شیعری نازکی وەردەگرێ. لە بری هەستی حەسانەوە و ئارامی گیان و تامەزرۆیی شکان کە لە بیستن و گوتنەوەی شیعری جوانەوە بە مرۆڤ دەگات مرۆڤەکە پاداشێکی خۆشویستن و سۆز

بە شاعیرەکە دەداتەوە، ئینجا هۆی دیکەش هەیە پاڵپشتی لە بڵاوبوونەوە و ناو دەرکردنی شیعر و شاعیر دەکات وەك ئەوەی کە شیعر پتر لەگەڵ دەروونی بیسەردا وتوویژی بەردەوام دەکات و گەلێك درەنگتر خەلق لە گوتنەوەی تێر دەبێ، پتریش لە پەخشان دەست دەدا بۆ ئەوەی لەلایەن خەڵقەوە لەسەر شانۆ و لە کاتی کۆبوونەوە و نمایشت و چەندین موناسەبەی دیکەدا بگوترێتەوە و بخوێندرێتەوە، باشتریش لەگەڵ جۆشی عاتیفە هاوئاهەنگ دەبێ، ئاسانتریش دەبێتە گۆرانی.. دەڵێ ئەمانە هەمووی یاریدەی شیعر دەدەن تا ئەویش وەك هۆیەکانی دیکەی ناو دەرکردن (گۆرانیبێژی، سینەما، ڕۆژنامەگەری، یاری، موزیعایەتی....) بە خێرایی شاعیر مەشوور دەکات و دەیباتە پلەی عەبدولحەلیم و حەسەن زیرەك لە شۆرەتدا، بێنە قوتابییەکی زانکۆ کە شیعر بڵاو بکاتەوە، لە ڕووی شۆرەتەوە بەو مامۆستایەی بگرە کە هەرچی زانستی سەخت هەیە بە دەرسی دەڵێتەوە و کتێبیشی لەسەر دادەنێ، دەبینیت قوتابییەکە زۆر لە مامۆستاکەی مەشوورتر دەبێ، ئەمە ڕاستیی بێگومانە کە لە هەردوو دەستە تەرازووی ئەرك و پاداشدا بە سوودی شاعیر لەنگەر دەبەستێ.

بەولای ئەم ڕاستییەوە ڕاستییەکی دیکە هەیە، ئەویش لە سوودی شاعیر زیاد دەکات و لە ئەرکی دادەشکێنێت، هەتا واتای شیعر تەماویتر بێ هەڵوەستی شاعیر سەلامەتتر دەبێ، چونکە نامۆیی تەعبیر وەك ئەو کالانەیە کە تیژایی و بڕندەیی تیغ لە نێو خۆیدا دەشارێتەوە و زۆر بەدرەنگەوە لێی بەدیار دەدا کە دەیەوێ برین بخاتە لەشی ناحەزەکەیەوە. لە سەرێکەوە شیعر بە هۆی شیرینی و ڕوحسووکی و خنجیلەیی خاڵەبەخش کراوە، لە سەرێکیشەوە شاعیر بە تەعبیری تەمایی خۆی جەب دەدات لەو نەرمە خەتەرەی کە شیعری وەك:

ملك ودستور ومجلس امة

كل عن المعنى الصحيح محرف

کاتی خۆی ڕەنگ بوو بیهێنێتە بەر هەنگاوی (رصافي). ئەوەی ڕاستیش بێ شیعرەکە و هی تریش دووچاری هیچ ناڕاحەتییەکیان نەکرد، ئەوەی پێی سەغڵەت بوو دەم لێدانی شتی سەر بە ئاین بوو کە لە حەقیقەتدا بە گەلێك مەزهەبی ڕەواش هەر ڕەوا بوو کەچی کۆمەڵەك مەلای لێ بەخەبەر هێنا، ڕەنگە هەر ئەو کەسانەش یاریدەی ڕزگاربوونیان دابێت کە بە هەڵبەست هێرشی دەبردنە سەر. شتە سەر بەئاینەکان بە پەخشان نەك بە شیعر بڵاو بووبوونەوە بۆیە بوو ئەو کارەی کرد، نەخۆ زەهاوی بە

شیعر دەری بڕی کە دەبێ (أثیر) خوا بێ چونکە هەموو ئەو سیفەتانەی دەدەنێ کە لە خوادا ڕەچاو دەکرێ و هەر دەمێنێتەوە هۆش و خواز (ارادة)، کە ئەو دوانەشی پێ بدرێ بۆ نەبێتە خوا؟ ئەمەی گوت [هەڵبەت من دەقی قسەکانی زەهاویم نەهێناوەتەوە] و پێشم شك نایەت کەسی لە خۆی بەدەنگ هێنابێ.

تۆ بێنە لە هەڵبەستدا هەرچی جەهەنەمی دنیا و قیامەت هەیە لە گیانی زۆردار و بەدکار و خوێنمژ و داگیرکەر و (سیخوڕ)ی بەربدە کەس تووڕە ناکەیت چونکە قسەکانت هیچ تاکێکی دیار و پەنجەنیشان ناگرنەوە، شیعریش پەخشی ئەخبار نییە ناوی کەسان و شوێنان و مێژووی ڕووداوان بکاتە لیستە و لە دێرەکانیدا قەتاریان بکات، بۆیە ئەوەی لەبارەی خراپەوە دەیڵێت، زۆر جاران، لەوانەیە بەدکارەکەش بیڵێت. لەمەوە دەمەوێ بە شاعیری کوردی نوێخواز بڵێم خەستکردنی تەمومژی ناو تەعبیر و هەڵنانی پەردەی نامۆیی بە دەوری هەڵبەستەوە حەشارگەی خۆ تێدابواردنە، ئینجا نمایشتی ماسوولکەی هونەرە، ئینجا سلێمانی گوتەنی (خەنجەر لە کا)یە بێ ئەرك و مەسرەفەکەیە، ئینجا (بیتاقەی شەرەف) بەخۆبەخشینە بۆ ڕیزی هەرە پێشەوەی قارەمانە ڕاستینەکانی هەرای فکر و باوەڕی کۆمەلایەتی و چارەنووسی گەلان. ئاخێوەر هەتا لە تەم و نامۆیی زیاد کات خۆی لە خەبات دەشارێتەوە. بووکەکانی فکری مارەبڕی خۆی ناکات. بگرە دەخزێتە ناو ئەو بورجە عاجینەی کە لە فێرگەیەکی سەرلەبەری فکر و هونەر کراوە بەعەیب. ئینجا ئەگەر جوانی و شکڵی شیعر جارێکیان پەرژینی سەلامەتی بۆ کێشابێ، ئەو جینگڵ خواردنەی لە نێو بورجە عاجینەکەدا بە هۆی تەعبیری نامەفهووم لە زۆریەی هەرە زۆری گەلی دادەبڕێت چونکە یەك تاکی جەمبوورەی ئەو خەلقە لە قسەکانی ناگات. شاعیری کەس تێنەگەیشتوو کە لەلایەن خەلقەوە پێشوازیی لێ دەکرێت، بەهۆی مەفهوومنەبوونی قسەکانی ئەو پێشوازییەی لێ ناکرێت، بەڵکو لە شێوەی قەرز و خواستنەوەدا پشکی (حورمەت و خۆشەویستی) لە تێکڕای مەفهوومی (شاعیریەتی)، نەك لە مەفهوومنەبوون، بۆی دەبێ بە ماڵ، سەرمایەی شاعیری نامەفهووم لەو شەعبییەتەی کە هەیەتی قەرزی دەست بەسەردا گیراوە.

شیعری زێدە تەماوی، بەناچاری دەبێتە وتووێژ لەگەڵ خۆدا کردن، ئەوپەڕی لێك کێشرانەوەی جغزی مەفهوومبوونی ئەوەیە بەرەی شاعیران لە ڕێی کوتانەوەی ڕێگای لە یەکدی نزیك و لە یەکدی شارەزا بدۆزنەوە بتوانن لە یەکدی بگەن، یاخود

هەریەکەیان بەپێی بۆچوونی تایبەتی خۆی واتا لە شیعری هاورێکەی بداتەوە، کە ئەمەش شێوازێکی نوێی بابەتی لێکدانەوەیە خەریکە لە زۆربەی مەیدانەکانی سەقافەت خۆی دەکاتە ڕوانگەی سەلمێنراوی تێوە ڕامان، تا ئەوەی بەرهەمی کۆنینە دەدرێتە بەر نیگای سەردەم نەك بە نیازی پتر تێدا ڕووچوون و ڕوونترکردنەوە و سەرەژوورتربردنی سەرچاوەی ماکەکانی ئەو بەرهەمانە بەڵکو بە ڕاگوێستنی پاتەوپات و یەکسەری بەرهەم و خاوەنەکەی لە ڕۆژگاری خۆیەوە بۆ ئەم ڕۆژگارە وەك کە کوڕی ئەم ڕۆژە بێت.

سەیر لەوەشدایە کە هەندێ جار دەمەتەقە هەڵدەستی لەسەر نیاز و خوازی هونەرمەندێکی سەردەم و زیندوو لە فلانە بەرهەمیدا، کابراش زەق زەق دەبینێت و تەق تەق دەبیەت و بەدەنگیش نایە بڵێ هۆ خەلقینە ئەمەیە مەبەستەکەم، خۆ هەرای هونەرکاران بە دەوروپشتی وێنەی سوریالیستەوە کە هەریەکەیان بە جۆرێك واتای لێ دەداتەوە بە تەواوی خاوەن هونەرەکە کپ دەکات.

دەبێ بزانین شیعر لە بنەڕەت و لە یەکەم جووڵەی هەڵنانیەوە جۆرە داپۆشراوییەکی وەك پەردەی تەنك یا ئەستووری بەسەرەوەیە لە چاو قسەی عادەتیدا، تا ئەوەی ڕەنگە ڕاست بێ بگوترێ شیعری زێدە سادە و ساکار و مەفهووم بە کاری هونەری لە قەڵەم نادرێت، مەگەر لەوانە بێ کە پێی دەگوترێ (سهل ممتنع).

بە نموونە، ئەم دێرە شیعرەی شێخ ڕەزا بەهۆی داڕشتنێکی نەختەك ناعادەتییەوە بوو بەو نامەفهوومەی کە هەر ئێستا باسی دەکەم:

کێ بێ لە دلێرانی عەشایر کە نەچووبێ

وەك تیری ئەجەل نووکە ڕمی جافی بەنافا

وەك دەبینیت دێرە شیعرەکە لە بەشی هەرە واتا ئاشکرای هۆنراوەیە، کەچی نیمچە شاعیرێك ئەمەی خوارەوەی لێ خواستەوە و کردی بە دیاری بۆ نەوەیەکی عوسمان پاشای جاف:

(ئەی نەوەی میری بەناف

ناعەلاجم شەو لە داخت لیر ئەکەم)

ئەگەر دێرە شیعرەکەی شێخ ڕەزا هەڵوەشێنینەوە بۆ باری عادەتیی ئاخاوتن و بڵێین: (کێ بێ لە دلێرانی عەشایر کە نووکە ڕمی جافی بە ناوکدا نەچووبێ وەك تیری

ئەجەل؟) نیمچە شاعیرەکە چاوی ڕەشکە و پێشکەی نەدەکرد لە وشەی (بەنافا) و وا تێ بگا لە کۆتاییی شیعرەکەدا سیفەتە بۆ (جاف)، ئینجا هەقیشم نییە بەسەر نەبوونی کێش و واتا لەوەی بە دەوری (بەناف) فەرموویەتی.

شیعری ئێستاکەی کوردی، زۆر بەداخەوە، پێبەپێ تێ هەڵکشیوە لە نامەفهوومی تاکو گەلێك جاران دەگاتە ئەو ڕادەیەی کە لە خاوەنی بەولاوە ڕەنگە کەس تێی نەگات. ئەو نامەفهوومییە و نامۆیییە لەوە دەرچووە زادەی عەفوییەت و ورووژان و جۆشان و هەڵرژان بێت وەك ئەوەی کە دەمەوانەی دەفری داخراو و ئاخناوت هەڵگرت ناوەرۆکی دەفرەکە هەڵرژێت و دەپەرێت. نامۆیی لە شیعری نوێبابەتی کوردی بووە بە شەقڵ و دەق و نەخش و ڕوخسار، بگرە تا ڕادەیەك بەرەو دەروونی شاعیریش ڕۆییشتووە لەوەدا کە خەریکبوونی شاعیر بە دۆزینەوەی دارشتنی سەخت و وێنەی کیوی بەرەو خەیاڵ و واتای ورد و تێك هەڵکێش و نامەئلووفی ئەوتۆیەوە دەبات کە (معاناة)ی عادەتی نایانگاتێ، ڕەنگە ئەم وردپێوییە و تەنك هەڵبڕینەوە و خەیاڵ باریککردنەوەیەش تەنها سوودێك بێت بە شیعری کوردی بگات لە بری لەدەستچوونی ڕوونی و ساکاری و ئاشکرایی کە سەرچاوەی لێخواردنەوەی ئاپۆرەی خەلقە. واتا و خەیاڵی دوورەدەست بە خۆی و نرخە هونەری مەعنەوییەکەیەوە وەك ئەو گەنج و زێڕ و گەوهەرەیە کە لە خەزنەی دەوڵەمەنددایە و بەر نیگای من و تۆ ناکەوێ، داخیشم ئەو داخەیە کە گەوهەری وەها نایابی کوردی، وەك لە دەست ئێمە چووە، تەرجەمەش نەکراوە بۆ زمانانی دیکە بە شێوەیەك لە عالەمی ڕابگەیەنێ کە شاعیرە بێ پوول و پارەکە، بگرە بێ شەهادەکەی، کورد بە گەوهەری واتا و شێوەی کەسنەبیستوو و کەسنەدیتوو ئەو سامانە مەعنەوییەی بەدەوری ڕووتەڵەییی خۆیەوە هەڵناوە تا ئەو ڕادەیەی بتوانێ بەخشندە بێ و لێی بخوازرێتەوە، هیچ موجامەلە لەوەدا نییە کە دەڵێم شیعری نوێبابەتی کوردی وەهام بیستووە بە قۆناخ پێش زۆربەی، ئەگەر نەڵێم هەموو، شیعری نوێبابەتی جیرانەکانی کورد کەوتۆتەوە، تەنانەت جارێکیان بە یەکێك لەو شاعیرانەم گوت کە تۆ دێیت و لە فلانە بڕە شیعرتدا، بەلای خۆتەوە، بەناوهێنانی چەند شاعیری غەیری کورد ڕووکاری هەڵبەستت بەرز دەکەیتەوە لە ڕاستیدا دەستیان بۆ شۆڕ دەکەیتەوە ئینجا لە بەرزاییی هەڵبەستەکەتەوە دەتوانی دەست بگەیەنیە دەستە بەرزکراوەکانیان بەرەو ئاسۆی پەروازت، لە مەشدا یەك تۆسکاڵ موجامەلەم بەکار نەهێنا چونکە بە ڕاستی و سەد جاران بەڕاستی ئەو بڕە شیعرە کە نموونەی گەلێك

پارچەی دیکەی وەك خۆی بوو تاکە یەك هاوتای نەبوو لە هەموو ئەو شیعرە ناوەرکردووانەی غەیری کورد کە من لەو چەندین ساڵانەی دواییدا بیستوومن. جوانی و بەرزیی برە شیعرەکەش پەکی لەسەر ئەوە نەکەوتبوو ئایا تێیان دەگەیت یا نەگەیت. وەك فرۆکەی بەهەواوە هیچیشی تێ ناگەیت و پێشەوە دەحەپەسێیت.

شیعری نوێبابەتی کورد گەلێك بەولای شیعری سەدەی نۆزدەمی کورد، لە نامۆیی و نامەفهوومی تێپەڕی کردووە، جا ئەگەر گلەیی لە شاعیرێکی بەر لە ١٠٠ ساڵ بکەین کە شیعری توێکڵداری گوتوون دەشزانین ئەو شاعیرە لە سەردەمێکدا ژیاوە کە وا جارێ شیعر تێیدا نەبووبووە فەرمانبەری بیروباوەڕ شاعیریش داوای شەعبییەت و گەلدۆستی نەدەکرد، خۆدیوانەکەشی چاپ نەدەکرا، هیچ بەرەو تاقمێکی ڕۆشنبیرانیش بۆی نەدەبوونە پڕوپاگاندەچی، نە خۆی بەتامایە و نە کەسیش لێی دەسەلماند ببێتە پاڵەوانی کۆمەلایەتی و قەومایەتی و.. نە.. نە...

ئینجا شیعرەکانیشی لە چاو شیعری سەردەم ساکار و ڕوون بوون ئایا دەبێ چ جۆرە گلەییەك بکرێ لە نامەفهوومیی شاعیر نوێ خوازی نوێبابەتی کورد کە هەموو ئەو (نە.. نە..)یانەی شاعیری کۆن بۆ ئەو (ئەرێ.. ئەرێ.. بەدی... بەدی... بەڵێ.. بەڵێ..)یە؟ ڕێز و خۆشویستنم بۆ شاعیری سەردەم ئەوەم لە بیر ناباتەوە کە دەبێ تێی بگەم.. دەبێ خۆی لێم ئاشکرا بکا: داوا لە هونەر و توانای دەکەم یا قاڵبی وەها داڕێژێت بە دڵی خۆی و بە فەهمی بیسەر بێ، یاخود پتر ڕووناکی بخاتە نێوان شیرازەی تەنینەوەی داوە باریك و لوولخواردووەکانی ئەو فکر و سۆزەی کە لە بەشێکی بەرچاوی شیعری ئێستاکەیدا بۆ شیعرخوێنی عادەتی و فراژووش گرێپچکە دەکا. من ناڵێم، لێشی قبووڵ ناکەم، بە دەمووردووی ئاخاوتنی عادەتی و پەخشانی سادە لەگەڵمدا سکالا بکات، تاوانباریشی دەکەم کە بەنیازی خۆ ڕوونکردنەوە و مەفهوومبوون واز لە وێنە و واتای کێوی و ڕمکردوو بهێنێ... مۆسیقا بدۆڕێنێ... پەردە و پۆشینەکانی سەر ڕووی بووکە خوولیاوییەکانی بپێچێتەوە. من مامۆستای قوتابییانم لە شاعیر و هونەرکار ناوێ.. واعیز و پەندیاریشم ناوێ.. ڕابەری ئاین و کۆمەلایەتیشم ناوێ. ئەمانە بێ ئەوەی شاعیر بن هەن و لە کاردان.. من شاعیرێکی هەستیاری هونەرکاری دەستڕەنگینی هەناو تەقیوی جەزبەگرتووی شێت و شەیدا و بەلەرز و تا و... مەفهوومم دەوێ، ئۆباڵی ڕسکان و نەڕسکانی ئەو مەرجانەش دەچێتەوە ئەستۆی بەهرەکەی، ئۆباڵی لێحاڵیبوونیشی، ئەوسا، دەچێتەوە ئەستۆی خۆم.

نامۆیی شیعر، یا هەر بابەتێك بێ، کە گەیشتە پلەی پێچرانەوە و لوولخواردنی ئەولای تێگەیشتنەوە چ پێویست بەوە ناهێڵێ لە ناوەرۆکەکەی بکۆڵرێتەوە ئایا ڕووی قسە و وتووێژی لەگەڵ چەندیەکی میللەت و کام بەرە و چینی میللەتە. پارچە هەڵبەستی وەها هەیە هەر لەبەر شێوازە نوێپێوەکەی دەزانرێ نوێخوازە و کۆنەپەرست نییە. تۆ بڵێی ئەم داڕشتنە پشت لە (عروض)ە و ئەم شێوە تەماوییە نامەفهوومە لە کوێوە پەڕییەوە بۆ ناو هەڵبەستی کوردی؟

هەڵبەت ناشێ بڵێین نمای ئاسایی و فراژووربوونی خۆڕسك شیعری کوردیی لە عەرووزەوە ڕاگوێست بۆ ئەو حاڵ و بارەی کە هیچ پێوەندیی بە ڕیردوویەوە نەهێشت، چونکە وەك دەزانین ئەو گۆڕانەی کە لە هەڵبەستی کوردیدا گەیشتە ڕادەی بەرەواژبوون و هەڵگەڕانەوە لە چەند ساڵێکدا ڕووی دا بەحاڵ بەشی لاساییکردنەوەی دەکرد چ جایی ئەوەی عەرووزی تێدا پیر و گەندەڵ بێت و چرۆی تازە دەرکات و ببێتە نەمامی شیعری نوێی کوردی. ئەوەی بیەوێ گۆڕانی شیعری کوردی بباتەوە بۆ گۆڕانی باری کۆمەلایەتی و شارستانەتیی کوردستان نەکا دەماری پێوەندیی ژوورخان بەژێرخانەوە بپچڕێ، دەبێ ئەوە بە یادی خۆیدا بهێنێتەوە کە وا کاتێك شیعری (گۆران) تەتەوری کرد و بەدوای ئەودا زۆربەی شاعیرەکانمان عەرووز و شێوە داڕشتن بۆچوونی میراتییان تەلاق دا هێشتا لە هەموو کوردستانی عێراق سێ ناوچەی لیوا و یەك دوو ناوچەی قەزا کارەبای تێدا هەڵکرابوو و جارێ کوردەواری یەك بست بەلای پیشەسازی و جوولەی هونەری و پەرەسەندنی خوێندەواری و تازەبوونەوەی ژیانی کۆمەلایەتی و ئازادیی ئافرەت و ڕەهابوونی بیروڕا و ئەو جۆرە دیاردە ژیارییانەوە نەچووبوو کە ئیتر ناشێ بڵێین گۆڕانی مێژوویی کورد هۆی گۆڕانی شیعری کوردی بوو. کە شیعری کوردی کیفی کۆنی خۆی، وەك ماری دەمەو هاوینان، داڕنی جارێ زۆربەی کوردەواری لە بری (ژنەکەم) دەیگوت (خێزانم،ماڵەوە.. منداڵان..).

بەکورتی دەڵێم ئەوەی بووە بنەمای گۆڕانی شیعری کوردی دوو چشت بوو: یەکەمیان چاو لێکەریی شێوازی دەرەوەی کوردستان، بگرە هی ڕۆژهەلاتیش. دووەمیان، کە هەر خۆی پەلەی بەهۆی یەکەم کرد، بڵاوبوونەوەی زۆر خێرای فکری نوێخوازی دوای شەڕی دووەم بوو بەهەموو دنیا نەك هەر بە کوردستاندا، کە یەکێك لە داهێنانەکانی نێو کوردانی ئەوە بوو وای لە نۆبەرەی ڕۆشنبیری ئەوسای کورد گەیاند گۆیا شکڵی عەرووزی لە شیعردا پاشماوەی سەردەمە پاشکەوتووەکانی

کۆنەپەرستییە هەروەك لە گەلێك مەیدانی دیکەی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕدا شەڕی پێ نایەوە دژی ئەوەی پێی دەگوترا کۆنینە. ئەوەی زیاتریش لە نێو شاعیرە نەوباوەکانی کورددا وای کرد شیعری عەرووزی و شێوازی کۆن قڕانی تێ بکەوێ پتر لەوەی لە نێوان فارس و عەرەبدا قڕانی بێت هەژارییە بێ سنوورییەکەی باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاری و سەرلەبەری وجوودی مێژوویی کورد بوو کە ئەوەندە سامانەی بۆ کوردی دوای حەربی دووەم بەجێ نەهێشتبوو خۆی لەبەر شاڵاوی نوێخوازیی بێ سنوور بگرێت. ڕابردووی کورد ئەوەندە هەژار بوو نەیتوانی ڕوخساری حازری بپارێزێ لە ئاست ئەو ورووژمەی کە فکری نوێخواز لە ژیاریی ئەورووپاوە بۆی هێنا، بەپێچەوانەی عەرەب و فارس کە لە بەرانبەر پاڵەپەستۆی فکری نوێخوازی پاش شەڕی دووەمدا سامانی فکری و مادیی میراتی ئەوتۆیان هەبوو زۆرانێ لەگەڵ هێزە هەڵتەکینەکانیدا بگرێ و بارتەقای ڕاوەستێ. کوردەواری بەر لەوەی لە پلەی بەرەژوورچوونی مادیدا بگاتە میسری سەردەمی محەمەد عەلی پاشا، هەر لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمەوە وازی لەو شێواز و داڕشتنە هێنا کە ئێستاکەش لە قاهیرەی ١٩٨٠دا هەر باوە. لە پاشماوەی گەشەکردنەکەی سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، کە درێژەکێشانی ڕسکانە کوتوپڕە سەرکەوتووەکەی ئەدەبی نالی و شاعیرەکانی دیکەی کوردی سەدەی نۆزدەم بوو، چەند شاعیرێك بە تەمەنی کامڵیانەوە، لێرە و لەوێ – بە زۆریش لە سلێمانی –، لەگەڵ شێوازی کۆن و شێوەی عەرووزیدا بەسەریان برد تاکو چرای عومریان کوژایەوە، ئیتر جیلی دوای، هەروەك لە بیرکردنەوەی ڕامیاریدا پێوەندییان بە کۆنەوە نەما لە شێواز و ناوەرۆکی شیعریشدا بە تەواوی لێی دابڕان تا ئەو ڕادەیەی کە ڕاستە بگوترێ دەماری نەسەبیان بە ڕابردووەوە هەڵبڕییەوە. وەك دەزانین ئەم لە قەپێلك هاتنەدەر و داڕنینی کیفی کۆن کە ڕۆشنبیری کوردی دوای شەڕی دووەم کردی کێشایەوە سەر دوشمنایەتیی (تراث) و بەینێکیش دەوامی کرد. بەڵام پاش ئەوەی کە گەشبینی و بەڵێنە خۆشکەڵەکانی فکری نوێخوازی کورد لەسەر تەختە بەردی ڕەق و تەقی هەژاری و نەداریی کورد ورد و خاش بوون (تراث) نرخێکی پەیدا کردەوە، چونکە وردە وردە بەدەم تەجرەبەی تاڵەوە زانرا کە چینی لێرە بە پێشەوە و لەوان بە پێشترەوە ئەو گوناهبارە نین کە خەیاڵە شلکە سافیلکە بێ تەجرەبەکەی گەنجە نوێخوازەکان لێیان بەهەڵەدا چووبوو، تاوانی دواکەوتنی کوردیش ناچێتەوە ئەستۆی (تراث) و (ڕۆشنبیر)ی کلاسیکیی کورد، مەگەر بایی

ئەوەی حاڵ و باری ناڵەباری کوردی سەردەمی ئەو گەنجانە بچێتە ئەستۆی گەنجەکانەوە، واتە تێشکان و نەهاتنەدیی بەڵێنەکانی باوەڕی نوێخوازیی کوردی دوای شەڕی دووەم پێبەپێ بوو بەپاکانە بۆ ڕابردووی کورد چونکە بە هەست و بە دەستیش زانییان ڕەهابوون و بەئاواتگەیشتن بۆ میللەتی هەژار و بێ هێز ئەو دەست هەڵێنجە نییە کە لە ڕاپەڕینەکەی (وثبە)وە گەنجە نوێخوازەکان لێی بەپەلە بوون. ئێستای بینینی ڕۆشنبیری کورد، وەك مزاش، حورمەتگرتنی کەلەپوور و بەردەوامبوونە لەسەر شێواز و نیازی نوێ.

لەبەر تیشکی ئەم ڕوونکردنەوەیەدا، کە من بە ڕاستی دەزانم، مەعلووم دەبێ شێوازی نوێی عەرووزنەویستیی شیعری کوردی لەسەر بنجی مێژوویی خۆی نمای نەکردووە، پەرەسەندنیشی هی پێداویستی سەردەمی کوردی نییە بایی ئەوەی کە وەچەی لێك مارەبڕانی هەژاریی مێژوو کردی کورد و وروژمی سەقافەتی ڕۆژاوایە، ئینجا کە شاعیرێکی کورد دێت و لە نێو لووزەوە جوداجوداکانی فکر و شێواز و بۆچوون و ڕواڵەت و گەشکەگرتن و بە تێکڕایی (ناوەرۆك و روخسار)ی سەردەمدا تەکان دەدات و مۆدێل دەگۆڕێت و ڕاوی واتای ڕمکردوو دەکات و تەمومژ لە خۆی دەئاڵێنێ بۆ ئەوەی، بە لای خۆیەوە. لە کاروانی بزووتنەوەی ئەدەبیی جیهانی دانەبڕێ دەبێتە مامڵەتکەری مەڵبەندێکی (شیعرکردی خەیاڵکردی لاساییکرد)ی ئەوتۆ ئەگەر لە کوردستانی هەڵکەنیت و بیبەیتە (تەمومژستان) خۆی لە دەوروبەرێکی زۆر نائاشنادا نابینێتەوە چونکە لەوێشدا هەمان مامڵەت و کار و بازاڕ لە گەڕدایە.

تەمومژ و نامۆیی بەبەریەوە هەیە تارمایی مێوان بە هی خانەخۆی بناسرێت...

بەیان، ژمارە ١٩٨٠

تاوانی دیاردە چاوغەڵەتێنەکان

ئەم جیهانە بێ سەروبنە، بێ سنوور و کۆتاییە، کەس تێ بڕنەکردووەی وا لەبەر چاو و هەست و هۆشماندا، بەڕواڵەت، هێندە کراوەیە هەر دەڵێی بانگەوازی ئاشکرایی و دەروون شکافیی خۆی بەبەر گوێی بیسەردا بەرز هەڵدەبڕێ، کە لێی ورد دەبیتەوە دەبینیت دەوراندەورتی تەنیوەتەوە بەتەڵەی فیکر و تەپکەی هۆشی ئەوتۆ کە هەر یەکێکی لەوانەیە بەترووکە چاوێك خلیسك بەنیگات ببات بۆ ناو زیندانە داخراوەکانی.

من لێرەدا نامەوێ ڕێی کورت درێژ بکەمەوە بۆ باسە دوورەدەست و پەنامەکی و وردەکانی فەلسەفە و میتافیزیك و ماتماتیك و .. تیك .. و تیك و هەزار و یەك تیك و .. ئیزم (ism)ی زانا و پسپۆڕ بەندیار و ڕابەرە وردپێو و تەنکداب‌ڕ و هێماساز و زارقەڵەبالغی زانستە بەدەرگە و دۆلابەکان و هونەرە لوولخواردووەکان و فێڵ و فڕە خۆ-داپێچاوەکان، کە لەواندا تەپکەی فیکر بۆ زاناکان نراوەتەوە نەك بۆ زۆربەی خەڵق چونکە زۆربەی خەڵق هەستیان پێ ناکەن تا تێیان بکەون مەگەر لە ڕێگەی بەهەڵەچوون و سەر لێشێوانی زاناکان لەو تەپکانەدا ساکارەکانیش بەدوا ئەواندا پاندی تەپکەکان ببن وەك کە قوتابی لە شێوەی تووتی قسەی مامۆستاکانی دەڵێتەوە دیارە زۆربەی خەڵقیش لە تەك ئەو زانایانەدا وەك قوتابی و بەرەژێرتریشن. ئنجا بۆیەیە لێرەدا تەنها دەست بۆ تەپکەی ئاشکرا دەبەم کە هەموو چاوێك دەیبینێت و پێیەوە دەبێت، ناوناوەیەك نەبێ، کە بەپێی داخوازی، سەرکێڵێکی هەندێ تەپکەی نابەرچاو دەکەم. بەلام لە پێشەوە دڵخۆشکەرییەکی مرۆڤی ساکار دەدەمەوە [کە خۆم یەکێکیانم] بەوەدا بەشێکی تەپکە بەرچاوەکان لە کۆنەوە ڕابەرەکانیش وەك ئێمە لێی بەسەهوو دەچوون و تێی دەکەوتن و لێکدانەوەی زانستیانەی ئەوسایان لێ هەڵدێنجا، واتە شەرمی تێوەگلانی سافیلکانە بایی نوشتوویەکی بەپۆز بەسەر شانی ئەوانیشدا دەدوورا، هەر لەم نووسینەشدا ئەم لایەنەت بە بەرچاوڕا تێ دەپەڕێ.

مرۆڤ یەکەم تێوە ڕامانی هۆشدارانەی بەرەو شتێکی ڕوون و ئاشکرا و بەرز و پان و خاوێن بووە کە ئەگەر لە ئاستیدا بەسەهوو چووبێت بەزۆر لەسەری کەوتبێت ئەویش (ئاسمان)ە بەخۆی و بەرزی و جوانی و ڕەنگینی و مانگ و ئەستێرە و هەور و برووسکە

و کاکێشان و .. و .. یەوە، هەر لە یەکەم نیگاشیەوە لێی بەسەهوو چوو کە وای زانی شینە [چونکە شین نییە] کە وای زانی گونبەتە [.. گونبەت نییە]، کە وای زانی سەرقاپە بەسەر زەویدا نخوون بۆتەوە [نە سەرقاپە و نە نخوون بۆتەوە] کە وای زانی بگێڕی بوونەوەرە گەشە ئاسمانییەکانە [نە بگێڕە و نە هیچ..]، دواتریش کە فەلەکناسەکان بەوردبوونەوە لە بزووتنەوەی ئەو بوونەوەرە ئاسمانییانە حەوت هەشت فەلەکی تەبەق لەسەر تەبەقی بێ تیك و دەرزیان کردە هەڵسووڕێنی چەرخ و دۆلابی هەموو جیهان، خۆیان و زانستی زێدە گرنگی فەلەکیان لەو بەرزاییەوە بردە ناو زیندانێکی فیکری وەها کە دوو هەزار ساڵێکی پێ چوو تاکو لە سەردەمی کۆپەرنیکۆس و گالیلیۆ بەر لە ٤٠٠ ساڵێك دوای ترس و لەرز و قوربانی و زمانبڕین و کافرکردن و سووتاندنی چەندین بێ خەتایان تەبەقەکان پێچرانەوە و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە وەستاوەکان و گەڕۆکەکان لە کاروانی شەوانە و ڕۆژانەی ئەزەلی ڕەها کران و هەریەکەیان بەپێی تێبرکردنی هۆشی فەلەکناسەکانی ئەو سەردەمە بێشکەی حەسانەوەیان بۆ ساز درا، مانگ و ئەستێرە گەڕۆکەکانیش مانەوە لەسەر تاکە بزووتنەوەی تایبەتی خۆیان کە پێوەندیی بەهەڵاتن و ئاوابوونەوە نییە. ئنجا کە ئەمە کرا یەکسەر و بەناچاری (مامە زەوی) کە تاکو ئەو کاتە لە مەرکەزی جیهان پاڵی لێ دابۆوە خرایە گەڕ و کرایە بەرپرسیاری ئەو چاوبەستەکێیە زلەی کە بزووتن و گەڕان و سووڕانی ئاسمان و بوونەوەرە پرشنگدارەکانی لە هۆشی مرۆڤیان دەکرد چونکە دەرکەوت (زەوی) خۆی بوو دەسووڕا و دەبزووت و ئاسمانی لە بەرچاوی سافیلکە و پسپۆڕاندا دەکردە چەرخوفەلەك.

تۆ ئەگەر بیر بکەیتەوە لە چاوبەستەکێکە تا هەڵوەشانەوەی، کە هێشتاکەش بایی سەردرێکی لێ ماوەتەوە، ئنجا بگەڕێیت بەدوا ئەو کارە زێدە گرنگ و بەئەرك و ژان و ژوارەی کە کردۆتییە سەر زیهن و باوەڕ و ئاین و زانست و هونەر و ئەفسانە و .. و .. بەدرێژاییی مێژووی مرۆڤ سەیرت لەوە دێتەوە کە چۆن مێشك و دڵ و دەروون و ناخی هەست و نەستی مرۆڤ هەر لە ڕسکانیەوە مەحکووم بووە بەو دیمەنە بێ ڕەزایە چاوغەڵەتێنە هۆش حەپەسێنە گیان ورووژێنەی پاك و ڕوون و بەرز و هیچ و پووچەش. وەهای تێ نەگەی تەپکەی (ئاسمان)ە شینی یان هەروا بەسێنایی و بێ سەروسەمەرە و کاریگەریی هۆشی مرۆڤی لە خۆیدا حەشار دا تا ئەو ڕۆژگارەی کە بەرەوپێش چوونی زانست فێڵەکەی بۆ دۆزییەوە ئەویش وەك دیلی حوکم تەواوکردوو

لێی دەرچوو. لە تاو و کاریگەریی دیمەنی ئاسمان بۆ ناو دڵ و دەروونی ئادەمیزاد ئەوەندە بەسە کە بەشی هەرە گەورە و پیرۆزی ئەوەی پێی دەڵێین (ژوورخان-بناء فوقی)ی کۆنینەی ئادەمیزاد ڕاستەوخۆ و بێ مامۆستا و یەکسەر لەو شینە پانەوە بۆی شۆڕ بۆتەوە، تەنانەت بۆ ماوەی دوور و درێژی هەزاران ساڵ بە (خوا) ناسراوە وەیا هەر نەبێ هێندەی خوا هێز و پیرۆزیی پێ بەخشراوە، زۆریش لەو خوایانەی گەلان پەرستوویانن بەچکەی ئەو ئاسمانە بوون. گوێ بگرە لە وتووێژی دیندار و پەندیار و شاعیر و قسەکەر و ڕیش سپی و حیکایەتخوانی گەلانی هەزاران ساڵ لەمەوبەر لێیان دەبیەیت کە چارەنووسی مرۆڤ لە تەگبیری ئەو شینە پانەیە نەك لە گەنم و جۆ و بەرخ و گیسکێکی پێی دەژیت، بەرخ و گەنمەکەشی مەحکوومی ئەو بڕیارەیە کە ئاسمان و هێزە نهێنییەکانی پێی ڕەوا دیتوون تەنانەت گیسکی بۆ هەژاران سەرنەبڕیوە ئەگەر بەنیازی ڕازیکردنی ئاسمان نەبووبێت. چەند سەیرە بەزەیی مرۆڤ بۆ ئاسمان بەرز بێتەوە ئنجا لەوێوە بەسەر برسی و لێقەوماودا نشێو بێتەوە پیاوەتییەکەش بۆ ئاسمان حیساب بکرێت ئەم (قدرية-Fatalism)ەش تا بەرەو چینی هەژار و زەحمەتکێش و نەخوێندوو دەبوویەوە پتر ئەستوور و خەست دەبوو تا ئەوەی قسەیەکی مەیلەو ئازادی بابایەکی مێشك کراوە لای ئەو کەڕەوارانە بەکفر لە قەڵەم دەدرا ئێستاش پاشماوەی ئەم حاڵە هەر بەرچاوە.

بەدوادا گەڕانی هەزاران هەزار ئایدیۆلۆجیا و باوەڕ و ئەرکی مادی و پاداشتی مەعنەوی و پەلەفرەی گیان و شاگەشکەبوونی دڵ و شەڕ و ئاشتی و جموجووڵ و جانفیدایی .. و .. و .. کە ئاسمان بەسەر مرۆڤیدا بڕیوە بۆ لێکدانەوەی خوێنەر بەجێ دەهێڵم چونکە کارێك نییە من وەیا یەکێکی دیکە بەنووسین و بەئاخاوتن لێی بەکۆتایی بگات. ئاسمان گەورەترین و کۆنترین و وردترین و قووڵترین فێڵی لە هۆشی سافیلکان کردووە، هەزاران هەزار دنیاپەرستیش بەناو ئەو فێڵەدا بۆ ئومێد و ترسی ئەو سافیلکانە چووە و بۆ خۆی دابڕیوون، پیاوی ئاینیی فیکرڕوونیش بەشێکی هەوڵ و تەقەلای بۆ ڕیسواکردنی ئەو تەرزە تەڵەکەبازییە بووە بەڵام چی بۆ کراوە؟ ئەگەر خوێنەر لێشم ناسەلمێنێ، کوردی گوتەنی، ئەمە گەز و ئەمەش ڕابردووی مرۆڤ بڕۆ بیپێوە.

مرۆڤ کە نیگای لە ئاسمان بەربووە سەر زەوی، دیسانەوە، دەکەوێتە ناو تەپکەهای بەگرێوگاڵ و بەبێنەوبەرە کە دەبینێ زەوی وەك ئەستووکی نانەوا لە بەردەست و دەمیدا

بەهەموو لایەکدا پان بۆتەوە و بەپەراوێزی ئاسمانەوە نووساوە بێ تەقەڵ و بێ تیك.
لەم ڕواڵەتەوە بۆ ئەوە چوو کە ڕۆژ و مانگ و ئەستێرەکان هەر جارە لە زەوییەوە دەردێن و بەچەرخوفەلەکی ئاسماندا لە ئەنجامی گەشتێکی نیو ئاڵقەییدا دەچنەوە ناو هەناوی ڕۆژاوای زەوی و دەحەسێنەوە بۆ گەشتێکی نوێی سەرلەبەیانی. هەندێك لەو کەسانەی شەیدای جەبەرووتی هێزی پەنامەکین، تا ئەو ڕادەیەی بەقسەکانیاندا دەسەڵاتیشی بۆ دەخوازنەوە، وەهایان لایەقی دەسەڵاتی ئەزەلی دیت بڵێن لە سەرەتای هەر بەیانییەکدا ڕۆژێکی تازە دروست دەکرێت و لە کۆنە چەرخوفەلەکە تێ دەنیشێت.
هەر ئەم قسەیە سەرەڕای خۆشکەڵەیی، پتریش لەگەڵ قودسیەتی ئاسمان و ڕووناکایی و بەرزایی دەگونجێت لەوەی هەر شەوە ڕۆژی نوورانی بچێتە ناو باخەڵی خاکی ساردوسڕ و بەتەپوتۆز و تاریك، خۆ ئەگەر بشێ لە کاتی ڕۆژگیران و مانگگیراندا بەتەنەکە لێدان حووتە قووتدەرەکە بترسێت و یەقیان بکاتەوە، ئەو هەموو تەبەق لەسەر تەبەقی خاك و بەردەی کە بەشەو و ڕۆژەکەی تێدا حەشار دەدرێ لەوانە نییە ڕێ بەهیچ گرمە و لرمەیەك بدا بەرەو تاریکستان و غەیبستانی هەناویەوە بڕوات، ئنجا حووتیش لەوێدا نییە بترسێ یا نەترسێ چونکە سەرلەبەری ئەستووکی زەوی، وەك گوتمان، کورسیی نەعنای ڕۆژی قووت داوە ئیتر چی لەگەڵدا دەکرێ ئەگەر هات و ڕۆژەکەی نەدایەوە! وا چاکە بەخشندەییی غەیب هەموو سبەینەیەك ڕۆژێکی تازە بەمەخلووقات ببەخشێت وەك بەدرێژاییی ئەزەل و ئەبەر ژیان و بوونی بەخشیوە و دەبەخشێت هەرچەند لە دەمێکیشەوە زاناکانی فەلەك بەخەڵقیان ڕاگەیاندبوو زەوی خڕە و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە لە بەرچاوان ئاودیوی ئاسۆی ڕۆژاوا دەبنەوە و قووت نادرێن بەڵکو لە وڵاتێکی دیکە هەڵدێنەوە تا سووڕی تەواو بەدەوری زەویدا دەکەن و لە ئاسۆی ڕۆژهەڵاتەوە سبەینان قوت دەبنەوە، لەگەڵ ئەمەشدا لە چەند فەلەکناس و سوختەی زیرەك بەولاوە کەسی سافیلکە بەدوا ئەو تەرزە قسە بەرەواژانە نەکەوت، تەنانەت مەلاکانی خۆمان کە فەلەکی کۆنیان بەدەرس دەخوێند و دەگوتەوە تەواوێك لە دەست حیکایەتی (ئەرز لەسەر پشتی گایە ..) بەتەنگ دەهاتن و لە موناسەبەی دینیی عادەتیدا ناچار بوون وەك خەڵقی دیکە پێشیدا دەهاتنەوە و وتووێژی فەلەکناسانەیان هەر لە ئاڵقەی خۆیاندا دەکرد چونکە چی ئەوان لە زانستی فەلەك باسیان دەکرد شتێك نەبوو بچێتە فامی نەخوێندووانەوە. حاڵ گەیشتە ڕادەیەك مەلایەکی مەغریبی دانی بەکافربوونی (شێخ محمد عبده)دا داهێنا لەبەر ئەو جۆرە

رایانەی کە یەکێکیان بزووتن و خڕبوونی زەوی بوو. بەهەمەحاڵ ئەم شێوە پان و ئەستووکییەی زەوی بوو وای کرد هەندێ بابای پیتۆڵ چیای قاف بەرۆخاوڕۆخی ئەستووکەکەدا هەڵنێ نەوەك کەس سەرەتاتکە لە لێواریەوە بکات وەیا بگاتە پێکدا دوورانی ئاسمان و زەوی و دەست لە کاری ناڕەوا بدات، دێو و عیفریتی پشت چیای قافیش هەر بەرهەمی لابەلاییی تەختبوونی ڕووی زەوی بوو چونکە زۆر حەیفە ئەو مەڵبەندە کەس نەدیتووەی پشت چیای قاف بە بەتاڵی بمێنێتەوە لە کیس خولیای ئاشقەدیۆ و جنۆکەپەرست بچێت. سەیر لەوەدایە [ڕەنگە سەیریشی تێدا نەبێ] کە مێشکی مرۆڤ ئەفسانەی هەڵمشت و زاخاوەکەی بەخۆیەوە گرت بارتەقای ئەفسانەدۆستیی شەڕ لەگەڵ ڕاستیدا دەکات و بەگژ بیری ڕووناك و پاکدا دێتەوە، تەنانەت کە داهێنانە نوێیەکانی وەك تەلەفۆن و گرامەفۆن و فڕۆك هاتن و سەری ڕێیان بەهۆشی مرۆڤ گرت و تەنگیان بەئەفسانە بابلییەکان هەڵچنی پاسەوانەکانی ئەفسانە بەکاری شەیتانیان دانان و لە خەڵقیان حەرام دەکردن، دواتر نەختێك بەشەرم و تەوازووعەوە دەیانگوت ئەمانە هەموویان (گاورکار)ن و عەقیدە تێك دەدەن، تا ئێستاش مرۆڤی وەها هەیە لە پەرۆشی بێ فێڵەوە دەسکێك بەڵگە بهێنێتەوە بۆ درۆزنبوونی چوونە ناو مانگ، تاکو جارێکیان بەیەکێك لەوانەم گوت ئەدی ئەگەر پەلیان گرتیت و لە ناو کەشتییەکی ئاسمانگەڕیان دانایت و لەسەر مانگ دایانبەزاندیت؟ گوتی ئەو دەمەش تەئوپلێکی بۆ دەبینمەوە. لە ناسیاوی خۆم کەسی وەهام دیتوە، تۆش دیتوتە، کە شەوان کەشتیی ئاسمانگەڕ وەك ئەستێرە بەناو ئەستێراندا دەگەڕا دەیگوت کوڕینە تەماشای مەکەن! بۆ خۆشی چاوی دەبڕییە زەوی .. ئەویش و زۆری دیکەش شادی دای دەگرتن کە گەشتێکی ئاسمانی تێك دەچوو وەیا ئاسمانەوانێك تێ دەچوو، لەمەشدا هەر هێندەی ساوای نەفام گلەییان دەچێتەوە سەر.

تەرکیبی زەویم سەرلەنوێ فێڵێکی گەورەی لە زانا کۆنەکان کرد کەوا بەڕواڵەتی هەڵخەڵەتان و وایان زانی زەوی لە چوار ماکە مەشوورەکەی (ئاو، ئاگر، خاك، هەوا) پێك هاتووە کەچی ئێستا دەزانین هەر چواریان مادەی ئاوێتەی هەرە گرنگی زەوین.

دۆزینەوەی ئەو چوار ماکەش بەرهەمی بیرکردنەوە و لێکدانەوەی زاناکان بوو نەك هەڵپەی مەیلی ئەفسانە وەیا ڕوانینی سافیلکە. ئەفسانەپەرست و سافیلکە بەعادەت بەرانبەر دیمەنی نامەفهوومی سروشت یا هەر دەحەپەسێ و یەکسەر بۆ غەیبی دەباتەوە، یا لە ئاستیدا بێ باك و بێ وردبوونەوە دەبێت، بەتایبەتی ئەو شتانەی

هەمیشە دەیانبینێت، تا ئەو دەمەی کە خەریکبوونی بەژیان و گوزەرانەوە لە شتانی هەڵدەئەنگوێنێت ئیتر حیسابێکیان بۆ دەکات.

سافیلکە دەزانێ ئاو لە خۆڵ سووکترە، هەست بەهەواش دەکات، دیارە ئاگریشی دیتووە: بەڵام ئەو لێکدانەوە مەیلەو وردە ناکات کە هەرچی لەسەر زەوی بەرچاو و بەرهەستە یەکێکە لەو چوار شتە، بۆ ئەم مامڵەتە نیمچە (تجریدی)یە لەگەڵ سروشتدا گوێ لە مامۆستاکەی دەگرێ، هەتا ڕاگەیاندنەکانی مامۆستاکەشی سادەتر بێ لێی خۆشتر دێت. دنیا بێ وردکردنەوە مەخلووقی خوا بێ خۆشترە لەوەی ئاو و ئاگر و خاك و هەوا بێ، چواریش بێ لە نەوەد خۆشترە. تۆ لە سافیلکە بگەڕێ. ڕابەرە موژدەدەرەکانی ئەو چوار ماکە چەندین حیسابی زانستییان لەسەر جیهانی (چوارماکی) هەڵستاندووە، تەنانەت میزاجی مرۆڤیان بەپێی نزیکبوونی لە خاسیەتی هەر کامێك لەو چوارە بەچوار جۆر دابەشی کردووە دەرمانی نەخۆشیشیان بەپێی میزاجی نەخۆشەکە ساز داوە.

دایاردەیەکی هەمیشەییی دیکەی زەوی هەیە هەموو چاوێك دەیبینێت و هەتا سەردەمی (نیووتن)یش بەداخراوی لە شێوەی تەپکەی فیکر مایەوە فێڵی گەورەشی لێ کردین. هەرچی قورسایی هەیە بەرەو نزمایی دەبێتەوە. ئەم دیاردە بەڕواڵەت بەدیهی و سەرەتاییە وای لە نیگای زانا و نەزان کرد بۆ ئەوە بچێ کە (ژووروو) هەتا سەرووی هەرە سەرەوە هەر بەرز بێت و (خواروو)ش هەتا تەختی بنی دنیا هەر نزم بێت. ئنجا کە ئەمەی لێ بوو بەباوەڕی بنچی، بەڵگەی هەرە گەورەی تەخت و ڕاستبوونی ڕووی زەوی لێ داتاشی بەو گوتەیەی کە ئەگەر زەوی خڕ بێ لە پێشەوە هەرچی ئاو هەیە دەڕژێتە بۆشاییی ژێرەوەی زەوی، هەرچی شتی ڕەقیش هەیە لە تەنیشتەکان و دیوی بنەوەی زەوی ئەوانیش بەردەبنەوە بۆ بۆشاییی نزم. چ فەلاتێکە ئەو خڕاییەی زەندیقەکان بەمل زەویدا دەبڕن! خڕی چی و ماشێنەی چی! (زاناکانی یۆنان و فەلەکناسەکانی فێرگەی بەتلەمیۆس لەو حیسابە بەدەرن). من سافیلکەی وەهام دیتوە کە دەگوترا زەوی بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە گورج قسەکەی بەدرۆ دەخستەوە بەوەدا کە ئەگەر خولابایەوە دەبوو سبەینان کە لە خەو هەڵدەستا سەری لە جێی پێی بێت و پێشی لە جێی سەری.

چاوبەستەکێی بوونەوەر، ناوناوە، بۆ تێوە ڕامانی عادەتی بەلای سیحر و تەڵەسمدا دەچێتەوە وەك کە کانیاوەکان هاوینان ساردن و زستانانیش هێندەی حەمام

هەڵمیان لێ هەڵدەستێ و خەڵق خۆیانی تێدا دەشۆن. هەر لە پەنا ئەم تەڵەیەدا یەکێکی دیکە هەیە ئەویش بەلای نیگای سادەوە چ تەفسیرێکی ژیربێژانەی نییە کە دەبینن هەتا پیاو بەرەو بەرزاییی سەرووی شاخەکان تێ هەڵکشێت ساردترە هەرچەند لە رۆژیش نێزیکتر دەبێتەوە. ئەم دیاردەیە وای کرد بەر لە چەند سەد ساڵێك (ابن خلدون) بڵێ گەرماییی رۆژ دوای گەیشتنی تیشکەکەی بۆ سەر زەوی و عەکسبوونەوەی ئنجا پەیدا دەبێ. بەڕاستی ئەو جۆرە دیاردانە کە لە رواڵەتدا دژی بەدیهییەن و بەر هیچ سادە حیسابێکی مەفهووم ناکەون وەك پلانگێری بەئانقسەت سەرپۆشی پەنامەکیەتی بەسەر هەڵکەوت و بوونەوەردا دادەنەوە، هیچ گۆشەیەکی پەردەکەش دیار نییە پەنجەی هۆشتی لێ گیر بکەیت و هەڵی بدەیتەوە. ئاخر ئەگەر کاری جنۆکە و مێردەزمە نەبێ چۆن زستانان هەڵم لە کانیاوی سارد هەڵدەستێ؟ نزیکبوونەوە لە رۆژ ساردایی پەیدا دەکات؟ ئاگر لە ئاوی باران بەر دەبێ؟ ئەم پرسیارانە و سەدانی وەك ئەوان بۆ مرۆڤی نەخوێندووی بەر لە هەزار ساڵ و دوو هەزار ساڵ برای سیحر و جادووکاری بوون و خورجینەی ئەفسانەی میراتییان دەئاخنی و رێیان بەمرۆڤی فێڵباز دەدا بەناو تاریکاییی هەر یەکێك لەو پرسیارانەدا بۆ دەروون و گیرفانی سافیلکان خشکە بکات.

دیمەن و دیاردەی دیکە زۆرن کە لە هیچ کەلێنێکەوە هۆش و گۆشی مرۆڤی نەخوێندوو تێی بڕ ناکات و بەرانبەری دەحەپەسێ. لەمانە دوو دیاردە زۆر سەیر و نامەفهوومەکەی برووسکە و پەلکەزێرینەن. ئەگەر لە غەیبەوە هۆیەکی رق بزوێن بۆ برووسکە و یەکێکی نەشمیلانە بۆ پەلکەزێرینە پەیدا نەکرێ ئەو خەڵقە سافیلکە و سادەیە دەبێ هەر دەمەبەشکەی سەرسوورمانی پێوە بێت. خوێندەواریش لە کۆنی کۆنەوە هۆی راستینەی ئەم دوو دیاردەیەی نەدەزانی، رەنگە تا ئێستاکەش بەتەواوی روون نەبووبێتەوە بۆچی هەوری فشەڵۆك دەتوانێ برووسکەی ٢٠ کیلۆمەتری بەرپا بکات کەچی گەورەترین رشتەی کارەباسازی ناتوانێ لە چەند مەترێك دوورتر کارەبا بەهەوادا راگوێزێ، واتە برووسکەی مرۆڤکرد هەزاریەکی برووسکەی سروشتکرد دەرناچێ؟ لەمەش بگەرێ، ئەدی چۆن تاك گەواڵەیەك هەور هەر دەروات و بەدرێژاییی هەزار کیلۆمەتر لێشاوکەی وێرانکەر هەڵدەرێژێ خۆ ئەگەر هەموو هەورەکە هەڵگوشیت سەدیەکی ئەو ئاوەی لێ پەیدا نابێ؟ لە وەرامی ئەم لایەنە، کە جارێ نازانین چییە، بیر لەو دەریایە بکەوە کە لە کۆنەوە خەڵقی نەخوێندەوار وایان دەزانی

بەئاسمانەوەیە و لەسەر شتێکی وەك بێژنگ ڕاوەستاوە کە کونەکانی کرانەوە دڵۆپەکان هەڵدەڕژێن! ئەم خەیاڵەیان دەکرد هەرچەند لە عەقیدەشیاندا، کە قورئانە، باسی باران بەڕوونی کراوە نە بەحر و نە بێژنگیشی تێدایە. پەلکەزێڕینە لە بارانیش سەرنجڕاکێشتر و سەرسوڕێنترە. من تا ئێستاش لە بارەیەوە هەر ئەوەندەم خوێندۆتەوە و خوێندووە کە دڵۆپی باران شێوەی (منشور) ڕەنگەکانی تیشکی ڕۆژ دەشکێنێتەوە لەوە بەولاوە چ تەفسیرێکم بەدەستەوە نییە لەوەدا کە چۆن ڕەنگەکان وەها پان دەبن کە لە دوورەوە بدیترێن چونکە ئەو تەفسیرەی من خوێندوومە هەر ئەوەندەم تێ دەگەیەنێ کە ڕەنگەکانی تاکە یەك زنجیرەی دڵۆپە باران بەر بیلبیلەی چاوم دەکەون، ئەو ڕەنگی لە زنجیرەی سەرووتر وەیا خوارووتر دەشکێتەوە لە بیلبیلەی چاو بەرەژوورتر وەیا بەرەژێرتر دەوەستێ، خۆ ئەگەر وا دابنێین هەر ڕەنگە لە ڕیزە دڵۆپێکەوە عەکس دەبێتەوە ئەوساش حەوت زنجیرەی دڵۆپە باران بەسەریەکەوە هەر هێندەی خەتێکی باریك خۆ دەنوێنن، وەهاش لە یەکدی نزیك دەبن کە سەرلەنوێ تێکەڵ بەیەکدی ببنەوە و بگەڕێنەوە بۆ شکڵی تیشکی ڕۆژ، کەچی وەها دەبێ، ناوناوە، پەڵە هەورێك لە دوورایی پازدە کیلۆمەترەوە هەمووی دەبێتە پەلکەزێڕینە، ئنجا ناشزانم بۆچی بەزۆری دوو پەلکەزێڕینە هەڵدێن. یەکێ زۆر گەش لە ژێرەوە یەکێکی کزیش لە سەرەوەتر! هەڵبەت ئەم پرسیارانەم نامکەن بەئەفسانەپەرست چونکە سەرپێچیم لە ئەسڵی تەفسیرەکە نییە کە دەڵێ مەنشوورەکانی دڵۆپە باران ڕەنگەکانی تیشکی ڕۆژ دەدەنەوە، من هەر ئەوەندە دەڵێم کە تەفسیرەکە، جارێ، بایی هەموو دیاردەکە ناکات. هەرچی ئەفسانەپەرستە لە پێشەوە پەنا بۆ دێو و پەری و قەمچیی فلانە پاڵەوان و کەزیی فلانە فریشتە دەبات. ئەو قسانەشم لەلای خۆمەوە ترنجاندە ناو نووسینەکەم بۆ ئەوەی باشتر دەرکەوێ کە چەند زەحمەتە مرۆڤ لە ڕێی خوێندنیشەوە بەڕاستییە بنجییەکانی دیاردەی سروشت بگات، ئنجا دەبێ حاڵی مام باپیری گوندی (دەوژان)ی بەر لە (٥٠٠) ساڵ چی بووبێت! ئەوەی ڕاستیش بێ زۆری خوێندەوارەکانی ئەم سەردەمەش لەلایەن تەسلیمبوون بەوەی پێی دەڵێن تەفسیری عیلمی هێندەی ئەو مام باپیرە خۆش جڵەون هەر بۆیەیشە لە ئاست گۆڕانی هیچ تەفسیرێکی عیلمی ناکەونە ڕەخنەکارییەوە و بڵێن چۆن دەشێ کە فلانە شت تا دوێنێ بەڕاست دادەندرا ئێستا دەرکەوێ هەڵەی ڕووت بێ؟ بەهەمەحاڵ بادەدەمەوە سەر ڕچەی نووسینەکە.

وەرزێری وڵاتی کوردەواری لە تەجرەبەی خۆیدا هەستی بەوە کردووە کە بای

شەماڵ هەرچەند لە لەشی مرۆڤ خۆش دێت نەخۆشیی شیناوردی وەك شۆكە و دۆی پێوەیە، ڕەشەباش، بەپێچەوانە، لە لەش ناخۆش دێت بەڵام نەخۆشیی شیناوردی پێوە نییە، بگرە نەخۆشیش دەپەڕێنێ. ئەم دیاردەیە لە هیچ ڕۆشنە و كەلەبەرێكەوە تەفسیر بەدەست وەرزێری سادەی بێ سەوادەوە نادات، ئەویش ناچار هانای بردە بەر ئەرشیڤی بیروباوەڕی میراتی و گوتی هەرچی ڕەشەبایە بای بەهەشتە بەسەر جەهەنەمدا تێ دەپەڕێ، شەماڵیش بای جەهەنەمە بەسەر بەهەشتدا دێت. سەیر لەوەدایە كە هێشتا ئەم بنۆسكارییە [تفسیر، تعلیل) خاوێنترە لەوەی نەفەسی ئەژدەها و ورشەی باڵی پەری وەیا هاتوباتی پشت چیای قاف تێكەڵ بەمەسەلەكە بكرێ چونكە هەر نەبێ بەهەشت و جەهەنەم لە ئاینی بێ فێڵ و بێ تەئویلدا هەن هەرچەند چ دەخلیشیان بەسەر شۆكە و دۆوە نەبێ. خەڵق فێڵێكی بچووكی دیكەش لە خۆیان دەكەن لەوەدا كە هەر جارە لە نكاو سەرمایەك دێت و دەبینن بەفر لە شاخان باریوە گورج دەڵێن سەرمایەكە هی بەفرەكە بوو كەچی، بەپێچەوانە، بەفرەكە هی سەرمایەكەیە. كاتێك سەرما هی بەفر دەبێ كە بێین لە لاوە بەفر بهێنین و بەسەر شاخانیەوە بڵاو بكەینەوە و وڵاتی پێ فێنك بكەین. ئەم سەهووە بچووكە ئەگەر زەرەری نەبێ سوودیشی نییە بڕاستكردنەوەشی زەرەری تێدا نییە، جگە لەوە كە لەوە ڕاهاتنمان بەسەلماندنی سەهووی بچووك لە كاری گرنگیشدا بەلای بنۆسكاریی چەوتماندا دەباتەوە وەیا هەر نەبێ فێری چاوپۆشی دەبین لە هەڵەی گەورەش. ئەوەی ڕاستیش بێ گەلێك باوەڕی چەوتی زێدە گرنگ و بەئەرك لە بنەڕەتدا لەسەر هەڵەیەكی فیكریی بچووك هەڵستاوە، وردە وردە تەنییوەتەوە و ڕەگی داكوتاوە، مرۆڤیش بەتێكڕایی زوو دەسخەڵەت دەدرێ تا ئەوەی مەشوورەكەی (عەقڵی لە چاویدایە)ی لێ بەڕاست دەگەڕێ لەو ڕووەوە كە ئەوەی چاو دەیبینێت بەڕواڵەت دیمەنی ڕاستەقینەی شتانە وەك كە پێست سەرپۆشی ڕاستەقینەی لەشە، هەر بۆیەیشە پیاوی فێڵباز هەمیشە بەجۆری سەرنجڕاكێش و لە باری نائاساییدا خۆی بەخەڵق نیشان دەدات. بڕوا دەكەم ئەگەر ساحیری نێوان هیندییە سوورەكان خەتی سەوز و شین بەسەر ڕوویاندا نەكێشن كەسی ئەوتۆیان بەدوا ناكەوێ، وەیا گەورەترین سەركردەی شەڕ لە حەمامدا بێ تاج و ئەستێرە و قایش و قرووش كەس سڵی لێ ناكاتەوە.

گومان لەوەدا نییە كە ئەم جیهانە هەزاران هەزار تەپكەی فیكریی ناوەتەوە ئیتر سروشتكرد بێ وەیا مرۆڤكرد، لەوەتەی فیكری ڕوونیش خەباتی دەست پێ كردووە

هەر خەریکی ئاشکرا کردنی ئەو فرِوفێڵە بووە کە لەو تەپکانەوە دزەی بۆ ناو مێشك و دەروونی ئادەمی کردووە و نرخی قورسی لێ ستاندووە، زۆر جاران خۆکوژیشی پێ کردووە.

بێ ئەوەی من بڵێم لە خۆوە دیارە ئەرکی رەواندنەوەی تاریکاییی تەپڵەی فیکر دەچێتە ئەستۆی رۆشنبیر چونکە ئەو وێرای زێدە توانای تێگەیشتن و وردبوونەوە کە بەخوێندن پێی گەیشتووە هەر خۆیشی خۆی بەرابەر و چاوساغ و قوماندان داناوە. بەلای منەوە رابەرایەتی و پێشەوایەتیی رۆشنبیر لە مەیدانی فیکردا سێ مەرجی بنجیی گەورەی پێوەیە:

١- لەسەریەتی بەدرێژاییی عومری رۆشنبیرایەتیی خۆی خەریکی وەدەستهێنان و پترکردنی زانیار (معرفە) بێت و شانبەشانی قافڵەی بەرەوپێشچووی فیکر و ئەدەب و هونەر و کۆمەلایەتی هەنگاو هەڵێنێ تاکو هەمیشە چاوی بەهەموو لایەکدا بنۆرِێت و لە رەشکە و پێشکەی تێوە رامانی تاکە قوژبن رەها بێت. لێرەدا دەبێ بڵێم پەرۆش بۆ بیروباوەرِی شەخسی داوا لە رۆشنبیری دەکا کە خۆی بەهەموو چەکێکی فیکری ئاراستە بکا نەك تاکە چەکی باوەرِی خۆی کەوا رەنگە هەر بەقەدەر کولە خەنجەرەکەی باوەرِی ناحەزەکەی برِشتی هەبێ. زانست و هونەر و ئەدەب و تەکنیك لەم سەردەمەدا وەها خێرا بووە ئەگەر لێی لە لینگان نەکەیتە دەنگ تۆزیشی ناشکێنیت. کتێبێکی بێ ناوونیشانی ئەوروپا دەخوێنیتەوە سەرت سورِ دەمێنێ لەو هەموو وردپێوی و قووڵ داگرتن و بەرفرەوانییەی کە لە باسێکی وەها، بەزاهیر، کەم بایەخدا بەکار هاتووە. من ناڵێم رۆشنبیر مەیدانە تایبەتییەکەی خۆی چۆڵ بکا بۆ گەشتی ناو مەیدانەکانی دیکە، من دەڵێم وێرای پسپۆربوون لە مەیدانی خۆیدا دەبێ ئاگاداری هاتوباتی مەیدانەکانی دیکەش بێ بەتایبەتی ئەوانەی لە هی خۆی نزیکن هەر نەبێ بەنیازی ئەوەی خۆی پێیان دەوڵەمەندتر بکا و بشتوانێ لە کاتی پێویستدا لە چاوبەستەکێی حیلەگەری ئەو مەیدانانە رزگار بێ و ریشی خۆی تەسلیم بەغەیر نەکا. من لە تەجرەبەی خۆمدا شتی وەهام دیتووە بمهاوێتە سەر گومانکردن لە برِیاری پسپۆران، بەنموونە لە تەلەفزیۆنی ولاتێکی ئەوروپا دیتم کێبەرکێ لە نێوان گۆرانیی (١٨) دەوڵەتدا دەکرا، هەر گۆرانییەك لەلایەن تاقمە پسپۆرِی غەیری خاوەن گۆرانییەکەوە نومرەی دەدرایێ، بەزۆری وەها دەبوو گۆرانییەك لەلایەن پسپۆرێکەوە (١٠٠)

نومرەی بۆ دادەندرا لە لای یەکێکی دیکەشەوە (٠)ی دەدرایێ. ئنجا کە حاڵی پسپۆڕ وەها بێ با بێین کوێر و کەڕ بکەینە حەکەم وەیا تیرویشکێ و خەتوشێرانێ بەکار بهێنین خۆ هەتا سەهوو بکرێ لە نێوان (سەد و سفر) تێپەڕ ناکات.

ئەم مەرجەیان لە مەیدانی فیکر [ئەدەب، هونەر، فەلسەفە ..] بەسەنگە مەیدانی زانست و تەکنیك مەگەر فەلسەفەیان لەسەر هەڵنرێ نەخۆ ڕۆشنبیری فیکر هاتوچۆیان تێدا ناکات.

٢- پێویستە ڕۆشنبیر ئەوە بەچاوی خۆیەوە بگرێ کە مومکینە خۆیشی وەك خەڵقی دیکە بەتەپکەی فیکرەوە بوو بێت، بۆیە لەسەریەتی هەمیشە بەبینین و باوەڕ و هەڵوەستی خۆیدا بێتەوە و تاقییان بکاتەوە نەوەك بەدزییەوە هەڵەیان تێ خزابێت. ئێمە دەبێ بزانین، مرۆڤ بەعادەت لەگەڵ قەناعەت و بیروڕای خۆیدا دەگونجێت و پێی دەحەسێتەوە، هەرکە لێشی بەگومان کەوت، کوردی گوتەنی، کێچ دەکەوێتە کەوڵییەوە. هەر ئەو حەسانەوەی گونجان لەگەڵ قەناعەتە وای کردووە باوەڕی پووچەڵ بۆ ماوەی هەزار و دوو هەزار ساڵ لەگەڵ کۆمەڵی دواکەوتوودا بژیت چونکە بەهیچ مامۆستایەکی فێڵباز و جادووگەر ناکرێ هەزاران هەزار مریدی سادە بهاوێتە سەر ڕێبازێك کە هەمووی زەرەر بێت ئەگەر لێیان خۆش نەیەت. تۆ سەیری ڕابەری دڵسۆز بکە، چ عەزابێك دەخوا بەدەست ئیقناعکردنی سافیلکان لەو ڕێنماییەی کە هەمووی پاکی و چاکە و بەرژەوەندە ئنجا بەهەزاری یەکێکیش بەدوا قسەکانی ناکەوێ. لە دەوروبەری خۆمان دڵسۆزێکی وەکو حاجی قادر بەر لە (١١٥) ساڵێك وەختابوو بکوژرێ بەدەستی ئەو مریدانەی بەئەرك و مەسرەفی خۆیان خزمەتی ورێنەکانی شێخی ماویلییان دەکرد. دواتر، لە ئەستەمبوڵەوە، حاجی بەبیر خەڵقەکەی دەهێنایەوە کە دەیگوت:

لە دەوری کەر نەبێ تا دەوری گای کوێر
لە گوێی گا نوستوون زۆر حەیفە بۆ شێر

بەهەمەحاڵ مرۆڤ کە باوەڕێکی بەدڵدا چوو، با هەڵەی ڕووت و ڕەجاڵیش بێ، وەهای بۆ دێتە جۆش خۆی تێدا لە بیر دەکات، ڕۆشنبیریش مرۆڤە و فریشتە نییە، گەلێك جارانیش پتر لە سافیلکان شێتگیرە دەبێ بۆ باوەڕێکی قرپۆك وەیا هەڵوەستێکی پووچ. جا ئەگەر خۆی ڕانەهێنێ بەوەی ناوەناوە چاو بەهەڵوەست و قەناعەتیدا

بگێڕێتەوە کەڵکی ڕابەرایەتیی پێوە نامێنێ.

مەرجی سێیەم کە تەواوکەری مەرجی دووەمە، ئەوەیە کە پێویستە مەیدانی ڕەخنەگرتنی دڵسۆزانەی بێ نیاز لەبەر فیکر و نۆڕیندا بەربەرەڵا بێ و ڕۆشنبیری لێ وەتەنگ نەیەت هەرچەند ڕەخنەکە ڕوو لە خۆی و باوەڕیشی بکات. فیکر و ئەدەب و زانست و هونەر و داهێنان و بەرهەمهێنان و گەشتی بن دەریا و فڕینی ئاسمانان هەمووی لە پێناو خزمەتی ئادەمیزاددا شەرەف پەیدا دەکەن، کە هات و یەکێك لەمان ژووررووی مرۆڤ خرا و لێی کرا بەبوت لە خانەی شەرەفی مرۆڤدۆستی لا دەچێت بۆ خانەی مرۆڤنەویستی. لە سەردەمی گەشەی ژیاری عەباسییەکاندا دەوری حەفتا باوەڕی سەر بە تاکە ئاینی ئیسلام وێکڕا دەژیان و هەڕەشە لە هیچیان نەدەکرا، بەسەرنج گرتنیش لەو باوەڕانە و کارێکی کردوویانە دەرەکەوێ بەرژەوەندیی گشتی لێیان زەرەرمەند نەدەبوو. خەڵق لە ڕێی باوەڕەوە یەخەگیری یەکدی نەدەبوون تەنانەت مەسیحی و جوولەکە و زەردەشتی و هی دیکەش لە پەراوێزی باوەڕدا پێکەوەیان هەڵدەکرد. بێگومان گەشەی ژیار (حضارة)ی عەباسییەکان قەرزداری ئازادیی باوەڕە نەخۆ ئەگەر دەنگی ئەدیب و خاوەن فیکر و زاناکان خەفە کرابایە دەریای کتێبان کووچە و بازاڕی بەغدا و شارەکانی دیکەی ئەوسای ئیسلامیان پڕ نەدەکرد، ئیسلامەتیش ئەوە نەدەبوو ئێستا مسڵمان و عەرەب شانازیی پێوە بکەن. بەلای منەوە ڕێدان بەڕەخنەگرتن جێی سەرپێچی و نەسەلماندن نییە، ئەوەی دەشێ لەبارەی چەندوچۆنی ڕەخنەگرتنەوە قسەی لێ بکرێ شێوەی ڕەخنەگرتن و دەربڕینی باوەڕە، لێرەدا خاوێنی زمان و دڵ و قەڵەم پێش مافی ڕەخنەگرتن دەکەونەوە چونکە بەهیچ مەزهەبان ڕەوا نییە (ماف) ببێتە هەلی تێچینکردنی نیازی بەد و وشەی بێ حورمەت. بێگومان جۆری ڕەخنەکاریی نێوان ڕۆشنبیران و شێوەی ڕەخنەگرتن و وەرامدانەوە پێوانەی هەرە ڕاستە بۆ ئەزموونی پلەی پەسەندایەتی و سوودبەخشایەتیی ئەو هێندە ڕۆشنبیرییەی کە مافی ڕەخنەگرتنی تێدا تاقی دەکرێتەوە. هەتا ڕێکاری (ڕەخنە و وەرام) بەرزتر بێت پتر بەڵگە بەدەستەوە دەدات لەسەر سوودبەخشی و جوامێریی کارەکە و هەموو سەروبەرێکی ڕۆشنبیری و خوێندەواری ڕەخنەگر و وەرامدەرەوەکان.

ئەم نووسینە لەوانە نییە کۆتاییی بێت چونکە هەتا بەدووی بکەویت شریتە درێژ دەکاتەوە. هەرچی بوونەوەر هەیە بەسروشت و مرۆڤیەوە دەشێ خورد بکرێتەوە بۆ

تەپکەی فیکریی بچووك و گەورە کە هەر یەکێکیان ڕۆژێك لە ڕۆژان فامی مرۆڤی بەهەڵە بردبێ تا ئەو ڕادەیەی تاریکاییی گەیاندبێتە بیروباوەڕ و پێوانەی چاکە و خراپە کە سەیری ڕەوتی مێژووش بکەیت دەبینیت هەموو هەنگاوێکی بەرەوپێشەوەی مرۆڤ بەدوو قاچی ئیعتیباری هەڵنراوە. یەکێکیان دۆزینەوەی هێندێك ڕاستی، دووەمیشیان پووچاندنەوەی هێندێك هەڵە، ئنجا وەهاش بووە ئەو ڕاستییەی دوێنێ چرای کۆمەلایەتی بووە، بێ ئەوەی باری ئابووری وەیا ڕۆشنبیری گۆڕا بێ، وردەوردە [لەبەر ئەو هۆیانەی کە لێرەدا جێی باسکردنیان نابێتەوە] تاریکاییی داوەتەوە و سەرلەنوێ خەباتی تازەبابەتی بەمل دڵسۆز و مێشکڕوونەکان دابڕیوە.

ناچارم واز لە شریتەی نووسنیەکە دەهێنم تاکو ماوەم بمێنێ بۆ ئەوەی تەپکەیەکی فیکریی زۆر بەناوبانگ بدەمە بەر نیگای خوێنەر و مافی ڕەخنە گرتنی تێدا بەکار بهێنم. ئەم تەپکەیان وەك هەر ئێستا ڕوون دەبێتەوە فێڵی لە زاناکان کردووە لە ڕێی ئەوانیشەوە قوتابییەکانیان پابەندی بوون، منیش کە دێم ڕەخنەی لێ دەگرم هونەرەکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کەسەی کە لە سەرەتاوە بیری وەهای کردووە من بەخۆیەوە خەریك بکات.

لە شیکردنەوەی مێژوو کە بەسەر ڕاڕەوی مادیی مێژووییدا دەڕوات عەبدایەتی بەقۆناخی مێژوویی داندراوە وەك دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری. بەپێی بۆچوونی من کە لەبەر تیشکی مادیی مێژووییدا سەیری پرسیارەکە دەکەم عەبدایەتی دیاردەیەکی کۆمەلایەتییە نەك قۆناخی مێژوویی چونکە لەو نەزەریەدا ئەوەی سیفەتی (قۆناخ) بەپلیکانەیەکی مێژوو دەبەخشێت لایەنی ئابووری و جۆری (بەرهەمهێنان)ە واتە دەبێ (قۆناخ) زادەی عەمەلیەتی گۆڕانی ئابووری بێت و ڕووداوێکی مێژوویی و ناچاری بەئابوورییەوە بەستراو بێت وەك کە فەلاح و مڵکدار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی سەردەمێکدا لە شێوەی حەتمی پەیدا دەبن، هەرچی عەبدایەتییە زادەی عەمەلیەتی بەرهەمهێنان نییە، بەچکەی ڕاستەوخۆ و یەکسەری ئابووریش نییە، بەڵکو بەزۆری لە ئاکامی دۆڕاندنی شەڕدا دانیشتوان وەیا عەسکەرەکانی وڵاتە تێشکاوەکە بەدیل گیراون و بوونەتە عەبد، وەیا لەبەر ناگزووری خەڵق منداڵی خۆیان فرۆشتووە، ڕنگە خۆشیانیان فرۆشتبێ. منداڵ فرۆشتن بەوەندە نابێتە بنچەی پەیدابوونی (قۆناخی بەئابوورییەوە بەستراو) کە فرۆشتنی تێدایە چونکە مەڕ و گیسك و عەلیشیش و کەڵەشێریش دەفرۆشرێن چ قۆناخانیش دروست ناکەن. حاڵ و باری

منداڵفرۆشتن و مەرفرۆشتن پێوەندیی بەجۆری بەرهەمهێنان و هۆی بەرهەمهێنانەوە نییە، مامڵەتێکە دەشێ شانبەشانی چەندین قۆناخ بەردەوام بێت، ڕەنگ بوو ئەگەر یاسا مرۆڤ فرۆشتنی مەنع نەکردبایە ئێستاش لە هەندێ شوێنی ڕووت و برسی و دواکەوتوودا هەر لە برەو بوایە، لە برەویشدایە. ڕاستییەکەی، لە وڵاتی خۆمان تا ئەو نزیکانەش وەها بووە منداڵ فرۆشراوە بەڵام نەبیستراوە قانوون نە لە کۆن و نە لە نوێدا سەلماندبێتی.

چی لێرەدا گوتم لەبارەی قۆناخنەبوونی عەبدایەتی بەوەندە هەڵناوەشێتەوە کە لە پایتەخت و شارە گەورەکانی دەوڵەتە زلە کۆنەکاندا لە ئاکامی شەڕی بەردەوام و سەرکەوتوو، هەزاران عەبد و جارییە لە ژێرووی هەموو چینەکانەوە کۆمەڵەیەکی دەسبەسەر و بێ ماف و بێ مزەیان لێ پەیدا بووە و شێوەی (چین)یان وەرگرتوە چونکە قسەمان لەگەڵ (قۆناخ)ە، جا ئەگەر ناوی قۆناخت لەسەر هەڵگرت با لە شێوەی (دیاردە)دا هەر ناوێکی پێ دەدرێ بدرێ. بەهەمەحاڵ ئەو عەبدانەی پارە و پوولیان چنگ کەوتووە خۆیانیان کڕیوەتەوە و ئازاد بوون، لەوانەیشە لە شەڕێکی دیکەدا کۆنە عەبدەکە خاوەنەکەی خۆی بەدیل گرتبێ و کردبێتیە عەبد. هیچ دوور مەبینە یەکێك عەبدی ئازاد کردبی و دواتر خۆی هەژار بووبێت و کۆنە عەبدەکەی کڕیبێتی. تۆ ناتوانیت وا بەقسە (فەلاح) ڕەها بکەیت وەك کە بەقسە عەبدێك ئازاد دەکەیت، کرێکاریش بەقسە نابێتە ماڵدار وەیا ئاغا کەچی دەشێ هەر لە شێوەی عەبدایەتیدا عەبد فەلاح بێ وەیا سەرباز بێ وەیا بازرگان بێ واش بووە بۆتە (سلطان)ێکی وەك کافووری ئیخشیدی. عەبدایەتی بەقەدەر (بوتپەرستی) دیاردەیە و هەردوویان بە بەریانەوە هەیە پێکەوە شانبەشانی چەند قۆناخ بەمێژوودا سەرەژێر ببنەوە. هەردووشیان (چۆنیەتی)ن و بەبڕیار و بەقسە بەردەوام دەبن یاخود هەڵدەوەشێنەوە.

ئەو بیریارەی دیاردەی عەبدایەتیی بەقۆناخ دانا بەر تەپکەی لێکدانەوە و وردپێویی خۆیەوە بوو کە دیتی لە ڕووپەڕەکانی مێژوودا دیمەنی هەزاران عەبد لە شکڵی ڕیزە بەردی دیوار چینێکی هەرە ژێرووی قەڵافەتی کۆمەڵایەتی پێك دێنێ ئیتر بۆچی پێی نەگوترێ چین؟ کە کڕین و فرۆشتنیشی بەسەرەوە بێ بۆچی قۆناخی مێژوویی نەبێ؟ لە ڕاستیدا عەبد وەك (قوتابی) و (عەسکەر) چەند خەسیەتەك لەوەی دادەبڕێ قۆناخ بێ:

١- عەبد و قوتابی و عەسکەر هەڕەمەی هەموو چینەکانن بگرە لە شازادەوە تا هەژاری

ڕووت و برسی.

٢- زادەی یەکسەر و ڕاستەوخۆی بەرهەمهێنان نین بەڵکو پێداویستێکی چاك وەیا بەدی کۆمەڵایەتین، ئەو پێداویستە پێوەندیی بە ئابوورییەوە هەبێ یا نەبێ.

٣- دەشێ هاوعومری زۆربە قۆناخە مێژووییەکان بن هەرچەند لەلایەن سەرەتای پەیدابوونەوە عەبد و عەسکەر کۆنترن لە قوتابی، عەسکەر و قوتابیش پتر دەوام دەکەن، ڕەنگە قوتابیش بەردەوامتر بێ لە عەسکەر.

٤- هەروەك قوتابییەتی و عەسکەری حاڵەتێکی کاتییە بۆ تاکەکانیان دەشێ عەبدایەتیش بۆ تاکە عەبە کاتی بێت بەهۆی ئازادکردن وەیا خۆکڕینەوە وەیا هەڵاتن بۆ جێی دوورەدەست وەیا دەرچوونی یاسای ئازادکردنی عەبد وەیا مردنی خاوەنەکانی ..

هەڵبەت گەلێك دروشمی جوداکەرەوەش هەیە لە نێوان ئەو سێ تاقمەدا وەك ئەوەی کە عەسکەر نابێ بەسنوورە، قوتابیش لە چاو عەبد عومری تایبەتی هەیە کەمتریش خێزان پێك دێنێت ...

دەتوانین لە قوتابییەوە بەڵگەیەکی بەهێز وەرگرین بۆ ڕوونترکردنەوەی لایەنی قۆناخنەبوونی عەبدایەتی، قوتابی بەپێی بەرەوپێشچوونی کۆمەڵایەتی گەیشتە پلەیەك کە ژمارەی بەقەدەر تێکڕای کرێکار و فەلاح بێت. لە زۆر وڵاتی پێشکەوتوودا چواریەکی کۆمەڵ قوتابین، بگرە نیسبەتەکە لەوەش تێپەڕ دەکات چونکە زۆربەی هەرە زۆری هەموو ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان شەش ساڵ و بیست ساڵدایە قوتابین. خۆ ئەگەر ئەو ساوایانەی جارێ نەگەیشتوونە تەمەنی خوێندن لە حیسابەکە دەرهاوێژین ژمارەی قوتابییان خۆی لە نیوەی ژمارەی هەموو دەخشێنێت. دەرهاویشتنی ساوایانیش لەوەوە دێت کە ئەوان جارێ لە ئاڵقەی هیچ بەرپرسیدا نین ئەرکێکی پێوە بێ و ناوێکی لێ بندرێ ئەوە نەبێ کە خۆیان ئەرکن بەسەر شانی غەیرەوە. یەکەم پلەی بەرپرسیشیان قوتابییەتییە جارانیش وا دەبوو دەبوونە شاگرد. بەهەمەحاڵ ڕۆژەك دێت هەرچی پێ لە کۆڕی ژیان بنێت ببێتە قوتابی لەگەڵ ئەمەشدا کەس ناڵێ قوتابییەتی قۆناخە چونکە بەپێی تێك بەسترانی (قۆناخ) بە (ئابووری و بەرهەمهێنان)ەوە قوتابییەتی سیفەتی قۆناخی نابێت هەرچەند خۆیشی سەرچاوەی ئەو کەسب و کاروانە دەبێ کە قۆناخ و چین پێك دێنن. ڕەنگە نەزەریە پەیدا ببێ

حیسابێکی تازە بۆ قوتابی بکات و ژووررووی چینەکان و قۆناخەکانی بخاتەوە بەڵام ئێمە قسەمان لەگەڵ ڕاڕەوی مادیی مێژووییە کە لەوێدا مەرجەکانی قۆناخ [هی چینیش] لە قوتابیدا نایەنە جێ هەروەك لە عەبدیشدا نایەنە جێ. قوتابییەتی پێوەندیی بەئابووری و گوزەران و بەرهەمهێنانەوە نییە هەرچەند زۆر جاران شوێنپەنجە لە کارەساتی ڕامیاریی زێدە گرنگیش دادەنێ چ جاییی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری.

لە عەسکەر و قوتابی هەڵکشێین بۆ (موظف) کە دەزانین ١- کار دەکات ٢- مەعاشخۆرە ٣- بەرپرسە ٤- کاریگەرە ٥- ناوی (چین) هەڵدەگرێ، ئنجا پێی ناگوترێ قۆناخ چونکە بەڕاستی دیاردە و پێداویستی کۆمەڵە نەك قۆناخی مێژوویی. ئەگەر هاتبا (موظف) دوو مەرجی لێ هاتبایە دی مندالّ بێ، بەزۆریش نێرینەیە، ژمارەشی دەبوو بەقۆناخ:

مەرجی یەکەم: پێوەندیی ڕاستەوخۆی بەبەرهەمهێنان و ئابوورییەوە هەبوایە.

مەرجی دووەم: ئەویش وەك ئەو چینانەی بەدوا یەکدیدا دێن شتێکی دیکەی زادەی هەناوی خۆی بەدوا خۆیدا هێنابایە وەك کە سۆشیالیزم بەدوا سەرمایەداریدا دێت و لەویش دەکەوێتەوە.

عەبدایەتی بارتەقای سەرباز و قوتابی و موەزەفە کە هیچیان زادەی قۆناخ نین و دایکی قۆناخ نین و خۆشیان قۆناخ نین. لە هەموو حاڵاندا دیاردەی کۆمەڵایەتییە بەڵام هێندەی قوتابی و موەزەف حەتمی و ناچاری نییە چوکە دەشێ لە کۆمەڵدا عەبد هەر پەیدا نەبێ وەك کە نەبیستراوە لە کوردەواریدا عەبدایەتی هێندە هەبووبێ کە سەرنج ڕاکێشێت وەیا پێی بگوترێ چین.

بەهەمەحاڵ ئەگەر عەبدایەتی دیاردە بێت و بەس کار ناکاتە سەر هیچ سەروبەرێکی ناوەرۆکی نەزەرییەکە هەرچەند کەمێك لە چۆنایەتیی ڕوخساری دەگۆڕێ ئەویش هەر بابیی جوداوازیی عینوانی (قۆناخ) لە عینوانی (دیاردە) بەسەر قوڕنەییەکی نەزەرییەکەوە.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٨١، ١٩٨٠

پایەی شیعری کوردی لە ئەدەبی کوردی سەدەی نۆزدەمدا

بەر لەوە من بڵێم، لەخۆوە دیارە، شیعری کوردی برێتییە لە هەموو ئەدەبی کوردی سەدەی نۆزدەم چونکە بێ لە شیعر هیچ بابەتێکی دیکەی ئەدەب لە نێو کورداندا زمانی کوردیی بۆ بەکار نەهاتووە نە لەو چەرخە و نە لەویش بەپێشتر. بەڕواڵەت سەیر لەوەدایە کەوا پەخشان لە زمانی کوردیدا دوای شیعر کەوت چونکە وا چاوەڕوان دەکرێ مرۆڤ زووتر ئامرازی سادەی تەعبیر بەکار بهێنێ (کە لێرەدا پەخشانە) ئنجا مەیلەو لەسەرەخۆ و بەدرەنگە کاتەوە تێ هەڵکشێ بۆ بەکارهێنانی ئامرازێکی باهەڵداوی، تێك هەڵکێشێ، بەپێوانە و کێشانەی وەك شیعر. بەڵام، ڕاستییەکەی، لەو ژیانە زێدە هەژارە – زێدە سەرەتاییە – زێدە سادە – زێدە سەراوەی کە گەلی کورد بەدرێژاییی مێژوو بەسەری بردووە پەخشان کاڵایەکی بەفیز و ناز و ئەریستۆکرات و دوورەدەست و نایاب بووە کە لە کۆمەڵگەی کورددا ببڕای ببڕای کڕیاری نەبووە، تەنانەت نامەی عادەتیی نێوان خەڵق بەزمانی بێگانە – بەزۆری فارسی – نووسراوە. زمانی بێ خاوەن و خزمەت تەنها بەسەر زاری ئاخێوەرەوە دەژیت. نەحکوومەت، نەتیجارەت، نەکەسب و کار، نەمەزهەب و دین هیچیان لە نووسینی ڕەسمی و ئەدەبی و زانستیدا بەلایەوە ناچن. زمانی بێ خاوەن هەروەك نووسەر و دانەری نابێ، لە شکڵی بەدیهییەدا، خوێنەرەوەشی نابێ، ئەگەر بشێ بڵێم لە میللەتی وەك کوردی بێ فێرگە و دەزگای ڕۆشنبیری بەر لە سەدانساڵ مومکین بووبێ خوێندەوار هەبووبێ، کە نەبووە.. مەبەستیش لە بوون و نەبوونی خوێندەوار لە نوختەنیگای ڕەواجی پەخشانەوە ئەو ژمارە بەپۆزەیە کە کۆڕ و بازاڕێك بۆ کاڵا و بابەتەکە پەیدا دەکەن نەك تاك و تەرا. بەهەمەحاڵ حیکایەتی نەبوونی پەخشان لە نێو گەلی بێ کیان و بێ دەسەڵات و ساماندا خۆی بەتەنها باسێکی بەرفرەوانە و گەلێك هۆ و ئەنجام تێیدا تێك دەکەنەوە و دیاردەیەکی زێدە سەلبیی کاریگەر لە کۆمەڵدا پێك دەهێنن کە یەکێك لەوان پەیدانەبوونی زمانی ئەدەبی یەککگرتووە، بەڵام ئێرە جێی لێدوان و شیکردنەوەی ئەم باسەی تێدا نابێتەوە، تەنانەت ئەگەر بەدوا شیکردنەوەی تاکە دیاردەی سورگومبوونی مێژووی میللەتی بێ پەخشان و بێ نووسینی ئەدەبی و بێ زمانی یەککگرتوو بکەوین بەدرەنگەوە لێی دەبینەوە، بۆیەیە وەها بەخێرایی و سەرکێڵ باییی ئەوەی تاکە وشەی

(ئەدەب) داوای کرد پێیدا تێ پەڕیم و لێشی دەرچووم بۆ ئەوەی بڵێم: شیعر پتر لە پەخشان دەتوانێ بێ ئەوەی بازاڕی کڕین و فرۆشتن و مامڵەت لەگەڵ کردنی هەبێ بژیت و پەرەش بسێنێت چونکە شیعر بەر لە هەموو شتێك سکالای تاکی هەستیار و هونەرکارە لەگەڵ دەروونی خۆیدا کە ئەمە لە سەرەتاوە پەکی لەسەر کڕیار نەکەوتووە، ئنجا بەهۆی سۆز و جوانی و ئارایشت و هونەرێکی تێیدا هەیە گوێگریشی دەبێ بێ ئەوەی لەو گوێگرتنەدا سوود و زەرەر و پێداویستی مادی چ دەخلێکی هەبێ. تۆ لە شیعر ڕاگوێزە بۆ هەڵبەستی فۆلکلۆری دەبینی لەوێشدا شایەر و گۆرانیبێژ و بەیتخوێن پەکیان لەسەر پاڵپشت و یاریدەدەر نەکەوتووە، بەدوا کڕیاریشدا ناگەڕێن چونکە ئەوانیش وەك شاعیر، بەڵام سادەتر لەو، هەستی دەروونیان لە کولانەی ئەو بەهرە فیترییەی کە دەسەڵاتی هەڵبەستن و چڕینی پێ داون بۆ بەر گوێی نەبیست و بیسەر وەدەر دەنێن، خۆ ئەگەر کڕیارێك پەیدا بوو لە ڕۆژی شایی و زەماوەند و داوەتدا دەها چاکتر، زێدە پارووێکە لە خوا و بیسەر بەزیاد بێ.

کە زانرا کورد لە سەدەی نۆزدەمدا تاکە بابەتێکی ئەدەبیی هەبووبێت شیعر بووە ڕێی ئەوە نامێنێت بەدوا لێکۆڵینەوە لە پایەی شیعر لە ئەدەبی کوردی ئەو سەدەیە بکەوین چونکە شیعرەکە خۆی هەموو ئەدەبەکەیە. لەم حاڵەتەدا دەشێ هەوڵ بدەین بۆ دیارخستن و ڕوونکردنەوەی پایەی شیعری کوردی، وەك کە شیعرە، ئەویش لە ڕێی بەراوردکردنی لەگەڵ شیعری دراوسێکانی کەوا، کەم و زۆر، ئەوانیش لەو چەرخەدا مەیدانەکانی ئەوسای شیعری کوردییان کوتاوەتەوە، بەڵام نووسینەکەی من ئەو بەراوردکردنەی نەکردۆتە مەبەسی ئێستاکەی خۆی چونکە نیاز لێرەدا باسی (پایەی شیعری کوردی لە ئەدەبی کوردی)یە، کە شیعرەکەش خۆی ئەدەبەکە بوو دروستتر ئەوەیە بزانین پایەی لە ژیانی کوردەواریدا چی بووە؟ چ دەورێکی دیتووە لە بووژاندنەوەی ژیانی کۆمەلایەتی؟ گیانی قەومایەتی؟ چ کەلێنێکی لە دەروونی مەردمدا پڕ کردۆتەوە؟ چ خزمەتێکی بەزمانی کوردی گەیاندووە؟ چ هەنگاوێکی بەرەوپێشەوەی بەکوردگەل هەڵناوە؟ ئا ئەم تەرزە پرسیارانە و وەرامەکانیان پێوەندیی ڕاستەوخۆ و زیندەڵ لە نێوان شیعری کوردی و کۆمەلایەتی و قەومایەتیی کوردەواری ڕوون دەکەنەوە و پایەی شیعری کوردی لە تەك پێکهێنەرە مەعنەوییەکانی ژیان و ژیاری کوردی دەستنیشان دەکەن. بەڵام بەر لە هەموو شتێك دەبێ وەرامی پرسیارێکی سەرەتاییی دیکە بدەینەوە کەوا جارێ لەم نووسینەدا ڕووبەڕووی نەبووین: چۆن وەها

ڕێك کەوت کە کوردستانی خواروو، لەنکاو، لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەمدا ملی نایە شیعری کوردی؟ ئەم هەڵبەزینەوە و بازدانە لە چییەوە بوو؟

وەك دەزانین شیعری کوردی بۆ یەکەم جار لە کوردستانی خوارووودا لەلایەن نالی و سالم و کوردییەوە بەکار هاتووە. ئنجا ئەگەر ژیانی نالی بکەین بەدیارخەری ئەو ڕۆژ و کاتەی کە شیعری کوردیی هەڵێنا، بێ دەمەتەقە، سەرەتای شیعری کوردی لە کوردستانی خوارووودا دەکەوێتە یەکەم پێنجیەکی سەدەی نۆزدەم، چونکە وەك سەرچاوە نووسراوەکان باسی نالیمان بۆ دەگێڕنەوە نالی لە ساڵی ١٧٩٧ هاتۆتە دنیا؛ بەپێی ئەوە کە بەشی هەرەهەرە زۆری شیعرەکانیشی کوردین، تا ئەو ڕادەیەی دەتوانین چاو لەو دوو سێ پارچە هەڵبەستەی بپۆشین کە بەفارسی و تورکی و عەرەبی داینـاون، دیارە هەر لە سەرەتاوە بەکوردی شیعری هەڵبەستووە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ یەکێکی وەك نالی گومانی دانانی شیعری عەرەبی و تورکیی لە سەرەتاکانی شاعیریەتییەوە هەرگیز لێ ناکرێ چونکە لەو تەمەنە زووەدا هیچ یەکێك لەو دوو زمانەی نەزانیوە، زانینێك کە بەسەر هەڵبەستیدا ڕاشکێنێ. دەمێنێتەوە فارسی کە دەزانین بۆ نالی و هەموو هاوچەرخەکانی لە عەرەبی و تورکی ئاشناتر بووە، ئەویش بە سەرنج لێگرتن هەر دەچێتەوە ڕیزی عەرەبی و تورکی چونکە مەهارەت پەیداکردن لە زمانی فارسی بایبی ئەوەی کوردێك شیعری پێ هەڵبەستێ لە ئیمکاندا نییە مەگەر دوای خوێندنی فارسی و ئەزبەرکردنی دیوانی شاعیرەکانی فارس. دیارە ئەم مەرجانەش لە تەمەنی ١٢ - ١٥ ساڵیدا بۆ نالی و کەسی دیکەی وەك ئەو نایەتە دی. کەواتە گومان لەوەدا نییە کە نالی پژانی هەستی شاعیرییەت و یەکەم دەربڕینی خوولیاکانی لە ڕێی هەڵبەستی کوردییەوە بووە. ئنجا تۆ بڵێ چ هۆیەکی مێژوویی وەیا کۆمەڵایەتی وەیا ڕامیاری وەیا هەر هۆیەکی دیکە بێ پاڵی بەنالی و هاوڕێکانییەوە ناوە بەرەو هەڵبەستی کوردی؟

لێرە بەێشەوە، لە نووسینی دیکەمدا. وەرامی ئەم پرسیارەم داوەتەوە. بەر لە وەرامەکەش زۆر زەینبزێوی و خەیاڵگێڕیم کردووە بۆ دۆزینەوەی وەرامی پرسیارەکە چونکە لە کەسم نەدەبیست و لە کەسم نەدەخوێندەوە دوور و نێزیك خۆی لە پرسیارەکە بدات وەیا لە شێوەی گرێپچکەدا بیخاتە بەر نیگای خۆی و خوێنەران و داوای کردنەوەی گرێکە بکات.

وەك بۆم ساغ بۆتەوە، وەیا هەر نەبێ وەك باوەڕم هێناوە، نالی و هاوڕێکانی لە

حوکمڕانی عەبدوڕەحمان پاشای باباندا گەیشتنە تەمەنێك شیعری تێدا بهۆننەوە چونکە بەپێی ڕاگەیاندنی سەرچاوە مێژووییەکان عەبدوڕەحمان پاشا لە (١٢٢٨)ی کۆچی (١٨١٣ ی زاینی) مردووە کە لەو ساڵەدا نالی بەتەمەنی (١٦) ساڵەیی گەیشتووە ئەمەش تەمەنێکە بەهرەی شاعیریەتیی تێدا دەکرێتەوە. بگرە زووتریش دەکرێتەوە. تەنانەت لەو سەردەمانەدا مرۆڤ کە بلوغی دەبوو هەستی بەرپرسیاریی خێزان و گوزەرانگێڕانیشی بەخەبەر دەهات و بەزۆری لەو تەمەنەدا ژنیشی دەهێنا. باری ئێستاکەی ژیان و گۆڕانی شێوەی کۆمەڵایەتی و قانوونی و جۆری گوزەران و خوێندن و دەوری حکوومەت لە نەخشەی کۆمەڵ و سەروبەرێکی بەسەربردن و هەڵکردن وای کردووە لەم ڕۆژگارەدا مرۆڤی شازدە ساڵی بەدەمڕووت و هەرزەکار لە قەڵەم بدرێ لەمەشدا ئێستاکە و ڕابردوو هێندەی بڵێی لە یەکدی ترازاون چونکە ئەم هەرزەکارە شازدە ساڵییە بەر لە (١٠٠) ساڵ بەپیاو دەخوێندرایەوە بەتایبەتی لە نێوان خێڵ و ئێلەکاندا کە بەفەرمانی پێداویستیی گوزەران، ئەرکی بەرپرسی و پەلەی ژیان خێراتر نێرینەی دەرودەشتی لە منداڵییەوە هەڵدەداشت بۆ ناو جغزی کاملی، زووتریش شووی بەکیژان دەکرد.

ئەم ڕاستییەی گەیشتنی نالی و هاوڕێکانی بەتەمەنی شاعیرییەت لە حوکمڕانیی عەبدوڕەحمان پاشادا دەچێتەوە ڕووناکاییی ڕاستییەکی دیکە کەوا لەبەر تیشکی ئەودا دەبینین چۆن لە شێوەی حەتمی هەڵبەستن بەزمانی کوردی لەلایەن شاعیرەکانی بابانەوە دەبێتە بڕیاری مێژوو: عەبدوڕەحمان پاشا یەکەم ئەمیری بابان بوو دەستی دایە کوردایەتی و لێشی بەدیار کەوت، واتە ئەم مرۆڤە لەوە دەرچوو وەك میرێکی عادەتیی حوکمخواز و دنیادۆستی ڕووت بێت چونکە وێڕای نیازی شەخسی لە حوکم و دەسەڵاتدا هەستی نەتەوایەتیش پاڵی پێوە دەنا بەرەو وەدەستهێنانی چارەنووس بۆ میللەتەکەی.

خوێندنەوەی ئەم هەستە پیرۆزەی نەتەوایەتی لای عەبدوڕەحمان پاشا لەوانە نییە چاو و زەینی سەرنجدەر ماندوو بکات چونکە لە زۆر لاپەڕەکانی ژیانی ئەم ئەمیرەدا کردە و گوتەی ئەوتۆ نووسراوە کوردایەتیی بێ فێڵ دەڵێنەوە: یەك لەوان قسە مەشوورەکەیەتی لە ئاست ئەو پێشنیارەی بۆی کرا کە ببێتە والیی بەغدا بەروتبەی وەزیری ئەویش هات و گوتی یەك فڕە بەفراوی کوردستان بەوە ناگۆڕمەوە.. دووەمیان ئەو وەقفنامەیەتی کە بەسەر کتێبی دەسنووسی (صحيح البخاری)یەوە سنووری

قەڵەمڕەوی بابان دەکێشێت و کتێبەکە وەقف دەکا بۆ (العلماء العاملین بناحیة کردستان بین الموصل وبغداد وسنندج..) وەك دەشزانین کتێبی (صحیح البخاری) لای کوردی سوننی لە دوای قورئانەوە دێت کە ئیتر خزمایەتیی بەهەرچیی سەر بەدنیاوە هەیە نایمێنێت، جا ئەگەر هەستێکی زێدە بەهێزی نژادناسی تێکەڵ بەهەستی خواناسی نەبێ کتێبەکە لە قەبەڵ تەنها عولەمای سەر بەنژادێکەوە ناکرێت... سێیەمیان قسە ئاگرینەکانی عەلی بەردەشانییە لە بەیتی (عەبدوڕەحمان پاشا) کە هەمووی دەنگدانەوەی سرکە و کورکە و ڕاز و نیاز و وتووێژ و قسە و ڕاوێژی دیوەخانە و بارەگا و سپا و دەستەودایەرەی سەر بەعەبدوڕەحمان پاشایە کە عەلی بەردەشانی وەها بەپسپۆڕی دەیانکاتە هاندەر و ورووژێنەر و پاڵ پێوەنەر و تەکاندەر.

وا لێرەدا بەشێکی سەرەتای ئەو بەیتە بەشایەد دەگرم بۆ دروستبوونی ڕایەکەم:

ئەزم عەلی بەردەشانی
دەبەندێم نەکەی زمانی
بەیتی دەڵێم بەدیوانی
مەدحی پاشای کوردستانی
مەدحی پاشای کامیان باشە
شایەد ڕۆم و قزلباشە
هەر جاری شیری دەکێشا
هەمووی دەهاتنە تەماشا
عالەم ئالایە چاوەشە
مەردە عەبدوڕەحمان پاشا
پاشای بەبان جیهانگیری
تەحا بەڕا و تەگبیری
ڕانابوێری بەڕەزیلی
ناکەم خزمەتی وەزیری
نانی دەستێنم بەشیری
بەشیر نەبێ قەت پێك نایێ
دەوڵەت نایەتە ڕەدایێ
ناچمە سەفەری لەحسایێ

یـاغـی دەبم لــە بــەغـدایــێ
یــاغــی دەبم ئــیــنشائــەڵا
خــزمــەتــی نـاکـەم بـە وەڵا
ئــافـــەریــم و بـــارەکـــەڵا
تــەوەکــکـول بـە تــەعـالــەڵا
هــەی کـوڕە بـەبــەیـنـە هـەڵا

ئەوەی نەختێك وێنەی ڕووداو و ڕۆژگار و چەندوچۆنی سەردەمی خۆمان و ئەو سەردەمانەی کە لە مێژووەوە بۆمان پارێزراوە لە دڵدا هەڵگرتبێ دەزانێ لەرزوتای نەتەوەپەرستیی ناو ئەو بەیتەی بەر لە (١٦٠) ساڵێك گەلێك گەلێك بەولای هەستی کوردایەتیی دەیان ساڵی سەدەی نۆزدەم و بیستەمی بەشێکی زۆری سەرلەبەری میللەتی کوردەوەیە. بێگومان پۆرگی هەناو و تەلی زمانی عەلی بەردەشانی ئاخناو و تەرجومانی رەهێڵ و هەورەتریشقەی نیشتمانپەرستیی دەوروبەری خۆیان بوون.

هـەستی نـەتـەوایـەتـیی عەبدوڕەحمان پاشا کەوا ڕاستییەکی ئەولای گومان و دەمـەتـەقـەیـە زادەی سەردەمێکـە بـە بەریەوە هەبوو مرۆڤی هـەستیـار و هۆشیـار و بەپەرۆش و دڵئاوەدانی وەك ئەو پیاوەی تێدا بگاتە خۆناسینەوە و شانازی بەگەل و مەفتەنەوە کردن.

کـە سەرنـجێك بـدەیـنـە مێژووی کتێبە دەسخـەتـەکـەی بوخـاری (١٢١١ی کۆچی) دەبینین ئەو ساڵە دەکەوێتە بەرانبەر (١٧٩٦ – ١٧٩٧)ی زاینی، واتە ٧ – ٨ ساڵێك دوای بەرپابوونی شۆڕشی فرەنسە، وەك دەشزانین ئەو شۆڕشە ڕووداوە مێژووییيە ڕاگەیەنەرەکەی بیری قەومایەتی و مافی نەتەوایەتی بوو نەك هەر لە ڕێی پەند و سکاڵا و ئامۆژگاری و فەلسەفەوە، بەڵکو بەهۆی دەمەچەقۆی ئاگاکەرەوەی کارەساتی پڕ ژان و ژوار و بەسفتوسۆی تێك هەڵقژان و ڕەوبردن و لەسەرخۆکردنەوە و تێکدان و بنیاتنان و خوێن و ئاگر و بوومەلەرزەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاری و زانستییەوە. ئنجا کە میرێکی ئاسۆفرەوانی تێگەیشتووی بەرژەوەندزانی وەك عەبدوڕەحمان پاشا پەندی بیری نەتەوایەتی لەو ڕووداوە بێ ڕەزایە وەربگرێ و لە کردە و گوتە و دەوروبەری تا دەگاتە شایەری بەیتبێژی بەدەر بداتەوە جێی خۆیەتی، بەڵکو لە پێداویستەکانە، کە شاعیرەکانی بگەنە پلەی هەڵبەستن بەزمانی دایکزادە.

ئەم گووران و ڕسکانەی ئاووهەوای (شیعری کوردی) بەدوا شۆڕشی فرەنسە و لە حاکمایەتیی عەبدوڕەحمان پاشادا جارێکی دیکەش لەوەدا خۆ بەدیار دەخات کە شاعیری کورد لە سەرانسەری کوردستانی عێراق و ئێراندا، بێ وەخران، شوێن پێی نالی و کوردی و سالمیان هەڵگرتەوە و کەوتنە سەر ڕاڕەوی هەڵبەستی کوردی هەر دەڵێی، کوردی گوتەنی، بیستانێك بوو بێنی تێ گەڕابوو چاوەنوڕی شەپۆلێکی گەرما بوو کاڵك و کوڵك و گۆزەڵەکانی تێکڕا بگەن.

ئەم قۆناغە زێدە گرنگەی ژیانی کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتیی کورد کە شاعیری کوردی تێدا گەیشتە پلەی هەڵبەستی کوردی تیشکێك بەرەودواوە دەهاوێژێت و دیمەنێکی پڕ دەلالەت هەستی فیتریی قەومایەتی ڕووناکتر دەکاتەوە. بەر لەوەی شیعری کوردی پەیدا بێ هەر دەڵێی کورد شاعیری نەبووە. ناوناوەیەکی زۆر کەم نەبێ، تاك و تەرا، لێرە و لەوێ کوردێك قەسیدەیەك و غەزەلێك و دوو بەیت و سێ بەیتی بەفارسی وەیا عەرەبی دانابێت لەوە بەولاوە چی ئەوتۆمای لە بەرهەمی شاعیری کوردستانی خوارووی سەدەی نۆزدەم و پێشووتر پێ نەگەیشتووە (دیوان) پێك بێنی. ئەگەر مەلا عەبدولای بێتوشی و شێخی نۆدەهی (لە شیعری عەرەبی – کە بەزۆری هی موناسەبە و هی دینن) و مەولانا خالید (لە فارسی و عەرەبی کمێکی کوردی بەلەهجەی هەورامی) و حاجی بەکر ئاغای کۆیێ لە حیسابان دەراوێین تەنها دەمێنێتەوە ئەو چەند بەیتەی کە مێژووی مەرگێك وەیا منداڵبوونێك وەیا خانوودروستکردنێکیان بەحیسابی ئەبجەد پێ دەرهاتووە، ئەویش ئاغڵەب بەفارسی، کەمتاکورتێکیش وەها بووە نامەی برادەرانە هەڵبەستی فارسی لە نێواندا هاتوچۆیەکی کردووە. خولاسە دەتوانین بڵێین لە کوردستانی خوارووا بەر لە پەیدابوونی هەڵبەستی کوردی شیعرێکی ئەوتۆ بەغەیری کوردی نەبووە تێ بخوێندرێتەوە هەرچەند لەو سەردەمانەدا مەلایەتی و شێخایەتی، کە بنەمای خوێندەواریی ئەوسا و جێ مەزندەی شاعیری بوون، لەوپەڕی گەشەدا بوون. وا دیارە شیعر کە پێوەندیی سەرەکیی بەهەست و سۆزی دەروونەوە هەیە پتر لەگەڵ زمانی دایکزادا ئامادەیە لە زووێکەوە بپژێ. ئەوەی بەتەما بێ لە ڕێی زمانی بێگانەوە وتوویژی دەروونی دەربڕێت سەردەمی گەنجایەتی و گوڕی عاتیفەی لە دەست دەچێ ئنجا دەتوانێ هێندە مەهارەتە پەیدا بکات کە لەو زمانەدا شیعر هەڵبەستێ، ئەوساش بەخۆهێنان و بردنێکی ئەرکدار چەند بەیتێکی ساردوسڕی موناسەبە گەلاڵە بکات.

هەر ئەم هۆیەی تەقینەوەی بەهرەی شاعیرییەت بەزمانی دایکزا وای کرد شاعیری کورد بتوانێ پتر لە جاران بەزمانی بێگانە، فارسی بەتایبەتی، شیعر دابنێت چونکە دەمەزەنکردنەوەی هەمیشەییی بەهرەکەی بەزمانی دایکزا کە لە سەرەتای عومری شاعیریەتییەوە گەشابۆوە دەبووە مانیعی کوێربوونەوەی تواناکەی بۆ بەکارهێنانی ئەو بەهرەیە لە هەر زمانێك بێت کە تێیدا بەڵەدە، هەرچی جاران بوو تا دەهات فێری زمانی بێگانە بێ لە تەمەنی پڕ هەیەجانی عاتیفەی گەنجایەتی دەترازا بەرەو تەمەنێك کە وەك گۆمی بەر ڕێژگەی قەڵبەز رادەوەستێت و کەفوکوڵی هەڵرژانی دەپووچێتەوە. هەر لەم کولانەوە، بەقیاس، تێ دەگەین چۆن مەلای دانەر و پەراوێزهۆن (موءلف و محشی) هەلی تەئلیف و حاشیەنووسی بەزمانی عەرەبی لە دەست نەدەچوو چونکە حاشیە و تەئلیف بەرهەمی پێگەیشتن و تێگەیشتن کە هیچ پێوەندییان بەگەنجایەتی و عاتیفە و بەهرەی شاعیرییەتەوە نییە، بەپێچەوانە، لەگەڵ تەمەنی کامڵیدا گونجاو و خزم و دراوسێ و بران.

نەبوونی هەڵبەست بەزمانی بێگانە لەلایەن خوێندەواری کوردەوە دیمەنێکی دیکەی قەومایەتی - کۆمەڵایەتی لە خۆی بەرفرەوانتر دەکاتەوە بۆ بەر چاو و زیهنی سەرنجدەر، کە خوێندەوارەکە نەیتوانیبێ وەیا نەیویستبێ بەزمانی دەرەکی شیعر هەڵبەستێ نەخوێندووەکە هەرگیز نەیتوانیوە، بگرە بەبیریشیدا نەهاتووە، شیعری بێگانە لەبەر بکات و بیڵێتەوە چونکە دیارە شتی نامەفهووم لەبەر ناکرێ، کە بەزۆرەملێ و نیوەچڵ لەبەریش کرا گوتنەوەی بەشێوەیەکی شکستەی ناقۆڵا و ناحەز دەبێتە خەیاڵشکێن نەك دڵبزێو، ئەوسا لە کودوولەی تەڕیشدا گوێگری نابێ بەڵکو دەشێ گوێگران شیعرخوێنی ئەوتۆیی دەمکوت بکەن ئەگەر لێی نەدەن..!

لەم بۆچوونەوە دەردەکەوێ کەوا بەر لە پەیدابوونی شیعری کوردی کۆڕی بەزم و ئاهەنگ و کۆبوونەوەی خۆشی و شایی و مەجلیسی ئیجازەی مەلایان و دانیشتنی شەوانەی دیوەخانان، بەدەگمەن نەبێ، شیعری تێدا نەگوتراوە، ئەوەی گوترابێ بابەتی فۆلکلۆری کوردی بووە وەك بەیت و لاوك و حەیرانە و گۆرانییە ڕەسەن و میراتییەکانی ئەلاوەیسی و خاوکەر و تێك هەڵکێش و ئایای و نیوەشەو و ئەو تەرزە دەنگ و ئاوازانە. هەروەك لەم ڕۆژانەی خۆمان تێیدا ژیاوین خۆشکەرەوەی بەزم و ئاهەنگ شیعر و هەڵبەستی کوردی بووە، بەقیاسی ئەولا تەریق، گۆرانیچڕ و گوێگری کوردی بەر لە سەدەی نۆزدەم هەنگامەی کەیف و شادیی خۆی بەئاواز و هەڵبەستی دایکزا

تەنیوەتەوە نەوەك دەنگ و وشەی نامەئلووف و نامەفهووم تەرِدەماغییەكەی لێ بشوێنێ. ڕاستییەكەی، نەفسی ئادەمیزاد لە دەمی خۆبەردان بۆ شادی و حوزن، وەك ساوا، گرِوگاڵ و لاواندنەوە بەتاكە زمانی دایكزا و شیرمژ هەڵدەرِێژێ چونكە تەقینەوەی عاتیفەی گەلێك خێراتر و كەلەرِێژترە لەوەی گیر بخواتەوە بەدەست تەرجەمە و رِێكخستن و سازاندن و وەبیرهاتنەوەی لەسەرەخۆ و بەكێشانە و پێوانەی مامۆستایانە. بەهەمەحاڵ قسەی ئێمە لێرەدا لەگەڵ ئاپۆرەی خەڵقە نەك تاك و تەرایەكی بۆی رِێك كەوتبێ كە هێندە لە نێو بێگانااندا ژیابێ زمانەكەیان و هەموو ئاداب و داب و دەستوور و بۆچوون و هەست و نەستیانی لێ بووبێتە هاوتای سروشتی زگماك.

ئەم خۆدانەوە بەزمانی دایكزا، نەك هەر لەدەمی خۆشی و ماتەمدا، بگرە لە هەموو هەڵوەستێكی ئەوتۆدا كە مرۆڤ موحتاجی قسەی گورج و گۆڵ و لەسەریەك و نیشانەئەنگێو و دابرِ و دازرِ بێ هانابردنێكی ئاسایی و سروشتییە بۆ بەر چەكە هەرە برِندەكەی لەسەرخۆكردنەوە و هەڵمەتبردن وەك ئەوەی كە لە كاتی هەرای شەرِە چەپەڵۆك و تێك هەڵقژان و شەرِە جنێو و یاری و گەپدا كەس بەبیریدا نایەت خەیاڵ لە قسەی ناو كتێبان بكاتەوە وەیا قسەی دەماودەمی بێگانە بەبیری خۆیدا تێ پەرِێنێت، تەنانەت زمانە ئەدەبییەكەی خۆشی لەو دەمەدا فەرامۆش دەكات و یەك رِستەی لێ بەكار ناهێنێت. ئەم ڕاستییە پتریش رِوون دەبێتەوە بەوەدا كە تا ئێستا لەو تەرزە حاڵ و بارانەدا شیعری نوێبابەتی رِەها بەكار نایەت. تاكە یەك گۆرانی لە دەمی كەس دەرنەهاتووە شیعری بێ كێش و قافیە و پرِ لە پەردە و دەرگە و دۆڵابی تازەبابەتی گوتبێتەوە هۆیەكەش دەچێتەوە بۆ نەگونجانی عەفوییەتی گۆرانی لەگەڵ (معاناة)ی هەردوو رِووی رِوخسار و ناوەرۆكی شیعری نوێ.. لەم تێبینییانەوە بۆ ئەوە دەچم كە گۆرانیبێژی كورد بەر لە پەیدابوونی شیعری كوردی دەمی لە شیعری بێگانە نەداوە. ئنجا كە ئەمە وەها بێ دەزانین شیعری كوردی چ كەلێنێكی گەورەی لەو بەتاڵاییە جوانكارییە هونەرییەی رِووپێوێكی بەرینی ژیانی ئەدەبی و كۆمەڵایەتی و ویجدانیی كوردی پرِ كردۆتەوە. تۆ بێنە دیمەنی ئێستاكەی كۆرِی بەزم و شادیی پرِ لە ئاواز و زەمزەمەی شیعری كوردی بگرە بەدیمەنی ئەو سەردەمانەی كە بەر لە پەیدابوونی شیعری كوردی وشكێن و برینگێن و بێ تەرِاوەتی غەزەل و قەسیدەی شلك و ڕازاوەی كوردی بوون، ئنجا بیر لەوەش بكەوە كە گۆرانیبێژ و گوێگری كورد چ ناتەواوییەك و

نوقسانییەکی گەورەی هەست کردووە لە نەبوونی غەزەل و قەسیدە بەسەر لەرزە و لەرەی ئاهەنگەکانییەوە. ڕەنگە ناوناوەیەك کە لە دەمی دەروێش و گەڕیدەی جیهانپێوەوە گوێگری کورد غەزەلی فارسیی بیستووە حەپەسانێك و سەیرهاتنەوەیەکی بێ ڕەوانەوەی تووش هاتبێ و هەستی ناڕاحەتیی لە دیارنەبوونی کالآیەکی ئەوتۆی کوردی دای گرتبێ تا ئەو ڕۆژەی کە لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەمدا پاڵەپەستۆی مێژوو و لێهاتوویی عەبدوڕەحمان پاشا بلوێرە سیحرییەکەی هەڵبەستی کوردییان نایە سەر لێوە گەوهەرڕێژێنەکەی نالی و سالم و کوردی، ئیتر لەوانەوە زۆر بەخێرایی تێکڕای شاعیری کورد کەوتنە سەر ڕێبازی چڕین و هەڵبەستی کوردی.

خۆشامەدیکردنی کۆمەڵگەی کوردزمان لە شیعری کوردی گەیشتە رادەیەك کە ئەگەر پێشتر شاعیری کورد لە ئاڵقەی پیاواندا دەست نەدەکەوت دواتر ناوناوە ئافرەتی کوردیش بوو بە شیعربێژ. بەڵێ ڕاستە ژمارەی شاعیری ئافرەتی کورد تا بڵێی کەمە بەڵام دیسانەوە کە ئەو کەمتاکورتە بەنەبوونی شاعیری کورد دەگریت و بەراورد لە نێوان هەبوون و نەبووندا دەکەیت ژمارەکە بەزیادەوە گرنگ دەبێت. هەرچەند(ماه شەرەف) لەلایەن بەکارهێنانی کوردییەوە ناگاتە (ماه شەرەف)ی بوێژی فارسی، ئەو حیسابەی هەر بۆ دەکرێ کە ئەویش لە پلەی پەیدابوونی هەڵبەستی کوردیدا بۆتە بوێژ و شیعری کوردیشی هەن.

لەگەڵ ئەوەشدا کە دەوروبەر و پەروەردەبوون یارمەتیی ماه شەرەفی دابێت بۆ گەیشتن بەپایەی بوێژی، دیسانەوە نەدەهات بەکوردی شیعر بڵێ ئەگەر شیعری کوردی لەبەر گوێیدا نەزرینگابایەوە، نالیش نەدەهات بەنشتەری زمانی کوردی گەوهەرەکانی بۆ بسمێ ئەگەر لایەنی کوردبوون و شاعیری کوردبوونی ماه شەرەفی ڕەچاو نەکردایە. لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمدا بوێژێکی خاتوونی وەك (حەزینە) لە کۆیە ماوەیەکی بەرفرەوانی مەیدانی مەهارەت و شارەزاییی لە شیعری کوردی بڕی تا ئەوەی لە بەشێکی شاعیرانی ئەو سەردەمەش پێش کەوتەوە. بێبەشبوونی ئافرەتی کوردی ئەو ڕۆژگارانە لە بەهرەی خوێندەواری هۆی کەمبوونی ژمارەی ئافرەتی کوردە لە بوێژیدا، ئەو چەند تاکەی کە بووشن بەبوێژ لەوانە بوون دەوروبەر کردبوونی بەخوێندەوار.

دیاردەی نەبوونی شیعری بێگانە بەسەر زمانی گۆرانیبێژی کوردەوە بیرمان بۆ

دیاردەیەکی دیکە دەبات کە ئەویش هەر دەچێتەوە بۆ گونجانی عەفوییەتی زمانی دایکزا لەگەڵ عەفوییەتی کرانەوەی دەروون بۆ شادی و حوزن. شیعری هەر یەکێك لە لەهجەکانی کوردی تەنها لە نێوان ئاخێوەری ئەو لەهجەیەدا دەبیسرا چ بەگوتنەوە بێ و چ بە گۆرانی، ئەوەی کە لە بابەتی لەهجەیەکەوە بۆ لەهجەکانی دیکە بڵاو دەبۆوە شتی فۆلکلۆری بوو، بەتایبەتی بابەتێك کە سەرگوزشتە و حیکایەتی دەگێڕایەوە وەك زۆربەی لاوکی لەهجەی سەروو، بەعادەت گوێگری گۆرانی هەتا بەستە و شیعری لەهجەی خۆی چەنگ بکەوێ گوێ بۆ شتی دیکە شل ناکا، بەڵام کە لە گۆرانیدا باسی بەسەرهاتی دڵداران وەیا شەڕی نێوان چاپووکسواران وەیا هەر ڕووداوێکی دیکەی ئەوتۆیی هەبێ خەڵقەکە سەرەڕای بیستنی دەنگی خۆش و ئاوازی سازگار لەو گۆرانییانەدا، بەدیار باس و خواسی ساڵحی نۆی قاوەچی و کەژێ و گەنج خەلیل و شێخ قادر و فەتاح بەگ گوێ و دڵ دەکەنەوە هەر نەبێ بایی ئەوەی کە بۆ سەرگوزشتەی حەفت دەروێشە و سەلیمی جەوهەری و کۆرەی یەمەن قوتاخ دەبن. وەك بە سەرنج گرتنیش دەردەکەوێ، بابەتێ فۆلکلۆری لە نێوان ئێلەکاندا لە لەهجەیەکەوە بۆ لەهجەیەکی دیکە پتر برەو دەستێنێ نەك لە نێوان دانیشتوانی شارستان واش بزانم هۆی ئەم ڕاستییە تا ڕادەیەك دەچێتەوە بۆ هاوچوونبوونی زەوق و خەریکبوون و ڕێکاری تێگەیشتن و نرخاندن و سەنگاندن و پێوانەی (نرخ و گرنگی)ی شتان لە نێوان ئێلەکاندا کە لە سەرەتا و بنەڕەتدا باری کۆمەڵایەتی و ژیاری و گوزەرانیان پتر لەگەڵ یەکتردا هاوچوونە نەك لەگەڵ هی شارستان. تۆ سەیری حەیرانە مەشوورەکەی دزەییاتی بکە، دەبینی پتر لە دەشت و دەر و نێوان ئەهلی عەشرەتدا دەگوترێتەوە. بەهەمەحاڵ ئەم لایەنە لێرەدا بەتەواوی مەودای ساغکردنەوەی نییە، دیاردەیەکە لە شیعر و هەڵبەست و گۆرانییەوە، کەوا ڕەنگدەرەوەی کۆمەڵایەتین، سەر هەڵدەدات. بەڵام دەبێ ئەوەندە بخەمە سەر قسەکانم کە نامەئلووفبوونی لەهجەیەکی زمان لەبەر گوێی ئاخێوەری لەهجەیەکی دیکەدا دەچێتەوە بۆ لەیەکدی دابڕانی خەڵقەکە، وا بەچاوی خۆشمان دەبینین لەوەتەی هۆی یەکدی دیتن و یەکدی بیستن و لە یەکدی شارەزابوون پەیدا بووە، بەتایبەتی ڕادیۆ، خەریکە سەرلەبەری گوێگری میللەتێك، چ کورد چ غەیری کورد، گەلێك پتر لە جاران بەدیار گۆرانیی لەهجە جوداکانییەوە دەگەشێتەوە، هەتا دەنگی گۆرانییەکەش دڵکێشتر بێ گەشانەوەکە گەشکەدارتر دەبێ.

هەڵبەستی کوردیی کوردستانی خواروو لە سەرەتای پەیدابوونییەوە شەقڵ و چەژ و

داڕشتن و ڕوخسار، تا ڕادەیەکیش ناوەرۆکی شیعری فارسیی بەخۆیەوە گرت، لەمەشدا بێگومان خزمایەتیی نێوان هەردوو زمان وێڕای تاو و تینی ئەدەبی فارسی بۆ ویژدانی ئەدیب و خوێندووی کورد دەوری هەرە گەورەی هەبوو. خەیاڵی شاعیری کورد لە خەیاڵی شاعیری فارس نێزیك دەبۆوە نەك هی عەرەب و تورك کە دەزانین شاعیری تورکیش لە شیعردا پتر شوێنپێی شاعیری فارسی هەڵدەگرتەوە نەك هی عەرەب. هەرچی زمانی عەرەبییە لەلایەن موسڵمانی غەیری عەرەبەوە لە قەبەڵ باسەکانی ئاین و زانست کرابوو، تەنانەت مەلاکان کە هەموو عومری خوێندن و مەلایەتییان لەگەڵ (صرف ونحو)ی عەرەبیدا بەسەر دەبرد نەیاندەتوانی دوو قسەی عادەتی بەزمانی عەرەبی بڵێن مەگەر مەلاکە خۆی لەگەڵ عەرەبدا ژیابێت، لە ڕاستیشدا زمانی نەحوی عەرەبی بەلای عەرەبیشەوە هەر سەختە چونکە دەستوورەکانی زەحمەتترن لە دەستوورەکانی ئەو عیلمەی پێی دەخوێندرێ. شاعیر هەتا دێت هەست و سۆزەکەی خۆی دەداتەوە بەحوکمی (مرفوع ومنصوب وغير منصرف ومنتهى الجموع..) و ئەو تەرزە دەستووره ورد و پەنامەکییانە هێزی بوێژی و داڕشتن و قافیە سنجی لێ دەبڕێت. یەکێك دەتوانێ لەگەڵ دەستووره سەختەکانی (صرف ونحو)دا شیعربێژ بێت کە لە منداڵییەوە بەهۆی ڕاهاتن و مشتومالبوونی زەوقە ئەدەبییەکەی لەگەڵ ئەو دەستوورانەدا صرف و نحوەکەی لێ بووبێتە بەشێکی پێکهێنەری هێزی ئاخاوتن و مەلەکەی شاعیرییەت نەخۆ هەروەك مەهارەتی وەستای بەننا بەسەیرکردنی سادە پێك نایەت تا ڕاهێنانی دەستی لەگەڵدا دەبێت هەروەهاش هەڵمشتنی دەستوورەکانی (ثلاثي مجرد) لەلایەن مێشکەوە بەڕاشکاوی نابێتە زمانڕەوانی ئەگەر لە فێربوونیاندا زمان هاوبەشی مێشك نەبووبێت.

یەکێك لەو شەقڵانەی شیعری فارسی کە بۆ شیعری کوردی ڕاگوێزرا نازناوی شاعیر بوو، سەد جارانیش دەستیان خۆش بێ لەو کارەی کردیان هەر نەبێ لەبەر دوو هۆی یەکجار گرنگ:

هۆی یەکەم ئەوەیە کە ئەگەر (نازناو) خاوەنایەتیی پارچە هەڵبەستەکە بۆ دانەرەکەی نەپاراستبایە لەوانە بوو بەشێکی زۆری شیعری ئەو سەردەمانە کە جارێ چاپکردنی دیوانی شاعیری کورد فەرمانێك بوو دەیان ساڵ دوای مەرگی شاعیر جێبەجێ دەکرا، بۆ غەیری خاوەنەکەی ساغ ببێتەوە و دروشمی شاعیرەکانمان لەو ڕێگەوە تێکەڵ پێکەڵ بەڵکو کوێر ببێتەوە. ئێمە دەزانین لەگەڵ هەبوونی نازناویش

گەلێ جار هەڵبەستی شاعیرێکمان بۆ یەکێکی دیکە دەبردرێتەوە لەمەشدا شیعری کوردی گەلێك پتر لە هی عەرەب و تورك و فارس دووچاری خاوەنگۆڕی بووە. وا پێ دەچێ کورد کەمتەرخەم بووە لە ڕێکخستنی دیوانی شاعیرەکانی تا ئەوەی یەکێکی وەك حاجی قادر لە ئەستەبۆڵەوە دەست و دامانی هاوولاتییەکانی دەبێ و دەڵێ:

ئەی ڕەفیقانی وەتەن زۆر غەزەلم ماوە لەوێ
لە کەلێنێکەوە تەقدیرە وەکو هەڵبکەوێ
وەك سەفینە بگەڕێی بیدەیە بەر مەدی نەزەر
حەیفە وەك من لە غەریبی بمرێت و نەتەوی

ئنجا کە حاڵ ئەمە بێ پارچە شیعرەکانی بێ مۆری نازناو چۆناوچۆنی بۆ خاوەنەکانیان دەبرێنەوە؟

هۆی دووەم ئەوەیە کە هەبوونی نازناو بەکۆتاییی شیعرەوە وەك تەزکەرەی نفووس گەلێك باری شیعرەکە ڕوون دەکاتەوە. دەزانین هی کام ڕۆژگارە.. هی کام مەڵبەندە.. تێ دەگەین چ جۆرە گۆڕانێك بەسەر ئاخاوتنی ئەو مەڵبەندەدا هاتووە لە چاو ئاخاوتنی ئێستاکەی. بەنموونە لە شیعری نالییەوە تێ دەگەین کە بەری بابان لەو سەردەمەدا وشەی وەهای تێدا بەکار هاتووە کە ئێستاکە وەك تێیدا نەمابێ وەهایە:

دوور لە تۆ ئیدی مەپرسە قوربان
حاڵی نالی کە نە مرد و نە ژیا

وشەی (ئیدی، ئی دی - بەواتای ئیتر) لە ئاخاوتنی ئێستاکەی سلێمانی بەسەرچووە.

هەر نالی خۆی لە جێگەی (ئە)ی ئایندە (دە) بەکار دەهێنێ:

ریشەکەی پان و درێژی بۆ ڕیا خزمەت دەکا
من گریە ئەتۆ خەندە بەیەکدی دەفرۆشین
لێت موعەییەن بێ کە نالی گوڵ بە دڵ پەرژین دەکا

خولاسە نازناو گەلێ سوودی هەیە، بگرە لە سوود بەولاوە تێیدا نییە.

* ئەم وتارە لە دیداری شیعری کلاسیکی کوردی لە سلێمانی خوێندرایەوە
بەیان، ژمارە ٧٢، ١٩٨١

خۆ دیتنەوە لە دوو ڕەخنەی دۆستانەدا

لەو دەمەرا موژدەی نزیکبوونەوەی دەرچوونی گۆڤاری (کاروان)م پێ ڕاگەیەندرا چاوەچاوی هەوەڵ تروسکەی بووم وەکو ئەستێرەی بەیانییان لە ئاسۆی خۆرهەڵاتەوە تریفەکانیم بۆ بنێرێ لەگەڵ بین و بەرامەی نزار و گوڵزارێکی تازە گەشایەوەی ئەدەبی کوردی، کەچی (بەختی خەواڵوو)م کردمی بەو ڕۆژووەوانەی کە لە دەمی بانگی ئێوارەدا وەنەوزی دابێت و خۆی لە تەراویحی نوێژی خەفتناندا دیتبێتەوە. منیش لە ڕۆژی دەرچوونی ژمارەی دووەمدا ژمارەی یەکەمی کاروانی خنجیلانەم پێ بوو بەئەستێرە گەشەی پاش خۆراوا و قومە شەربەتی فتاری بەدرەنگە کاتەوە. تا من چاوم هەڵێنا کاروان بەخۆی و کاڵای گەوهەریەوە لە کۆش و باوەشی گەرموگوڕی مەفتەن و خۆێشاوەندی کورد و کوردستانە ئەزەلی و ئەبەدییەکەی حەسابووەوە و گەشابووەوە.. باڵای بەئاڵو واڵای قەڵەمچنی ئەدیبە هێژاکانمان ئاورینگی پەلکەزێڕینەی دەدایەوە. چیم پێ نەما مەگەر وەك شاباشی دوای ئاهەنگی ئەم ڕیزە دراویلکەی وشەی بەسۆز و پەرۆش لەم گوتارەدا بەرەو هەنگاوی کاروانی پێشڕۆوە هەڵاوێژم و پێی ببمە بەشداریی شەوارە و گۆزەبانەی کۆرپەیەکی نازدار.

ڕاستییەکەی، لە دڵی خۆمدا چاوی تەمام بڕیبووە بابەتێك لەوانەی کەمتر دێنە بەرنیگای خوێنەرانەوە بەڵکو هەر نەبێ بەهۆی تازەییەوە شیاوی یەکەم بەخێرهێنانی چلچرایەکی نوێی ئەدەبی کوردی بێ، بەڵام ڕێکەوت وەها بوو لە ڕوویەڕەکانی گۆڤار و ڕۆژنامەی ئەم دواییەدا نووسینی ئەوتۆ بڵاو بوونەوە ئەگەر زووبەزوو تێبینییان تێدا نەکرێ کزیان بەسەر دەچێ. لە هەوەڵەوە ویستم چەند بابەتێکیان لێرەدا ناوکێڵ بکەمەوە بەڵام خۆم لکاند بەتێر ڕەنگکردنەوەی دوو بابەتی سپیپاتبوویەوەی ڕەخنە لێگیراو کە پێوەندیی هاوبەشایەتیم بەیەکیانەوە هەیە و خاوەنی ئەو دیکەیانم، لە هەردوو کاریشدا مەبەستی سەرەکیم ڕوونکردنەوەیە نەك لەسەرخۆکردنەوە.

أ

لە ژمارە یەکەم و دووەمی (کاروان)دا دوو بەشی گوتاری مامۆستا ڕەئووف ئالانی لە

ژێر سەرەناوی (نرخاندنێك) و (نرخاندنێك دەربارەی زاراوە زانستییەکان) بڵاو بووەتەوە لەگەڵ بەڵێنی دەرچوونی بەشی دیکەشی. هەرچەند وەها پەسەند دەکرێ کە دوای بڵاوکردنەوەی سەرلەبەری بابەت قەڵەمی تێبینیی وەڵامدانەوە بکەوێتە گەڕ بەڵام ئەو بارەی منی تێدام بەبەرییەوە نییە پشووی چاوەنۆڕیی تێدا درێژ بکەمەوە هەر نەبێ لەبەرئەوەی کە بەزەحمەت دەستم دەگاتە چاپەمەنی. ئەو دوو دانەیەش لە گۆڤاری کاروان بە ڕێکەوت تێیان هەڵئەنگووتم جا ئەگەر ژمارەی دیکەی لێ چاپ کرابێ تا ئێستا ١٩٨٣/٢/١٥ بە من نەگەیشتووە. ئەمە لە لایێکەوە، لە لای دیکەشەوە بەهەویا نیم لە ئاست ڕەخنەکانی ماموٚستا ئالانیدا خوٚم دانووسێنم لە هەرچی دەیڵێت و جوابەجێیی لەگەڵ بکەم. هەم لەبەرئەوەی کە کاری وەها لە ڕادەبەدەر درێژخایێنە و هەم لە ڕووی ئەوەوە کە زاراوەکان لە سەرەتاوە بۆ ڕەخنە لێگرتن و عەیب برینیان بڵاو کرانەوە. بەو پێیە نووسینەکەی ماموٚستا ئالانی وەرگرتنەوەی خوایشتی لیژنەی ئەو زاراوانەیە و سپاسی بۆ دەچێتەوە. لێرەدا من تەنها بەسەر ئەو شتانەدا دێمەوە کە تروسکەی زاراوسازی و زماننـاسی لە هەڵگێڕ و وەرگێڕیان هەڵستێتەوە، ئەویش بایی دەسەڵاتێکی لە بارمدا بێت.

١– لەبارەی (شێوە – ڕواڵەت – وێنە)وە:

وەك من بۆی دەچم وشەی شێوە پتر لە (وێنە – ڕواڵەت) هۆگری (بابەت) دەبێت چونکە (ڕواڵەت) ڕووکەشێکی بێ بایەخە (وێنە)ش بەلای شکڵی ناو ئاوێنە و کامێرادا دەچێتەوە. fomی ڕۆژاواییش نەڕواڵەتە و نەوێنە. ئینجا ئەگەر نیو هێندەی (ڕواڵەت و شێوە) چاوپۆشی لە کەرتی دووەمی زاراوەکە بکەین ئەوسا (شێوەپەروەرایەتی) گەلێك بەولای (ڕواڵەتایەتی و ڕواڵەتی) واتای (خۆ پێوەبەستنەوە) دەگەیەنێ کە لە ئەسڵی زاراوەکەدا مەبەستێکی بنەڕەتییە.

٢– لە کوردیدا تەعبیری (پیت بەپیت) بەتایبەتی لە نێو مەلایاندا هێندەی دەقاودەق و پتریش لە باو بوو، هەردووکیان بۆ یەك واتاش بەکار دەهاتن ئینجا هەر کامێکیان پەسەند بکرێ جێی خۆیەتی بەڵام نابێ ڕێگە لەوی دیکە کوێر بکاتەوە.

٣– وشەی (ڕارەو) هەر چونکە لە واتادا بەرتەسکترە لە (ڕێگا – ڕێباز) پتر دێتە ڕەدایێ بۆ واتای (مذهب فلسفی) کە ئەویش بۆ خۆی باریکە ڕێگەیە.

٤– لەگەڵ ڕوونکردنەوەی ماموٚستا ئالانیش من هەر لایەنگیری (گومانگر) دەبم نەك

(گومـانـدار). چـی لـیـژنـەش لـە بـارەی تـێکـرای ئـەم خـاڵـەی گـوتـووە پـێوانـەی زمـانـنـاسـانـەی تـێدا کـراوە. (تـێپـەڕ و تـێنـەپـەڕ) لـێرەدا بـێ دەخـلـە، کـەرتـی دوای (گومـان)یش چ (گر) بێت و چ (دار) هـەردوویـان تێپەڕن هەروەك دەگوترێ بـاجگر دەشگوترێ پارەدار و ملکدار و زەویدار و بەرهەنگدار.. ئەم پاشگرەی (دار) لە (دارشتن - داشتەن)ی فـارسییەوە هـاتووە کە (مضـارع)ەکەی دەبێتە (دارد) و نـاوی کارای لێ پێك دێت و دەبێتە (..دار). ئەو مەبەستەی کە لە واتـای (متشکك)دا هەیە لەگەڵ (گرتن) باشتر دەڕوا نەك لەگەڵ (تملك) کە دەکاتەوە (داشتەن - دارەد - دار) چونکە لە (گرتن)دا (نیاز) ئاشکراترە.

٥- لیژنە لە پەسەندکردنی ئەداتی (ەکی) بۆ نیسبەت نەیویست لە هەموو بارێکدا بۆ هـەمـوو زاراوەیـەك هـەر (ەکـی) بـەکـار بـێت چـونـکـە دیـارە (ی)ی نـیسبـەت هـی بەلاوەنان نییە، تەعبیری (خۆ لێدزینەوەش) هەر لایەنی ناچاری ڕادەگەیەنێ، دیارە ئەگەر (ی)ی نیسبەت بۆ هەموو وشەیەکی دەست دابایە نەلیژنە خۆی لێ دەدزییەوە نەکوردەواریش زمانی لە (لاوەکی، شەوەکی..) دەگێڕا. کەس نالێ و نـەیگـوتـووە (کوردی، بـەهـاری، خۆمـاڵـی..) دەبـێ ڕەش بـبـنـەوە. بـەڵام بێگـومـان ڕستەی (ئەم کێشەیە هۆشەکییە نەك کردەکی) هەڵکەوتووترە لە ڕستەی (ئەم کێشەیە هۆشییە نەك کردی وەیا کردنی). تا ئێرە جوداوازیی بیروڕا لەم مەیدانەی نیسبەتڕا دەگەڕێتەوە بۆ قەناعەتی زماناس و زاراوەساز چونکە هەردوو ڕێباز شوێن پێی ئاخێوەری پێوەیە، بەڵام وا دیارە مامۆستا ئالانی (ی)ی نیسبەت و (ی)ی نـاوی مـەعـنـای بـەلاوە یـەك شتن. ئا لێرەدا قـەنـاعـەت بڕ نـاکـات چونکە هەروەك لە ڕێی قەناعەتەوە (تێپەڕ) نابێتە (تێنەپەڕ) هـەروەهـاش (ی)ی نیسبـەت نابێتە (ی)ی ناوی مەعنا. دەبێ کاکە ئالانی بەرەودوا بگەڕێتەوە و بەنێوان دوو ڕاستـەڕێی ئـەو دوو بـابـەتـەدا سەرەژێر بـێتەوە بێ ئـەوەی تێکـەڵـیـان بکـات. خۆ هەرگیز موجامەلەش لەوەدا نییە کە بڵێم ئالانی یەکێکە لە تاك تاکی ئاخێوەری کوردی لە سەلیقەی هەستیاری زگماك و بێ خەوشەوە کوردانە دادەڕسێتە گوتن و نووسین، کوردانە لە بابەت هەڵدەپێچێت و کوردانە دادەبڕێت و تێ دەکاتەوە. ئینجا ئەگەر ئالانی لەم جووت چاویلکەی بەریانی ڕێزمان پاژنەی تەڕ بووبێ کێ بێ جارەها و بارەها پێڵاوی لە دەقی نووسین ڕوو نەچووبێ.

لە ئاخاوتن و نووسینی ئێستاکەی فارسی و کوردیدا بۆ نیسبەت و بۆ ناوی مەعنا

هەمان (ی)ی درێژی قووچاو بەکار دێت و دەگوترێ – بۆ نیسبەت دەشگوترێ (جوانی – بۆ ناوی مەعنا) لە کۆندا بۆ نیسبەت (یك) و بۆ ناوی مەعنا (یه) بەکار هاتووە. کتێبە کۆنەکانی پەهلەوی و پێش پەهلەوی ئەم جوداییکردنەیان شتێکی دەستوورییە. بە نموونە لە لاپەڕە (١٠)ی کتێبی کارنامەی ئەردەشێری پایەکان – نووسینی بهرام فرەوشی، چاپی تاران ١٣٥٤ – ئەم وشانەی (چاپوکیه، «سواری») لە ناوی مەعنا و وشەکانی (گەرامیك «گرامی، ڕێزدار»، ئەپاریك «بە واتای دیگر، هی تر»، نامیك «نامی، ناودار» لە نیسبەتدراو دەدیترێن. لە نێوان ڕۆشنبیرانی کوردی ئێرانیش ئەم زانیارییە وەك ئەلفوبێی لێ هاتووە بەڵام لای خۆمان مەسەلەکە هێندە ئاشکرا نییە. یەکەم جار لەلایەن د. فارووق عومەر سدیقەوە، کە ئەوسا جارێ خوێندکاریش بوو، باسی بنەچەکی ئەم دوو (ی)ە بەگوتار لە گۆڤاری کۆڕدا بڵاو کرایەوە. بە نموونە وشەی (زندیق، زەندیك) نیسبەتە بۆ لای (زەند). دوور نابینم ڕێژەی (دەرەکی، ناوەکی..)ش لەو وشانەدا پاشماوەیەکی شێواوی ئەم نیسبەتە کۆنەی زمانە ئێرانییەکان بێت هەرچەند ناتوانم بڕیاری لەسەر بدەم چونکە زمانی کوردی بەنووسین شێوە ئاخاوتن کۆنی نەپارێزراوە تاکو بزانین لە کەنگینەوە ئەو ڕێژەیە پەیدا بووە و ئایا لە بنەڕەتەوە (ەکی) بووە یاخود لە (یك)ەوە گۆڕاوە. نموونەکانی مامۆستا ئالانی کە لە لاپەڕە (٧٢،٧١)ی ژمارەی یەکەمی کارواندا بۆ نیسبەتی حیساب کردوون بەشی زۆریان هی ناوی مەعنان. وشەکانی (برایی، هاوبەشی، وشەسازی، داماوی، سەپانی، کەڵەگایی، هەرزەکاری، جودایی، لاوی، گەنجی، ئازایی، ئازایەتی، لاوێتی، گەنجێتی) هەموویان ناوی مەعنان و پێوەندییان بەنیسبەتەوە نییە لەبەرئەمە ڕەخنەیەکی لەسەر بنەمای ئەو وشانەوە هەڵستابن بەرەو بۆشایی دەڕۆن.

وا دەزانم بەکارهێنانی (ەکی) بۆ نیسبەت لە شوێن و باری ئاستەنگدا نووسەر و ئاخێوەر ڕەها دەکات بەنموونە.

تێر بۆ شبعان

تێری بۆ شِبَع

ئینجا ئەگەر ویستمان بڵێن (شبعانی) و ئەو (ی)ەمان بۆ بەکار هێنا هەر دەبێ بڵێین (تێری) کە بۆ (شبع)مان دانا کە ئیتر لەگەڵ (شبعانی)دا تێکەڵ دەبێ بەڵام دەتوانین تا ڕادەیەك چاوپۆشی لەو لەمپەرە بکەین چونکە لە هەموو زمانێکدا وشەی واتا جودا دەگەنەوە یەك فۆرم هەروەك لە عەرەبیدا وشەی (أری – فعل مضارع للمفرد

المتكلم) دەگاتەوە (أرى – فعل ماضی للمفرد الغائب). لەمپەری گەورەی لەوەدا دەبێ کە بمانەوێ ڕێژەی نیسبەت بۆ (تێری – بە واتای شبع) بەکار بهێنین و (ی)ی تێدا بخەینە گەڕ کە هەر دەبێتەوە (تێری). ئینجا ئەگەر هانا ببەینە بەر (ەکی) لەمپەر لە نێواندا نامێنێ.

تێر بۆ شبعان

تێری بۆ شبَع

تێرەکی بۆ شبعانیّ

تێرەکیەتی بۆ شبَعیَ

خۆ ئەگەر ویستمان (شبعانی – تێرەکی) کە ناوی مادەیە بکەینە ناوی مەعنا ئەوسا بەرانبەر (الشبعانیة – کە مصدری صناعییە و ناوی مەعنایە) دەڵێین (تێرەکیەتی) بڕواش ناکەم دەرفەتێکی دیکە لە دەستووراتی زماندا پەیدا ببێ بۆ دەربازبوون لەم ئاستەنگە. ئەو وشانەی کۆتاییان بە (ی)ی درێژی قووچاو دێت وەك (برسی، ترۆزی، سۆفی) ناتوانن (ی)ی نیسبەت بەخۆیانەوە بگرن، ناشبێ خەیاڵ بۆ (برسییانە، ترۆزییانە، سۆفییانە) بڕوات چونکە ئەمانە ئاوەڵکارن، هەرچی وشەی نیسبەتدراوە ئاوەڵناوە. ئینجا ئەگەر نەڵێین (برسییەکی، ترۆزییەکی، سۆفییەکی..) ڕێگەی کورتمان لێ درێژ دەبێتەوە وەیا هەر بە جارێ ڕێگەکە کوێر دەبێتەوە.

لە زۆر شوێنی کوردزماندا ئەگەر ناوی جێگە و ئاوایی وەك (جەلی، داری کەلی، سلێمانی) بە (ی) کۆتایی هاتبێت بۆ نیسبەت دەڵێن (جەلییەتی، داری کەلییەتی، سلێمانییەتی) واش دەبێ کورتی دەکەنەوە و دەڵێن (جەلەتی..). ئەم بەکارهێنانە تا ئێستاکەش باوە و بۆ خۆم گوێبیستی بووم بەڵام خەریکە لە بن شاڵاوی شارستانەتی و خوێندنی نوێدا کەوا گەلێك ئادگاری میراتی تێ دەبات، ئەمیشیان تێ بچێت. باوەڕ دەکەم لەو گوندانەی قوتابخانەیان تێدا کراوەتەوە تەنها بەساڵداچووەکان بزانن بڵێن (سەرووکانییەتی، جیاقووڵییەتی..) هەرچی وەچەی تازەیە خەریکە (دار، دوور، زار، زیر) فێر دەبێ و بەلای ئەو وشانەدا ناچێتەوە کە ماموٚستاکەی لێیان بەڵەد نییە.

لە کوردیدا (ی)ی ناوی مەعنا هەر بەو وشانە دەوێری بیانکاتە ناوی مەعنا کە ئاوەڵناون و وەسفی مادە دەکەن نەك خۆیان مادەن. وەك: جوان، جوانی – شیرن، شیرنی – ناسك، ناسکی – دزێو، دزێوی.. زمانی کوردی وێڕای (ی) سێ ئەداتی

دیکەی هەیە بۆ دارشتنی ناوی مەعنا:

١- ئەداتی (ەتی) وەك: پیاو، پیاوەتی - دایك، دایکەتی - برسی، برسییەتی..

٢- ئەداتی (ایی) ئەمەیان بۆ مەبەستێکی ورد لەکار دێت: بەنموونە، وشەی (درێژی) بۆ (مطلق الطول) دێت بەڵام کە ویستت (هەندێك طول) نەك (مطلق الطول) دەربـبـڕیت دەڵـێیت (درێژایـیـی) ژوورەکـە، شیـرنـایـیـی شەکرەکە، ڕوونـاکـاییی پەنجەرە، بەرزاییی شاخەکە، سەوزاییی گیاکە).

٣- ئەداتی (ایەتی) بە زۆری بۆ دەرخستنی پێوەندیی نێوان مرۆڤ بەکار دێت وەك (خزمـایـەتی، دوژمـنـایـەتی، دۆسـتـایـەتی، کوردایـەتی، قـەومـایـەتی، مەردایەتی، کەسایەتی، ڕابەرایەتی، عەبدایەتی..). هەر ئەم ئەداتەیشە دەتوانێ ناوی مادی ڕەق و زەقی بە پۆز وەرگێڕێ بۆ ناوی واتا وەك (بەردایەتی - التحجر، الحجریة، گەچایەتی، الجیریة، خۆڵایەتی، ئاسنایەتی..)

زۆرینەی ئەو وشانەی دەنگی ئەلفیان تێدایە وەك (برا، گەدا) ئەلفی (ایەتی)یان دەسووێت و دەبنە (برایەتی - نەك برایایەتی - گەدایەتی نەك گەدایایەتی..) لە شوێنی دیکە، دەمێکە ئەم دیاردەیەی تێچوونی ئەو ئەلفەم ڕوون کردووەتەوە لێرەدا ناچمەوە سەری..

نووسەرانـی سلـێمـانـی بـەپـێی ئـاخـاوتـنـی نـاوچـەیـی لـە جیـاتـی (برسییـەتی، ئەمینداریەتی، ئیتالییەکان..) دەنووسن (برسێتی، ئەمینداریێتی، ئیتالێکان..) هەرچی زۆربەی کوردە جۆرەکەی دیکە کە بەکارهێنانی ڕەسەنە پێڕەوی دەکەن، ڕەسەنایەتیی ئەو جۆریان لە دوو بەڵگەوە بەئیسپات دەگات: بەڵگەی یەکەم ئەوەیە کە زۆرینەی هەرە زۆری کـورد دەڵـێ (بـرسیـیـەتـی، وەلـیـیـەتـی..) بـەڵـگـەی دووەم ئـەوەیـە کـە ئـاخـێوەری سلێمانیش لە ناچاریدا بادەداتەوە بۆ ڕێبازە ڕەسەنەکە کە مەجبوورە بڵێ (ئیتاڵییە هـونـەرمـەنـدەکـان). چـارت نـاچـارە بـڵـێی (برسییـە هـەژارەکـان) مـامـۆسـتـا ئـالانیش بە ڕێبازی ئاخێوەری سلێمانی بۆ (لاوێتی، گەنجێتی..) چووەتەوە. هەر چۆنێك بێ ناشێ ڕێبازە ڕەسەنەکە ڕێی لێ بگیرێ، تەنانەت لە وشەی وەك (ڕۆشت، گەشت)یشدا ناشێ (ڕۆیشیت، گەیشیت) کە ڕاستترە کوێر بکرێتەوە. بێخود دەڵێ (لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە تۆراوە دڵی من). نالی دەڵێ (کێ دەستی دەگاتە بەی و ناری نەگەیشتووت). حاجی دەڵێ (کە پیر بووم تێ گەیشتم دەستی گرتم). ئەدیب لەسەریەتی لەمانە و لە هەرچی

وەك ئەمانە هەیە خۆی لە ڕێبازە ڕەسەنەکەی کوردی ڕابهێنێ. ئێمە لە سەرەتاکانی ڕەنگوڕێژکردنی شێوازی ئەدەبیی کوردیداین، چی ئێستاکە ڕەگ دابکوتێ دەبێتە شەقامەڕێی تەعبیری کوردی. ئەو زمانەی شێوەی ئەدەبییان دەقی گرتووە لە ماوەی ٥٠ ساڵدا یەك پیتیان لێ ناسووێ و ناقرتێ. کورتکردنەوەی بێ حیساب لە شێوە ئاخاوتنی ڕەمەکیدا دەبێ تا ئەوەی خەڵقی توونس لە ئاخاوتنی یەمەن ناگەن، سنەییش زەفەر بەوتوویژی ئاکرێ نابات. چەندێکی بلوێ لە پاشماوەی کۆنە زمانەکەمان بپارێزرێ سوودی خۆمانە چونکە هەتا بەرەو دەق و دەستووری ڕەسەنەوە بڕۆین پتر خەڵقی تێدا کۆ دەبێتەوە و لە یەکدی حاڵی دەبن. کوردی لەو دوو هەزار ساڵەدا هێندەی لێ سوواوە لە لزووم بەدەر بێ.

بەر لەوەی لە بەشی یەکەمی گوتارەکە بڕۆم بۆ بەشی دووەمی چەند وردە تێبینی هەن پێیاندا تێپەڕ ببم:

کەرتەکاری (گر) و پاشگری (گەر – بووەتەوە «گر») لە یەکدی جودان: هەرچی (گر)ە کەرتێکی کاری (گرتن)ەو ناوی کارای لێکدراو (بەتەعبیری جاران اسم فاعلی مرکب) دروست دەکات وەکو کەرتی زۆرینەی کارەکانی دیکە (جلشۆر، نانخۆر، باجگر، سەرتاش). بەعادەت کاری تێنەپەڕ لەگەڵ وشەی (صفە) و لەگەڵ ئاوەڵکاردا لێکدراوی ئەوتۆیی دروست دەکات چونکە بەرکاری ناوێت وەك (خۆشڕۆ، سەرەڕۆ، بەسەرهات، زۆروەڕ..) هەرچی (گەر – لە بەشی زۆری وشە لێکدراوی ئێستاکەدا بووەتەوە «گر») بارتەقای (ەوان) لەگەڵ ناو دێت و سیغەتی لێکدراو دەکاتە ناوی کەسابەت وەك (ئاسنگر، مزگر – دەرگەوان، پاسەوان).

لە وشەی (نێرکە پیاز)دا بەشی یەکەمی وشەکە لە (نێرەك)ەوە نەهاتووە بەڵکو لە (نێرەك)ەوە سوواوە. بە ئەسڵ (نێرتکە پیاز و دەستکە قوراده) بووە. ئێستاش لە هەندێ ناوچەی عەشیرەتیدا پیرەکان، بگرە زۆر کەسیان (نێرتك و دەستك) بەکار دەهێنن، هەروەك وشەی (قەننە)ش دەکەنەوە (قەڵنە) کە پتر بەرەو (قەلوون و قلیان)ەوە چووەتەوە.

وشەی (ڕێژە) بۆ (صیغە) دەست دەدات وەك (ڕێژگە) هەرچی (ڕێژگە)یە وەك (ئێستگە، بنگە، شەڕگە..) ناوی شوێنە (نەك ئاوەڵناوی شوێن). وشەکەش لە (ڕێشتن)ەوە بەربووەتەوە کە بە هەڵە وەیا بۆ سووککردن دەکرێتە (ڕشتن) بەڵگەش

ئەوەیە کە لە ئایندە و فەرماندا ئەو (ی)ە دێتەوە:

ئاوەکەم ڕێشت

ئاوەکە دەڕێژم

ئاوەکە بڕێژە

(ڕێژە و پێژە)ش هەر بەڵگەن.

لە وشەی (کەڵەمێرد)دا ئەو (ە)یە کە فەتحەی عەرەبییە نێوبەند نییە. دەنگێك دەبێتە نێوبەند (ناوگر) کە بترنجێتە کلێشەی وشەوە نەك بهێتە نێوان دوو وشەوە. بە نموونە لە وشەکانی (بزووتن، بزاوتن – بووردن، بواردن) ئەو ئەلفە نێوبەند (ناوگر)ە. بەلای منەوە دەنگی (ر)یش لە (گرنج)دا ناوگرە ترنجاوەتە کلێشەی (گنج) هەروەها (ر)ی (قرژ) چووەتە ناو (قژ).

دەڕۆم بۆ ژمارە دووی کاروان:

کاتی خۆی کە ڕەخنەکانی مامۆستا ئالانی بۆ کۆڕی زانیاریی کورد هاتن گەرماوگەرم لیژنەیەك – بەسەرپەرشتیکردنی خۆم دەستی دایە ڕێکخستن و ئامادەکردنی ئەو ڕەخنانە و هی دیکەش کە لە نووسەری دیکەوە هاتبوون و بۆ بڵاوکردنەوەیان. وێڕای ئەو ڕەخنانە، ئالانی، ڕاسپاردەی بەنرخی دیکەشی بۆ کۆڕ جێبەجێ کردبوو لە بابەتی فۆلکلۆر و کەلەپوور. خەریکی ڕێکخستنی ئەوانیش بووین بەڵام ڕێکەوت وەها بوو بەر لە سازدانی ئەو کارانە پێوەندیم بە کۆڕەوە نەما، زۆریشی نەبرد یاسای تازە دەرچوو، (دەستەی کوردی) خستە شوێنی کۆڕ و ئەو بووە بەرپرس.

دەمەوێ زۆر بەخێرایی لە بەشی دووەمی نووسینی مامۆستا ئالانی دەرچو، بۆ هەر مەبەستێك بێ (قسە ڕستنەوە) بەجێترە لە (قسە کاوێژکردنەوە). ڕەنگە (هاوبەندی)ش لە (هاودەنگی) بۆ (ترابط) لەبارتر بێ ئەگەر تارمایی (هاونیری) بۆ خۆی نەباتەوە.

(ژیربێژی) بۆ هونەر وەیا زانستی (منطق) و (ژیربێژ) بۆ کەسێکی (منطق زان) بێ و (ژیربێژەکی) بۆ نیسبەتَ وەلای (ژیربێژ) و (ژیربێژییەکی) بۆ نیسبەت وەلای (ژیربێژی) کرە ناکەن، هەرچی (ژیربێژانە)یە ئاوەڵکارە وەك بڵێی: ژیربێژانە دەدوێ، کوردانە دەپۆشێ، مەردانە هاتە کایەوە. وشەکان لەم ڕستانەدا وەسفی کار دەکەن نەك کارا (فاعل).

ئەگەر (پۆلاندن) بۆ تەسنیف ببێتە دەستووری داتاشینی (کار) لە (ناو) خزمەتێکی

گەورە بە زمانەکەمان دەگات هەرچەند لە پۆلاندنیشدا هەر واتای کۆ و کۆمەڵ و ئاپۆرە وەردەگیرێ نەك واتای (جۆرجۆر و خواروژوور) کە لە (صنف)ی عەرەبی classی ئینگلیزی وەردەگیرێ. بەڵام لزووم نابینم بینی پێوە بنێین و بڵێین (کابرا چەتری لێ دا و خۆی عەلیشیشاند..) مەگەر بە نیازی گەپ و گاڵتەکردن بێ.

وشەی (ڕەخسکان) لە ئاخاوتندا باوە هەرچەند لە هەموو هەرێمێکیشدا ئاشنا نەبێ. ئەم نەبیستبوونەی ئەدیبەکانمان کە دەچێتەوە بۆ دوو هۆی سەرەتایی، یەکیان نەگەڕان و سەر لێنەدان. دووەمیان نەبوونی چاپەمەنی لە هەموو هەرێمەکاندا، تا ئەم نەبیستبوونە زۆر جاران دەمەتەقەی هەڵستاندووە تەنانەت جارێکیان نووسەرێکی سەر بەزمان لە ئاست وشەی (چیم) بەواتای (فریز – فریزوو) وەها نەسەلمێن بوو هەر لە بنەوە ئینکاری هەبوونی دەکرد. کەچی فریزجار بەواتای چیمجارە. ئەو پێمەڕەیەی بۆ کێلانی زەویی چیمجاڕ دروست دەکرێ پێی دەڵێن (پیمەڕەی چیمبڕ). نووسەرێکی دیکەش بەرانبەر وشەی (ڕایەخ) سەری لەو (ی)ەی ناو وشەکە سوڕمابوو، بەدرێژی لە تەعلیلی پەڕینەوەی یێیەکە بۆ ناو وشەکەی دەکۆڵییەوە چونکە هەر گوێبیستی (ڕاخستن، هەڵخستن، خستن..) بوو‌بوو کەچی فۆرمی وشەکە (یەخستن، یێخستن، ئێخستن، هێخستن)ە لە هەمووشیاندا دەنگی (ی) هەیە کە ئیتر دیارە (ڕایەخ) لەوان کەوتووەتەوە. گۆرانیبێژی کۆیی (حوسێنی حەبەتۆز) بەر لە ٥٠ ساڵ پتر قەوانی دەرکرد دەڵێ (هات کاروانێ کەرداران، یێخستیان لە بن داران، لێدەن دەردی حەڵۆکێ..). وشەی (تێ وەرێخ) لە دوو پێشگری (تێ، وەر) و کەرتێکی بەرایی (یەخستی) پێك هاتووە. هەر لەو جۆرەی گوێبیست نەبوونە جارێکیان دوو فەرهەنگنووسی کوردی لە وشەی (فروسمان) کە من لە نووسینمدا بەکارم هێنابوو ڕامان و نەیانبیستوو کەچی لە زۆر شوێنی بەری سۆران بە واتای (ئەفسوون لێ خوێندن، تەڵەسم بەندکردن) لە گەڕدایە. یەك لەو دوو فەرهەنگنووسە (زەبیحی) دواتر پێمی گوتەوە کە توێژینەوەی لە وشەکەدا کردووە لە خەڵقی باڵەکەتیی بیستووە لە جیاتی فروسمان دەڵێن (فلیسمان). وا دیارە وشەی (ڕەخسکان)یش بۆی ڕێك نەکەوتووە بەر گوێگری بەری بابان کەوتبێ. دەنگی (ك) لە وشەسازیی کوردیدا دەورێکی چالاکی هەیە، لێرەدا کارمان بەیەك باری ئەو دەورە هەیە کە دەبێتە پاشگری کار و زێدە واتایەکی تێدا پەیدا دەکات. پاشگری (کا) لە چاو پاشگری (ا) خەستوخۆڵییەك وەیا شێوەگۆڕییەك لە وشەدا پەیدا دەکات. بە نموونە، لە ڕەگی

(بزڕ)ەوە بە هۆی پاشگری (ا) کاری (بزڕان) پەیدا دەبێ. کە پاشگری (کا)ی پێوە لکا دەبێتە (بزڕکان) شێوەیەکی نوێ بۆ (بزڕکاو) پەیدا دەکات لە چاو (بزڕاو). وشەی (پەشێو) دەبێتە (پەشێوان) و دەشبێتە (پەشێوکان) کە سەختترە لە پەشێوان، هەر خۆشیەتی بووەتە (پەشۆکان). دوور نابینم (هەڵپڕوان) و (هەڵپڕووکان)ش دوو دڵۆپی ئەم خورگەیە بن. نووزانەوە بنگەی وشەی (نووسکانەوە)یە بەڵام دەنگی (ز) بەجیرانەتیی دەنگی (ك) بووەتە (س) چونکە هەردووکیان واتە (س، ك) دەنگی کپن هەرچی (ز)ە ئاوازەدارە لەبەر خاتری (ك)ەکە خۆی کپ کردووە وەك کە وشەی (نازك) کە لە (ناز)ەوە هاتووە بووەتە (ناسك) لەبەر هەمان سەبەب، (بازوو)ش بووەتە (باسك). هەرچی وشەی (ڕەخسکان)ە خزمی نزیکی (ڕەخسان)ە و هەردوویان لە واتادا بە (ڕەخسین و ڕەسین) دەگەنەوە، بەڵام لە (ڕەخسکان)دا زێد هێزێك هەیە ئەگەر (کۆگر) بە (جامع) وەربگیرێ (کۆنەگر) نابێتە (مانع)، دەبێتە ئەو شتەی هەندێکان دەگرێ و هەندێکان ناگرێ. بۆ ئەوەی ببێتە پێچەوانەی (کۆگر) دەبێ بگوترێ (هیچنەگر) ئەوساش (هەمووگر) پەسەندتر دەبێ لە (کۆگر). بەڵام (هیچنەگر) هەر لە بەرانبەر (کۆگر، هەمووگر)دا دەسازێ نەخۆ (مانع) (هیچنەگر) نییە.

لە کۆتاییی ئەم پێداچوونەوەیەدا دەڵێم ماندووبوونەکەی ئالانی جێی سپاسە و دەبێ بەوپەڕی هەناسەدرێژییەوە لەگەڵ زاراوەکاندا خەریك بێ. منیش ئەگەر چاوم بە نووسینەکانی کەوت و بەچاکم زانی پێیاندا بچمەوە تا پێم بکرێ تێبینییەکانم بۆ خۆی دەنێرم بەمەرجێك ئەدرەسی بزانم. زۆریش گوشاد دەبم هەر جارەکە دەبینم نووسەران لەو زاراوانە وشە وەردەگرن و بەکاری دەهێنن، وەك بڵێ حەسانەوەی ئەو باغەوانە هەست پێ دەکەم کە دەبینێ نەمامەکەی شین بووە و بەریشی گرتووە.

ب

لە (العراق)ی (٩)ی شوباتی ١٩٨٣، لە ژێر سەرەناوی (وێنەی هونەری لە شیعری حاجی قادری کۆیدا) مامۆستا عەبدوڕەزاق بیمار بەدوا شیکردنەوەی چەند نموونەیەك لە نیگارکێشیی هەستیارانەی بەهارییەکەی حاجی دەنووسێ: «جا لەم ڕووەوە وتەکەی مامۆستا دانەری کتێبی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی) بە ئاسانی ڕەت دەکرێتەوە کە لە لاپەڕە ١٩٩دا گوتوویەتی:

«یادی گوتەیێکی تری (دڵدار) دەکەمەوە کە دەیگوت حاجی قادر لە بەهارییەکەیدا

شوێنپێی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم)ی نالیی هەڵگرتووەتەوە و ئەوسا من ئەمەم لە دڵدار نەدەسەلماند کە چی ئێستا وەك بەدیهییە ئاشکرایە لەبەرچاوم چی دڵدار دەیگوت ڕاستە».

چونکە دانەری ئەو کتێبە منم پێویست بوو لێرەدا نەختێك ڕووناکایی بۆ لای ئەو شوێن پێ هەڵگرتنەوەیە و ڕەتکردنەوەکەی بهاوێژم.

دەبێ لە پێشەوە بڵێم شوێن پێ هەڵگرتنەوەی نالی لەلایەن حاجی قادرەوە نەکەمایەتیی تێدایە نەبلعاتێکیشە لە کەس بەعەیب بگیرێ. لە نێوان شاعیرانی کورددا وێڕای شوێن پێ هەڵگرتنەوە (تضمین وقتباس)یش بەرچاو دەکەوێ کە پتر لە نزیکەوە خوولیای شاعیر بە غەیری خۆیەوە دەلکێنێ. نالی کە دەڵێ:

نـاری سینــەم گــەر نـەبێ غـەرقم ئـەمن
ئـاوی چـاوم گـەر نـەبــێ سووتـاوم ئـەز

یەکسەر واتاخوازیی لەم بەیتەی (ابن الفارض) کردووە:

فلولا زفيري اغرقتني ادمعي
ولولا دموعي احرقنتي زفرتي

بەلام نالی مەهارەتێکی تێدا بەکار هێناوە وا بزانم لەو کتێبەی (چەپکێك..)دا ڕوون کراوەتەوە. جارێکیان باسی ئەم ئیقتیباسەم بۆ (بلە) کرد. لە پێشەوە نەیسەلماند بەڵام کە گوتم ناشێ نالی شیعری تەسەوفی وەها.. قسەکەی پێ بڕیمەوە و گوتی کە تەسەوفت ناو هێنا سەلماندم.

حاجی قادر دەڵێ:

بە (تضمين) بەیتەکی نالی دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن من بە ئەو نابم خەزەف قەت وەك گەوهەر نابێ
«کەمەندی زولفی دوو لانە لەبۆ گەبر و موسڵمانە
دەکێشن بێ محابانە چ لەملابێ چ لەولابێ»

پێنج خشتەکی لەلایەن کورد و غەیری کوردەوە جۆرێکە لە تێك ئالانی دەروونی و ڕواڵەتی شاعیر و شاعیر..

(تلميع)یش هەر لەم بابەتانەیە.

ئەمانە هەمووی لە نێوان کورددا باو بوون بەڵام ئەوەی پێی دەگوترێ (معارضە) لە کوردەواریدا بەرچاو ناکەوێ، هەر نەبێ من نەمدیتوە بەڵام وا بووە دوو شاعیر هەمان پارچە هەڵبەستیان لە شیعری بێگانەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی وەك كە بێکەس و گۆران کردیان. دەشبێ ئەم بابەتانە تێکڕایان خۆ تاقیکردنەوە و خۆ بە خەڵك گرتن و خۆ نواندنیان تێدایە هەرچەند ئەم نیازانەش ڕێ لە هەڵچوونی عاتیفە ناگرن، بگرە وەها بووە لە پێنج خشتەکیی سەرکەوتوودا سۆزی شاعیری دووەم سەر دەکات کە بەئاهەنگی سەد لە سەدی شاعیری یەکەم دەدوێت:

دڵـی بـردم بـەنـاز و عـیشوە دیسان شۆخـی عـەیـاری
فریبی دام بە چاوی مەستی خۆی مەحبووبی سەححاری
لـە هـیـجرانـی تـەقم کرد ئەی ڕەفیقـان کوا مەدەدکاری
ئـەمـان مـردم عـەلاجـێ سا لـە ڕێی پێغـەمبـەرا چـارێ
وصال یا قتل یا تەسکین لە هەر سێ بۆم بکەن کارێ

سەرلەبەری دیوانی شێخ ڕەزا تاکە یەك غەزەلی تێدا بۆ سۆزی دڵداری تای ئەم پێنج خشتەکییەی کردبێتەوە کە لە بڵێسەی کوردییەوە ئاگری تێ بەربووە. (معارضە) بەو شیعرە دەڵێن کە لە کێش و قافیەی شیعری بەر لە خۆی هەڵبەسترابێ وەك کە ئەحمەد شەوقی موعارەزەی قەسیدەی ئیبن زەیدوون:

أضحى التنائى بديلا من تدانينا
و ناب عن طيب لقيانا تجافينا

دەکات و دەڵێت:

يـا نـائـح الـطـلـح اشبـاه عـواديـنـا
نـأسى لـواديك أم تشحـى لـوادنـيـا

ئەگەر بەهارییەکەی حاجی لە کێش و قافیەی قەسیدەکەی نالی بایە پێی دەگوترا (معارضە). لەلایەن کێشەوە هەردوویان لە یەکدی نزیکن تا ئەوەی هەندێ شاعیریش فەرقی پێ ناکەن، بەشێکی بەرچاوی (مصدر) وەیا (عجز)ەکانی بەهارییەکەش وەك دێرە شیعرەکانی نالی دەبنە ١٤ بڕگە بە نموونە، (لە خەو هەڵستە زەمانێ بچینەوە ئەولا) ١٤ بڕگەییە، صەدرەکەش ١٥ بڕگەییە.

لەم بوارەدا دەبێ ڕاستییەکی گرنگی دیکەش ڕوونکەرەوەی شوێن هەنگاومان بێ،

داسەپاندنی بڕیاری (نییە) پتر موحتاجی بەڵگەیە لە (هەیە) چونکە مەبەستی (هەیە) بە تاکە یەك بەڵگە ئیسپات دەکرێ وەك ئەوەی گوێت لە خشپەیەك بوو و دەنگت دا (کێی؟) بە تاکە وەڵامی (منم) دەزانرێ خشپەی بەنیادەمە. بەڵام کە وەڵامێکت وەرنەگرتەوە جەوالێك بەڵگەت دەوێ تا ئیسپاتی (بەنیادەم نەبوون)ی خشپەدارەکە دەکەیت، ڕەنگە یەك بەڵگەشت چنگ نەکەوێ. لەگەڵ ئەمەشدا بڕیاردان لەسەر هەبوونی خزمایەتی لە نێوان ئەو دوو قەسیدە بەناوبانگەدا تا ئەوەی خەیاڵ لە (شوێن پێ هەڵگرتنەوە) بکەین بەبادی هەوا نابێ بەتایبەتی کە دەنگ و سەدای ئیعتیراز بڵند بوو، پێویستە لێرەشدا (منم)ێك بە خەبەر بهێنین.

ئەوسا لە (چەپکێك..)دا کەس بەرهەڵست نەبوو تاکو بەڵگەکاریی تێدا بکەم، قسەشم لە دڵدارەوە دەگێڕایەوە کە ئیتر لزوومم نەدەدیت بە بەڵگە و نموونە هێنانەوە لە سیفەتی (شایەد)ەوە، ببمە داواکار.

بەڵگەی ئەم شوێن پێ هەڵگرتنەوەیە لە چەند لایەکەوە تێك دەکەنەوە، نالی شاعیرێك بووە لە سەرامەدی شاعیرانی سەدەی نۆزدەم، چ سەیر لەوەدا نییە شیعری بێیتە ئەو (بەردەعازەبانە)یەی گەنجی لە خۆڕازی هێزی خۆی پێ تاقی بکاتەوە. ئێمە بڵێین و نەڵێین نموونەی زێدە باڵا لە هەر هونەرێکدا هەبێ دەبێتە (سەرمەشق). حاجی قادر لە چەندین جێگەدا باسی نالی و شاعیریەتیی دەکا. وەك دیتمان (تضمین)یشی لە شیعری کردبوو، لەو (تضمین)ە بەهێزتریشی هەیە کە دەڵێ:

زاهیرەن شیعرم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە
تاڵعم بەرگەشتەیە بەدبەختە بەختم نووستووە

پێم بڵێن کام شاعیری نوێخوازی کوردی لە تاووتینی گۆران ڕەها بووە؟ ڕەهابوونی چی؟ هەرچی هەیە دەڵێ گۆران دەروازەی شیعری نوێی کوردی خستە سەر گازەرای پشت، واوەی گۆران لەم ڕۆژەدا کام شاعیر سەرەتاتکە لە شیعری شێرکۆ بێکەس ناکات؟ ئینجا ئەگەر شاعیرەکانمان لە هەڵبەستدا باسی گۆران و شێرکۆ نەکەن و لە تۆژینەوەی ئەدەبیدا ناویان بهێنن خۆ حاجی قادر لە شیعردا خۆی بۆ نالی شکاندووەتەوە، ئینجا هاتووە خۆیشی بەو (و بە کوردی) گرتووە. لەمە زیاتر چیمان دەوێ بیکەین بە ڕووناکی بۆ ناو دەروونی حاجی تا شەبەنگی نالیی تێدا بدۆزینەوە؟ بە خەیاڵ لە حاجی بپرسین ئایا نالی و شیعرەکانی چ ئەسەرێکیان بووە لە ویژدانی

ئەودا دەبێ چ وەڵامێکیان بداتەوە؟ ڕەنگە پرسیارەکەمان لێ بەعەیب بگرێ چونکە خۆی بە شیعری پاتەوپات ئەو ئەسەرەی کردووەتە بەڵگەنەویست. خۆ ئەگەر بگوترێ حاجی باسی شاعیری دیکەشی کردووە و هەڵی داوەتەوە دەڵێم:

١- باسی شاعیر و ئەدیبێکی بەقەدەر نالی نەکردووە.

٢- شیعری کەسی دیکەی بە (تضمین) نەهێناوەتەوە.

٣- لە نالی و کوردی بترازێ خۆی بەکەسی دیکە نەگرتووە.

بەدوا ئەمانەدا دەڵێم:

٤- شوێنپێی غەیری نالیی هەڵنەگرتووەتەوە.

لە فەرزی یەکێك بۆم ئیسپات بکات کە حاجی بۆ غەیری نالیش دەروون کرایەوە بوو ئەوسا کاری من ئاسانتر دەبێ چونکە بەڵگەیەکی تازەم بەدەست دەکەوێ و ژمارە (٥ -)ی دەدەمێ و دەیخەمە ڕیزی بەڵگەکانی سەروو.

وردبوونەوە لە شیعرەکانی حاجی دەری دەخات کە لە مەیدانی (نالی نەوازی)دا حاجی بە سێ پلەدا تێ پەڕیووە، یەکەمیان ئەوە بوو گوتی (من بە ئەو نابم - وەیا ناگەم). دووەمیان ئەوە بوو گوتی (بەیتم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە). سێیەمیان ئەم بەهارییەیە کە بینبڕکێی تێدا کردووە لەگەڵ (قوربانی تۆزی ڕێگەتم) هەتا شاعیریش شاعیر بووبێ نەیتوانیوە هێندەی بەهارییەکە ڕاستی نموونەی سەرمەشقی کردبێتەوە لەوەشدا حاجی سەد جاران ئەو نەرمە چرپەچرپ و منگەیە ڕیسوا دەکات کە لە بن لێوانەوە دەڵێ حاجی لە شۆرەتی شاعیرییەتدا قەرزداری قەومایەتییەکەیەتی مایەی شانازی حاجی و ئێمەیشە، بەڵام هەزار قەومایەتی و حەقپەرستایەتی و مەلایەتی بەسەر یەکدا کەڵەکە بکەن (بەهاری) وەها پاراو و ئاورینگدا و ئەفسووناوی نازێن ئەگەر شاعیرایەتیی لەگەڵدا نەبێ. جاروبار حاجی بە زاری خۆی دەڵێ گلەیی لە کەموکوڕیی ئەم شیعرەم مەکەن چونکە دەمەوێ (.. لەم بەند و باوە دەربچن) کەچی لە بەهارییەکەیدا لە پشت پەردەیەکی تەنکی وەقاردا ئەو هەڵبەستە دەکاتە بەڵگە بۆ زمانی کوردی کە بەلاغەتێکی هەیە هیچ زمانێ نایگاتێ). حاجی ئەو لە خۆ ڕادیتنەی ناو بەیتی (زاهیرەن شیعرم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە) لەم بەهارییەدا بە ئیسپات دەگەیەنێ چونکە بەڕاستی نموونەیەکی هەرە پێشکەوتووی هونەری شیعرە بە

ڕوخسار و ناوەرۆکەوە، لە کوردی و غەیری کورددا، خۆ هەتا خەتمی کەلام بە شیعری شیرین هاتبێ شیرنتر نابێ لەمە.

بەهەمەحاڵ دەرخستنی مەهارەت و پەنجەڕەنگینی و ئارایشت و سۆز و هەستی بریندار و هەنیسکی غوربەت و واقیعییەت و ئەو جۆرە دیمەنانە لەو بەهارییەدا گەلێکی بەبەرەوە هەیە کە دەبێ لەلایەن بەڵەدی زانستە ئیسلامییەکان و ئەدەبی کلاسیکییەوە تۆژینەوە و شیکردنەوەی بیندرێژی تێدا بکرێ. هەتا تێ دەگەین وەیا تێ ناگەین لە بەیتی:

پیاڵەیی زەڕی نەرگس لەسەر کەفی سیمین
لە بۆ نثاری مهیایە پڕ لە زێڕی طلا

چۆن شیا (ظرف)ی نێرگز خۆی زێڕ بێت و (مظروف)ەکەشی (زێڕی طلا) زێڕ بێت و هەردووکیشیان (ظرف و مظروف) ئەو زەردابییەی ناو نێرگزەکەن؟ تا تێ دەگەین شەکەت دەبین.

نالی ڕاسپاردەی بە بادی (خۆش مرور)دا بەڕێ دەکات، حاجی قادریش لە مەهارەتی خۆیەوە (بەختی خەواڵوو) دەدوێنێت و گرۆچکەکانی هەناوی بەرەو کوردستان بەڕێ دەکات. دیارە بەختیش پتر لە بای چالاك پێوەندیی بە مرۆڤەوە هەیە جێی خۆیەتی بە دەنگ بێت و بکەوێتە وتوویژ.. لەوە بەولاوە ناوەرۆکی هەر یەکێك لە دوو قەسیدەکە دەبێتە تەرجومانی ئەو گیانەی ئاوە ئاگرینەی بورکانی خۆی وەدەر دەنێ. هەروەك لە (معارضە)دا دوو قەسیدەی لە یەکدی ڕاماوی هاوکێش و هاوقافیەش دەبێ ناوەڕۆکیان جودا بێ دەنا قەسیدەی (معارض) لە بایەخ دەکەوێ و دەبێتە لاساییکردنەوە، لە شوێن پێ هەڵگرتنەوەشدا دەبێ ناوەرۆك جودا بن تەنانەت لە یەکدی نزیکبوونەوەیان لە بەیت و دوو بەیتدا قەسیدەی دووەم دانالەنگێنێ. بەنموونە، حاجی قادر کە دەڵێ:

ئەگەر منم لە فراقیان کزەم لە جەرگەوە دێ
ئەگەر دڵە وەکو جەرگم دەڵێی ئەوا سووتا

قسەکانی خۆیان لەو دوو بەیتەی نالی دەخشێنن:

سووتا ڕەواقی خانەیی صبرم دڵ و دەروون
نەیماوە غەیری گۆشەیی ذکرێکی یا صبور

لەم شەرحی دەرد و میحنەتە لەم سۆزی غوربەتە

دڵ وەختــە بــێ بــە ئــاو و بــە چـاوما بـکا عبـور

خزمایەتیی واتای ئەم بەیتانە هەر بۆیە لەسەر حاجی قادر بەلاساییکردنەوە و واتا خواستنەوە حیساب ناکرێ چونکە مەحکەمی و (اصالة)ی سەرلەبەری بەهارییەکە لە توهمەی وەها دەپارێزێ، ئەویش وەکو نالی لەبیرکردنەوەدا هەستی ئاگر تێبەربوون دەکات، ئیتر چۆن نالێ سووتام.

هــەروەك حــاجــی شاکـاری نـیـیـە بـەرانـبـەر بـەهـارییـەکـەی ڕاوەستـێ، سالمیش هەڵبەستێکی نییە بگاتە ئەو وەڵامەی کە بە (بادی سەحەر)دا بۆ نالیی دەنێرێتەوە.

قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادەکەی سەحەر

وەی پەیکی شارەزا بە هەموو ڕاهی پڕ خەتەر

نە سەیرە و نە لە سالمیش بە عەیب دەگیرێ کە لە جوابدا بەوشەکانی نالی دەست پێ بکاتەوە و هەمان بادی خۆش مرووریش بکاتەوە بە پەیکی نامەهەڵگر چونکە ئەو یەکسەر لەبەر تین و تاوی پۆلووەکانی نالی دڵی خۆی دەتاوێنێتەوە. لە سالم و حاجی بـترازێ (مـصبـاح الدیـوان)یش شیـعرێکی نـەگوتـووە هـاوتـای پێنج خشتـەکییـە بـێ پـەردەکـەی بـێ کـە ڕاستـەوخۆ لـە (مستوره...)ی نـالـیـیـەوە تیشکی داوەتـەوە، تـەنـانـەت سەرنجم بۆ ئەوە دەکشێ کە (مصباح...) بە ئانقەست چوار میسرەعی هەرە پڕ هەست و خوستەکەی وسفی یاری هێناوەتە سەر قافیەی قەسیدەی (مستوره..) کە کێشیشیان لەگەڵیدا پێکەڵن

وەك تازە هەڵووژێکی لە ناو دوو لقەدا بێ

وا ڕێك گوشرابێ کە لە دوو... هەتاد..

بەش بەحاڵی خۆم هەستی سەربڵندی دەکەم لەوەدا کە سێ کەڵەشاعیری کورد بە ڕەفاقەتیی سەرامەدێکی شیعری کوردی بەسەر خۆیاندا زاڵ بووبن.

ئێستا بە ئیزنی کاکە بیمار وا پەسەند دەکەم هەڵەی ئەو بەیتانەی بە نموونە لە بـەهـاریـیـەکـەی هـێـنـاونـەوە ڕاست بـکـەمـەوە. بـەداخـەوە زۆر لـەدیـوانـی شاعـیـرە بەسەرچووەکانمان لە نووسینەوەدا هەڵەیان تێ کەوتووە جگە لەوەی کە لە دەمی چاپکردنیشدا هەڵەیان تێدا دەکرێ تا ئەوەی کێشی بەیتەکان تێك دەچێت، ناوناوە مەعناشیان نامێنێ.

میسرەعی (لە کێو و کەژ کە سەر لە ئێوارە ماڵات) بەم شکڵە پازدە بڕگەیە کە دەبوو لەبەر وشەی کۆتایی میسرەعەکە (ماڵات) چواردە بڕگە بێ چونکە ئەم وشەیە لەوانەیە لە دوو بڕگەوە بکرێتە سێ بڕگە و کێشی شیعرەکەش تێك نەچێ. بۆ ڕوونکردنەوە دەڵێم ئەگەر میسرەعەکە بەڕاستی وەرگیرابایە دەشیا (ماڵات)ەکەی بکرێتە (مەڕوماڵ) و کێشی تێك نەچێ کەچی ئێستا دەیکاتە شازدە بڕگە. وا بزانم دەبێ بگوترێ:

لە کێو و کەژ کە سەر ئێوارە دێتەوە ماڵات

لەمەشدا پێویستە (سەرێوارە) بخوێندرێتەوە دەنا کێشی تەنبەڵ دەبێ. بەم جۆرە ئەگەر بگوترێ (.. مەڕوماڵ) کێشی ناشێوێ چونکە وەك لە پێشتر گوتوومە بەحرەکە بە پێی سازدان ١٤ بڕگە و ١٥ بڕگەش هەڵدەگرێ. تۆ بێنە (لەسەر کەفی سیمین) بکە (لەسەر کەفی گوهەرین) کێشی عەیبدار نابێ. لێرە قسە لە نەشێوانی کێشی شیعرە، دەنا دەزانم حاجی نەیگوتووە (مەڕوماڵ).

وشەی (گوهەرین)یش جێی نابێتەوە لەو میسرەعەدا چونکە زەردایی نێرگز بۆ زێڕ دەچێتەوە نەك گەوهەر.

میسرەعی (مەلائیکەی سەر تاق و ڕەواقی مینایی) بووەتە ١٣ بڕگە و هەڵەیە دەبێ بڵێین (مەلائیکەی سەری تاق و ڕەواقی مینایی).

وشەی (جومبش) دەبێ بنووسرێ (جنبش - جونبوش) چونکە لە (جنبیدن)ەوە هاتووە. (منارەی جنبان - جونبان)ی ئیسفەهان ڕێژەی ناوی کارا (اسم فاعل)ی (جنبیدن)ی تێدا بەکار هاتووە.

هەردوو میسرەعی.

پیاڵەی زەڕی نێرگز لەسەر کەفی سیمین
پـڕە لـە شەبـنـم وەك دوڕی لـۆلـۆی لالا

دەبێ ڕاست بکرێنەوە ببنە:

پیاڵەیی زەڕی نەرگس لەسەر کەفی سیمین
پڕە لە شەبنمی وەك دوڕڕ و لۆلۆی لالا

حاجی وشەی (نرگس و سیمین)ی گوتووە کە هاتین گوتمان (نێرگز) دەبێ بنووسین (زیوین).

میسرەعی:

بەهار وا هەموو ساڵێك دێتەوە ئەمما

بووەتە ١٢ برگە ڕاستییەکەی ئەمەیە:

بەهاری وا هەموو ساڵێك دەبیتەوە ئەمما

وەیاخود:

بەهاری وا هەموو ساڵێکی دێتەوە ئەمما

دەبێ بڵێین:

مەکانە: شەوقی بەعیلاتە..

حەیاتە: زەوقی بەئەحبابە..

میسرەعی (گەر بێ یو بچییەوە ئێستا (کانی) دیسان بەقسەی عادەتیش قبووڵ ناکرێ وا دەزانم ڕاستییەکەی ئەمە بێ:

گەر بێ یو بچییەوە ئیستاکە بۆ وەتەن دیسان
سەفەر دەکەی لە وەتەن دەچییە شاری جابولقا

لەم دەمەدا دیوانەکەی حاجی و دەسخەتی دیوانەکەشم لا نییە بزانم لەواندا ئەم بەیتە و ئەوانی دیکەش چۆن نووسراون. بەڕێنمایی کێش و واتا و نەختێکیش یاریدەی بیرهاتنەوە قاڵبی ئەم بەیتانەم ڕاست ڕاگرتنەوە. ئەوەی ڕاستیش بێ هەرچی نموونەیەکە لەم نووسینەدا هێنابێتمەوە هی یادکردنەوەیە ئینجا ئەگەر سەهوویان تێدا بێ لێم ببوورن.

لە کۆتاییدا دەڵێم مامۆستا بیمار هەقی هەیە ئەو بۆچوونە پەسەند بکات کە بەلایەوە ڕاستە بەڵام منیش هەقمە بڵێم ئەو بەڵگانەی بۆ (بەئاسانی ڕەتکردنەوە)ی هێنابوونەوە بایی ڕەتکردنەوە ناکەن. لەگەڵ ڕێزمدا.

کاروان، ژمارە ٧، ١٩٨٣

دەساتیر

ناوناوە لە خوێندنەوەی بابەتی فارسیی سەر بە زمان و ئەدەب و ئاین چاو لە وشەی « دساتیر – دەساتیر» هەڵدەئەنگوێ وەك كە دەنووسرێ فلانە وشە دەساتیرییە وەیا فلانە باوەڕ لە دەساتیرەوە هاتووە، هەندێ جاریش دەبینیت فەرهەنگی وەك «برهان قاطع» پایەی بەرەژێر دەكرێتەوە بەوەدا كە وشەی دەساتیری تێ كەوتووە. ئێمەمانانی كوردی عێراق لەبەر كەم پێوەندیمان بە سەقافەتی نوێی فارسییەوە لە ئاست ئەم دیاردەیەی بەدەم داهاتنەوەی نووسەرانی فارسی سەردەم لە دەساتیر تەنها هەستی كێشەیەكی بێ سەر و سۆراغمان بۆ دەمایەوە، تەنانەت بەش بەحاڵی خۆم نەمدەویست پرسیاریش لە دۆستە باخەبەرەكانم بكەم نەكا وەكو ئەزموونی وەڕسكەری بێ وەڵامی لێ بێت. ئەم پرسیارە دەرنەبڕاوە مایەوە تاكو دوای كرانەوەی كۆڕی زانیاری كورد و ئاڵوگۆڕی دیاری چاپكراو لە نێوان ئەو و بنگە ڕۆشنبیرییە دوور و نزیكەكاندا. بەشێك لەو كتێبە فارسییانەی بە دیاری بۆی هاتن پرسیاری دەساتیریان یەكالا كردەوە. ئەوساش چونكە كتێبەكان تەنها لە كتێبخانەی كۆڕ چنگ دەكەوتن، هێندێكیشیان بۆ خۆم دەهاتن [زۆربەیان بۆ كۆڕ مانەوە] و بەدەگمەن نەبێ لەلایەن ڕۆشنبیری كورد نەدەخوێندرانەوە، مەسەلەكە لە تاریكیدا مایەوە. لە یەكەم جاری سەرم بەم باسەدا گرت و بۆم ڕوون بووەوە حەزم كرد بخرێتە سەر خوانی ئەدەبی كوردی، بەڵام باری نالەبار دەرفەتی نەدام تاكو بەو دواییە عوزری پشتگوێخستنیم بەدەستەوە نەما، ئیتر ویستم لە گۆشەیەكەوە ڕووناكاییی بۆ بهاوێژم، بەڵام ئەوساش بۆ دڵنیاییبوون لەوەی كە بڵاوكردنەوەی باسەكە خۆ پێوە ماندووكردن دەهێنێ لە هەندێ ڕۆشنبیری هێژاوی شارەزا بە سەقافەتی فارسیی كلاسیكیم پرسیار كرد، دیار بوو لە ناوی دەساتیر بەولاوە شتێكیان لەو بابەتە پێ نەگەیشتووە. بەم جۆرە بۆم دەركەوت ڕوونكردنەوەی پرسیاری دەساتیر هەر نەبێ سووچێكی سەقافەتی میرانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نزیك لە تاریكی دەردەهێنێ جگە لەوەی كە نموونەیەكی گرنگیش لە (ساختەكاریی ئانقەست بە نیازی ڕەپێشخستنی ئامانجی ڕەچاوكراو) بەبەر هۆش و گۆشی خوێنەرەوە دەگرێ، بەوەشدا تەلێكی خاوبوویەوەی هەست و سۆسەكردن لە مەیدانی هەڵفریواندنی فكریدا كشت دەبێتەوە. بەهەمەحاڵ ئاگاداربوون لە هەوڵی جۆراوجۆری دەسخەڵەتدانی خەڵق

بەرەو ئامانجی بەرژەوەندی دنیایی، بە تایبەتی لە ڕێی ئاینەوە، پێی ناگوترێ ئەرك و کات بەفیرۆدان چونکە وەك دەزانین ئەم پیتۆڵییەی تێکبەستنی ئاین و بەرژەوەند لە کۆنەوە باو بووە، ئێستاش بەپێی داخوازی و بۆلوان هانای دەبرێتە بەر، تەنانەت بە زۆری، ئایدیۆلۆجیی ڕامیاریش لە شێوەی ئایندا باوەش بە بەرژەوەندی دنیاییدا دەگرێ ئینجا پێرەوەکانی خۆیانی تێدا بەخت دەکەن. هیچ ئامانجێکی دنیایی لە شێوەی مادیی ڕەق و تەق و بێ ئارایشت و ئاورینگدا ناتوانێ ببێتە عەسای ئەفسووناوی بەدەست ڕابەری دنیاییەوە خەڵقی پێ ڕاپێچەك بدات بەرەو لەخۆبووردن. هەر چونکە دەساتیریش لە شێوەی ئایدیۆلوجیدا شێلەوبێلەی لە مەردم بزرکاند توانی بۆ ماوەیەکی دووورودرێژ شەدایان بکات، دواتریش کە بە بەڵگەی زانستی بێ دەمەتەقە پووچەڵبوونی بە ئیسپات گەیشت ڕێز و پایەی لای پارسییەکانی هیند بمێنێتەوە لەوە هەر بگەڕێ کە زەنەی سەدان وشەی دەساتیر بۆ ناو فەرهەنگ و ئەدەبی فارسی سەری گەیاند بە حاڵ و بارێك کەوا ڕەنگە سوانەوەی لە ئێمکاندا نەمابێ. چ نهێنییەکی سەرسووڕێنە وەها دەکات باوەڕی پووچەڵ و جنۆکاوی هێندە بە ئاسانی بتەنێتەوە و بچەسپێت؟ هەتا بیرێکی ڕاست و ڕووناك دەچێتە دڵانەوە ئێسکی خاوەنەکەی دەبێتە خۆڵ کەچی هەلەق مەلەقی دەجاڵ و گای ژێر زەوی خەست خەست دەنیشێتە ناخی دڵ و گیانی ملیۆنان خوێندەوار و ناخوێندەوار، نە حکوومەتیشی بەدواوەیە و نە بەرتیلیشی لێ خەرج دەکرێ. سەیر لەوەدایە کە دەبینین بابەتی زانستیش ئەگەر هیچ لایەنی تێدا بێ سەر بە عاتیفەوە بنێ ئەویان جەزبە بە خەڵق دەگرێ. ئەم دەساتیرەیش لە بابەتی هەلەق مەلەقی ڕێز لێگیراوی بێ بەرتیل و بێ دەسەڵاتە.

لە کتێبی (فرهنگ ایران باستان – فەرهەنگی ئێرانی کۆن) لە بڵاوکراوەکانی دانشگای تەهران، ساڵی ٢٥٣٥ی شاهەنشاهی، نووسینی پوور داوود ئەم باسەی دەساتیر هەر لە لاپەڕە ١٧ تا کۆتاییی لاپەڕە ٥١ی لێ گرتووەتەوە. دواتریش لە پاشکۆی کتێبەکە شەش لاپەڕەی دیکە، لە ٣٢٩ڕا تا کۆتاییی ٣٣٤، بە پشکنینەوەی نوێ پڕ دەکاتەوە بۆ سەپاندنی باوەڕێکی یەکجارەکی خۆی لەبارەی سەرچاوەی لێ هەڵقووڵینی دەساتیرەوە.

لە سەرەتاکانی نووسینەکەیدا باسی تەجرەبەی خۆی لە مەیدانی عیشقی زمان و داستانی کۆنی پارس دەکات کە چۆن مەجزووبانە ڕێگوزەری سەری بە (دساتیر)ەوە

نا .... و هەوەڵ جار چ پایەپەکی لە دڵ و ویژدانیدا هەبووە و دواتر مرۆی لە خۆی باخەبەرتر چاویان باداوەتەوە سەر ساختەکانی و وردەوردە ئەویش ڕاستیی مەسەلەی دەساتیری بۆ ڕوون بووەتەوە و تێ گەیشتووە چ زەرەرێکی لە باوەڕ و لە زمانی پارسی و فارسیی داوە...

وەك کە پوور داوود خۆی لە ناوەڕاستی لاپەڕە ٢٥دا دەڵێ، منیش دەڵێم [اینك ببینیم دساتیر چیست – ئینجا بابینین دەساتیر چییە؟]. لێرە بەدواوە قسە لە پوور داوود دەگێڕمەوە.

مەلا کاووس لە پارسییەکانی هیند، بەنیازی ڕەواندنەوەی نەسازی و نەگونجانێکی ساڵنامەی یەزدگوردی کە تەفاوتی مانگێك تێیدا سەری نابوو بە پێش و پاشکەوتنی جەژنەکانی ئاینی زەردەشتی، لە ساڵی ١٧٧٨ ز. بەرانبەر ١١٩٢ ك. قەمەری. لەگەڵ کوڕی خۆی (فیروز – فەیرووز) ناو چوو بۆ ئێران تاکو لە زەردەشتییەکانی ئێران ئاگادارییەك لەبارەی ساڵنامە پەیدا بکات و ئەو گرفتەی تەفاوتی یەك مانگی لە ساڵنامەی یەزدگوردی چارەسەر بکات. لە شاری ئیسفەهان دەسخەتێکی (دساتیر) کە تاکە نوسخە بووە بەدەستی دەکەوێت لەگەڵ خۆیدا دەیباتەوە بۆ هیند. ئەوسا مەلا فەیرۆز کوڕی مەلا کاووس گەنج بووە، دواتر پاش چەندین ساڵ لە ڕەنج و زەحمەت کە دەساتیر بە چاپ دەگەیەنێ لە دیباچەکەیدا ئەم بەینە بە مێژووی بڵاوبوونەوەی کتێبەکە دادەنێ:

بد صد و پنجاه هشت و یکهزار
سال کین گنج نهان شد آشکار

«ساڵی هەزار و سەد و پەنجا و هەشت بوو کە ئەم گەنجە شرا یەوە ئاشکرا بوو» مەبەست لە ساڵی ١١٥٨ مێژووی یەزدگوردییە کە دەکەوێتە بەرانبەر ساڵی ١٨١٨ی زایینی.

نوسخەی ئەو دەسخەتە کە بە فارسی نووسراوە تا ئێستاش لە کتێبخانەیەکی بۆمبای کە بە ناوی مەلا فەیرۆز ناونراوە هەر ماوە. ئەو نوسخەیە بەخەتێکی جوان نووسراوە، لە ژێر ڕستەکانی دەقی کتێبەکە خەتی سوور کێشراوە و تەفسیریشی بە دوادا هاتووە. نە ناوی دانەری و نە ساڵی نووسینی ڕوون نەکراوەتەوە.

مەلا فەیرۆزی پارسی کوڕی مەلا کاووس بە زمانی فارسی شیعری دادەنا و

هەڵبەستەکانیشی لە کتێبێکی سێ جلدی بە ناوی (جۆرج نامە) کە مێژووی داگیرکرانی هیند لەلایەن ئینگلیزەوە باس دەکات چاپ کراوە و لای پارسییەکان ناسراوە

مەلا فەیرۆز لەساڵی ١٨٣٠ ز. بەرانبەر ١٢٤٦ی ك. دوعاخوازیی لە دنیا کرد، تا ئێستاش لای پارسییەکان بە چاکە ناوی دێت. بەپێی نووسینی مەلا فەیرۆز لە دیباچەی دەساتیر، ساڵانی درێژی بەو کتێبەوە خەریك بووە. مێژوونووسی ئینگلیز سیرجۆن مالکم sinjohn malclom نووسەری کتێبی History of Persia "مێژووی فارس" لە چەند نامەیەکدا مەلا فەیرۆزی هان داوە بۆ بڵاوکردنەوەی دەساتیر. هەرچەند لە مێژووەکەیدا ناوی دەساتیری هێناوە، خۆی کتێبەکەی نەدیتووە بەڵکو لە زمانی خەڵقەوە قسەی لە بارەوە دەکا. دوایی مەلا فەیرۆز بەیارمەتیی ویلیەم ئەرسکین william Erskine دەساتیری هێناوەتە سەر ئینگلیزی و بە دوو جلد بڵاوی کردووەتەوە. جلدی یەکەم بریتییە لە دەق و تەفسیر و پێرست لە زمانی دەساتیر. جلدی دووەمیشی وەرگێڕانییەتی بۆ ئینگلیزی.

بەر لە تەرجەمەی مەلا فەیرۆز و ئەرسکین کابرایەکی دیکەی ئینگلیز duncan ناوێك فەرمانفەرمای بۆمبای بووە دەستی داوەتە تەرجەمەی دەساتیر بەڵام بەر لە تەواوکردنی خۆی مردووە. دوای مردنی نە تەرجەمە ناتەواوەکە و نە نووسینی دیکەشی نەدۆزرانەوە. ڕەنگە هەندێ کەس گومان ببا کە مەلا فەیرۆز دەساتیری هەڵبەستبێ بەڵام سەرەڕای ئەوەی کە مەلا فەیرۆز پیاوێکی پاك بووە و ساختەی ئەوتۆییی لێ نەوەشاوەتەوە، بەر لەویش بەسەد ساڵی هی وەها هەبوون دەساتیریان دیتبێ. کۆنترین سەرچاوەیەکی ناوی دەساتیری هێنابێ کتێبی (شارستان چهارچمن)ە.

نووسەری ئەمەیان [کە بەپێی ناوەکەی دیارە ٤ جلدە] (بهرام کوڕی فرهاد کوڕی ئەسفەندیاری پارسی) مەشوور بە (فرزانە بهرام)ە گۆیا لە دەوروبەری ١٠٣٤ی ك. بەرحەیات بووە. شارستانی چەهار چەمەنیش لە ١٢٢٣ یەزدگوردی لە بۆمبای چاپ کراوە. بڵاوکەرەوەکەی (سیاوخش کوڕی اورنزدیار کوڕی سیاوخش اذری) لە دیباچەدا دەنووسێ کە ئەو فەرزانە بەهرامە لە شاگردانی (حضرت سپهر فضل اذرکیوان کوڕی اذر گشسپ) بووە کە نەسەبی دەگاتەوە (حضرت وخشور ساسان پێنجەم). لێرەدا دەبێ ساسانی پێنجەم کە بە پێغەمبەر ناسراوە لە بیر نەکەین تاکو دێینە سەر باسی ئەو لە دەساتیردا. کتێبی شارستان بە ناتەواوی کەوتووەتە دەست

ئەو سیاوەخشەی کە بڵاوی کردووەتەوە. لە چەمەنی یەکەم باسی (کیومرت، سیامك، هوشنگ، تهمورس، جمشید، آبتین، فریدون، ایرج، منوچهر، نوذر) هاتووە.

لە چەمەنی دووەم قسە لەبارەی (کیان، کیغباد، سیاوخش، کیخسرو، کی پشین، کی اروند، لهراسب، گشتاسب، زرتشت)ەوە کراوە. سەرانسەری ئەو کتێبە بە ئایەتی قورئان و بە حەدیس و فەلسەفە و تەسەوف و عرفان رازاوەتەوە هەر دەڵێی نووسەرەکەی ویستوویەتی لە نێوان ئیسلام و (مزد یسنا - مەزدەیەسنا)دا گونجانێك پەیدا بکات. ڕەنگە مەبەستی دیکەشی هەبوویێت بەڵام من [پوور داوود] بۆی ناچم، بەڵام کتێبەکەی خۆی مایەی سەرسوڕمانە، فەرزانە بەهرام لە لاپەڕە ۲۲۸دا دەڵێ «نابێ بە ڕواڵەتی نامەی زەرتەشت کە پێویستی بە تەئویل هەیە ڕەفتار بکەین بەڵکو دەبێ تەئویلی بکەین تاکو لەگەڵ دەساتیر بگونجێ». لەم ڕستەیە و هی دیکەشی وەها پێ دەچێ فەرزانە بەهرام دەستێکی لە سەروکاری دەساتیر هەبێ. (محسن فانی) لە کتێبەکەی (دبستان المذاهب)دا کە لە سەرەتای سەدەی دوازدەهەمی ك. نووسیویەتی لە چەند جێگەیەکدا ناوی دەساتیر لە (شارستان چهارچمن)ەوە نەقڵ دەکات. (محمد حسین کوڕی خلف التبریزی) لە فەرهەنگە ناسراوەکەی خۆی (برهان قاطع)دا سەدان وشەی دەساتیری هێناوە ئەمجا لە پێشەکیی فەرهەنگەکەدا ناوی دەساتیر نابات بەڵکو سەرچاوەکانی وەك (فرهنگ جهانگیری، مجمع الفرسی سروری، سرمەء سلیمانی، صحاح الادویەی حسین الأنصاری) سەرژمار دەکا. لەمەوە گومان نامێنێ کە ئەمانە پێش مەلا فەیرۆز دەساتیریان دیتووە. تەنانەت مەلا فەیرۆز خۆی لە دێباچەی دەساتیردان دەنووسێ کە دەساتیر تا ڕۆژگاری (شامجهان کوڕی شاه اکبر) لای زانایان ناسراو و ناوداریش بووە دواتر کەوتووەتە پەنهانی. کاتێکی کە مەلا فەیرۆز بەپێی گوتەی خۆی نوسخەی دەساتیری لە ئیسفەهانەوە بۆ هیند هێنا ناوی هیچ نوسخەیەکی دیکەی دەساتیر لە هیند نەبیستراوە.

وەك دەبینین لە هەر جێگەیەك ناوی دەساتیر هاتبێ و وشەیەك لەوەوە یاد کرابێ وەیا قسەیەك لە ناوەرۆکییەوە کرابێ هەمووی هەر لە نووسینی نوێیە و هیچ یەکێکیش لەو نووسینانە بایەخ و گرنگییەکی نییە. لەوەوە دەردەکەوێ مێژووی دانانی دەساتیر لە ۳۵۰ ساڵ تێ ناپەڕێ، واتە ناچێتەوە پێش زەمانی شا عەباسی گەورەی سەفەوی۹۹۵ - ۱۰۳۸. خۆ ئەگەر دەساتیر وەکو شارستانی چەهار چەمەن و (برهان قاطع) لە هیند نووسرابێ و نوسخەیەکی لەوێوە بۆ ئێران هاتبێ دەبێ لە

ڕۆژگاری (أکبر شاه هندی) پەیدا بووبێ. بەپێ ناوەڕۆکی دەساتیر پتر هەڵدەگرێ کە لەسەر زەمینی هیند نووسرابێ نەك لە ئێران. بووژانەوەی ئاینی لە زەمانی ئەکبەر شاهدا زەمینەیەکی هەمواری بۆ ئاینسازی پێك دەهێنا. ئەکبەر شاه خۆی لە ساڵەکانی ٩٦٣ – ١٠١٤ی ك. حوکمڕانیی کردووە و خوازیاری ئاینێکی نوێ بووە بە ناوی (توحید الهی).

دەساتیر کە ئاوێتە باوەڕی جۆراوجۆر و بەیەکدی دژ و تێك هەڵشێراوە دەبێ بەرهەمی بیروباوەڕە تێکەڵ و پێکەڵەکانی ئەو سەردەمە بێ کەوا دەوەستێتە بەرانبەر ڕۆژگاری شا عەباسی گەورە.

کە دەڵێم نابێ سازدانی دەساتیر لە ٣٥٠ ساڵ کۆنتر بێ لەو ڕووەوەیە کە ئەو تەفسیرەی بەسەر دەقی دەساتیرەوە نووسراوە دەمودووی ئەو زەمانەی هەیە. هەرچەند لە دەساتیردا وەها ڕانوێندراوە گۆیا تەفسیرەکەی هی ساسانی پێنجەم و لە ڕۆژگاری (خسرو پرویز) بۆ دەساتیر نووسراوە، بەڵام دیارە دەبێ ئەو فارسییە ساختە و نادروستە هی سەردەمی سەفەوییەکان بێ، ئەوەندەش نزم و نارێکە دەبێ لە دەرەوەی ئێران نووسرابێ. چەندین پێشگۆیی خراوەتە دەساتیر [وەك کە خەبەری فەتحی ئیسلام بۆ ئێرانی تێدایە] کە دەستی ساختەچییان دەکاتەوە.

لە نامەی ساسانی پێنجەم لە بەندەکانی ١٨، ١٩، ٢٤، ٢٥، ٣١ هاتووە: «دیتت بەدکاری ئێرانییان کە پەرویزیان کوشت، ئەو کەسەی من بەرزم کردەوە ئەوان هەڵیان داشت، وا لە عەرەبان پاداش وەردەگرنەوە. هەڵگرنەوە کوژراوی خۆیان لە سەوزپۆش و ڕەشپۆشان. کە هەزار ساڵی عەرەب بەسەر دیندا [دینی ئێرانە] تێ پەڕی گۆڕانی وەهای بەسەر دادێت بە خاوەنێ نیشان بدەی نەیناسێتەوە».

ئەم پێشگۆییە بە چاکی ئەوە ئاشکرا دەکا کە نووسەری دەساتیر هەزار ساڵ دوای ڕەوی عەرەب ژیاوە کە دەکاتەوە زەمانی سەفەوی. هەروەها بەندی دواین لە پێشگۆییەکەدا پاتەوپاتی ئەم شیعرەیە کە دەڵێ:

دین نزا ازپی ارایشند
ازپی ارایش و پیرایشند
بکه بیستند بران برگ و ساز
گرتو به بینی نشناسیش باز

خـەریـکـن ئـارایشتـی دیـنـەکـەت دەدەن
ئـــارایشتـــی دەدەن و ڕێکـــی دەخـــەن
ئـەوەنـدەیـان بـەرگ و بـار تـێ بـەستـووە
گــەر بــیـــنـیــتـــەوە نـــایــنـــاسیــتـــەوە

ئەو تەرزە پێشبینییانە بە تایبەتی لە نامەی ساسانی یەکەم زۆرە کەوا جگە لە عیسا خەبەر لەمانی و مزدەك و حەزرەتی محەمەدیش دەدات.

کەواتە دەساتیر سەرەڕای ئەو هەموو تەقڵەبازییە ڕێی نییە شانازیش بکا بە کۆنینەیی. بۆ ئەوەی گوتە درێژ نەبێتەوە چاو لەو نیشانانە دەپۆشین کە بە لگەی نوێبوونی دەساتیر بەدەستەوە دەدەن و یەخەی تەقڵەبازییەکانی دەگرین.

ناوی دەساتیر خۆی وەك ئەو زمانەی پێی نووسراوە و بابەتەکانی تێیدان، ئەویش نادروست و ساختەیە چونکە وشەی (دساتیر) ڕێژەی (منتهی الجموع)ی عەرببیە و لە (دستور)ی فارسییەوە هاتووە. فەرهەنگی (انجمن ارای ناصری) بە خۆڕایی هەوڵی داوە بۆ پەیداکردنی ڕیشەیەکی دیکە بۆ (دساتیر).

بە گوتەی دەساتیر شازدە پێغەمبەر، کە بە تەعبیری دەساتیر پێیان دەڵێ (فرجیشور) گەیشتوونەتە پلەی وەرگرتنی قسەی ئاسمانی ئەمانە پێغەمبەرەکانن ١ - مهاباد ٢- جی افرام ٣- شای کلیو ٤- یاسان ٥- گلشاه ٦- سیامك ٧- هوشنگ ٨- تهمورس ٩- جمشید ١٠- فریدون ١١- منوچهر ١٢- کیخسرو ١٣- زدتشت ١٤- سکندر ١٥- ساسانی یەکەم ١٦- ساسانی پێنجەم [بەرێنووسی ناو کتێبەکە ناوەکانم نووسی].

دەساتیر بریتییە لەو نامە ئاسمانییەی کە بۆ پێغەمبەرانی هەناردوون. نامەی (هوشنگ) ناوی (جاودان خرد) بووە. نامەی (تهورس) ناوی (برین فرهنگ) هی (جمشید) ناوی (فرازین اروند). هی (فریدون) ناوی (هنرستان) هی (منوچهر) ناوی (دانشیار) هی (کیخسرو) ناوی (سروش کردار). خانەدانی یەکەم پێغەمبەر کە پێی گوتراوە (آبادیان) لە ماوەی یەك سەد (زاد)دا خوسرەوییان کردووە. بابزانین (زاد) دەکاتە چەند ساڵ.

لە دەساتیردا هەر (زاد)ێك هەزار (واد) ساڵە. واد سێ هەزار (جاد) ساڵە. یەك جاد هەزار (مەرەد) ساڵە. یەك مەرەد هەزار (وەرەد) ساڵە. یەك وەرەد هەزار (فەرەد) ساڵە.

هەر فەرەدێك یەك ملیۆن ساڵە، ملیارێك ساڵ پێی دەگوترێ (اسپار). دە ملیۆن ساڵ (سحار)ێکە. سەد هەزار ساڵ (سلام)ێکە. بەو پێیە یەك زاد ساڵ دەبێتە ئەم ژمارەیە:
،.......،.......،.......،......۳ [لە نووسینی پوور داوود لە جیاتی (۳) ژمارەی (۲) نووسراوە بەڵام هەڵەیە چونکە ژمارە (۳) لەو حیسابانەدا هەیە نەك (۲)] ئینجا بۆ خۆتان بزانن یەك سەد زاد کە درێژەی فەرمانڕەواییی خانەدانی ئابادیانە چەند ساڵ دەگرێتەوە [سێ سەد هەزار ملیۆن ملیۆن ملیۆن]. دوایین پادشای ئەم خانەدانە کە ناوی (ابادازاد) بووە خەستە و دلماو بووە کە ئیتر نەیتوانیوە مەردم لە کەچ ڕەفتاری بگێڕێتەوە بە ناچاری لە جیهان زویر بووە و لەبەر چاوان بزر بووە. جیهان لەوەدا پڕ بووە لە ئاژاوە. چەندین کەسی مێرخاس داوایان لە (افرام) کوڕی ئاباد ئازاد کردووە کە لەسەر تەختی باوکی دابنیشێ، لەو دەمەدا فەرمانی ئاسمانیشی پێ گەیشت و بوو بە هەڵبژاردە بۆ سەروەری و ڕێنوێنیی خەڵقی ئەم دنیایە. کە نۆرەی پێغەمبەرایەتی و خوسرەوایەتی بە ئەفرام گەییشت لەقەبی (جی) بۆ خۆی هەڵبژارد. لەوە بەدواوە جێنشینەکانی ئەو هەموویان بە (جی) ناو دەبران. خانەدانی (جیان) یەك (اسپار) ساڵ کە دەکاتە یەك ملیار ساڵ فەرمانڕەوا بوون. دوایین مەزنی ئەم خانەدانەش (جی الاد) وەکو (ابادازاد) لە کرداری نابەجێی مەردم وەتەنگ هات و ڕووی لە دنیا وەرگێڕا. ئەوسا دیسان ئاژاوە تەنییەوە تاکو کوڕی ئەو (کلیو) بە داخواستی مەردم و فەرمانی ئاسمان لە شوێنی باوکی دانیشت و لەقەبی (شای) بۆ خۆی هەڵبژارد. خانەدانی ئەمیان بە (شاییان) ناوبران. ئەم خانەدانە یەك خانەدانە یەك (سمار) ساڵ کە دەکاتە دە ملیۆن ساڵ فەرمانڕەوا بوو. دوایین مەزنیان (شای مهبول) لە کرداری نارەوای خەڵق پەککەوتە بوو ئەویش وەك (اباد ازاد وجی الاد) لە گەورەیی کنارگیر بوو و لە بەرچاوان ون بوو. دیسان ئاگری ئاژاوە زمانەی کێشا تاکو مەردم بە فەرمانی ئاسمان (یاسان) کوڕی (شای مهبول)یان بە گەورە و ڕابەر و پێغەمبەر هەڵبژارد. خانەدانی یاسان پێی دەگوترێ (یاسانیان) جودەتی ئەمانە نەوەد و نۆ (سلام) ساڵ بووە. گوتمان هەر (سلام)ێك سەد هەزار ساڵە. دوایین پادشای ئەم خانەدانە کە ناوی (یاسان اجام) بووە، ئەویش لە پاشایی و لە ژیان کنارگیر بووە. ئاژاوە دنیای داگرت، مەردم وەکو دێوان کەوتنە گیانی یەکدی تا ئەوەی ناوی ئادەمیزادییان پێ ڕەوا نەدیتراوە. دنیا ڕووی لە کاولی کرد. وەهابوو تاکو خوای گەورە (گلشان)ی کوڕی (یاسان اجام)ی بە پێغەمبەری و فەرمانگوزاری خستە کار.

له مێژوو و داستان و نووسینه دینییەکانی ئێران کەسمان چەنگ ناکەوێ بە ناوی (مهاباد و جی افرام و شای کلیو و یاسان). ئەمانە فەرمانڕەوای دەسکردی ناو دەساتیرن.

بەڵام دوازدە پێغەمبەرەکەی دیکە کە لە دەقی دەشاتیر بەناوێك و لە تەفسیرەکەیشی بە ناوێکی دیکە نووسراون بەم جۆرەن.

١- فرزینسار	گلشاه یاخود کیومرث
٢- سیامر	سیامك
٣- هورشار	هوشنگ
٤- تخمورد	تهمورس
٥- جرمشار	جمشید
٦- پرسیدوم	فریدون
٧- میرزاد	منوچهر
٨- لیکلاسرو کوڕی هیرتاووش	کیخسرو کوڕی سیاوش یاخۆ سیاوش یاخۆ سیاوخش
٩- هرتوش یاخۆ هرتوشاد کوڕی هرسفتمار	زرتشت اسفنتمان
١٠- سیمکندش	سکندر
١١- خرمین سرسار	یەکەم ساسان
١٢- پندم اردیناس	پێنجەم ساسان

بێ ئەوەی بڵێین دیارە ئەم ناوانە نووسەری دەساتیر هەڵی بەستوون. هیچ یەکێك لەوان ئەو ناوەیان نەبووە کە دەساتیر بۆی داناون. لە ئاڤێستادا کە بەکۆنترین سەنەدی نووسراوی ئێرانییان حیساب دەکرێ تا دەگاتە (زرتشت) بەم جۆرە ناویان هاتووە:

کیومرث	gaya -maretan
سیامك	syamaka

هوشنگ Haoshangha

تهمورث Takhmo - urupa

جمشید Yima - khashaeta

فریدون Thraetaona

منوچهر Manush - tchithi ra

خسرو Haosra vanyhn

سیاوش Syavat shan

زرتشت Zarathushtra

ناوی خانەدانی زەرتەشتیش Spitama سپیتمان.

لە ئاڤێستادا (کیومرث) لە جێی ئادەمی سامییەکان یەکەم مرۆڤە. لە دەساتیردا (مهاباد) یەکەم مرۆڤە. ئەوانی دیکە هەموویان بەجگە لە زەرتەشت لە ئاڤێستا و لە داستانانەدا لە چاکان و گەورەپیاوان و ناودارانن. چونکە داستانی پیشدادییان مرشتەرەکە لە نێوان ئێرانییان و هیندییان هەندێك لەوانە ناویان لە نامەی دینی برەهەنان (ڤیدە Veda)دا هاتووە، بەلاّم لە هیچ ڕوویەکەوە لەگەڵ ناوەکانی دەساتیر یەك ناگرنەوە.

واتای ئەو ناوانەی لە لیستەی سەرەوودا ژماردمانن بۆ ئێمە ئاشکرایە، گومانیش لەوەدا نییە کە لە سەرچاوەی ئاڤێستا و نووسینەکانی پەهلەوییەوە بە دروستی پێمان گەیشتوون، ئەو گۆڕانەی لە فارسیشدا بەسەریاندا هاتووە بەپێی دەستوور و قاعیدە بووە.

ئەما یەکەم ساسان و پێنجەم ساسان کە لە دەساتیردا بە پازدەمین و شازدەمین پێغەمبەر ژمێرراون و گۆیا یەکێکیان لە باپیرانی ئەردەشیری پاپەکان و ئەوی دیکەشیان لە ڕۆژگاری خوسرەوی پەرویز لە (مرو) پێغەمبەر بووە، وەك دەزانین لە مێژوودا ساسان باپیر وەیا یەکێك پێشینانی ئەردەشیری پاپەکانە کە لە ساڵی ۲۲٤ی ز. خانەدانی شاهەنشاهیی ساسانیانی بنیاد ناوە. لە گۆشە و سووچەکانی مێژوودا تووشی چەند کەسێك دێین ناویان ساسان بووە بەلاّم لە هیچ جێگەیەکدا ناونیشانی پێغەمبەر ساسانی یەکەم و پێغەمبەر ساسانی پێنجەم نییە. وەك دیتمان لە دەساتیردا

ئەسکەندەر دوای زەرتەشت چواردەمین پێغەمبەری شێران بووە. لە دەساتیردا ئەسکەندەر ناوی هاتووە بە (سیمکندش کوڕی نشاب واتە دارا). ئەم پێغەمبەرە هەمان مەلعوونە کە لە ٣٣٠ ساڵ پێش عیسادا ئێرانی لە خاك و خوون کێشا. دڵڕەقی و بێدادیی ئەو لە عەرەبەکان [لە نووسینی خۆمدا گوتوومە نووسەرانی فارسی سەر بە قەومایەتی ئیسلام و جەنگیز وەکو یەکدی حیساب دەکەن. م . محەمەد] و تەیموور کەمتر نەبووە. ئەسکەندەر لە هەموو نامە ئاینییەکانی پەهلەوی بە (گجستك – گوجەستەك) واتە پیس و ناپاك و وێرانکەری ئاین ناوی هاتووە و لە کۆنەوە بەلای ئێرانییان مەعلوومە ئەو ئاڤێستای سووتاندووە. گومان نییە لەوەدا کە لە ئاکامی داگیرکرانی ئێران لەلایەن ئەسکەندر و جێنشینەکانی (سلوکییەکان) بەشێکی نامەی ئاینیی ئێرانییان لەناوچوو، تەنانەت گاتەکان و سروودەکانی زەرتەشتیش هەر لەو ڕۆژگارانەدا نابوود بوون و تەنها چەند پارچەیەکیان بە ئێمە گەیشتووە.

ڕاستە ئەسکەندەر لە داستانەکانی ئێمە، وەك شانامەی فیردەوسی و ئەسکەندەرنامەی (نظامی) و مێژووی (طبری) و هی دیکەش، ناوی بە چاکە هاتووە بەڵام دەبێ بزانین نزیکی هەشت سەدە دوای ئەسکەندەر کتێبێکی کە یۆنانییەکان لەبارەی ئەسکەندەریانەوە نووسی و بە ناوی کالیستینس kallisthenes بڵاو بووەوە بریتییە لە داستان و ئەفسانە، بەپێی دڵخوازی خۆیان لەو کتێبەدا ئەسکەندەریان باس کردووە. ئەو کالیستینسەی کتێبەکەیان لە ناوی ئەو بەستووە یەکێك بووە لە نووسەرە ناودارەکانی یۆنان کە لە کاتی لەشکرکەشیی ئەسکەندەر بۆ سەر ئێران لەگەڵ کۆمەڵێك مێژوونووسی یۆنانی بەگەڵ لەشکرەکە کەوتبوون. لەمەدا وەك کە دواتر سوڵتان مەحموودی غەزنەیی لەڕەوی بۆ سەر هیند دەستەیەك نووسەری لەگەڵدا بوون تاکو بەنووسین پێیدا هەڵبڵێن، ئەسکەندەریش ژمارەیەکی لە نووسەران بەگەڵ خۆیدا بوو تاکو مەدحی بکەن و تام و شامێك بخەنە داگیرکردنەکانییەوە و باسی پاڵەوانەتیی بکەن بەڵام کالیستینس نەیویست خراپەکانی ئەسکەندەر بە چاکە لە قەڵەم بدات و پلەی ئەسکەندەر بگەیەنێتە پایەی خوایەکانی یۆنان. ئەمە بووە هۆی ناڕەزامەندیی ئەسکەندەر لە کالیستینس تا بە گوناهێکی تاوانبار کرد و خستییە زیندانەوە و تێیدا مرد. ئەوەی کالیستینس لە ژیانی خۆیدا بە ڕەوای نەزانی دوای هەشتسەد ساڵ لە مەرگی کەسانی دیکە هاتن پەسەندیان کرد و هەر بە ناوی ئەوەوە قاتڵەکەیان، کە ئەسکەندەرە وەکو پەروەردگار هەڵداوە. ئەفسانەی ئەسکەندەر لە

سەدەکانی ناوەڕاستدا بە زمانی لاتینی و ئەرمەنی و عیبری و عەرەبی تەرجەمە کرا.
هەرچی لە ئەدەبیات و داستان و مێژووی فارس لەبارەی دوژمنە کۆنەکەی، ئەسکەندەرەوە، یاد کرابێ هەمووی لە سەرچاوەی یۆنانی و هەمان کتێبی ساختەوە هاتووە. بێگومان کتێبی (خدای نامك)ی پەهلەوی کە کانیاوی لێوە هەڵێنجانی شانامەیە هیچ باسێکی ئەوتۆیی لەبارەی ئەسکەندەرەوە تێدا نەبووە. بە پێغەمبەر زانینی (گجستك ئەسکندر) لە دەساتیردا باشترین بەڵگەیە کە ئاینی دەساتیری هیچ سازانێکی نییە نە لەگەڵ دینی زەرتەشت و نە لەگەڵ مێژوو.

دەساتیر بەچاولێکەری لە ئاڤێستا خاوەنی مەتن و تەفسیرە. مەتنەکەی بە ١٦بەش دابەش کراوە و هەر بەشێکیشی بە پێغەمبەرێکەوە بەستراوە هەر یەکێك لەو ١٦ نامانە خاوەنی چەند بەندێکە. بە نموونە، نامەی ئاباد ١٧٠ بەندە، هی (جی افرام) ٨٨، هی (شای مليو) ٨٠، هی (یاسان) ١٢. هەروەهاش نامەکانی دیکە درێژترینیان نامەی زەرتەشتە بە ١٦٤ بەندەوە کە هیچ یەکێکیان وێچوونی نییە لەگەڵ گوتەکانی زەرتەشت لە گاتەکاندا. تەنیا پێنج سروود لە گوتەکانی زەردەشت لە گەزەندی ئەهرەمەنی ڕۆژگاری ئەسکەندەر ڕزگار بووە بە ئێمە گەیشتووە. سەرەڕای ئەوەی کە هیچ شتێك لەو سروودانەدا جێی بەراوردکردن نییە لەگەڵی ناوەرۆکە ساختەکەی دەساتیردا، سەرتاپای زمانی ئەو سروودانە و هی هەموو ئاڤێستاش لە هیچ ڕوویەکەوە خزمایەتیی لەگەڵ زمانە هەڵبەستراوەکەی دەساتیردا نییە.

هەر یەکێك لەو ١٦ نامانەی دەساتیر بە مەدحی خوا دەست پێ دەکا و لە ئەنجامدا موژدەی پەیدابوونی پێغەمبەرێکی دیکە ڕادەگەیەنێ. لە کۆتاییی ناوی (منوچهر) خوا پێی دەڵێ: لە دوای تۆ پێغەمبەرێك دێت ناوی (کیخسرو)ە. لە ئەنجامی نامەی زەرتەشت خوا دەڵێ: «ئەی وەخشوور زەرتەشت، دوای تۆ ئەسکەندەر (چمر) دەبێ. دواتر یەکەم ساسان بە پێغەمبەری دێت. نامەی تۆ (همسیرازی) ڕۆشن دەکات.» چەمەر بە زمانی دەساتیر (ئاشکرا) و (همسیراز) تەرجەمەی تەفسیرە. خراپ نییە چەند ئایەتێك یا بە گوتەی دەساتیر چەند (چمراس)ێك لە مەتنی دەساتیر بهێنین و بزانین خوای دەساتیری بە چ زمانێك نامەکانی ئاسمانی بۆ (فرجیشوران) واتە وەخشوورانی خۆی [وەخشوور هەر بۆ زەرتەشت بەکار هاتووە] هەناردووە. لە (چمراسەکانی) ٢٨– ٨٢ نامەی فەرجیشور (جی افرام) دەفەرمووی: «گرودفرتاش – جمشان – جمساس – چمساش – خمساشان خمساش – واسالاس پاساپاس – راساراس تاساتاس –

کریاس نامود – کرتاس نود – الیاس هود – الماس رود – سناساب – ستاشاب – جاماجاب – توراتوس – سارانوش – اموال فانوس – اهوالی کاروس – گستهم توش – سمرنوش – جودبروش – اورنگان پوش [دوای ٤ دێری دیکە ئەمانە دێن] هامستنی رامستنی شامستنی زامستنی – شالشتنی شالشتنی شالتنی شالشتنی مزدستنی سزدستبنی و زدستنی ازدستنی شالشتنی شالشتنی – شالشتنی سیدنستنی میدستنی جیدستنی هیدستنی شالشتنی – کایستنی کارستبنی هارستنی وارستنی شالشتنی – هیرکستنی ترکستنی سرکستنی فرکستنی شالشتنی [شەش دێری دیکەش لەم هەلەق و مەلەقە بەسەر دەچێ ئینجا بە پێنج جاران شالشتنی ئەو ئایەتانە کۆتاییان دێت. پێویستم نەدیت هەموویان بنووسمەوە. م. محەمەد].

خوێنەران ناچارن دڵیان بیەوێ بزانن (شالشتنی) کە هێندە جارە دەگوترێتەوە چ واتایەکی هەیە. خۆشبەختانە لە زەمانی پەرویزی ساسانی پێغەمبەر ساسانی پێنجەم لە تەفسیری خۆی ئەو وشەیەی لە چاوگی (شالستی) وەرگرتووە بە واتای (دانستن – زانین). لە تەفسیری (چمراس) ٦٨ و ٨١ دەفەرمووێ (دانستنی دانستنی دانستنی). بەڵێ دەمانزانی دنیا شتی وەهای زۆر تێدایە کە (دانستنی – هی زانین) بن، بەڵام هەرگیز نەماندەزانی زمانێك هەبێ لە ماوەی سەدان هەزار ملیۆن ساڵ گۆڕانی بەسەردا نەیەت (دوای چەند دێرێك نموونەی نەگۆڕانەکە دێت. م. محەمەد] کەچی زمانی ئێستاکەی فارسی لەگەڵ پەهلەوی و زمانی پەهلەوی لەگەڵ هەخامەنشی جوداوازییان زۆرە هەموو جوداوازییەکەش لە ماوەی یەك هەزار ساڵدا ڕووی داوە چونکە مەعلوومە لە نێوان ئەردەشیری سێیەمی هەخامەنشی (٣٥٩ – ٣٣٨ پێش عیسا شایەتیی کردووە) کە نووسراوی بە فارسی تا ئێستاش ماوە و لە نێوان (حنظلەی بادغیسی) کە چەند شیعری فارسیی لێ بەجێ ماوە تەنها هەزار و سەد و ئەوەندە ساڵە تێ پەڕیوە و جوداوازییان دیارە، ئەما زمانی دەساتیر لە ڕۆژگاری مەهابادەوە کە زانیتان پێش چەندین هەزار ساڵ ژیاوە هەتا ڕۆژگاری ساسانی پێنجەم کە هاوچەرخی خوسرەوی پەرویز بووە هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووە. بە نموونە لە سەرەتای نامەی مەهاباد چمراس ٣، دەفەرمووێ (فرشیدشمتای هرشندە هرشنشگر زمرپان فراهیدور). لە سەرەتای نامەی ساسانی پێنجەمیش دەنووسێ (فرشید شمتای همرشندە هرشنشگر زمرپان فراهیدور).

ئەم زمانەی دەساتیر نە بەزمانی کۆنی ئێرانی وەك فورسی هەخامەنشی و

ئاڤێستایی و پەهلەوی و پازەند، نە بە لەهجەکانی کۆنی وەك تەخاری و سەکزی و سوغدی و غەیری ئەوان دەچێ [بە کورتی] خزمایەتیی لەگەڵ هیچ زمانی ئادەمیزادی کۆن و نوێدا نییە. ئەم زمانە لەلایەن دروستکەرەکەیەوە پێی گوتراوە زمانی ئاسمانی، چونکە لە هیچ جێگە و هیچ کاتێك و لای هیچ یەکێك لە میللەتانی جیهان زمانی وەها نەبووە هەر دەمێنێتەوە لە چەرخی فەلەك و لە ناهید و کەیوان کە لە نهێنییەکانیان ئاگادار نین زمانی وەها بەکار بهێندرێ یاخود دەبێ بڵێین کابرایەکی فێڵباز لەم تۆپە خاکییەی خۆمان زەمانێك گۆشەگیری کردووە و ئەو زمانەی لە لای خۆیەوە هەڵبەستووە.

خواوەند بەم زمانە، چ ئاسمانی بێ چ زەمینی، لەگەڵ شازدە پێغەمبەری بژاردە گفتۆگۆی کرد و بۆ ئێمەی بەندەگانی خۆی وەڵامی نارد و دەستووری دانا تاکو بتوانین [رازچاە بازشناسیم - رێگە لە زیندان جودا بکەینەوە] و لە سەرئەنجامدا رزگار بین. دەستووری ئاسمانی دەبێ لەلایەن مەردمەوە تا ڕۆژی ژیانەوە بەکار بێت و ئاینی مەهابادی گەورە لە بیر نەکەن. هەر چونکە رزگاریی لە هەردوو دنیادا بەند بووە بەپێرەویکردن لە دەساتیر، خواوەند فەرمانی دایە دواین (وخشویر)ی خۆی کە ساسانی پێنجەمە تاکو نامەی پێغەمبەران بهێنێتە سەر زمانی دەورانی خۆی.

ساسانی پێنجەمیش وەهای کرد، هات فەرموودەکانی هەر شازدە پێغەمبەر کە نامەی خۆیشی یەکێکە لەو فەرموودانە، تەفسیر کرد و بەپێی پێویست ڕوونی کردنەوە. لە دوای هەر ئایەتێك تەفسیرەکەی دێت بەو جۆرەی کە ئیمڕۆ دەزانین پێغەمبەری پێشینان چییان گوتووە. ئەگەر ئەو تەفسیرە نەبوایە نەماندەزانی (کایستنی کارستنی هارستنی وارستنی شالشتنی) چ واتایەکی هەیە، بەڵام لە ڕووناکیی ئەم تەفسیرەوە دەزانین (جی افرام) بەوەدا دەفەرمووێ (گوتەی خوا و نامەی خوا و هەناردەی خوا دەبێ بزانرێن). هەڵبەت ئایەتی کورتیلەی ئاسمانی واتای زۆری هەیە بۆیە ساسانی پێنجەم ئەو پێنج وشەیەی مەتنی دەساتیری بە ١٧٦ وشەی دیکە شەرح داوە [لێرە بەدواوە ٩ دێر لە نووسینەکەی پوور داوود جۆرێکە ئەگەر وەکو خۆی وەرگێڕدرێتە سەر کوردی لێحاڵیبوونی زەحمەتە، من مەفهوومەکەی بە کورتی دەنووسمەوە: ساسانی پێنجەم کە هاوچەرخی خوسرەوی پەرویزە دەبوو ئەو تەفسیرە بە زمانی ئەو سەردەمە بنووسێ. لەو سەردەمەشەوە نموونەیەکی نووسراوی گرانبەها بە ناوی (ماتیکان هزار داتستان) بەجێ ماوە کەچی تەفسیرەکە هیچ وێچوونێکی لەگەڵ ئەو زمانەدا نییە

بەڵکو بە زمانی فارسی سەردەمی شا عەباس نووسراوە کە هەزار ساڵ لە ساسانی پێنجەم دواترە. دیارە ئەو کەسەی دەساتیری هەڵبەستووە لە سەردەمی شا عەباس بەزمانی سەردەمی شا عەباسی نووسیوە]

زمانی تەفسیری دەساتیر فارسییە ئەما پارسی نەگەمە. لە هەر جێگەیەکی بەرانبەر وشەی عەرەبی هی فارسی چنگ نەکەوتبێ یەکێکی ساختەی بۆ دروست کردووە. هەر ئەو وشە ساختانەن بە پارسیی دروست وەرگیراون و چوونەتە ناو (برهان قاطع و چمن ارای ناصری) لە نامەی (جی افرام)دا دوو بەندی ٧٠ – ٧١ ئەمە دەڵێ: «دوو جۆر نامە خودایین، یەکیان (مهین نامە – نامەی گەورە) کە لە خەلقی دوو جیهان دەدوێ. ئەوی دیکەش دەساتیر کە (کهین نامە – نامەی) بچووکیشی پێ دەگوترێ.»

ئەمەش نموونەیەك لەو (کهین نامە)یە کە دەساتیری ئاسمانییە: خوا نۆ ئاسمانی خەلق کرد. هەر یەکێکیان خاوەن هۆش و گیان و لەشە. لە ئاسماناندا فریشتەی بێ ئەژمار و ئەستێرەی زۆر هەن، هەریەك لەوانیش هۆش و گیان و لەشی هەیە. ئەستێرە گەڕۆکەکانیش خاوەن هۆش و گیان و لەشن. هۆش و گیان و لەشی مانگ ناویان (فرنوش، ورنوش، اردوش)ە. هۆش و گیان و لەشی تیر (عطارد) (وارلاس. فرلاس، ورلاس)یان پێ دەگوترێ. ناوی هۆش و گیان و لەشی ناهید (زهرە) (نزوان، فروان، زروان)ە. ناوی گیان و هۆش و لەشی ڕۆژ (شادارام، شادایام، تشادارسام)ە. هۆش و گیان و لەشی بەهرام (مریخ) بە (بهمن زاد، فرشاد، رزبادواد) نافرەت بوون. ناوی هۆش و گیان و لەشی هرمزد یاخۆ برجیس (مشتری) (نجم داد، نجم اراد، شیداراد)ە. هۆش و گیان و لەشی کەیوان (زحل) (فرنسا، لاتینا، ارمنا) ناویانە.

جیهان وەکو ئادەمیزادە، ئاسمان پێستی ئەوە کەیوان سپڵی، بەرجیس جگەری، بەهرام زلاوی، ڕۆژ دڵی، ناهید میعدەی، تیر مێشکی، مانگ سیپەرلاکی، ئەستێرەکان و بورجەکان دەمارەکانی، ئاگر هەوا هەناسەی ئاو ئارەقەی خاك تۆزی پێی بروسکە بزەی لێوی، گرمەی هەور ئاوازی، باران فرمێسکی، کانگەکان گیاکان و گیانلەبەرەکان کرمی لەشی.

پێستی ئادەمیزاد وەکو ئاسمانە و حەوت ئەندامەکانی، سەر و سنگ و میعدە و دوو دەست و دوو قاچەکانی، لە جێی حەوت ئەستێرە گەڕۆکەکانن. خوێن و بەڵغەم و سەفرا و سەودای لە جێی چوار (عنصر)ی ئاو و ئاگر و خاك و هەوان.

ئەستێرە بێ ئەژمارەکان و حەوت چەرخ لە کاری جیهاندا دەسەڵات و تەئسیریان هەیە پێویستە بۆ ئەوان (سنجرستان) واتە جێگەی پەرستن دروست بکرێت و بە بوت برازێتەوە.

لە دەساتیردا قسە لە بارەی (تناسخ)ەوە زۆر هاتووە. گیانی هەموو بوونەوەر، لە مرۆڤ و گیاندار و رووەك و شتی بێ گیان، لە لەشێکەوە بۆ لەشێك گوێزە دەکات. لە نامەی مەهابادا پێغەمبەر ئاباد لە خوا دەپرسێ بۆچی پاشایان و فەرمانڕەوایان و توانایانیش لە ژیاندا ڕەنج و غەم دەبینن؟ خوا لە وەڵامدا دەڵێ. چونکە ئەوانە لە ژیانی لەشی پێشتریان بەدکار بوون جەزایان لە ژیانی دواتریان دەبیننەوە، بە نەخۆشی و ڕەنجووری لەدایك دەبن وەیا بەدەردی دیکە گرفتار دەبن. گیانداری زەهراوی و دڕندە دەیانگەزن. ئەمانە تۆڵەی کردارەکانی ژیانی پێشینی خۆیانە. هەروەها گیانەوەری دڕندە و مەل و چارپێ هەریەکەیان پاداش وەیا جەزای ژیانی پێشینی خۆیان لە ژیانی دواتریان دەبیننەوە. ئەگەر سووڕی یەك ژیان بایی سڕینەوەی گوناهی پێشووتری نەکرد لە دەورەی ژیانی سێیەم و چوارەم جەزا دەدرێن. ئەوەن دەچن و دەبنەوە تاکو گوناهی پێشین پاك دەبێتەوە. ئەو کەسانەی بەدکارن لە ژیانێکی دیکەیان دەچنە قاڵبی گیا و ڕووەك. مەردمی بێ پەروەردە و دزێوکار دەچنە قاڵبی کانگە (معدن)ەوە. چارپێیەکانی کە لەم جیهانەدا وەکو ئەسپ و گا و حوشتر و کەر بارکێشن کەسانێك بوون کەوا چوونەتە قاڵبی جانەوەران و لە باریەریدا جەزای ڕەفتاریان دەبیننەوە.

لە دەساتیردا زەحمەتکێشان و وەرزش و خۆشەکاندن زۆر بایەخی پێ دراوە. لە ریازەکێشان و ڕۆژووگرتن و دوعاکردندا دەشێ گیانی ئادەمی لە کلێشەی دەرچێت و بۆ تەماشای جیهان بڕوات و دواتر بێتەوە لەشەکەیەوە. کەسێکی گەیشتە ئەم پایەیە چی دیکە گیانی قاڵبگۆڕی ناکات. ئەو تەرزانە دوای مەرگ لە بەهەشتدا نەمر دەبن.

کوشتنی چارپێ و خواردنی گۆشتیان لە دەساتیردا حەرام کراوە. دەبێ مردوویان بەخاك بسپێررێ یاخۆ بسووتێندرێ. لەوجۆرە مەبەستانەوە کە پێچەوانەی ئاینی ئێرانییانە دیار دەدات دەساتیر پێوەندیی بە هیندەوە هەیە یاخۆ وەك پێشتر گوتمان، لە هیند نووسراوە. جگە لەمە زۆر لە وشەی دەساتیر هیندین کە هاتووە سەر و گوێلاکی شکاندوون و شێوەی گۆڕیون و وشەی نوێی لێ سازداون هەروەك لەگەڵ زۆر وشەی فارسیشدا ئەمەی کردووە.

نووسەری دەساتیر هەر شتێکی لە دینی برەهمەنی و زەردەشتی و ئیسلام و دینی دیکەی بیستبێ وەیا خوێندبێ دینێکی نوێی لێ پێك هێناوە و بەناوی خوایەك کە پێی دەڵێ (مزدام) و بە یارمەتیی ١٦ پێغەمبەر بانگهێشتنی خەلق دەکا بۆ ئەو دینە. لە دەساتیردا دینی برەهمەنی پتر لە دینەکانی دیکە شوێنی دیارە، تەسەوفیش کە لە سەردەمی ئەکبەر شای هیندی ڕەونەقی هەبوو لەو دینەدا دەردەکەوێتەوە.

ڕەنگە تا ئێستا کەس پێڕەویی ئەو دینەی نەکردبێ هەرچەند لە دەساتیردا نامەی ساسانی یەکەم دەڵێ ئەردەشێری پاپەکان وێڕای ئاتەشکەدە بوتخانەی ئەستێرانیشی دروست کردووە. ئیمڕۆکە شتێکی لە دەساتیردا گرنگ بێ زمانەکەیەتی نەك باوەڕەکەی چونکە زەرەرێکی لەوەوە پێمان گەیشتبێ لە زمانە ساختەکەیەوە هاتووە نەك لە دینە ساختەکەیەوە. ئەگەر زیانێکی دیکەش هەبووبێ لە غەیری زماندا بەزەردەشتییانی گەیاندووە کە بێن نامەی وەها ناپاك بەنامەی ئاینی خۆیانی وەربگرن لێرە بە پێشەوە گوتمان نووسەری (برهان قاطع) سەدان وشەی هێناوە بێ ئەوەی بڵێ ئەو گەوهەرە گرانبەهایانەی لە کام گەنجینەی نرخدار هێناون.

بەدبەختانە ئەو فەرهەنگە سەراپا نادروستەی کە لە هیند نووسراوە و کەوتووەتە دەست ئێرانییان بێ ئەوەی وشەکانی هەڵسەنگێنن لە هەڵبەست و پەخشان بەکاریان هێنان. دوای بڵاوکردنەوەی دەساتیر ئەو وشانە وردە وردە پتر کەوتنە کایەوە هەرچەند بڵاوکەرەوەی دەساتیر مەلا فەیرۆز لە دیباچەیدا نووسیوەتی: «دەبێ بزانرێ زمانی ئەسڵی ئەو (صحایف منزله) ببڕای ببڕای خزمایەتی بە زەند و پەهلەوی و فارسیی دەرییەوە نییە بەڵکو لەگەڵ هیچ زمانێکی ناسراوی تایەفە جوداکانی ئەم سەردەمە نیسبەتی نییە.» هێندە هەیە مەلا فەیرۆز نەیگوتووە دەساتیر ساختەکاری مرۆڤێکی تەڵەباز بێ. لە هەموو جێگەدا بەتامویۆ ناوی دەبات بە کتێبی پیرۆز و ڕوویەڕەی ئاسمانی دادەنێ تاکو لە ئێران وەهایان زانی کەوا بە ڕاستی دەساتیر لە نووسینەکانی ئێرانی کۆنە و هاوتای ئاڤێستایە، زمانیشی یادگارێکە لە ڕۆژگاری تێپەڕیو. ئەمەیە دەبینین نووسەرانی سەردەمی (ناصرالدین شاه) بۆ ئەوەی شتێکی نوێ بخەنە بازاڕ دەستیان دایە تالانکردنی دەساتیر بەڵام هیچ یەکێکیان لە خۆی نەپرسی ئایا ئەگەر دەساتیر ڕاست و دروستە بۆچی تاکە یەك فەرهەنگی پێش (برهان قاطع) زمانی دەساتیریان یاد نەکردووە؟ بۆچی لە شیعری شاعیرانی پێش خۆیان یەکێك لەو وشانە دەرنەکەوتووە؟ بۆچی لە هەزاران کتێبی هۆنراوە و پەخشان قسەیەك

لەبارەی (مهاباد، جی افرام، شای کلیو، یاسان) نەگوتراوە؟ بۆچی دەساتیر خۆی بەر لە چاپکردنی لە هیچ کوێیەك ناوونیشانێکی نەبووە؟

(محمد تقی خان) بەنازناوی (حکیم) و نووسەری (گنج دانش) هیچ بەدڵیدا نەهاتووە کە دەساتیر ساختەی بابایەکی تەڵەباز و نابەکار بێ، بۆیە لە بارەیەوە دەنووسێ: «دەساتیر ناوی کتێبێکی ئاسمانییە کە بۆ (مەهاباد)ی یەکەم پێغەمبەریان (مەبەست ئابادییەکانە) هاتووەتە خوار و بە جۆرە زمانێك نووسراوە تێگەیشتنی مومکین نییە و ساسانی پێنجەم وەری گێڕاوەتە سەر پارسی کۆن و لە (توحید و تجرید و حکمت و طاعت) دەدوێ و بریتییە لە چواردە ڕووپەڕە (صحیفە) کە بۆ چواردە مەزنەپیاو نازڵ بووە و لە بەندەری بۆمبای چاپ کراوە و وەرگێڕدراوەتە سەر ئینگلیزی و بۆ ئێرانیان ناردووە و وشەکانیشی لەگەڵدایە [واتە تەرجەمە کراون]. خاوەنی (برهان) دیتوویەتی و هێندێك لە وشەکانی وەرگرتووە [زکر کردووە] ئێستا بەردەستە وَ بابەتی هۆش پەسەندی تێدا زۆرە و لای پارسییان گەلێك خۆشەویستە و ڕێزی لێ دەنێن» من خۆم [پوور داوود] سەد وشەی دەساتیرم هەڵبژارد و تەماشای ئەو فەرهەنگانەم کرد کە لە دەستمدان، هیچ کامێکم لەو وشانە تێدا نەدیتن.

لەمانە: (لغت فرس أسدی) کە لە سەدەی پێنجەمی ك. نووسیویەتی. (فرهنگ جهانگیری) کە جمال الدین حسین بەناوی جهانگیری پاشای هیند لە ١٠١٧ بە ئەنجامی گەیاندووە. (فرهنگ مجمع الفرس سروری) کە محەمەد قاسم کوڕی حاجی محەمەد ئەلکاشی سرووری لە زەمانی شا عەباسی گەورەی سەفوی کۆی کردووەتەوە. (فرهنگ رشیدی) کە عەبدولڕەشید کوڕی عەبدولغەفوور ئەلحوسەینی مەدەنی ئەلتەتوی لە ساڵی ١٠٦٤ لە هیند نووسیوەیەتی کە لەودەمەدا محەمەد حوسێن بن خەلەف ئەلتەبریزی لە ١٠٦٢ هەر لە هیند (برهان قاطع)ی نووسیوە.

هەروەها هیچ یەکێك لەو سەد وشەیەم لەو شانامەیەدا کە wolff ڕێکی خستووە نەدۆزییەوە و لە ناو ئاڤێستا و پەهلەوی و پازەندیش تووشی تاکێکی نەبووم، بەڵام هەمووم لە (برهان قاطع)دا دۆزییەوە و دیتم هەرگیز ناوی دەساتیریان لەگەڵدا ناهێنێ هەرچەند گومانم نییە لەوەدا کە نووسەری برهان قاطع هەمووی لە دەساتیر هەڵگرتوونەتەوە. دەربەستی دروستی و نادروستی وشە نەبووە هەرچی پەیدای کردووە خستوونییەتە فەرهەنگەکەیەوە، ئەوەندە هێزەشی نەبووە وشەکانی تورکی و عەرەبی و هیندی لە یەکدی جودا بکاتەوە وەیا ئەو وشانەی بنج و ڕەگی فارسییان هەیە لە

وشەی ساختە بناسێتەوە.

نووسەری دەساتیر بۆ وشەسازی چەندین شێوازی بەکار هێناوە. بۆ هەندێك وشەی مەعنای تازەی داناوە: ئامیغ کە بەواتای (امیزش – تێکەڵکردن)ە لە دەساتیردا بووەتە (حقیقت – ڕاستی) (امیغی – ڕاستەکی). (یوزە) توولەی ڕاوە بووەتە (تفتیش – پشکنین)... و هی دیکەش. بۆ هەندێ وشەی عەرەبی وشەی فارسیی ساز داوە وەك: (خانە اباد – خانەی ئاوەدان) بەرانبەر (بیت المعمور – کعبة) و (هرسویە پادشاهان – پاشایانی هەرلایە) لە جێی (ملوك الطوائف) و (کنور – کون وەر) بۆ (فاعل – کارا) و (چشمیدە – چاوێنراو) بۆ (منظور) و (برش دید – بڕینی دیتن) بۆ (قطع نظر)...

یەك ڕشتەی وشەکانی لە مەفهوومی عەرەبییەوە هاتووە وەك (رویش – ئەوەتی) بۆ (هویة) و (ڕاست پوش – کافر) و (افرازستان «هەورازستان» عالم علوي) و (فسردەشهر – علم سفلی) و (نخستین انداز «یەکەم ئەندازە» بدیهیە)

هەندێك لە وشەکانی لە ڕێی پێکگرتن (قیاس)ەوە ساز داوە. لە (خورشید)ەوە وشەی (هورشید و ماەشید)ی دروست کردووە. لە زۆر وشەی فارسیدا پیتی یەکەم وەیا دوایی قرتاندووە یاخۆ پیتێکی بەسەرەوە وەیا کۆتاییەوە ناوە و وشەی دیکەی لێ هەڵبەستوون، (نیوارە) کە تیرۆگی نانکردنە و (وردنە)شی پێ دەڵێن لە دەساتیردا بووەتە (نیور، نیوار) بەڵام بەواتای جۆ. (باستان) بووتە (باس) بەواتای (کۆنینە) لە بەرانبەر (حادث). وشەی (چم = واتە) پیتێکی (ر)ی پێوە نووساوە و (چمر) بەواتای ئاشکرا و پەیدا. وشەی (همە – هەموو) نیشانەی نەفی (أ)ی چووەتە سەر بووەتە (اهمە – ئەهەمە) بەواتای ناتەواو.. هی دیکەش زۆر. بەم شێوازە نووسەری دەساتیر وڕێنەکانی خۆی خستووەتە قاڵبی وشە و ڕستەی ئاسانەوە و بە زمانی سەردەمی ساسانییانی لە قەڵەم داوە. بۆ هیچ وشەیەك پەکی نەکەوتووە. چەندان جار بۆ وشەیەکی عەرەبی چەندێکی داتاشیوە بە نموونە: (هرآینەبود، هرآینە هستی، ناچارباش، ناگزیرباش، ناچارهست، گرورفرتاش) هەمووی بەواتای (واجب الوجود) و (شایستەهستی، شایستە بود، ناورفرتاش) لە جێی (ممکن الوجود).

لە دەساتیردا زۆر وشەی هیندیش دەدیترێ وەکو وشەکانی فارسی سەر و پێ و دەستی شکاوە و واتایەکی دیکەیان پێ دراوە.

[لێرە بەدواوە پوور داوود ١٦ دێر لە وشەی جۆراوجۆری ساختەکراوی دەساتیر

دەهێنێتەوە کە لە فارسی و هیندی و عەرەبی و هیچە داتاشراون.. پێویستم نەدیت لە چەند نموونەیەك بەولاوە ڕاگوێزم بۆ ئێرەکانە چونکە کەس پێیان دەوڵەمەند نابێ . م . محەمەد]

اپرخیده	صریح و بیّ رمز
اوچیز	حقیقت و ماهیت
پازتازی	جزئی
فراتین	گفت – اسمانی
روزستان	اهل حرفت
نمشته	عقیده
نوله	کلام
نواد	زبان
وندسار	نقطة وسط دائرة
بمینه	معده ....

گوتمان لە برهان قاطع سەدان لەو وشانە یادکراون و ناوی دەساتیریان لەگەڵدا نەهاتووە. وەك دەشزانین لەم فەرهەنگەدا بۆ هیچ وشەیەك شایەد نەهێنراوەتەوە، لەبەرئەمە ناسینەوەی وشەی ساختە بۆ ئەو کەسانەی مایەیان نییە زۆر زەحمەتە. (رضا قلیخان هدایت) لە فەرهەنگەکەی خۆی (انجمن ارای ناصری) وەکو خاوەنی برهان قاطع سەدان وشەی دەساتیری یاد کردووە بەڵام هەرچەند لە ئاست هێندێك وشەدا دەڵێ لە دەساتیر وەیا لە برهان قاطعەوە وەرگیراون، لە زۆر وشەدا نە ناوی دەساتیر نەهی برهان قاطع ناهێنێ. ئەڵبەت بۆ هیچ یەکێك لەو وشە ساختانەش شایەدێکی نییە.

ڕەزا قولیخان بەرانبەر وشەی (فرسنداج) دەنووسێ: «بە هەرچی پێڕەویکەری پێغەمبەران هەیە دەگۆڕێ. لە فەرهەنگی دەساتیر وەها نووسراوە. زۆر وشەی کە لە جهانگیری و سروری و رشیدی و برهان پەیدا نین لە فەرهەنگی دەساتیر ناوە کۆنەکانی پارسییان بە دەست کەوتووە و نووسراوە..» کاتێکی ڕەزا قولیخان فەرهەنگی خۆی دەنووسی دەساتیر بە یارمەتیی مەلا فەیرۆز بڵاو بووبووەوە. ڕەزا قولیخانیش وەکو سەدان لە نووسەرە هاوچەرخەکانی خۆی دەساتیری بە نامەی دینیی ئێرانی کۆن و دەناسی و لە زەمینەی یادکردنی ورێنەکانی دەساتیر پتر لە

برهان کەمەری هیممەتی بەستبوو، لە هەندێ جێگەدا هەڵەی برهانی راست کردووەتەوە و هەر لە سەرچاوەی دەساتیری ئاسمانییەوە نرخ و واتای ئەوانەی چەسپ کردووە. زۆر جێی داخە کە برهان قاطع و انجمن ارا لە ئێران سەرنجراکێش بوون بەڵام فەرهەنگی جهانگیری و مجمع الفرس سروری کە باشترین فەرهەنگن بەلاوە نراون. ئەم گوتارە جێی ڕەخنەگرتن لە برهان قاطعی تێدا نابێتەوە، جگە لە دەساتیر وشە نادروستەکانی برهانیش پترن لەوەی لێرەدا بگونجێن.

بێگومان برهان لە مەیدانی ڕەواجدان بە وشەی دەساتیر لە پێشەوە دێت، بەڵام هۆیەکی کە ئەو زمانە و وشانەی بەڕادەی قبووڵ گەیاند مەلا فەیرۆزە چونکە پێدا هەڵگوتنی ئەو لە دەساتیر وەهای کرد کەسانێکی لە زمانە کۆنەکانی ئێران ئاگادار نەبوون متمانە بکەن کە ئەم نامەیە یادگارێکن گرانمایەی ڕۆژگاری تێپەڕیو و میراتێکی پیرۆزی پێشینانە.

وەك دەزانین چەند کەس لە دۆستە زاناکانم خەریکی گردکردنەوەی فەرهەنگی فارسین. ئومێد دەکرێ لە هەر کوێیەك تووشی وشەی دەساتیری بوون بنووسن کە هی دەساتیرن و ساختەن چونکە ئەگەر ئەمە نەکەن لەدوارۆژدا ئەو وشانە یەخەگیری خەڵق دەبن. ڤوللری vullers لە فەرهەنگی فارسی و لاتینیی خۆیدا کە لە چەندین فەرهەنگەوە پێکی هێناوە لە هەموو شوێنێك کە وشەیەکی دەساتیری نیشان دابێ نووسیویەتی هی برهان قاطع و ڕاگوێستەیە لە دەساتیر بەجۆرێك کە ڕۆژهەڵاتناسانی ئەورووپا لەو گەزندە دوورن.

لە ئەنجامدا دەبێ بەسەر قسەکانمەوە بنێم: وشەکانی دەساتیر کە دزەی بۆ ناو فارسی کردووە زۆریان لە تەفسیری نامەی ئاسمانی سەر بە (فرجیشور) ساسانی پێنجەمە، ئەو پێغەمبەرەی کە خوا پێی دەفەرمووێ: «ودم تبالیس ارجم فرجیشوریك هورانگ زاهد» واتە « وە لە توخمی تۆ هەمیشە پێغەمبەرێك دەمێنێ». نامەی ئاسمانیی ساسانی پێنجەم بە (پرتوستان - پرتەوستان) ناودەبرێ.

با ئەوەش بڵێم کە زمانی مەتنی دەساتیر بریتییە لە:

یەکەم: یەك مست لە وشەی وەرگەڕاوی فارسی و عەرەبی و هیندی وەك: چمین = چونین (وەها). ئام = فام (پاشگرە وەك زردفام) زمیر = زمین. چار = چهار (چوار). پندم = پنجم. سنجم = ششم. سفدم = هفتم. دشمیر = دشمن [سێ دێری دیکەش لەو

جۆرە وشانە. م . محەمەد].

دووەم: لەو وشانەی کە بە هیچ ڕەمڵ و ئوستورلابێك نازاندرێ چین و لە کوێوە هاتوون وەك: چاگفری = بیداری (بەخەبەری). پلیر = نخست (یەکەم). فرداب = پرتو (تیشك). جمساش = نور (ڕووناکی). کاپ = سایە.

هیرتاسیام = ئیرانییان. نوراخ = یونان. کلیار = اندوە (غەم). شلیدە = فرزانە (زانا، زیرەك، پاك نژاد...).

نموونەیەك لە کار (فعل): هوزامیدن = پەنابردن.

شالندن = زانین. آدن = بوون. کمدن = کردن. انتامانیدن = انجامانیدن (ئەنجام پێدان). زاهدن = مان. وختن = گوتن و هی دیکەش..

جگە لەوەی کە ئەم چاوگانە بەپێی چاوگی فارسی بە دال و نون [وختن = گفتن بە تێ ونونە] دروست بوون، لە گەردانیشدا وەکو کاری فارسین. لێرەشدا دیارە کە نووسەری دەساتیر بێنێکی لە زمانە کۆنەکان وەرنەگرتووە ئەوەندە هۆشەشی نەبووە بۆ ئەم زمانە ساختەیە ڕێزمانێکی ساختەش دابنێ. وەکو دەزانین چاوگ لە زمانی ئاڤێستا و فورسی هەخامەنشی و لە سانسکریتدا کە بە خوشکی زمانە کۆنەکانی ئێران دەناسرێ وەنەبوو وەك چاوگی پەهلەوی هەر بە (تن) و وەك چاوگی فارسی هەر بە (تن، دن) کۆتاییی بێت بەڵکو وەك کۆنە زمانەکانی هیندی - ئەوروپایی و وەك ئێستاکەی زمانی ئینگلیزی دەشیا بە هەر حەرفێك (دەنگێك) کۆتاییی بێت.

هەروەها لە زمانی کۆنی ئاڤێستا و فارسی و سانسکریت کار (فعل) وەك کاری فارسی [نوێ] گەردان نەدەکران.

ئینجا فارسیی نوێ ئەگەر ڕیشەی بە مەتنی دەساتیریشەوە نەبەسترابێتەوە کە گۆیا بەر لە هەزاران ملیۆن ساڵ بەسەر (فرجیشوران)دا دابەزیوە، بەڵکو بە تەفسیرەکەیەوە بەسترابێتەوەکە گۆیا لە زەمانی (خسرو پرویز) بە ئەنجام گەیشتووە، خۆ ئێمە لەبارەی زەمان و زمانی ئەو دەورانە [بابیی لێککردنەوەی ڕاستی و درۆ] بەڵەدیمان هەیە.

لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێین کە زمانی دەساتیر خەتی تایبەتیشی نییە و بە ئەلفبێتکەی فارسیی ئێستاکە نووسراوە، ئەمەش عاجباتییەکی کتێبەکەیە.

نووسەری دەساتیر بێ هیچ دەستوور و قانوون وشە پەککەوتەکانی پەهلەویی هەڵبژاردووە تەفسیری پێ نووسیوە.

لە ناواخنی دیارە دەساتیر لە هیند نووسراوە و نووسەریشی ڕەنگە بە ئەسڵی زەردەشتی بووبێ بەڵام لە ئاینی دێرین ڕووی هەڵگێڕاوەتەوە و بە زەردەشت خۆی دەڵێ: «جم دساتیرکانی لەونی = جزدساتیر کاری نکنی. جگە لە دەساتیر کارێك نەکەی.» ئەمەیە دەساتیر، کتێبێکی بەر لە ١٢٠ ساڵ لە نامەکانی دینی ئێران حیساب کراوە و زمانیشی بە فارسیی پێشکەوتوو وەرگیراوە ئەما ڕاستییەکەی سووکیکردنێکە بە ئێران و زمانی فاسی.

بەمەدا گوتارەکە تەواو دەبێ. لە ژێرییەوە دەنووسێ:

«تەماشای ڕووپەڕە ٣٢٩ی ئەم کتێبەش بکەن»

لەو ڕووپەرەیەدا سەرەناوی (ملحقات – پاشکۆکان) چەند کورتەنووسین و تێبینی بەدوا خۆیدا دەهێنێ. یەکەم جار لە شەش ڕووپەڕەدا بە باسی دەساتیردا دێتەوە. بەدرێژی باسی ئەو بەڵگانە دەکات کە دانەری دەساتیر دەبێ ئەو (ادرکیوان)ە بێ کە پێشتر ناوی هات و لە (دبستان المذاهب) ناوی ئەو و موعجیزاتی و ناو و ئاکاری پێرەوەکانی بەزۆری هاتووە کە ئەمەش هەر بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە نووسەری (بستان المذاهب)یش یەکێکە لەو گرووپەی بە دوا ئازەر کەیوان کەوتوون و بۆ دەساتیر خەبتاون. پوور داوود لەو پاشکۆیەدا هەڵەیەکی خۆی ڕاست دەکاتەوە کە لە گوتاری دەساتیردا بۆ ئەوە چوو بوو کە دانەری (دبستان المذاهب) موحسین فانی بێت.

دەڵێ: «لە ڕووپەڕە ٢٨ ، لە گوتاری (دساتیر) نووسەری (دبستان المذاهب)م بەموحسین فانی داناوە. ئەمەش هەڵەیەکە کە لە پیاوێکی ئینگلیز sir w. jonesەوە بە خەڵقی گەیشت و دەمێکیشە ڕاست کراوەتەوە بەڵام من بەدرەنگەوە زانیم: لە دبستان المذاهب ناوێکی موحسین هاتووە و لە زاری ئەوەوە باسێکی یەك لە شاگردانی ادرکیوان گێڕراوەتەوە ئیتر بەهەڵە لەوەوە موحسین فانی بە نووسەری دبستان زانراوە. دانەری دبستان نەناسران بەڵام لە ناوەرۆکیڕا دیارە کەمێك پێش ساڵی ١٠٢٧ك. لە هیند هاتووەتە دنیا. بە گەنجی چووەتە (اکبر اباد – اگره – aqra) و لە کشمیر و لاهۆری ڕابواردووە و سەفەری بۆ ئێران کردووە و چووەتە مشهد و.. و .. لە نێوان ساڵانی ١٠٦٤ و ١٠٦٧ دبستان المذاهبی نووسیوە و لە ساڵی ١٠٨١ لە پازدەمین ساڵی حاکمایەتیی اورنگ زیب مردووە. وەك خۆی دەڵێ: (خراد و فرشید و ردوبهمن و خرمند)ی لە patna و (موبذ هوشیار دوم، سروش، خودا جوی) لە کشمیر دیتووە. ئەو

کتێبیانەی کە نووسەری دبستان ناویان دەبات و ئەو مەبەستانەی لێیانەوە نەقڵ دەکات هەمووی لە نووسینەکانی اذرکیوان و شاگردەکانی ئەون وەك کتێبەکانی: آمیغستان، دساتیر، اخترستان، جشن سده، سرودمستان، جام کیخسرو، شارستان چهارچمن، زردست افشار، نوش دار و، سکنگبین، بزمگاه ارژنگ مانی و هی تریش. چوار دانە لەو نامانە کە (دساتیر و جام کیخسرو و شارستانی چهارچمن و زردست افشار)ن هەن و لە هیند چاپ کراون. ناوی نووسەری دبستان لە یاداشتێك بە (موبد شاه، یاخود، ملا موبد) هاتووە [لە پەراوێزدا دەڵێ سەیری ئینسیکلۆپیدی ئیسلام TOMI بکە].. هتد .. هتد...

کاروان، ژمارە ۱۲، ۱۹۸۳

زڕەخەون لە تەمومژ بە دەوری "مەحوی" تۆقەڵەوە

لە بەڕێوەبەریەتیی ڕۆشنبیریی جەماوەر، لە سلێمانی، بانگهێشتنێکم بۆ هات وێڕای نامەیەکی دڵسۆزانە لە مامۆستا عەبدوڵلا ئاگرینەوە بەبۆنەی سازدانی میهرەجانێکی بیرخەرەوەی شاعیری مەزنی کورد (مەحوی) لە ڕۆژانی ١٢/١٧ و ١٩٨٧/١٢/١٨. هەر لە سلێمانی. چەندێك بەو میهرەجانە دڵخۆش بووم هێندەم پەرۆش خوارد لە نەلوانی دەرفەت بۆ ئامادەبوونم تێیدا. باری نالەبار و تەنسازیی مەیلەو لار بوونە سەرباری چەند هۆیەکی دیکەی نەگوتەنی لە شوێنی خۆمدا پیشیان پێ خواردمەوە، چ ماوەیەکیش نەبوو لە نێوان شەوی ١١- ١٩٨٧/١٢/١٢ کە نامە و بانگهێشتنەکەم پێ گەیشت لەگەڵ ڕۆژی بەرپابوونی میهرەجانەکە باییی ئەوە بکات بە گوتار پایەی ئەو کەڵەشاعیرە لە هەستمدا بدەمەوە بە خامە و بیکەمە نامەی پیرۆزبایی و منەتباری بەڵکو قەرزداریم لە ئاست گیانی مەحوی و چاکەی بەڕێوەبەرانی میهرەجانەکە نەختێك کەمتر بکاتەوە. ئیستە لە ١٩٨٧/١٢/١٩ کەوا گاگوڵە بە خامەی ساوا دەکەم بۆ ناو باغ و ڕاغ و دەشت و بەهەشتی جیهانی مەحوی نازانم میهرەجانەکەی بە چ گەیشت. تەما و ڕاپەڕموونم بە پایەی مەحوی و هەستی نرخزانی و بایەخناسیی ئەدیب و ئەدەبدۆست و جەماوەری خوێنەری کورد بە گشتی و هی شاری سلێمانی بە تایبەتی هانم دەدا لە تاریکیی بێ خەبەریدا گەشبینانە چاوەچاوی ئەو دەمە پیرۆزە بم کە مژدەی نە تەنها سەرکەوتن بەڵکو هی هەڵمەتبەری و بەهرەبەخشی و بەرهەمداریی میهرەجانەکە گیانم دەگەشێنێتەوە، وا لە ئیستاوەش ڕێم بە خۆم داوە ختووکەی شادیی دەروونم بەو مژدەیە بگرژێنێتەوە و بەوەدا تام و شامی کۆڕی مەحوی بپژێتە مەرەکەبمەوە و بە خۆشاو بتکێتە ناو دێرەکانم بۆ بەر چەژی خوێنەران:

دڵی بردم بەشۆخی دلبەرێکی تازە، سەرلەنوێ
موبارەك بێ لە دڵ سەودایەکی کەوتە سەر، لە نوێ

بەڕاستی و بێ تەئویل، موبارەك بێ لە دڵ سەودای دەریا و دەشت و دۆڵ و کەژ و چەمەن و باغی مەحوی کە بە ئەفسوونی شیعرەکانی جلوە لە خەیاڵی خوولیادار

دەبەستن، نرکە و نەعرەتە و هەرەشەی ئەم سەردەمە لەبەر گوێی دڵدا دەگۆڕن بە ئاهەنگی بلبل و ساز و عودیان هەر نەبێ وەك بەنجی برینکاری ئازاری هەستی زامدار سڕ دەکەن. کێ بێ لە ئێمەی کوردی ئاخەلێوەی ساڵی بەدیوومی ١٩٨٧ و سەدەی بیستەمی خوێن لێچۆڕاو دڵێکی یان ملێکی بەر تیغی بڕندە نەکەوتێبت:

لە چاوا نەم نەما بۆ گریە نۆبەی سەجدە بەر دەرییە
سیاساڵم نەبارە نوێژی ئیستیسقا نەکەم چ بکەم

خۆم لە جیاتی قەڵەم سەد جار (سەجدە بەردەر)ی پەرستگەی دیوانی مەحویم کە لەوێدا بێ لە چاکی و پاکی شتێك نییە سەجدەی بۆ ببردرێت.

خەیاڵی کۆن و نوێم لێ تێکەڵ دەبن و دەمگێڕنەوە بۆ ڕابردووی دە دوازدە ساڵێك لەمەوبەر و حیکایەتخوانیم پێ دەکەن تا بڵێم یەکێك لەو خوولیایانەی دەمی ئەندامەتیم لە کۆڕی زانیاری کورد کە هەست و خوازمی بۆ خۆی دەکێشا ئەوە بوو، دوا بەدوای لێبوونەوە لە باسی حاجی قادر، یان بە کتێب یان بە زنجیرە گوتار لەسەر شاعیرانی ڕیزی یەکەمی خاوەن دیوانەکانمان بنووسم. بێگومان مەحوی لووتکەیەك بوو لەوان، هەر چەند شیعری مەحوی تە حەفتاکانیش هێندەی شیعری نالی و سالم و کوردی و شێخ رەزا و وەفایی و میسباحولدیوان... بە بەرچاومدا تێ نەپەڕیبوو، بەڵام ئەو نموونانەی بیستبوومن و خوێندبوومنەوە، بێ هەڵوەستکردن، شەبەنگی مەحوییان لە هەستمدا بەرەو پایە هەرە بڵندەکان دەبرد. مەهارەتێکی لەو نموونانەدا ڕەنگی دەدایەوە دەتگوت لە گۆمی نالی بڵق دەدات:

ئەوا لەیلا بەڕۆژی حەشر ئەدا وادەی لیقا «مەحوی»
هەتا قامی قیامەت ئاه و واوەیلا نەکەم چ بکەم

چەند ئاشکرایە (واوەیلا) جڵەوی هۆشت بەرەو (وا لەیلا)وە دەبات کە لە بەراییی نیوە دێری یەکەمی بەیتەکە دەدرەوشێتەوە. (وا)ی سەرەتای وشەکە سێبەری ئەو (و)ەی بۆ ناو وشەی دواتر بردووە و (لەیلا)ی کردووە بە (وەیلا). سەیریش بکەی دەبینیت لە (ئەوا لەیلا)دا دەقی (وا لەیلا) بە تەواوی دروست بووە، ئینجا لە وشەی (وادە)ی دوای وشەی (حەشریش) تەکانێك بۆ ئەو (و)ە باس کراوە دەچێت کە (لەیلا)ی کردووە بە (وەیلا) و بە تیرێك دوو نیشان پێکراوە. ئەم مەهارەتە، بەر لە مەحوی، تەنها لە نالیدا بەدی کراوە کە گوتوویەتی:

بۆ شهدی كلامت كه به اشرابی لطافت
(لذة) دەگەیێنێ بە دڵ و (دهن)ی مخاطب

بە ئانقەست و بۆ خاتری باشتر ڕوونکردنەوە بەیتەکەم بە ڕێنووسی کۆن نووسی.

دارشتنی بەیتەکە و ئەو کەرەستەی تەعبیری تێیدا بەکار هێنراوە نوختەیەکی پیتی (ذ)ی گوشراو لە (لذة)ەوە دەگەیەنێ بە (دهن) و دەیکاتە (ذهن). شەهدی کەلام لە (دهن)دا کە بەواتای دەم و زارە جێی دەبێتەوە بەڵام کە (لطافت)ی تێکەڵ بوو حەقیەتی بگاتە (ذهن)یش. شەهد و دەم هەردوویان مادین، بەڵام (ذهن) مەعنەوییە بە (لطافت) کە وەك ذهن مەعنەوییە ئەو شەهدەی پێ دەگات. وشەی (دهن)ی فارسی ئەگەر وەك خۆی (دەهەن) بخوێندرێتەوە کێشی بەیتەکە تێك دەچێت بەوەشدا دیارە تەرخان کراوە بۆ قۆستنەوەی نوختەکەی (ذ) تاکو ببێتە (ذهن) کە لەگەڵ (دهن) نەك (دەهەن)دا هاوکێشن، سەیری دوای (لذة) بکە یەکسەر (دەگەیێنێ) هاتووە کە هەر (گەیاندن) چاری ڕاگوێستنی ئەو نوختەیە دەکات بۆ سەر (دهن). دەمێنێتەوە بلێین (دڵ) هەر شیرنایی مەعنەویی شەهدەکە هەست دەکات، نە نوختەی ڕاگوێزراو بە خۆیەوە دەگرێت و نە پەکیشی لەسەری کەوتووە بۆیەیە ئەو نوختەیە لە شێوەی (حتمی) بۆ (دهن) دەچێت. وەك کە شیرنایی مەعنەوی بۆ دڵ و ذهن لەبارە، شەهدیش بۆ (دهن) کە دەمە لە شوێنی خۆیدا بە مادی دەمێنێتەوە.

مەحویش کە لەیلای لە جێگەی (یارم، مەحبوویە...) دانا و نەیگوت:

ئەوا یارم بە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...
ئەوا مەحبووبە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...
نیگارم وا بە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...

مەبەستییەتی تێی بگەین دەیەوێ (وا لەیلا) ویردی زاری بێت تا ڕۆژی قیامەت. لە سێبەر یاخود لەبەر تیشکی وا وەیلا و وا لەیلادا (قامی قیامەت)یش قوتەقوتێك لەگەڵ هێما ناسینەوەماندا دەکات. ئەگەر نەگونجانی کێش لێ گەڕابایە دەشیا (قامی قامەت) لە جێی (قامی قیامەت) بێ وەك کە شیا وا وەیلا لە جێی وا لەیلا بێ، چونکە لە پێشەوە باسی حەشر هاتووە. لە واتادا فەرق نامێنێ لە نێوان قامی قیامەت و قامی قامەت کە دەزانین قامی قامەتی ئەو نازدارە لەیلایە هەزاران جار پتر پەسەندی مجێزی عاشقە، هەتا قامی قامەت دەبێ بلێم وا لەیلا.. دەرکەوتن و ڕاستبوونەوەی قامەتی لەیلاش ئاواتێکە هێندەی حەشر لە تەمای عاشق دوورە، هێندەی حەشریش

ئاشووبی شەیدایی لە جیهان پەیدا دەکات.

مەبەستم نییە بڵێم ئەو مەهارەتە و هونەرەی مەحوی لەم بەیتەدا چاولێکەرییە لەوەوە بۆ نالی، خۆ ئەگەر وەهاش بێت چ کەمایەتیی تێدا نییە، بگرە زێدە بەهرەیەکی مەحوییە لەو بەیتەدا دیار دەدات چونکە ئەم جۆرە چاولێکەرییە ئاستەنگترین ڕێگەیە شاعیر پێیدا بڕوات لە هونەری شیعری خۆبەستنەوە بە شیعری یەکێکی دیکەوە وەك: اقتباس، تضمین، معارضە... ڕاستییەکەی ئەگەر مەحوی هەستی بەو هونەرەی نالی کردبێت، کە بە ترجیحەوە دەڵێم هەستی پێ کردووە، تاکە کەسێك دەبێت لە شوعەرای کوردی دەیانناسم ئەو هونەرەی لە نالیدا دۆزیبێتەوە. من لە گوتارێکی زنجیرەی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی)دا دەوری ئەم شێوە هونەرەی نالی هەڵاتووم، ئەوساش جارێ بەیتەکەی مەحویم نەدیتبوو بۆیە بوو پەنجەم بۆ نموونە شیعری ڕانەکێشا لە بابەتی بەیتەکەی نالی بێت، ئەو هونەرەش نەمبیستوە ناوی بۆ داندرابێت مەگەر بە تەئویلێکی دوور بدرێتەوە بە (استخدام). ئەوساش پەراوێزی ئیستیخدام وەها لێك دەکێشرێتەوە زۆرینەی جۆرەکانی (محسنات)ی تێدا جێ ببێتەوە. ئێرەش جێی لێکۆڵینەوەی باسی ئەوتۆیی نییە لە مەحویمان بدزێتەوە بۆ خۆی...

دوای دابڕانم لە کۆڕ باری چالاکیم لە مەیدانی نووسیندا گۆڕا. حاجی و نالی جگە لەوەی کە خۆم بە دڵ و زمانیش پێیانەوە خەریك دەبووم، بڕیاری ئەنجوومەنی کۆڕیش ئەوە بوو لێیان بکۆڵمەوە و بۆ حیسابی کۆڕ ئەو لێکۆڵینەوانە بڵاو بکرێنەوە. لە بەرەو کۆتاییی ساڵی (١٩٧٨)ەوە ئیمکان نەما خۆم تەرخان بکەم بۆ تاکە باسی کەسێك یان بابەتێك ساڵێکم لێ بخاێنێ مەگەر یەکێك یان لایەنێك بەرباری ئەرکی ئەو کارە بێت، ئیتر نەشیا چی دیکە بە پلان و نەفەسی درێژەوە تەمای خۆم لە تۆژینەوەی ئەدەب وەیا ژیانی کەسانی دەستنیشان بنێم. لوان و ڕێکەوت چۆنی هێنا و کێی خستە تۆڕی فکرمەوە دیمانەی بەخێر. قەدەر، ڕێکەوت وەها بوو کە ئەم ساڵەی ١٩٨٧ لە گیانەلاوەی بەسەرچووونیدا هات دوو لێوەی مەرگی لێك بنێت بابەتی ئەم نووسینەی بەرکەت و بە میرات بۆ منی بەجێ هێشت. ئاخر منیش ٣٦٥ ڕۆژی ڕەبەقی ڕەق ڕووڵەییم کردووە و لێی بووم بە میراتگر. دەڵێن سەیرە لە کوێیێ بەڵام سەیرترە لە ڕۆژگار کە ساڵی وەها ڕەش میراتی وەها گەش بەجێ بهێڵێت. ئایەتی (یخرج الحي من المیت)م بە بیردا دەهێنێتەوە.

مەحوی و هاومەسلەکە نەمرەکانی لەو جۆرە ئەستێرانەن ئاوابوون و بزربوونیان

بۆ نییە. لە دەمێکەوە بە دڵ و هۆش ئاشنایانم، پێ بەپێی فراژیبوونیشم لە ناسینەوەی بایەخ و نرخ و جوانی پتر ئۆگری ناو و شاعیریەتییان بووم. ئەو ڕاستییەش لە زێدە پیاوچاکیی خۆمەوە نییە، بگرە لە زێدە پیاوەتیی ئەوانەوەیە کە لەسەر بنگەیەك دامەزراوە بە دروستترین عەیارەی نرخ پێو سفتی و پتەوییەکەی بە ئیسپات دەگات، لە گەیشتن بەو ئیسپاتەش ڕەنجم بردووە:

من لە عەیارەی نرخ پێو هەرچی خاترانەیە تێم نەخوێندووەتەوە، مەرجەکانی پەسەندایەتیی عەیارەش لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێك دەگۆڕێن. ئەو بابەتانەی کە لایەنی (جوانی) تێیاندا بنەڕەتییە دەبێ لە پلەی جوانیدا ژووررووی (ناوەنجی) کەوتبێتنەوە دەنا بەعەیارەی من لە سەنگ دەکەوێ، ناچاریش نەبێ خۆمیان تێ ناگەیەنم. بێکەس لە موناسەبەیەکدا گوتی: هەردوو گوێم پڕ بوو. منیش دەڵێم ئەرز و ئاسمان پڕ بوو لە گۆرانیی ناوەنجی و مۆسیقای ناوەنجی و بەستەی ناوەنجی و شیعری ناوەنجی و چیرۆك و ڕەسم و پەیکەر و شلە ساواری ناوەنجیش تاکو لە دەفری تەحەمولمان کەلەڕێژییان کرد. ئەو بابەتانە – جگە لە شلە ساوار – تێکڕایان بەر جغزی مەهارەت دەکەون، بابەتیش هەن وەکو پزیشکی، بەنایی، خەیاتی، دارتاشی، شەعبەدە، چاپوک دەستی... و دەیان و سەدان کەسب و کار لە هەمووان‌دا مەهارەت هەیە تا ئەوەی پزیشکی ناماهر دەبێتە مەرگی نەخۆش بەڵام دوو نوختە (ناڵێم پتر) لێکیان جودا دەکاتەوە، نوختەی یەکەم ئەوەیە کە هەرچی بەرەو هونەری تەواوەوە دەچێت لایەنی جوانی و مەهارەت تێیدا بەرچاوترە تا ئەوەی ڕەنگە هونەری هەبێ هەر مەهارەتی ڕووت بێت کەچی پزیشکی لە سەرەتاوە زانستە دواتر مەهارەتە. نوختەی دووەم ئەوەیە پزیشکی و نەجاری و لێخوڕی و بەنایی بە ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەما و شانۆ و نووسینی ڕۆژانە ناخرێتە بەرچاو و گوێی خەڵق... گۆرانیبێژێکی نیوداشت لە هەموو زاناکانی وڵاتی خۆی مەشوورتر دەبێت، تێشیاندا هەیە لە مەرگیدا کچان خۆیانیان بۆ کوشتووە..

شیعر بابەتێکە لە لایەن مەهارەتەوە دەکەوێتە نێوان ئەدەبی پەخشان و هونەرەوە. بایی زێدە پشکی لە جوانی و مۆسیقا پەخشان بەجێ دەهێڵێتەوە بۆ لای هونەر. هەرچی بابەتێکی پشکی جوانی و مەهارەتی تێدا بەرچاو بێت لە پلەی یەکەمدا ڕوخسارە ئەوجا ناوەرۆك. تابلۆیەکی ڕەسم کە مەرجی هونەر و مەهارەتی تێدا نەهاتە دی نرخی نابێت با لە ناوەرۆکدا پێش نیسبیەی ئانیشتاینیش کەوتبێتەوە. ڕەنگە

مولحیدێك وێنەیەكی مەهارەتی كەعبە بەدەیان هەزار دینار بكڕێت هەروەك دینداریش لەوانەیە ڕەسمێكی پشت لە دینی پڕ لە مەهارەت بەو نرخە بكڕێت بە مەرجێك خۆی مەیلی هونەری هەبێت. ئینجا كە زانیمان شیعر خزمی هونەرە هەقمانە لێی داوا بكەین جوان و ڕازاوە بێت، كە وەها نەبێت لە شیعرایەتی دەكەوێت.

ڕاستییەكی دیكەی گرنگیش هەیە داوا لە شیعر و تێكڕای هونەر دەكات ڕازاوە و بێ عەیب بن. شیعر و هونەر لە چاو قسە و پەخشان ئامێری مام سەلامەتۆكەی تەعبیرن. جارێ لە پێشەوە با بڵێم هونەری ڕووت چونكە قسە ناكات یەكجار بە درەنگەوە ڕقی خەڵق هەڵدەستێنێت لە خۆی، شیعریش بە درێژایی ڕۆژگار بە قسەی خۆش و جوان و شیرین لە قەڵەم دراوە و خاڵبەخشیش كراوە لە جورئەتێكی تێیدا بوویێت. شیعری بێ پەردە و پشت لە دین كە بەرهەمایی لە ماوەی هەزار و چوار سەد ساڵدا بڵاو بووەتەوە ڕێی خۆش نەكرد بۆ بڵاوبوونەوەی یەك لاپەڕە نووسینی پەخشانی پشت لە دین و بێ پەردە.

چەند سەیرە كە دەبینین هەموو ئەو تامەزرۆییانەی خەڵق بۆ لای زایەند (جنس) كە بە قسەی نووسراو لە كتێب و گۆڤار و ڕۆژنامادا ناشكێندرێت بە ڕەسمی ڕووت خۆی دابین دەكات هەر چونكە ڕەسم هونەرە و قسە نییە، گۆڤار و ڕۆژنامەش هەر ئەوەن كە هەن.

لەمەوە دەڵێم پەخشانێكی هەڵمەتی تێدا بێ بۆ سەر ڕوویەكی كۆمەڵایەتیی نالەبەر ئەگەر ڕواڵەت و ڕوخساری كزیش بێت جێی خۆیەتی ڕێزی لێ بندرێت چونكە ئازایی شەفاعەتی بۆ دەكات، قۆنتەراتیشی نەگرتووە جوان و شلك بێت. بەڵام هەمان هەڵمەت بە شیعری لاواز نرخی نابێت چونكە مەرجی شیعرایەتیی تێدا نوقسانە. یەكێك نەتوانێ بە شیعری جوان هەڵمەت بەرێت خۆ پەنجەی لە پەخشان ڕەق نەبووە هەڵمەتەكە بداتەوە بە پەخشان. بۆیەیە دەبینین نووسینی لاواز پتر لە شیعری لاواز بڵاو دەكرێتەوە. بەیتێكی لەنگ بێت لەخۆوە دەسرێتەوە.

لزووم نابینم خۆم لە خوێنەران بكەم بە پسپۆڕی نرخی جوانی و بایەخی بابەت لە كاری ئەدەبی و هونەری و هی دیكەشدا هەرچەند دەشزانم بازاڕی ڕۆشنبیریمان تا بڵێی پێویستی بەناسینەوەی ئەو نرخانە و پایەیان لە پلەی خوار و ژووردا هەیە چونكە بەداخەوە لە گەلێك نووسیندا دیتوومە بەرهەمی ترسنۆك وەها بردراوەتە

بەرزایی هەر دەڵێی قارەمانەتیی دوازدە سوارەی مەریوانم بۆ دەگێڕێتەوە.

شیعری شاعیرە بەسەرچووەکانی قوتابخانەی (نالی) دەبێ لەو کولانانەوە سەیری بکرێت. لەلایەن ناوەرۆکەوە ناشێ لە کۆتاییی سەدەی بیستەمەوە عەیارەی نرخاندن بە دیاری بنێرم، وەکو کۆتك و تەبەقی دەستەوایی، تاکو (ساقی لە پەردە دەرهات و مەستوورە و غەیری وەحدەت لە وجودا نییە و لە تەققەی ناڵ و شەققەی پانی بەرزی و یەهودی بەچچە...)ی پێ هەڵبسەنگێندرێن.

مەحوی کە بدرێتەوە بە ڕۆژگاری خۆی تۆقەڵەیەکە لەو تۆقەلانەی گەردەن کێل کە لەودیوی ئاسۆی بەسەرچوونیانەوە بە پرشەنگ و تاو و تین، ڕووناکایی و گەرمایی و جوانی لە شێوەی میراتی بێ بڕانەوە بۆ چین لە دوا چینی زیندووان بە دیاری دەنێرن. چی گوتووەتی و کردووەتی بە ڕوخسار و ناوەرۆکەوە دەبێ لە نرخاندندا ئینسافی دۆستانەی لەگەڵدا بەکار بێت، ئینسافی دۆستانەش پێویستی بە لایەنگیری نییە. دوو نوختەی سەرەکیی سادەی تێدا ڕەچاو بکرێ بەسە:

١- داوا ناکرێ لە شاعیر قارەمانی خۆبەختکردوو بێت.

٢- کەس بێ عەیب نەخولقاوە.

بەسە بۆ مرۆ عەیبی ئەوتۆی نەبێ شەرمەزاری بکات.

ئینجا ئەگەر کەسی وەها هەبوو بە ئازایی لە نێوان هەموو عالەمدا خۆی لە پێناو گەل و مەفتەن گەیاندبێتە پەتی سێدارە وەیا هێندە بێگەرد بوو بێت لە عومەری عەبدولعەزیز و غاندیشی تێ پەڕاندبێت، ئەوا زێدە ئازایی و پاکییەکەی بە مافی تەواوەوە بۆی حیساب دەکرێت، بەلام ناشێ ئەو پاڵەوانەتییە سێبەر بهاوێتە سەر خەلقوللای جیهان کە خۆیان بەخت نەکردووە کاتێك گلەییەکە بەسەرشانی تێکڕای میللەتدا دوورا ئەوسا جێی خۆیەتی عەیبداری وەکو بارانی پەڵەی ئیقلیمگیر هەموو شاعیر و ئەدیب و شێخ و مەلا بگرێتەوە.

لێرەدا ڕاستییەکی سەر بە کۆمەلایەتی هەیە بەر پەڕاوێزی ئەم باسە دەکەوێ، لەو دەمانەدا کە کۆمەڵ وەکو گۆمی داوەستاو و بێ جووڵە ژیانێکی ڕۆژانەی کەمڕەنگ بەسەر دەبات و وەك چوێلەکە و کەروێشك خەریکی گوزەران و خۆپاراستنی (ئاگرە سوورە لە خۆم دوورە)یە، هەموو چالاکییەکی گۆم شەقێن کە باری ئارام و مەندی کووچە و بازاڕ و ڕێ و بانان لەبەر هەنگاوی کەسابەت و گوزەران دەشێوێنێ خۆی

زەق و رەق و ناحەق دەنوێنێ. کە گوتراوە لە قەدەر بەری خۆت پێت ڕاکێشە وەیاخود مریشك هێلکەی قاز بکات وەهای لێ بەسەر دێت تەعبیری لە دڵ و دەروونی ئەهلی بازاڕ و کاسبی عادەتی و هەژاری بێ دەسەلات داوەتەوە ئینجا هی دەسەڵاتدار. بەدرێژاییی ڕۆژگار بۆرەپیاوی سەربزێو لەلایەن ڕەشوڕووت و بێ دەسەڵاتەوە سەرشکێن کراوە (ئەگەر بە دەستم بوایە پەیکەری سەربازی نەناسراوم بۆ ئەو سەربزێوانە هەڵدەنا) دواتر قسە گەیشتووەتە توجار و شێخ و مەلا. حاجی قادر لە کۆیەی سەدەی نۆزدەمدا نموونەیەکی بێ مانەند و دەگمەنی چەندین سەد ساڵە بوو، خۆ ئەگەر مەلا نەبوایە و زمانی لە شیعری بڕند نەگەڕابایە هەرگیز نەیدەتوانی لە بەرگی فەلاحێکی نەخوێندوو یەخەی شێخ نەبی و شێخ غەفوور بگرێت، کە یەخەشی گرتن توانی لە پەنا مەلایەتی و شاعیری و شەخسیەتی خۆیەوە ڕێزی خۆی بپارێزێ دەنا کەس بەدوا دەنگییەوە نەڕۆیی، مریدەکانی شێخ نەبیش کە بریتی بوون لە ڕەشوڕووت و کاسبی بازاڕ و بەشێکی توجارەکان و ئاغای لێکەوتە وەها چاو ئازا بوون پەلەیان کرد لە ڕۆژی ڕوواندا هەڵی بدرن. حاجی لەگەڵ ئەو ئازایەتی و هۆشیارییەشییەوە نەیتوانی لە کۆیێ بگاتە ئەو بزێوییەی پێی دەڵێن چالاکیی کوردایەتی، دواتریش کە لە ئەستەنبۆڵەوە پەندی کوردایەتیی بۆ هاونیشتمانەکانی دەهەنارد کەس بەکردەوە گوێی بەقسەکانی نەبزووت. گۆمی داوەستاوی کۆمەڵ کە لە بنەڕەتدا بەسەر هەژارییەوە داوەستاوە و پەنگ خواردووی ژیانی کولەمەرگییە، هێندەی عەزابی گۆڕەوشار وەتەنگ دێت لە بزێویی بێ سەروبەر و داك و باب کەوا تروسکەی ئومێدێکی نزیك و بەرچاوی لێ دەرناکەوێت. کۆمەڵی دەوڵەمەند ئەگەر بە حەقیش نەبێ بە ناحەق دەستدرێژی لە جیرانی دەکات. فەلسەفە و بیری ڕووناکی بەرەو هاندان و هەڵگەڕانەوەش لە کۆمەڵی نیوەمردوو کار ناکات. لە نوختە نیگای ئەم قسانەشمەوە نەبوونی کیان لە هەموو هۆیەك بێ ڕەزاترە بۆ چەسپاندنی ئەو مردەڵەییەی لە هەژارییەوە دەرسکێت. بە بیرم دێت لە بیستەکان و سییەکان، خەڵقی شار لە شایی و بەزمی شەوانەی چایەخانە و دانیشتنی دیوەخانەکان لە شیعری غەرامی بەولاوە گوێیان لە شتێکی دیکە ڕانەدەگرت، ناوناوەیەك نەبێت کە گۆرانیبێژ بای دەدایەوە سەر شیعری ئاینی. ئینجا لەخۆوە دیارە کەوا بەر لە ٤٠ – ٥٠ ساڵیش زووتر ئەو خەڵقە هەر شیعرە دڵدارییەکانی حاجی قادریان لە کۆڕی شادیدا دەخوێندەوە. قوتابیی مەکتەب هەوەڵ جار بوون بە ئیستگەی بێتەلی شیعری

نیشتمانی، لەوانەوە وردە وردە خەڵقەکە ڕاهات ئاردی گۆرانی لە مزاشی شیعری دڵداری و وەتەنی بهاڕن. ڕەوای حەق نییە ئێمە مجێزی سیاسی و فەلسەفیی خۆمان لە چەژی مرۆی بەر لە سەد ساڵ بگێڕین وەیا بە عەیارەی وڵاتە هۆشیارەکانی ئەو سەردەمە کوردستان و کوردەواری هەڵسەنگێنین. ئایا ئەگەر ئێستاکەی خۆمان بە ئێستاکەی ئەڵمانیا و سوید بگرین چ دەردەچین؟ تا نووسینی ئەم دێرانە یەك بانکی کورد لە منداڵدانی مێژوو نەڕسکاوە، نەك بانك تاکە یەك (صراف)ی کورد پەیدا نەبووە، ئێمە هەتا ئێستا لە قسە بەولاوە فێری هیچی دیکە نەبووین قسەکەشمان لە خەڵق وەرگرتووە، ئەگەر لەوانمان نەبیستبایە هەر گاڵ و بوغی ڕۆژگاری سەردەمی حاجی و بەر لەویشمان دەکوتایەوە. با ئەوەش لە بیر نەکەین کە حوکمداریی بابان و سۆران و ئەردەلان و نازانم کوێ لە سەردەمی خۆیاندا، لەگەڵ هەموو شانازییەکی ڕەوای پێیانەوە دەکەین، بەند بوو بە دەسەڵاتی کەسانێکی وەیا بنەماڵەیەکی بەر زاراوەی (دەرەبەگ) دەکەون و لەلایەن بەشێکی زۆری ڕۆشنبیرانی سەردەمەوە تۆمەتی بڕندەی دڕندەیان تێ دەگیرێ، تۆمەتیش لە بەیندا نەبێ دەبێ بزانین ئەو ئەمیران و حوکمدارانە بە کردەوەیان لە واقیعی دواکەوتووی کورد زماندا تێمان دەگەیەنن کە بەرژەوەندیی خۆشیان نەیخستنە سەر باری هاریکاری و دۆستایەتیی ناوکۆیی لە ئاست هەڕەشەی هێزە بێگانە زلە داگیرکەرەکانی ئەوسای کوردستان. خەڵقەکەی ئەوساش، لە دەرەوەی جغزی لەشکر و دەست و پاوەندی حوکمدارەکان دەورێکی بەرچاوی تایبەت بە خۆیانیان نەبوو لە هەڵسوکەوت و چەندوچۆنی ڕووداوی سەر بەحوکم و ئەوەی لە پەلاماری بێگانەوە بۆ سەر حوکمدارەکان و خاکی کوردستان بەنگبەت بۆیان دەمایەوە. چ سەیر و سەمەرەش لەو تابلۆیە ڕەشەدا هەڵنازەقێتەوە چونکە کەسانێکی لەوانە نەبووبن پرسیاریان پێ کرابێ وەیا تێ خوێندرابنەوە لە شەڕ و ئاشتی و شێوازی حوکم و چەندوچۆنی یاسای مالی و ئابووری... و هتد، جۆرێکی حەتمی و ناچاری هەر خەریکی خەتەجووت و دێراوی شیناورد و سەلەم و ڕێبێدەی بازاڕ و مەڕ و ئاژەڵ لەوەڕاندن و ئالێ دەڵی بابەی مزگەوت و زەرگ لە خۆدان و شەپلتە خواردن و خەرەك ڕێسی و مازوو چنین و جموجووڵی گوزەران دەبن.

چاوەڕوان ناکرێ لە یەکێکی وەها بێ کیفایەت کە پرسی پێ نەکرابێ حەز لە چ دەکات، ئا ئەو بێ کیفایەتە سەر لە قوڕ بنێت بۆ حاکمێکی لێی دەقەومێت هەرچەند لێ قەومانەکە بۆ ئەویش بەسفت و سۆ بێت. لەم سەردەمەدا من و تۆش کەمتەرخەم دەبین

که پرسمان پێ نەکرێت، خۆ بەخۆشمان دەڵێین ڕۆشنبیر، پێشڕۆ، ڕابەر ... ئینجا مام بارامی عەبابەیلێی ساڵی ١٨٨٧ و ١٧٨٧ کە نەیدەزانی کاغەزیش مۆر بکات دەبێ چەند بەخەمی ئەم دنیایەوە بووبێت؟ کابرای جاف کە گوتی: مەحموود پاشا دەمرێ نامرێ ملی وەقوتەوە، وامێ دەمرێ، ئەگەر وەهای نەگوتبایە زۆڵە ڕۆڵەی ئەو دەمە دەردەچوو، پێت سەیر نەبێت بابایەکی ئەو سەردەمە چ مەلا بێت و چ شاعیر و چ کاسبکار بۆ تێشکانی پاشای ئیسلام لە ئاست پاشای نائیسلامدا پەرۆشی پتر بووبێت لەو پەرۆشەی بوویەتی لە تێشکانی حوکمدارێکی کورد بەرانبەر پاشای ئیسلام چونکە باوەڕی ئیسلامەتی لە شوبهەدا نییە کە هەبووە بەڵام هەبوونی باوەڕی قەومایەتی ئەو بێ شوبهەیە نییە ئێستاکەش خەڵقەکە بەپێی باوەڕی خۆی پەرۆش دەخوات چ ڕۆشنبیر و چ نەخوێندوو تەنانەت باوەڕە سیاسییەکانی ناو کوردایەتی و هەموو جیهانی سێیەم هەمووی بووەتە جۆرە ئاینێك کە ڕەخنە هەڵناگرێ و ڕابەرەکانیان لە پایەی پێغەمبەرایەتیدان، ئیتر سەیر نییە ئەوانیش قەومایەتی بە قوربان (خەلیفە)ی شەقامەڕێی باوەڕەکەیان بکەن وەك کە ڕۆشنبیران بێ پەروا دەیکەن.

مەحوی مەلا و تەریقەتدار و شاعیر بووە. نەلێی داوا دەکرێ بە تەنها شیر و تیر لە زۆردار هەڵبگرێت کە ئەگەر هەڵی بگرتایە دەبوو بەر لە هەموو زۆردارێك یەخەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانلی بگرێت، نەگلەییشی بۆ دەچێتەوە لەوەدا کە زێدە لە هەموو میللەت ئاڵای کوردایەتیی هەڵنەکردووە. ئەگەر لە خۆمان بسەلمێنین دروشمی سیاسەتی ساڵی ١٩٨٧ بەسەر داروەکازی مەحوییەوە بشەکێنینەوە دەبێ خەریك بین لە خەیاڵەوە دروشمە سیاسییەکانی ساڵی ٢٠٨٧ بە چەرمگە و نەقیزەکانی نمایشتی ئەم ڕۆژەماندا بدروویین دەنا بە گەز و گرێی خۆمان ئیفلاس دەکەین.

بەپێی ئەو باس و خەبەرانەی لە مەحوییەوە بە ئێمە گەیشتووە لەلایەن ڕەفتار و ئاکارەوە هەرچی خەوشێکی لەوانە بێ لە ئادەمیزاد بەداوێوە بکرێ تێیدا نەبووە. مەلایەکی تەریقەتداری خواناس، لە جغزی باوەڕی ئیسلامەتیی خۆی دەرنەچووە. هەوڵی گوزەرانیشی هەر بایی پەلەکوتکەی ژیانێکی سادە بووە کە بەحاڵ لە مەلایەکی خاوەن مەدرەسە و فەقێ دەوەشێتەوە. ئەو سەفەرەی کە بەپێی قسەی ماموستا سەجادی بۆ ئەستەمبوڵی کردووە لە ساڵی ١٨٨٣ زگۆیا چاویشی بە سوڵتان عەبدولحەمید کەوتووە، ئەگەر ڕووی دابێ، خەبەرێکی خۆشە پایەی مەحوی لە سادە مەلا و تەریقەتدارێکی سەر بەرماڵ بەرەژووتر دەبات، زۆریش نەك کەم، چونکە

گەیشتن بە سوڵتان لەوسەردەمەدا کارێکی ئاسان نەبووە. پیاوێکی شۆرەتی مەزنایەتییەکەی بەر لە خۆی ڕێگەی چوونە لای سوڵتانی بۆ هەموار نەکردبێت تەمای سەردانی سوڵتانی نابێت، سوڵتانیش لە حیسابیدا نەبووە هەر بۆرەپیاوێکی ئارەزووی کرد خێرا دەرگای (بابی عالی)ی بۆ بکرێتەوە، خۆ ئەگەر دروستکردنی خانەقاکەی (مەحوی)ش مایەی ئەو ڕێزگرتنە بێت هێندەی دیکە بەڵگەی شەخسییەتی مەحوی دەچەسپێنێ. ئەو ڕوباعییە فارسییەش کە لە لاپەڕە (بیست و حەوت)ی پێشەکییەکەی (دیوانی مەحوی)، لە شەرحی مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و کاك محەمەد، بە عەیب حیساب کراوە لەسەر مەحوی بەوەدا کە حەمە عەلی شای قاجاری پێ هەڵداوەتەوە، ئەویش دەبێ بدرێتەوە بەو سەردەمەی تێیدا هۆنراوەتەوە تا ئەگەر خەڵقی سلێمانی وەیا کوردستان بە تێکڕایی لەسەر مەحوییان بە عەیب حیساب کردبێت ئێمەش پێڕەوییان لێ دەکەین. بەڵام دەبێ کە ئەمەمان کرد هەموو ئەو ڕۆشنبیرە کوردانەش تاوانبار بکەین کە بە برووسکەی گەرموگوڕ پیرۆزباییان لە عەبدولکەریم قاسم کرد لەسەر بۆردمانەکەی کوردستان لە (١١)ی ئەیلوولی ١٩٦١.. من دڵنیام لەوەی کە مەحوی گلەیی لێ نەکراوە چونکە ئەو خەڵقەی کە بە خەیاڵ دەیانخەینە سەر گلەییکردن لە مەحوی بۆ خۆیان بەرزەپێ بۆ زابتێکی تورك ڕاست دەبوونەوە و دەستەونەزەر بەرانبەری دەچەقین، کوردەکەی ئێرانیش لە ئاست حکوومەتەکەی قاجاری هەروەها بوون، کەسیش بەتەما نییە گلەیی بە خەبەر بهێنێ لێیان. واقیعێکی هەناسەبڕی پشتشکێنی ئەو خەڵقەی تێدا گرفتار بووە ئەوە نییە لە ترسی گلەیی دواڕۆژ (کە هەر بە وەهمیش دانەهاتووە) سەرپێچی و سینگ دەرپەڕاندنی پێ کردبن لە ئاست داگیرکەری بێ ڕەحم. سەیری مێژووی کۆن و نوێ بکەیت دەبینیت کورد کەمتر لە میللەتانی دیکە مەودای کوڕێنی و دەماغبەرزیی شك بردووە. قسە لەم ڕێبازەوە شریتەی هەیە من لێی دەبڕمەوە. بەڵام ڕاستییەکەی حەزم دەکرد بزانم ئەو ڕوباعییە لە چ زەرفێك و بە چ نیازێك داندراوە و چۆناوچۆنی بۆ مەدح کراوە کە بەڕێ کراوە. مەحوی هێندە کۆن نییە سەروشوونی خەبەراتی بزر بووبێت، لە غەریبیش نەژیاوە تاکو مەودای دوور باسوخواسی کپ کردبێت. لە نموونەدا دەڵێم ئەو نەفیکرانەی ئەو و چەند مەلایەکی دیکەی سلێمانی بۆ بەغدا کە لە ساڵی ١٢٩١ ك. ڕووی داوە و لە لاپەڕە (شەش)ی دیوانی مەحویی باسکراودا هۆیەکەی بە نەزانراوی هێڵراوەتەوە خستمییە سەر پرسکردن. بە کورتی دەڵێم بە تەلەفۆن داوام لە برادەرم

(عەلی دەروێش) کرد لە سلێمانی، ئەویش قسەکەمی بە مامۆستا عەبدوڵڵا ئاگرین ڕاگەیاند، ئەویش لە هەمان دەمدا بە تەلەفۆن پێی گوتم کە لە مەلا ئەسعەدی مامی خۆی بیستووە چەند مەلایەك بە حکوومەتیان ڕاگەیاندووە کە مەحوی و مەلاکانی دیکە پێوەندییان بە حکوومەتی ئێرانەوە هەیە بۆ سستکردنی دەسەڵاتی عوسمانلییەکان... گوتیشی ئەم باسەی لە گوتارێکی خۆی کە ساڵی، وابزانم ، ١٩٧٧ لە گۆڤاری زانکۆی سلێمانی بڵاو کراوەتەوە، شەرح داوە. دیارە حەسوودی مەلاکانی خەبەردەری خستووەتە سەر ڕێگەی وەها درێو، پێشی ناوێ بە تەئویل عوزریان بۆ بهێنێتەوە بەوەدا کە وا ڕەنگە جودایی مەزهەب لە سنییەوە بۆ شیعە کەمەری هیمەتی بۆ چوغڵی پێ بەستبن... مەحوی کە بەعایەرەی ئاکار و ڕەفتار و ئەدەبیاتی سەردەمی خۆی هەڵکێشرێت لە کار و عەقیدەدا خواناسێکی ڕاست و حەقپەرست دەردەچێت، دیارە مرۆی ئەوتۆیی ڕاست و حەقپەرست لای چاکەی خەڵق دەگریت کە ئەگەر بە کردەوەش نەیتوانیبێت حەق بە خاوەن حەق بگەیەنێت بەدڵ و بەزار و بەقەڵەم ڕاڕەوی حەقناسی و حەقسەلمێنی و دژەستەمی دەگرێتە بەر. لێرەدا دەبێ بڵێم، پەندی (لە شاری کوێران دەبێ چاو بنووقێنیت، یان دەست لەسەر چاوت دانێیت) هەر نەبێ بۆرەسێبەرێکی خۆی دەخاتە سەر رەفتاری ئادەمی، ئەو بۆرەسێبەرەش لە کەس بە عەیب ناگیرێ. حەدیسی مەشووری (من رأى منكم منكرا فليغيره بيده فان لم يستطع فبلسانه فان لم يستطع فبقلبه وذلك اضعف الايمان) دەستووری واقیعی ئینسافکارانەیە لەم مەیدانەدا.

چارەسەرکردنی بەدایەتی و ستەم و بێ وێڵی و ئاکاری وەها چەپەڵ بە پاڵەوانبازیی تاك تاکی مرۆی کەم دەسەڵات ورێنە و وەهمە، لە زۆر باردا خۆدرینەوەش لە بەدایەتییەکی کە زۆردار بەسەر خەڵقیدا دەسەپێنێ ئاسان نییە. بەسە بۆ شەرافەتی مەحوی و کەسانی وەك ئەو کە لە جغزی ئەو حەدیسە دەرنەچن. ئێمە ئەگەر لە کولانەی (نظری)یەوە سەیری کۆمەڵایەتی بکەین دەبێ بەوە ڕازی بین مرۆ خراپە نەکات، کە خراپەی نەکرد خاڵەبەخش بێت لە بەرهەڵستی نەکردن لە خراپەی غەیر، کۆمەڵایەتیش لێرەدا ئەوەیە کە خۆمان و مەحویی تێدا ژیاوە نەك هی سویسرە و فنلەندە. لایەنی (نظری)ش لێرەدا ئەوەیە کە (مرۆ) خراپەی نەکرد خراپە نامێنێ بەرهەڵستیی لێ بکرێت.

دوای ئەوەی لەلایەن ئاکار و کردارەوە لە مەحوی بووینەوە بۆ ئەو ئەنجامەی پێی گەیشتین لە شەرافەت و خاوێنی و خواناسی و دادخوازی، چ ڕێگایەك لەبەر هەنگاوی

مندا نامێنێ تێیرا بڕۆم لە باسی ژیان و بەسەربردن و ڕووداوێکی بەدەنگ و سەدا دووچاری بووبێت چونکە هەر ئەوەی لێ دەزانم کە بە کورتی لە پێشەکییەکەی (دیوانی مەحوی)ی باسکراودا هاتووە. لەمەش بترازێین، من نەهاتووم لە ژیان و بەسەرهاتی مەحوی بکۆڵمەوە چونکە موناسەبەکەی میهرەجان پەراوێزی بە دەوری ئەم نووسینەدا کێشاوە کە مەبەستی بنجی تێیدا دەبێ ئەدەب بێت نەك بەسەرهات. ئەمە لەلایێکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە بەپێی تێگەیشتنی من لە هێمای ڕووداوێکی ڕەنگی دابێتەوە لە دیوانی مەحوی بەو جۆرەی تێم بگەیەنێ کە دەخلی تایبەتی هەبووبێت لە ئەدەبی مەحوی وەیا ڕووکاری بەرەو لایەنێکی نوێدا سووڕاندبێت هیچی ئەوتۆ نابینم لە چاو تەقالیدی شاعیرە کۆنەکانمان زەق خۆ بنوێنێت. لە نموونەدا دەڵێم سەیرێکی قەسیدەی لاپەڕە ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲٤ لە دیوانەکەی مەحوی بکە کە لە تێشکانەکەی ڕووسان بەرانبەر ژاپۆنیای ساڵی ۱۹۰۵ هۆنراوەتەوە و بە هەمووی یەك ساڵ ماوە ژیانی مەحوی لە ۱۹۰٦ کۆتایی بێت، دەبینیت چ فەرقێك نییە لە نێوان ئەو قەسیدەیە و هەرچی پێش خۆی گوتراوە لەلایەن داڕشتن و فەرهەنگۆك و باوەڕ و تەسەور و هەرچی شتێکی کە ڕێی تێ دەچێ بێتە ناو شیعری شاعیر وەیا ڕەنگێکی جوداکەرەوەی تێ هەڵسوێت. باوەڕ ناکەم لەو تاکە ساڵەشدا کە تەمەنی مەحوی بەلای کەمەوە (۱۳۲٦ – ۱۲۵۲) ۷۳ ساڵ بووە مەودا هەبێ بۆ گۆڕانێك و ڕووسووڕانێك کار بکاتە سەر خۆی یا ئەدەبی. گەورەترین بنگەی خەیاڵ لەو قەسیدەیەدا دوو شتە: یەکیان ئەوەیە کە (زۆر) لە ئاست (کەم)دا هەڵاتووە بەوەشدا باشتر توانای کردگار بۆخەڵق ئاشکرا دەبێت، ئەمەش عەقیدە دڵخۆش دەکات. دووەمیان ئەوەیە کە (قەیسەر) لە زمانی ڕووساندا (چار)ە ئیتر دەرفەت پەیدا بووە بۆ کەڵك وەرگرتن لە ڕێکەوتێکی خۆش کە لە کوردی و فارسیدا وشە هەن (چار) بێت وەیا (چار)ی تێدا بێت بە واتای هەمەچەشنە:

چاری قەدەر بزانە نییە، چەندە چاری وا

بێ چارە ما کە بوو بە دوو پەنجەی قەزا دووچار

ئا لەم دوو نیوە دێڕەدا چوار جاران جێگە بۆ (چار) دۆزرایەوە. لە بەیتی دیکەشدا (چار) هاتووە لە جیاتی (چوار) ئەمەیش شتێکە لە چەژی شیعر شیرن دێت. لەم قەسیدەیەدا دەرفەت بۆ منیش هاتووە کە دەوری بەیتی چوارەمی هەڵبێم:

دەڕە تریشقەیێکە کە کێوی دەدا بە باد

ئەشباە – ئەوەندە زۆرە بە کەس نایەتە شومار

لەم بەیتەدا هێمایەکی بەهێز هەیە بۆ ئایەتی (فلما تجلی للجبل جعله دکا، خر دگا وخر موسی صعقا). ماموٚستا مەلا کەریم و کاك محەمەد ئەم لایەنەیان تێ نەخوێندووەتەوە. سەیر ئەوەیە پاش مەرگی مەحوی بە ٣٩ ساڵ بۆمبای ئاتۆم (درة) بەسەر ژاپۆندا هاتە خوار و ئەو تریشقەیەی لێ کەوتەوە کە دەزانین کێو دەدا بەباد. ئەگەر مەحوی مریدی مابانایە (ذەڕە تریشقە)یان بۆ بە پێشبینی و کەرامەت لە قەڵەم دەدا.

کە دەڵێم لەم نووسینەدا باسی چۆنیەتیی ژیان و ڕووداوەکانی بەرهەنگاوی مەحوی مەبەست نییە، نەهاتووم بڵێم زانینی ئەو لایەنە کەم بایەخە، هەر ئەوەیە کە جێگەی لێرەدا نابێتەوە. ئەما ئەگەر بڵێین بۆ تێگەیشتنی مانای شیعرەکانی دیراسەی ژیان و مێژووی سەردەمەکەی پێویستە، ڕاستییەکەی زۆر بەداخەوە، ناوناوەیەك نەبێ شاعیرەکانمان تابلۆی دەروونی خۆیانیان بەشیعر کێشاوە نەك بوونەتە ئاوێنەی ڕۆژگاریان. بوونی شاعیر و مەلا و خوێندەوار بە ئاوێنەی واقیع بەوەندە نابێ باسێکی زوڵم وەیا خەفەتێك بۆ داد وەیا ڕەنگێکی عادەتی واقیع بکەوێتە بەرهەمیانەوە چونکە مرۆڤ هەر زار هەڵێنێت بە ناچاری شتێکی بەزماندا دێت پێوەندیی بە بازاڕ یاخود کۆڵان یاخود مزگەوت و تەکیە و خەرمان...ەوە هەبێت با هیچ مەبەستێکی نەبێت من و تۆ لە نووسیندا بە دۆستی مێژووی هەڵدەینەوە. کە مرۆڤەکە کەوتە سەر باری شیعردانان دەست دەکات بە بژاردەکردنی وێنەی شیعری. لە ڕۆژگاری مەحوی و پێش مەحویدا (وێنەی شیعری) ئەوە بوو کە لە دیوانەکانیاندا دەیبینین: خەیاڵ، وردەکاری، ئارایشت، نوکتەئارایی، مەهارەتی داڕشتن، وێنەی هونەری تازە یاخۆ تەقلیدی بەپێی دەسەڵاتی شاعیر... و شتی ئەوتۆیی کە چارچێوەی مەفهوومی سەلمێندراو و بە عەیارەی مەقبوول پێوراو کێش و قافیەی ڕێك بن. ئەوەندەی شاعیر خەریك بوو بە زمانی شیعری ئەوسا ئیسپاتی نەبوونی دەمی یار بکات و کەمەرەکەی لە موو باریکتر بکێشێت گوێی نەداوەتە ڕووداو، بگرە خۆی لە چاکە و خراپەی دنیا نەگەیاندووە. سەرنج بگریت دەبینیت شاعیرەکان مەنهەجێکیان نەبووە بۆ خۆ تێ گەیاندنی کاروباری ئەم دنیایە، کەی ڕووداوێك کەوتە بەرمجێزی یاخۆ خزمەتی مەهارەتێکی ئاوشیعری کرد نیگاینێکی لێ خوار دەکاتەوە. سالم ئەو شێوەنەی بۆ بابانەکان کرد لەوەوە بوو کە برین کەوتبووە لەشی خۆی دەنا هەشت ساڵێك پێش تێچوونی بابان ڕەواندز لێی قەوما بوو بیری بۆی نەچوو. هەڵبەت من زۆر مەمنوونی سالمم کە

شیعری خۆی کردە لاواندنەوە بۆ شێوەنی تێچوونی بابان، خۆ دەیتوانی بەو ئەدەبە پێ دزیلکە بکات بەرەو دەسەڵاتی نوێ، کە نەیکرد لە مەردایەتی و هەستی بریندار و دەماری کەرامەتەوە بوو. بەڵام دەبێ خۆمان بە سەهوو نەبەین لە دەلالەتی ڕووداو: لەو دەمانەدا کەس گلەییی نەبووە لە خۆدزینەوە وەیا خامۆشبوون لە نگبەتیی یەکێکی لە نزیکەوە خزم و دۆست نەبووبێت. بە ڕێکەوت مەحوی و سالم و کوردی... شیعریان هەیە لێیان دەبێتە شایەدی چاکە و خراپە، ئەدی ئەو عالەمەی کە شیعری نەگوت خۆ هەموویان هەر بێباك بوون بۆچی جاهیلبوونیان ببێتە شەفاعەتکار؟ هەر ئەو جاهیلە لەسەر گیسکێکی خۆی ئامادە بوو دز بکوژێت کەچی بۆ ڕەواندز گوێی نابزوێت. شاعیرەکان کفریان نەکرد بەهرەیان هەبوو، ناشاعیرەکانیش چ چاکەیان نەکرد کە بەهرەیان نەبوو. با ئێمە عەیارەمان خوار نەبێت و تەرازوومان لەنگ نەکەین بەوەدا کە چاکەی شاعیرەکان لە بیر بکەین هەر چونکە وەکو ئاپۆرەی خەڵق هەستیان بە ئێش و ئازار کردبێت نەك وەکو غاندی.

من کە لەسەر شاعیر دەکەمەوە جەماوەر خەتابار ناکەم. دەمەوێ بە چاوێکی ئینسافەوە سەیری خەڵقی لێرە بەپێشەوە بکرێت. نەشاعیر و نەغەیری شاعیر لە بارێکی نەفسی و ژیاری و ڕامیاری و ئابووریی ئەوتۆدا نەبوون ڕیز بگرن و لە دژی زۆر و ستەم هەڵچەقن. هەزار لۆمەی بەدوا کاتی ئەم ڕۆژگارە باییی هەزاریەکی ئەو نەگبەتە نییە کە بابایەکی بەر لە ١٠٠ ساڵ بەشەق و شوپلاق دەخرایە زیندانەوە و ماڵ و منداڵیشی لە ترسان و لە برسان زیرەیان لێ هەڵدەستا. هەستی سڕی کۆمەڵایەتیی ئەو سەردەمانە کە مێژووکرد بوو نەك هی نامەردایەتیی خەڵقەکە، وەها نەبوو بۆ ئازاری غەیر بەخەبەر بێت وەیا بتوانێ تیماری دەردی غەیر بکات. هەر کەسە خەریك بوو خۆی بژێت و بەرەکەی لە ئاو دەرکات، ئینجا کە من گلەییت لێ نەکەم تۆش گلەییت بەسەرمەوە نامێنێ.

چ شاعیر و چ غەیری شاعیر لە هیچ سەروبەرێکی کاری دنیا بەشدار نەبوون هەتا چاوەنۆڕ بین دەنگی هەڵوەستی ڕەخنەگرانەیان لە کاری ناڕەوا ببیەین. هەڵوەستیش قسەی ڕووت نییە، کردەوەی لەگەڵە چ زاڵمێکیش بە تەما نەبووە لە قسەی ڕووت توورە بێت. لە نووسینێکی عەرەبیم، کە جارێ لە ژێر چاپدایە گوتوومە: (كل فلسفة في الارض وكل حكمة في السماء تكون معطلة اذا عدمت بشرا يؤمنون بها ايمان اداء وتنفيذ) دواتریش لەو نووسینەدا دەڵێم: ستەمکار چونکە دەیزانی ئەوانەی لە دیوانی

دادەنیشن ڕیاکارن هەرگیز خەیاڵی بۆ ئەوە نەچووە کە لە شیعردا دژی ستەم قسە دەکەن ئەویان مەبەست بوو بێت خۆ ئەوان پاتەویات بە داد و ئینسافی ئەویان هەڵدەگوت. لە کوردەواریدا شاعیری (مداح) بە واتای مەفهوومی سەردەمە کۆنەکان پەیدا نەبووە چونکە باری وەهای بەخۆوە نەدیتووە لە دەوڵەمەندی و سیاسەتمداری و بەرژەوەندیی زل کە بۆ دەوڵەتپارێزی پەکی لەسەر شیعر کەوتبێت. لە کوردستانی باشووردا بەر لە ئاخەلێوەی حوکمی عەبدوڕەحمان پاشا شیعری عەرووزی کوردیمان نەبوو چ جایی شاعیری مەداحمان هەبێت.

شێخ ڕەزا بە هەڕەشە نەك دەست پانکردنەوە مزەی مەدحی لە کەسانێك دەستاند کە حەزیان دەکرد باسیان نەکرێت. ئەم حاڵەتەی دەستکورتی و بێ سامانی و هەژاریی سیاسیی وەهای کرد کە شیعری سەردەمی مەحوی لەو جغزەدا بمێنێتەوە کە شیعری شاعیرە گۆشەگیرەکانی سەردەمی عەباسی و دواتریش تێیدا قەتیس مابوو. لەو دەمانەدا کە شاعیری مزەخۆر دیوانی خەلیفە و ئەمیر و وەزیرەکانیان بە شیعری زرینگەدار دەڕازاندەوە شاعیری گۆشەگیر زۆر بوون شیعریان بۆ دەروونی خۆیان دەگوت. بێگومان ئەگەر لە کوردەواریشدا بازاڕی شیعری مەدح بەبرەو بایە مەحوی هەر ئەوە دەبوو کە دەیناسین. تاکە روباعییەی بۆ شای ئێران بە سێ بەڵگەی مەحکەم ئیسپاتی قسەکەم دەکات: بەڵگەی یەکەم ئەوەیە کە تاقانەیە. بەڵگەی دووەم ئەوەیە کە دەست پانکردنەوەی تێدا نییە. بەڵگەی سێیەم ئەوەیە کە ئەویش وەکو حاجی قادر مەدحی دەسەڵاتداری نزیکی نەکردووە خەیاڵی پاداشی لێ بکرێت.

لە نووسینێکی حەفتاکانماندا بایی زانینی خۆم و هۆش پێشکانم دیاردەی کنارەگیری و خۆ لە دنیانەگەیاندن و وسکتبوون لە ڕووداو و ئەو جۆرە دوورەپارێزییەی شاعیرە ناسراوەکانی لێرە بە پێشەوەمانم شی کردووەتەوە کە، وەك بە بیرمدا دێتەوە و پێشی ڕازیم، دیاردەکە دەچێتەوە بۆ بێ دەسەڵاتی و بەشدارنەبوون لە هەڵسوکەوتی دنیا و قەومانی کاری گرنگ و چارەسەرکردنی گرفت و کۆسپی کۆمەڵ و ئەو تەرزە بێ تەرەفییە ناچارییەی کە دەکێشێتەوە بۆ بەخۆوە خەریکبوونی شاعیر و پەنگخواردنی دەروونی، تا ئەوەی وەك ئەو حەبسانەی کە لە ماوەی ١٠ – ١٢ ساڵدا دەبنە ماهیرترین کەس لە هونەری نەخش، شاعیری بێ بەشیش لە کاری دنیا دەبێتە وەستای نەخش و تەونی ناو شیعر. بێگومان هەندێ باوەڕی سەر بە قەزا و قەدەریش دەبێتە ڕێ خۆشکەرەوە بۆ پەپکەخواردنی شاعیر و غەیری شاعیریش لە حاڵ و بارێکدا

که هەرگیز پرسیان پێ ناکرێت و تێ ناخوێندرێنەوە. بەڵام قەزا و قەدەر بە تەنیا قەت نەبووەتە هۆی پڕبوون: لە دەمی پێغەمبەرایەتیدا شاعیر هەبوون و پێویستیش سڕبوون بۆ لەسەرخۆکردنەوە و وەڵامدانەوە و بردنەوەی شەڕە دندووکێی وشەیی. من نامەوێ لێرەدا بچمە ناو درێژەی ئەو هۆیانەی وەهایان کرد کۆمەڵایەتیی کورد مردەڵەی نەزۆك بێت. هەر ئەوەندە دەڵێم نەدەشیا کورد لەمبارەی تێیدا دەژیا مردەڵە نەبێت و شاعیر و غەیری شاعیری دوورەپارێز و ڕووەو قەزا و قەدەر نەبن. ئێستا کە لە ساڵی ١٩٨٧ من ئەگەر دوورەپارێز نابم چیم؟ حکوومەت بە خێری خۆی ڕێ دەدات نووسینم بڵاو ببێتەوە، لەوە بەولاوە چ دەکەم؟ هیچ هەر هیچ.

ئیتر مەحوی و کوردی و وەفایی چییان کردبایە دەبوونە ڕۆڵەی سەردەمی خۆیان. بەشێکی زۆری نووسەری کورد خەریکی بڵاوکردنەوەی حەیرانە و بەستە و باڵۆرەیە کە ئەمانە لە تامی تەرازووی هیچ سەردەمێکدا نابنە هاوسەنگی شیعری ئەو باسکراوانە نە لە ڕوخسار و نە لە ناوەرۆك ونە لە هێمادا. ئەگەر باڵۆرە بڵاو نەکەنەوە چییان پێ دەکرێت؟ سەقافەتی نوێ وەهای کردووە هەڵگەڕانەوە هەبێت بەڵام مەرجی زۆرە. مەرجیش واز لێ بهێنین بە دەگمەن نەبێ کەس لە ڕابەرە بەسەهووچووەکەی خۆی هەڵناگەڕێتەوە.

کەس بەتەما نییە بە ڕەخنە لە خۆگرتن واز لە باوەڕی پووچەڵ بهێنێت تا ئەوەی کە تەجرەبەش ئەو پووچەڵییە بە ئیسپات دەگەیەنێت وازی لێ ناهێندرێت. ئینجا کە گەنج و خوێندووی ئاخەلێوەی سەدەی بیستەم سوور بێت لەسەر بتپەرستیی مۆدێلی نوێ، بۆچی داوا بکەین لە مەولەوی و مەحوی واز لە (قدرية) بهێنن کە هەر نەبێ (قدرية) بە عەیارەی خۆی ڕاست دەردەچێت و وەك ئەوە نییە کە شێلمم چاند و شین نەبوو بەردەوام بم لەسەر شێلمپەرستی.

گلەییم لە مەحوی نییە کە ڕمانی حاکمایەتیی بابان دەنگی نەداوەتەوە لە دیوانی چونکە لە غەیری دیوانی سالم دەنگی لە دیوانی کەسی دیکە نەداوەتەوە، حاجی قادریش پێش ئاوارەبوونی بۆ ئەستەنبوڵ نە باسی ڕمانی ڕەواندز و نە بابانی نەکردووە.

پێم بڵێن شەشی ئەیلوول لە چەند جێگەی کوردستان دەنگی دایەوە؟ سلێمانی کە بۆ شەشی ئەیلوول دەنگی بەرز کردووەتەوە خۆی تازیەدار بوو. لە ١٩٥٧ کە لافاو

زەرەری لە سلێمانی دا چالاکانە هونەرکار و مۆسیقار و گۆرانیبێژیان کەوتنە پیتاك کۆکردنەوە، بەلاّم چەند ماڵە هەژارێك لە هەولێر ئاوبردنی یەك سەلکە پیازیان پێ ڕەوا نەدیترا. برین کولاندنەوە خۆش نییە بەلاّم بێ سوودیش نییە.

شیعری مەحوی دەبێ بە کێش و تەرازووی سەردەمی خۆی هەڵبکێشرێت، ناشێ لە پەنا فکری (نوێ)وە تیری تانە و ڕەخنە بۆ سەد ساڵ بەر لە ئیمرۆ بەرێ بکرێت.

هەروەك ڕەوا نییە بە خۆڕایی گلەیی ساز بدرێت هەروەهاش ڕەوا نییە لە دەرەوەی شیعری شاعیر واتای بۆ بخوازرێتەوە و لێی بار بکرێت. دۆزینەوەی واتا لە دەقی شیعر جودایە لە بەسەرەوەنان. ناشێ پەرۆشی دەروونی خۆم وەیا باوەڕم بە چاکە و خراپەوە بۆ بە ئیسپات گەیاندنی نیازێکم بمهاوێتە سەر تەئویلی بێ بنگە لە شیعری مەحوی وەیا ئیبن ئەلفارز وەیا ئەبونەواس. کە شاعیری کورد گوتی: قەزا و قەدەر حوکمی خۆی دەکات ڕێم نییە بڵێم بەوەدا مەبەستی بزاوتنی گیانی کوردایەتییە گۆیا ویستوویەتی بڵێ خزمین بەئومێد بن!

لە نموونەی ڕوو بەواتا گۆڕین لە ڕێی تەئویلی بێ بنگەوە ئەم بەیتەی خوارەوە لە لاپەڕە (١٧)ی دیوانی مەحوی دەهێنمەوە:

بۆ دوکانی مشتەری گر حەول ئەدا کالاّفرۆش
دینی وا دێنێتە قیمەت خواجە ئەعضایی بکات

لەو لاپەڕەیەدا شەرحی بەیتەکە وەها کراوە کە مەلایەکی بۆ خواستووەتەوە و ڕیشیشی لە خواجە خواستووەتەوە بۆی..

ئەم تەئویلە هەرگیز لەو دەقە هەڵناستێت چونکە مومکین نییە ڕیشی خواجە لەو دەقەدا بە شەویلەی کەسەوە بنووسێت چ مەلا و چ غەیری مەلا. ڕیشی خواجە هەر لەشوێنی خۆیدا دەبێت و بە ڕیشی جوولەکایەتییەوە دەبێ بچێتە ئەو ئەنجوومەنەی (ڕەنگە هی دادگا بێت) ئەعزایی تێدا دەکات. کالاّفروشیش کە ئەو دینە ناباوە دێنێتە قیمەت ئەعزاییی خواجەی جوو جەربەزەییکە، فێڵبازێکە، قۆڵبڕێکە بێ دینێکە نموونەی نوێنەری بەدایەتییە. ئەگەر بە مل مەلا وەیا شێخ وەیا توجاڕ وەیا والی و قازی و سەرەك وەزیرانیشدا بیڕێت لە واتای کەم دەبێتەوە و بایەخ دەدۆڕێنێت چونکە لە (مطلق) بێ دین و ساختەچی وێك دێتەوە بۆ (مقید)ی مەلا کە دەزانین زۆربەیان برسی و هەژار بوون و دەسەلاّتی جوولەکە دامەزراندنیان نەبووە بە ئەندامی دایەرەی

بەرزی حکوومەت. بەهەمەحاڵ دەسەڵاتیشیان هەبووبێ ئەوان بەر تەعنەی بەیتەکە ناکەون مەگەر وەکو هەر کەسێکی دیکە بێت لە هەموو ئەسنافی کۆمەڵ کە توانای دەسەڵاتی ساختەی زلی هەبێت.

نموونەیەکی دیکە لە لێککێشانەوەی پەراوێزی واتا بۆ وەبەرخستنی مەبەستێك کە شاعیر نەیویستووە و شیعرەکە هەڵی ناگرێت:

لە لاپەڕە ٩٠ی کتێبی (لەبارەی مەحویی لوتکەوە) بەیتێکی دیکەی مەحوی کە ئەمە دەقەکەیەتی:

قەزا، بێ دەستەلاتت کا، چییە غەیری رەضا چارە
لەبەر دەستی جەلابا رێوییکە شێری پەل بەستە

ماناکەی لە (قضاء)ەوە بۆ (رێکەوت) و لە تەسەوفەوە بۆ کۆمەڵایەتی بادراوەتەوە. ئەو تەئویلە نە بەیتەکە قبووڵی دەکات نە مەحوی خۆیشی پێی ڕازییە چونکە ئەوەندەی لێ شارەزاین کە بەلای ئەوەوە بێ دەسەڵاتیی کۆمەڵیش هەر دەچێتەوە بۆ تەقدیر. ئێمە پێشتر دیتمان تێشکانی ڕووسیای زل و زەبەلاح لە ئاست ژاپۆنی بچووکی کەم شۆرەت دەداتەوە بە قەزا و قەدەر. ئایا بەکێ دەکرێ ئەم قەدەرەیان هەڵداتەوە لە خواوە کۆمەڵایەتی. مەحوی بەیتی وەهای هەیە هەڵدەگرێ دڵدارییەکەی بە دڵداریی ڕاستینە بدرێتەوە ئینجا دەشێ لە دەمی گەنجایەتیدا شیعری وەهای گوتبێت وەیا لە کامڵییش پێڕەوی دەستوورانی شاعیرییەتیی ئەو ڕۆژانەی کردبێت، هێندەی قەسیدەشی هەن مزاشە تەسەوف و غەزەلی بێ تەئویل. ئینجا هەروەك ناشێ شیعری دڵداری بە زۆر هەڵگێردرێتەوە تەسەوف هەروەهاش جایەز نییە تەسەوف لە مەعنەوییاتی خۆی ڕووت بکرێتەوە و بخرێتە قاڵبی کۆمەڵایەتی. ڕاستییەکەی لەلایەن بەخۆدا ڕاپەڕموونیشەوە چ شیرنایی هەست ناکەین لەوەدا کە مەحوی وەها شاعیر و دەسەڵاتدار لە تەعبیر و تەبیاتخورت خۆ بدزێتەوە لە (صراحة) بۆ ناو تەمی تەسەوف وەیا ڕاستە عەقیدە، بە بەیتی سەرپۆشکراو کۆمەڵایەتیمان فێر بکات. ئەگەر (قضا) قەزا و قەدەر نەبێ و کۆمەڵایەتی بێ دەبێ مەحوی ترسابێ وەیا نەیزانیبێ هەستی دەروون بداتەوە بە هێزی ئاخاوتن. لەلایەن ترسانەوە بێ ئەوەی من بڵێم دیوانەکەی شایەدی بۆ دەدات کە چیی ویستووە ئەوەی گوتووە، خۆ نەهاتووە شەڕ بەم و بەو بفرۆشێت و ناوی خەڵق بهێنێت ئیتر تەقیە لە چی بکات؟ کێ تەقیەی کردووە تا ئەو

بیکات. لەلایەن تەعبیر و زمانزانیشەوە هەموومان دەیناسین چ ئوستادێکە لە گوتار.

گەلێك بەیتی دوای ئەم بەیتەش دوور خراونەتەوە لە مەبەستی خۆیان وەك کە ڕەنگی سووری یاقووت و جلی شینی پیرۆزە لە بەیتی:

لە کێ پرسم دڵی بۆ پڕ لە خوێنی حەسرەتە یاقووت
عەزاپۆشی چییە و کێیە؟ جلی پیرۆزە بۆ شینە

وەها لێك دراوەتەوە کە مەحوی لەم شتە جوانانە «ئازار و ژان و فرمێسك و هەنسك و حەسرەت و دڵۆپی خوێناوی و قوڵپی گریانی دەرهێناوە کە گەورەترین شێوەی ئازاردانی مرۆڤی خستووەتە بەرچاو.. ئازارە لەبەر سزادان، لەبەر چەوساندنەوە. لەبەر دارکارییی گیان و هەست.» بنوارە لاپەڕە ٩١ ، ٩٢ لە (... مەحوی لوتکە).

مەبەستی مەحوی لە سەراپای قەسیدەکە دیارە و تەئویل هەڵناگرێت تەنانەت ئەگەر ڕێی تەئویلیی مامناوەنجیش بدرێت دەبێ لە بەیتی دووەمدا کە دەڵێ:

دەبینی جێیەك ئەمڕۆ بەزمی عەیش و بادەنۆشینە
سبەینێ زوو زەمانە وەضعی گۆڕیوە لە نۆ شینە

دەبێ مەبەستی مەحوی شیوەنکردن بێت بۆ ئەو خوا پێداوانەی لێیان تێك دەچێت چونکە (بەزمی عەیش و بادەنۆشین) هی چەوسایەوە و سزادراو نییە.. گلەییی مەحوی لە هەموو وجوودە نەك لە بەشێکی. سەرەتای قەسیدەکەش هەر وەها دەگەیەنێت و وەها دەست پێ دەکات.

لە ڕۆژێ هەڵدرا ئەم کۆنە خەیمەی تان و پۆشینە
لە سایەیدا شەرابی بەزمی عوشرەت گریە جۆشینە

هەروا لە نموونەی زاڵکردنی هەستی دەروونی بێژەر بەسەر دەقی شیعردا زۆربەی ئەو بۆچوونانەی نێوان لاپەڕەکانی ١٩٧ – ٢٦٦ لە کتێبەکەی (مەحویی لوتکە)دا بە ئاشکرایی ویژدانی نووسەرەکە کە لە هەموو نووسینەکە خۆ دەنوێنێت، تێکەڵ بە دڵ و دەروونی مەحوی دەکەن. لە لاپەڕە ٢٢٦ کە ڕوباعییەکەی (ئەم پارەپەرستانە..) شی دەکرێتەوە، نووسەر پاڵ بەمەبەستە ئاشکراکەی مەحوییەوە دەنێت هەتا بەراڕەوی خۆیدا دەیگەیەنێتە کۆتاییی قەسیدەی:

«لە پڕ بەردی ئەجەل بۆ شیشەیی عومرم نەوا بێ زوو»

که ئەم بەیتەیە:

دەنی طەبعی بە جارێ عالەمی داگرت ئەوا مەحوی
درەنگە ئیلتیجابە بەر دەری عالی جەنابێ زوو

ئیتر بە چەند دێرێك لە لاپەڕە ٢٢٧ کار دەگاتە دەرەبەگایەتی و نیمچە سەرمایەداری و چینایەتی...

من ناتوانم لێرەدا بەدوا ئەو تێبینییە بنجییانەم بکەوم کەوا لە ئاغلەبی بیروڕاکانی ئەو لاپەڕانەدا داوای شەرح و کەلێن گرتن و خستنەقالب و ڕاستکردنەوە و بادانەوە بۆ ڕاڕەوی مەحوی دەکەن چونکە بە نیمچە کتێبێك لێی نابمەوە، هەر ئەوەندە دەڵێم دەبوو نووسەر بۆمان ساغ بکاتەوە کە ڕوباعییەکە زووتر هۆنراوەتەوە لە قەسیدەکە بۆ ئەوە بشێ، هەر نەبێ ڕواڵەتی بسەلمێنین کە مەحوی بە پلیکانەی ڕوباعییەکەدا سەرەژوور چووە بۆ قەسیدەکە.

بڕە شیعری (ئەلعەیاذ) کە ڕووبەڕووی تێکڕای ئەهلی (شار) گوتراوە:

بۆتە موئنیس، بۆتە مەئوا قەوم و شارێ ئەلعەیاذ
دێوی بێتێ جێبەجێ دەڕوا بە بارێ ئەلعەیاذ
هەرکەسێ ساتێ لەگەڵ ئەو قەومە بووبێ تا ئەبەد
بێتەوە فکری لە زاری دادەبارێ ئەلعەیاذ

بادراوەتە بۆ سەر (دەسەڵاتدار و دەستڕۆیی) – لاپەڕە ٢٢٨ کتێبی مەحویی لووتکە – نە مەحوی و نە بەر لە مەحوی کە گلەییان لە زەمانە و خەڵق کردبێت مەبەستیان جوداکردنەوەی چینی زۆردار بووە لە زۆر لێکراو. ناوناوە لە بەیتێکدا وەیا لە قەسیدەیەکدا ئەم هەڵاواردنە هەبووبێت (منهجیة)ی نەبەخشیوە. هەر لەم شێوازەی مەحویدا بەر لە هەزار ساڵیش گلەیی وەها لە زەمانە و عالەم کراوە تا ئەگەر مەحوی لە قەسیدەکانی هی وەهای هەبووبێت (زهد)ی گرتبێتە بەر. شاعیر هەبوون لە کۆنەوە هەر (زهد)یان کردووە بەڕاڕەو هیچیشیان بە شۆڕشی فکری داناندرێن دژی چین وەیا زڕچین و تیرێژ وەك پێشتریش گوتم کەس لەو تەرزە شیعرانە وەتەنگ نەهاتووە چونکە بە هاندان و خەڵق تیژکردن حیساب نەکراوە. لەو ئەلعەیاذەدا بەیتێك هەیە دەڵێ:

ئەهلی تەزویر و فەسادن غاصیبی ماڵی عیباد
موبتەلا بن بەم بەلایە ئەهلی شارێ ئەلعەیاذ

ئیشارەی بۆ (غصب)هەیە، ئەم غەسبە بەر زۆردار و ئەهلی بازاڕیش دەکەوێت کە پیشەیان بەسەردەوەنانی قەرزە بۆ حیسابی قەرزدارەکانیان تاکو وەها دەبێت قەرزەکە دەکرێتەوە سەلەم بۆ کۆزی دانەهاتووی بەرخ و گیسك ئیتر لە ئاکامدا ڕەنگە لە بری دینارێك قەرز پێنج دیناریش وەرگیرابێتەوە. هەر چۆنێك بێت زۆردار مەلعوونێکی بەرچاوی ئەهلی شارە لێی دەوەشێتەوە ئەوەندە موجامەلەی لەگەڵدا بکرێت. خوا لە ناوی ببات کە مرۆ نەتوانێ لە ناوی ببات. تێکهاویشتنی چینایەتی و بیری چینایەتی لە کوردستانی خۆماندا هەتا سییەکانیش سەری هەڵنەدابوو، کە سەری هەڵدا لە ئاکامی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بوو نەك لە نمای چینی بۆرجوازی کە تا ئیستاش پەیدا نەبووە. گوتوومە و لەم باسەشدا گوتم تاکە (صراف)ێك لە کورد نەڕسکاوە..

مەحوی بەوەدا پەنجە نیشان نابێت کە بەسەروپۆتەراکی خراپە و بێ دینیدا هاتووەتە خوار چونکە تەقلیدێکی کۆنی شیعر و ئەهلی (وشە)یە گلەیی لە بەدایەتی بکەن. ئەبونەواس کە بە پارەی پاداش دەژیا خۆگیف دەکاتەوە و دەڵێ:

ومستـعـبـد اخـوانـه بـثـراتـه

لبست لە کبرا ابر علی الکبر

مەحوی لەلایەن شیعرەوە بە مەتانەتی داڕشتن و نوکتەئارایی و سەرەژوورچوون لە دەستووره سەلمێنراوەکانی شاعیریەتیی سەردەمی خۆی و دەربڕینی هەست بەشێوازی هونەری قەشەنگ و داهێنانی وێنەی زیهنی نوێ و بەجێهێشتنەوەی شاعیرانی تر لەو مەبەستە شیعرییە ئاشنایانەی هەموو تێیاندا بەشدارن... لە مانە و لە جۆرە داڕشتنێکی لوغەویی تایبەت بە خۆی کە شەقڵێکی جوداکەرەوەی تەعبیری ئەوە لە شیعری کوردی مەحوی دەچێتە ڕیزی یەکەمی شاعیرەکانمان و لە تەنیشت نالی پاڵ لێ دەداتەوە.

لێرەدا ڕایەك دەردەبڕم دەبێ لە بیستنی و بەلاوەنانی پەلە نەکرێت.

هەرچەند جارێ ڕێم نەبووە بە وردی دیوانەکەم مەحوی بخوێنمەوە، بگرە هەوڵی قەرزدانەوەم بەم گوتارە ماوەی نەدامێ هەمووشی بخوێنمەوە، لەگەڵ ئەمەشدا کە من لە خوێندنەوەی شیعری کوردی سەر بە هێروگلێفیدا ناگرم بەڵکو نەبزی هەر بەیتێکی لە مامرمدا فڕکە دەکات، سەیر نییە بە زوویی دیاردەی بەرچاو لە دیوانێکدا بەدی

بکەم وەها دەبینم شەبەنگی نالی لە شیعری مەحویدا بزرە و دیاریشە، نەك ئەمە و بەس بەڵکو بوونەکەی لەو شوێنانەدا کە پێویست بوو دەرکەوێت بەڵگەی دیاربوونییەتی لە ویژدانی.

سەرنجێك بگرنە قەسیدەی (بەحری نوور) پاتەویات (معارضە)ی قەسیدەی (ئەلائەی بووم ئاسا هەتا کەی حیرصی ویرانە)ی نالیی پێ کردووە، وەك دەشزانین موعارەزی بۆنینەوەی شیعرە لە قافیە و کێش و ناوەرۆکی شیعرێکی مەشوور، لە موعارەزەدا دوشمنایەتی مەبەست نییە مەگەر هۆنەرەوە بیکا بە دوشمنایەتی. لەم قەسیدەیەدا مەحوی کە بەرێبازی نالیدا ڕۆیشتووە دێت لە بەرەو کۆتاییی هەڵبەستدا دەڵێ:

کەرڕەر بوو قەصیدەی بوردە نەشئەی عالەمی پڕ کرد
فەرموو بەم قەصیدەی کوردە نۆبەی نەشئە پێوانە

واتە قەصیدەی (بردە، بردیە) بوسیری کە لە نەعتی پێغەمبەرە (د) زۆر گوتراوە، فەرموو بەم قەسیدەی کوردە دەست بە نەشئە پێوی بکرێت. مەحوی بە ئانقەست معارەزەی نالی دەکات کەچی ناوی (بردە) دەهێنێت کە کێش و قافیەی جودایە لە بەیتەکەی مەحوی، خۆ مەعلوومیشە قەسیدەکەی (نالی)ی بیستووە و بە دڵیشی بووە و خۆیشی وشك کردووە لە قەسیدەکەی خۆیدا لە نالی دانەماڵێت، بەڵگەش، جگە لە دەلالەتی (معارضە) خۆی، کە بەیتی چوارەمی قەسیدەکەی دەڵێ:

تاریکی شەوی کوفرا بە یەك دەم لە معەیێکیدا
هەزار و سێ صەد و بیست و دووە، دنیا چراغانە

دیارە لە ۱۳۲۲ك. قەسیدەی داناوە. نالی لە ۱۲۹۰ك مردووە، تا دەمی قەسیدەکەی مەحوی ۳۲ ساڵ تێپەڕی کردووە، لەوەدا نییە بگوترێ دەشێ مەحوی جارێ چاوی بە دیوان وەیا قەسیدەکەی نالی نەکەوتووە.

لە ناوەرۆکی قەسیدەکەی هەردووانیش بەراوردێك بکرێت گەلێك شوێن پەنجەی نالی لە مەحویدا دەدۆزرێتەوە بە نموونە مەحوی دەڵێ:

چ مەدحێکت بکەم لائیق بە تۆ (یا خیر خلق الله)
منی بێ خێری نالائیق کە جیبریلت ثەنا خوانە

کە لە نەعتەکەی نالی دەخوێنیتەوە:

مرادم زیللەت و پارانەوەی حالە نەوەك نەعتە

بە چەند بەیتێکی کوردانە کە قورئانت ثەنا خوانە

هەم بەیتە تازە باسکراوەکەی مەحوی و هەم بەیتی (موکەڕڕەڕ بوو...)ت بە بیردا دێتەوە، وشەی کورد لەویاندا و (ثەنا خوان) لە میاندا (قاسمی مشترك)ی هەردوو قەسیدەکەیە..

لەم قەسیدەیە و لە بەیت و دوو بەیتی دیکەشدا نالی بزرێکی دیارە. سەیری بەیتی سێیەم بکە لە لاپەڕە ١١٠ی دیوانی مەحوی دەخوێنیتەوە:

(ڕەحە) بەو شێتییە ئەلحەق قصێکی عاقلانەی وت

منم عاقل لە بەرگی عارییە خۆمم کە عاری کرد

ئینجا تەماشای ئەم بەیتەی نالی بکە:

من لە بێ بەرگی ئەحەم پرسی کە بۆچ ڕووتی گوتی

یارەبی شێت بم ئەگەر شاد بم بە بەرگی عارییە

وا دەزانم (ڕەحە) و (ئەحە)ش یەك ناو بێت لە نووسیندا بە هەڵە گۆڕاوە یاخود مەحوی بە ئانقەست ئەحەی کردووە بە ڕەحە. لە واتادا هەردوو بەیت یەك شتن.

لەم بەیتەدا، مەحوی، کە دەڵێ:

ئەم فیزاعەت بە دووەوە حەقتە کە ناپرسی چییە

تۆ یەکێ دائیم هەزارێکی وەکو من دوو بە دووت

وەك نالی شاعیرانە و ئوستادانە وشەی (هەزار)ی بە واتای دەجاران سەد و بە واتای بولبولیش لەکار هێناوە. شەرحی دیوانەکە بۆ ژمارەی هەزار نەچووە. لە ئەسڵیشدا عەرەب کە بە بولبولی گوت (هزار – هەزار) وشەی (هزار داستان)ی کورت کردەوە بە واتای (هەزار ئاهەنگ). نالیش گوتوویەتی:

ڕوخی تۆ گوڵێکە صەد بەرگ و هەزاری عاشق ئەمما

لە هەموو چەمەن دیارە بە ئوصولی نالە نالی

نالی ژمارەی ئاحاد و میئات و ئولووفی کۆ کردەوە، مەحویش دوو ژمارەی ئاحاد و یەکێکی ئولووفی کۆ کردەوە لە بەیتەکەدا. کورد بە تێکڕایی کە مەبەستی بولبول بوو دەڵێ (هوزار).

زۆری ئەدیبەکانیش هەروەها دەکەن بۆیە لە (هزار - هەزار) هەر بۆ ژمارەکە دەچن.

لە دیوانی مەحوی بگەڕێیت نموونەی دیکە زۆر دەبینیت لە حازری و بزریی نالی هەموویش هەر بە گیانی (تحدی)یەوە هاتوون کەوا بێ دەربڕینی پاتەوپات بەردە عازەبانەیەك هەڵدەگرێت هەر بە نالی هەڵگیراوە. حاجی قادر لە چەندین جێگەی دیوانەکەی ناوی نالی و شیعر و مەتانەتی دەهێنێت تا دەگاتە ئەوەی کە دەڵێ:

بە «تضمین» بەیتەکی نالی دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن من بە ئەو ناگەم خەزەف قەت وەك گوهەر نابێ
مەحوی بێ ناوهێنان ملانێی لەگەڵدا دەکات.

ئەو ڕایەی لە لاپەڕە ٢١٨ی (مەحویی لوتکە)دا کە شیعری مەحوی لە (سبکی هندی) دادەنێت پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە دەبوو نووسەر شەرحی بدات، بەڵام من وەهای بۆ دەچم کە داڕشتنی (سەبکی مەحوی)یە پتر لەوەی چاولێکەری بێت. مەحوی لە هەڵنانی بەیتەکای ئەو مامڵەتە لەگەڵ وشەدا دەکات کە وەستای بەننا دێت بۆ دۆزینەوەی جێگەی لەبار بە دوا بەردی لەباردا دەگەڕێت. گەلێك لە بەیتەکانی مەحوی ئەوەندە سفتە دەڵێی وشەکانی لە باڵ یەکتر هەڵناوەشێن لەو وەستاییەشدا ناوناوە دەگاتە تۆقەلانی ئەوتۆ هەر دارەوان و شاخەوانی مەعلان دەیگاتێ. لەو بڕە شیعرەی کە بەم جۆرە دەست پێ دەکات:

بیبێ یا نەیبێ من داد و بیدادێ دەکەم
گوێ بداتێ یا نەداتێ ئاهـ و فەریادێ دەکەم

چەندی دەگەمە ئەم بەیتە.

بێستووتی عیشقی شیرینێك ئەوا هاتۆتە پێش
گەر لە حەق بێم و نەیەم تەقلیدی فەرهادێ دەکەم
موچڕکێك دەمگرێت (وا ئیستە چاوەکانم تەڕ بوون).

نموونەیەکی وردی و مەتانەت لەم بەیتە دەردەکەوێت وەك کە لە سەدان بەیتی ئەوتۆییدا.

زمانت کە ببڕی قسەت دێ بەکار
قەڵەم دادەدەم، پەندی خۆ دادەدەم

ئەم بەیتە لە لاپەڕە (٣٦)ی دیوانی مەحوی وەها شی کراوەتەوە کە مرۆ زمانی خۆی

ببڕێت و قسەی پڕوپووچ نەكات قسەی كاریگەر دەبێت وەك قەڵەم كە دابدرێ باشتر دەنووسێت، بەڵام شیكردنەكە نە دەڵێ كە زمانت ببڕێت چۆن قسە دەكەیت نە خۆ لە دووبارەبوونەوەی (دادە دەم) دەگەیەنێت.

وەك من بۆی دەچم مەحوی ڕواڵەتی زمانبڕینی بەتەپكە داناوە تەپكەكەش وەك (دەرو دوو هۆدە) واتە دەرگەیەك بەلای دوو ژووردا دەكرێتەوە. بە شێوە نووسینی سەردەمی مەحوی (ببری) دەنووسرا دوو جۆر خوێندنەوەی هەڵدەگرت: (ببڕی) بۆ كەسی دووەمی تاك و (ببڕێ) بۆ كەسی سێیەمی تاك. ئینجا كە گوتت (زمانت ببڕێ) ڕێكوپێك قسەت دێتە كار چونكە مانای ڕستەكە ئەوە دەگەیەنێ كە (زمانت بڕندە بێ).

لە (قەڵەم دادەدەم)دا (ببڕی) بەخەبەر دێت كە موناسبی قەڵەمدادانە. دادانی دووەم (دادانی ئاو) وەیا هەر شتێكی دابدات دەگەیەنێ. كە قەڵەم دادرا پەند بە مەرەكەبدا بۆ سەر كاغەز دادەدات، ئەگەر خۆنووسیش بێت پەندەكە بێ مەرەكەب هەر بۆ سەر كاغەز دەچێت، بەڵام گومان نییە، مەحوی قەڵەمی قامیشی مەبەست بووە كە بەمەرەكەب دەینووسی.

نیمچە واتایەكی وەك زێدە پارووش لەوەدایە كە ئەگەر بە ڕێنووسی كۆن بنووسرێ:

(پندی خودا دەدەم) دەشێ بخوێندرێتەوە (پەندی خودا دەدەم) واتە ئەو پەندە دەدەم كەهی خودایە. لەبەر خاتری كێش واوی (خودا) نەختێك درێژ دەكرێتەوە.

من هەر نالی و مەحویم بەبیردا دێت لە كورد ئەو جۆرە هونەرەیان خۆشجڵەو كردبێت بۆ ناو هەڵبەست.

بەر لەوەی بچم بۆ شیكردنەوەی چەند نموونەیەكی دیكەی كە لە (دیوانی مەحوی)دا پێویستییان بە تەواوكردن هەیە تێبینییەكی كورتیلە لەبارەی گوزەران و دووركەوتنەوەی نالی لە وڵات دەكەم كە لە لاپەرە ٢١٩، ٢٢٠ی (مەحوی لوتكە)دا بە جۆرێك هاتووە تاریكییەكی خستووەتە سەر نالی كە بە لای منەوە ڕەوا نییە. گۆیا نالی بە دووركەوتنەوەی لە وڵات و ڕووداو و ئاژاوە و پشێوی كە سەرجەمی ناوچەكەی گرتبووەوە ئازادییەكی بەخۆی دا كە (بەكەیف و هەوەسی خۆی بدوێ).

ئەوەی من بۆی دەچم، نالی لە دەمی حوكمڕانی ئەحمەد پاشادا چوو بۆ حەج، جارێ حەجی تەواو نەكردبوو یان هەر نەبێ لە حەج نەگەڕابووەوە حاكمایەتیی بابان بەسەر

چوو. پاش چەندین ساڵ کاغەزی بۆ سالم نووسی و وەڵامی یەئسی لێ وەرگرتەوە. ئینجا ئەگەر وەها نەبێت و لە پاش تێکچوونی پاشایەتیی ئەحمەد پاشا نالی هەڵاتبێ بۆ دەرەوەی سلێمانی و حەجی ناچاریی کردبێ (کە ئەمە من بوی ناچم) دەبێ لە ترسی کوشتن وەیا بەندبوونی ڕێی غەریبی گرتبێتە بەر. لە هەردوو حاڵیشدا نالی بێ ماڵ و حاڵ بووە و بە نەداری سەفەری کردووە. نالی لە سلێمانی مزگەوتی نەبوو، هەر هیچی نەبوو بۆیە توانی ئاوارە بێت حاجی قادر و کەیفیی جوانڕۆییش بێ ماڵ و حاڵ بۆی دەرچوون. چی لە لاپەڕە ٢٢١ گوتراوە کە نالی لە سلێمانی و لە غوربەتدا بە ناز و نیعمەتی میرەکانی بابان حەوابووەوە ئاواتێکە لە منەوە بەرەو ئەو سەردەمانە: وەی کاشکی بمانتوانیبایە بڵێین ئەحمەد پاشا و باوکی لە سلێمانی خزمەتی نالییان کردووە بە ناز و نیعمەتەوە، دواتریش ئەحمەد پاشا درێغیی بۆ نەکردووە بەڵام چ فایدە! نالییەك لە سلێمانی نوای نەبووبێت. بەر لە دەوری نواکردنیش بە درێژاییی تەمەنی فەقێیەتیی وەکو گەڕیدەیەکی هەژار ئەم دێ و ئەو دێ و شار و ئەو شاری کردبێت چ دەرفەتێکی بووە بە نازەوە لە نیعمەتی پاشاکاندا ژیابێت، لەغەرببیشدا بەینێك لە شام دەرسی بە خەڵق گوتووە بۆ نان پەیداکردن، لە ئاخر و ئۆخری ژیانیشی، ساڵی ١٢٨٨ و بەشێکی ١٢٨٩ك حاجی مەلا عەبدوڵای جەلی نالیی لە مەکە دیتووە بێ ماڵ و حاڵ، چەند بزنێکی هەبووە پێیانەوە ژیاوە. وەك دەبینین تەنها لەو دەمە کە ئەستەنبۆڵ نشیمەنی بووە و ئەحمەد پاشاش تێیدا ژیاوە جێی خۆیەتی چاوەڕوان بین ئەحمەد پاشا خزمەتێکی کردبێت.. تێکڕای باری ژیانی مەحوی ئاسوودەتر بووە لە هی لە خۆ هەر نەبێ مەحوی خانەقای هەبووە، بە تەنیشت خانەقاوە ماڵێکیشی هەبووە بحەسێتەوە، منداڵ و وەچەشی هەبووە پێیانەوە ڕوون بێتەوە، سەد جاران لێی پیرۆز بێت دە ئەوەندەشی لایەق بوو. لەلایەن ناڕاحەتیشەوە، تۆ بڵێی ژیانی ڕاستەقینە هەمووی لەگەڵ (ریوایەت) ڕێك ڕۆیشتبێت؟ زۆر جاران ناخۆشیی بێ سنوور بۆی ڕێك نەکەوت ببیستریٚ بە نەبوو بووە، وەهاش بووە بە سەریەوە نراوە. بە تێکڕایی ئەهلی خەیاڵ وێنەکێشانی حاڵ و باری خۆیان هونەری تەعبیر تێکەڵ بە واقیع دەکەن. هەروەك لە دڵداریدا بەهەڵبەست خەویان نامێنێت و فرمێسکیان دەبێتە خوێن و وەك حەڵاڵبار دەبن هەروەهاش لە تەسویری تەنگەتاوبوونیان فەلەك لەگەڵ خۆیان بەشەڕ دەهێن، زۆربەی خەڵق لێیان دەبن بە ڕەقیب و دوژمن، لە جیاتی ئاو خوێنی جگەر و لە جیاتی نان گوژاڵ دەخۆن.. وەها دەبێ لە ناحەزیدا شاعیرییەت بەکار دەهێنن تا ئەو

دوژمنەکەیان لە شەیتان مەلعوونتر دەنوێنن... لە تەبیاتی بەشەر دەوەشێتەوە دڵی نەهاتێ باسی ئەو بێ حورمەتییە بکات کە بە ڕاستی تووشی هاتووە بەڵام لە شیعردا ڕێز و حورمەتی پێی ڕەوا دیتراوە بە شکستی خۆی لە قەڵەم بدات. شاعیرم دیتووە بە حاڵ کێش و قافیە ڕێك دەیەخێت کەچی تف لە زەمانە دەکا کە حورمەتی بلیمەتی وەك ئەو ناگرێت. خولاسە ئەمیناغای حاجی بەکراغای کۆیێ بە ناز پەروەردە کراو بوو لە شیعردا دەڵێت

ئەوەندەم خاك بەسەردا کرد لە هیجرت
زەمین دووی بوو بە تۆز ئیستیکە پەنجە

تەقالیدی شیعرمان موبالەغە و بەسەرەوەنان و ئارایشتی زیاد و ئەو جۆرە نیگارکێشییەی تێدا باو بووە. نالی بێ یان مەحوی یان هەرکەس دەبێ ببێ، حاڵ و باری ناو دیوانەکەی دووکەڵ و ئاگر و تەنگی و تاریکیی تێدا قەڵەمکێش کراوە. مەبەستم نییە بڵێم ئازاریان نەبووە بەڵام ئازارێکی کە هەبووە خراوەتە ژێر عەدەسەی زلکەرەوەی خەیاڵی شیعر.

لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ حورمەتی ئەو مەهارەتە بگرین کە لە سەرەنیاکردنی ئێش و ئازاردا خزمەتی خەیاڵی ڕەنگین و وێنەکێشی هونەراوی و زاخاوی مێشك، وێڕای دەوڵەمەندکردنی زمان و ئەدەبیان کردووە. چەند شیرینە ئەو بەیتەی تاهیر بەگ لە شکانی پەنجەی بە گوللەی دەمانچە گوتووەتی:

فەلەك زانی کە دەشکێ ڕەونەقی بازاڕی مانگ و خۆر
شکاندی پەنجەکەم تا من نەنووسم وەسفی ڕوخساری

ئێمە ئەگەر تەنها دیوانی مەحوی بکەین بە شایەدی خۆشی و ناخۆشیی ڕۆژگار و بەسەربردنی، هەرگیز ئەو ڕووداوە خۆشکەڵەیەی لاپەڕەکانی ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٤٨ی (مەحویی لوتکە) ناخوێنینەوە کە هەموو ناگزووریەکی گۆڕیوە بە ئیرووییی. بەڵام نەمزانی پێوەندیی چوارینەکەی لاپەڕە ٢٤٦ کە دەرگایە بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکە، بەو خەونە سەیرەی کە نائیبی والی دیتوویەتی و لە ئاکامدا کردوویەتی بە کۆیلەی (مەحوی) چییە؟ بەداخەوە هیچ تاکێك لەو هەشت نووسراوەی باسکراو لە لاپەڕە ٢٥٥ی (مەحویی لوتکە)دا نەهاتووەتە بەرچاوم کەوا بێگومان گەلێك شتم لێ وەردەگرتن لەبارەی مەحوییەوە، ئێستاش مەترسیی ئەوەم هەیە لێرەدا ڕایەك بەناوی

خۆمەوە دەربېرم دواتر دەرچێ کە یەکێك یان پتر لەو سەرچاوانە بۆی چوون.

وەك گەلێ جار گوتراوە و نووسراویشە شیعری مەحوی غەرقی واتا و نوکتە و وێنە و جوانییە، لەوانەیە مرۆ پێی وابێ لە بەیتێکی قووڵ بووەتەوە بۆ تەختی بنی کەچی بەڕووچوونی قووڵتر گەوهەری نەدۆزرایەوە بەدەستەوە دەدات. بۆ بەسەرکردنەوەی چەندوچۆنی و واتای دیار و نادیاری شیعرەکانی، هەر ئەو دیوانە لەبەردەستدایە کە مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و کاك محەمەد شەرحیان داوە. لێرەدا هانا دەبەمە بەر ئەو دیوانە بۆ مەشقی وردبینی لە چەند نموونە شیعرێکی بایی ئەوەی تروسکەیەکی زیاد بهاوێژێ بۆ ناو دیوانەکە و بەر نیگای ئەدەبدۆست و ئەدیبان لە قەوارەی گوتاریشدا جێی بێتەوە.

دەشێ بڵێم کارێکی من دەیکەم گەلێك ئاسانترە لەوەی مامۆستا و کاك محەمەد کردوویانە چونکە هەمیشە ڕەخنە وەیا بەسەرەوەنان لە بنیاتنان سووکەڵەترە. ئەوان مەیدانیان خۆش کردووە ئینجا من دێم بە وەکازی قەڵەمەوە پیاسەی تێدا دەکەم. ئەو نموونانەش هی بەدوادا گەڕان نین، لاپەڕەم سەیر کردووە و بەیتێکم ڕەچاو کردووە ئینجا دە پەڕم هەڵداوەتەوە تا لەسەر لاپەڕەیەکی بەند بووم، وەهاش بووە کتێبم داناوە، کە بۆی گەڕاوەتمەوە لەو لاپەڕانە گیر بووم کە پێشتر پێیاندا تێپەڕی بووم، تا ئێستاش نەگەیشتوومە بەشی فارسییەکەی.

لە لاپەڕە ٦٤ی دیوانەکە هاتووە:

ئەگەر ئازادەگییەك بێ لە عەدەمدا بۆمان
چی هەیە غەیری بەپێچی پەلەپەل داوی حەیات

لە شەرحدا هاتووە: نەبوون هیچ نەبێ سەربەستییەکی بۆ بنیادەم تێدایە لەم هەموو کۆت و زنجیرە جۆربەجۆرە مادی و ڕوحییانەی بە خۆیانەوەیان بەستووەتەوە... هتد.

من تەنها دەخلم بەسەر وشەی (بەپێچی)یەوە هەیە کە وەك بۆی دەچم (بپێچی)یە واتاکەشی دەبێتە (پەلەپەل، خێرا خێرا بپێچی داوی حەیات) وەك کە داو بە پێچانەوە هەڵدەکرێتەوە. (بەپێچی پەلەپەل) لووس و لێك نییە، بەپێچی داوی حەیات جوملەی تەواو دروست ناکات چونکە (إسناد)ی تێدا نییە وەك کە لە فیعلی (بپێچی) إسناد پەیدا دەبێ.

لە لاپەڕە ٦٦ هاتووە.

خەلاصی بوونی قەت ناویٚ ئەسیری زولفی زنجیرت
لەبەر تیرت، مەلەك بیٚ هەلْفرینی نەبووە نەخچیرت

لە شەرحدا هاتووە: دیلی کەمەندی زوڵفی تۆ هەرگیز نایەویٚ رزگار ببیٚ و نێچیری راوت ئەگەر فریشتەش بیٚ هەرگیز لەبەر تیری تۆ هەڵنافرێ و دەیەویٚ و بەو تیرە بپێکریٚ چونکە دڵدار دەیەویٚ هەمیشە لە یارەکەیەوە نزیك بیٚ. من وەهای بۆ ناچم، شیعرەکە نەیگوت نێچیر دەیەویٚ بەو تیرە بپێکریٚ بە پێچەوانەوە گوتی نێچیرت مەلائیکەتیش بیٚ خەلاسبوونی لە داوی زولفت ناویٚ چونکە هەر هەڵفرێ تیرت دەیکوژیٚ. مانەوەی لە داوی زولفی چاکترە بۆی.. داوەکە سەلامەتترە لە تیرەکە. وشەی (مەلەك) بەواتای (یەك مەل)یش دیٚ. مەبەست لە نێچیر نێچیری کوژراوە.

لە لاپەڕە (٧٠)دا هاتووە:

لە پیٚ حەرامە زرەی سیلسیلەی موقەددەسی عیشق
ببی بەشێر و مەگەر هەڵگری لە دنیا دەست

لەشەرحدا دەڵیٚ:

زنجیری عیشق ناکرێتە پێی هەموو کەس و هەموو کەس شایانی خەڵاتی وا پیرۆز نییە. بۆ ئەوەی ئەم زنجیرە بکرێتە پێت و لە پێتدا زرەی بیٚ، پێویستە ببیٚ بە شێر و ئەوەندە ئازا بیٚ بتوانی دەست لە دنیا هەڵبگری.

من وەهای بۆ دەچم، بە ڕێنووسی کۆن وشەکە دەنووسرا (شیر) و بەهەردوو جۆر دەشیا بخوێندرێتەوە واتە (شێر، شیر = اسد، سیف). بۆ شکڵی (شێر) هەر واتایەك لیٚ بدرێتەوە قەیدی نییە بەمەرجێك لەگەڵ دەقی شیعرەکە بگونجیٚ نەك بە زۆرەملیٚ بەسەریدا بسەپیٚ.

چەندی دەکەم بۆم نالویٚ بڵێم دەست لە دنیا هەڵگرتن سزای زنجیرکردنی پێوە بیٚ. وا دەزانم نیوە دێری دووەمی بەیتەکە دەبیٚ بخوێندرێتەوە:

ببی بەشیر و مەگەر هەڵگری لە دنیا دەست

بوون بە شیر (سیف) و دەست لە دنیا هەڵگرتن (تمرد) دەگەیەنیٚ نەك واز لێهێنان. لە سەبکی بەیتەکە ئەو دەست هەڵگرتنە وەکو ئاڵا هەڵگرتن و ڕم هەڵگرتنە بۆ جەنگ. تۆ کە خۆت شیر بوویت دەست هەڵگرتنیش دەبێتە شیر هەڵگرتن چونکە شیر دەستی هەڵگرتووە. ئەم سەرکەشییەیە کە موناسبی سزای زنجیرکردنە، چونکە لە واقیعدا دنیا

تەلاقدانە دەبێتە هۆی حەڵاڵکردنی زڕەی سیلسیلەی موقەددەسی عیشق

لە لاپەڕە ٧٨ی ئەم بەیتە:

ئیتتیفاقی، ئافتاب ئانێ موقابیل بوو بە ڕووت
ئافەتێکی دی، نەما تابی، بوەستێ ڕووبەڕووت

لە شەرحدا هاتووە:

بەڕێکەوت جارێکیان ڕۆژ تاوێك لەگەڵ ڕووت ڕووبەڕوو بوو. دەردێکی وای بەسەر هات توانای نەما لە بەرابەرتدا خۆی بگرێ.

وەك من بۆی دەچم: ڕۆژ خۆی لە ئاوێنەی ڕووی یاردا دیتووە. ڕۆژ بە (افتاب) نووسراوە لە بەیتەکەدا. کە دیقەت بکەی لە وشەی (افتاب) (افت) هەیە کە دەکاتەوە (افە)ی نیوە دێری دووەمی شیعرەکە. ئینجا تابی نەما چونکە لە وشەی (افتاب) کە (افت) لابەریت (اب) دەمێنێ نەك تاب. (اب)یش کە ئاوە ناتوانێ بووەستێ.

لە لاپەڕە ١٥٢ی ئەم بەیتە:

لە زولفیا ونە ڕوو لێوی هەر لە کارایە
ئەو ئافتابە گەر ئاوا بووە مسیحا خۆش

نیوە دێری دووەم لەبەرکێش دەخوێندرێتەوە (ئەوا فتابە گەراوا بووە...) لە شەرحدا دەڵێ: ئافتاب: خۆر، مەبەست لە حەزرەتی عیسایە. مەسیحا: عیسا، مەبەست لێوی یارە کە هەناسەیەکی لێ دەردەچێ وەك ئەو هەناسەیەی لە دەمی حەزرەتی عیسا دەردەچوو مردووی پێ زیندوو دەبووەوە.

من وا دەزانم ئافتاب کە ئاوا بووە ڕووی یارە لە زولفدا ون بووە. ئەما لێوی لە کار نەکەوتووە چونکە نەفەسی هەر دێت و خەڵق زیندوو دەکاتەوە وەك مەسیح. نەفەسیش مووی زولفی لادەدا بایی دەرکەوتنی دەمی.

لە لاپەڕە ٢١٩ی ئەم بەیتە:

لە پاداشی قسەی سەردا هەمە ئاە و هەناسەی گەرم
کەسێ شێتانە بەردم تێ گرێ من بەرقی تێ دەگرم

لە شەرحدا دەڵێ:

لە تۆڵەی قسەی سارد و ناخۆشی وەك بەردی ڕەقی یارانی بی بەزەییدا منیش

هەڵکێشانی ئاخ و هەناسەی گەرمم هەیە وەك هەورە برووسکە و بەرقی ئاسمان کاریگەر و سووتێنەرە.

من دوو تێبینیم هەیە: یەکیان ئەوەیە کە مەحوی دەڵێ (بەردم تێ گرێ) ئەم بەردەی لە خۆڕایی نەهێناوە. وشەی بەرد دەنووسرا (برد) ئەم وشەیە بەعەرەبی دەکاتەوە (سەرد)ی نیوە بەیتی یەکەم. کەواتە بەواتای (حجر)یش دەڕوات و لە موناسەبەی قسەی ساردا بە (برد، ساردی)ش دەڕوات. تێبینیی دووەم ئەوەیە کە وشەی (شێتانە) هەرچەند جێی بووەتەوە بەڵام زێدە لە هەموو وسفێك بۆ (شێتی) پەسەند کراوە؟ بۆچی گێلانە نەبێ؟ وەها دەزانم وشەکە بە ڕێنووسی کۆن (شیتانە)ی بێ چوکرە دەنووسرا. ئەم شکڵە هەڵدەگرێ (شیطانە) بێت و بە زاری کورددا ببێتە (شیتانە) لە هەمان کاتیشدا (شێتانە)ش لە کیسە دەمێنێتەوە:

کەسێ شیطانە بەردم تێ گرێ...
کەسێ شیتانە بەردم تێ گرێ...
کەسێ شێتانە بەردم تێ گرێ...

ڕەنگە مەحوی لە ئاسۆی وشەی (شیطان)ەوە بە تەمامان بووبێت خەیاڵ لە (برق) بکەینەوە کە ئەو (شهاب)ە بێ ڕامالّی شەیاتین دەکرێت وەك لە قورئاندا هاتووە (... فأتبعه شهاب مبين) ئینجا ئەگەر شریتە بەم خەیاڵە درێژ بکەینەوە دەگەینە ڕادەی ئەوەی کە وشەی (سەردا) ئەویش (سەر) بێت و تەواوکەری حەرف جەری (لە) کە (دا)یە بەدوایدا هاتبێت وەك کە (سەردا)ش هەر (سەردددا)یە و دالێکی لێ قرتاوە. ئەوسا (سەر) بەواتای (سەروو، بەرزایی) دێت بەمەبەستی (ئاسمان) چونکە شەیاتین گوێیان لە قسەی ئاسمان ڕادەگرت و (شیهاب)، بەرقیان تێ دەگیرا. لە پاداشی قسەی ئاسماندا من بەرق دەگرمە شەیتان.. نەختێك چاوپۆشی و یارمەتیدان پێویستە تا ئەم واتا لێدانەوەی (ئاسمان و برق) لە شەیتانەوە لەبەر تەبیاتماندا دەسازێت.

یارمەتیدان و چاوپۆشیی ئەوتۆیی هەمیشە لەگەڵ لوغز و موعەمادا کراوە بۆ ئەوەی بتوانرێ هونەری وەها سەرکێش ڕام بێت، هێندێ لە شیعری مەحوی و نالیش بە وردی و قووڵییاندا خۆیان لە ڕۆخی موعەما دەخشێنن.

لەم موناسەبەی موعەمادا باسێکی کورتیلە دەگێڕمەوە:

عەبدولباقی ئەلعومەری بەشاعیری سەدەی نۆزدەمی بەغدا دادەنرێت. خۆی

مووسڵییه هاتووەته بەغدا. دەگێڕێتەوە دەڵێ ڕۆژێکیان بە عادەتی خۆم دەچووم بۆ لای مەولانا خالید. بە بیرمدا هات فیراسەتی تاقی بکەمەوە. بە ڕێگاوە موعەمایەکم ڕێك خست. کە گەیشتمە خزمەتی گوتم: موعەمایەك هەیە بۆم لێك نادرێتەوە. داوای کرد و منیش خوێندمەوە:

بان لام العذار من ألف القد

فتم الوصال في عامين

دەڵێ بێ وەستان گوتی: (ئەفسەنتین) لە وڵاتی مووسڵ زۆر هەیە. لێکدانەوەکە بەم جۆرە دەبێت:

لام دوور بکەوێتەوە لە (الف) دەمێنێتەوە (اف) کە ویساڵ لە دووساڵدا پێك بێت. ساڵ وەك (عام)ی هاتووە (سنة)شی هاتووە، دوو ساڵ دەبێتە (سنتین) لەگەڵ (اف) بەیەکتر بگەن (اف سنتین – افسنتین) دروست دەبێت. ئەفسەنتین ڕووەکێکە. واتای بەیتەکەش بە کوردی ئەمەیە: لامی بسك لە ئەلفی قەد دوور بووەوە، لە دوو ساڵدا وصال پێك هات.

لە لاپەڕە ۲۹۸ کە شەرحی ئەم بەیتە دراوە:

ڕوخیشی کردە ئەولا دەیشی پرسی

بە شۆخی شاهی من تۆ بۆچی ماتی

دەبوو بگوترێ (روخ و شا) دوو بەردی شەترنجن هەروەها (مات)یش زاراوەیە بۆ مردنی شا کە ئیتر یاری دەدۆڕێت. (ڕوخیشی کردە ئەو لا) لە نوختەی یاریی شەترەنجەوە دەشێ ئەوە بێ کە ڕوخێکی خۆی بەلاوە نا (وەك کە لە بەیتەکەشدا ڕووی خۆی بەلاوە ناوە) دیسانەوە یارییەکەی بردووەتەوە کە مەحویی مات کردووە. دەشێ ئەوەش بێ کە ڕوخێکی مەحویشی لاداوە و کوشتووەتی دەشپرسێ بۆچی ماتی؟ ڕوخ لە پاش وەزیر لە هەموو ئالەتەکان بەهێزترە.

لە لاپەڕە ۳۰۰ی ئەم بەیتە:

مەگەر قەطعی نەفەس چاری بکا، وەرنا نییە هەرگیز

لە پێوەندی کەمەندی پڕ خەمی طولی ئەمەل چارێ

شەرح دراوە بەوەدا کە لە گیان دەرچوون بەولاوە هیچ چاری نەفس ناکا و لە کەمەندی ئاڵۆزکاوی هیوادرێژی ڕزگاری ناکا.

ڕاستە قەتعی نەفەس، هەناسە لە خۆبڕین، دەبێتە مردن، ڕواڵەتی بەیتەکەش ئەو واتایە بەدەستەوە دەدات بەڵام وەك من دێتە بەرچاوم، مەحوی تەپکەی داناوەتە بۆ خوێنەر، دوای ئەوەی فێڵت لێ دەکا بەوەدا کە دەڵێ هەر قەتعی نەفەس ئەو پێوەندییە چار بکات، ئینجا ئەگەر زیهنمان مووقلاشی بکات دەبینین ئەو پێوەندییە بە تولی ئەمەلەوە یەکجار بێ هێزە چونکە مەحوی پێت دەڵێ قەتعی نەفەس بە واتای ئەو قەتعەی کە نەفەس دەیکات وەك (قەطعی شیر، تیغ) پێوەندیی کەمەندی پڕ پێچی توولی ئەمەل هەڵدەبڕێتەوە، واتە ئەمەلی بەو یارە هێندە سست و بێ هێزە کە هەناسەیەك داوەکانی دەپسێنێت. ئەم قەتعی نەفەسەش وەکو (دەرو دوو هۆدە)ی پێشتر گوتمان بەلای دوو ژووردا دەکرێتەوە، جارێکیان بەلای بڕانی نەفەسەوە کە مردنە، جارێکیان بەلای بڕندەیی نەفەسەوە کە خۆی تولی ئەمەل دەپسێنێت.

وشەی (مەگەر) لێرەدا کە وەها دەگەیەنێ هیچ شتێك نییە غەیری قەتعی نەفەس تولی ئەمەل چارە بکات، لە پەنا واتای (بڕندەییی هەناسە)دا تێ دەگەین کە شتێکی دەرەوەی وجوودی شاعیر ئەو داوەی ئەمەلە نابڕێت، چ هەناسەبڕان بێت کە مردنە و چ بڕندەییی هەناسە بێت هەردوویان زەنەی عاشقن، لە دەرەوە نەهاتوون. داوە پێوەندییەکانی تولی ئەمەل بەرانبەر کاریگەری دەرەکی پسانیان بۆ نییە. ئەو داوە پێوەندییانە هێندە سستن بەبای هەناسەی عاشق دەپسێن.

دەگەڕێمەوە بۆ قسەیەکی زووتر کردم کە ناشێ لەلاوە واتا ڕاگوێزین بۆ ناو شیعر، چی لە شیکردنەوەی ئەم چەند بەیتە کردوومە ڕاگوێستنی واتا نییە بۆ ناو شیعر چونکە لە بەیتەکاندا وشە و تەعبیر و هێما هەن بۆ واتاکان، تا ئەگەر بەسەهووش چووبێتم و شتێکم هەڵنابێت کە بە خەیاڵی شاعیردا نەهاتبێ هەر نابێتە بەسەرەوەنان بەڵکو وەك ئەوەی لێ دێت تۆ بڵێی ٣٥ درهەمم بزر کردووە من ٤٠ درهەمت بۆ بدۆزمەوە. ئەگەر هاتبامایە (قەطعی نەفەس)م بردبایەوە بۆ خەفەکردنی سوڵتانی عوسمانلی و شای قاجار وەیا خنکاندنی ئەمیر دەریای هێزی دەریایی بەریتانیا دەبوومە قاچاغچی.. مەحوی و نالی وەها بە چەرخ و دۆلابن تا لێیان بپێچییەوە حەقتە. فەرموو بڕوانە ئەم بەیتەی مەحوی:

نەگەییە دامەنی، دەستی دوعا، جا دەبمە خاکی ڕێی
تەریقەی گۆشەگیری بەردەدەم ئەمجارە ڕێ دەگرم

لەوانەیت هەموو لایەنێکی وشەسازی و واتائارایی و نوکتە سنجی و.. و.. ی ناو بەیتەکەت بەتەواوی و دروستی لێك دابیتەوە بەڵام بەسەر شتێکی وردیلەی نیگارانەکێشدا تێ پەڕی بیت وەك ئەوەی کە (جا)ی میسرەعی یەکەم وا لە ناو (ئەمجارە)ی میسرەعی دووەمدایە و لە لای خۆیەوە وەك بورغووی مەکینەیەك لەنگەری دوو میسرەعەکەی ڕاگرتبێت، جا، ئینجا، ئەمجا، ئەمجار، ئەمجارە هەمووی یەك واتای هەیە، هێندێکیان لێیان کورت کراوەتەوە، بەزۆری و بەکەمی، تا ئەمجارە بووەتە جا.

نالی دەڵێ:

وای فەرموو کە ماچت نەدەمێ ڕووڕەشی (تو) بم
ئەمساڵە بەجێ دێ ئەسەری وەعدەیی پاری

هەموو ئەدیب و شاعیرەکان دەیانخوێندەوە و دەخوێنەوە (تۆ) کە چی بەمەدا بەیتەکە دەمرێ، نالی (تو – توو)ی گوتووە چونکە لەم شکڵەدا هەم بەواتای (تۆ – أنتَ) دێت و هەم بەواتای (توو – تووك – شەعر – موو) دێت. تومەز لەم ساڵەدا (ڕووڕەشی توو – تووك، موو) بووە چونکە ڕیشی ڕواوە. ئەو واتایەی لە (توو – بەواتای تۆ – أنت) دێت ئەویش لە جێی خۆیدا بەردەوامە.

وەك دیارە مەحوی و نالی ناوناوە بەزاری دەرەوەی بابان دواون ئیتر لە وشەیەك، لە تەعبیرەك بێت و مەبەستیان پێ دەربڕیوە.

مەحوی کە دەڵێ:

ئەم عالەمە کە مونتەظیری جیلوەی ئەو مەهەن
دەمرن بەو ئینتیظارە هەموولا (بلا خصوص)

بەیتەکەم بە ڕێنووسی دیوانەکەی مەحوی راگوێست

لەم بەیتە سەرم سوڕماوە، لێم سوورە کە لە تەعبیری (هەموولا بلا، همولا بلا، همولا بەلا، همو – لابە...) جارێکیان لە وەرگێڕانی (هەم)ی سەرەتای (هەموولا) وشەی (مەه) پەیدایە کە لە میسرەعی یەکەمدا عالەم مونتەزیری جیلوەی ئەون بەڵام نازانم لە کوێوە ئەو وەرگێڕانە دەست دەکەوێ.

جارێکی دیکە لە (هەموو لابلا) کە بخوێندرێتەوە (هـ – مو – لابە) ئەو (مو)ە لادەچێت و دەمێنێتەوە (ە – لا). (لابە – لابەرە دەگەیەنێ: وەك گوتم مەحوی زاری

دەرەوەی بابان بەکار دەهێنێت).

ئەوەی دەمێنێتەوە لە (هەموو لابلا خصوص) تەنها (لا خصوص)ە بە جۆرێکی کە باشی بۆ ناچم لە (لا خصوص) مانەوەی (لا - بە واتای حرفی لام) مەبەستە. ئینجا کە ئەم بەدوا (هـ - لا)دا هات (هلال) دروست دەبێت کە ئەویش مەهەکەیە. دەکاتەوە یار.

دەزانم شیکردنەوەکە ناتەواوە بەڵام پەنجەم لێی بەر نابێت چونکە ئاین و ئۆینی مەحوی گاڵتەی لەگەڵدا ناکرێ. دەقی شیعرەکە لە ڕواڵەتدا تێمان ناگەیەنێ بۆچی عالەم لەو ئینتیزارەدا دەمرن. بەڵام ئەگەر (مەهـ - هلال) لە شیعرەکەدا دۆزینەوەیان مەبەست بێ بەبەرییەوە دەبێ چین لە دوا چین بمرن و نەیدۆزنەوە.

قسە زۆرە. مەودا کورتە. ئەمەل دوورە!

خوێنەرانم! بە خەیاڵی دڵی تەڕی هەموو شاعیرە کۆچکردووەکانمان لەگەڵ مندا ئەم غەزەلەی مەحوی بخوێننەوە، لە هەمووانەوە گوڵاوپڕێنی یادی باغ و بەهەشتی دڵە بولبولەکەی مەحوی، ئاهەنگگێڕی شەرەف و قودسییەتی کوردستان و کوردزمان بێ.

شمشادە ئەمە یا قەدە یا سەروی ڕەوانە
یا عەرعەرە یا نەخلی مرادی دڵ و جانە
داخۆ ئەمە ئەگریجەیە پەخشاوە بەسەردا
یا سونبولە کردوویە صەبا زولفی بەشانە
ئاهووی خوتەنە جیلوە دەکاتن لە خەطادا
یا چاوی ڕەشی فیتنەگەری سورمە کەشانە
دڵ هایمە دایم کە ئەمە قەترەیە داخۆ
یا جوزئەکی بێ جوزئە موسەمما بە دهانە
ئەم مەی صیفەتی خوون خورە وا نازك و سوورە
یاقووتی لەبە، یا گوڵە، یا قووتی ڕەوانە
ناڵاندم و فەرمووی کە ئەم ئاوازە حەزینە
یا مەحوییە یا بولبوکەی فەصلی خەزانە

بەغدا، هەینی ١٩٨٨/١/٨

کاروان، ژمارە ٦٢، ١٩٨٨

کەوچکێك شەکر بۆ قاوەی تاڵ

بەر لە ماوەیەکی چەند مانگی وە یا پتر لە ساڵێك گوتاری گۆڤارێکی کوردیم سەیر کرد، لە ناو توێژیدا وەها هاتبوو کە شیعری نالی لە چاو هی حاجی قادر هێندە بەرزە، کوردی گوتەنی، ئاسمان و ڕێسمانە کە دیارە ریسمان واتە پەت، بەباڵای ئاسمان ڕاناگات.

هەرچەند دەزانم قسەکە لە چەژی موبالەغەدۆستیدا خۆی لەبەر زاری نووسەری گوتارەکە شیرن نیشان داوە، دەشزانم موبالەغە ڕەوایە لە تەقالیدی شیعردا بەتایبەتی شیعری خۆرهەڵات، دیسانەوە لەبەر دوو سەبەب لێم خۆش نەهات، یەکیان ئەوەیە کە شێوازی دەربڕینی قسەکە دۆستانە نەبوو. دووەم ئەوەیە موبالەغەکە خۆی موبالەغەی تێدا بوو، لە هەموو ئەو عەیارانەی لە بەراورددا لایەنێك بەسەر لایەنێکی تردا ڕادەشکێت دوو عەیارە ئەوپەڕیان گرتۆتەوە یەکیان ئەم (ئاسمان و ڕیسمان)ەیە، ئەوی دیکەشیان (قەترە بەدەریا)یە کە لێیان تێپەڕ بوویت بەراورد لە نێوان بوون و نەبووندا دەکەیت.

پێی ناوێ بڵێم، لە دەمێکەوە و بەزۆری سەلمێندراوە کە نالی لە مەیدانی شیعری کوردیدا پێشڕۆیە، حاجی قادر خۆیشی لە چەند قەسیدەدا بەنالی هەڵدەڵێت و تەنها شاعیرێکی ئەو سەردەمانەیشە بەتەوازووع و حورمەتەوە خۆی بۆ شکاندبێتەوە تا ئەوەی لە بەیتێکیدا پاتەوپات دەڵێ:

بە تضمین فەردەکی نالی دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن فەرقمان زۆرە خەزەف قەت وەك گەوهەر نابێ
(کە مەندی زولفی دوولانە لە بۆ گەبز و مسلمانە)
(دەکێشی بێ محابانە چ لەملا بێ چ لەولا بێ)

دەبینین خۆی بە خەزەف و نالیشی بەگەوهەر داناوە بەوەشدا خەریکە وەك خاوەن گوتارەکە قسە بگەیەنێتە ئاسمان و ڕێسمان.

کە پێویستیش بێ پاکانە بۆ خۆم بکەم لەوەدا کە مەبەستم ڕوونکردنەوە نەبێ هیچی تر نییە. بەبیر خوێنەردا دەهێنمەوە کە چەندین جار لە تەلەفزیۆن و لە چەندین

نووسینمدا پایەی شاعیریەتیی نالیم بێ پەروا لە تۆقەڵەی شیعری کوردی داناوە تا ئەوەی لە شیکردنەوەی بەشێك لە بەیتەکانی بۆ قووڵاییەك چووم، بەلای هەندێ کەسەوە، سنوورم بەزاندووە بۆ ئەودیوی مەبەستەکانی نالی. هەڵبەت گۆمی نالی لەوە قووڵترە کەسێك بێت بەخێری خۆی بیری تازە لە تەختی بنیەوە لێ بدات بەرەو قووڵترەوە بەلاَم ڕەنگە من پتر لە یەکێکی دیکە بەهەناسەی درێژەوە بناوم لەو گۆمە لێ دابێت بۆ دۆزینەوەی گەوهەرەکانی، بەوەشدا مافی تەواوم هەبێ بیرورِا دەربرِم لە ئاست هەڵبەستەکانی وە یا لە بەیەکدی گرتنی شاعیریەتیی ئەو بەشاعیریەتیی یەکێکی دیکە چ خۆم بیکەم چ یەکێکی دیکە کردبێتی.

خوار و ژوور نەك هەر لە نێوان دوو کەس و دە کەسدا بگرە لە نێوان دەستی چەپ و ڕاستی تاکە کەسیشدا هەیە... دوو چاوی خۆت و دوو گوێی خۆیشم لە هێزی بیستن و دیتندا بەرانبەر نین. شیعری تاکە شاعیریش هەمووی هەر تا تەرازووی هاوسەنگ نین. تۆقەلاَنەی گردێکی سەد مەتری لە نەوەد مەتری لای دامەنی کەژێکی دوو هەزار مەتری بەرزترە. ئینجا ئەگەر سەرووی بەرزاییی شتان و کەسان و هونەران بەیەکدی نەگرین بۆمان ئاشکرا نابێ کام لە کام و کێ لە کێ بەرزترە.

دیوانی نالی بگرە بەشایەدیی ئەم قسەیەم: بەر لەوەی زەینی خۆت بەنرخاندن و هەڵسەنگاندنەوە خەریك بکەیت دەبێ لە پێشەوە دان بەم ڕاستییانەدا بهێنیت:

یەکەم ڕاستی ئەوەیە کە شیعری سەرەتای دەمدان لە شیعر لە چاو شیعری تەمەنی قاڵبوونەوەدا وەك پلە سەرەتاییەکانی پێپلیکانەن لە چاو پلە ژوورچووەکاندا. کەس لە پرِێ نابێ بەکورِێ. لەمەوە بەدیهییەیەك تووش دێین لە ئاست هەموو خاوەن مەهارەتێکدا بەڕاست دەگەرِێ. ئینجا سەیر نییە ببینین دیوانی شاعیرێك نموونەی لە یەکدی دووری تێدا بێت کە ئەوانیش لە ڕێی موبالەغەوە هەندێکی لە چاو هەندێکی (ئاسمان و ڕێسمان) بێت.

دووەم ڕاستی ئەوەیە کە بەرهەمی قۆناخی لێکەوتەیی و پەرپووتیی دەمی پیری سەرەژێر دەبێتەوە نەك تێ هەڵدەکشێت. پاش قاڵبوونەوەی تەواو قۆناخێکی وەستان دەست پێ دەکات کە لە ئاکامدا وردە وردە دەستەوناو دەبێت و خورگەی بەرەژێری لێ پەیدا دەبێت. دەشێ مرۆ هەبێ بەو پلەیە نەگات، بەجوانەمەرگی وەیا مەرگی دەمی قاڵبوونەوە.

ئەم ڕاستییەش لەگەڵ ڕاستیی پێشووتر بەبێژنگی لە یەکتر کردوو بەرهەمی شاعیر و هونەرکار دادەبێژن لەگەڵ تێبینیی ئەوەدا کە داهێزرانی دەمی پیری پێگەیشتوویی قۆناخی قاڵبوونەوەی پێوەیە هەرچی پلەی سەرەتای مەهارەتە کاڵی و کرچیی ساواییی تێرا دەخوێندرێتەوە.

سێیەم ڕاستی و چوارەم ڕاستی ئەوەیە کە لە دەمی قاڵبوونەوەشدا خاوەن مەهارەت بەپێی ڕێکەوت و هەڵکەوت و باری نەفسی و دەوروبەر بەرهەمی لەیەکنەچووی دەبێت وەیاخود مەهارەتی گەورە لە هەندێ مەیداندا لە ئاست مەهارەتی مامناوەنجی کە پسپۆری ئەو مەیدانەیە کورت دێنێت. دەبینی پاداشتی گەورە و مزەی ئەرك هەندێ کەس وەها چالاك دەکات پێش لە خۆ مامۆستاتر دەکەوێتەوە کە بۆ ئەو پاداشتە تامەزرۆ نەبووە.

کورتیی قسەی درێژ لێرەدا ئەوەیە کە نرخاندنی شیعر وەیا هونەر گەلێك گەلێك بەدرەنگەوە دەگاتە ئەوەی تەعبیری قەترە بەدەریا و ئاسمان و ڕێسمانی تێدا بەکار بێت چونکە لەوانەیە تەنها کەسیش لە دوو بەرهەمی بەرز و نزمیدا بەر ئەو تەعبیرە بکەوێت وەیا بەرهەمی خاوەن هونەری مامناوەنجی لە هەندێ بواردا پێش بکەوێتەوە وەك کە تازە گوتمان... نرخاندن لە نێوان دوو کەسی هاوکەسبدا، چ شاعیر بێت و چ نووسەر و هونەرکار بێت، لە تێکڕای بەرهەمیان و لە تۆقەڵەکانیاندا دەکرێت دەنا، کەم و زۆر، بەشێکی بەرهەمی ئەو مەهارەتدارانە لە هێز و پێزدا دراوسێن وەك ئەوەی کە سەرمایەی ١٠٠ دینار پێکەڵپێکە لەگەڵ ١٠٠ دیناری یەکەمی سەرمایەی هەزار دیناری وەیا ملیۆن دیناری.

لەو هەڵبەستانەی کە وەپاڵ نالی دراون تێیاندا هەیە کەم شاعیر پێیان ڕازی دەبێ وەپاڵ خۆیان بدرێن تا ئەوەی من لە ئاست هێندێکیاندا هەرگیز ئالای سەلماندنم هەڵنەکردووە و بەهی نالییان نازانم، تێشیاندا هەیە شەقڵی نالییان پێوە ئاشکرایە بەڵام لە لووس و لێکی و گەوارایییدا تۆزی هێندێکی دیکە لە شیعرەکانی ناشکێنن.

حاجی قادریش لەلای خۆیەوە ئەم خوار و ژوور و نێوداشت و تۆقەڵانەی هەن لەگەڵ تێبینیی ئەوەدا کە مەراقی کوردایەتیی وەهای لێ کردووە زۆر جاران گوێ نەداتە بەلاغەت و ڕەوانی و جوانی لە هەڵبەستدا تا دەبیەین، لە خۆی، پاتەویات پێمان دەڵێ:

با بلێن ئەم شێتە قەحپە مردووە

چەند وەڕیوە چەند وڕێنەی کردووە

حەق تەعالا واقیعی ئەحواڵمە

خالیصەن لیللایە تەرقیمی ئەمە

بەیتەکان عەیبی مەکەن خوار و کەچن

مەقصەدم لەم بەند و باوە دەربچن

وەرنیێ ئەم دونیایە نەفسی نەفسییە

گەر لەبەر ئێوە نەبێ باکم چییە

من لە تووفانا بەڕی خۆم دەردەکەم

وا مەزانە دامەنی خۆم تەڕ دەکەم

حاجی کە لێرەدا دان بەعەیبداریی شیعری خۆیدا دەنێت نەهاتووە لە ڕووتەنی بێ شەقڵ و دروشم و هێمامان سەرگەردان بکات. هەر لەو برە شیعرەدا کە تۆمەتی خواری و کەچییان تێ دەگرێت، ماڵم هەقە، زۆرینەی ئەو ٥٣ بەیتە وەك گەلێك قەصیدەی دیکەی، نموونەی ڕەوانی و بەلاغەتن بەلام بەشێوازێك کە بۆ (سهل ممتنع) دەچێتەوە. حاجی لە پشت ئەستووریی خۆی بەمەتانەتی دارشتن و سامانی ناوەرۆکی شیعرەکانیەوە بێ باکانە لە جیاتی خەڵق عەیبیان بۆ ڕەچاو دەکات، ئەم ڕاستییەش نەك هەر تەنیا بەقووڵبوونەوە لە جووت سەرواکانی، کە سهوولەتی قافیەگۆڕییان تێدایە، بەڵکو باشتر بەوەدا دەردەکەوێ کە لە چەند بەیتدا پاتەوپات خۆی هەڵداوەتەوە کە لێرەدا نموونەیەکیان لێ دەهێنمەوە:

خەزنەیێکە بەیتی من دوو میصرەعم داخستووە

کەس تەماعی تێ نەکا ڕێگەی دزم لێ بەستووە

بیکە بەر، دیبایی نەظم، تا قیامەت نادرێ

چونکە ئەبکاری مەعانی تار و پۆیی ڕستووە

زاهیرا بەیتم لە نالی و کوردی زۆر کەمتر نییە

تالعم بەرگەشتەیە، بەدبەختە بەختم نوستووە

ڕێکەوتێکی لەبارە بۆ ئەم نووسینە کە حاجی قادر خۆی لە موبالەغەدا بەپێی پێویست ئەم ئاسمان و ڕێسمانەی لە هەڵبەستدا بەکار هێناوە ئەمما لەبەر کێشی شیعر وشەی ئاسمانی تێدا گۆڕیوە بەفەلەك: هەروەك لەو برە شیعرەدا تەفعیلەی بەیتەکان

دەڵێی خەریکی سەماکردنن و ئوستادانەش داستانی مێژووی کۆنی ناو حیکایەتانی کردووە بەئاوبارە بۆ واتاکانی، ئەم گۆڕینەی ئاسمانیش بەفەلەك هەم دەسەلاتی زماننناسی و هەم تێرکردنی ڕەنگی داستانی تەقلیدیشی پێوە دیارە:

پەرچەم و فێسی کەچی تۆ ئەی جەوان
تاجی کەیان و عەلەمی کاویان
من لە غەمت ڕێگەیەکم کەوتە بەر
خوانی بەهەشت و سەفەری هەفت خوان
بێژەنی چاهی زەقەنی تۆیە دڵ
ڕاهی نەجاتی: فەلەك و ڕێسمان
تیری موژەت بۆ دڵی ئەسفەندیار
تیری گەزی ڕۆستەمی مازەندەران
فیرقەتی تۆ لەشکری ئێرانییە
صەبری منیش لەشکری توورانییان
بەسیەتی سا خوێنی سیاوەش نییە
جان و دڵت بردووە هەم دینمان
حاجییە فیردەوسیی کورد سا ئەتۆش
گوێ وەکو مەحموود مەدە قەولی بەدان

دەبێ بڵێم لەم (ش)ەی دوای (ئەتۆ)ی بەیتی پاینی غەزەلەکە دڵگرانم، باشتر ئەوەیە (ئەتۆ) بێ چونکە ئەم (ش)ە وەها ڕادەگەیەنێ کە دەشێ مەحموود گوێی نەدابێتە قەولی بەدان هەروەك دەشێ گوێی دابێتێ بەلام ئیحتیمالی گوێنەدان بەهێزترە. (ش)ی پێوەندیی وەکو (و، هەم) (معطوف و معطوف علیە) دەخەنەوە سەر یەك نەك لە یەکدییان دادەبڕن. کە (ش)ە کە هەڵستا و گوترا (ئەتۆ وەك مەحموود گوێ مەدە)... ئەتۆ و مەحموود لێك دادەبڕێن و بەر دوو حوکمی جودا دەکەون: مەحموود گوێی داوەتێ، تۆ گوێ مەدەرێ. ناشزانم ئاخۆ بەئەسڵ حاجی چی گوتووە. ئەگەر (ئەتۆش)ی گوتبێ وەك ئەوەیە، پێشەکی، لەبەر زێدە ترسی لەو گوێدانە وەهای دانابێ یار گوێی داوەتە قەولی بەدان ئیتر بەگلەییکردن لەو تۆمەتە مەوهوومە دەیەوێ ڕێی گوێدانی لێ ببڕێتەوە. لەلایەن داڕشتنیشەوە (ئەتۆش) تێرترە لە (ئەتۆ) ئیتر ڕەنگە ئەم وردە زینەتە حاجیی بردبێتەوە بۆ ئیحتیماڵە بێ هێزەکەی باسم کرد.

دیوانی حاجی قادر بەیتی واتا سەختی زۆرن کە جاریَ لە کەسم نەبیستووە بەرەهایی و بیَ گرفت ساغی کردبێتنەوە. بەر لە بیست ساڵێك مەرحووم مەلا ڕەئووفی سەلم ئاغا لیستەیەکی ٢٠- ٣٠ بەیتیی بۆم هەنارد کە بەباشی لێیان حاڵی نەبووبوو. بەداخەوە لیستەکەم نایەتەوە بەرچاو، تەنها بەیتێکیم بەبیردا دێتەوە کە دەڵیَ:

لێوی وەك قەندە موکەڕەر لە دەما شیرینە
بۆیە تەکرارە وەکو ناڵە ئەنیسی نەفەسە

لە مەجلیسی خدمە ئەندام بووم، مەلا ڕەئووف هاتە لام و لەو بەیتانەوە دواین و واتای ئەمیانم تیَ گەیاند کە شەکر بە (تکریر- دووبارە سافکردن) شیرینتر دەبێت وەك کە دەگوتریَ عەرەقی دووبارە بەدووجار تکاندن پەسەندتر دەبێت. لەبەر ئەم زێدە شیرینییە وەکو ناڵەکە هەمدەمی دائیمی هەناسەیە لێوەکەش هەمیشە بەسەر زارانەوەیە. حاجی لەم بەیتەدا لێوەکە و وشەی لێوی بەمەهارەتی تەعبیر خستۆتە دەمی خۆیەوە و بەدووبارەکردنەوەی ناوهێنانیشی سات لە سات شیرنتری دەکات، یاخود هەتا دەیمژیَ شیرنتر دەبیَ. مەلا ڕەئووف لەم (تکریر، تکرار)ەی شەکر بەڵەد نەبوو بۆیە مەعناکەی لیَ ڕوون نەبوو. ئێستا لە سایەی تەکریری نەوتەوە قوتابی سەرەتاییش ئاشنای بووە.

جگە لە ئیشکالاتی واتاداخراوی و نەکراوەیی هێندێك لە بەیتەکانی، گرفتی دیکەش هەن پێوەندییان بەژیان و بەسەربردنی حاجییەوە هەیە کە لە دیوانەکەیدا دێنە بەرچاوی خوێنەر. من لەو سیَ بەرگەی (حاجی قادری کۆیی) کە لە ساڵانی ئەندامەتیم لە کۆڕی زانیاری کورددا نووسیمن نەگەیشتمە شەرحی دیوانەکەی چونکە جاریَ زۆرم مابوو لە توێژینەوەی ژیانی ببمەوە، خوا کاری خزمی چاکەخوازم ڕاست بهێنێت ئەو ئەرکەیان لەسەر شانم لادا بەدوورکەوتنەوەم لە کۆڕ. ئێستا لە موناسەبەدا گرفتێکی ئەوتۆیی ناو دیوانەکە بۆ بەرچاوی خوێنەر هەڵدەستێنمەوە.

برە شیعرێکی پێنج بەیتی کە سەرەتاکەی بەم دێرە دەست پیَ دەکات:

مەتنی کوتوبی ئەم دەرە با شەرح کرابیَ

بەپێی نووسینی مامۆستا گیو موکریانی لە هەجووی قازییەکی سابلاغی داناوە کە سەروکاری لەگەڵ مروەت ناوێکدا هەبووە... هتد. لە کۆتایی شیعرەکاندا ئەم بەیتە

دەخوێنیتەوە:

حاجی دەڵێ ئەم میسرەعە تەئریخییە قازی
(انصافی نییە، عاری چییە، مروەتی گابێ)

ئەم دەقە هی دیوانی حاجی، لە لێکۆڵینەوەی سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزایە. مامۆستا گیو نووسیویەتی:

هەر حاجی دەڵێ ئەم قسە تەئریخییە قازی

ئێمە ئیشمان بەمیسرەعی دووەمە کە تەئریخی ڕووداوەکەی تێدایە هەرچەند ڕێم هەیە بڵێم دەقەکەی موکریانی وشەی (دەڵێ) تێیدا بێ گرفت هاتووە... بەحیسابی ئەبجەد ئەگەر (مروت) بنووسین لە جیاتی (مروەت) هێشتان ژمارەی نرخی پیتەکانی میسرەعەکە (ئەگەر بەسەهوو نەچووبێتم) ١٢٨٥ دەگرێتەوە. ئەم ساڵە بەهیچ لێکدانەوەیەك، لەگەڵ گەشتی ژیانی حاجی ناگونجێت. من لە لێکدانەوەی دوور و درێژ و بەیەکدی گرتنی ساڵ و ڕووداو و کەین و بەینی ژیانی ئەو و باپیرم و کەیفی و شێخ ڕەزا کە لە بەرگێك لە بەرگەکانی (حاجی قادری کۆیی)دا بڵاو کراوەتەوە مانەوەی حاجی قادرم لە سابلاغ گەیاندە ١٢٧٩. ئینجا ئەگەر لە ١٢٨٥ جارێ لە سابلاغ بوو بێت چۆن دەشێ حاجی پێش کەیفی بەچەند ساڵێك کۆیەی جێ هێشتبێت؟ دەربەدەربوونی کەیفی جێی گومان نییە کە لە ١٢٨٦ ڕووی داوە، ئەویش بەشایەدیی باپیرم کە خۆی لەبەر خاتری شێخ ڕەزا کەیفیی سەرشکێن کردووە و تاراندوویەتی... لە دەقی شیعرەکەدا بنگەیەك نابینم بۆ داشکاندنی ٥-٦ ساڵێك لەو مێژووە تا بەرەو هەوراز بچێتەوە بۆ ١٢٧٩، ١٢٨٠، ناشکرێ خۆم لە ڕاگەیاندنی میسرەعەکە نەزان بکەم و پشتگوێی بخەم. لەلایەکی دیکەشەوە بەزەحمەت بشێ بگوترێ بڕە شیعرەکە هی حاجی قادر نییە چونکە شەقڵی ئەوی پێوە دیارە هەرچەند لە نووسیندا هەڵەی تێ کەوتووە. ئینجا ئەگەر یەکێك بڵێ ئەم مێژووەی ١٢٨٥ بەرەو سەلماندنی ڕیوایەتێکمانەوە دەبات کە دەڵێ حاجی و کەیفی بەیەکەوە بەرەو ئەستەنبوڵ ڕۆیشتن، پێی دەڵێمەوە: باپیرم کە لە ساڵی ١٢٨٨ لەگەڵ باوکیدا بۆ حەج دەچێت لە حەلەب کەیفیی دیتبۆوە، مامۆستای کوڕانی والی بووە. جگە لەمە، کە لە کۆیەش دەرچوو بەینێك لە هەولێر مایەوە بایی ئەوە بکات کە ڕەشیداغای حاجی بەکراغا بەنامە لێی داوا بکات بگەڕێتەوە بۆ کۆیێ ئەویش وەڵامە ئاگرینەکەی:

ئەی نوحی نەجاتم لە دەسی چەرخی جەفاکار
وەی روح و سەر و ماڵی منت جوملە بە (ایثار)

بۆ دەنێرێتەوە و تێیدا دەڵێ:

بێ عیزەت و بێ عارم ئەگەر بێمەوە کۆیێ

ئەم کەین و بەینانە هەمووی دوای ئاوارەبوونی حاجی بووە...

خولاسە ئەم ئیشکالە هەتا ئێستە بۆ من ساغ نەبۆتەوە. کە لە ئیشکال و گرفت بدوێین جێی خۆیەتی بڵێم چوارینەیەکی حاجی هەیە لەوانەیە خوێنەری بەپەلە تەڵەزگەی تێدا بکات و واتاکەی بەبەرەواژی بۆ ڕوون ببێتەوە و وەها تێ بگا حاجی لەو چوارینەیەدا نالیی شکاندبێتەوە لە ئاست شاعیریەتیی خۆیدا. حاجی دەڵێ:

بەیتی نالی و بەیتی من گەر تێکەڵی یەکدی دەکەن
ئەحمەقی سورەت پەرست و جاهیلی مەعنا نەزان
حاجی لەکلەك لەك بەلەك فەرقی لەگەڵ تووتی هەیە
وەك هەزاری ئەو بەهار و بولبولی فەسلی خەزان

لە وشەی حاجیی لەکلەکەوە دیارە کە حاجی خۆی بەلەکلەك داناوە لە ئاست نالیدا، تووتیی بۆ دەمێنێتەوە لەو میسرەعەدا. من دەقەکەم لە دیوانی حاجی، بەلێکدانەوەی مامۆستایان سەردار و شارەزا، بۆ ئێرە ڕاگوێست کە خۆشبەختانە وشەی (هزار)ی بەواتای بولبولیان بە(هەزار) نەك بە(هوزار) نووسیوە. خۆزی لە هەندێ هەڵەی بەرچاو و زەقی ناوناوەی دیوانەکە هەمان نیشانەشکێنییان بکردایە وەك کە لە لاپەڕە ٢٧١ هاتوون (کەلبی ڕەقیب)یان لە جیاتی (کەلبی ڕەقیبم) نووسیوە و میسرەعەکەی پێ لەنگ بووە. ئەمەش تاکە نموونە نییە، لە کۆتاییی لاپەڕە ٢٧٠شدا میسرەعی یەکەم جگە لەوە کە هەڵە و لەنگە سەرەتاکەشی بەبەحرێك دەست پێ دەکا جودایە لە بەحری میسرەعی دووەم... چەندێکی دیکەش هەن من خەریکیان نابم و زۆریش سوپاسگوزاری ئەو ئەرکەم کە گەلێك لایەنی شیعرەکانی حاجییان پێ ڕوون کردۆتەوە...

تا ئێرە چی نووسیم لە قاڵبی وەلاوەنانی تۆمەت و لەسەر کردنەوەی بەرگیرانە و ڕوونکردنەوەی چەندوچۆنی هەندێ حاڵ و باری حاجی و بەشێك لە هەڵبەستەکانی بوو؛ کە بمانەوێ، پێویستیشە بمانەوێ بەر مەیدان و بێ تەقیە لە بەرزاییی شیعری

حاجی بدوێین نموونەی تۆقەڵانەیی زۆرن لە دیوانەکەیدا کە لێیان بووەشێتەوە شەڕی گەردەنکێڵی بەخەڵق بفرۆشن. جارێ لە پێشەوە با بڵێم گومان ناکەم چ ئەدیبێك ڕێ بەخۆی بدا دوودڵ بێ لەوەی کە قەسیدەکەی (بەهار)ی حاجی لە ڕیزی هەرە پێشەوەی شیعری مرۆڤایەتییەوە دێت نەك هەر هی کورد. لەلایەن دەسەڵاتی هونەری شاعیرییەوە حاجی بەو قەسیدەیە و نموونەی دیکەی کە لە زێدە جوانی و سفتی و چڕی و پتەوییان خەریکن بقەڵشن، لەوە دەرچووە شاکارەکانی بدرێنەوە بەکاری ڕێکەوت و تەقڵەی مامە حەمە و پێکانی ڕەشهاوێژ. سەیری ئەم چوارینەیە کە لە وەسپی کابرایەکی تەقتەقیی داناوە:

شەوکەتی جووتەی سمێڵت تاکە مانەندی کەمە
تەرکەشی تیری تەژاو و شیری دەستی ڕۆستەمە
ڕووی لە تەختی ڕوومەتت هێناوە بۆ شانت دەڵێی
ماری سەرشانی زوحاك و دوشمنی تەختی جەمە

تەرکەش (تیردان) بەمەدا هەر داوە موویەکی سمێڵەکە وەکو تیرێکی تێراوە، تێکڕای مووەکانیش وەکو شمشێری دەستی ڕۆستەمن. ئەمەندەم گوت لە شەرحدا هەتا خوێندەواری نەوباو بچێتە ناو چوارینەکەوە دەنا داڕشتن و مۆسیقای چوارینەکە ماموستای شەرحدەری ناوێت.

سەیرێکی ئەم پێنج بەیتە بکە کە لە مەدحی ئەمین ئاغای حاجی بەکراغای حەوێزیی داناوە.

ئەی محەمەد وەی ئەمینودەولە ئیمڕۆ کۆیێی توو
جەننەتێکە کەوتە دۆزەخ هەرچی لێی دوور کەوتەوە
مودەتێکە دەربەدەر گەردی دیاری غوربەتم
بەندە یادی ئاستان بۆسی ئەتۆی کرد هاتەوە
چونکە توحفەی لازمە هەر کەس لە غوربەت بێتەوە
بەم دوو فەردە من قەزای سەد گۆنە توحفەم کردەوە
قاوەچی بەزمی ئەتۆ دنیایە، سینی ئاسمان
ئافتایی زەرفە، فنجانی مەهە، قاوەی شەوە
ئەو شەوە بۆ هەرکەسێ دونیا بکاتە ڕۆژی ڕوون
شەو لە خێتەی ئەو عەنقایە دەربانی خەوە

خوێنه سەرنجێك لە بەیتی چوارەمی مەدحەكە بگرێ:

دنیا قاوەگێڕی دیوەخانەیە. ئاسمان سینییەكە فنجانەكانی قاوەی لەسەر دادەندرێن. ڕۆژ ئەو ژێر پیاڵەیە فنجانی بەسەرەوەیە، مانگی سپی فنجانی قاوەیە. شەو خۆی قاوەیە.

چ ماوەتەوە بەبەڵگەی گەورەیی بخرێتە پاڵ شەو و ڕۆژ و مانگ و ئاسمان و هەموو جیهانەوە؟

بەیتی پێنجەم لە داخراوەكان دەژمێردرێت و ڕەنگە كەم كەس مەتەڵەكەی هەڵێنابێ. من لە خۆم گومانـاویم بەلام بەڕێك دەهاوێمە مزگەوت بەو هێندە مەعنایەی كە بۆی چووم:

شەوی ئەو بەیتە دوو مەعنا دەبەخشێت و لە ئاكامدا تێكیش دەكەنەوە. یەكیان ئەوەیە كە شەوی بەزمی دیوەخانەی ئەمیناغا وەك شەوی قدر (لیلة القدر) كەسێك تێیدا بێ تا سبەینە، تاریكایی لە ژیانیدا دەبێتە عەنقا كە هەر ناوی هەیە و ناوكی نییە. مەشووره دوعای شەوی قەدر قبووڵن ئیتر ژیانی ئەو كەسە دەبێتە بەختیاری و ئاهەنگ كە خەو تێیدا دەبێتە دەرگەوان، دەرگەوانیش وەك دەزانین لە دەرەوەی خانە دادەنیشێ.

ئەوی دیكەیان قاوەكەی تێ دەخوێنێتەوە كە شەوی پێ تەشبیهـ كرابوو، واتە:

هەر كەسێكی قاوە لە فنجانی مەجلیسی ئەمیناغا بخواتەوە هەتا ڕەشاییی قاوەكە سپیاییی فنجانەكە بەر دەدات وەك كە ڕەشاییی شەو بەسەر چوو دنیا ڕوون دەبێت، ئا ئەو كەسە شەوی ڕەش لە عومری وەكو عەنقای لێ دێت... خولاسە خۆشییەكی بۆ دەبێ وەك لە شەونخوونیی شەوی قەدر دەست دەكەوێت. تەشبیهی فنجان بەدنیا لەم مەعنایەدا لەوەوە دێت، كە قاوەمان دانا بەشەو فنجانیش دەبێتە دنیا چونكە شەوەكەی لە خۆیدا گرتووە، قاوەكەش ناو فنجانەكەی پڕ كردووە وەك كە شەو دنیا دادەگرێت.

غەزەلێكی چوار بەیتیی حاجی هەیە زۆر ئاوكێشە و گەلێك شەنگە و یەكجار وەستایانەش داڕژراوە، وا بۆتی دەنووسمەوە:

لە نەزاكەت كەمەری وەك خەتی ئەهلی حیكمە

لە نەبووندا دهەنی بێ قسە عەینی عەدەمە

چین یەکێکە لە کەچی زولفی کەچی عاجزە، بۆ؟
دڵی سەودایی خەتای کردووە بۆیە نەدەمە
ماچی ئەو غونچە دەمە بێ (حەق)ی جان (مهر)ی دەمە
ساڵێکی راهی عەدەم بێ دەمی نەقشی قەدەمە
گەر ڕەزا بێ چییە بۆ ماچی دەمی جانی عەزیز
تەجروبەم کردووە عیشرەت بەدەمە نەك بە دەمە

شاعیرانی ڕۆژهەڵاتی موسڵمان مەبەستیانە بڵێن کەمەر و دەمی یار لە باریکی و بچووکیدا دەگەنە سنووری نەبوون. ئینجا خەتێکی ئەهلی حیکمەت بیکێشێ دەبێ یەکجار باریك و ڕاستیش بێ وەك کەمەری یار.

دهەنی، واتە زاری، لە نەبووندا، بێ موناقەشە عەدەم خۆیەتی.

(بێ قسە) ئەوەش دەگەیەنێ کە ئەگەر یار قسە نەکات زارەکە وەك عەدەم دەبێ. (عەینی عەدەم) لە واتایەکیدا (پیتی عەین) کە وا لە سەرەتای وشەی (عدم)دایە، زاری عەینەکە لە شکڵدا وەك دەم، زار دەنوێنێ بەڵام چونکە هی عەدەمە هەر دەبێتەوە نەبوون.

چین کە وڵاتی چینە پێچێکە لە کەچیی زولفی چین چینی، کەچی یار عاجز و نارەزایە، چونکە بەدڵ سەودای خەتای کردووە. خەتا وڵاتێکە مەشوورە بەمیسکی بۆنخۆش کە مناسبی زوڵفەکەیە لەبەر بێن و ڕەشاییش. وشەی خەتا بەواتای (هەڵە)ش دێت، ئیتر سەودا و مامڵەتەکەی کە چینی خستۆتە کەچیی زولفی هەڵەیە و یار لێی پەشیمانە. وشەی (ندم- نەدەم) جگە لە پەشیمانی (نە- دەم، بێ دەم)یش ڕادەگەیەنێ کە برێتییە لە زێدە بچووکیی دەمی یار، وە یا قسەنەکردنی. مرۆ کە عاجز بوو قسەش ناکات.

لە بەیتی سێیەمدا (حق) لە شێوە نووسینی کۆن بە(حوق، حەق)یش دەخوێندرایەوە. (حوق) بەواتای قتووی مجەوهەرات دێت. (حەق) نرخ و کرێیە.

وشەی (مهر)یش هەم بە(موهر، مۆر، خەتم) هەم بە(مەهر- مارەیی) دەخوێندرایەوە. ئەگەر لە (حق)دا واتای (حوق) مەبەست بێ (مهر) دەبێتە (مۆر، خەت)، ماچی ئەو غونچە دەمە ئەگەر لە نێو قتووی جاندا نەبێ کە هیچ دەمێکی ناگاتێ، دەبێتە مۆرێکی سووری وەك خوێن بەسەر لێوی عاشقەوە چونکە غونچە خۆی وەك خوێن سوورە. وە یاخود دەبێتە مۆرێکی کە عاشق لە خوێنی خۆی هەڵکێشابێ.

ئەگەر (حق) کرێ و نرخ بێ ئەوە دەگەیەنێ کە ماچی غونچە لێوەکە جگە لە نرخی جان خوێنی عاشقیشی دەوێ بەمارەیی. خوێنەکە چونکە مناسبی ڕەنگی غونچەیە لە هەموو باراندا بەردەوامە.

بۆیە لە میسرەعی دووەمدا دەبینین شاعیر دەڵێ: کەسێکی ڕێگەی عەدەم، نەبوون (کە زاری یارە) بگرێت شوێنپێی لە خوێنی خۆی نەقش بەستوو دەبێت چونکە لە نەبوون و عەدەمدا خوێن بەناچاری دەدۆڕێت.

مومکینە بشڵێین: بێ دەمی، نەقشی قەدەمی سالێکی ڕاهی عەدەمە. ئەم شکڵە یەکجارەکی ماندووم دەکا هەتا لە شەرحی دەبمەوە:

بێ دەمی= بێ زاری، بێ وەختی، بێ خوێنی.

بێ دەمییەك بەهەر کامێك لەو سێ واتایەی ببەخشێت شەرحێکی سەربەخۆی دەوێت، سەرێشەکە بۆ خۆت بەجێ دەهێڵم و دوو دانە ئەسپرینیش... سەیرێکی لاپەڕە ١١١ بکە لەو کتێبە باسکراوەی دیوانی حاجی غەزەلێکی حەفت بەیتی دەبینیت نموونەی زێدە پاراوی و مەتانەتی شیعری تەقلیدیی کوردین.

قافیەکانی لەوانەن زرنگەدار ناو بنرێن، لە هیچیشیاندا کەم و کەسری نییە. لە ڕواڵەتدا هەر بەیتە سەربەخۆ خەریکی مەبەستێکی تایبەتییە بەڵام بەیتی شەشەمی غەزەلەکە تێمان دەگەیەنێ سکاڵا لەگەڵ کێیە:

ئەو نەورەسەی ئیجارەیی مسکینەکان دەکا
حەجاجە گەرچی سەیدە بەم خورج و هەستەوە

دیارە لاوێکی شلکی خاوەن قەباڵەی حکوومەتی و سەیدیش بووە

چەژی بەیتەکان تام و شامی وڵاتی خۆمانیان تێدایە بەڵام بەیتی یەکەمی، لە ڕواڵەت، بۆ دەمی پیری دەچێتەوە کە دەڵێ:

دالی قەدم کە ئەلفی عەسای گرت بەدەستەوە
تیر و کەمانە، سەیدی جەوانیم نەبەستەوە

قەد بوو بەدال و وەك کەمانی لێ هات عەساشی بەدەستەوە گرت، لە پیری بەولاوەی لێ نافامرێتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا بۆرە ئیحتیمالێك هەر دەمێنێ کە مەبەستی حاجی داهاتنەوەی خەفەت و کەسەر بێت نەك پیری، بەیتیش هەن لە غەزەلەکەدا بێنی

جحێڵیی لێ بێت وەك بەیتی چوارەم و پێنجەم:

بۆ قەسری وەسفی ئەو مەهە میعماری فیکرەتم
وەستاوە کوللی لەحزە بەخۆی و کەرەستەوە
قوربان ڕەقیبی سەگ سەر و چاوی شکاندووم
چۆن بتگەمێ بەپێی شەل و دەستی شکستەوە

قسەی خۆمان بێ، وا دەزانم حاجی لە جیاتی (وەستاوە) گوتوویەتی (وەستایە) لەسەر لەهجەی کۆیی و بەری سۆران، دواتر نوسخەنووسان گۆڕیوەتیان چونکە (وەستایە) لەگەڵ (معمار)دا ڕێك دێت جگە لەوەی کە (وەستاوە)ش ڕادەگەیەنێت. قسەیەکی کورتم هەیە لەگەڵ قصیدە مەدحەکەی (شەمسییەی شاهەنشەهی ئەرز) کە لە لاپەڕە ١٠٨ و ١٠٩ی کتێبە باسکراوەکەدا نووسراوە:

لە پەراوێزی ژمارە (١)دا هاتووە کە دەقی قەسیدەکە لە بەشی دووەمی کتێبی (حاجی قادری کۆیی) وەرگیراوە. من لە لاپەڕە ٢٨٣ هەتا کۆتاییی لاپەڕە ٢٤٨ بەو قەسیدەوە خەریك بووم. وەك لەوێشدا نووسراوە قەسیدەکەم دایە خوا لێخۆشبووی مامۆستا هێمن کە بەپێی بۆچوونی خۆی بەیتەکانی بهاوێتەوە سەریەك. من ئەودەمیش و ئێستاش لەو باوەڕەدام کە بەیتی کۆتاییی ئەو ڕیزکردنە دەبوو ببێتە بەیتی هەشتەمی قەسیدەکە. قافیەی بەیتی حەفتەمی قەسیدەکەش کە (لوغز)ە من بە(لەغەز)ی دەزانم.

کوردەواری هەر گوتوویەتی (لەغەز)، لەم بەیتەدا لەبەر کێش و قافیە کراوەتە (لەغز). وەها پێ دەچێ حاجی قادریش لەو سەردەمەدا هەر بە(لەغەز)ی زانیبێ چونکە چەندی مەلای لێم بیستبێ ئەم وشەیەی گوتبێت هەر (لەغەز)ی بەکار هێناوە وشەکە خۆیشی بابەتی ناو مەلا و فەقێیانە.

پێویست نابینم گوتارەکە درێژ بکەمەوە. بەهێنانەوەی نموونەی دیکە بۆ بەئیسپات گەیاندنی شاعیریەتیی حاجی، لەمبارەوە هەر ئەوەندە دەڵێم حاجی قادر یەکێکە لە سێ شاعیری کورد کە بەیتی سەرکەش و داخراویان وەهایە هەموو مەهارەت و شارەزاییی بەتەقالیدی شیعر و زانستەکانی مزگەوت و تەسەوفیان پێویست بێ، وێڕای زیهنێکی مووقلاش. دووەکەی دیکە (نالی و مەحوی)ن کە هەریەك لەوان شەقڵ و شێوازی خۆی هەیە. ئەم قسەیەم شێخی خانی و مەلای جزیری ناگرێتەوە چونکە لەبەر کەم شارەزاییم لە زاری کرمانجیی سەروو ڕێ بەخۆم نادەم بڕیاریان لەبارەوە

بدەم هەرچەند لە خوێندوەیان لەزەتێکی زۆر وەردەگرم.

حاجی قادر دوو کاریگەر سنووریان لە دەوری شاعیریەتیی کێشا

یەکیان لە سەرەتای ژیان و شاعیریەتیدا ئەوە بوو کە دووچاری عیشقی ئاگرین نەبوو بەوەشدا مەیدانە هەرە بەرین و مەودادارەکەی شیعری ڕۆژهەلات کە غەزەلە لێی تەسك بووە تا ئەوەی مەزرایەکی مەیدانەکە بوو بەهی شیعری سەر بەمادە دەرسی مزگەوت، لە غەزەلیشدا حاجی بوو بەنازم. سەیرێکی دیوانەکەی بکەیت لە زۆر بەیتدا تووشی شێوەی کوڕی جوان دەبیت وەك کە دەڵێ:

تا لە مەکتەب ئەو مەهەم دی مەشقی ئەلف و بێ دەکا
چاوەکەم بۆتە دوێت و گریە سورخی تێ دەکا

وە یاخود دەڵێ:

خەتی، دەوری روخی داوە وەکو مووری سولەیمانی

خەت مووی ڕیشیەتی.

دیسان دەڵێ:

چونکە نرخی ماچی تۆی گۆڕی هەموو دەستە و دوعان
خەتی نەوخیزت وەکو زولفت خودا پیری نەکا

خەتی تازە دەرچووی ڕیشیەتی، نرخی ماچی گۆڕیوە بەلای کەمبوونەوەدا، هەروەها:

با وجوودی نەوجەوانی، خەتی سەوزی دەرکەوێ
عەهد و پەیمانی نەبوو موو، بۆیە پشتی پێ نەبەست

دیسان:

ئەمیش جاران نییە قوربان توفەیلی بێمە سەر خوانت
خەتت میهانییە ئەمساڵ نەماوە لەزەتی پارم

واتە: ئەمساڵ موو بۆتە میوانی ڕووی یار...

دیسان:

پەرچەم و فێسی کەچی تۆ ئەی جەوان
تاجی کەیان و عەلەمی کاویان

نموونەی دیکەش زۆرن، یەك لەوان (ئەو نەورەسەی ئیجازە...) بوو کە پێشتر لە نموونەدا هات.

نەبوونی عیشقی سووتێنەر وەهای کردووە کە شیعرێکی بۆ مێیینەشی هەڵبەستبێ لە پەراوێزی دەستوورانی شاعیری و نوکتەبازییەوە تەمای تێ دەکات... من ئەم لایەنەی نەبوونی عیشقی ئاگرین لە تەجرەبەی حاجیدا بەدرێژی لێی دواوم لە بەشێکی ئەو سێ بەرگەی (حاجی قادری کۆیی) لزووم نابینم لێرەدا چی دیکەی لەسەر بڕۆم.

کاریگەریی دووەم ئەوە بوو کە لە پاش ئاوارەبوونی کەوتە سەر خوولیای کوردایەتی و خەریکبوون بەهۆشیارکردنەوەی نووستووان، بەمەشدا دوو ئەنجام هاتنە دی، یەکیان ئەوە بوو، ئاگرێکی لە عیشق هەڵنەبوو لە کوردایەتی بڵێسەی سەند. دووەمیان ئەوە بوو کە پەرۆشی چارەنووسی هەڕەشە لێکراوی کورد حاجی قادری خستە جانبازییەك کە زۆر گوێ نەداتە خەریکبوون بەئارایشتی بەیتەکانی، بگرە هەر ئەم هۆیەش بوو وای کرد زۆر لەو بابەتە شیعرەی کوردپەرستی بەقاڵبی (جووت سەروا) دارێژێت.

لێرەدا قەڵەم ڕادەگرم، چی پێشکەش کرا، لەم هەڵوەستەدا، بایی مەبەست دەکات، زۆریشی بەداخەوەم نە لە بیرم ماوە ئەو گوتارەی خستمیە سەر نووسینی لە چ گۆڤارێك بڵاو کرایەوە، نەبەتەواویش گوتارەکەم بۆ خوێندرایەوە نەگەڕاشمەوە بۆ سەرەتاکەی تا بزانم نووسەر کێیە، گۆڤارم لێك کردەوە وەك کتێبگرەوە، ئەو شوێنە کرایەوە کە ئاسمان و ڕێسمانەکەی تێدا چەسپ بوو.

گەلێ قسەم لە دڵا بوو حیکایەتم مابوو
کەچی گرێی دڵی پەستم مەجالی بەستی نەدا

بەیان، ژمارە ١٤٢، ١٩٨٨

دەستبژارێك لە كتێبی ئەنجوومەنی ئەدیبان

ڕۆژێك لە ڕۆژەكانی سەرەتای ساڵی نوێی ١٩٩٣ز. لە دیدەنییەكی دەستەی كوردی كۆڕی زانیاری عێراق چەند دانەیەكم لە چاپكراوی هەمەچەشنەی كوردی لەو بەڕێزانە پێ گەیشت. بە منەتبارییەوە چاوێكی خێرام بەچەند بابەتێكی ئەو چاپكراوانەدا گێڕا و بووشن بەسەرنج بۆ هەڵسەنگاندن كە بە عادەت بەرەو ڕەخنە و ڕاستكردنەوە و لێ بەسەر گرتنەوەدا دەڕۆن. وەك لە خۆوە دیارە، هەڵسەنگاندن چەندێكی جورئەتیشی تێدا بێت. پاكانە بۆ خۆی دەكات كە بە نیازی خزمەتی ڕۆشنبیرییەوە تەرازووی هەڵبرپیبێت. دوودڵییەكی بێ هێز شەبەنگی دا و ڕەوییەوە لە ئاست تیشكی ئەمەكداری بۆ ڕاستی و دروستی كە بەبەرزكردنەوەی فتیلەی چرا پتر پرشنگ دەداتەوە.

لە پێشەوە دەستم بۆ (ئەنجوومەنی ئەدیبان)ی ئەمین فەیزی بەگ برد كە بەچاودێریی لیژنەی وێژە و كەلەپووری كوردی، لە ساڵی ١٩٨٢ز. بەچاپ گەیشتووە.

بەر لە هەموو شتێك چووم بۆ لیستەی هەڵە و ڕاست لە كۆتاییی كتێبەكەدا نەوەك من شتێك بەهەڵە بزانم كەچی خلیسكی چاپ بێت. هەر جارە ئەوەی بە ڕاست داندرابوو لەو لیستەیەدا هەڵەم پێ چارە دەكرد لە شوێنی خۆیدا. كە ویستم هەڵەی دێری ١٦ لە لاپەڕە ١٣دا بەو جۆرە چارە بكەم كە لە لیستەی هەڵەكاندا كراوە، دیتم چی لەو لاپەڕەیە و دێرەدا بە هەڵە داندراوە هیچ هەڵەی تێدا نییە: وشەی (بەدانش) ڕاڤە كراوە (بە زانست، بە ژیری).

لە لاپەڕە ٦٣، دێری ٦دا وشەی (وەزنی) ڕاست كراوەتەوە بە (وەزن) كەچی (وەزنی) لە هەموو ڕوویەكەوە بێ عەیبە. دەبوو (یەك بۆ سەد) لەو دێرەدا بە (یەك بۆ سەوو) ڕاست بكرێتەوە لەبەر خاتری كێشی بەیتەكە. بەر لەمانە دەبوو لە نیوە دێری دووەمی بەیتی دووەمدا وشەی (نیشتەرە) ئیشارەتی لێ بدرێت كە بە چوار برگەیی و بەقورسكردنی دەنگی (ش) تێیدا بخوێندرێتەوە دەنا بەیتەكە لەنگ دەبێت (نی ش تە رە) لە پەراوێزدا بەیتی كۆتاییی قەسیدەكەی لاپەڕە ٦٣ كە نووسراوە:

وەختی خەندە و نیگەهـ و عیشوە و ناز

وا چاكتر بوو بنووسرێ (عیشوەوو) چونكە سەرلەبەری بەیتەكان ١١ برگەیین

دەبوو ئەمەیشیان هەروەها بێت بەتایبەتی لەبەر خاتری مۆسیقای ناو بەیتەکە. بەحرەکە ١٠ برگەیی هەڵدەگرێت.

بەیتی سێیەمی پەراوێزەکە، نیوە دێری یەکەمی نووسراوە:

وەسڵی ئەکسیرە وەلێ زەحمەتە لەلایەکەوە کێشی لەنگە، برگەیەکی کەمە بۆتە دە برگەیی واتاشی نیوەچڵە بۆ شیعر. لە خۆمەوە ڕێم نییە وشەیەکی لەبار پەیدا بکەم نەکا ئەوە نەبێ سالم گوتوویەتی، دەبوو لیژنە ئەم لایەنەی ساغ بکردایەتەوە یان پەنجەی بۆ ناتەواویی نیو دێرەکە ڕاکێشابایە، وشەی (ئەکسیر)یش وەك بزانم دەبێ (ئیکسیر) بنووسرێت.

لە لاپەڕە ٦٤، لیژنە نەختێك پەراوێزی مافی مامۆستاییی خۆی فرەوانتر کردووە لەوەی ڕەوایە کە لە خوێنەر دەگەیەنێ دەبێ دیوانی نالی، لە ڕاڤەی مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و فاتیح سەیر بکرێت بۆ چەندوچۆنی واتای بەیتەکانی نالی. بێگومان ئەو شەرحە کارێکی گرانبەهایە و یەکەم هەوڵی سەرلەبەرە بۆ تێگەیشتنی نالی، بەڵام بێگومان ئەو بێ کەلەبەرە نییە کە ڕێی (نالیناسی) حەرام بکات لە بابایەکی بیەوێت بوارێکی دیکە پەسند بکات، خۆ ئەوەی ڕاستی بێ شەرحدەرانی ئەو دیوانە پڕ بە دەم دەریان بڕیوە کە کارێکی کردوویانە ناتەواوە و بگرە سەرەتایە، لە زۆر شوێنیشدا دیارە ئەو واتایەی بە بەیتەکان دراوە چاوپۆشی لە کەموکەسری و نەگونجانی کراوە. بەنیسبەت خۆمەوە، ئاگام لە هەموو سەروبەرێکی بەوەلەدبوونی ئەو شەرحە هەیە و بارەها و جارەهاش پرسم پێ کراوە لە واتا لێدانەوەی شیعرەکان:

هەوەڵ جار شەرحێکی کەم قەوارە و سادە هات بۆ ئەنجوومەنی کۆڕی زانیاری کورد کە من ئەندامی کارا و تەرخان و نائیبی سەرۆکیش بووم. مەرحووم فاتیح، داخی بە جەرگم، چەند جاران بۆ لێپرسینەوە دەهاتە کۆڕ و بەزۆریش لای من دەمایەوە.. من بێ دوودڵی تێم گەیاند کە شەرحەکە سادە و بێ کیفایەتە و بەو شەرحە ناناسرێت: لە نموونەدا شەرحی چەند بەیتێکم بۆ کرد کە خۆم لە واتایان گەیشتبووم، یەك لەوان ئەمە بوو:

خاو و بێ خاوی دوو زوڵفی خاوم ئەز
چاوەچاوی یەك غەزالە چاوم ئەز

گوتم: سەیرکە لە نیوە دێری یەکەمدا (خاو) و (بێ خاو) دێنێت حاڵی خۆی پێ شەرح

دەدات بەرانبەر (دوو) زوڵفی خاو. بە لێك ڕۆنین (تناظر) هەریەك لە وشەكان ڕوو لە زوڵفێك دەكەن وە یا هەر زوڵفە وەسفێكی پێ دەبڕێت. لە نیوە دێری دووەمدا (چاوەچاو)ی هێناوە بەواتای (ترقب) لە لەفزدا دووە لە واتادا یەكە. كەچی (یەك غەزالە چاو) بە ژمارە یەكە لە واتادا (دوو) چاو ڕادەگەیەنێ چونكە مامز دوو چاوی هەیە. بەو پێیە (دوو بەیەك) و (یەك بەدوو) سەرلەنوێ (تناظر) پەیدا دەكەنەوە و لەنگەری ناوەرۆكی شیعرەكە ڕادەگرن.

مەرحووم فاتیح بە تەواوی متمانەی هات كە دەبێ هەوڵێكی زلتر بدرێت بۆ تەواوكردن و قووڵتربوونەوە لە شەرحی دیوانەكە. وا بوو ئەو شەرحە كورتیلەیەی وەرگرتەوە، كەوتە سەر ئەم شەرحەی وا لە بەردەستیدایە، لەوێشدا كاكە محەمەد كە ئەوسا خۆی كارگوزارێكی كۆڕ بوو بەگەڵ باوك و برا كەوت و فەرهادانە تێدا سەرگەرم بوو. وەك لە بیرمە شەرحە كورتیلەكە لە ١٩٧٣ یان ١٩٧٤ خرایە بەر نیگای ئەنجوومەنی كۆڕەوە، ئەم شەرحەیان هەتا ساڵی ١٩٧٦ی خایاند... مەرحووم فاتیحیش لە لاپەڕە (٦)ی كتێبەكەدا ئەم لایەنەی بە كورتی باس كردووە كە دەڵێ (.. پاش ئەوەی چەند جارێك چوومە- لای فلان و بەركوڵێكی بەردڵگرم سەبارەت بە (نالی) و هەست و چەشنی (نالی) لا كرد...) لە نموونەی بەسەرگرتنەوەی كەلەبەر لەو شەرحە بەهادارەی مامۆستا و كوڕانی بەیتێكی موناجاتەكەی ڕێی حەج لە نالی و شەرحەكەی دەخوازمەوە كە دەڵێ:

لە سەد جێ كلكی ئوشتر گەییە ئەرزی مەهلەكە، هێشتا
یەمی فەجی عەمیقی ئاڵی هەر بێ قەعر و پایانە

لە شەرحیدا وشەی (ئاڵ) نووسراوە و هەر بەواتای ڕەنگی ئاڵ لێك دراوەتەوە هەرچەند خۆی لە واتای پاتەوپاتی وشەكە دزیوەتەوە و بەڕستەی (هێشتا دەریای شینی ڕێگای دووری....) ڕەنگی ئاڵی بە (شین) گۆڕیوە كە دەزانین لە بەیتەكەدا ئەم ڕەنگە هیچ ناوی لە ناودا نییە. ڕاستی (ئاڵ، آل) بەواتای (سەراب) دێت، سەرابیش دەشوبهێنە (یەم، بەحر) چونكە وەك ئاو دەردەكەوێت. لە كوردەواریدا كە دەشڵێن كلكی وشتر گەیشتە ئەرز مەبەستیان مردنیەتی لەو ڕووەوە گۆیا هەتا نەمرێت كلكی بە زەوی ناكەوێت چونكە كە یخ دەبێت بەسەر ئەژنۆكانیەوە هەڵدەترووشكێ و پاڵ ناداتەوە وەكو وڵاغی دیكە...

له لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەت بۆ لاپەڕە ۱۱۷ کراوە کە سەهوێکی تێدایە و ڕاستی کردۆتەوە. بەڵام لە هەمان لاپەڕەدا و لە نیوە دێری پێش ئەو سەهوەدا سەهوێکی وەك ئەو هەیە بە زەقی ماوەتەوە. لەو لاپەڕەیەدا بەیتی چوارەمی قەسیدەکەی شێخ ڕەزا بەهەردوو هەڵەیەوە وەها نووسراوە:

طەبعی جەواد و کەریمی هەر وەکو قائانی دەڵێ
زەرهەمی بە قنطار هەمی بەخشەد و ئوشتر بە قیطار

هەڵەی نیوە دێری دووەمی بەیتەکە کە لە لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەتی بۆ کراوە ئەو وشەیەی (هەمی) یەکەمە و دەبێ بسڕێتەوە. بەڵام لە نیوە دێری یەکەمدا وشەی (هەر) زیادە و شیعرەکەی لەنگ کردووە. ئەگەر (هەر) بمێنێتەوە دەبێ لە جیاتی (کەریمی) بنووسرێت (کەریم) ئنجا (جەواد)یش دەکرێتە (جەوواد) لەبەر خاتری کێش:

طەبعی جەوواد و کەریم: هەروەکو قائانی دەڵێ
طەبعی جەواد و کەریمی وەکو قائانی دەڵێ

لە نیوە دێری دووەمی پاش ئەم بەیتە لەنگییەکی زەق هەیە، نووسراوە:

میثلی بەحرێکە نە ساحلی بێت و نە کنار

ئەم دەقە یەك برگەی کەمە، ڕەنگە بەم جۆرە چارەسەر بکرێت:

میثلی بەحرێکە نە هیچ ساحیلی بێت و نە کنار

لە بەرانبەر ئەم دێرە شیعرانەدا، لە لاپەڕە ۱۱٦، ئەم نیو دێرە شیعرەی ئاهی:

دەبێ ئاهی لە جەژنی وەسڵی دلبەردا بەقوربان

یەك برگەی کەمە، پێویستە (قوربانی) بێت لە جیاتی (قوربان) هەم لەبەر کێشی شیعر و هەم لەبەر خاتری واتاکەی کە پەکی لەسەر (ی) ئیزافە کەوتووە.

دەچمەوە بۆ لاپەڕە ۷۹ کە لە لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەت بۆ هەڵە لە نووسینی بەیتێکی (حافظ) کراوە کەوا لە جیاتی (ألا یا أیها) نووسراوە (ألا أیها). دەبوو لیژنە هەڵەیەکی گەورەتر چارەسەر بکات کە بەکۆتاییی غەزەلەکەوە نووساوە و لە جیاتی (اهملها) هاتووە (أمهلها)ی پەسند کردووە کەچی لە پەراوێزدا (أمهلها)ی بە (بیخەرە لاوە) ڕاڤە کردووە کە (أهملها) دەبەخشێت. لە جلدی (۲۳، ۲٤)ی گۆڤاری دەستەی کورد ساڵی ۱۹۹۲، لە ناو توێژی گوتارەکەی د. ئەمین موتابچیدا ئەم بەیتە بە

(أهملها) کۆتاییی هاتووه. له دیوانه چاپکراوەکانی حافزیشدا هەروەها نووسراوه.

لیستەکه دەمانتێریتەوه بۆ لاپەڕه (٨١)ی ئەنجوومەنی ئەدیبان که وشەی (کڕ) بگۆڕێن به (کز). سەرخواردنەوەیەك لەو لاپەڕەیه چەند هەڵەمان دێنێته بەرچاو:

وشەی (طورەی) له یەکەم بەیتی غەزەلەکه دەبێ (طوڕەیی) بێت دەنا کێشی تێك دەچێت، وشەکه خۆیشی (طُرَّه– طوڕە)یه.

له پەراوێزدا، دێری حەفتەم، وشەی (بیداء) دەکرێته (بیدار) بەواتای (بەخەبەر، ئاگادار) ئەدیبەکانمان لەم وشەیه و چەند وشەی دیکەشدا که فارسین هەڵه دەکەن. بەیتێکی حاجی قادر له مەدحی کردگاردا دەڵێ:

ئەی بێ نەزیر و هەمتا هەر تۆی که بەرقەراری
بــێ دار و بــێ دیــاری بــیــدار و پــایــەداری

هەمیشه ئەم (بیدار)ەی دەکەنه (بێدار) وشەی (هەزار) بەواتای بولبول (هوزار) دەنووسن. بەیتی نالی که دەڵێ:

ڕوخی تۆ گوڵێکه سەد بەرگ و هەزاری عاشق ئەما
لـه هـەمـوو چـەمـەن دیـاره بـه ئـوسوڵـی نـاڵـه نـالی

جوانییەکەی لەوەدایه که وشەی (هەزار) هەم بەواتای بولبول و هەم ژمارەی هەزار هاتووه ئیتر له قەتاربوونی (یەك گوڵ – گوڵێك) و (سەد بەرگ – بەواتای شەستپەڕ) و (هەزار عاشق) سێ پلەی تاك و سەد و هەزاری ژمارەی ڕیز کردووه سەرەڕای واتا گشتییه نازدارەکەی بەیتەکه. له شەرحەکەی مامۆستای مودەڕیس ئەم بەیته بەم شکڵه نووسراوه:

ڕوخی تۆ گوڵێکه سەد وەك هوزاری عاشق، ئەما
له هەموو چەمەن دیاره... هتد

ئاشکرایه که (سەد وەك) له جیاتی (سەد بەرگ) نادروسته له زۆر ڕووەوه، که یەك لەوان ئەوەیه ئەم نیوه دێره تەنها خۆی له هەموو قەسیدەکەدا دەبێته ١٥ بڕگه ئەوانی دیکه سەر له بەریان بڕگەیین و یەك نەفەس و گردن.

وشەیێکی دیکەش لەوانەی به هەڵەیی لەکار دێن وشەی (نما–نەما)یه که کوردەکه دەیکاته (نوما) و دەڵێن (قیبله نوما– جیهان نوما) له جیاتی قیبله نەما و جیهان نەما.

لە موناسەدا دەڵێم لە ڕۆشنبیران نەدەوەشایەوە سێ وشەی (ڕاناو، فرمان، زانکۆ) بە واتای (ضمیر، فعل، جامعە) بەکار بهێنن. لەلایەن (ڕاناو)ەوە ئەم پێشگرەی (ڕا) سەر بە فیعلە نەك ناو ئیتر کە ئەمە دروست بێت دەبێ (ڕاماست، ڕاخوری...) و گەلێکی دیکەش پەیدا بن و دەڵێین (ڕاماست) بەواتای (پەنیر)ە و (ڕاخوری)ش لبادە.

فرمان هەمان وشەی (فەرمان)ە بەواتای (أمر). لە گوتەی خەڵقی نەخوێندوو دەبیەیت دەڵێن: فرمانی خۆم جێبەجێ کرد، بەواتای ئەوەی کە بڵێ: ئەوی فەرمان بوو بەسەرمەوە جێبەجێم کرد. هەڵبەت ئەمە بەکارهێنانێکی ڕەمەکی وەك ئەوەی کە بەر لە جەنگی دووەم خەڵقی دەزیبیاتی و دەوروبەری کەرکووك دەیان گوت: زەویەکانم (لاین) کرد، مەبەستیشی تەسویە بو کە بەینێك کۆلۆنێل (لاین) سەرۆکایەتیی تەسویەی بەدەستەوە بوو. ئەم فەرمانە ڕەمەکییەش لەلایەن خوێندەواری شارستانەوە فەلسەفەییەکی کاڵ و کرچی تێدا بەکار هات لەوەدا کە (فرمان)ی بە (عمل) لێك دایەوە ئیتر توند دەستی لێ گیر کرد و لە جیاتی (فعل)ی ڕێزمانی عەرەبی بەکاری هێنا، گۆیا (عمل وفعل) یەك شتن. (زانکۆ) دارشتنێکی تێدا بەکار هاتووە پشت لە هەموو دەستورانی کوردییە. من ئەوەی لێ بە عەیب ناگرم کە بە ڕێکەوت (زان) لەگەڵ (ولادة) یەك دەگرنەوە و دەشیا لەم بوارەوە زانکۆ بەجێگەی (منداڵ لێبوون) بڕوات، بەڵام لە دەست مندا نییە کە (زان) کورتکراوەی (زانین) بێ بەناچاری دەبێتە کەرتی ناوی کارای وەکو (زۆرزان، کەمزان، لێزان). لەمەوە هەرگیز ناشێ بچێتە بەراییی وشەوە دەنا دەبێتە (زان) بەواتای منداڵبوون مەگەر بڵێی (زانینگە) وەك کە دەڵێی ئیستگە، جۆگە، ئەوساش نابێتە (جامعە). ئێمە ئەگەر لە (گەلەخەرمان، گەلەکۆیی)یەوە بۆ زاراوەکە بچین وەك کە لە (کۆمەڵ...)دا بە ڕواڵەتیش بێ ئەو (کۆ)یە لە وشەکەدا هەیە، دیسانەوە بە چاوپۆشی نەبێ زاراوەکە لە چەژدا شیرن نایەت: کۆزانست، کۆزانین، کۆ؟بە هەمە حاڵ ئەم بیرگێرییە زیانێکی تێدا شك نابەم هەرچەند پێوەندیی یەکسەری بە (بێدار)ەوە نییە. دوای (بێدار) لە نیوە دێری یەکەمی بەیتی دووەمدا وشەی (طورە) وەك پێشتر باسی لێ دەکرا دەبێ (طوڕڕە) بێت ئیتر لە هەر شوێنێکی دیکەش هەبێت دەبێ ڕاست بکرێتەوە.

لە بەیتی سێیەمی پەڕاوێز (مەشاطە) دەکرێتە (مەششاطە) کە ئەمە ڕاستیی وشەکەیە و کێشی شیعریش وەها داوا دەکات. بەیتی چوارەم لە نیوە دێری یەکەمیدا وشەی (بەرزو) نەواتای هەیە و نەکێشی شیعریشی پێی هەڵدەگیرێت. ئنجا دەبێ بڵێین

بەیت دووەم و سێیەم و چوارەمی پەراوێزەکە واتایان دیار نییە دەبێ لە نووسینەوەدا هەڵەیان تێ کەوتبێت. ئەمەش دەقەکەیانە بە ڕێنووسی ناو کتێبەکە:

سازشی طـورە وە ڕوویـدا بـە فـنـون
بـاری ڕاخستـووە بـۆ دۆشەکـی یـار
بـەربـدا شانـە بـە دڵ دامـەنـی زوڵـف
شانـی مـەشاطـە جـودا بـێ بـە چـنـار
گـەر قـیـاسەکـەم بـە قـەدت قـەدی بـەرزو
هـەر وەکـو سەرووە مـوقـابـل بـە چـنـار

ئەم (قیاسکەم)ەش دەبێ (قیاس کەم) بێت.

لە لیستەی هەڵەکانەوە دەچم بۆ کتێبەکە خۆی و چەند تێبینییەکی پێویست هەن دەیخەمە بەر لیژنە و خوێنەرانەوە:

لە بەڵگەی ڕاستنەبوونی (قیاسکەم) شایەدێك دەهێنمەوە لە نووسینی لیژنە خۆیەوە، دێرە شیعرێك لە ناوەڕاستی لاپەڕە (٦)دا بەم جۆرە کۆتاییی دێت (مەگەر خۆم کەم بە قوربانی).

لە سەرەتای دێری سێیەمی لاپەڕە (٧) نووسراوە (سێیەم)، لەوێشدا کێشەیەك هەیە بە کەس چارەسەر نەکراوە. بۆچی ئەم دوو (ی)ە لە نووسیندا لێك دەترازێن، خۆ (ی) بە پیتی دوای خۆیەوە دەلکێت؟ ئاخۆ ئەگەر وشەکە (سیسەم) بووایە دەکرایە (سی سەم)؟ زۆر بەسەیری دەنووسرێ: ئەو پارەی پێمە، پێمانە، پێتە، پێتانە، پێ یەتی، پێ یانە! کە دەگەنە دراوسێیەتی دوو (ی) لێکیان جودا دەکەنەوە، من خۆیشم بە پێڕەوی ڕێنووسی باو گەلێك جار گوێ نادەمە مەنتیقی نووسین کە نابێ مامڵەت جوداییی تێدا بێت، بە زۆربەی ئەگەر (ی) ئیزافە بە دووا وشەیەکی وەك (شووتی)دا هات دەنووسن (شووتیی قلیاسان) ئەگەر بە دووا کاڵەکیشدا هات دەنووسین (کاڵەکی قلیاسان). سەیرە لە کوێیێ! بگەڕێوە بۆ لاپەڕەی سەرەتای کتێبەکە دەبینی لە دێری سێیەمی (گەشەپێدان) کەچی لە دێری نۆیەمی نووسراوە (دەست پێ کردن). هیچ بەهانەیەك بە دەستەوە نییە (پێ کردن، پێدان) بەم شێوەیەی وەها ناجۆر بنووسرێن. بێگومان هەڵە و ناجۆری لە هەر کەسێك و لایەنێکەوە بێت نادروستە بەڵام دەستەی کوردی خۆی خاوەن بڕیارە لەسەر ڕێنووسی کوردی دەبوو ئەو پتر لە پەرۆشی چاوەدێریی دەستوورەکانیدا بێت.

لەبەرەو کۆتاییی لاپەڕە (٧) وشەی (بەرامبەر) نووسراوە، ئەم وشەیە دوو هاوڕێی دیکەی هەیە (سەرانسەر، دەوراندەور) خۆیشی (بەرانبەر)ە بەڵام لە دەربڕیندا بەپێی داخوازیی فۆنەتێك ئەو نوونە وەستاوە لە بەراییی دەنگی (ب)دا دەبێتە (م) وەك لە وشەکانی (هەنبان، عەنبار، چەنبۆڵە، زەنبەرەك...)دا نوونەکان دەکرێنە (م). نەك هەر لە بەراییی (ب) بەڵکو لە بەرایی (پ)ش هەمان مامڵەت لەگەڵ (ن)دا دەکرێت بەڵام وشەی ئەوتۆیی دەگمەنن لە کوردیدا، یەکیان وشەی (قەنپار)ە بە واتای گاز لێگرتن کە دەکرێتە (قەمپار) و کورت دەبێتەوە بۆ (قەپار). مەرحووم مامۆستا زەبیحی (سەراسۆ)یشی بە خزمی ئەمانە دانا بەڵام بەوردبوونەوە قەناعەتی هێنا کە (سەراسۆ) ڕاستە نەك سەرانسۆ، بەرانبەر و هاوڕێکانیشی یەك کەرتی دووبارە دەبێتەوە.

(سەراسۆ) ئەوە دەگەیەنێ کە لە (سەر ئاسۆ)وە تەماشای شتێك دەکرێت و بەسەح دەکرێتەوە. ئەم (بەسەح)ە ئەسڵەکەی (بەسەهـ)ە لە (سەهینەن)ی پەهلەوییەوە هاتووە بەواتای (تَفَقُّدْ) بەڵام (هـ)کەی گۆڕاوە بە (ح) هۆیەکەشی ئەوەیە کوردی هەموو (هـ)ی کۆتاییی وشە تێ دەبات، لێرەدا گۆڕیوەتی بە (ح) وەك کە (پەهـ) دەکرێتە (پەح). لە نموونەی قرتانی (هـ)ی کۆتاییی وشە: پەنا، شا، ئەڵڵا، کۆتا... لاپەڕە (٩، ١٠)ی کتێبەکە هەڵوەستێکی گەرەکە:

لە لاپەڕە (٩)وە هەتا لاپەڕە (١٧) نووسینێکی مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە کتێبی (شیعر و ئەدەبیاتی کوردی)یەوە بە دەقی خۆی بۆ ئەم کتێبە ڕاگوێزراوە، بریتییە لە ناساندنی فەیزی بەگ بە خوێنەری کوردیی سەردەم. لیژنەی ویژە و کەلەپوور زۆر بە زانایی و ناسکییەوە لە ئاست گوتەیەکی مامۆستا حیلمی کە دەڵێ فەیزی بەگ (عەسکەرێکی عالم و ئەدیبێکی عەسکەر بوو)، لە پەراوێزدا ئەم دوو دێرە شیعرەی (فەیضی بەگ)ی بەشایەد هێناوەتەوە:

کە جەیشی غەم هجومی کرد نیظامی عومری من تێکچو
ئیتر مومکین نییە ئاسایش حاڵی پەرێشانم
بینای بورجی بەدەن ڕوخا بە گوللەی حادثان ئیمڕۆ
نەما قووەت لە ئەژنۆما بڕا پشتم شکا شانم

سەیر دەکەیت دوو بەیتەکە چەند پڕە بە کەرەستەی لەشکر.

چوارینەکەی شێخ ڕەزا لە هەمان پەراوێزدا دەنگی قسەیەکی دیکەی مامۆستا

حیلمی دەداتەوە لەبارەی فەیزی بەگەوە کە دەڵێ: لە زەمانی حکوومەتی عوسمانی، کە هێشتا قۆڵ ئاغاسی بوو، مودیری مەکتەبی عەسکەریی بەغدا بوو. ئەمە دەقی چوارینەکەیە:

چ عجب گر بە وجود تو بنازد بغداد
ای وجود تو محیط دوجهان استعداد
گرو از مهربرد ذره بدان ناچیزی
اگر از رأی منیر تو کند استمداد

دەنگدانەوەکە لەوەوە دێت کە (بنازد بغداد- بەغدا ناز بکات) وا ڕادەگەیەنێ لەو دەمەدا فەیزی بەگ نیشتەجێی بەغدا بووە. بەداخەوە لە ڕاڤەکردنی چوارینە فارسییەکەدا لیژنە دوچاری یەك دوو خلیسك بووە. دەبوو لە جیاتی (لێ وەشاوی) بەواتای (استعداد) بڵێ (لێوەشاوەیی) وەك کە دەڵێین (سادەیی، ئامادەیی) نەك (سادی، ئامادی). ئەگەر وشەکە (لێوەشاو) بووایە نەدەبوو بەڵام (لێوەشانەوە) وەك بەشێك لە فیعلی دیکەی کوردی ئەم پاشگرەی (ەوە)ی لێ بووەتە کەرتی بنەڕەتی. دەبینین نالی گوتوویەتی:

گەرمی و تەڕیی بەهارە کە پشکۆ کوژایەوە

نەیگوت (کوژاوە) چونکە (کوژانەوە) بنەڕەتە. لە شەرحی دوو میسرەعی دوایی چوارینەکە لیژنە دەڵێ: گرەو لە خۆر دەباتەوە (ذەرە) بەو هیچ و پیچی وردیلەییە ئەگەر داوای یارمەتی لە بیروڕای تۆ بکات «یاخۆ ئەگەر لە مەزنترین بە شەوق (واتا خۆر) سوود وەربگرێ»، جارێ لە پێشەوە، دەبوو (ذەرە) بە تەواوی خرابایە سەر ڕێنووسی کوردی و بکرێتە (ذەڕڕە) دەنا ئەگەر (ذەڕە) بخوێندرێتەوە بەبێ گوشینی دەنگی (ڕ) ئەوسا وشەکە واتای نامێنێت و کێشی میسرەعەکەش لەنگ دەبێت. ئنجا نەدەبوو بڵێ «یاخود لە مەزنترین بە شەوق (واتا خۆر) سوود وەربگرێ» چونکە ناشێ ذەڕڕە لە خۆر شەوق وەربگرێت و گرەویشی لێ بباتەوە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەگەر ذەڕڕە بە شەوقی خۆر گرەو لە خۆر و ئەرز و ئاسمانیش بباتەوە چ مەدحێکی فەیزی بەگ لەوەدا پەیدا نابێت...

لە لاپەڕە (١٠) لیژنە دوو سەرنجی هێناوەتەوە:

سەرنجی یەکەم ئەوەیە کە لە هەندێ سەرچاوەدا لە جیاتی میسرەعی چوارەمی

چوارینەکە نووسراوە (اگر ز نێر اعظم بکند استمداد). هەر سەرچاوەیەکی ئەمەی پەسند کردبێت لە ڕاستەڕێی دەستووراتی مەدحی لاداوە چونکە لە دەقەکەدا هیچ بنگەیەکی وشەیی وەیا مەعنەوی پەیدا نییە کە مەبەست لە (نەییری ئەعظم) فەیزی بەگ بێت. لە فەرزێ بیگوتبایە لە (از نەییری عوظمات...) تەئویلێکی هەڵدەگرت کە مەبەس لە (نەییری عوظمای تۆ) هۆش و گۆش و بیروڕای مەدحکراو بێت.

وابزانم لیژنە ئەم دەقەی پەراوێزی لاپەڕە ١٠ی لە نەزەردا بووە کە لە پەراوێزی لاپەڕە(٩)دا واتاکەی بە کوردی لێ داوەتەوە بەڵام ئیشارەتی بۆ ئەم لایەنە نەکردووە.

سەرنجی دووەم ئەوەیە کە دەڵێ: وا بەناوبانگە کە ئەم دوو هەڵبەستە دەربارەی (موفتی زەهاوی)یە.

وشەی (هەڵبەست) کە بەواتای (شیعر، نظم) دێت لەو سەرنجەدا دەچێتەوە بۆ دوو بەیتە کوردییەکە و چوارینە فارسییەکەی لاپەڕە (٩). دیارە مەبەسیش چوارینە فارسییەکەیە چونکە کوردییەکە خاوەنی دیاری هەیە مەعلوومە بۆچی داندراوە، کە شەکوای حاڵە و مەدحی کەسی پێ نەکراوە. هەرچی چوارینەکەیە مەدحە، ڕێی تێ دەچێ بۆ مەدحی موفتی زەهاوی داندرابێت، هەم لە بەرئەوەی کە لە بەغدا ژیاوە و هەم لەبەر دەلالەتی (محیط دوجهان استعداد) کە لە شان و عیلمی زەهاوی دەوەشێتەوە. بەڵێ دەزانین شێخ ڕەزا هەجووی توندوتیژی موفتیی کردووە بەڵام دەشێ ئەم مەدحەی بەر لە هەجووەکان گوتبێت وەك کە لە مەدحدا گوتوویەتی:

موم‌کین نییە ئیدراکی حەقیقەت بە تەواوی

موم‌کین نییە ئیدراکی نەکا زیهنی زەهاوی

لەگەڵ ئەمەشدا، چەژی شیعرەکە لەگەڵ ئەو مەدحانەی بێگومان بۆ فەیزی بەگی داناون هێوێنی یەك سەرچاوەی مەدحکراون. بەهەمەحاڵ دەبوو لیژنە لە جیاتی (ئەم دوو هەڵبەستە) بڵێ (ئەم چوارینەیە، ئەم ڕوباعییە...) یان (ئەم دوو بەیتە فارسییە) هەتا خوێنەر حیسابی لێ تێك نەچێت وەك کە من بۆ ماوەیەك لێم تێك چوو. واتای چوارینەکەش وەك من تێی بگەم ئەمەیە: چ سەیر لەوەدا هەیە بەغدا بەبوونی تۆ تێیدا ناز بکات، ئەی ئەو کەسەی وجوودت (محیط)ی دوو جیهانی ئامادەییە. دەرڕە بەو هیچییەی خۆیەوە گرەو لە خۆر دەباتەوە لە بیروڕای ڕووناکی تۆ داوای یارمەتی بکات.

ئەم (محیط)ە وەك بزانم بەواتای دەریای (محیط)، واتە ئۆقیانووس Ocean هاتووە نەك ئابلووقەدەر وەك کەلیژنە بۆی چووە، دوو جیهانەکەش بۆ دنیا و قیامەت دەچێتەوە نەك دوو جیهان وەیا دە جیهان کە ژمارەی خۆڕاییی پێوە لکابێت و هیچی تێ ناچێت. لەلایەن کێشی چوارینەکەوە جگە لە ژمارە دوو ژمارەی (دە، سی)ش دەست دەدەن. ژمارە (سە، نە، سێ، نۆ)ی فارسیش دەست دەدن بەڵا هێندەی (دوو، دە، سی) گورج نین. لەلایەن واتای بەکێش و تەرازووەوە تەنها (دوو) دەست دەدات کە دنیا و قیامەتە.

لە لاپەڕە (١١) وشەی (مشیمە) بەمنداڵدان داندراوە. وەك بزانم منداڵدان ڕەحمە، هەرچی مەشیمەیە (پزدان)ی پێ دەڵێن. ئەم (پز)ە وەك لە (پسمام، پزمام، کوڕمام)دا دەردەکەوێ هەمان (پسر-پسەر)ی فارسییە لە کوردیشدا هەیە بەڵام بە زاراوە بۆ مشیمە ڕۆیشتووە.

ڕاڤەی بەیتی یەکەم و دووەمی قەسیدەکەی لاپەڕە (١١) بەیەکەوە شیرن دێن. من واتای هەردوو بەیت بەم جۆرە تێ دەگەم، ئەمەش دەقیانە بە ڕێنووسی کوردی:

ز نوطفەیی قەلەمەت دەر مەشیمەیی قیرطاس
نەتیجە هاست بە قیمەت گرانتەر ئەز ئەلماس
صەحیفە موعجیزە پیراست بەسکی چون مەریەم
بە بەر گروفتە مەوالیدی عیسەوی ئەنفاس

شێخ ڕەزا دڵۆپی قەڵەمی مەدحکراوەکەی کە دەبێتە وشە لە (قرطاس)دا بە (نطفە) دادەنێ و قیرطاسەکەش بەپزدان. (نطفە) سەرەتای ڕسکانی منداڵە لە پزداندا. ئیتر ئەم نوطفەیەی قەڵەمی مەمدووح لە پزدانی کاغەزدا ئاکامی وەهای هەیە گرانتر بێ بە نرخ لە ئەڵماس.

صەحیفە (واتە: ڕووپەڕە کە دەکاتەوە قرطاس) موعجیزە نەخشێنە چونکە وەکو مەریەم لە هەناوی خۆیدا گەلێك منداڵی عیسەوی نەفەسی هەڵگرتووە. وەك دەزانین هەناسەی عیسا ئیحیاکەرەوە بووە، ئنجا هەناوی مریەم یەك عیسای تێدا بووە (عیساش منداڵی نەبووە ئەمما دڵۆپی مەرەکەبەکە نەزۆك نییە) هەرچی پزدانی کاغەزی دۆستەکەیەتی چەندان مەوالیدی وەك عیسای تێدایە کە وشەکانی نامەکەن.

لە (معجزە پیرا)دا وشەی (پیرا) کەرتی ناوی کارا -اسم فاعل-ی داڕێژراوە لە

چاوگی (پیراستن)ی فارسی هاتووه کە بریتییە لە جوانکردنێکی عەیببڕ بێت و دەبێتە تەواوکەری (آراستن ئاراستن) کە زیادکردنە لە جوانی. کورد کە (ئارایشت) بەکار دەهێنێت لە (ئاراستەن)ەوە هاتووە بەڵام کە ئاراستە بەواتای (تێگرتن-توجیە) لەکاردەهێنێت تێیدا بەسەهوو چووە. ئاراستن و پیراستن هەردوویان پێکەوە بەواتای جوانکردن دێن. بە مەجاز دەشێ ئاراستەکردن بە (تەیارکردن) بڕوات کە لەشکر بەچەك ئاراستە دەبێت.

لە دێڕە شیعری سێیەمی قەصیدەکەدا کە شێخ ڕەزا لە ڕووی قیاسەوە، ئەی ئەمین فەیزیی بە جوبرەئیلی ئەمینت دادەنێم، پاڵپشتەکەی لەو قیاسەدا ئەوەیە کەوا هەروەك جوبرەئیل هەڵگری وەحیی خودایە و ئەمینی وەحییە، ئەمین فەیزیش هەم ناوی ئەمینە هەم کاغەزیشی پڕە لە موعجیزە. من تەمام نییە بەسەر هەموو کتێبەکەدا بچمەوە و ڕەخنەکاری لەگەڵ ئەمین بەگ و لیژنەدا ساز بدەم چونکە پتر لە کتێبەکە دەخایێنێ. ناوناوەییێك نەبێ دەست بۆ چقڵێك وەیا قەسەڵێك دەبەم ئەویش بە نیازی خزمەتی کتێبەکە خۆی.

لە لاپەڕە (١٣)دا ڕەاڤەی دەقاودەقی (درً یتیمی) بە (دوڕی نایابی) کراوە کە نەختێك لە ڕاستە واتای وشەی (یتیم) دوورە، بەڵام لە ڕاڤەی سەرلەبەردا بە (دوڕییەکانە) لێك دراوەتەوە و جێی خۆیەتی و ڕاستە، تەنها زێدە شەرحێك پێویستە بگوترێ: (درًی یتیم) ئەو دوڕەیە کە لە قەپێلکێکدا تەنهایە و دانەی دیکەی لەگەڵدا نییە ئیتر گەورەتر دەبێ لەوانەی بە تەنهایی فراژی نابن. وشەی (نایاب)یش هەرچەند لە واتای زێدە پەسەند بەکار دێت لە حەقیقەتدا بەشتێك دەگوترێ هیچ هاوتای نەبێت بگرە هەر دەست ناکەوێت چونکە (یابیدن) واتە دۆزینەوە و دەستکەوتن. کە گوتت (نایاب) دەست نەکەوتن دەگەیەنێ. لە تەك نایابدا وشەی (کم یاب، کەم یاب) هەیە کە دەکاتەوە کەم مانەند. لە لاپەڕە ٢٢، ٢٣دا لیژنە بۆساڵی لەدایکبوون و مردنی نالی هەر ئەو ساڵانەی داناوە کە لە کۆنەوە بێ بەڵگە و لێکۆڵینەوە باوی ستاندووە بێ ئەوەی هێمایەك بکات بۆ ڕایەکی دیکە کە لەو ساڵەی بۆ مردنەکە دانراوە کۆڵیوەتەوە و کۆمەڵێك بەڵگەی لە دیوانەکەی نالی خۆیەوە هەڵێنجاوە کە ناشێ نالی لە تەمەنی ٥٦ساڵی مردبێت. ئەم ڕایەی من لە کتێبی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی) کە لە حەفتاکاندا بڵاو کرایەوە هاتووە. سەیرێکی لاپەڕە (٣١)ی شەرحی دیوانەکەش بکەیت دەبینی مرحووم فاتیح لە پەراوێزدا نووسیویەتی بەڵگەکانی سەر بە ساغکردنەوەی

ساڵی مردنی نالی لە دەسنووسێکی (مسعود محمد) وەرگرتووە. ڕایەکەی من جگە لە لێکدانەوە و شایەدی باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلیزادەشی لەگەڵدایە کە گوتبووی کاتێك لە ساڵی ۱۲۸۹ك. مەکەی بەجێ هێشت نالی بەر حەیات و زۆر بەساڵدا چوو بوو. تەمەنی ٥٦ساڵی لە چاو ئەو پیرییەی کە حاجی مەلا عەبدوڵلا دیتبووی و دەلالەتی چەندان شیعری نالیش ڕای دەگەیەنێ تا ئەو تەمەنە زۆر کورت دێنێت. بەهەمەحاڵ ئەو لێکۆڵینەوانەی ساڵەکەی مەرگی نالی بەسەر دەکەنەوە و ئەو پێ داگرتنانەی لەسەر ساڵانی ۱۸۰۰و ۱۸٥٦ز. بۆ ژیان و مەرگی نالی بە دڵگەرمییەوە بەردەوامن هەمووی بێ لزووم دەبن پاش ئەوەی مامۆستا عەبدوڵلا حەداد، دوای گەڕانەوەی لە خوێندنی ئەورووپای لە تەلەفزیۆنی - وا بزانم: هی مووسڵ- باسی کتێبێکی نووسەرێکی فرەنسەییی گێڕایەوە کە دەڵێ لە ساڵی ۱۲۹۰ك. نالی لە ئەستەمبوڵ مرد و بە خاك سپێردرا، نووسەرەکە خۆیشی لەوێ بووە. ئەم ساڵەی ۱۲۹۰ کە دەوەستێتە ئاست ساڵانی ۱۸۷۳-۱۸۷٤ی ز. تەمەنی دەگەیەنێتە ۷۳-۷٤ ساڵ کە لە ۱۸۰۰هاتبێتە دونیا.

ڕاستییەکەی، ئەو پیرییەی کە باپیرم لە نالیی دەگێڕایەوە و لە باوکم و مامەوە بە ئێمە گەیشتووە پتر لە ۷۳ ساڵ ڕادەگەیەنێت کەوا سەرەتای بوونی چەند ساڵێك دەخاتە پێش ۱۸۰۰ز. دوە بەڵام بەڵگەی مادی بۆ ئەم لایەنە تا ئێستا لە دەست کەسدا نییە هەروەك بۆ ۱۸۰۰یش هیچ بەڵگە پەیدا نییە. تۆ بڵێی نووسەران دەست لە ساڵە درۆزنەکەی ۱۸٥٦ شل بکەنەوە؟ باوەڕ ناکەم! لە پەراوێزی لاپەڕە ۲۳ بە دەم باسی ژیانی نالییەوە، لیژنە بۆ ئەوە چووە کە نالی لە پاش ساڵی ۱۸٤۰ز. کە دەوەستێتە بەرانبەر ساڵانی۱۲٥٥ - ۱۲٥٦ك. بە ناچاری سلێمانیی بەجێ هێشت. هەرچەند لیژنە هۆی ناچارییەکە بەدەستەوە نادات و بەڵگەش ناهێنێتەوە بۆ سەپاندنی ئەو ساڵە بەڵام وا پێ دەچێت ئاوارەبوونی نالی بە تێکچوونی حوکمڕانیی بابانەوە دەبەستێتەوە کە بەپێی بۆچوونی خۆی ساڵی ۱۸٥۰ ز (بەرانبەر ۱۲٦٦-۱۲٦۷ك.) دەگرێتەوە. دەبینین۱۰ ساڵێك ماوە هەیە لە نێوان ۱۸٤۰و۱۸٥۰دا ئیتر مرۆڤ نازانێ چۆناوچۆنی لە ئاست ئەو بیروڕایەدا کەوا لە پەنهانی ماوەتەوە دڵی خۆی تەسکین بکات.

لەدیوانی عەبدولباقی عومەری تێکچوونی بابان بەپێی حیسابی (جمل) بەم میسرەعە دیار خراوە:

بسدید رأیك فُتّحت بابانُها

که ساڵی ۱۲٦۱ك. دەگرێتەوە، لەمەشدا شوبهە نییە هەم لەبەر دەلالەتی شیعرەکە و هەم لەبەر قسەی دەماودەمی کۆیێ کە دەزانین لەشکری ئەحمەد پاشا لە کۆیێ شکستی هێنا لە بەرانبەر نەجیب پاشا والیدا، شکستەکەش هونەری نەجیب پاشای تێدا نەبووە، بێ سەروبەریی لەشکری بابان خۆی سەبەب بووە. باپیرم گێڕابوویەوە کە عومری ۱۰ساڵی بووە شەوێ گوێی لەو تەقوهوڕەی ناو لەشکری بابان بووە کە بۆتە هۆی لێك هەڵوەشانی. باپیرم لە ۱۲۵۰ك. بەوەلەد بووە بۆ (۱۲٦۱)۱۰ ساڵێك مەودا هەیە. دەگێڕنەوە، نەجیب پاشا زۆر بێ ئومێد بووە لە سەرکەوتن، ڕجاکاران دەنێرێتە لای ئەحمەد پاشا کە ڕێزی نەشکێنێت چی ئارەزۆیەتی بۆی بکات.

لە وەڵامدا دەڵێ ئەگەر والی دەخالەتم پێ بکات دەیکەم بە کوێخای قۆڕیتان... ئەم قسانە جێی گومان نین هەرچەند مێژوونووسان شتێکی دیکە بڵێن.

ڕاستییەکەی چ هۆیەکی ئەوتۆ نییە وەها لە نالی بکات کە لەبەر تێکچوونی حوکمی بابان لە سلێمانی دەرچێت. ئەحمەد پاشایەکی بە سەلامەتی لە ئەستەمبوڵ بژیت و تورك هیچی لێ نەکەن، بۆ دەبێ نالی لە ترسی دەستدرێژیی ئەو تورکانە ئاوارە بێت! ئەحمەد پاشا گەیشت و گەڕانی ئەورووپاشی کردووە، لە ئەستەمبوڵ مەجلیسی ئاوەدان و بەهاتوباتی هەبووە، هێندەش تێروتەسەل بووە یەکێکی وەکو شێخ ڕەزا بارەها مەدحی دەست و کەرەمی کردووە، ئیتر نالییەکی شاعیر و بێ مایەی دنیایی لە چی بترسێت؟ سالم دوورەپارێزیی کردووە کە دەزانین باری ئەو بەپێی پایەیێکی دنیایی تێیدا ژیاوە جودایە لە هی نالی، خۆ ئەویش وەها ئاوارە نەبووە کە لە سلێمانی بە تەواوی بتەکێتەوە، نالیش لە جغزی دەسەڵاتی تورکاندا ژیا و پەنای بۆ ئێران و تووران نەبرد. شتێکی لە بڕیاری واقیعەوە دێتە لێکدانەوەی بێ لایەنەوە ئەوەیە نالی بەر لە ڕمانی بابان بە نیازی حەج سەفەری کردووە، هەر بۆیەیە، موناجاتەکەی ڕێی حەجی، بە هەرسێ پارچەی یەك لە دوا یەکییەوە، باسێکی ئاوارەبوونی تێدا نییە وەك کە دواتر شکات لە دەستی بێ مەئوایی و گەڕیدەیی دەکات. نالی جارێ لەو سەفەرەدا بووە حوکمی بابان هەڵوەشاوە و حاڵی وڵات شێواوە ئیتر دوودڵ ماوە لە گەڕانەوە تا ئەو دەمەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم) بۆ سالم دەنێرێ و پرسی پێ دەکات ئەویش وەڵامی بێ ئومێدیی بۆ بەڕێ دەکات. سەیرێکی سەرەتای موناجاتەکە بکە کە دەڵێ:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتاکەی حیرصی ویرانە
لـەگـەڵ ئـەم عـیشقـبـازانـە بـڕۆ بـازانـە ئـازانـە
مـوسڵـمـان لـێرە مـانـی خـانمانت هـەر نـەمـان دێنـێ
پـەشیـمـان بـە کـە دەرمـانـی مـایـەی تـیـمـانـە

ئا لەم موناجاتەدا چ ترس و لەرزێکی ڕووخانی بابان و قەمچیی تورکان دیار نییە. نالی تانووت وەبەر خۆی دەنێ کە بەرەو حەج هەڵقەنێ، تا دەتوانین تارماییی ترس و لەرز بێنینە ناو هەڵبەستەکە دەبێ واتای وشەکانی هەڵگێڕینەوە. حەزم دەکرد لێژنە بەڵگەی سەپاندنی ساڵی ١٨٤٠ ز. ی بەدەستەوە دابایە چونکە ساڵێکی کش و مات و بێ دەنگ و دەلالەت چ فەرقی نییە لەگەڵ ١٨٣٩ و ١٨٤٢ و ١٨٤٥. دوای ئەم تێبینییانە داوا لە خوێنەر دەکەم بە خوێنی ساردەوە لەگەڵمدا سەرنجی ورد لە واتای دوو بەیتی سەرەتای موناجاتەکە ڕاگرێت، بە تایبەتی بەیتی دووەم، لە ماوەیەکی کورتیشدا دڵی خۆی بداتە بەیتی شەشەم:

فـیداکـاری تـەن و جـان بـە لـە ئـاسانـی هـەراسان بـە
کە داغ و دەردی ڕێگەی مەککە باغ و وەردی مەردانە

نالی لەم بەیتانەدا وەزعێکی ئارامی بێ قۆرت و گرێ لەبارەی خۆیەوە باس دەکات کە دەیەوێ ئیمانی خەست و خۆڵی موسڵمانەتیی لێ بەخەبەر بێنێت و باڵی عاشقانە وەکو باز بخوازێتەوە پێی بفرێت و لەو وەزعە ئارامەی هەڵقەنێت. بەخۆی دەڵێ: ئەی موسڵمان! لێرە مانەوەی خانمانت نەمان و فۆتان دێنێت. پەشیمان بە لەو ئارامییەت چونکە لێرە (نەمانت و بەرەو حەج ڕۆیشتن) دەرمانێکە دەبێتە مایەی (مان-بقاء) وەیا لە مایەی ئیمان. لە بەیتی شەشەمدا ئەم واتایە خەستتر دەکاتەوە کە دەڵێ (لە ئاسانی هەراسان بە) واتە باری وەها ئاسان و هەموار کە تێیدایت خۆتی لێ هەرەسان بکە تا بگەیتە ئەو داغ و دەردەی ڕێی مەککە کە باغ و گوڵی مرۆی مەردە... ڕەنگە زێدەڕۆیی لە قسەمدا نەبێت کە دەڵێم نالی لە هەموو عومری پێش و دوای ئەم دەمەی کە بەیتەکانی تێدا هۆنیتەوە حاڵێکی هێندە ئارامی بەخۆیەوە نەدیتووە. ئیتر نازانم چۆن بێ بەڵگە دڵ تەسکین بکەم کە نالی لەبەر ناچاری لە سلێمانی دەرچووە.

لە شەرحی دیوانەکە (خان و مان) نووسراوە. وا دەزانم (خانمان) ڕاستە چونکە پاشگری (مان) لەم وشەیە و هی وەك ئەودا دەلالەتی جێگە، شوێنی هەیە وەك کە

دەڵێی: نیشتمان مەبەستت جێگەی لێ نیشتنە. وەك ئەو (دودمان، گرودمان- بەواتای عەرشی خوا-...) و هی دیکەش. بەڵام دەبێ بزانین لە (قارەمان، دوشمان، ئەهریمەن) و هی دیکەشدا ئەو (مان)ە و (مەنش)ە شتێکی دیکەیە، لەگەڵ لائشەی ئینگلیزی یەك ڕیشەن. لە کتێبی سەر بەزمانی کۆنینە خوێندوومەتەوە دەڵێ لە (ئاسمان)دا ئەم (مان)ە جودایە لەوان بەڵام ناڵێ لە چییەوە هاتووە. ئەگەر هەڵەم نەکردبێ (هەورامان) دەبێ (خۆرامان- شوێنی لێ هەڵاتنی خۆر) بێت.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٢٥ی ئەنجوومەن سەرنج بۆ مەلایەکی ئۆمەرگونبەتیی وڵاتی کۆیێ ڕاکێشراوە بە زیرەك و شاعیر لە قەڵەم دراوە و ئەویش وەك (ئەحمەدی کۆر) ناوی مەلا ئەحمەدە کۆرەیە. ڕاستییەکەی ئەم مەلایە کە مەشوورە بە (مامۆستا کۆرە، یەکێك بوو لە دوو کەسی کۆیێ کە ناویان دەرکردبوو بە خاوەن کەرامەت، ئەوی دیکەیان ئافرەتێك بوو هەمیسان لە لادێوە بۆ شار هات، بوو بە بووکی یەکێك لە بنەماڵەی (خادم السجادە)ی کەرتی کۆیێ، ناوی (مامۆستا مەلاژنە عەنبەر بووە چا بە هەر تەئویلێك بێت، چ دینی چ فیزیایی، لە هەردوویان پێشبینی و کەرامەت دیتراوە و بیستراوە. کاك ئەحمەدی شێخ لە هەندێ ئەو نامانەی بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵای ناردووە سەلام بۆ (ئاشەوان) دەنێرێ کە ئەم مامۆستا کۆرەیە دەگرێتەوە. لەو ڕووەوە کە بەینێك مدیری بریفەکانییان بووە و ئاشەوانیی بۆ کردوون. لەلایەن پایەی مامۆستا عەنبەرەوە ئەوەندە بەسە کە لە دەمی بەخاك سپاردنیدا حاجی مەلا عەبدوڵڵا گوتبووی، یەکێك دەشارینەوە کە هەمووومان دەهێنێت. مامۆستا کۆرەش خواناسێك بووە باوکم مەفتوونی بوو، هەتا مەرگیشی لە ساڵی ١٩٤٣ لە زۆر مەجلیسەکانیدا بە سۆز و پەرۆشەوە باسی ئەحواڵی مامۆستا کۆرەی دەگێڕایەوە. باوکم دەیگوت مامۆستا شارەزای (نحو)ی عەرەبی نەبوو بەڵام هەر عیبارەتێکی بە هەڵە بۆی خوێندرابایەوە تێی نەدەگەیشت هەتا بۆی ڕاست دەکرایەوە. گوتبووی نەحو نازانم ئەمما دڵم بۆ مەعنای عیبارەتێك ناچێت هەڵەی تێدا بێت. یەك لە کەرامەتەکانی کە لە شێوەی خەونی ڕاست خۆی نواندبوو ئەوە بوو، بە باوکمی گوتبوو ئەگەر لە خێزانەکانی حەماغا هەر کامێکیان حاملە بێ کوڕێکی دەبێ، ناوی بنێن (حەمە زیاد) ناشبێ لە ماڵی باوکی بەخێو بکرێ. قسەی دیکەش زۆرن ناتوانم دەریان ببڕم. حەماغا تا ئەو دەمە وەچەی نێرینەی نەبوو تەمەنیشی پاڵی بە ٨٠ساڵ دابوو. کاکە زیادی ڕەحمەتی مۆژدەی ئەو خەونە بوو. لە ماڵی حەماغاش بەخێو نەکرا. کاکە زیاد لە

١٩١٤هاتووەتە دنیا، دیارە مامۆستا کۆرە تا ئەو ساڵە و نەختێکیش دواتر ژیاوە. یەکێکیش لە کەرامەتەکانی مامۆستا عەنبەر ئەوە بووە کە شەوی مەرگی کاك ئەحمەدی شێخ، ئەو خەبەری مەرگەکەی بەخەڵق ڕاگەیاندبوو.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٣٢دا وشەی (هەڵبەستەر) هاتووە گۆیا ڕێژەی ناوی کارای لێکدراو یان داڕێژراوە. لە عەرەبی (اسم فاعل)ی پێ دەڵێن لە کاری (بەستن-هەڵبەستن)ەوە هاتووە. دەبێ خوێنەر و لیژنەش ئاگادار بکەمەوە لە ڕاستییەك پێوەندیی بەم ڕێژەیەی ناوی کاراوە هەیە کە بەهۆی (ەر)ەوە دروست دەبێت. لە پێشەوە دەبێ لە گۆشەنیگای ئەم پاشگرەوە، کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ لە یەکدی جودا بکرێنەوە. هەرچی تێنەپەڕە ببڕای ببڕای ئەم پاشگرە بە خۆیەوە ناگرێ چ بە سادەیی بێت و چ بە داڕێژراوی و لێکدراوی بێت. ناشێ لە کارەکانی وەك: نووستن، ڕۆیشتن، مردن، هەڵکەوتن، دابەزین، بەدوادا گەڕان، پاشگەزبوونەوە، ڕێژەی ناوی کارایان لێ وەربگرێت وەك: نووستەر، ڕۆیشتەر، مردەر، هەڵکەوتەر، دابەزەر، بەدواگەڕەر، پاشگەزبووەر... هەرچی کاری تێنەپەڕ هەیە لە ڕێی بەکارهێنانی پاشگری (و)ی ئیسمی فاعیلەوە ڕێژەی فاعیلی لێ دروست دەبێت و دەگوترێ: نووستوو، ڕۆیشتوو، مردوو، هەڵکەوتوو، دابەزیو، بەدوادا گەڕاو، پاشگەز بوویەوە...

خوێنەر سەری لێ نەشێوێت کە ئەم وشانە بە دوو (و) کۆتاییان دێت، ئەوەی ڕێژەی کارا دروست دەکات دەنگی (و)ی ڕێژەکە بە دوا کۆنسنانتدا بێت و (و)ی کونسنانتیشە کە بە دوا بزوێندا بێت... بەداخەوە ڕێنووسە ڕەسمییەکەمان زۆر بە بێ باکی دوو (و)ی لە بۆ یەك دەنگی (و)ی درێژ هەڵبژارد. کۆڕی زانیاری کورد بۆ واوی درێژ کە شێوەیەکی بەسەر تاکە واوەوە پەسەند کردبوو چونکە هیچ مەنتیق ناسەلمێنێ دوو پیت ببنە نیشانە بۆ تاکە دەنگ مەگەر لە حاڵەتی گوشراندا وەك: کەللە، شەممە...

کاری تێنەپەڕ ڕێژەیەکی سەماعیی هەیە ناوی کارا و ناوی چاوگیشی پێ ساز دەبێت: بەرهەڵست، ڕێکەوت، سەرەڕۆ، خۆشگەڕ... ناوی کاران. [بەرکوڵ، دەمەتەقە هەڵدەگرێ ئایا ناوی کارایە یا ناوی بەرکارە هەرچەند (کوڵ-کوڵان) تێپەڕیش نییە (بەرکار)ی بووێت. سەلیقەش دەزانێت، چەند یەکێکی وشەی کارەکە دەمێنێتەوە ببێتە کەرتی ناوی کارای ئەوتۆیی. ئەم ڕێژەیە لەگەڵ فیعلی تێپەڕدا بە پێی داخوازیی حاڵ ناوی داڕێژراو دروست دەکات ئیتر ناوی کارایە یان ناوی بەرکارە یان ناوی ئالەتە... لە نموونەدا: زۆرخۆر، دووربین، پیاوکوژ.. ناوی کاران. دەسکوژ، هەڵبەست، ڕایەخ...

ناوی بەرکارن. دەسگرە، چاپاڵێو، دەستەبەرە... ناوی ئالەتن.

واش دەبێ ناوی واتا لەم ڕێژەیە دروست دەبێت وەك: هەڵسوکەوت، هەڵسووڕوداسووڕ، ئیتر کارەکە تێپەڕ بێت یان تێنەپەڕ فەرقێك ناکات چونکە وشەکان چالاکیی ناوی کارا و ناوی بەرکاریان تێدا پەیدا نابێت وشەکان مەندن چونکە ناوی واتان.

تێبینییەکی مەیلەو شرایەوە هەیە لەوەدا کە دروستبوونی ناوی داڕێژراوی ئەوتۆیی بەهۆی پێشگری (لێ، پێ، تێ) کە بە ئەسڵ لە پریپۆزیشن (بە، لە) هاتوون زێدە هێزێك بە وشەکە دەدات لەوانەیە کاری تێنەپەڕ تامی تێپەڕی تێ بگەڕێت. بە نموونە: پێگەیشتن، تێگەیشتن، لێچوونەپێش، پێداچوونەوە، تێ ڕاخوڕین.. وەك تێپەڕ دێنە بەرگوێ. ئەم دیاردەیە لەوەوە دێت کە پریپۆزیشن بە بەرییەوە هەیە ببێتە هۆی نەقلی تاو و تەئسیری کار کە لە عەرەبیدا (تعدیة بالواسطة)ی پێ دەڵێن. ئەم سیفەتەی پریپۆزیشنە وەهای کرد کە لە کاری تێنەپەڕی (کۆشان) ناوی کارای داڕێژراوی (تێکۆشەر) پەیدا بێت کە بە خیلافی دەستوور (ەر)ی خستووتە دوا کاری تێنەپەڕەوە (لە زاری موکریان و بەشی دیکەش لە کوردستانی ئێران، پریپۆزیشنی «دە» هەیە کە لە دیوی عێراق «لە»ی بۆ بەکار دێت. ئەوان دەڵێن «دە دڵمدا» لە جیاتی «لە دڵمدا» وشەی «لە» لە زاری موکریان جێگەی بەکارهێنانی جودایە لە جێگەی «دە». هەرچی «دە»یە بۆ حاڵەتی بێ جووڵەیی بەکار دێت: دەڵێن «لە منەوە بۆ تۆ سڵاوێك دیاری بێت» «ناڵێن» دەمنەوە- یاخود دەمنرا... ئەم باسە درێژەی هەیە...)

کاری تێپەڕ لە ئەسڵدا کەمتاکورتێکی بەهۆی (ەر)ەوە ناوی کارای لێ وەرگیراوە، ئەویش بێ گرفت نییە، بە نموونە دەڵێم (نانکەر) کە بە ڕووالەت ئەم (ەر)ەی پێوەیە دوو تێبینیی گەورەی بە دەورەوەیە، یەکیان ئەوەیە کە وشەکە لێکدراوە و سادە نییە، کەس کەرتی (کەر)ی بە سەربەخۆیی لە واتای فاعیل بەکار نەهێناوە هەر نەبێ لە ترسی تێکەڵبوون لەگەڵ وشەی کەر بە واتای (حمار). تێبینیی دووەم ئەوەیە، ئەگەر (ەر) بچێتە سەر فیعلی (کردن) دەبێ بگوترێ (کردەر) وەك کە دەگوترێ (نووسەر، بیسەر، بینەر...). کەواتە ئەم دەنگەی (ر) لە (نانکەر)دا بنەڕەتییەو هی چاوگی (کردن)ە وەك لە (نانخۆر)دا ئەو (ر)ە بنەڕەتییە. لە وشەی (ناندەر)دا دەنگی (ر) پاشگرە نەك بنەڕەتی، چونکە لە (دان) دەنگی (ر) پەیدا نییە. پاشگری (ەر) لە ئینگلیزیدا بێ گرفتە چونکە بەهاراوی لە کاردێت.

بەهەمەحاڵ نووسەران، دەستیان خۆش بێت، پەراوێزی بەکارهێنانی پاشگری (ەر)یان لێك کێشایەوە تا ئەوەی بیسەر، کوژەر، بینەر.. و چەندین وشەی دیکەش کەوتنە ناو نووسین و سەر زمانانیشەوە بەڵام نەمزانیوە (گوتەر) بەکار هاتبێت، هۆیەکەش ئەوەیە کە ڕێژەی ئەو جۆرە ناوی کارایە لە فیعلی ڕانەبردوو و (داهاتوو)ەوە وەردەگیرێت. (گوتن)یش لە داهاتوودا دەبێتە (دەڵێ). ئەگەر (وشی، دەوشێ) بەکار هاتبایە دەگوترا (وشەر) وەك کە دەڵێن (گوشەر) لە بری (عصَّارة). سەیر ئەوەیە کە دەڵێن (وتی) بەڵام ناڵێن (دەوتێ) وەك کە دەشێ بگوترێ (دەوشێ)... وەك کە گوتەر نەبیستراوە هەروەهاش (ڕنەر، بردەر، گرتەر، پێچەر، شووشتەر...) جارێ نەپشکووتوون. بەهەمەحاڵ ئەم ڕوونکردنەوەی وەها کورت و لێقرتاو کە زەرەرێکی تێدا شك نابەم مەبەستی بنەڕەتی نییە لەوەی گوتم و بەتەمام بیڵێم، ئەوەی مەبەستە شتێکی دیکەیە. جایەز نییە ڕێژەی ناوی کارای سادەی وەك (گوشەر، بینەر...) بەگردی بەشدار بێت لە پێکهێنانی ناوی کارای نسادە، چ داڕێژراو بێت و چ لێکدراو. لە نموونەدا دەڵێم ناشێ لە جیاتی (نانخۆر، پیاوکوژ، دووربین...) بگوترێ (نانخۆرەر، پیاوکوژەر، دووربینەر...) بۆیە نابێ بگوترێ (هەڵبەستەر) ڕاستە، دەزانین (هەڵبەست) ناوی بەرکاری دروست کردووە بەڵام ڕێمان هەیە بچینەوە بۆ بەکارهێنانی (و)ی فاعیل و بڵێین شیعر هەڵبەستوو یان هەڵبەستووی تەنها. لە نووسینی مەیلەو کۆنمدا ئەم لایەنەم ڕوون کردووەتەوە بەڵام کێ تاقەتی هەیە شتی وەها شرایەوە و ونبوو بە یادی خۆیەوە بلکێنێ. لێرەدا دەڵێمەوە کە گوتت: گورگی مەڕخواردوو مەبەستت ئەوەیە گورگەکە مەڕی خواردووە. ئینجا بشڵێی: مەڕی گوگ خواردوو، دیسانەوە هەمان واتات مەبەستە چونکە مەڕ گورگ ناخوات. لە دەستەواژەی (دزی مەڕ بردوو) دزەکە جێگەی کارای گرتۆتەوە. لە (مەڕی دز بردوودا) مەڕەکە جێگەی بەرکاری گرتووەتەوە و دزەکەش کارا. کە گوتت (کابرای درۆ هەڵبەست) بە ناچاری وشەی (هەڵبەست) واتای فاعیل بەدەستەوە دەدات، لەمەشدا سەرپێچیی بێ جێیە چونکە کوردەکە کە خاوەن زمانەکەیە وەهای ڕەفتار کردووە. ئەگەر بۆ دەربازبوون لە تەگەرە بڵێی (کابرای درۆهەڵبەستوو) واتاکە ئەوە نابێ کە مەبەستە چونکە لەم حاڵەتەدا دەستەواژەکە سیفەتێکی کاتەکی (وقتی) و تاکە ڕووداو ڕادەگەیەنێت هەرچی (درۆهەڵبەست، تەڵاقخۆر، قۆڵبڕ..) و ئەم تەرزە ڕێژەیە سیفەتی هەمیشەیی و خوو پێوەگرتن ڕادەگەیەنن. تەڵاق خواردوو و قۆڵبڕیو سیفەتی وەقتییان لێ دەفامرێتەوە کە

جارێك درۆ کرابێت و قۆڵ بڕرابێت..

ئەم باسە درێژەی بە زۆر لایاندا هەیە، چی دیکەی لەسەر ناڕۆم. پەراوێزەکانی کتێبی (ئەنجوومەن...) گەلێك شتی سوودبەخش و نرخداریان تێدایە بەڕەخنەی من بایبی سەری دەرزییان لیّ کەم نابێتەوە، ڕەخنە تەنها بەر ئەو شوێنە دەکەوێت کە ڕەخنەی لیّ گیراوە دەخلی بەسەر شتی دیکەوە نییە، بن لێوخستنیشی چ سوودی تێدا نییە بگرە زەرەربەخشە لەو ڕووەوە کە ڕووناکی دەشارێتەوە.

لە لاپەڕە ٣٩ قەسیدەکەی سالم لە هەموو بەیتێکیدا وشەی (چ) هەیە و لە (ئەنجوومەن...) بە (چە) نووسراوە. لیژنە لە ئاست (چە)ی بەیتی یەکەمدا دەری بڕیوە کە (چ) ڕاستە. سەرلەبەری (چە)کان دەبیّ بکرێنە (چ) شکڵی (چە) هی زمانی فارسییە. لەمەدا گرفت نییە، بەڵام هەندیّ ڕوونکردنەوەی دیکە پێویستن لە میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا (غەنی و) دەبیّ بکرێتە (غەنی وو) لەبەر کێشی شیعر. بەیتی هەرە دوای پەراوێزی ئەو لاپەڕەیە کە نووسراوە:

شاهـ خـالـتـه تـەصویـری خـەلایـق ئـاری
ظاهیرە قودرەتی حەفت چە لەبەرن و چە لە بیر

سەرلەبەری بەیتەکە بەهۆی لێڵی میسرەعی یەکەمی، هیچ واتا بەدەستەوە نادات سەرەڕای ئەوەی کە میسرەعەکە خۆی وەها لەنگە کەڵکی پێوە نەماوە. وەك من بۆی دەچم، دەبیّ دەقی بەیتەکە ئەمە بێت:

شاهیدی خالیقە تەصویری خەلاییق ئاریّ
ظاهیرە قودرەتی حەققت چ لە بەرنا چ لە پیر

لە پەراوێزی لاپەڕە ٤١ میسرەعی دووەمی بەیتێکی ناو (ئەنجوومەن...) بەو شکڵە هاتووە کە لە دیوانی (ئەحمەدی کۆر–چاپی مەهاباد)دا دەدیترێت:

مەجنون ئاسا غەرقی خوێنم لێم حەرام بوو خورد و خاب

ئەم وشەیەی (خوێن) دەبیّ (خوون) بنووسرێت بە پێی ئاهەنگی میسرەعی یەکەم کە دەڵیّ:

بوو بە بریان دەروونم چاو پڕ ئەسرین دڵ زەبوونم

لێتەوە دیارە (دەروونم، زەبوونم) داوای (خوونم) دەکات. میسرەعی دووەمی بەیتەکە

لە (ئەنجوومەن)دا وەها هاتووە:

مەحبووبا وا بۆت جنوونم لێم حەرامە خورد و خاب

ئەمەی (ئەنجوومەن) لەگەڵ ئاهەنگی سەرلەبەری بەیتەکە ڕێك دەڕوات. وشەی (خوون) کوردیی ڕەسەنە. لە شیعری شێخ ڕەزادا هاتووە:

«وەکو شەخسێ کە زاری کا لە دەستی دوژمنی خوونی»

پەراوێزی ژمارە (٥) هەر لەو لاپەڕەیەدا میسرەعێکی دیوانەکەی چاپی مەهابادی هێناوەتەوە ئەمەتە دەقەکەی:

«با لە بەین لاچێ حیجابە دلبەرٍ و ئافتابە»

ئەم دەقە نە واتای هەیە و نە کێشیشی دروستە. دەبێ لە ئەسڵدا وەها بووبێ:

«با لە بەین لاچێ حیجابە دلبەری ڕوو ئافتابە»

لە لاپەڕە (٤٤)دا دێری نۆیەمی موستەزادەکە (هەر عەفوە خەیاڵی) تێدا هاتووە. دەبوو لێرە هێما بۆ شەرحەکەی دیوانی نالی بکات کە لەوێدا (فیردەوسە مەئالی)یە و هەڵەکەی پێ ڕاست بکاتەوە چونکە وەك بزانم لە هەموو ئەو دیوانانەی نالی کە چاپ کراون هەروەها نووسراوە جگە لەوەی کە (هەر عەفوە خەڵاتم) لە میسرەعی چوارەمدا هاتووە ئەم دووبارەکردنەوەی یەك تەعبیر لە نالی ناوەشێتەوە. دیارە فەیزی بەگ لە نووسینەوەدا شەبەنگی (هەر عەفوە خەڵاتم) خۆی بەسەر زیهنیدا زاڵ کردووە و بە داخوازی قافییە (خەڵاتم) بووەتە (خەیالی) کە لەگەڵ (نالی) ڕێك دێت بەو جۆرەی کە لەدوا یەکتردا هاتوون. ئەمەش شتێکە زۆر جاران ڕوو دەدات بە تایبەتی لێرەدا کە (خەڵات) و (خەیاڵ) بە دەنگ و بە شکڵ نووسینیش لە یەکتر نزیکن. ئەمە دەڵێم لە حاڵێکدا نوسخەی (ئەنجوومەن..)ەکەی کە لیژنە لە بەردەستیدا بووە دەسنووسی فەیزی بەگ بێت دەنا دەبێ بڵێین لە نووسینەوەی دوا کاتدا هەڵەی تێ کەوتووە. هەر لەو لاپەڕەیەدا بەیتێکی موستەزادەکە کەچوارەمین بەیتیەتی و لە شەرحی دیوانی مامۆستای بیارەییدا بەیتی دەیەمینە و ئەمەش دەقەکەیەتی لە هەردوو دیواندا:

قوربانی بلالم کە هیلالانە هەڵاتووم
هەر عەفوە خەڵاتم

لە شەرحی دیوانەکەدا هاتووە کە لە دیوانی نالی چاپی (گم-گیوی موکریانی)دا لە

جیاتی (هەلالانە) وشەی (بەلالانە) هاتووە و هەر ئەوەندەی لە بارەوە گوتووە کە (بلالانە) بە واتای (وەکو بلال) ئەوە دەبەخشێ، نالی وەك کە (بلال) لە جەور و ستەمی قورەیشییەکان هەڵاتووە، ئەویش، واتە نالیش لەبەر گوناهی زۆر وەیا لە جەور و ستەمی تورکی داگیرکەر بۆ لای پێغەمبەر ڕای کردووە.

من لە دەسنووسی دیکەشدا ئەم (بلالانە)م دیتووە، ئەگەر وشەکە ئەسڵ بێت وەیا گۆڕاو بێت مەهارەت و جوانییەکی تێدایە شەرحەکە بۆی نەچووە. (بلالانە) هەروەك دەشێ دووبارەکردنەوەی وشەی (بلال) بێت، بە بەرییەوە هەیە بخوێندرێتەوە (بلا- لانە) واتە (بەبێ لانە) لە میاندا (بلا) عەرەبییە وەك کە لە شەرحی وشەی (مەلەکول مەوت- ملك الموت)، لە لاپەڕە ١٥٤ی شەرحی دیوانەکەدا بە (ملی کەل موت) واتە (ملی وەك مو باریکت) لێك دراوەتەوە... ئەم (بیلا- لانە)یە لەگەڵ (هەڵاتووم) بە واتای فیرارکردن ڕێك دێت. ئێمە نازانین کام جۆرە نووسینی ئەم وشەیە لە دەم و قەڵەمی نالی هاتووەتە دەر ئەمما گومانم نییە هەردوو جۆر بە دڵ و دەمی نالیدا هاتوون هەرچەند نووسین هەر یەك شکڵ هەڵدەگرێت، هێندەش لەبارن و ئەوەندەش مەبەستی قەسیدەکەن دەبێ هەردوو دەق دانیان پێدا بهێندرێت.

شەرحەکەی مامۆستای بیارەیی باش بۆ ئەوە چووە کە دیتنی هیلالی سەری مانگ (بە تایبەتی مانگەکانی ڕەمەزان و شەووال و ذی الحجە و ربیع الأول کە موناسەبەی دینییان تێدایە) خەڵات هەڵدەگرێ بۆیەیە نالی لە خەڵاتی دەرکەوتنی خۆی وەکو هیلال دەبێ عەفو بکرێت... ئەمە زۆر جوانە و جێی خۆیەتی، دەمێنێتەوە من زێدە خزمەتێکی ئەم بۆچوونە بکەم بەوەدا بڵێم کە خۆ بەقوربانکردنی بۆ بیلال وەها ڕادەگەیەنێ بەر لە هەمووان دیتنی مانگی ذی الحجەی مەبەست بێت کە لە کوردیدا پێی دەڵێن (جەژنی قوربان). لێرەدا ئەوەش نابێتە بەرهەڵست کە بگوترێ جەژنی قوربان یەکسەر بە دوور دیتنی هیلالدا نایەت و دە ڕۆژی دەکەوێتە بەینەوە چونکە هەر نالی خۆی لە شوێنێکی دیکەدا گوتوویەتی:

هەر کەسێ ڕووی تۆ دەبینێ خۆی بە قوربانی دەکا
چونکە ئەبرۆی تۆ هیلالی عیدە قوربانی دەوێ

لە لاپەڕە ٤٦ی (ئەنجوومەن)دا قەسیدەکەی (ڕەفیقان من ئەوا ڕۆییم لە لاتان) چ لەلایەن چەژەوە بێت و چ لەلایەن داڕشتنەوە،ماڵی حەڵاڵی کوردییە جگە لەوە کە

ڕۆیشتنی نالی لە سلێمانی چ لە ترسی تورکان بێت و چ بە نیازی حەج بێت ئەم گلەیی و گازاندەیە و پاکانەکردنە هەڵناگرێت.

لە لاپەڕە ٤٧ میسرەعی یەکەمی بەیتی پێنجەمی دەقی قەسیدەکەی خوارووی لاپەڕەکە کەنووسراوە: (وەرن بنواڕن دوو چاوی پڕ لە خوێنم) هی کەسێك نییە پێی بگوترێ شاعیر وەیا بەئەدەبدۆست بناسرێت. هەرچەند ناتوانم بڵێم ئەسڵەکەی چی بووە بەڵام ئاشکرایە ئەمە نە ئەسڵە و نە فەسڵ. هەر نەبێ لەبەر خاتری کێش دەبوو نووسرابایە:

وەرن سەیری دوو چاوی پڕ لە خوێنم

لە واتاشدا بێ بەش نییە. داخەکەم، لیژنە هەمان میسرەعی بە دەقی نالەبارییەوە دووبارە کردووەتەوە وەك بەڵگە لەسەر هەندێ کە گۆیا سۆزی مستەفا بەگی کوردیی تێدایە. قۆرتی لەنگەر بەزینی کێشی شیعرەکە هەرچی تام و شام هەیە لە شیعرەکەدا کوشتوویەتی ئیتر سۆز لە کوێوە بێت (بنواڕە بەرەو کۆتاییی لاپەڕە ٤٨).

قەسیدەی لاپەڕە (٤٩)ی (ئەنجوومەن) پێنج بەیتە. لە شەرحی مامۆستای بیارەییدا هەشت بەیتە.

بەیتی دووەمی ناو (ئەنجوومەن) و شەرحی مامۆستا نووسراوە:

لە ڕووت و قووتی وەك من ڕوو مەپۆشە

کە وەصلی تۆیە قووتی عاشقی ڕووت

من لە نوسخەی دەستنووسی بڵاونەکرایەوەدا دیتوومە لە جیاتی (وەصلی تۆیە) نووسراوە (وەصلی ڕووتە). هەم لەلایەن دارشتنەوە و هەم لەلایەن واتایشەوە (وەصڵی ڕووتە) پەسەندترە کە هاوئاهەنگترە لەگەڵ مۆسیقای بەیتەکە و گونجاوتریشە لەگەڵ داواکردنی دانەپۆشینی ڕوو چونکە وەسڵی (ڕوو) بەدیارکەوتنی پەیدا دەبێ بەڵام دەرکەوتنی ڕوو ناکێشێتەوە سەر وەسڵی یار... ئەگەر لە میسرەعی یەکەمدا داوای گەیشتن بە یاری کردبایە بەجێی خۆی بوو بڵێ (وەصڵی تۆیە قووتی عاشق) بەڵام کە داواکەی هەر ئەوەندە بێ کە (ڕوو مەپۆشە..) دەبێ بڵێ (وەصڵی ڕووت قووتی عاشقە).

بەیتی سێیەمی (ئەنجوومەن) کە دەڵێ:

ئەوە لێوی ئەتۆ بوو پڕ لە خەندە

کەوا شەککەر دەرباری گوڵ دەپشکووت

لە شەرحی دیوانی نالیدا بووە بە بەیتی پێنجەم و ئەمەش دەقیەتی:

لەبەر خەندەی لەبی لەعلی ئەتۆ بوو
کەوا شەککەر دەباری گوڵ دەپشکووت

لە تەرجیحی ئەم دەقەدا شەرحەکە دەڵێ: (... چونکە سەرەڕای رەسایی دارشتنەکەشی لێوی یاری بە (لەعل) وەسف کرابوو...) لەلایەن ڕەسایی و زەوقی شیعرەوە چ گومان نییە لەوەدا کە دەقەکەی (ئەنجوومەن) گەلێك شیرنتر و شاعیرانەترە. ئەو (لەبەر)ەی سەرەتای دەقەکە شەرحی دیوانەکەی داوەتەوە بەر هەڵسەنگاندنی مەنتیقی و ئەو (عفویەت)ەی دەقی (ئەنجوومەن)ی تێدا نەماوە.

لەلایەکی دیکەشەوە وەك من لە شیعر بگەم کە لێو بە (لەعل) تەشبیه کرا بە عادەت تامی خوێی لێ دەفامرێتەوە نەك شەکر: لە لاپەڕە ٤٩٥ی شەرحی مەلای بیارەییدا ئەم بەیتەی نالی:

شەفیری چاڵی شۆری هەر دەڵێی لەعلی نمەك پاشە
حەفیری چاهی وشکی هەر دەڵێی چاهی زەنەخدانە

شەرح دراوە و لەعلی (نمەك پاش)ی بەو لەعلە داناوە (خوێی لێ وەشێنرابێ کە کینایەیە لە خۆش و بەتام)، لەعل لەوانە نییە بخورێت هەتا بەخوێ تامی خۆش بێت، خۆ کە بە (شەفیری چاڵی شۆر) تەشبیه کرابێ هەر بەجارێ لەوە دەشورێتەوە وەکو سەڵاتە خوێی بوێت. ئەوەی من بزانم لە ڕێی خوێندنەوەی شیعری شاعیرانەوە کە لێوی یاریان بە (لەعلی نمەکین) تەشبیه کردووە، لەعل بۆ خوێ وەك گەوهەرێکی کان خوێ بە دەورییەوە دەبێت هەر بۆیەیە بە (شەفیری چاڵی شۆر.. سوێر) لێك چوێندراوە، شەفیرەکەش خوێی پێوەیە وەك لەعلەکە. نالی کە هاتووە مەدحی شتە ناخۆشەکانی ڕێی حەج دەکات هەر یەکێك لەوان بەشتێکی سەربەخۆی دیاری ئێسك سووك دەشوبهێنێ وەك لەم نموونانەدا دەدیترێن:

سماقی ئەحمەر	یاقووتی ڕۆح و ئاگری نەفس
حەصاتی ئەبیەض	شوهبی نەجم، ڕەجمی شەیتان
مەگەسدار	جەمەنزار
لالەیی حەمرا	جگەری (پرداغ)ی خورشید
سونبولی تاتا	سەری سەودای پەرێشان

شەفیری چاڵی شۆر   لەعلی نمەك پاش

لەمەوە دەردەکەوێ، لەعلی نمەك پاش، واتە خوێ دەرکردوو، لەعلی ڕاستەقینەیە و بۆ لای لێو ناچێتەوە، لەعلە وەك شەفیری چاڵە، یان شەفیری چاڵە وەك لەعلە خوێیاوین.

نالی دۆستان لەم وەسفەی ڕێی حەج دەتوانن خەبەرێکی نهێنی وەرگرن ڕەنگە بایەخێکی مێژوویی هەبێت. وەك دەبینین وەسفەکە هی بیابانی دەمی هاوینە کە هەمووی قرچەقرچی هەڵپڕووکانی بەر هەتاوی سووتێنەری پێوە دیارە. ئینجا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ئەو کاتە تەخمینکراوەی کە نالی تێیدا ئاوارە بووە یەکێك لەو چەند ساڵەی ذوا الحجە تێیاندا کەوتووەتە هاوین دەبێتە ساڵی ئاوارەبوونی. من وەهای بۆ دەچم کە سەفەرەکەی لە تەمووزدا بووبێت نەك هەر لەبەر زێدە گەرمای جەهەندەمی ناو بەیتەکان بەڵکو لەبەر زێدە دەلالەتی ئەم بەیتەیان:

قەتاد و عەرفەج و خیطمی، عەضات و عەوسەج و ئەثلی
چ دامــەن گــیــر و شین و دڵ نشیـنــی ڕێی غــەریــبــانــە

ئەم درەختانە لە ڕەملستانی بیابانی بەر هەتاوی هاوین بە شینی نامێننەوە تا دەگەنە ئاب، با بڵێم ئەو شینە نابن کە نالی وەها بە ڕاشکاوی وەسفی شینییەکان خەست بکاتەوە. ئنجا ئەگەر لە تەمووزدا ڕێی حەجی بڕی بێت دەبێ چەند مانگێك زووتر لە سلێمانی دەرچوبێت چونکە بێگومان لە ڕێی سووریا و فەلەستینەوە بەرەو حەج ڕۆییوە، ئەوسا بۆ نالی مەیسەر نەدەبوو لە نەجەف و کەربەلاوە بیابانی بێ ئاوی گەرمای هاوین ببڕێت، خۆ مەعلوومیشە بە کەشتی نەچووە دەنا وەصفی بیابانی نەدەکرد. بە پەراوێز وەها هاتووە کە داستانی ئەسکەندەر و خدری زیندە لە سوورەتی (الکهف)ی قورئان و لە تەوراتیشدا هەیە گۆیا ئەسکەندەری ذولقەرنەین بە دوا ئاوی حەیاتدا گەڕاوە و نەیدۆزیوەتەوە. سورەتی (الکهف) باسی ئەسحابولکەهف و مووسا و پیاوچاکەکەی کە دەگوترێ خدری زیندەیە دەکات. باسی بەدوادا گەڕانی ئاوی حەیات لەو سوورەتەدا نییە. ئەم حیکایەتەی سەر بە ئاوی حەیات لە بەیتەکەی شێخ ڕەزا سەری هەڵداوە کە دەڵێ:

دیوانەیە شەخسێ کە بە غەیری لەبی لەعلت
وەك شاهــی سکــەنـدەر طەلـەبی ئـاوی بـەقـاکـا

کۆتایی غەزەلەکەش بە هەڵەیەکی زەقەوە کە کێشی شیعرەکەی تێك داوە هێڵراوەتەوە:

سەر دانێ لە ڕێیی عەشق (ڕەضا) لازمە عاشق

بۆ یارێ سەر و ماڵی هەدەفی تیری قەضاکا

بەیتەکە لە خۆوە چارە دەکرێت کە لە جیاتی (سەر و ماڵی) بنووسرێت (سەروماڵ). وشەی (عیشق)یش دەبێ بچێتە جێی (عەشق)ەوە. لە پەڕاوێزدا (تاب) بە گەرما لێك دراوەتەوە دەبوو بە (تاو) لێك درێتەوە کە یەك شتە لەگەڵ (تاب)دا، تەنانەت (هەتاو) کورتکراوەی (هۆرتاو)ە. کوردی خوارووی کەرکووك هەر (خۆرەتاو) بەکار دەهێنن.

لە لاپەڕە ٥٢ میسرەعی دووەمی یەکەم بەیتی مەدحەکەی شێخ ڕەزا بۆ بابان لەنگە چونکە لە جیاتی (ئالی بەبە) نووسراوە (ئالی بابان). لە پەڕاوێزدا لیژنە نووسیوەتی، دیوانی شێخ ڕەزا، چاپی بەغدا (ئالی بەبە)ی گوتووە، ناشڵێ بەیتەکە لە (ئەنجوومەن)دا لەنگە.

هەر لە پەڕاوێزی ئەم لاپەڕەیەدا باسی کاوەی ئاسنگەر و کوشتنی (ئەژدەها) و هێنایە سەر تەختی فرەیدوون هاتووە. لیژنە هەر ئەوەندە دەڵێ کە ڕەچەڵەکێکی درۆ بۆ فرەیدوون هەڵبەستراوە کە بە لای لیژنەوە فرەیدوون بە ئەسڵ کوردە. ڕاستییەکەی لیژنە دەبوو پتری لەسەر بڕوات. بەش بە حاڵی خۆم چەندێکی تۆژینەوەی نوێم لەبارەی مێژووی ئێرانەوە خوێندبێتەوە شتێکم نەدیت لەگەڵ داستانی (ضحاك، ئەژدەهاك) ڕێك بکەوێ، تەنها ئەوە نەبێ کە گۆیا (ئەزدیاك)ی دواین شای مادەکان کوڕی وەزیرێکی خۆی بە نهێنی سەربڕی و گۆشتەکەی دەرخواردی باوکی دا، ئەمەیش لە تۆڵەی بێ ئەمری وەزیرەکە بوو کە لە دەمی بەوەلەدبوونی (کۆڕش) لە کچی (ئەزدیاك) ئەستێرەناسان تەئویلی خەونێکی ئەزدیاکیان بەوە کرد کە ئەم نەوەیەی دنیا دەگرێت ئەویش لە خۆی ترسا و مەلۆتکەی کۆڕشی بەو وەزیرە سپارد کە لە بیاباندا بیکوژێت، وەزیریش نەیکوشت و بە شوانانی سپارد... تا گەورە دەبێت و ئەزدیاك منداڵی نێرینەی نابێ و خەفەت لەوەدا دەخوات ئیتر وەزیرەکە پێی دەڵێ کچەزاکەی بەر حەیاتە و بووەتە گەنجێکی لێهاتوو.. کۆڕیش کچەزای ئەزدیاك و کوڕی پاشای پارس بوو کە ئەوسا پارس سەر بە حاکمایەتیی ئەزدیاکی ماد بوو.. ناوی فرەیدوونیش گۆڕاوی (ثرە ئیتە ئوونە)یە کە دەکاتەوە (ماری سێ سەر کوژ) و تارمایی

مارەکانی سەر شانی زوحاکی تێڕا دیارە. مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی کە ئەندامی لیژنەیە هەموو مێژووی ئێرانی بە ئەفسانە و تویژینەوەی نوێیەوە وا لە گیرفانەکانیدایە ئیتر بۆچی بەخیلیمان لەگەڵدا دەکات؟ میسرەعی دووەمینی دواین بەیتی قەسیدەکەی شێخ ڕەزا لەو لاپەڕەیەدا کە نووسراوە:

ئابای فرەیدوون فەڕ و جەمشیدی حەشامتان

دەبوو بنووسرێ:

ئابایی فرەیدوون فەڕ و جەمشید حەشامتان

(فرەیدوون فەڕ) و (جەمشید حەشەم) تەرکیبی وەسفین، ئەو (ی)ە ئیزافە بە دوا (جەمشید)ەوە وەك لووی زەق بێ جێیە.

لە لاپەڕە ٥٣ لە میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا وشەی (کاکەیێکانی) کە ئیمکان نییە فەیزی بەگ وەهای نووسیبێت، دەبێ بچێتەوە سەر ڕێژەی ڕەسەنی کوردی کە بە ئەسڵ (کاکەییەکانی) بەڵام کورت دەکرێتەوە بۆ (کاکەییەکانی) ناشێ (کاکەیی) ببێتە (کاکەیێ)، ئەم گۆکردنە هی ناوچەی سلێمانییە و پشت لە دەستوورە وەك کە (مەند) دەکرێتە (مەنگ) وەیا ڕۆیشت، ڕۆشت - دەرووەست، دەرۆست - لە شەرحەکەی مامۆستا بیارەییدا لە جیاتی (گوێدرێژ) نووسراوە (گوێرێژ) دیتوومە قەرەداغ بووەتە قەراغ... ئەم جۆرە بەکارهێنانە لە نووسیندا جایەز نییە هەرچەندە زۆربەی نووسەران خەڵقی سلێمانیش بن و غەیری ئەوانیش لە ڕێی جورئەتنەکردنەوە پیڕەوییان لێ بکەن. لە نموونەی بەڵگەدا دەڵێم وشەی (سۆماڵی) لە ڕستەدا دەبێتە (ئەم پیاوە سوماڵییە- نەك سۆماڵێیە) کەواتە بە خستنەسەری ئەمرازی (ەکان)ی ناساندنی کۆ دەبێ بڵێین (سۆماڵییەکان) نەك (سۆماڵێکان) چونکە ئەمرازەکە (ەکان)ە نەك (ێکان). هێندە هەیە بەپێی دەستووری کورتکردنەوە دەشێ بنووسرێت و بگوترێت (سۆماڵیەکان) لەوەشدا یەك (ی)ت قرتاندووە نەك ئەمرازەکەت شێواندووە. لە جیاتی (ئەمینداریێتی) دەبێ بنووسرێ (ئەمینداریەتی). تۆ دەڵێی (فلانە کەس برسییە -نەك برسێیە) هەر بەو پێیە دەبێ بڵێی (فلان برسییەتی-نەك برسێتی) هەروەها لە جیاتی (برسێتی) بۆ (جوع) دەبێ (برسییەتی) بەکار بێت ئیتر حەز دەکەی بە هەڵە دوو (ی)ەکان لێك جوداکەوە و بنووسە (برسی یەتی). (جودا بکەوە) ڕاستە نەك (جودا بکەرەوە) چونکە ڕێژەی فەرمان لەم کارە (بکە)یە نەك (بکەرە) هەروەك (بدەوە) نەك

(بدەرەوە)، ئێمە دەزانین (لەدان، دانەوە)دا دەنگی (ر) پەیدا نییە وەك بە ئەسڵ لە (کردن) پەیدایە. دەشێ بە ڕێگەیەك لە ڕێگەکانی قیاسی زمانیدا لە وشەی (خواردنەوە)دا بۆ فەرمان بڵێین (بخۆرەوە) هەرچەند ناڵێین (دەخۆرمەوە) بەڵام کە ویستت بە یەکێك بڵێی بۆ جاری دووەم دەرمانەکە بخوات دەبێ بڵێی (دیسان دەرمانەکەت بخۆوە). لەو جۆرە لێکدانەوەیەدا زمانزان و نووسەر دەبێ زاڵ بێت بەسەر عادەتگرتنی نارەوای ناوچەیی چونکە زمان هی هەموو میللەتە و دەبێ دەستووراتی ڕەسەن و پەسەندی تێدا بەکار بێت. زاری پارس بووەتە قاڵبی ئەدەبی و ڕەسمیی زمانی فرەنسەیی بەڵام نەهاتوون کە (ر) دەردەبڕن ئەو (ر)ە بە (غ) بنووسن چونکە خەڵقێکی زۆری فرەنسە هەر بە (ر) لەکاری دەهێنن.

لە جۆری ئەم بەکارهێنانەی نادروستی (برسێتی، کاکەیێکان...) ئەوەیە کە وشەی وەك (سوێر، خوێن، دوێنێ...) دوو دەنگی سەربەخۆ و جودای (وێ) تێیاندا دەکەن بە دیفتۆنگ کە بریتییە لە تێکەڵبوونی هەردوو دەنگ. من لە نووسینی حەفتاکانمدا بە ئیسپاتم گەیاندووە کە (سوێر) و هەرچی وەك ئەو هەیە دیفتۆنگی تێدا نییە شایەدیش شیعری نالییە:

هەر جۆگە وو جێگایە کەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆشەشی گریانی منە خوێ نەڕژاوە

جا ئەگەر (سوێر)ت کرد بە دیفتۆنگ بەیتەکە لەنگ دەبێت و لە شیعر دەشۆرێت. ئەمەش بەیتێکی دیکەی نالی بنواڕە لاپەڕە ٣٦٨ی شەرحی نالی:

بێزارە لە تۆ ئیستە هەماغوشی عەدوتە
دونیا کە دوێنێ حەرەمی موحتەرەمت بو

وشەی (دوێنێ) بە دیفتۆنگ شیعرەکەی پێ دەمرێت.

لە غەزەلەکەی کوردی، لاپەڕە ٥٤ی ئەنجوومەن، دوو جاران (عەشق) هاتووە دەبێ (عیشق) بێت ئیتر لە هەر شوێنێکی دیکەش ببێت پێویستە ڕاست بکرێتەوە.

لە بەیتی شەشەمی غەزەلەکە (عەرەصە) نووسراوە دەبێ (عەرصە) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە دەنا بەیتەکە لەنگ دەبێ. لەم تەرزە شوێنەدا شاعیر ڕێی بەخۆی داوە هەندێ وشە بەو جۆرە بخوێنێتەوە کە کێشی شیعر دەکات وەك کە نالی دەڵێ:

بنازم بەم تەجەللایە چ خورشید و بلوورێکە

وشەی (تەجەللا) لە (تەجەللی-تجلّي)یەوە گۆڕاوە وەك كە كورد بەشاعیر و نا شاعیرییەوە دەڵێن (تەمەننا، تەوەللا، تەحەددا...) نالی (تەمەننای مردنی پێرارە)ی گوتووە.

لە پەراوێزی هەمان لاپەڕە لیژنە بەیتێکی لەنگ و لۆری لە دیوانی کوردی (چاپی بەغدا ۱۹۳۱)وە هێناوە کە لە دەقەکەی ئەنجوومەندا نییە، ئەمەش شکڵنووسی بەیتەکەیە:

وەکو طەیرێکم کە گوم بوویێ لە لانەی
هێلانەواز و هەرداو هەردم ئەمڕۆ

میسرەعی یەکەمی بەم دەقە کەڵکی پێوە نییە، ڕەنگە ئەمەی لێرەدا دەینووسم ڕاست بێ:

وەکو طەیرێکی گوم بوویێ لە لانە

دەمێنێتەوە میسرەعی دووەم بەخۆی و وشەی (هێلانە)یەوە کە کێشی تەنبەڵ کردووە و لەبار تەبیاتی مندا لە کوردی ناوەشێتەوە. میسرەعی دووەم دەبێتە (خەبەر)ی میسرەعی یەکەم لە بەیتی یەکەم. بەیتی شەشەمی غەزەلی لاپەڕە ٥٥ وشەی (کۆی) تێدا دەبێ بکرێتە (کۆیی) دەنا کێشی لەنگ دەبێت و لە ڕەونەقی ئەو شیعرە نازك و پڕ سۆزە کەم دەکاتەوە.

لە لاپەڕە ٥٦ (سەرگەشتەو) دەکرێتە (سەرگەشتەوو). بەر لەو، وشەی (بوون)یش دەبێ ببێتە بڕگەیی و بنووسرێ (بوو وون) ئەگەر شاعیر گوتبای (بوونەتە) لە جیاتی (وا بوو وون):

کوللی عالەم بوونەتە سەرگەشتەو و حەیرانی عیشق

میسرعەکە بێ عەیب دەبوو. لە بەیتی سێیەمدا (غەواصان) دەکرێتە (غەوواصان).

میسرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ٥٧ کە نووسراوە:

شەمس و مەولاناو مەنصوور کەی بە سێر مەحرەم دەبوون

دەبوو بنوسرێ:

شەمس مەولانا و مەنصوور کەی بە سیر مەحرەم دەبوون

(ڕێزە)ش لە میسرەعی دووەمدا (ڕێزە)یە چونکە وشەکە فارسییە.

لە پەڕاوێزی لاپەڕە ٥٨ باسی مەنصووری حەللاج هاتووە، لەناو توێژی سەرگوزشتەی ژیانی گوتەیەکی مەشووری لێ دەگێڕێتەوە (أنا الحق) کە بوو بە هۆی هەڵواسینی. لێرەدا جێی خۆیەتی بڵێم (فریدالدینی عەططار) ئەم دوو بەیتەی لە پاکانەی حەللاج بە من گەیشتووە کە ئەمە دەقە فارسییەکەیتی بە ڕێنووسی کوردی:

دەرئا دەروادی یی ئەیمەن کی ئانجا

درەختی گویەدەت ئینی ئە نەڵڵا

ڕەوا باشەد ئەنەڵڵا ئەز درەختی

چرا نەبوەد ڕەوا ئەز نیك بەختی

واتە: تۆ بگە وادی ئەیمەن کە لەوێدا درەختێك پێت دەڵێ (أنا الله = أنا الحق) کە (أنا الله) لە درەختێك ڕەوا بێت بۆچی ڕەوا نەبێت لە بەختەوەرێك. وشەی (دەرئا) بە (دەرا) دەخوێندرێتەوە.

لە پەڕاوێزی لاپەڕە ٥٨ وشەی (غوطەوەر) بە قووت خواردوو لە گۆما واتای لێ دراوەتەوە. ئینجا ئەگەر قووت خواردوو بە واتای زاد خواردوو بێت؟ شتێکە من نەمبیستووە. وەك بزانم بە واتای مەلەکەر دێت. لە میسرەعی یەکەمی غەزەلی لاپەڕە ٥٩ وشەی (شاهی) لەنگی کردووە دەبێ (شەهی) بێت.

لە پەڕاوێزدا میسرەعی یەکەمی بەیتی دووەم (تەماشای) دەکرێتە (تەماشایی) لەبەر خاتری کێش لە میسرەعی دووەمیشدا (رم) دەبێ (رمٌ) بێت. نەختێك خوارتر (سەودایی عەشق) دەکرێتە (سەودایی عیشق).

میسرەعی دووەمی بەیتی پێنجەم کە دەڵێ:

سەربەستە بێ بە ویصالت سکەندەری

دوو حەرەکەی کەمە بووەتە ١٢برگەیی لە جیاتی ١٤ ناشزانین چۆن چارەسەر دەکرێت و لیژنەش بەلایدا نەچووە. بەیتەکە هەمووی تەماوییە و خۆی بە مەعنایێکی ئاشکراوە بەند ناکات. پێشتریش میسرەعی ئەو بەیتەی (رم–ڕەم)ی تێدایە وەها تەماوی بووە ئنجا ئەگەر لە جیاتی (نیکوڕەم) بڵێین (نیکوڕەنگ) و بەیتەکە ئەم دەقەی بدرێتێ:

ئەزدیکە بێ بە من لە تەماشایی ئایینە

ئەز بە سکی دیدە مەست و نیکۆ ڕەنگ و دلبەری

واتاکەی چی بەدەستەوە دەدات؟ ئەگەر (ڕەم) مایەوە واتای چییە؟ ئایا مەبەستی

ئەوەیە بڵێ: وەختە ئاوێنە وەك منی لێ بێ بەتەماشاکردنی تۆ [واتە هەستی بجووڵێ] چونکە یەکجار دیدەمەست و جوانڕەنگ و دلبەری؟ لەم مەعنایەدا فەرق پەیدا نابێ ئەگەر یار تەماشای ئاوێنەی کردبێ یان ئاوێنە تەماشاکەر بێت. (نەزدیکە بێ) لە جیاتی (نێزیکە ببێ)یە.

وشەی (لەشکەری) لە کۆتاییی غەزەلەکەدا بووەتە (لەشکری):

تۆ شاهی حوسنی یو (سالم)ی بێ چارە لەشکەری

کورد دەڵێ لەشکر، فارس دەڵێ لەشکەر کە هاومۆسیقا و هاوڕەوییەی قافییەکانی سەرلەبەری غەزەلەکەیە. دەبینین گوتی (شاهی حوسنی) نەك (شای حوسنی)... پێشتر گوتی (نەزدیکە) نەك (نێزیکە) خۆ کێشی شیعریشی پێ تێك نەدەچوو:

لە لاپەڕە ٦٠ وشەی (طورە)ی کۆتاییی میسرەعی یەکەمی غەزەلەکە دەبێ (طوڕڕە) بێت.

میسرەعی کۆتاییی غەزەلەکە کە دەڵێ (هەر چ خەیاڵی من هەیە دەیڵێم و وە بەرتەری) لە شیعر شۆراوە بووەتە قسەی بازاڕی، دەبێ بنووسرێت:

هەرچی خەیاڵی من هەیە دەیڵێم وەبەر تەرێ

یاخود:

هەرچی خەیاڵی من هەیە دەیڵێم و بەرتەری

لە پەراوێزی لاپەڕە ٦١دا (جیهان ئارا) بە (جیهان ڕازێنەرەوە) لێك دراوەتەوە، ئەم ڕێژەیەی وەك (ڕازێنەرەوە) پێشتر قسەی لێ کرا کە گوتمان لە ناوی کارای داڕێژراو و لێکدراو نابێ سەرلەبەری کەرتی فاعیل لە فیعلەکەوە بۆ ئەو تەرزە وشانە بەشدار بن، لە نموونەدا دەڵێم کە (گوشەر) بە واتای (عصارە) بوو ناشێ بڵێین (بان گوشەر) دەبێ (بان گوش) بەکار بهێنین. دەڵێین (نانخۆر، پیاوکوژ..) نەك (نانخۆرەر، پیاوکوژەر). لە کاری ڕازاندنەوەشدا دەڵێین (ڕازێنەر، ڕازێنەرەوە) مادەم بە سادەیی لەکار بێت بەڵام ئەویش لە شکڵی فاعیلی داڕێژراو و لێکدراودا دەبێتە (جیهان ڕازێن، جیهان ڕازێنەوە). من گوێبیستی هەردوو ڕێژەی وەك (ڕازێن، ڕازێنەوە) بووم بەڵام بە زۆری شکڵە کورتەکەی بەکار هاتووە. لە نموونەدا، کابرایەك قەرز نەداتەوە پێی گوتراوە (قەرزنەدەر). دەڵێن (ڕەحمەت لە ئاوخۆر) هەرچەند ڕێژەکە لەگەڵ (نانخۆر)یش تێکەڵ دەبێت. پەتێکی ولاغی پێ ببەسترێتەوە (پەتی ولاغ بەست)ی لێ خۆش دێت نەك (ولاغ

بەستەوە). بەهەمەحاڵ هەردوو ڕێژە دەستوورین هەرچەند کورتترەکە هاراوتریش و ئێسک سووکتریشە. ئەمما ببڕای ببڕای (جیهان ڕازێنەرەوە) و هی وەك ئەو لە کار نایەن مەگەر لە حاڵەتی زێدە دەگمەن نەبێ وەك ئەم حاڵەتەی هەر ئێستا ڕوونی دەکەمەوە. دەزانین (ڕەز بڕینەوە و مەڕ بڕینەوە) لە کەسب و کاری ڕەزداری و مەڕداریدا ساڵی جارێك لە کڕی خۆیدا دەردێت.

کەسێکی ڕەز دەبڕێتەوە پێی دەڵێن (ڕەزبڕ) هەرچی مەڕ دەبڕێتەوە (مەڕبڕەوە)ی بۆ بەکار دێت. ئەم مامڵەت جوداییە لەوەوە هاتووە کە لە (ڕەز بڕیندا) لکی مێوەکان لە مێوەکان دەبڕێنەوە و بەشێکی زیندەڵی بەرهەمهێنی دار مێوەکەن. هەرچی خورییە ئەو بەشە زیندەڵە و بەرهەمهێنە نییە وەك گۆشت و ئێسك و دەست و قا. لکە مێوەکەی دەبڕدرێت و ئەوەی نابڕدرێت وەکو یەکن لەلایەن تەکوینی دارەکەوە هەر ئەوەندە فەرق هەیە یەکیان بە قوربانی ئەوی دیکە دەکرێت. لەو تەرزە حاڵانەدا ئاخێوەری کورد بە سەلیقە ڕەفتاری زیرەکانەی کردووە ئەمما پێویستە شارەزای زمان بە دوا ئەو تەرزە وشانەدا بگەڕێت و جودایان بکاتەوە ئیتر لە ژێر هەر بەند و بابێکی زمان بێت. وەها دەبێ لەبەر تەنگانەی بێ دەرفەتی لە ئازادیی تەعبیر یەك ڕێژەی فیعل بۆ دوو واتای لێك جودا بەکار هاتووە لە نموونەدا دەڵێین: ناز و دارا مارەبڕی یەکدین– دەشگوترێ مارەبڕاوی یەکدین. دەشڵێین: مەلای مارەبڕ تەشریفی هێنا. ئنجا لێرەدا بەکارهێنانێکی زمانی ڕێزمانی هەیە هەتا بڵێی ورد و قووڵە، دەڵێین: ناز و دارا مارەبڕاوی یەکترن و مارەبڕی مەلا حەسەنن... ناگوترێ مارەبڕاوی مەلا حەسەنن... بمبەخشن لەم درێژە پێدانە هەرچەند باسەکە زۆری بە بەرەوە ماوە تەنها ئەوەندە دەخەمە سەر قسەکانم کە بڵێم ئێمە دوای ئەوەی وشەی (بزوێن)مان هەڵبژارد و پەسندیشمان کرد بۆچی پەرە بە دەستورەکە نەدەین لە هەموو ئەو کارانەی وەك ئەمیان کە بەهۆی (اندن)ەوە بوونەتە تێپەڕ؟ بۆچی نەڵێین: لکێن، هەژێن، سووڕێن، سووتێن، پسێن، ڕفێن...؟ چییان لە بزوێن کەمە ئەوە نەبێ لەو کورتترن کە دەزانین بزوێن لە بزواندنەوە هاتووە کە وەك برژاندن برگەیەکی لەو چەند فیعلە زیادترە. بزاوتن بزێویی لێ کەوتووەتەوە وێڕای یەك ڕێژەی دەگمەنی دیکەش کە بریتییە لە (بزۆز) کە چەند تاکێکی وەك خۆی شك دەبەم: (کولۆڵ، فسۆس، شڕۆر.[نەك شڕۆڵ]) هەرچی ڕێزەی (شڕۆڵ)ە بریتییە لە (شڕ+ۆڵ). بگەڕێیتەوە بۆ لاپەڕە ٢٢٠–٢٢٢ی (زاراوەسازیی پێوانە)، دەبینی لە (شل) وشەی (شلۆڵ) و لە (کەرت) وشەی (کەرتۆڵ)م

پێشنیاز کردووە: (شلۆڵ) بۆ کەسێك کە هەمیشە خاووخلیسك بێ، (کەرتۆڵ) بۆ شتێك بێت کەرت کەرت و بڕ بڕ بێ بەڵام بەیەکدییەوە نووساو بن وەك (بڕبڕەی پشت، هەندێ زنجیری سەعات، هەندێ جۆرە بازن و گەردانە...) زنجیری دەببابە کەرتۆڵە...

لە لاپەڕە ٦٣ی ئەنجوومەن چەند تێبینی هەیە، میسرەعی دووەمی بەیتی دووەمی غەزەلەکەی سالم دەبێ وشەی (نیشتەر) بە سێ بڕگەیی بخوێندرێتەوە (نی ش تەر) بەقورسکردنی دەنگی (ش) تێیدا دەنا لەنگ دەبێ. میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەم (تەرازوویی) نەك (تەرازووی) دەخوێندرێتەوە هەر لەبەر کێش. لە میسرەعی یەکەمیش (بۆ سەوو) نەك (بۆسە) دەست دەدات. لە پەڕاوێزدا میسرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم کە دەڵێ:

وەصڵی ئەکسیرە وەلێ زەحمەتە

دەبێ (ئیکسیر) بنووسرێت. میسرەعەکە یەك بڕگەشی کەمە، لە جیاتی ١١ بڕگە ١٠ بڕگەی هەیە. ئاشکرایە لە کۆتاییدا وشەیەکی بڕگەیی پەڕیوە وە یاخود وشەیەکی درێژتر لە (زەحمەتە) هەبووە لە نووسینەوەدا گۆڕاوە.

لە پەڕاوێزی لاپەڕە ٦٤ لیژنە بۆ واتای غەزەلەکەی نالی (لە دوگمەی سینە..) حەواڵەمان دەکاتەوە بۆ شەرحەکەی مامۆستای بیارەیی. دەبێ بڵێم بە ڕێکەوت یا هەر چۆنێك بێ من یەکەم کەس بووم کە لە تەلەفزیۆنی کوردی لە ساڵێکی حەفتاکاندا واتای ئەم غەزەلەم لێك داوە بەجۆرێك دەرم خست وشەی (دوێنێ) لە دەستەواژەی (دوێنێ نوێژی شێوان)دا بۆ پڕکردنەرەی میسرەعی شیعر نەهاتووە، ئەم (دوێنێ)یە هەردوو واتای (هەڵات) بە فیرارکردن و دەرکەوتنیش بەدەستەوە دەدات.

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان
لە خەوفی طەلعەتت ڕۆژ هەر وەکو شێت
بەڕووزەردی هەڵات و کەوتە کێوان

لەلایەن واتای فیرارکردنەوە، دوێنێ نوێژی شێوان لە دوگمەی سینەتەوە، سفیدەی باغی سێوان بەیانی دا. لە ترسی ئەو طەلعەتە ڕۆژ بەڕووزەردی هەڕای کرد و کەوتە کێوان بەرەو ئاوابوون.

بۆ واتای دەرکەوتن: دوێنێ نوێژی شێوان ڕۆژ لە دوگمەی سینەتەوە دیتی سفیدەی

باغی سێوان بەیانی دا، ئەمڕۆ سبەینەکە دەرکەوت زەردایی ترسی دوێنێی پێوە دیار بوو کە وەکو شێت کەوتە کێوان. لەطافەتێکی شرایەوەش لەوەدایە کە باغی سێوان (بەیان) بدا واتاکەی ئەوەش هەڵدەگرێ وشەی (بەیان) بریتی بێ لە کۆی وشەی (بەی – بەهێ). بەو پێیە مەمکەکانی یار بە سێو و بە بەهێش تەشبیهـ کراون. دوای ئەم واتا لێدانەوەیە چەند ڕۆژێکی پێ چوو نامەیەك لە مامۆستا مستەفا ساڵح کەریمەوە هات (وەك لە بیرمە) خۆشامەدیی لەو واتا لێدانەوەیە دەکرد.

لە لاپەڕە ٦٥ بەیتی پێنجەمی مەدحەکەی (تاقمی مومتازی شاهـ) بۆ میسرەعی دووەم دەقێکم دیتووە لە کۆنەوە لە جیاتی (ئەلطاف) وشەی (ئەنوار)ی نووسیوە:

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن

قامەت شەجەر و مەظهەری ئەنواری ئیلاهن

لە دیوانی نالی چاپی عەلی موقبیل و گیوی موکریانیش (ئەنوار) هاتووە. جوانی و لەباریی وشەی (ئەنوار) کە هەم بەواتای جەمعی (نوور – ڕووناکی) و جەمعی (نوور– نەور– غونچە) لێ دەدرێتەوە، لەوەوە دێت ئەگەر (نور) بەواتای ڕووناکی وەرگرین دەزانین (وادی ئەیمەن) لە طوور ڕووناکیی لێ بوو لە درەختێکەوە هەڵدەستایەوە. کەواتە ئەو تاقمە مومتازە کە تەجەللی بکەن و خۆیان دەرخەن سەحرای بێ دار و سەوزایی دەکەنە ئەو وادییە ئەیمەنە نوورانییە. کە (نوور) بەواتای (غونچە) وەرگرین ئەوسا تاقمە مومتازەکە کە قامەت شەجەرن هەم حەقیانە دنیا بە تەجەللی بکەنە وادیی ئەیمەنی خاوەن درەخت و هەم دەشبنە دیارگەی (غونچە)ی خودایی کە بەو قامەت شەجەرانەوەیە و بەدرەختەکەی وادی ئەیمەنیشەوە هەیە. وشەی (تەجەللی) ئیشارەتە بۆ ئایەتی (فلما تجلی للجبل...) کە لە وادی ئەیمەنی بوو.

لەو لاپەڕەیەدا بەیتی حەفتەمی مەدحەکە بەپێی دەقی (ئەنجوومەن) بەوشەی (لایق بە بەدەن) دەست پێ دەکات. لە پەراوێزی ژمارە ٤دا ئیشارەت هەیە کە دەقی شەرحەکەی مەلای بیارەیی بە (لالەن بە بەدەن) دەست پێ دەکات. بێگومان دەقی شەرحەکە پەسەندترە.

لالەن بە بەدەن ئەطلەسی ئەخضەر کە لەبەرکەن

نەوڕستە گوڵن، بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن

ئەو نەوڕەستە گوڵ ئەو لالە بەدەنانە دەگرێتەوە. ئەگەر (لایق بە بەدەن) بێت دەبێ

ئێمە لە خۆمانەوە یارمەتیی شیعرەکە بدەین و بڵێین مادەم بە نەورەستە گوڵ تەشبیهـ کران لەخۆوە بەبێ دڕکاندن بەدەنیان دەبێتە گوڵ، (لایق)یش جێی خۆی دەکاتەوە بەوەدا کە ئەطلەسی سەوز بە بالآیانەوە وەك ئەو گیایە سەوزەیە لەگەڵ دەستەگوڵ بەستراون.

لە ئەنجوومەندا مەدحەکە (٨) بەیتە، لە شەرحی ماموٚستادا (١١)یە، لەمیاندا نازناوی (نالی) دوو جاران هاتووە، لە ئەنجوومەندا بەیتی تێدا نییە بە نازناوەوە. لە پەراوێزی لاپەڕ (٣٤٥)ی شەرحەکەدا ئەم دیاردەیە نامەئلووفە و (ئالۆزییەك لە داوێنی ئەم پارچە شیعرەوە هەیە ئێمە سەرمان لێ دەرنەکرد - بە تەعبیری شەرحەکە خۆی) بە ئینسافەوە دانی پێدا هێنراوە لێرەدا پێویستە بڵێم دوایین بەیتی ناو شەرحەکە کە بۆ جاری دووەم نازناوی شاعیر دەهێنێتەوە هی ئەوە نییە بە نەزمی نالی وەیا هەر شاعیرێکی لێوەشاوەی دیکە دابندرێ.

«نالی»! بە خودا حەیفە دەڕەنجێنی دڵی خۆت
ئەم طاقمە مەخصوصە هەموو صاحیبی جاهن

دڵ ڕەنجاندنی چی؟ هەر چونکە طاقمەکە صاحیبی جاهن دەبێ دڵی شاعیر لە جیاتی گەشە بکات بڕەنجێ؟ من وای بۆ دەچم، کابرایەکی نیمچە شاعیر هاتووە وشەکانی قافیەی دە بەیتی قەسیدەکەی ڕیز کردووە کە بریتین لە: شاهـ، سوپاهـ، ماهـ، کولاهـ، نیگاهـ، ئیلاهـ، سیاهـ، گیاه، گوناهـ، ڕاهـ، ئاهـ و سەرجوملەیان یازدەیە بەهۆی ئەوەوە کە دوو وشەی قافیەی بەیتی یەکەم ژمارەکە لە دەوە بە یازدە دەگەیەنێ، ئیتر بەدڵی داهاتووە وشەی (جاهـ) لەو بەینەدا مەغدوورە و لە بیر کراوە، بە خێری خۆی ڕوو لە نالی دەکات و بە جۆرێك کە بۆی لواوە بەیتی یازدەمین قەتار دەکات و وشەی (جاهـ) بەپاشەڵییەوە. ئێمە هەر بۆیە لە نالی دەسەلمێنین کە سەرەتای بەیتی نۆیەم (بۆ سەیری) بێت و سەرەتای بەیتی دەیەم (بۆ زوڵف) بێت چونکە هاتووە شاعیرانە لە پێشدان تەنها (صوفی) هێناون لە طەلەبدا بن سەیری سەر و قەدان بکەن، ئەمجار بۆ (زوڵف و ڕوخ و ئەبرووی وەك زوڵفی سیاتان) پەراوێزی مەفتوونانی لێك کێشاوەتەوە تا (عالەم وەکو نالی هەموو...) بکەونە جغزی بەیتەکەوە نەك هەر صوٚفی... لەمە زیاتر داوا لە شاعیر ناکرێت.

بەداخەوە لیژنە لە پەراوێزی لاپەراوێزی لاپەڕە ٦٦ کە لە ئاست میسرەعی یەکەمی ناو پەراوێزەکە ئەمەیە:

تەنهاییی سەمەن بەرگی بەنەوشە کە لەبەر کەن دەڵێ: (تەنهای) ڕاسترە گۆیا (تەنها) کۆی (تەن)ە، بەو پێیە دەبێ بەلای لیژنەوە (تەنهایی) بە (تەنیایی) لێك درابێتەوە لەوەشدا لیژنە بە سەهوو چووە چونکە لە (تەنهاییی سەمەن) هەمان کۆی (تەنها) مەبەستە بەڵام لەبەر کێشی شیعر دەبێ ئەو (ی)ە کەسرەی بدرێتێ، لەوەشدا نالی پێڕەوی یەك لە جەوازاتی هەڵبەستی کوردیی کردووە، چ تێرکردنی (ی) ئیزافە و وەسف بێت و چ تێرکردنی (و)ی عطف بێت بۆ کێشی شیعر مامڵەتی ڕەوا حیساب دەکرێت وەك کە لە کۆتاییی مەدحەکەی ناو شەرحی مامۆستادا نووسراوە.

بۆ زوڵف و ڕوخ و ئەبرووی چوون زوڵفی سیاتان
عالەم وەکو نالی هەموو با نالەوو ئاهن

جارێکیان (ئەبروی) بە (ئەبرووی) هات جارێکیشیان (نالەوئاهـ) بە (نالەوو ئاهـ) هات ئەگەر (ئەبرووی) بە دوو بڕگەیی بخوێندرێتەوە بەیتەکە لەنگ دەبێت. هەروەهاش (نالەو) لەجیاتی (نالەوو) بەیتەکە لەنگ دەکات. نالی خۆی لە بەیتێکی غەزەلێکیدا دەڵێ:

بەلا گەردانی بالآت بم ئەگەر چووم
فیدای هیندوویی خاڵت بم ئەگەر مام

دەبینی (ی)ی (هیندوویی) تێر کردووە لەبەر کێشی شیعر، نەیگوت (هیندووی). هەڵبەت (تەنهایی)ش هەر لەو بوارەوە هاتووە و جێی ئیشکال نییە. سەیرێکی لاپەڕە (٢٥٩)ی شەرحی دیوانی نالی بکە دەبینی لە میسرەعی دووەمی بەیتی دووەمدا نووسراوە:

با بای دەدات و ماسییی پێدا دێ وەك مەکووك

ئا لەم دەقەدا سێ (ی) کەوتوونەتە دوای یەکتر و دەخوێندرێنەوە (ماسییی پێدا دێ) ئەویش لەبەر کێشی شیعر کە من ئەم دەقە بەڕاست نازانم، ڕاستیی بەیتەکە ئەمەیە: با بای دەدات و ماسی پییا دێ وەکوو مەکووك، حەز دەکەی لەبەر دەستووری ڕێنووسی تازە بنووسە (ماسیی) کە لە گۆکردندا ئەو (ی)ەی دووەم دەرناکەوێ. نالی لە زۆر شوێندا (تیا و پییا)ی لە جێی (تێدا و پێدا) بەکار هێناوە. لە لاپەڕە ٦٧دا دێرە شیعری پێنجەم کە سەرەتای (بۆنە شاطی)یە من لە دەسخەتی مەرحووم (نهانی) کە نازناوی شێخ محیەدین شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی کۆیەیە و خاڵی مامە دیتوومە

نووسیوەتی (گەشتگاهی) لە جیاتی (بۆنە شاطی) ناو ئەنجوومەن و (بۆنەنشینگەی) ناو شەرحی مامۆستا بیارەیی. هەرچەند بڕیاردان بە جۆرێکی متمانەبەخش لەسەر هەڵاواردنی یەکێك لەو سێیانە کارێکی نەکردەنییە بەڵام بێگومان لەلایەن چەژی شیعرەوە چی (نهانی) نووسیوەتی لەبارترو سازگارتر و شاعیرانەترە. نهانی ئەگەر بۆی لووابایە خەریکی شاعیرییەت بێ لە جیاتی (تشیَّخ) تا بڵێی جێی ئومێدی (ابداع)ی لێ دەکرا، زۆریش نالی دۆست بوو، لە نموونەدا ئەم مەقتەعەی تەخمیسی ئەو بەسەر شیعری نالییەوە دەهێنمەوە:

بێزار مەبە لێم من سوپەری تیری عەدووتم
بۆ شەمعی جەمالت وەك پەروانە لە دووتم
بۆ ئاگری سەر گۆنە بە صەد گۆنە دەسووتم
هەر چەندە کە ڕووتم بەخودا مائیلی ڕووتم
بێ بەرگییە عیللەت کە هەتیو مەیلی هەتاوە

جوانیی تەخمیسەکە دەچێتە ڕێزی تەخمیسەکەی شێخ ڕەزا بەسەر غەزەلی کوردی:

دڵی بردم بە ناز و عیشوە دیسان شوخی عەیارێ
فریبی دام بە چاوی مەستی خۆی مەخبووبی سەححارێ
لە هیجرانی تەقم کرد ئەی ڕەفیقان کوا مەدەدکارێ
ئەمان مردم عەلاجێ سا لە ڕێی پێغەمبەرا چارێ
ویصال یا قەتل یا تەسکین لە هەرسێ بۆم بکەن کارێ

قەسیدەکەی شێخ ڕەزا (ڕووم کردە بەزمی خاصی...) کە دەقەکەی لە لاپەڕە ٧٠ی ئەنجوومەن هاتووە و دوو بەیتیشی لە (دیوانەکەی شێخ ڕەزا، چاپی بەغدا ١٩٤٦)وە بە زیادەوەی خراوەتە سەر، ئا لە بەیتی دووەم کە کەوتووەتە سەرەتای لاپەڕە ٧١ تێبینییەکی گرینگ هەیە، ئەم بەیتە لەو جێگەیەدا بە مێوانەتیش جێی نابێتەوە. دەبێ بچێتە دوای بەیتی چوارەمی (ئەنجوومەن) کە دەڵێ:

پێم گوت منم فلانە کەسم مامە شێخ ڕەزام
بیلمەزمین میسن ئەفەندی مگر بزی

دوای ئەمە ئەم خەمیس ئەفەندییە، ئەمجا بە کوردی هاتە تەکەللوم وتی

بەڵێ

لەو شێخە حیلەبازەکانی قومارباز و کەردزی

هەوەڵ جار خەمیس ئەفەندی بە تورکی لێی پرسی (کیم بلیر سزی؟ کی تۆ دەناسێت؟)

لە لاپەڕە ٧٥، میسرەعی یەکەمی بەیتی چوارەم (سەرم سەمتورە و) دەبێ بکرێتە (سەرم سەمتورو) دەنا لەنگ دەبێت. وا دەزانم (کوردی) ئەم غەزەلەی (دەروون زامدار و دڵ غەمگینە بێ تۆ)ی بەسەرپێیی گوتووە چونکە قۆرتی تێدان و لە کوردی ناوەشێتەوە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٧٦ (باو بارینە) ڕاستە نەك (بار بارانە) چونکە لەگەڵ قافیە و ڕەویەی بەیتەکانی دیکە ڕێك دێت: (ڕەنگینە، ئەسرینە، پەرژینە، ئامینە) هەموو بەیتەکانی دیکەی لاپەڕەی پێشووتریش وەك: غەمگینە، بێ تینە، بالینە، نالینە... هتد هەروەهان ڕێزپەڕیان تێدا نییە.

لە لاپەڕە ٧٧، پەراوێزی یەکەمدا وشەی (نەفحە) ڕاستە نەك (نەغمە) کە لە دیوانی سالم، چاپی بەغدا ١٩٣٣ بە هەڵە وەها نووسراوە. لیژنەش ئیشارەتی بۆ ئەم لایەنە کردووە. خۆزی لە هەموو شوێنی وەهادا ئەمەی کردبایە. بەڵام نەدەبوو بڵێ (ڕاستترە) چونکە نەغمە هەڵەی ڕووتە، چون قسە لەگەڵ زوڵفە! لە کۆتایی پەراوێزدا وشەی (سێرە) هەڵەیە (سیرڕە) ڕاستە.

سەیر ئەوەیە، پەراوێزی ژمارە (٢) دەڵێ وشەی (من) کە لە پێش وشەی (تەشبیهی) هاتووە هەڵەیە کەچی ئەو وشەیە پەیدا نییە و میسرەعەکەی بێ عەیبە.

لە لاپەڕە ٧٨ میسرەعی یەکەم کە نووسراوە:

دەبێ ئەشکی تەراڕۆزی ئارەزوو ئەی دیدە بڕژێنی

وشەی (تەراڕوز) هەم کێشی لەنگ کردووە و هەم پەکی واتاشی خستووە، لیژنەش لێی بێ دەنگە. وشەیەك هەیە (تەڕاوز) وا بزانم لەبەر پێوەندیی بە تەڕاییەوە بەو کێڵگەیە دەڵێن دوای بارانی پەڵە بکێڵرێت و تۆو بدرێت. تەڕەشقۆ، تەڕەزەن، تەڕازو هەمووی هەر بەچکەی تەڕایین. ئینجا زۆر بە تەقیە و دوودڵییەوە دەڵێم تۆ بڵێی ئەم تەڕاوزە نەبێ لە بەیتەکەدا؟

دەبێ ئەشکی تەڕاوزی ئارەزوو بشکێنی ئەی دیدە

میسرەعی یەکەمی بەیتی چوارەمی غەزەلەکە یەك برگەی کەمە، ئەمە دەقیەتی:

ڕەها بێ گەر لە بەندی زولفی یارا گەردەنی من [گەردەن و شانم: گەردەنی بەندم!]

میسرەعی دووەمیشی تێیدا (بەعدە ئەزین) برگەیەکی لە کێشی شیعرەکە زیاد کردووە، یا دەبێ بنووسرێ (بەعدە زین) یان (بەعد ئەزین) و دەنگی هەمزەی تێدا سووك دەرببڕێت.

لە لاپەڕە ۷۹ وشەی (مەحەبەت) دەبێ (مەحەببەت) بخوێندرێتەوە لەبەر کێش. هەر لەو قەسیدەیەدا: (گیسوی گێسوویی-مەحەلی: مەحەللی موعەظەمەتر: موعەظظەمتر) کێشی بەیتەکان ڕاست دەکەنەوە هەر جارە بەزیادبوونی برگەیەك لەو وشانەدا.

لە لاپەڕە ۸۳، بەیتی حەفتەمی غەزەلەکەی نالی من لە دەستنووسی کەشکۆلاندا دیتوومە:

هەموو ڕۆژم لە تاو هیجرانی ئەمساڵ
تەمەننای مردنی پێراره بێ تۆ

دەقی (ئەنجوومەن) ئەمەیە:

هەموو ڕۆژێ لە تاو هیجرانی ئەمساڵ
تەمەننام مردنی پێراره بێ تۆ

دەقی شەرحی مامۆستای بیارەیی ئەمەیە:

هەموو ڕۆژی لە تاو هیجرانی ئەمساڵ
تەمەننای مردنی پێراره بێ تۆ

فەرق لە نێوان دەقی کەشکۆڵەکان لەگەڵ ئەم دوو دەقە لەوەدایە کە (تەمەننای مردن) لە دەقی یەکەمدا بەدرێژاییی هەموو ڕۆژێکە. بەڵام (هەموو ڕۆژێ) بەتەنها (یەك تەمەننا) لە ڕۆژێکدا دەگەیەنێت. نالی وردکارە، بەولای چاوەڕوانکردنی بینەر و خوێنەر و بیسەرەوە قووڵ دەبێتەوە. نموونەیەکی زۆر سادەی ئەم قووڵی و وردییە لەم بەیتەدا دەدیترێت کە دەڵێ:

بەمەرگی تۆ قەسەم، زاهید، هەموو عومرت عوبوورێکە
مەقام و مەنزڵت ئاخر لە کن جەمعی قبوورێکە

نالی بەخۆڕایی سوێند بەمەرگی زاهید ناخوات، لە هیچەش نەهاتووە (عبوورێکە) بە (مفرد-تاك) ئەدا بکات و (قبوورێکە)ش بە (جمع-کۆ) ئەدا بکات. لەلایەن

سوێندخواردنی بەمەرگی زاهید، نالی پێمان دەڵێت و بەزاهیدیش دەڵێت: بەمەرگت عومرت دەبێتە عبوورێك. لێرەدا (بەمەرگی تو) هەم سوێندە و هەم سەبەبی عبووربوونی عومرە. ئەگەر بیگوتبایە بەخوا و پێغەمبەر و بەنازانم چی عومرت عبوورێکە قسەیەکی عادەتی دەردەچوو لە زاری هەموو کەسەوە، ڕۆژانە، هەزاران دەردەچێت. عبوورەکەش یەك عبوورە و بێ ئەهمییەتە. بەڵام دوای مەرگ جێگەی عبوورکردو دەبێتە جەماعەتی قبوور واتە کۆمەڵەی مردووان کە زۆرن. (جمعی قبوور) پاتەوپاتیش ڕێژەی کۆیە بۆ وشەی (قبر) ئنجا سەیر نییە من لە نالی چاوەڕوان بکەم بڵێ (هەموو ڕۆژم ..) نەك هەموو ڕۆژی.

دەقەکەی شەرحی مامۆستا (تەمەننای) تێدا هاتووە لە جیاتی (تەمەننام) کەچی هەموو بەیتەکانی پێشووتر ڕوویان لە نالییە و ڕاناوی کەسی یەکەمی تاکیان تێدا بەکار هاتووە.

ئەو دەقەی من پەسەندی دەکەم لە سەرەتاکەیدا وشەی (ڕۆژم) دراوەتە ڕاناوی کەسی یەکەم.

لەوە بەولا (تەمەننای) دەبێتە مضاف بۆ (مردن) وەك کە دەڵێی (هەموو کاتم دوعای بەرزیتە ..)

لە لاپەڕە ٨٥دا میسرەعی یەکەمی بەیتی چوارەم بڕگەیەکی زیادە کە دەڵێ:

تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵداوە لە هەر طەرەف.

لە شەرحەکەی مامۆستا بیارەییدا بەیتەکە کێشی تەواوە، ئەمەش دەقەکەی:

تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵداوە لە هەر طەرەف

دەقەکەی ئەنجوومەن بەوە چارە دەکرێ یان بگوترێ (هەڵدا) لە جیاتی (هەڵداوە) یان ئەو (لە هەر)ە بکرێتە (هەر). ڕەخنەیەك لەم (هەر)ە بگیرێت لەلایەن تەواوی واتای میسرەعەکەوە بەنامەی ئەوەی دەبێ بگوترێ (هەڵداوە لە هەر طەرەف) نەك (هەر طەرەف)، ئەوسا عەینی ڕەخنە لە دەقەکەی شەرحی مامۆستاش دەگیرێ کە دەبوو بڵێ (خەیمەیی هەڵداوە) نەك (خەیمەیی داوە). ڕاستییەکەی لەلایەن واتاوە بەپێی جەوازاتی شیعر هەردوو دەق ڕەوان تەنانەت (خەیمەیی داوە) جوانییەکی شرایەوەشی تێدایە کە خیوەت و ڕەشماڵ هەمووی (داو)ی چنراوە. من لە بەیتی دووەمی ئەم پارچە شیعرە مەعنایەکی زێدە ناسك و قووڵ دێتە بەر هەستمەوە وابزانمَ نالی دۆستان بۆی

نەچوون. بەیتەکە ئەمەیە:

لەم وەعدە خۆشەدا گوڵ و گوڵ چیهرە تێکەڵن
یەك ڕەنگ و موتتەحید بەدڵ ئەمما بەتەن جوێ

شوێنی سەختی بەیتەکە لەوەدایە چۆناوچۆنی (موتتەحید بەدڵ) لەم دەقەدا جێی خۆی دەکاتەوە. دەزانین گوڵ و گوڵ چیهرە کە تێکەڵن، لەلایەن جوانییەوە (یەك ڕەنگن) بەڵام بەلەش جودان، ئەی بەچی و لە چیدا (موتتەحیدن)؟ ئیتیحادەکەیان لە وشەی (گوڵ چیهرە) پەیدایە کە وەسفێکی تەرکیبییە بەواتای جوانێکی ڕووی وەکو گوڵ بێت، ئا ئەم وەسفە تەرکیبییە کە لە (گوڵ) و (چیهرە) پەیدا بووە وەها دەکات گوڵ خزابێتە ناو وشەکەوە بەو پێیە (گوڵ چیهرە) کیژی جوانە و (گوڵ)یش وا لە تەرکیبیدایە و بەیەکەوە (موتتەحیدن) کە موتتەحیدیش بوون یەك دڵیان دەبێت. هەر ئەم مەعنایەشە، بێ ئەوەی هەموو کەس بۆی بچێت، تێکەڵبوونی گوڵ و گوڵ چیهرە خەستتر دەکاتەوە ... ئەم (استخدام)ەی لێرەدا نالی بەکاری هێناوە یەکێکە لە شاکارە هەرە بەرزەکانی ئەم بلیمەتە بێ ڕەزایە. گوڵ و گوڵ چیهرە وا لە دەشت و دەر تێکەڵ بوون، تێکەڵبوونیش یەکجار بەولای جیرانەتییەوە نزیکی لە یەکتر دەبەخشێ، بگرە لەوە پتر لێکتر نزیکبوون هەر پەیدا نییە مەگەر لە تەفاعولی کیمیاییدا، کەچی نالی لە وشەی (گوڵ چیهرە)دا ئەو نزیکییەی گەیاندە (ایتتیحاد) کە ئیتر یەك ڕەنگا و موتتەحیدبوون بەدڵ دەبێتە تەحسیلی حاسڵ..

لە شەرحەکەی مامۆستادا وای هێناوەتەوە کە گوڵ یاری بولبولە نازدارانیش یاری دڵدارانیانن (لەبارەی دەروونەوە هەموو لەیەك دەچن و بنیادەم ناتوانێ لەیەکیان جیا بکاتەوە) گۆیا ئەمە سیرڕی (موتتەحیدبوون بەدڵ) بەدەستەوە دەدات. ئەو واتایە بولبول و دڵدارەکان لە خەیاڵەوە دەهێنێت و دەیکاتە بەخشیش بۆ شیعرەکە هەتا واتاکە ڕابگەیەنێ کەچی بەم حاڵەتەشەوە ئەوەی دەبنە (موتتەحید بەدڵ) گوڵ و نازدارەکان نین بەڵکو بولبول و دڵدارەکانن چونکە ئەوان لە هەستی عیشقدا موتتەحید بەدڵن، گوڵی بەسەزمان لە کوێ و ئەم هەموو لێبارکردنەی هەست و سۆز لە کوێ، لە حاڵێکدا بولبول بەئاسوودەیی ماوەتەوە. لە لاپەڕە ٨٦ی ئەنجوومەندا، دێری پێنجەم (بە ضەربە و حەملەیی) تێدا هاتووە ڕاستییەکەی (بەضەربەی حەملەیێ)یە. لە پەڕاوێزیشدا هاتووە کە دیوانی شێخ ڕەزا (زەربی–ضەربی) تێدا هاتووە.

لە لاپەڕە ٨٧دا (کە عەبدوڵڵا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد)

هاتووه میسرەعەکە لەنگ دەبێ:

که عەبدوڵڵاهـ پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد

تەقطیعەکەشی بەم جۆرە دەبێ:

(کە عەبدوڵڵا) (هـ پاشا لەش) (کری والی) (سنەی شڕ کرد). لە لاپەڕە ٨٨ دیسان تووشی (عەشق) دێینەوە کە (عیشق)ە. هەر لەو لاپەڕەیدا (خۆی بەقوربانی دەکا)ی ئەنجومەن لەبارترە تا (خۆی بەقوربانت دەکا)ی شەرحەکەی مامۆستا چونکە وشەی (قوربانی) یەکەم کە (ی)کەی هی ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە هاوتای (قوربانی) دووەمە کە (ی) تێیدا هی نیسبەتە. یەك وشە دوو واتا ببەخشێت پتر بەلای مجێزی نالیدا دەچێتەوە. وشەی (تەننوور)یش لە بەیتی سێیەمی غەزەلەکە دەبێ (تەننور) بێت دەنا کێشی تەنبەڵ دەبێت. وابزانم وشەی (بوریان) لە بەیتی چوارەمدا دەبوو (بریان) بێ چونکە نە نالی بە (بوریان)ی نووسیوە کە ئەوسا لە جیاتی (ضمە) واو نەدەنووسرا، کوردیش گوتوویەتی (بوریان) ئنجا (بریانی) کە لە شیعرەکەدا ئەو (ی)ەی بە دواوەیە و ڕاناوی تاکە بەڕواڵەت لەگەڵ (بریانی) خواردنە مەشوورەکەی کوردەواری یەك وشەن هەر چەند لەمیاندا (ی)ەکە هی نیسبەتە.

بەینی سێیەمی بڕە شیعرەکەی لاپەڕە ٩٠ کە (ئەمسەر و ئەمسەر) تێدا هاتووە لەنگ بووە دەبێ بنووسرێت و بخوێندرێتەوە (ئەمسەرەوسەر) بەسووانی هەمزەی (ئەوسەر).

وشەی (گورێزان) لە میسرەعی یەکەمی بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٩١ دەبێ (گوریزان) بێت چونکە فارسییە و وەهای دەردەبڕن. میسرەعی یەکەمی بەیتی پێنجەم لەنگە، برگەیەکی زیادە. لە پەراوێزدا نووسراوە کە لە جیاتی وشەی (واهی)ی ناو دەقەکەی ئەنجوومەن وشەی (ئەو) هاتووە لە دەقی دیوانی کوردی:

لە پەردەی طاهری گەر بێ صەدای ئەو عاشقی یارم

بەمەدا چاری لەنگینەکەی دەکرێ بەڵام لەلایەن واتاوە زۆر هەژار دەبێ، یان هەر واتای نابێ. ئەگەر بەیتەکە بەم جۆرەی خوارەوە ئەوە بێ کە کوردی گوتوویەتی:

لە پەردەی طاهری گەربێ صەدای ئاهـ و عەزای یارم

ئیتر حاجەت نییە بێنن مەلا بۆ وەعظ و تەلقیم

[(ئاهـ و نزا)ش هەر باشە] ئەوسا دەڵێین چارەسەر کرا.

بەیتی دوایی شیعرەکە لە میسرەعی یەکەمیدا (مەلائیك دێن و دەپرسن) واوەکە زیادە.

لە لاپەڕە ۹۲دا (ڕحەندەی زیر) دەبێ (ڕەهەندەی زێڕ) بێ. لە میسرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم (موستەحەقی) هەم غەڵەتە هەم شیعرەکەی لەنگ کردووە، دەبێ بکرێتە (موستەحیققی).

لە لاپەڕە ۹٦دا وشەی (چەهرە) وەك بزانم (چیهرەیە). لە لاپەڕە ۹۷ (چنکێ) هاتووە دەبێ (چنگێ) بێت. لە ۹۸دا وشەی (بوران) دەبێ (بورڕان) بێت لەبەر کێش. (قولابی)ش دەبێ بکرێتە (قوللابی) لەبەر هەمان سەبەب. لە ۹۹دا (دەردی کارێ) دەکرێتە (دەردی کاری)

ئەی طەبیبی دەردی کاری مەرهەمێ

لە کۆتاییی شیعرەکە (بو بێ غەمێ) دەبێتە (بۆ بێ غەمێ).

یەکەم بەیتی لاپەڕە ۱۰۰ لە پەڕاوێزدا:

صوحبەتی حوری بەهەشت، کەوتەرە
جوی یار و لالەزار و هەمدەمێ

ئەم بەیتە مەعنای نییە، میسرەعی یەکەمیشی لەنگە. (جوی یار)یش (جوێبار-بەواتای جۆگا)یە.

ڕەنگە بەم جۆرەی خوارەوە چارەی بکرێت ئنجا خۆ و تالع، سالم وەهای گوتبێ:

صوحبەتی حۆری بەهەشت و کەوتەری
جوێبار و لالازار و هەمدەمێ

وردە هەڵەی تریش لە غەزەلەکەدا هەیە وەك (ماتەمی دەگرێ-دەکرێتە: ماتەمێ دەگرێ) - (سەحەرگە-سەحەرگەهـ)، (کاووس دل- کاووسی دڵ) (طەرف باغ-طەرفی باغ)..

لە لاپەڕە ۱۰۱ دەبوو بەیتی دووەمی قەسیدەی بولبولی طەبعم بخرێتە پێش دوایین بەیتەوە بەم شێوەیە:

هەر کەسێ ئیظهاری دانایی بکات و مەطلەبی
خود پەسەندی بێ یەقین ئیظهاری نادانی دەکا

ئەو کەسە تەحدیثی نیعمەت بی موراد و مەطلەبی
میثلی نالی ئیمتیثالی ئەمری یەزدانێ دەکا

بەیتی دوایین ئیشارەتە بۆ ئایەتی (وأما بنعمة ربّك فحدث) کەواتە نالی کە خۆی هەڵدەداتەوە لە بەیتەکاندا مرادی (خودپەسەندی) نییە بەڵکو پێڕەویکردنە لە فەرموودەی ئەو ئایەتە. لەو برە شیعرەدا (موحتەشەم دێوانە) نووسراوە، (موحتەشەم دیوانە) ڕاستە.

لە کۆتایی بەیتی پێنجەم (صورەت ئارایی) دەکا غەڵەتە (صورەتی مانی) ڕاستە.

لە بەیتی شەشەم (بێ غەم و جەمعم هەیە) غەڵەتە (بێ غەم و جەمعم هەبوو) ڕاستە.

بەیتێکی پڕ لە ئیشکالی ئەم قەسیدەیە لە دەقەکەی ئەنجوومەندا نەهاتووە، بەیتەکە ئەمەیە:

خەرقە پۆشێ کەی دەپۆشیی جەوهەری ذاتی ئەمن
بێتە نێو جیلوەی بوزوشتی خۆی بە عوریانی دەکا

ئەمە بەپێی دەقی ناو شەرحەکەی مامۆستا کە لە ناو توێژی قەسیدەکەدا هاتووە بەڵام لە لاپەڕەی دواتردا شکڵێکی دیکە تەرجیح دەکات بۆ ئەم بەیتە لە نێوان هەموو شکڵەکاندا:

خەرقە پۆشی کەی دەپۆشی جەوهەری ذاتی ئەمن
بێتە نێو جلوەی بڕشتی خۆی بە عوریانی دەکا

من لەگەڵ ئەم دەقەیان پتر دەسازێم بەڵام (ذاتی ئەمن) وەك چقڵە و دوورە لە چەژی سازگاری شیعر. ئەمە لە بەیندا نەبێ واتاکە لەوانەیە قبووڵ بکرێت. وەك منیش بۆی دەچم مەبەستی نالی ئەوەیە بڵێ جەوهەری ذاتی بە خەرقە پۆشی ناشرێتەوە، ئەو جەوهەرە کە بێتە نێو جلوەی بڕشتی خەرقەکەوە بەڕوونی دەردەکەوێت. ئەگەر زۆر شارەزای بابا تاهیری هەمەدانی بوومایە کە نازناوی عوریانە لەوانە بوو حاڵەتێك لە حاڵەتەکانی سۆفیگەریی ئەو مەزنە پیاوە ببینم بۆ ئێرە دەست بدات. دەبێ بڵێم دەستنووسم دیتووە لە جیاتی (ئەمن) وشەی (أحق – ئەحەق)ی هێناوە. لە لاپەڕە ١٠٤ وشەی (هوزار) کە لە دەقی قەسیدەکە و لە پەڕاوێزیشدا لیژنە هەر هوزاری نووسیوە هەڵەیە و (هەزار) ڕاستە. بەیتی قەسیدەکە لە میسرەعی یەکەمیدا کە دەڵێ:

هەر دار و بەرد و هەر گوڵێ ڕەنگێ خەلاتییە

تێ ناگەم لیژنە وەیا بڵاوکەرەوە لە کوێوە ئەو نیشانانەی سەر دوو (ێ) وشەی (گوڵێ، ڕەنگێ)ی هێنان، خۆ لەو سەردەمەی فەیزی بەگ کتێبی چاپ کردووە نیشانە پەیدا نەبووبوو. ڕاستیی بەیتەکە ئەوەیە لە دەقی ناو شەرحی مامۆستادا هاتووە.

هەر دارە بەرگ و هەر گوڵە ڕەنگێ خەڵاتییە

بێگومان لەسەردەمی فەیزی بەگ نیشانەی سەر (ڵ) و ژێر (ڕ)یش پەیدا نەبووبوو، ڕەنگە وەهای نووسیبێ:

هر دار و برد و گلە رِنگی خلاتیە

لە لاپەڕە ١٠٥ی ئەنجوومەن و لاپەڕە ٣١٦ی شەرحی مامۆستادا ئەم میسرەعەی سەرووی شیعرەکە:

شەقی کە غەیری حوببی تۆی تێدا بێ

بەلای منەوە لە جیاتی (شەقی کە) ڕاستتر ئەوەیە کە بەپەڕاوێز لە شەرحدا (ئەگەر دڵ) هاتووە چونکە کە (شەق کرا) تازە دەرهێنان و دەرنەهێنان بۆ چی؟

ئەگەر دڵ غەیری حوببی تۆی تیا بێ

بەدەستی خۆت دڵم دەربێنە قوربان

لە شەرحەکەی مامۆستادا هاتووە (وشەی دڵم لە لایێکەوە مەفعولوبیهیی «شەقی کە»یە و، لەلایەکی کەوە موبتەدایە و «غەیری... تاد» خەبەریەتی). وابزانم شەرحەکە بەسەهوو چووە چونکە (شەقی کە) ئەو (ی)ە (شەقی) کە ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە مەفعول بیهییە تێیدا مومکینیش نییە بەپێی دەستووری (اشتغال)ی عەرەبی (دڵم) ببێتە مەفعوول وەك کە دەگوترێ (أخاك رأيته) چونکە (دڵم دەربێنە) بریتییە لە مەفعولبهی (دڵ) و فاعیل (ڕاناوی کەسی دووەمی تاك) و فیعلی (بێنە، دەربێنە) ئەوەندە هەیە ڕاناوەکە لە ڕیژەی (ئەمری صريح)ی کوردیدا بۆ کەسی دووەمی تاك دەرناکەوێت و هەر جارە لە شکڵی بزوێنێکدا دەردەکەوێت، وەك : (بگرە، بخۆ، بڵێ، بژی، ....) کە ئەمرەکە بووە ناسەریح ڕاناوی دەردەکەوێت وەك : (بگرێت، بخۆیت، بڵێیت، بژیت، بدەیت، ...)

ڕستەی (دڵم دەربێنە) موبتەدای تێدا نییە چونکە ئەمرە و ڕستەی (انشائی)یە (دڵ)یش مەفعولوبیهی فیعلی (دەربێنە)یە نەك هی فیعلی (کە، بکە)، لە ڕستەی (شەقی

له بەیندا نەبایە ئاشکرایە دەبووە
ر گوترابا (شەقی کە دلم) و (دەربێنە)
ولی (شەق بکە). ئەوسا ئەگەر (شەقی کە دلم) هاتبایە دەشیا لە ڕێی (اشتغال)ەوە
ەم (ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك) و هەم (دڵ) ببنە مەفعولوبیهی بەلام لە کوردیدا
ناشێ بگوترێ (دلم شەقی کە، نانم بیسووتێنە، دارا حەبسی کە) وەك لە عەرەبیدا
جایەزە: (قلبي شُقَّهُ، خبزي أحرِقْه، دارا فاحبسه...) من لە جیاتی (تێدا) هاتم (تیا)م
نووسی، ئەم (تێدا)یە لە شوێنی ئەوتۆیی کێشی شیعرەکە تەنبەڵ دەکات، (نالی)ش
بەپێی داخوازی سەلامەتیی کێش هەر جارە یەکێکیانی بەکار هێناوە وەك:

١- یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەند دەمێ.

٢- هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا.

وشەی وەك (تێدا، تیا) هەن هەر جارە بە جۆرێك لەکار هاتوون. لە نموونەدا:
چونکی، چونکە، هەریەکە جێی خۆی هەیە. لەم بەیتەدا:

چونکی ئەمەلت زۆرە چ عومرێکی کەمت بوو

وشەی (چونکە) دەست نادات تومەز بزوێنی کۆتاییەکەی (چونکە) لەبەر کێش
دەبێ درێژ بکرێتەوە خۆ (فتحە)ش درێژکردنەوە تەحەممول ناکات. لە لاپەڕە ١٠٦
نموونەیەکی ئەم لەکارهێنانەی نابەجێ هەیە کە لە سەرەتای بەیتی چوارەمدا
نووسراوە:

چونکە ڕەسەنن ورد و شتیان هەموو جەنگین
مەی سارییە نەشئەی چلە دوڕدا چ لە سافا

وشەی (دوڕدا) لە میسرەعی دووەم هەڵەیە و مەعناشی
دەبوو (چونکی) بنووسرایە. وشەی (دوڕدا) لە میسرەعی دووەم هەڵەیە و مەعناشی
نییە ڕاستەکەی (دوردا)یە. (دورد) بەواتای خڵتەی شەراب دێت. گەلێك جاران کوردەکە
دەڵێ (وێردی شەراب) تومەز (دورد)یان نەبیستووە. لە بەیتی پێنجەمدا کە نووسراوە.

وا بێ غەم و پەروا دەچنە عەرەصەیی مەیدان

وشەی (عەرصەیی) لەنگی کردووە دەبێ (عەرەصەیی) بێت. لە بەیتی حەفتەم
نووسراوە.

عوسمان بەگیان میرە کە ئەو وەقتی بلێ دەی

من بیستوومە و خوێندوومەتەوەش:

عوسمان بەگیان میرە کە وەقتێکی بڵێ دەی

وشەی (ئەجنە) لە بەیتی پایینی قەسیدەکەدا دەبێ (ئەجیننە) بخوێندرێتەوە. هەروەهاش وشەی (رفاعی) لە میسرەعی دووەمدا دەبێ (ڕوففاعی) بێت لەبەر کێش لاپەڕە ١٠٨.

لە میسرەعی یەکەمی لاپەڕە ١١٤دا (چ مەظلوم) بەحری غەزەلەکەی لە ١٦ بڕگەوە کردووەتە ١٣. دەبێ بنووسرێ (من چەندە مەظلومم). وشەی (ڕەنجەڕۆم) لە میسرەعی دووەمدا یەکجار بە نالەباری دەخوێندرێتەوە تا کێشی ساز دەبێ، من بامایە دەمنووسی:

چ ماڵ وێران و ڕەنجیدەم چ مەهمومم چ مەغمومم

وشەی (ذەڕە) دەبێتە (ذەڕڕە) لەبەر کێش (بەیتی دووەم). نیوەی یەکەمی بەیتی چوارەم دەبێ:

عەلاوەی دەردی دونیایی لە لاییکی کەوە خۆمی

بنووسرێت لە جیاتی (لەلاییکەوە)ە.

ئەمما بەیتی پێنجەمی قەسیدەکە بە ڕاستی هەموو کەموکوڕییەکی تێ هێناوەتە، هەزار جار ڕەحمەت لە گۆڕی ئاهی:

هەتا مردن بلا مەشغولی ئاهـ و شین و زاری بم

کە دونیا وابێ، طالع وابێ، دوشمن وابێ، مەعدوومم

غەزەلەکەی دیکەی (ئاهی) لە لاپەڕە ١١٥دا کەموکوڕیی لێ پەیدا بووە بەدەست نوسخە نووسانەوە. من لێرەدا لەبەر نرخی غەزەلەکە ئەو بەیتانەی هەڵەی کەوتبێتێ بەڕاستی دەیاننوسمەوە.

نوکتەی دەمی مەخفی لە فلاطوونی خەیاڵە

سیرڕێکە بە صەد فەلسەفە ئیضاحی موحالە

من سەطحییی ئەم عیلمە لەو وەقتەوە قوربان

نەوخیزی خەطت حاشییەیی فەننی جەمالە

پەروانە صیفەت دڵ بەچرای عاریفی پاکت

سەر باختەو و سووختەیی بێ پەڕ و باڵە

کە)دا ئەگەر گوترابا (شەقی کە دڵم) و (دەربێنە) لە بەیندا نەبایە ئاشکرایە دەبووە مەفعولی (شەق بکە). ئەوسا ئەگەر (شەقی کە دڵم) هاتبایە دەشیا لە ڕێی (اشتغال)ەوە هەم (ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك) و هەم (دڵ) ببنە مەفعولوبیهی بەڵام لە کوردیدا ناشێ بگوترێ (دڵم شەقی کە، نانم بیسووتێنە، دارا حەبسی کە) وەك لە عەرەبیدا جایەزە: (قلبي شُقَّهُ، خبزي أحرِقْه، دارا فاحبسه...) من لە جیاتی (تێدا) هاتم (تیا)م نووسی، ئەم (تێدا)یە لە شوێنی ئەوتۆیی کێشی شیعرەکە تەنبەڵ دەکات، (نالی)ش بەپێی داخوازی سەلامەتیی کێش هەر جارە یەکێکیانی بەکار هێناوە وەك:

١- یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەند دەمێ.

٢- هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا.

وشەی وەك (تێدا، تیا) هەن هەر جارە بە جۆرێك لەکار هاتوون. لە نموونەدا: چونکی، چونکە، هەریەکە جێی خۆی هەیە. لەم بەیتەدا:

چونکی ئەمەلت زۆرە چ عومرێکی کەمت بوو

وشەی (چونکە) دەست نادات تومەز بزوێنی کۆتاییەکەی (چونکە) لەبەر کێش دەبێ درێژ بکرێتەوە خۆ (فتحە)ش درێژکردنەوە تەحەممول ناکات. لە لاپەڕە ١٠٦ نموونەیەکی ئەم لەکارهێنانەی نابەجێ هەیە کە لە سەرەتای بەیتی چوارەمدا نووسراوە:

چونکە ڕەسەنن ورد و شتیان هەموو جەنگین
مەی سارییە نەشئەی چلە دوڕدا چ لە سافا

دەبوو (چونکی) بنووسرایە. وشەی (دوڕدا) لە میسرەعی دووەم هەڵەیە و مەعناشی نییە ڕاستەکەی (دوردا)یە. (دورد) بەواتای خڵتەی شەراب دێت. گەلێك جاران کوردەکە دەڵێ (وێردی شەراب) تومەز (دورد)یان نەبیستووە. لە بەیتی پێنجەمدا کە نووسراوە.

وا بێ غەم و پەروا دەچنە عەرەصەیی مەیدان

وشەی (عەرصەیی) لەنگی کردووە دەبێ (عەرەصەیی) بێت. لە بەیتی حەفتەم نووسراوە.

عوسمان بەگیان میرە کە ئەو وەقتی بڵێ دەی

من بیستوومە و خوێندوومەتەوەش:

وشەی (ئەجنە) لە بەیتی پایینی قەسیدەکەدا دەبێ (ئەجیننە) بخوێندرێتەوە. هەروەهاش وشەی (رفاعی) لە میسرەعی دووەمدا دەبێ (ڕوففاعی) بێت لەبەر کێش لاپەڕە ١٠٨.

لە میسرەعی یەکەمی لاپەڕە ١١٤دا (چ مەظلوم) بەحری غەزەلەکەی لە ١٦ برگەوە کردووەتە ١٣. دەبێ بنووسرێ (من چەندە مەظلومم). وشەی (ڕەنجەڕۆم) لە میسرەعی دووەمدا یەکجار بە نالەباری دەخوێندرێتەوە تا کێشی ساز دەبێ، من بامایە دەمنووسی:

چ ماڵ وێران و ڕەنجیدەم چ مەهمومم چ مەغمومم

وشەی (ذەرە) دەبێتە (ذەڕڕە) لەبەر کێش (بەیتی دووەم). نیوەی یەکەمی بەیتی چوارەم دەبێ:

عەلاوەی دەردی دونیایی لە لایێکی کەوە خۆمی

بنووسرێت لە جیاتی (لەلایێکەوە)ە.

ئەمما بەیتی پێنجەمی قەسیدەکە بە ڕاستی هەموو کەموکوڕییەکی تێ هێناوەتە، هەزار جار ڕەحمەت لە گۆڕی ئاهی:

هەتا مردن بلا مەشغولی ئاه و شین و زاری بم
کە دونیا وابێ، طالع وابێ، دوشمن وابێ، مەعدوومم

غەزەلەکەی دیکەی (ئاهی) لە لاپەڕە ١١٥دا کەموکوڕیی لێ پەیدا بووە بەدەست نوسخە نووسانەوە. من لێرەدا لەبەر نرخی غەزەلەکە ئەو بەیتانەی هەڵەی کەوتبێتێ بەڕاستی دەیاننوسمەوە.

نوکتەی دەمی مەخفی لە فلاطوونی خەیاڵە
سیرڕێکە بە صەد فەلسەفە ئیضاحی موحالە
من سەطحییی ئەم عیلمە لەو وەقتەوە قوربان
ئەوخیزی خەطت حاشییەیی فەننی جەماڵە
پەروانە صیفەت دڵ بەچرای عاریفی پاکت
سەر باختەو و سووختەیی بێ پەڕ و باڵە

سەرمەست و برینداری موژە و چاوی خومارە

مـاتـەم زەدەوو شیـفـتـەیـی پـەرچـەم و خـاڵـە

لە میسرەعی یەکەمی دواینی بەیتی لاپەڕە ١١٦ وشەی (قوربان) دەبێتە (قوربانی)، ئەم (ی)ە بۆ ئیزافەیە بێ ئەو واتا نامێنێ.

(ویقار) لە بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١١٧دا دەبێتە (وەقار). وشەی (جەواد) لە بەیتی چوارەمدا (جەوواد) دەخوێندرێتەوە دەنا کێشی لەنگە. (هەر وەکو) هەڵەیە (وەکو) جێی خۆیەتی، نیوە دێری دووەمی بەیتەکە کە دەڵێ: زەرڕهەمی بە قنطار هەمی بەخشەد... لە لیستەی هەڵەکاندا ڕاست کراوەتەوە کە دەبێ (هەلی) یەکەم لاچێت.

لە لاپەڕە ١١٨ (بێ شەمەو) دەکرێتە (بێ شەمەوو) لەبەر کێش. فەیزی بەگ وای زانیوە (بیشمە) وەك (شاور و شێتنە) ناوی دێیە، لیژنەش لێی بێدەنگ بووە. لە ڕاستیدا تووتنی بێ تەمە نەوعێکە لە هی هەرە چاك کە بێنی خۆشە (بێ شەمە = بیهـ شەممە – خۆش بۆن...) وشەی (زۆر) لە بەیتی چوارەمدا دەبێتە (زۆرە) هەم بۆ تەواوکردنی واتا و هەم لەبەر خاتری کێش.

من (بێ شەمەو)م ڕاست کردەوە لەبەر کێش، دەبێ بڵێم نیوە بەیتەکە بەم جۆرەیە:

بۆ تووتنەکەی بێ شەمەیی شاور و شێتنە

واتە (تووتنی بێ شەمای شاور و شێتنە).

لـە مـیسرەعـی یـەکـەمـی بـەیـتـی دووەمـی لاپـەڕە ١٢٠ (لـە بـازاڕی غـەم و عـەشقـی کەللەمدا) دوو هەڵە هەیە یەکیان (عەشق) کە (عیشقە)، دووەمیان (کەللەمدا) کە کێشی شیعرەکەی شێواندووە، یا دەبێ (کەلەمدا) بخوێندرێتەوە یا دەبوو شاعیر بڵێ (عیشقی سەرمـدا، دڵـمـدا) وشەی (کـورە) دەکـرێتـە (کـوورە)، وشەی (مـاهـ) دەکـرێتـە (مـاهـ و). میسرەعی کۆتـایین وەهـا بـاشە:

فەلەك دەگری مەلائیك دێنە ناڵین

نەك (دەگرێ، مەلائك) وەك لە کتێبەکەدا نووسراوە.

لـە لاپـەڕە ١٢١ (لـوجـجـەی ژەرف) بـە (زریـەی قـووڵ) لـێك دراوەتـەوە. وەك بـزانم (لوججە) بەواتای (لووزەو) دێت. لەلایەن (زەرف)ەوە ناتوانم بڕیاری لەسەر بدەم قـامـووسی فـارسیشم لا نـیـیـە بۆی بگـەڕێم. دەشێ لـە (ظـەرف)ەوە هـاتـبێت. لـەلایـەن

ڕێنووسەوە نموونەی تێکەڵبوونی دوو ڕێنووس لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا لەلایەن لیژنەوە نووسراوە (درگەشت). لە عەینی دەقی غەزەلەکەدا سەرلەبەری دێرە شیعرە فارسییەکە بە ڕێنووسی فارسییە. لێرەدا کوردی و فارسی تێکەڵن، دەبوو بنووسرێ (دەرگەشت) یان بە هەمان شکڵی سەرووتر ڕای گوێستبایە پەراوێز.

وشەی (کنار) لە پەراوێزدا بە (بەلاڵووك) لێك دراوەتەوە. ئەمە دەقی میسرەعەکەیە:

زاشك سرخم شد کنار ازداغ هجران لالەزار

بەپێی بۆچوونی لیژنەکە (کنار) بەلاڵووك بێت ئەمە واتای بەیتەکەیە: لە فرمێسکی سوورمەوە بەلاڵووك لە داغی دووری بووەتە لالەزار. هەڵبەت ئەم واتایە لە نوکتە دەکات نەك لە شیعر. (کنار) بەواتای تەنیشت و ڕۆخ دێت وەك کە دەڵێی کەناری دەریا. بەو پێیە واتاکەی دەبێتە: (لە فرمێسکی سوورمەوە تەنیشت و ڕۆخم، لە داغی دووری بووەتە لالەزار). ئەم شیعرەی مەولانا خالید بەیتێکی (کەلیممان) بە بیر دەهێنێتەوە کە دەڵێ:

شود دامەنی ئەلوەند کنارەم ز گولی ئەشك

کـردیـم دەوا داغــی فــیراقــی هــەمــە دانـرا

واتە: تەنیشت ڕۆخم بووەتە دامەنی کێوی ئەلوەند بە گوڵی فرمێسکم. (بەوەدا) داغی فیراقی هەمەدانم دەرمان کرد. مەولانا خالید جارێکی دیکەش کەلیممان بە بیر دێنێتەوە کە لە بەیتی پێنجەمدا دەڵێ:

(بکرەجو)یی شد زهر چشمم روان از خون دل

عــاقــبت کــردم دوا داغ فــراق سرچـــنـــار

واتە یەك بەکرەجۆی خوونی دڵ لە هەر چاوێکمەوە ڕەوان بوو. ئاخری داغی دووری سەرچنارم دەرمان کرد. بەیتەکە وەها دەخوێندرێتەوە:

بەکرەجۆیی شود ز هەر چەشمەم ڕەوان ئەز خوونی دل

عــاقـیـبــەت کــەردەم دەوا داغــی فــیـراقــی سەرچـنـار

لە لاپەڕە ١٢٤ ئەم سەهووە بچووکانە هەن. لە میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا (دورو) دەکـرێتــە (دوڕو). لــە مـیسرەعــی دووەمــی بــەیـتــی دووەمـدا (ڕەعـیـیـەت – ڕەعیییەت).

لە میسرەعی سێیەمدا کە پێشتر لە میسرەعی دووەمدا نووسرابوو (موفاجات) دەبێ لەویشدا بنووسرێ (موکافات) نەك (مكافات). لە میسرەعی چوارەمدا (دونیاو) دەبێتە (دونیاوو).

لە مەقتەعی سێیەمدا (ئەفسوردەی) دەکرێتە (ئەفسوردەیی). لە مەقتەعی چوارەمدا وشەی (ئـەوەل) دەکـرێتـە (ئـەووەل). لـە لاپـەرە ١٢٥ وشەی (لاف) بـە (ئـیدی) لـێك دراوەتـەوە. مـن ئـەم وشەیـەم بـەم واتـایـە نەبیستووە، ناشزانـم (ئیدی) غـەیری واتـا مەشوورەکەی هەبێ.

(لاف)یش بەواتای دەعیە و کەشوفش ڕۆیشتووە. وشەی (باقل) کە بە (وا دیارە) لێك دراوتەوە دەبوو بە (بە عەقڵ) شەرح بدرێتەوە کە هەر خۆیەتی بووەتە (باقڵ).

لە لاپەڕە ١٢٦، بەیتی چوارەم نووسراوە:

هەم هەمعینانی ئاهم و هەم ڕێکابی ئەشك

دەبێ بنووسرێ:

هەم هەمعینانی ئاهم و هەم هەمڕیکابی ئەشك، دڵنیاش نیم لەوەدا وشەی (عنان) ئایا (عینان) یان (عەنان) دەخوێندرێتەوە.

لە بەیتی شەشەمدا (تۆی طاهیرو) دەبێ (تۆی طاهیر) بێ دەنا کێش دەشێوێ.

نیوە بەیتی دووەمی پێش کۆتاییی بەیتەکان لەو لاپەڕەیەدا دەبێ بەو دەقە بگۆڕێ کە لە پەڕاوێزدا هاتووە «ئاوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چنوور».

وشەی (فەوەران) لە میسرەعی هەرە دوایندا دەکرێتە (فەوران) لەبەر کێش.

[لە لاپەڕە ١٢٤ بەسەر سەهووێکدا کشیم، لێرە بۆی دەچمەوە، لە مەقتەعی یەکەمی تەخمیسەکە جارێکیان (عومەر) و جارێکیان (عەمر) نووسراوە. (عومر) ڕاستە. لە شەرحەکەی مامۆستاش هەردوو (عومر)ن. [ل. ٣٦٧ی شەرحەکە].]

لە لاپەڕە ١٢٧ وشەی (ئاوێنە) وا باش بوو بە (ئاوینە) بنووسرێت و لە شەحدا بگوترێ وشەکە هەردوو شکڵی (ئاوێنە، ئاوینە) هەڵدەگرێت چونکە سەرچنار بریتییە لە (ئاو) و دەشێ وەکو (گلێنە – مەسینە..) بە (ئاوینە – لە ئاو دروستکراو) بڕوات. لە هەمان کاتیشدا دەبێتە (ئاوینە) یەك شکڵی ئاسمان بداتەوە. ئنجا لێرەدا تەڵەیەکی فکری هەیە هەمووی نالی دۆستان پێوەی بوون، لە شەرحی مامۆستادا دەقی

بەیتەکەداوا هاتووە:

یــا عــەکسی ئــاسمــانــە لــە ئــاوێنــەدا کــەوا
ئەستێرەکــانــی ڕابکــێشن وەك شەهــابــی نــوور

لەگەڵ دەقی (ئەنجوومەن) تەنیا (ڕادەکێشن) فەرقە لە نێوانیاندا. شەرحی مامۆستا هاتووە ڕاکشانی ئەستێرەکانی ئاسمانی بە وردە بەردی ناو سەرچنار شوبهاندووە کە ئاوی ڕەوان بە سەریاندا دەکشێت وا دێنە بەرچاو بجووڵێنەوە و بکشێن. ڕاستیی مەسەلەکە شتێکی یەك جار دوورە لەمە، (ئەستێرە - ئەستێرەکانی) لە کوردیدا کە (ئــەستــێرك)یش هــاتــووە بــە عــەنــبــاراوی ئــەوتــۆ دەڵــێــن بــۆ مــەبــەستی پتر سوود لــێ وەرگرتنی، لەو حەوزە هەڵنراوە کۆمەڵ دەکەن تاکو کاتێك کونی مەجراکەی کرایەوە بە غوردەم بڕوات و بگاتە شیناوورد، ئنجا نالی دەڵی ئەو ئاوە ڕاوەستاوانەی لە سەرچنار پەیدا دەبن هەریەکەیان (ئەستێرە)یەکە و بە شریتە وەك (شیهابی نوور) ڕادەکشێن. (ئەستێرەکانی) بە بەریەوە هەیە ببێتە دوو وشەی سەربەخۆ (ئەستێرە - کانی) واتە ئەستێرە و کانی ڕادەکشێن وکو شیهاب «ئەستێرە، کانی ڕادەکشێن وەك شیــهــابــی نــوور). وشەی (ئــەستــێرە، ئــەستــێرك) لــە فــارسیــدا (استــخــر) و لــە زمــانــە ڕۆژاواییەکاندا (Cistern سیستەرن) هاتووە کە هەمووری یەك ڕیشەن. مەرحووم مامۆستا سەجادیش لە شەرحی ئەم بەیتەدا هەر بەواتای ئەستێرەی ئاسمان بۆ (ئەستێرەکانی) چووە.

لە ئاست بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١٢٧ کە دەڵێ:

دەموت دوو چای خۆمە ئەگەر بەکرەجۆیی ئەشك
نەبوایە تیژ و بێ تەمەر و گەرم و سوێر و سوور

پێویستە نیگای خوێنەر بۆ شەرحی بەیتەکە لە (دیوانی نالی) مامۆستای بیارەیی ببەمەوە کە زۆر ئوستادانە گوتوویەتی وشەی بەکرەجۆ لەم بەیتەدا (متنازع فیە)یە، هەم بۆ فرمێسکی چاو و هەم بۆ جۆگەی بەکرەجۆ دەچێتەوە واتاکەشی بەم جۆرە دەبێ: ئەگەر بەکرەجۆی فرمێسکم تیژ و بێ تەمەر و ئەگەر سوێر و سوور نەبوایە دەمگوت جۆگەی بەکرەجۆیە.

ئەم (تنازع)ە خزمی ئەو لێکدانەوەیە کە من لە ئاست (گوڵ و گوڵچیهرە)دا کردم بەڵام لەوێدا (گوڵ) کە (متنازع فیە)یە دوو جاران ناوی هاتووە، یەکیان بەشێوەی سەربەخۆ (گوڵ) دەچێتەوە بۆ (بەتەن جۆی) کە لەگەڵ کچە جوانەکانی ئەو دەشتە

تێکەڵ بوون. دووەمیان لە تەرکیبی (گوڵچیهرە)دا گوڵەکە دەچێتەوە بۆ (یەکڕەنگ و موتتەحید بە دڵ). لەفزی (گوڵچیهرە) خۆیشی تێکەڵبوونەکە تەئکید دەکاتەوە ئنجا بەوەدا (تنازع)ێکی دووەم بۆ (تێکەڵ)بوونەکە پەیدا دەبێت کە جارێکیان گوڵ و کچەکان بە لەشی جوداوە تێکەڵن و جارێکیش لە وشەی (گوڵچیهرە)دا تێکەڵی لەش و لەشیش پەیدایە. بەو پێیە دووبارەبوونەوەی ناوی گوڵ واتای بە زیادەوەی لەگەڵ خۆیدا هێناوە.

لە لاپەڕەکەدا وشەی (حەتا)ی ئەنجوومەن و (هەتا)ی شەرحی مامۆستا بیارەیی دەبێ (حەتتا، هەتتا) بخوێندرێتەوە بۆ خاتری کێش. لە دەستنووسدا دیتوومە (هەرتا) نووسراوە.

لە بەیتی دواتردا، میسرەعی دووەمی بەیتی پێنجەم، وشەی (کاکۆڵ) کێشی شیعری تەنبەڵ کردووە دەبێ (کاکۆڵ) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە.

لە میسرەعی دووەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٢٨ (تەفرەقەیی شۆڕش و نشوور) دەبێ (تەفرەقەیی شۆڕشی نشوور) واتە بڵاوە لێکردن و تێکهاوێشتنی ڕۆژی زیندووبوونەوەی قیامەت.

لە بەیتی پێش کۆتایی ئەو لاپەڕەیەدا (مونەوەرە) دەکرێتە (مونەووەرە). لە میسرەعی هەرە پایین (صوفیی) دەکرێتە (صوفییی). دەشبوو بڵێم لەلایەن زمانەوە (تفرقە)ی عەرەبی (تەفریقەیە) نەك (تەفرەقە) وەك (تزکیة، ترویة، تهویة، تنشئة...)

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٢٩ (دیدەیی) دەکرێتە (دیدەی). لە پاش ئەم بەیتە وشەی (سەبزەی) دەکرێتە (سەبزەیی)، لە بەیتی چوارەمدا (یاری تێدایە) بەیتەکەی تەنبەڵ کردووە دەبێ (یاری تیایە) بنووسرێت. لە دوای ئەمە (توخوا)ی پەراوێز ڕاستە نەك (توخودا) مەگەر بخوێندرێتەوە (توخدا). لە بەیتی حەفتەمدا (خیلال) بەلیغترە لە (هیلال) چونکە خیلال جەمعی (خَلّ) و بەو پووشکە و دارۆچکەیە دەڵێن ددانی پێ خاوێن دەکرێتەوە، ئەمەیش مناسبی مەعنای بەیتەکەیە کە دەڵێ:

زارم وەکو خیلال و نەحیفم [یاخود: ضەعیفم] وەکو خەیاڵ

ئایا دەکەومە زار و بە دڵدا دەکەم خوطور؟

دەبینین (خلال) دەکەوێتە زار و خەیاڵیش بە دڵدا خوطور دەکات.

وشەی (نەحیفم، نحیفم) وا بووە (سخیفم) نووسراوە، ئەویش هەر مناسبە.

بەیتی دوایینی شیعرەکە لە لاپەڕە ١٣٠دا (ئەی داری سەنگدل) هەرچەند جوانە لەلایەن جووتە واتای (درەخت و خانوو)ەوە بەڵام چونکە نامەیە و بۆ سالم چووە (ئەی یاری سەنگدل) جێی خۆیەتی. لیژنە دژی ڕایەکەی هەوڵین خۆی (دار)ی پەسند کردووە نەك (یار) کە لە شەرحی مامۆستا بیارەییشدا (یار) هاتووە.

وشەی (شانە زەن)ی ئەنجوومەن لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٣١دا نادروستە (وەی شانەزەن)ی پەراوێز (٣) ڕاستە. لە بەیتی سێیەمدا (غونچەی دەمی) نالەبارە (غونچە دەمی) ڕاستە.

کەی دێتە خەندە غونچە دەمی بێ وەزیدەنت

بەیتی چوارەمی ئەم لاپەڕەیە کە ئەمە دەقیەتی:

ئیحیا کونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی
ڕەعناکەشی لە تەربییەتی قامەتت شەجەر

ئا ئەم بەیتە بەم دەقەیەوە غەڵەتە، لیژنەش هەر ئەوەندەی کردووە کە پەراوێزی ژمارە پێنجی هێناوە، لە ئاست (ڕەعناکەشی) گوتوویەتی (ڕەعنا گوشا) لە شەرحی مامۆستای بیارەییدا هاتووە. دەبوو ئەوەندەی هەر تێدا بڵێ ناشێ (قامەتت) ڕاست بێ چونکە ڕووی قسە لە بای سەحەرە کە ئەوی نەیبیێت قامەتە. دەقی ئەم بەیتە لە کتێبی [دوو چامەکەی نالی و سالم]ی مامۆستا سەجادی بەم جۆرەیە:

ئیحیا کونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی

ڕەعنا گوشا لە تەربییەتت قامەتی شەجەر

بێگومان ئەمەیان بێ عەیبە هەرچەند ناتوانم بڵێم بێ گۆڕان لە سالمەوە پێمان گەیشتووە.

لە شەرحەکەی مامۆستای بیارەییشدا ئەم دەقە هاتووە. من پێی ڕازیم. بەیتی شەشەم لە کتێبەکەدا نووسراوە:

هیممەت کە، کە چاپووکان، بە ئیجرایی مەطلەبم
لێرە بڕۆ وەکو، کە لەوێ هاتی وەك تەتەر

لە لیستەی هەڵەکان ئیشارەت دراوە بۆ ئەوەی (کە چاپووکان) هەڵەیە (چابووکان) ڕاستە بەڵام نازانین بۆچی چاپووکانەی گۆڕیوە بە چابووکان. ئەمە زۆر سەیر نییە

بەڵام لە پەراوێزدا دەڵێ نیوەی دووەمی بەیتەکە لە [دوو چامەکەی مامۆستا عەلائەدیندا] بەم شکڵەیە:

«لەم سەر برۆ وەکو بەرید و لەوێ بێ وەکو تەتەر» دەبوو هەر نەبایە بڵێ (لەوێ بێ) هەڵەیە چونکە قسە لەگەڵ کەسی دووەمدایە نەك کەسی سێیەم. لەمانە بترازێین دەگەینە غەڵەتە زلەکەی کە هەر باسی نەهاتووە بیریشی لێ نەکراوەتەوە:

ئەم دەقەی نیوە بەیتی کە لە [دوو چامەکەی مامۆستا سەجادی] هاتووە لە جیاتی ١٤ برگە گەیشتووە بە ١٦ برگە. ڕاستیی نیوە بەیتەکە ئەمەیە:

لەم سەر وەکو بەرید و لەوێ بە وەکو تەتەر

کە دەڵێم (لەوێ بە – نەك لەوێ بی) لەو ڕووەیە، سەرەتای بەیتەکە (هیممەت کە) بە ئەمری سەریح نەك ناسەریح هاتووە لەبەر ئەمە پێویستە ئەمری بەیتی دووەمیش هەر سەریح بێ. ئەگەر لە سەرەتاوە (هیممەت کەی) کە ئەمری ناسەریحە هاتبایە دەشیا و دەبوو لە کۆتاییی بەیتەکەدا (لەوێ بی) بێت. دیققەت بفەرموون ئێمە دەڵێین: (دەبێ لەوی بی) چونکە ئەمرەکە ناسەریحە. هەرگیز ناشێ بڵێین (دەبێ لەوێ بە) چونکە ئەم دەقە برپەی تێدایە هەڵناگرێ زەمینی بۆ ساز درێ بەعیبارەتی وەکو: (دەبێ، پێویستە، وا چاکە، مەصلەحەتە... هتاد).

ئەم سیفەتەی (ناصەریح) وەهای کردووە دەقەکەی بۆ مەرجیش دەست بدات وەك کە دەڵێین:

(ئەگەر لەوێ بی دێمە لات) ئەم سروشتەی ئەمر لێ ناگەڕێ بە ڕێژەی سەریح بۆ غەیری کەسی دووەمی تاك و کۆ بەکار بێت. باسەکە پتری بە دەمەوەیە، لێی کورت دەکەمەوە.

چامەکەی نالی و سالم لە ئەنجوومەندا چەندین بەیتیان کەمترە لەو دەقەیان کە لە شەرحی مامۆستای بیارەییدا هەیە. پاش ئەم دوو چامەیە دەگەینە (شەکوا حاڵ)، (عارف). پێی ناوێ من خەریکی ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی بم چونکە لە لاپەڕەکانی ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٧ی کتێبی ئەنجوومەن، لیژنە دەقی هەڵبەستەکەی لە کتێبی (لە خەوما)وە ڕاگوێستووە و زۆربەی هەرە زۆری هەڵەکان لەو دەقەدا ڕاست کراوەتەوە.

لە لاپەڕە ١٤٢ وشەی (موتتەصەف)ی سەرەتای بەیتی دووەم (موتتەصیف)ە. (موشەڕەف)یش (موشەڕڕەف)ە (تەجەلا)یش (تەجەڵلا)یە کە ڕاستییەکەشی

(تەجەللی)یە بەڵام گەلێك وشەی دیکەی وەك (تەوەڵلا، تەمەننا، تەسەللا..) خۆی لە ئەدەبی کوردی جێگیر کردووە.

لە لاپەڕە ١٤٦ بەیتی دووەمی لاپەڕەکە کە دەڵێ:

ئەحوەلی تەفرەقی نەظەر تەقوییەتی سەبەب دەکا

عاریفی حیکمەت ئاشنا لەم قصەیە ئەدەب دەکا

دەبێ (حیکمەت ئاشنا)ی تێدا بکرێتە (وەحدەت ئاشنا) چونکە کە یەك بە دوو دیتنی خێل (ئەحوەل) بەتاڵ بکرێتەوە دەبێ (وەحدەت ئاشنا)ی لێ ڕاست بکەیتەوە. لە جیلی پێش خۆمم بیستووە [وابزانم لە ساڵی ١٩٣٧ ڕەفیق ئەفەندی خادم السجادە، لە باداوەی مەلا ئەفەندی، بۆی گێڕامەوە] کە موفتی زەهاوی گوتوەتی: مەبەسی نالی لەم ئەحوەلی تەفرەقە نەظەرە من (واتە: موفتی) بووە.

بەیتی دووەم لە ئەنجوومەندا کە ئەمە دەقیەتی:

سەهم و نەصیبی ئەصلییە بەحثی گیاهـ و گوڵ نییە

تووتنە خەرجی سووتنە مۆدنە ماچی لەب دەکا

لە دیوانی نالی، شەرحی مامۆستادا، میسرەعی بەیتەکە وەها هاتووە.

سەهم و نەصیبی ئەصلییە بەختی گیاهـ و گڵ نییە

هەڵبەت (گڵ) ڕاستە نەك (گوڵ) چونکە تووتن گیایە و مۆدنە گڵە نەك گوڵە. لە خوا لێخۆشبووی، شێخ نەجمەدینی شێخ کەریمی بەرزنجی، کە خاڵی مامم و پیاوێکی موسڵمان و ئەدیب و خاوەن تەکیە بوو لە کۆیێ ئەم بەیتەی دەخوێندەوە بەسۆز و کڵپەی دەروونەوە تا ڕادەی گەرمهاتن، دەیگوت:

سەهم و نەصیبی ئەصلییە بەختی گیاهـ و گڵ نییە

من ئەمەیان کارم تێ دەکات.

لە لاپەرە ١٤٧دا (لە شکەنجەی شکەنجی زوڵفی) هەڵەیە ڕاستەکەی (لە ئەشکەنجەی شکەنجی زولفی)یە.

بەلای منەوە بەیتی پێنجەمی ئەو لاپەڕەیە کە دەڵێ:

فیدای تەشریفی ڕێگەت بێ خەراجات و خەزینەی دڵ

نیثاری خاکی بەرپێت بێ لە چاوما قەطرەیێ مابێ

له شەرحی مامۆستاشدا مصرەعی دووەمی ئەمەیە:

نیثاری تۆزێ پێت بێ گەر لە چاودا قەطرەیێ مابێ

هەردوویان شێواوییان تێدایە. مصرەعی دووەمی بەیتەکە دەبێ وەها بێ:

نیثاری خاکی بەرپێت بێ لە چاوا قەطرەیێ مابێ

لە میسرەعی یەکەم گوتی (خەزینەی دڵ) نەك (دڵم). زەوق وەها دەهێنێ (چاو)یش بەبێ ئیزافە بۆ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك بە ڕەهایی بمێنێتەوە و نەکرێتە (چاوما). لەلایەکی دیکەشەوە بێگومان نالی نووسیوەتی (خراجات و خزینەی دڵ)، لەفزی (خراجات) دەشێ (خوراجات) بخوێندرێتەوە لە (خوڕڕاج)ەوە دێت کە لە ئاکامی برین و هەڵئێشانی دڵ پەیدا دەبێ، (خزینە)ش دەلالەتی خەزنەکردنی برینی پێوەیە. شەرحەکەی مامۆستا بۆ ئەم لایەنە، عیشق و خۆشەویستی داناوە بە خەراجات و خەزینەی دڵ حەقیشیەتی بەڵام نەك لە پشتگوێخستنی خوراج و خەزنەکردنی شەرحەکەی مامۆستا بۆ ئەوە چووە کە (لە چاودا قەطرەیێ مابێ- بەیتی دەقی پەسندکراو لەلایەن خۆیەوە) ئەو (مابێ)یە دەکرێ بە (مابێ - ماء بێ) واتە (ئاو بێ) لێك بدرێتەوە باشیشی بۆ چووە.

بەیتی کۆتایی ئەم لاپەڕەیە کە نووسراوە:

لە دووریی تۆیە ئەی خورشیدی پرتەوبەخشی شەوگەردان
کە (نالی) وا لە حالاتی محاقی ماهی نەودایە

وشەی (دووریی) تێیدا هەڵەیە و واتای مەبەسی بنەڕەتیی بەیتەکەی کوشتووە، دەبێ (لە دەوری تۆیە) بێت، چونکە مانگ بەدەوری ڕۆژەوە دەکەوێتە محاق هەتا لێی دوور بێ بەرەو (بەرد) دەڕوات. من ئەم مەعنایەم لە کتێبی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی)دا بەدرێژی شی کردووەتەوە، لە شەرحەکەی مامۆستاشدا [پەراوێزی لاپەرە ٥٦١] ئیشارەتی بۆ کراوە بەڵام شەرحەکە خۆی هەر لەسەر ڕەچەی کۆنینەی واتا لێدەرەوان دەڕوات کە گۆیا نالی لە (دووری) یاردا وەك هیلالی محاقی مانگی نوێی لێ هاتووە، هەرچەند لەلایەکی دیکەوە دەشڵێ ئەم واتایەی (دەور) لەگەڵ وردەکاریی نالی پتر بەدڵدا دەچێ ئەمما.. هتد.

من لە بینینی خۆمەوە و لە زەرووڕەتی ڕاگەیاندنی بەیتەکانی ئەم غەزەلە هەر ئەوەم لە بەردەستدایە کە بڵێم غەزەلەکە تەجرەبەیەکی عەمەلیی دەمی گەنجایەتیی نالییە کە بە شەو پارێزی بۆ سەر خەوگەی یاری بردووە تا (هەناسەم زوڵفەکەی لادا...)

بەیتەکان هاواریانە، نالی وەسفی یارێکی پەری چیهرەی خەو لێکەوتووی تەنیشت خۆی دەکات. تۆ سەیری لە سیاقی بەیتەکاندا کە جارێکیان لە واتای محاقەوە و جارێکیان لە لاچوونی زوڵف بە هەناسە و جارێکیان (لە سایەی کوفری زوڵفت دڵ فەنا، فی نوری ئیمانە، مەڵێن ظولمەت خراپە وەصلی پەروانە لە شەودایە) چەند ئاشکرایە قسیدەکە (وحدە)ی هەیە! لە شەرحی مامۆستادا ئەم (یەکیەتی – وحدە)ی قەسیدە بەوەندە ئینکار دەکات کە کەس بە مەرجی نەگرتووە. بەڵێ بە مەرج نەگیراوە، بەلاّم کەسیش نەبوونی یەکیەتیی قەسیدەی بە مەرج نەگرتووە. دیوانی نالی بەشێکی بەرچاوی (وحدەی موضوع)ی تێدایە، وحدەیێکی کە شیعری کلاسیکیی ئەوان سەردەمانە بە شێوازی کات و شوێن بەخۆیەوە گرتووە. هەموو موناجاتەکانی ڕێی حەج، ئەی ساکینی ریاضی مەدینە، ئەحوەلی تەفرەق نەظەر، بەهارییەکانی، نەمردم من ئەگەر ئەم جارە، ماتەم وەکو زولفیەین سیەهـ، ئەم تاقمە مومتازە، تا فەلەك دەورەی نەدا، قوربانی تۆزی ڕێگەتم، جەنانی وەك جینان کردم بە ماوا... و هی دیکەش یەکیەتیی بابەت و داڕشتنیان تێدایە. خۆ لە مەسەلەی «مەستوورە»دا نەك وحدەیەك بگرە دە وەحدەشی تێدا کۆ بووەتەوە.

لە لاپەڕە ١٤٨ (ئاهی) غەدرێکی گەورەی لە خۆی کردووە دەڵێ:

ئەو بەیاضەی لای ملت شەعری سیاهی بێتە سەر

چ دەبوو بیگوتبایە: «ئەو بەیاضەی گەردەنت». بە ڕاستی (لای ملت) کوڵەمستێکە شەویلەی بەیتەکەی خوار کردووە.

لە بەرەودامەنی لاپەڕە ١٤٩دا وشەی (زەمزەمە) لە بەیتی حەسەن کەنۆش هاتووە، لە پەڕاوێزدا بە (مزەمزی گۆرانی) واتای لێ دراوەتەوە، شاعیرێکی کۆنی عەرەب لەبارەی ناونانی بیرە مەشوورەکەی (مەککە) بە زەمزەم ئەم بەیتەی گوتووە:

زمزمت الفرس علی زمزم

و ذاك في سالفها الأقدم

گۆیا عادەتی زەردەشتییان ئەوەیە لە دەمی نانخواردندا وردە دوعا دەخوێنن وەك مزەمز دێتە بەرگوێ، ئنجا فارسەکان زەمانێك حوکم فەرمای یەمەن و ئەو ناوە بوون ڕێگەیان کەوتووەتە مەککە و زمزەمزیان لەسەر ئەم بیرە مەشوورە کردووە، لەوەوە ناوی (زەمزەم) پەیدا بووە. بێگومان قسەکە ئەفسانەیە وەك هەزارانی دیکە.

لە جیاتی میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٥٠ کە دەڵێ:

ئەتۆ زەمم دەکەی مەدحت دەکەم من
جەزای قەولی ‌‌دروٚ با هەر دروٚ بێ
لە دەستخەتاندا دیتوومە نووسراوە:
موکافاتی دروٚ با هەر دروٚ بێ

لە سەرەتای بەیتی سێیەم (بێ زەخم) نوختەیەکی کەمە، دەبێ (بێ زەخم) بنووسرێت. زەحم فارسییە بەواتای (برین)ە لە (زام)ی هەندێ لەهجەی کوردی نزیکە.

چی لە لاپەڕە (١٥١ ، ١٥٢) لەسەر (سۆنێت) نووسراوە ، دواتریش لە لیستەی هەڵەکاندا جارێکیان ڕستەیەکی دوور و درێژمان بۆ دەخاتە نێوان دێری (١٨، ١٩)ی لاپەڕە (١٥١) و جارێکیشیان دوو دێری (١٠، ١١)ی لاپەڕە (١٥٢)مان پێ دەگۆڕێ بە دوو دێری لەوان جودا، ئا ئەم تێکەڵ پێکەڵییە و ڕێنموونییەکی لە شەرحدا بۆی کردووین کە بەسەر هیچ قاعیدەیەکەوە ناوەستێت ئەوە نەبێ کە قافیەی میسرەعی ئەم سۆنێتانە لە هەر چوارینەیەکیدا قافیەی میسرەعی یەکەم و سێیەمی هاوچوونن هەروەهاش قافیەی دووەم و چوارەمی، لەوە بەولاوە چ نرخێکی تایبەت لەو جۆرە هەڵبەستەدا خۆی نانوێنێت. گۆیا (شێخ نووری و گۆران لە ئەدەبیاتی عوسمانی نوێوە هۆنراوەی کوردییان پێ تازە کردووەتەوە) کەچی نموونەی شیعری مەلای جەزیریمان بۆ دەهێنێتەوە کە لە بابەتی سۆنێتن، مەلای جەزیریش لەو لاپەڕەیەی ١٥٢دا ساڵی مەرگی هاتووە، بەر لە ١٥٢ ساڵ وەفاتی فەرمووە کە دەچێتە پێش شەکسپیر، بێگومان مەلای جەزیریش چ ئاگای لە شیعری ڕۆژاوا ئەو سەردەمە نەبووە. لە شەرحدا – لاپەڕە ١٥١ – دەڵێ: (جۆری قافیەی شەکسپیر لە سۆنێتەکانیا بەم جۆرەیە: أب أب حء حء هو هو ح ح). گۆیا سۆنێتەکان (دابەش کراون بەسەر سێ چواریندا. کە لە هەر یەکەیانا قافیەی یەکەم و سێیەم، دووەم و چوارەم وەك یەکن، کۆتاییەکەی دوو دێری یەك قافیەییە). جارێ با بپرسم ئایا هیچ دەنگێك نەبوو دەنگی (ج) نەبێ لە نموونەی شیعری شەکسپیر ڕوونکەرەوە بێت کە دەزانین ئەم دەنگە لەو زمانانەی ناویان لەو دوو لاپەڕەیەدا هاتووە هەر پەیدا نییە؟ ئنجا بۆ بێ تاڵعی چوار جارانیش لەو نموونەیەدا دووپات بووەتەوە! بۆچی لەو ناوە (هو هو) دوو دەنگی وشەکەی بەیەکەوە نووساون خۆ دەکرا (ح ح)یش بەیەکەوە بنووسێن. ئنجا کە لە سەرووی شەرحەکەوە دەڵێ:

(له ڕووی کێشەوە ئیتالی یازده بڕگەیە، فەرەنسی دوازدە، ئینگلیزی دە ..) لەوەوە دەردەکەوێ کە تەنها جوداکەرەوەیەك هەبێ سۆنێت هەلاویرێ لە شیعری دیکە هەر ئەوەیە لە هەر چوارینەیەکیدا میسرەعی تاك ئەژماری وەکو یەکن و هی جووت ئەژماریشی وەکو یەکن، لەمەشدا شتێك نادیترێت هۆی دەمەبەشکەی خوێنەر بێت چونکە چەندین جۆری ڕازاوەی قافیەئارایی هەیە چ قیاسی لە سۆنێت ناکرێ، یەکیان لە قەسیدەیەکی - وابزانم - صفی الحلی زەمانی عەبباسییەکان بریتییە لە چەندین مەقتەعی پێنج میسرەعی: سێی بەراییان هاوقافیەن و دووی پایینیان هەریەکە قافیەکی تایبەت بە خۆی هەیە ئەمەش نموونەیەتی:

ما لعيني عشِيَتْ بالنظر

أنكرت بعدكَ ضوء القمر

واذا ما شئت فاسمع خبري

عَشِيَت عيناى من طول البكا

وبكى بعضى على بعضى معى

ئەم دوو قافیەی کۆتایی لە هەموو مەقتەعەکاندا دێنەوە وەك:

جَذَبَ الزقِّ اليه و اتكا

و سقانى أربعا فى أربع

بڕە شیعرەکەی گۆران لە لاپەڕە ١٥١دا قەرزداری ئەوە نییە لەسەر دەستووری سۆنات ڕۆیشتووە ، بەڵکو وێڕای خەیاڵی بەرز و داڕشتنی هونەرەکانە سوودی زۆری لە هەڵبەزەی تەفعیلەکانی ناو بەیتەکان وەرگرتووە کە ١١ بڕگەیین [جگە لە نیوە دێری سەرەتاکەی کە ١٢ بڕگەییە، ئەم بەحرەش وەکو هێندێکی دیکە هەڵدەگرێ بەیتەکانی ژمارەیان بەپێی تەفعیلەکان کەم و زۆر بن، تەنانەت میسرەعی سێیەم لەلایەن وەزنەوە هەڵدەگرێ لە جیاتی (ئاخۆ) بە وشەی (ئارەزۆ) کۆتایی بێت. بەیتەکانی (النهر المتجمد)ی میخائیل نەعیمە هەڵدەگرن ٢٠ بڕگەیی و ١٦ بڕگەییش بن. نیوە بەیتی یەکەمی بەهارییەکەی حاجی قادر ١٥ بڕگەیی و نیوەی دووەمی ١٤ بڕگەییە. ئەگەر (خودا)کەی کۆتایی نیوە بەیتی یەکەم بکەیتە (خوا) دەبێتە ١٤ بڕگەیی و کێشیشی دروستە] بەلام ١١ بڕگەیی بە هەڵبەزە نەك ١١ بڕگەیی وەك:

نەمردم من ئەگەر ئەم جارە بێ تۆ

هەڵبەزەی ناو بەیتەکانی گۆران بە جۆرێکی زێدە بەرچاو لە قەسیدەی (نالی)دا دەبینی کە دەڵێ:

برق البصر لەبەر بەرق و تەلەئلوئی لە ئالی

ئەم میسرەعە و هەموو غەزەلەکە دەبێ بە تەقتیعەوە بخوێندرێنەوە، بەم جۆرە:

برق البصر لە بەرق و تەلەئلوئی لە ئالی
خسف القمر لە ئیشراقی قیامەتی جەمالی
روخی تو گوڵێکە صەد بەرگ و هەزاری عاشق ئەمما
لە هەموو جەمەن دیارە بە ئوصولی نالە نالی

ئەم شێوازەی سۆنات کە هیچ فەزلێکی زیادی بەسەر بەحرەکان و شێوازەکانی دیکەدا نییە، دەدرێتەوە بە دەسەڵاتی شاعیر، خۆ هەرچی کاری دنیا هەیە بگرە لە ناڵبەندی و خەرەکرسییەوە هەتا دەگاتە ئاسمانگەردی هەمووی بەندە بە مەهارەتی ئەوانەی تێیدا خەریکن. لەلایەن بوون و نەبوونی لە کوردیدا دیتمان مەلای جەزیری چەندین سەدەیە لەم شێوازەی هۆنیوەتەوە. نموونەکەی مەولەوی خۆی بەڵگەیە لەسەر هەبوونی چونکە بێگومان مەولەوی ئاگای لە شیعری ئیتالیا و فرەنسە و بریتانیا نییە.

لەلایەن ڕێزمانەوە تێبینییەکم هەیە لە سێ وشەی دێری حەفتەم و هەشتەمی لاپەرە ١٥١ کە نووسراوە (ئیتالی، فەرەنسی، ئینگلیزی). لەلایەن (ئیتالی)یەوە: میللەتی ئیتالیا ناوێکی تایبەتییان بۆ خۆیان نییە وەك عەرەب، کورد، تورك، ئەڵمان.... هەیەتی، لە بۆیە دەبێ (ی)ی نیسبەت بخرێتە دوای ناوی وڵاتیانەوە تاکو میللەتەکە بگرێتەوە. کە بڵێین (ئیتالی) وامان ڕانواندووە کە وڵاتەکە (ئیتال)ە نەك (ئیتالیا) . بە قیاسکردن دەڵێم ئەگەر (ئیتالی) ڕاست بێ، کە ڕاست نییە، پێویستە قبووڵ بکرێ بەخەڵکی (بەغدا) بگوترێ (بەغدی) نەك (بەغدایی) .

جا ئەگەر (بەغدایی) پەسند بکەین کە ڕاست و دروستە دەبێ بڵێین (ئیتالیایی). عەرەب حەقیەتی بڵێ (ایطالی) چونکە بە خەڵکی (بصرە)ش دەڵێ (بصری)... (قاهرە – قاهری). دیارە (ئیتالی) ڕاستەوخۆ لە عەرەبییەوە بۆ سەر زیهن و زمانی نووسەر و ئاخیوەری کورد بازی داوە.

لەلایەن (فەرەنسی)یەوە: میللەتی (فەرەنسە، فەرەنسا) پێیان دەڵێن (فەرەنگ) ئیتر

شەخسی وڵاتی فەڕەنسا دەشێ پێی بگوترێ (کابرا فەرەنگە) وەك كە دەڵێی (كابرا كوردە، توركە، ئەڵمانە..) كە نیسبەت وەلای ناوی میللەت وە یا عەشیرەت درا و گوترا (كوردی، بلباسی، عەرەبی...) وشەكان بۆ زمان و نەریت و پۆشاك و خۆراك... هتد دەچنەوە.

دەبێ بڵێین زمانی (فەڕەنگی). كە لە فەرەنساوە بۆ دانیشتووی فەرەنسا برۆین دەبێ بڵێین: (فەرەنسایی) نەك (فەرەنسی). لە فەرەنسەوە (فەرەنسەیی) دێت، (فەرەنسی) لە عەرەبییەوە بۆ كوردی، بێ لزووم، هاتووە. ئینگلیزی بەواتای زمان و نەریت و داب و خۆراك... جێی خۆیەتی چونكە میللەتەكە ئینگلیزە.

لە پەڕاوێزی لاپەڕە ١٥٢، میسرەعی دووەمی چوارینەكەی پێش چوارینی هەرە دوایی برگەیەكی كەمە. دیارە (جاما دل) دەبێ (جاما لە دل) بێ چونكە قافیە و ڕەویەی دوو میسرەعەكەی یەكەم و سێیەم (بێ حالە دل، ئالە دل) هاتوون. بەمەشدا دەردەكەوێ كە ئەم مەقتەعە لە چەشنی سۆنێت نییە. لە مەقتەعی یەكەمیشدا (نەی شەكرا گەردن ژعاج) دەبێ (نەی شەككەرا...) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە دەنا كێشی تەنبەڵ و ناقوولا دەردەچێت.

لە لاپەڕە ١٥٥ وشەی (ئاكین) بە (پڕ) لێك دراوەتەوە. ڕاستتر ئەوەیە بگوترێ (ئاخن)ی كوردی هاوواتا و هاوڕیشەیەتی. وشەی (نیگارین)یش ناشێ (جوانانە، یارانە) بێت چونكی وشەكە ئاوەڵناوە ئەم دوو وشەیەش ئاوەڵكارن. دەبێ بە (نەخشین، جوان) لێك بدرێتەوە. سەرنج بگرە (نغز و دوشیزە)ش هەردوویان ئاوەڵناون. لە كوردیدا دەگوترێ (پیاوانە هاتە پێش، دزانە بۆی دەرچوو، دۆستانە دوا..) لە شیعری نالیدا (... برِو بازانە ئازانە) هاتوون. حاجی قادر (... ئازانە دەستی كردەوە)ی بەكار هێناوە. دەشێ بگوترێ (خۆراكی كوردان، شاییی دزەییانە..) و هی ئەوتۆیی چونكە لە وشەكاندا واتای كار (فعل) هەیە. ناگوترێ (بەردی شێتانە، شاخی بڵندانە، ترێی ترسنۆكانە یان شیرنانە ترشانە...) چونكە واتای كار لە بەیندا نییە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕ ١٥٦ (تا ضرب المثل همی گویند) لەنگەر دەبێ (تا بە ضرب المثل) بگوترێت.

میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەم لە لاپەڕە ١٥٨ كە دەخوێندرێتەوە:

چەند باشەم ز دوریی تو غەمگین

کێشەکەی تەنبەڵ و عەیبدارە. یا دەبێ بگوترێ (ز دوریی تو غەمین) یان (ز دورییەت غەمگین).

لێرەدا دەست لە ئەنجوومەنی ئەدیبان هەڵدەگرم مەگەر تێبینی نەبێ کە بڵێم فەیزی بەگ بەو شۆرەتی عیلم و ئەدەبیەوە چۆن ڕازی بووە لەو هەموو لەنگ و لۆرییەی کە لە دەقی نموونە بژاردەکانی شوعەرای کورد وا لە چاوان دەچەقن، بێ ئەوەی ڕاستیان بکاتەوە وەیا هەر نەبێ پەنجەیێکیان بۆ درێژ بکات یان بۆرە تەئویلێکیان بۆ بهێنێتەوە، ڕەتبوونی لیژنەش لەو هەموو هەڵەیە و هی خۆکردیش ناکەمە عوزر بۆ فەیزی بەگ چونکە هەڵەی کەس بە هی غەیر داناپۆشرێت، ئەندامانی لیژنەش تاکێکیان لەوانە نین خۆی بۆ شیعر تەرخان کردبێت.

من کە ئەمە دەڵێم لەبارەی فەیزی بەگەوە وەها دادەنێم ناوەرۆکی کتێبەکەی هەر ئەوەیە کە بەئێمە گەیشتووە نەك لە نووسینەوەدا هەڵەی تێ کەوتووە. هەزار ڕەحمەت لە گۆڕت ئەمین فەیزی بەگ.

خوێنەری بەڕێز چاوپۆشیم لە بەشێکی بەرچاوی هەڵەکان کرد لە ترسی زێدە درێژخایێنی. ئەم چەند هەڵەیە نموونەی هی دیکەن کە لێیان تێ پەڕیوەتم:

لە لاپەڕە ١١٠ ، بەیتی دووەم – لە میسرەعی دووەمدا کە نووسراوە: پڕ بە دەم بیپچڕێ هەروەك سەگی هەورامانی، دەبێ و وشەی (هەر) لە (هەروەك)دا بسڕێتەوە دەنا کێشی لەنگ دەبێ و لە شیعر دەشۆرێ.

لە لاپەڕە ١١٢بەیتی دوایینی غەزەلەکە کە دەڵێ:

هەر کەسێ عەبد و موریدی مورشیدێکە سا ئەمن

هەروەکو (هیجری) مورید و جانفیدای هاوناوی تۆم

مەبەس لە (هاوناو)ی پایینی بەیتەکە (عبدالقادری گەیلانییە) کە هاوناوە لەگەڵ ئەو (قادر – قادراغا)یەی کە (هیجری – کوردی) عاشقە جەمالی بووە.

دواین بەیتی لاپەڕە ١١٣ (ئەرخەشمە و گەر لوطفە بە هیجری نەظەرێ کە) بەم شکڵەیەوە لەنگە یا دەبێ (ئەرخەشمە و وگەر لوطفە) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە یان (ئەرخەشمەوە گەر...)

لە بەیتی شەشەمی لاپەڕە ١١٧ وشەی (دورو..) بکرێتەوە (دوڕو و..) لەبەر کێش کە

ڕاستیی وشەکەش هەر (دوڕڕ)ە.

لە لاپەڕە ١٢٣ میسرەعی دووەمی تەخمیسەکەی سالم بەسەر شیعری مەولانا خالیدەوە کە دەڵێ:

بێ قەرار و ئیضطیرا بە ساڵ و مەهـ قانونی دڵ

ئەگەر دەقاودەقی وەرگرین لە عەرەبییەوە بۆ کوردی ئەوسا (بێ قەرار و ئیضطیراب) دەبێتە (بێ قەرار و بێ شێواوی) کە دژ بەیەکترن. تومەز هەندێ وشە بەکار دێن بێ وردبوونەوە لەوەی ئاخۆ وەسفە یان ناوی واتایە وەك کە دەڵێن:

(دڵم تەسکین بوو) ئیضطیرابیش لێرەدا بە (مضطرب) هاتووە. نالی دەڵێ:

خاطرێکی خۆش و شۆخ و بێ غەم و جەمعم هەبوو

لێرەدا (جەمع) بەواتای (مەجموع) هاتووە. کورد بە تێکڕایی دەڵێ (خاترجەم - جەمع)

لە لاپەڕە ١٤٩ بەیتی پێنجەم و شەشەم وەها دانراوە کە خاوەنیان نەزانراوە:

وەك من ئاگادارم بەیتی شەشەم کە ئەمە دەقیەتی:

وەکو یەك دێتە بەر گوێی پیاوی ئەحمەق

صەفیری بولبول و ئاوازی لەقلەق!

ئا ئەم بەیتە هی سالمە.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٣١، ١٩٩٣

بژار و گوڵبژێرێك له هەندێ نووسراوی كوردی

دوای كۆتاییهێنان بە پشكنینەوە لە (ئەنجوومەنی ئەدەبیاتی ئەمین فەیزی بەگ) نیگایەكی خێرام بەبەرگی (٢٣، ٢٤)ی گۆڤاری دەستەی كوردا گێڕا: لە ئاست گوتارەكەی مامۆستا د. موتابچیدا كە لە ژێر سەرناوی (نالی شاعیری غەزەلی كوردی) بڵاو كراوەتەوە دەڵێم: هەرچەند ناو و زاراوەی لەبار بۆ هەر شتێك بێت كارێكی پەسەند و پێویستیشە مادەم تەمرەوینەوە وەیا لە خەرمان زیادكەر بێت، ڕاستییەكەی دەمێكە لە هەرای (غەزەل، قصیدە). بەپێی ژمارەی بەیت پشترێ بۆتم چونكە كورتی و درێژیی هەڵبەست پێناسە بۆ خودی شیعرەكە دانانێت؛ ئەوەی گرنگە لە ناونانی هەڵبەست بە غەزەل یان شتێكی دیكە بابەتی شیعرەكەیە ئایا حەماسەیە هەجوە، ئەڤینە، وەسفە، مەدحە. ناشێ پێنج بەیت لە (صرف و نحو) غەزەل بێت و پازدە بەیت لە تەعلیماتی شیردۆشین قەسیدە بێت. من گلەییم لە مامۆستا موتابچی نییە لەوەدا كە زاراوێكی ئەدەبی ڕوون دەكاتەوە، زۆریشی لێ منەتبارم كە تێمان دەگەیەنێ غەزەل لە پێشەكیی قەسیدەی درێژەوە هاتووە كە هەر جارە شاعیر بەدەربڕینی سۆزی دەروونی خۆی لە چەند بەیتێكدا سەرەتای هەڵبەستی داڕشتووە. من حەزم دەكرد مامۆستا موتابچی ڕەخنەی نارەزامەندانە لەو زاراوانە بگرتایە كە هیچ شتێك ڕوون ناكەنەوە، نە لە بابەت و نە لە دانەریان و نە لە كات و شوێنی بەوەلەدبوونیان و نەیارمەتیدەرن لە شیتەڵكردنی واتایان. ئاخۆ ئەگەر قەسیدەیەكی پەنجا بەیتی تەنها حەفت بەیتی لە بیران مایەوە و ناومان نا غەزەل یان وشەیەكی دیكەمان لێ كردە پێناسە، ئاخۆ بەوەدا دەستمان لەم بنچكی لێرەواری شیعر و ئەدەب گیر دەبێ؟ دەمویست مامۆستای هێژا و ئازیز بەدەنگ بێ لە غەزەلەكەی (كوردی) كە لە دامەنی لاپەڕە (٣٠)ی گۆڤارەكەدا نووسراوە و بەیت و نیوێكی پەڕیوەتەوە سەرەتای لاپەڕە ٣١، بەدەنگ بێ لەوەدا كە دوو بەیتی سەرەتای غەزەلە چوار بەیتییەكە ڕەویەیان (التزام)ی تێدایە و هاوچوونن، ڕەویەی دوو بەیتەكەی دیكەش هیچ كامێكیان لە یەكتر ناچن كە دیاردەیەكە جاران شاعیری پێ موفلیس دەبوو. ئەمە غەزەلەكەیە:

ڕەنگی گوڵ گیانا وەكو ڕوخسارت ڕەنگین نییە

شەككەری میسری وەكو گوفتارەكەت شیرین نییە

ئەهلی چین نەققاشی چاکن خۆ بەلاّن تەسویری تۆ
نەقشی خامەی کردگارە کاری وەستای چین نییە

من کە کوشتەی تیغی عیشقم ڕۆژی دیوانی خودا
بۆچی شاهید بێنم ئاخر کفنەکەم خوێناوییە

من کە ڕیسوا بووم و تەپڵی عاشقیم لیّ دا ئیتر
کوردی ئەز پەروام سەر و ئیمان و گیان و دڵ نییە

دەتوانم سوێند لەسەر هەندێك بخۆم کە میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەم ئەمەیە:

بۆچی شاهید بێنم ئاخر کفنەکەم خوێنین نییە؟

مومکینیشە وشەی (ئاخر) لە (ئاخۆ)وە گۆڕابێت کە بۆ پرسیارە.

میسرەعی دووەمی بەیتی چوارەمیش بێگومان ئەمەیە:

کوردی ئەز پەروام سەر و ئیمان و گیان و دین نییە

جا ئەگەر بەرهەڵستی لەوەدا هەبێت کە (ئیمان و دین) یەك شتن خۆ (سەر و گیان)یش یەك شتن. بەیتی دووەمی غەزەلەکەش بەناچاری و بیّ خۆماندووکردن بەیتێکی نالیمان بەبیردا دێنێتەوە کە دەڵیّ:

مانی نییەتی قووەتی تەسویری برۆی تۆ
ئەم قەوسە بەدەستی موتەنەفیس نەکشاوە

شاعیری دیکەش زۆرن ئەم وێنەیان لە هەڵبەستدا کێشاوە ئیتر هەریەکەیان بەپێی دەسەلاّتی خۆی بەرز و نزم بووە.

حەزم دەکرد مامۆستای هێژا لە غەزەلەکەی مەلای جزیری واتای نیوەی دووەمی بەیتی پێنجەمی ڕوون کردبایەوە کە دەڵیّ:

یا من رأی خلی فهلی یشبی بشیء قامتا

وشەی (یشبی) لە چییەوە هاتووە؟ لە (یُشبِە)وەیە؟ یان لە (یُشَبَّە)وە؟ چ دەبوو ئەگەر (یشبە) مابایەوە بیّ بزواندنی حەرفی کۆتاییی فیعلەکە هەروەك پێشتر لە میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەمدا کردی؟

هل فی ید المفتون شیء ام کیف یصنع یافتی؟

مامۆستا موتابچی و هەموو نووسەرانی سلێمانی بمبەخشن کە دەڵێم بەکارهێنانی (تیادا) وەك لە دێری٢٣ی لاپەڕە ٣٣دا نووسراوە دەبوو (تیا) بنووسرێت چونکە (تیا) خۆی کورتەی (تێدا)یە، بەو پێیە (تیادا) بریتییە لە (تێدادا) کە شتێکە پشت لە هەموو دەستوورێکی ئاخاوتنە. ئینجا ئەگەر نووسەری سلێمانی رێی ناجایەز بۆ خۆی بەرەوا بزانێ بابای دەشتی هەولێر و دانیشتوانی دێیەکانی نێوان هەولێر و کۆیەش دەبێ لێیان بسەلمێندرێ بڵێن (الـعـەمدولیللاهـی رەبیی لحالـەمین). دوای هەشت دێری بەرەوژێرتر دەبینین نووسراوە (حافز غەزەلەکانی تیایدا هەیە.) کە دەبوو بگوترێ (تێیاندا هەیە.) چونکە راناوەکە دەچێتەوە بۆ (غەزەلەکان) بەڵام وا دیارە زاڵبوونی (تیادا) بەسەر هۆشی ونی ئاخێوەردا خۆی رەپێش دەیەخێت و رواڵەتێکی نەقشبەستووی نادروست دەبێتە کلێشەی ناسازی مەبەستێکی رەوان. (تێیاندا، تێتاندا، تێماندا، تێیدا، تێتدا، تێمدا) کوردییەکی رەسەنن ناشێ ببن بە(تیایان، تیایاندا... تیاما. تیاتادا.. هتد) نالی هەردوو شێوەی (تیا، تێدا)ی بە لەباری بەکار هێناون:

١- یەعنی ریاضی رەوضەکە تێدا بەچەند دەمێ.

٢- هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا.

ئێمە دەزانین، یان دەبێ بزانین، پریپۆزیشنی (لە) کە دەبێتە پێشگری کار (فعل) بەپێی داخوازی هەڵکەوت دەبێتە (لێ، تێ). دەڵێین:

١- عەیب لە من مەگرە.

عەیبم لێ مەگرە.

٢- بەرد لە من مەگرە.

بەردم تێ مەگرە.

دەبێ بڵێم شێوە ئاخاوتنی موکریانی کە بەشێك لە عەشیرەتەکانی دیوی کوردستانی عێراقیش پێڕەوییان لێ دەکەن دوو پریپۆزیشنی جودایان هەیە: (لە، دە) هەریەکەیان بەکارهێنانی تایبەت بەخۆی هەیە. مامۆستا ئەحمەدی قازی لە دەمەتەقە بەدەوری (لە، دە)دا ئەم نموونەیەی هێنابووەوە: (گوێزەکە لە دارەکە کەوتە خوارەوە و دەحەوزەکە کەوت.) لەسەر حەقیش بوو، بەڵام ئێمەش ناچارین بەبەشی خۆمان رازی بین هەرچەند لەم مەسەلەیەدا کورت دێنین، ناچارییەکەش لەوەوە دێت کە فێرین بۆ هەردوو حاڵەت هەر (لە) بەکار بهێنین و بەزەحمەتێکی زەحمەت بەڵەدی

شوێنی (دە) دەبین. نالی کە دەڵێ:

لە دڵدا ئاتەشی عیشقت بڵێسەی میسلی تەندوورە

ئەگەر بەشێوە ئاخاوتنی موکریانی دووابایە دەیگوت (دەدڵدا). کە دەڵێین (لە منەوە بۆ تۆ – لە ڕانیەڕا تا دەربەند) موکریانیش هەروەها دەڵێن و بەدڵیاندا نایەت بڵێن (دەبنەوە بۆ تۆ – دەڕانیەڕا تا دەربەند) چونکە (دە) بۆ حاڵەتی سکون، بێ جووڵەیی بەکار دێت. ئەگەر (لە، دە) بەفارسی بگرین (لە) بەواتای (ز، أز) دێت و (دە)ش بەواتای (در) دێت. کرمانجیی سەروو (ژ) لە جێی (ز، أز) بەکار دەیهێنێت. کێشەی پریپۆزیشنی (لە) هەر خۆیەتی، بە جۆرێك لە جۆرەکانی، بەدەوری پریپۆزیشنی (بە)شدا قوت دەبێتەوە: ئەم (بە)یەش لە حاڵەتی پێشگریدا دەبێتە (پێ):

١- چراکە بەئاگرکە.

چراکە پێ کە.

٢- بەخەڵق ڕاگەیاندن.

پێ ڕاگەیاندن.

٣- بەشاردا تێپەڕین.

پێدا تێپەڕین.

من لێرە موناقەشەی ئەو لایەنە ناکەم ئایا لە هەموو حاڵاندا (پێ) دەبێتە پێشگر یان وەها دەبێ هەر بەپریپۆزیشنی بمێنێتەوە وەك:

١- بەدارام گوت.

پێم گوت (پێگوتن)

٢- بەدارام سەلماند

پێم سەلماند (پێسەلماندن)

مەبەست لێرەدا جیرانەتیی (پێدا، پیادا، پیا) لەگەڵ (تێدا، تیادا، تیا)یە کەوا هەمان گرفتی بەکارهێنان لە هەردوویاندا هەیە. دەبێ دان بەوەدا بهێنین کە (پێدا) دەستوورییە، هەر لەم دەستووری بوونەیەوە دەشێ بەپێی لەهجەی ناوچەیی بگوترێ (پیا). ئەمما (پیادا، پیایا) ببڕای ببڕای جایەز نییە.

لە نموونەی ڕەوابوون و نەبوونی زاری ناوچەییەوە ئەم نموونەیە دەهێنمەوە: وشەی جنێو لە (دژنێو)ەوە هاتووە کە تا ئێستاکەش لە بەشێکی وڵاتی مەرگە و دەوروبەری ئەو ناوەدا دەڵێن (دژنێو). فەقێ مستەفایەکی حەبەی ئامان هەبوو کە لەو ساڵانەی پاش ١٩٦٠ بەخۆڕایی و بەزوڵم لە دەست بۆرەپیاوی کرمانج کوژرا هەتا مردنی هەر (دژنێو)ی بەکار هێنا. جنێو، بەلای ڕای منەوە، دەسکارییەکی ڕەوای لە (دژنێو) کردووە چونکە ڕیزی دەنگەکانی تێك نەداوە. بەڵام کە (جنێو) دەبێتە (جوێن، جوون) کارەکە دەکەوێتە سنووری هەڵەوە. (بەعەقڵ) دەکرێتە (باقڵ) هەم ڕەوایە و هەم ئێسك سووك. بێگومان دەوری ڕابەرێکی وەکو مامۆستا موتابچی هەر لەوەندەدا ناوەستێ کە داوەتی نووسەرانی کورد بکات بۆ گرتنەبەری یەك ڕێگای تەعبیری ئەدەبی بۆ پێکهێنانی زمانی یەکگرتوو: دەبێ پشتگیری بکات لە وشە و تەعبیری ڕاست و ڕەوان، لەو بوارەشدا دەسەڵاتێکی سەلمێنراوی هەیە بۆ دۆزینەوەی بابەتی ڕەسەن لە چاو کەسانی تر کە هێندەی ئەو شارەزای درەختی گرووپە زمانێك نین کە زمانی کوردی یەکێکە لە شا لکەکانی.

لە میسرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی غەزەلەکەی نالی، لاپەڕە ٣٤، (گەمەست) هاتووە دیارە هەڵەی چاپە دەبێ (گەرمەست) بنووسرێت. لە ئاست وشەی (سلوك، سولووك) کە بە واتای مریدی تەریقەت خۆ دەنوێنێ تێبینیم لەوەدا هەیە کە وشەکە بەپێی ڕووالەت (تەریقەت) بەدەستەوە دەدات نەك (مرید). لە شەرحی دیوانی (نالی)ی مامۆستای بیارەییشدا (سولووك) بە(سالیك، مرید) لێك دراوەتەوە. ئەمە دەقی بەیتەکەی دووەمی ئەو غەزەلەیە:

کوشتەی نیگاهی دیدەتە گەر مەست ئەگەر خەراب
بەستەی کەمەندی زوڵفتە گەر شێخ ئەگەر سولووك

بەزاهیر وشەکە دەبێ (سەلووك) بێت وەکو (غفور، شکور، لجوج). کە هەمووی سیفەتە لە ڕێژەی (صیغة المبالغة) نەك ناوی واتا. بەداخەوە قامووسم لا نییە بۆ وشەکە و واتای بگەڕێم، چی دەیڵێم لێکدانەوەی ڕووالەتی وشەکانە.

بەیتی نۆیەمی غەزەلەکە، چ ئەوەی لە شەرحی مامۆستا بیارەییدایە و چ ئەوەی لەم گوتارەی مامۆستا موتابچیدا هاتووە کە وا دەزانم ڕاگوێزراوە لەو شەرحەوە، دوو تێبینی هەڵدەگرێت، ئەمەش دەقی بەیتەکەی هەردوو سەرچاوە:

ڕاپێڵ و تار و پۆیی کولووی بەفرە ئابشار
با بای دەدات و ماسیی پێدا دێ وەك مەکووك

تێبینیی یەکەم ئەوەیە کە وشەی (پێدا) کێشی میسرەعەکە تەنبەڵ دەکات دەبێ (پیا) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە. تێبینیی دووەم ئەوەیە کە میسرەعەکە لەم دەقەدا بۆتە سێزدە بڕگەیی کەچی سەرلەبەری غەزەلەکە چواردە بڕگەییە، دەبێ بەم جۆرە ڕاست بکرێتەوە:

بابای دەدات و ماسیی پیا دێ وەکو مەکووك

من بۆ ئەوەش دەچم کە وشەی (پۆ) بەئەسڵ لەلایەن نالییەوە (پۆد) نووسرابێت چونکە لە چەندین شیعری نالی و سالم و شوعەرای ئەو سەردەمەدا دەقی گەلێك وشە لە فارسییەوە هاتووە، هەر لەم دەقەشدا وشەی (تار)ی فارسی هاتووە لە جیاتی (تان)ی کوردی. واش دەزانم دەبێ (ڕاپێڵی تار و پۆد) بێت، چونکە مەبەست ئەوەیە کە کولووی بەفر ڕاپێڵی تان و پۆی ئابشارە، ناشێ ڕاپێڵەکە جودا بێ لە تان و پۆ کە هەر خۆی تان و پۆکەیە ئیتر چۆن (واوی عطف) جێی لەوێدا دەبێتەوە. لە نموونەدا دەڵێم کە مەبەستت بوو بڵێی (دەستی چەپ و ڕاستم) ڕێت نییە (واوی عطف) بخەیتە جێگەی (ی)ی اضافە و بڵێی (دەست و چەپ و ڕاستم) چونکە دەستەکە خۆی چەپ و ڕاستەکەیە.

لە گوتارەکەی د. عەبدوڕەحمانی حاجی مەلا مارفدا ڕوونکردنەوەی پسپۆڕانەی بەنرخ هەیە بەکەڵکی هەموو کەسێك دێت لەگەڵ زمان و ڕێزماندا خەریك بێت، بەڵام لە گۆشەیەکی بەرتەسکەوە ڕێم هەیە بۆچوونێکی خۆ کە ئەگەر لە زانینی ڕەسمیشەوە نەبێ هی تێوەڕامان و لێکدانەوەی بیندرێژەوە بخەمە ڕوو.

لە پێشەوە دەبێ بڵێم گوتارەکە لە ڕوانگەی زمانەوان و بیریارە ڕووسەکانەوە سەرنج لە زمان و ڕێزمان و بەشەکانی دەگرێ. سەیرێکی لیستەی سەرچاوەکانی بکەیت دەبینیت پتر لە سەدی نەوەدیان ڕووسین کە لەمەدا چ عەیبێك پەیدا نابێ بەڵام لەوانەیە تێڕوانینی هەر بابەتێك بێت لە وڵاتێکی وەکو ڕووسیادا کە ئایدیۆلۆجیای سیاسیی فەرمانڕەوا بووە بەسەر هەرچی بەرهەمێکی مادی و مەعنەوییە، بکێشێتەوە بۆ ئاکامی ناسان وەیا تەنك وەیا بڕشت کە جۆرێکی ڕەنگدانەوەی سیاسەتە لە بابەتدا. لە نموونەدا دەڵێم پەڕاوێزی ژمارە ٢٤ لە بەرەو کۆتاییی لاپەڕە ٨٧ی گۆڤارەکەدا

ڕووبەڕووی ئەم بیروڕایەمان دەکات: (پێویستی لێکۆڵینەوەی مێژووی پێشکەوتنی زمان ئەو هەڵوێستە بەناوبانگەی ف. ئێنگلیز دیاری دەکا کە وتوویە: «کەرەستە و قاڵبی زمانی زگماك تەنیا بەئاگاداری و وردبوونەوە لە پەیدابوونی و پێشکەوتنی لەسەرەخۆی پلە بەپلەی، ڕوون و ئاشکرا دەبێ. ئەگەر گرینگی بەوە نەدرێ، ئەوە ناتوانرێ قاڵبە مردەکانی ئەو زمانە و زمانە مردوو و زیندووەکانی هاوڕەگەزی بزانرێ». ئەم قسەیەی ئێنگلیز ئەگەر لە سایەی پایەی بەرزی سیاسیی خۆیەوە نەبێت بەدیهییەکی سادەیە هی ئەوە نییە بێتە ناو کتێبانەوە، ئینجا چەند چەوتی و هەڵەشی تێدایە یەکجارەکی لە زانستی زمانی دادەبڕێت، یەك لەو هەڵانە ئەوەیە کەوا هیچ زمانێکی زگماك نییە (پەیدابوونی) زانرا بێ هەتا وردبوونەوەی تێدا بکرێت. دەشیا بڵێ وردبوونەوە (لە پێشکەوتنی) بکرێ ئەویش بەمەرجێك شکڵی کۆنینەی بەنووسین پارێزرابێت، خۆ دنیا ڕاست بێتەوە ناتوانێ (ورد بێتەوە) وەیا (ئاگادار بێ) لە زمانێکی کە بەر لە ٢٠ هەزار ساڵ قسەی پێ کراوە. هەڵەی دووەمی کە بریتییە لە ناتەواوی، ئەوەیە کە ئێنگلیز بەبیری نەهاتووە حیساب بۆ تاو و تەئیسری زمانی بێگانە لە (زمانی زگماك... و هاوڕەگەزانی) بکات. تۆ بێنە زمانی فارسی پاك بکەوە لە وشەی عەرەبی کە بەئانقەست دەکرێتە ئارایشتی زمانی ئەدەبی یەکگرتووی فارسی، چی ئەوتۆی لێ نامێنێتەوە بەکەڵکی ئاخاوتن بێت. ئەوەی پێی دەگوترێ زمانی (هزڤارش) سەرلەبەری وشەی ئارامییە کە دەترنجایە کلێشەی پەهلەوییەوە بەڵام لە خوێندنەوەدا بەدیلە پەهلەوییەکە بەکار دەهات و واش دەبوو وشەی پەهلەوی ئیعرابی ئارامیی پێوە دەلکا. زمانی کوردی بکەیتە نموونە دەبینیت لە ڕێی ئاینی ئیسلامەوە زۆربەی زاراوە وشەیە سەر بەئاین و مامڵەتی شەرعی عەرەبییە، بەشێکیشی میراتی عوسمانلییانە و هێندێکی بەمێوانەتی لە فارسییەوە هاتووە و گەلێك وشەی ئەورووپایشی تێ کەوتووە، هی مەغۆلیشی تێدایە. ڕاستیی مەسەلە لێرەدا ئەوەیە، بەدرێژاییی ڕۆژگار زمانە دراوسێکان نەك هەر وشە، بگرە تەعبیریشیان لێکتر خواستووەتەوە تاکو ئەگەر گۆڕان و شێوانیان بەسەردا هاتبێت ناتوانرێ ڕاست بکرێنەوە مەگەر هانا ببرێتە بەر ئەو زمانەی لێوەی کەوتوونەتەوە: ئینجا ئەگەر بگوترێ ئەو هێندە وشە و تەعبیرانەی لە زمانێکی بێگانەوە هاتوون لە چاو وشەی ڕەسەن وشەی (هاوڕەگەز) ئەوەندە کەمن نرخی ڕایەکەی ئێنگلیزی پێ ناشکێ، لە وەڵامدا دەگوترێ هەر نەبێ بایی ئەم کەمبوونە کەلەبەر لە ڕایەکەی ئینگلیزدا هەیە

سەرەڕای ئەوەی کەوا چی گوتووەتی ئەگەر لێشی بێدەنگ بایە زانستی زمان زەرەری نەدەکرد، وەك ئەوەی کە من یان تۆ بڵێین و نەڵێین لەخۆوە ئاشکرایە کەسێکی شارەزای زانستی زمان نەبێت و سەرنجی قووڵی لە بابەتەکانی نەگرتبێت سەرکەوتوو نابێ لە بۆچوون و بیروڕاکانی سەر بەزمانەوانی، چونکە ئەم قسەیەش وەك هینەکەی ئێنگلیز لە ڕادەی بەدیهییەدا و چ ڕێنموونییەکی تێدا نییە و بەئاسانی دەتوانین لێشی زیاد بکەین و بڵێین: زمانەوان هەتا پتر شارەزای زمانە هاوڕەگەزەکان و لێك جوداکان بێت باشتر بۆی دەلوێ بیرگێری لە تان و پۆی (زمان) بکات. لە پەندی فەلاحاندا قسەیەکی نەستەق هەیە دەڵێ کابرایەك خۆی کردبووە پسپۆری خەرمان هەڵگرتن و دەغڵ داگرتن، پاڵی لێ دابووەوە و دەیگوت: گەنم لەسەر گەنم ڕۆ بکەن و جۆش لەسەر جۆ.. ماڵیئاوابێ بۆ ئەو ئەقڵەی کە ئەگەر لە کاریشی نەهێنابایە گەنم و جۆ جێگەی لەباری خۆی دەدۆزییەوە.

ئەم گرنگییەی بۆ ڕایەکەی ئێنگلیز ڕەوا دیتراوە لە گەلێك حاڵ و باردا بۆ غەیری ئەو و لە مەیدانی زۆر گرنگدا ڕەوا دیتراوە کەوا نەك هەروەك ئێنگلیز بێ لزووم بووە بگرە هەتا بڵێی زەرەربەخش و وێرانکاریش بووە، ڕەنگە لەباری پێچەوانەدا ڕایەکی زێدە ڕووناکی بابایەکی بۆرەپیاو کەس ئاوڕی لێ نەداتەوە. حەمدی دەڵێ:

بازاڕی دەهرە قیمەتی ئەشیا بەجێگەیە
مێشێ بگاتە ڕوویی نیگار هەر لە خاڵ ئەچێ

چ گومانم لەوەدا نییە لە نووسینەکانی د. ئاورەحماندا بیروڕای ئەوتۆ هەیە چەندین ئەوەندەی ڕایەکەی ئێنگلز و ئەو ڕایانەی بەسەرچاوەی داناون وردپێوتر و نیشانە پێکاوترن، مەبەستیشم لە تێکڕای نووسینەکانییەتی بەتایبەتی ئەوانەی زادەی فکری خۆیەتی. ئایا چەند لەو جۆرە ڕایانەی دەکرێن بەدروشم؟ کەچی شێخی تەریقەت قرقێنە دەهێنێتەوە سەڵەواتی لێ دەکێشن، لێی موبارەك بێ.

ئەو گۆشە بەرتەسکەی کە گوتم ڕێم دەدا بۆچوونێکی خۆمی تێدا دەرببڕم مەنعم ناکات لەوەی بەپێی پێویست لە تاکە مەسەلەی ناو گوتارەکە بکۆڵمەوە. یەك لەوانە سەرناوی گوتارەکەیە کە لە (بنەما سەرەکییەکانی زمان) هاتووە. بەلای منەوە پەڕاوێزی (زمان) لێك دەکێشرێتەوە پتر لە داخوازییەکانی (ڕێزمان) هەر نەبێ لەبەر تیشکی ئەو ڕاستییە زلەی کە زمان دایکی ڕێزمانە: ڕۆژگارێك کە مرۆ دوای پشکووتنی

هۆشی دەستی کرد بەگرۆگاڵی ئاخاوتنی سەرەتایی لە تاکە وشە بەولاوە وجوودی نەبووە. کەس نازانێ چەندین ساڵەهای برد هەتا (کار –فعل) پەیدا بوو، ئینجا کاتەکانی کار، ئینجا گەردانی... زمان تەرجومانی هۆشە، تا بتوانێ لە ڕێی ئاخاوتنەوە (کە دەکا ڕستەی خاوەن واتا) تەعبیر لەو وێنە و نیازانە دەداتەوە کە بەهۆشدا تێ دەپەڕن. وا دەبێ (وشە)ی قامووسی واز لێ دەهێنیت بۆ وشەی دەرەوەی قامووس و ڕێزمان وەك کە (پشە، ختە) بەکار دەهێنێت بۆ بانگهێشتن و دەرکردنی پشیلە کە هەردووکیان دەنووسرێن، واتای کاری فەرمانیشیان تێدایە بەڵام وشەی ڕێزمانی نین کە گەردان بکرێت، جا ئەگەر لە قامووساندا نووسراون بەوەدا نابنە وشەی ڕێزمانی چونکە قسەی وشەکان لەگەڵ مرۆڤ نییە، ڕووی لە زیندەوەرە. لەم بابەتە دەنگدان و بانگهێشتنی زیندەوەر دەنگی وەها هەیە نووسینیش هەڵناگرێت وەك کە مەیتەر یان شوان و گاوان لە ئاژەڵەکان ڕادەخوڕن یان بۆ ئالیك بانگهێشتنیان دەکەن. نموونەیەکی مناسبی ئەم جێگەیە لە نووسینەکەی د. ئاورەحمان دەهێنمەوە کە لە بەرەو کۆتاییی لاپەڕە ۷۸دا (ئازاد هات.) و (ازاد هات؟) دەبینین: نیشانەی پرسیاری شکڵی دووەمی ڕستەکە خۆی لە خۆیدا پێوەندیی بەڕێزمانەوە نییە، ڕستەکانیش لەلایەن پێکهاتنەوە یەك شتن و ڕێزمان هیچی پێ ناکرێ لە خودی ڕستەکاندا بنەما بدۆزێتەوە بۆ لێکتر جوداکردنەوەیان کەوا (ئازاد هات) ڕستەیەکی خەبەرییەو (ئازاد هات؟)یش ئینشائییە، کەچی (زمان) توانیوەتی بەجۆری گۆڕینی ئاهەنگی دەنگ بۆ سەرباری پرسیار جارێکیان ڕستەکە بکاتە خەبەری و جارێکیان بیکاتە ئینشائی. ئەو جۆرە جوداوازیی ئاهەنگیش لە خەبەرەوە بۆ پرسیار لەوانە نییە بنووسرێت چونکە مۆرفێمەکان لە هەردوو حاڵەتدا یەك شتن. لە پرسیار واز بهێنە و وەرە سەر حاڵەتی لۆمەکردن وەیا شکاندنەوە وەیا هەڕەشە وەیا گلەیی دەبینی لە تەنها وشەی ناوی (ئازاد)دا هەر جارە ئاهەنگێك پەیدایە لەگەڵ مەبەستەکە خزم بێت، ئا لەمانەشدا ڕێزمان هیچی پێ ناکرێت مەگەر بەنیشانەدانان وەك نیشانەی سەر ڕێویانان کە هەریەکە بێ ئاخاوتن واتایەك ڕادەگەیەنێ وەك: (تێ پەڕە – بووەستە – یەواش کە – بەچەپدا...). لە نموونەدا دەڵێم کە ویستت (ئازاد هات؟) بخەیتە بەر حوکمی ڕێزمانەوە وشەیەکی بچووکی سەر بەپرسیاری بخەرە پێشەوە و بڵێ (ئەرێ ئازاد هات؟ ئایا ئازاد هات؟) هەروەهاش بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو مەبەستە جودایانەی وەك لۆمە و هەڕەشە، دەشێ هێندی لەوان بەخستنەسەری زیادییەك ببنە ڕێزمانی،

هێندێکیشیان هیچی لەگەڵدا ناکرێت مەگەر ئاهەنگی دەربڕینی، کە سەر بەزمانە نەك ڕێزمان. بەیتێکی سەرلەبەری صۆفیگەریی مەولانا جەلالی ڕۆمی لە دیوانەکەی ناودار بە(شەمسی تەبریزی) ئەمەیە:

تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەنەن

تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەناها یاهو

ئەم وشە بێ واتایانەی قامووسی، وڕێنەی بەنگکێش نییە، بگرە قسەی ساروسڕی عادەتیش نییە کە مرۆی سادە تێکی هەڵدەشێلێت: لە ڕووی قیاسەوە وەك شیعری ڕەها و تابلۆی سووریالییە کە ژان و ژوواری ناخی دەروون بەوەسیلەیەکی تەعبیری ئەوتۆ وەدەر دەنێ ئاخاوتن و فرچەگێڕی ئاسایی دەروەستی نایەت. (تەنەنەنتەن) بەر دەستووری ڕێزمان ناکەوێت کەچی لە جغزی زماندایە و بەمۆرفێمی عادەتی ڕۆنراوە.

پاش لێبوونەوە لە (ئازاد هات..) لە سەرەتای لاپەڕە ٧٩ بیروڕایەکی ف.م. بیریزین، ب.ن گۆڵۆڤین کە ژمارەی ٢ ی پەڕاوێزی دراوەتێ بەم جۆرە هاتووە: (بەم شێوەیە ماکی ڕێزمانی، کە وەسیلەی دەربڕینە، بەتاکە تاکەی وشەوە بەند نییە، بەڵکو بەماکی وشەوە: مۆرفێم و ئەو ئامرازانەی لە ڕووی ئەرکەوە لێیەوە نێزیکن و هەروەها ئاواز و شێوەی ڕیزکردنی وشەکانەوە بەندە).

ڕاستییەکەی من ناتوانم یەك هەنگاو لەگەڵ ئەم ڕایەدا بڕۆم نەك هەر لێڵی و تەماوییبوونی واتای سەرلەبەری ڕایەکە کە نازانم بەسەر چییەوە کورك دەبێت. کەی (وەسیلەی دەربڕین) ڕێزمان بووە؟ ئەدی (زمان) وەسیلەی چییە؟ڕێزمان دەستووراتی ڕوونکردنەوەی تان و پۆی زمانە، خزمەتکاری زمانە، سێبەری زمانە. ڕێزمان هەبێت و نەبێت زمان لە کاردا دەبێت خۆ لە سەدی نەوەد و پێنجی ئاخێوەری جیهان نازانێ ڕێزمان چییە، قوتابیی قوتابخانەکانیش بەزۆری لە ئەزموونیدا دەکەون، زاناکانی زمانیش لەگەڵ یەکتردا نەگونجانیان زۆرە. ئەم باسەش زۆری بەبەرەوە هەیە، لێی دەترازێم بۆ تێبینییەکی دیکە لەوەدا کە دەڵێ ماکی ڕێزمانی بەتاکە وشەوە بەند نییە بەڵکو بەماکی وشەوە... کە مۆرفیم و... ئامراز و... ئاواز و... شێوەی ڕیزکردنی وشەکانەوە بەندە. چەند سەیر و سەمەرەیە کە لە سەرەتای وتاردا وشەی زمان و پێکهاتنی ڕێزمانی دوو بنەمای سەرەکیی زمان بن، لەم ڕایەی بیریزین و گۆڵۆڤینیشدا وشە جێ چۆڵ دەکات بۆ مۆرفیمەکانی ئەو ئامرازانەی لێیەوە نزیکن و بۆ ئاواز و

شێوەی ڕیزکردنی وشەکان... مۆرفیم دەشێ بەسەربەخۆیی باس بکرێت کاتێك لە فۆنۆلۆجی و فۆنەتیك بدوێین بەڵام کەی بەبیری کەسدا هاتووە کاری (هات) پێوەندیی بە (ماکی ڕێزمان)ەوە نەبێ ئەمما هەر کاتێك لەو سی مۆرفیمە یەکسەر بەڕێزمانەوە بەند بێت. ئینجا کە باسی (ئاواز) بەقاچاغ دێنێتە ناو لێکۆڵینەوەوە بەبیریدا نەهاتووە کە قسە لە (ڕێزمان)ە نەك (زمان) یاخود باشتر ئەوەیە بڵێین فەرقی بەوە نەکردووە زمان و ڕێزمان یەك شت نین هەروەك جوغرافیای کوردستان و وڵاتی کوردستان یەك شت نین... کە دەشڵێ (شێوەی ڕیزکردنی وشەکان..) لەوەی تێپەڕ نەکردووە کە بڵێ (شێوەی ڕیزکردنی هەنجیرەکان و سەبەتەکان و نازانم چییەکان) چونکە لە زمان و ڕێزماندا تێکبەستنی وشە و ڕستە بەهەر هۆیەك بێت، بایەخدارە نەك ڕیزکردنیان. دە هەزار وشە لە قامووسدا ڕیز دەبن یەك ڕستەی ئاوێتی لەو ڕیزکردنەدا پەیدا نابێ.. لەمانەش بترازێین نەدەبوو (ئامراز) بخاتە تای ئەم سێ مادە کەم بایەخەی (مۆرفێم، ئاواز، شێوەی ڕیزکردن)ەوە مادەم قسە لە زمان و ڕێزمان بێت.

سەیرێکی چەند دێری خوارەوەتر بکەن لەو لاپەڕەیەدا کە بیروڕای د. ئاوڕەحمانە دەبینن تا چ ڕادەیەك قووڵترە لەو تەنکاوەی دوو زمانەوانە ڕووسەکە. لە دێری نۆیەمی قسەکانی د. ئاوڕەحماندا کۆتایی ڕستەیەك هەیە کە ئەمە دەقی ڕستەکەیە: «ڕستەش لە وشە پێك دێت، کە بەپێی یاسای ڕێزمانی پێکەوە دەبەسترێن». چەند ئوستادانە گوتی: «پێکەوە دەبەسترێن»!! هەر دوای ئەمەش دەڵێ «وشەی پچرپچڕ کە خاسیەت و پێوەندیی ڕێزمانە بەیەکەوەی نەبەستبن، ناتوانن بیرێك دەرببڕن) ئا ئەم ڕایەش سەرلەنوێ بەبوارێکی تازەدا بەرەو تەئکیدی (تێك بەستن)ەوە دەڕوات نەك ڕیزکردن. بەداخەوە نازانم ئەو نووسینەی لە دێری پێنج هەتا دێری بیستی لاپەڕە ٧٩ی گرتووەتەوە چەندیان بیروڕای د. ئاوڕەحمانە و چەندیشیان هی پ. ئا. بۆداگۆڤە کە پەراوێزی ژمارە ٣ لە کۆتایی دێری بیستەمدا ئیشارەتی بۆ دەکات، ئەوەندە هەیە هەتا بەرەو دامەنی دێرەکان دەبیتەوە تووشی بۆچوونی سەراوی دەبیت. دوای ئەو نموونەیە لە بیروڕای د. ئاوڕەحمانم خواستەوە ئاڵۆزبلۆزی دەست پێ دەکات تا دەگەینە ئەم بۆچوونە سەرەوبنە کە دەڵێ: «پێکهاتنی ڕێزمانی خاسیەتێکی هەرە گرینگی زمانە وە بەبێ ئەو زمان پێك نایەت). لەم قسەیەدا مەحکوومبوونی زمان بەڕێزمانە چووەتە پلەی بەندبوونی گەڕانی گەڕۆك بەبەنزین کە دەزانین بەنزین بەشێکی گەڕۆك نییە کەچی ڕێزمان بەشێکی زمانە وەك تایە و مەکینە بەشێکی گەڕۆکن تۆ ناتوانیت

ڕێزمان لە جوغزی مان دەرهاوێژێت بەنیازی ئەوەی لێی بکەیتە حاکم و ئاغا. لە نووسینی کۆنمدا گوتوومە: چونکە زمان تەرجوومانی هۆشە هۆشیش قابیلیەتی ڕێکخستن و پێکگرتن و یاسادانانی هەیە بۆیەیە زمان توانیوەتی ببێتە خاوەن (دەستوور) کە زادەی مەنتیقی هۆشە. گوتووشمە: دوای ئەوەی زمان بوو بەخاوەن دەستووراتی تایبەت بەخۆی کەوتە بارێکەوە بتوانێ لە مەنتقی ناوەکیی خۆی، نەك هەر لە مەنتقیی هۆش، دەستووراتی ڕێزمانی هەڵێنجێت تا ئەوەی لە تێك ئاڵقانی هەزاران وێنەی زیهنی لەگەڵ چەندەها یاسای ڕێزمانی دیاردەی (شاز – ڕیزپەڕ) لە ڕێزماندا پەیدا دەبێت کە دژی خورگەی مەنتقی هۆش تێ هەڵدەچێت. لە دیاردەی (ڕیزپەڕ – شاز)دا بۆت دەردەکەوێت کە (ڕێزمان) و یاساکانی لە ئاستیدا پەککەوتەن کەچی (زمان) هەر حاکمە بەسەر شازدا وەك کە حاکمە بەسەر ڕێزمان و کەرەستە و دەستووراتی. هیچ بەرهەڵستێکی عەقلی لەوەدا نییە کە زمان بێ یاسای ڕێزمانی بتوانێ ڕاگەیەنی بێت: گویا ئەگەر هەموو فیعلەکانی وەك (گوتم، دەڵێم – بیستم، دەبیەم). لە گەردانەدا ڕیزپەڕ بانایە چ دەقەوما، خۆ دەزانین بەشێکی زێدە زێدە بەرچاوی فیعلەکانی زمانی ئینگلیزی لە ڕابردووەوە بۆ ئایندە گەردانی بێ یاسایان هەیە؟ ئەمە دەڵێم ڕەنگە من یەکەم کەسیش بم بۆ ئەوە چووبێ کە بەشی هەرە زۆری فیعلی کوردی گەردانی دەستوورییان هەیە وەك فیعلی ڕوودان (مطاوعی عەرەبی) و کارا نادیار (مبني للمجهول) و ڕێژەی (خشین، دزین، کێلان، ژماردن، پالاوتن، پساندن – بەپاشگری «اندن»). دەبێ بڵێم نموونەی (خشین، دزین)م بۆیە بەدوو ڕێژە دانا چونکە (دزین) تێپەڕە و (خشین) تێنەپەڕە کەچی گەردانیان بۆ ئایندە وەکو یەکە؛ (خشیم، دەخشم– دزیم، دەدزم). لەلایەکی دیکەوە (خشین) هەرچەند تێنەپەڕە بەڵام فیعلی ئیرادەییە نەك هی داوودانەخۆ ئەگەر هی ڕوودانیش بایە وەك (خزین) گەردانی نەدەگۆڕا، مەگەر لە فیعلی زێدە دەگمەن کە هەندێ لەهجە گەردانەکەی دەباتەوە بۆ گەردانی فیعلی ڕوودان و دەڵێ (دەخزێم) وەك کە دەڵێ (سووتام، دەسووتێم).

نەکا لە ئاست ڕێژەی (کێلان، پێوان) کە تێپەڕن، (شێوان، گێژان) بەبیری زمانەوانی شلکدا بێت و وا بزانێ لە ئایندەدا دەبنە (دەشێوێم، دەگێژێم). بەمەدا ڕێژەیان ڕیزپەڕ بووە، دەڵێم هەرچی فیعلی ڕوودان و کارا نادیار هەیە کە کۆتاییبیان بە (أ) هاتووە لە گەرداندا ئەو ئەلفەیان دەبێتە (ێ) وەك: پا، دەپسێ– ڕما، دەڕمێ – شکا، دەشکێ –کوژرا، دەکوژرێ – دیترا، دەدیترێ... هتد. لە ڕێژەی کێلان فیعلی (وێران) لە

گوماندایه ئایا تێپەڕە یان تێنەپەر، لەلایەکەوە بەشێکی زۆری ئاخێوەری کورد وەك تێپەڕ گەردانی دەکات و دەڵێ: (وێرام، دەوێرم) هی واش هەن، بەتایبەتی لە نێوان عەشیرەتدا دەڵێن (دەوێریم) وەك کە فیعلی ڕوودان بێت نەك تەنها تینەپەڕ بێت، ئەگەر فیعلی ئیرادی بڕوایە وەك (هەڵستان) دەبوو لە ئایندەدا ببێتە (دەوێرم)، هەڵستانیش دەبێتە (هەڵدەستم، نەك هەڵدەستێم). لەگەڵ ئەمەشدا کە (وێران) بەزۆری وەك تێپەر مامڵەتی لەگەڵدا دەکرێت و لە گەرداندا دەکرێتە (وێرامان، وێرایان) دیسانەوە دەبێ هەست بەوە بکەین کە بەرکار (مفعول) داوا ناکات ئەو دەمە نەبێ کە وەکو چەند فیعلێکی کوردی بۆ (مبادره) بەکار دێن ئەویش لەو حاڵەتەدا مەفعوولی ناسەریحی دەبێ. سەیری ئەم نموونانە بکە:

هاتم بنووم لێیان تێك دام

وێرامان بنووین

هەستام بڕۆم باران لێ نەگەڕا

دەڵێم بیلێم و ناوێرم

ئەم کارانەی (هاتم، هەستام، دەڵێم). لەم بەکارهێنانەدا واتای ئەسڵییان مەبەست نییە: (هاتم، هەستام) بەواتای (خەریك بووم)ە (دەڵێم)ەکەش بەواتای (دەمەوێ، نیازمە)یە. لێرەدا بەرکاری (وێرامان) فیعلی (بنووین)ە و لە هەموو ڕستەکانیشدا بەرباری (مبادره) کە فیعلێکی ئینشائییە وەکو (بنووین). فیعلی (وێران) جگە لەم حاڵەتە، کە دەگمەنە، لە حاڵەتی ئینتیقالیشدا تەنیا یەك مەفعوولی دەوێت بارتەقای فیعلی تێنەپەڕ وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێت:

وێرامە مەحموود، دەوێرمە مەحموود، دەیوێرمێ.
چوومە بازاڕ، دەچمە بازاڕ، دەیچمێ.
کەوتمە باغەکە، دەکەومە باغەکە، دەیکەومێ.

فیعلی ئینتیقالیی تێپەڕ لە جێی مەفعوولێك دووی دەوێ، وەك:

بەردم گرتە چوێلەکە [بەرد، چوێلەکە]
دەستی خستە باخەڵم [دەست، باخەڵ]
دارام هەناردە ڕانیە [دارا، ڕانیە]

دەبوو بشڵێم لە ڕێژەی (بژاردن، سپاردن، هەناردن)دا کە هەموو دەستوورین تەنها

فیعلی (خواردن) ڕیزەپەڕە کە لە ئایندەدا دەبێتە (دەخۆم) نەك (دەخوێرم) وەك ئەوانی سەروو دەبنە (دەبژێرم، دەسپێرم، دەهەنێرم، دەنێرم).

ئەم لادانە ناچارییە لە ئەسڵی بابەتی موناقەشە بەنیازی کەلەبەرگرتن و سوودی خوێنەر بوو کە هەموو دەم هەلی خوێندنەوەی بابەتی ئەوتۆیی چەنگ ناکەوێت.

ڕاستییەکەی، مەبەستی من ئەوە نەبوو لە هەموو ئەو شوێنانەی گوتارەکە بدوێم کە بەلامەوە تێبینی هەڵدەگرێت، ئێستاش مەبەستم نییە هەر نەبێ لەبەر دوو هۆی سەرەکی:

یەکەمیان ئەوەیە کە نووسینەکەم بەجۆرێکی وەڕسکەر درێژ دەخایێنێ. دووەمیان ئەوەیە، بەشی هەرە زۆری ئەو بیروڕایانەی لە نووسەرە ڕووسەکان وەرگیراوە ئەوەندە کەمبڕشت و سەرەتایین هی ئەوە نین جارێکی دیکەش خەڵق بەخۆیەوە خەریك بکات: شتێکی کە بەئیلحاحەوە خۆی لێ کردم بەئامانجی یەکەمی شەرحدان و ڕوونکردنەوە لەم نووسینەمدا دوو بیروڕای ئا. ن. گڤۆزدیێڤ بوون کە لە بەرەو کۆتاییی لاپەڕە ٧٩دا ژمارەی ٥،٤ی پەراوێزەکانیان دراوەتێ. چی لێرەدا کارمان پێیدایە شەش دێری دوایینی پەرەگرافەکەیە کە دابڕینیان لە زنجیرەی بابەت خەلەلێکیان پێ ناگەیەنێت. ئەوەتا دەقی دێرەکان:

[وێکچوونیش لە نێوان ئەو دەستەواژانەی «ڕێزمان»یان تێدایە وەك «یاسای ڕێزمانی»؛ «دەستووری ڕێزمانی»؛ دیاردەی ڕێزمانی» ئەوە دەگەیەنن کە: یەکەم - «ئەوەی دەکەوێتە پێکهاتنی ڕێزمانیی زمانەوە، بوونێکی مەوزووعیی هەیە». دووەم - دامەزراندنی زانستی زمان بۆ ئەو ڕێژە مەوزووعییانەی لە زمانەکەوە هەڵدەهێنجرێن. ئەو ڕێژانەش دەشێ ڕاست بن و دەشێ هەڵە بن].

لە پێشەوە دەبێ بڵێم مامۆستا گۆزدیێف دەبوو خۆپارێزی بکات لەو حوکمە موتڵەقەی کە دەری بڕیوە بەسەر (مەوزووعیبوونی هەرچی دەکەوێتە پێکهاتنی ڕێزمانیی زمانەوە). ڕێزمان فەلسەفە و زانستی و بابەتی ئەوتۆیی نییە کە لە خۆوە و بەپێی دەستوورەکانی ناوەکیی خۆی مەوزووعیبوونی کەرەستەی ئاخاوتن دەرك بکات: ئایا دەنگی (ی) لەخۆوە هیچ واتایەکی هەیە مەوزووعی و نامەوزووعی بێت؟ کە خرایە دوای (جوان) و (جوانی) پێك هات، ئەم واتایە تەجریدییە لە کام لەرانەوەی (ی)ەکەوە زایەوە؟ ڕەنگە بگوترێ چونکە بەئەسڵ وشەی (جوان) واتایەکی مەوزووعیی

هەیە کەرەستەیەکی کە پێشیەوە دەبەسترێت ئەو مەوزووعییەتە وەردەگرێت، ئا لێرەشدا واتای مەوزووعییەت لە عەینی تێکبەستن و بەستنەکەوە چرۆ ناکات وەك خونچە لە بنەگوڵەوە یەکسەر چرۆ دەکات: ئەوەی تەجریدەکە لەو (ی)ەوە دەخوڵقێنێ نەك ڕێزمان نییە و بەس بگرە (زمان)یش نییە بەڵکو هۆش و مەنتیقی مرۆیە، خواز و ئیرادەی مرۆیە کە دەبینین لە دەریای ئەفسانانەدا مرۆ بەلای وڕێنەی وەهادا چووە یەك زەرە مەوزووعییەت و مەنتیقی تێدا نییە کەچی هەموو وڕێنەکان بەپێی یاساکانی ڕێزمان ڕێکوپێکن و عەیبیان لێ ناگیرێ. مامۆستا گڤوزدییف ویستوویەتی پارسەنگێکی قسە بێ لەنگەرەکەی بەوەدا بداتەوە کە لە کۆتایی ڕایەکەیدا دەڵێ: «ئەو ڕێژانەش دەشێ ڕاست بن و دەشێ هەڵە بن» بەڵام پێوەی دیارەکە بەرەو قووڵایی مەسەلەکەدا نەچووە چونکە نە چارەیەکی مەوزووعینەبوونی هەڵەی کردووە و نەزانیوەتی (یان بەبیریدا نەهاتووە) هەڵە پێوەندیی بەڕێزمانەوە نییە و نە بۆ شتێکی دیکەی زێدە گرینگیش چووە لەم ڕایەیدا کە (هەڵە) تاکە شێوەی بیژۆکی ئاخاوتنی نادروست نییە چونکە بەلای کەمەوە بە سێ شێوە بیژۆك هەن لە ئاخاوتندا کە ئەگەر بەکێشانە و پێوانەی (ڕێزمان) هەڵسەنگێندرێن ڕاست و دروست دەردەچن:

شێوە بیژۆکی یەکەم هەڵەیە.

شێوەی دووەم درۆیە.

شێوەی سێیەم قسەی بێ واتایە.

شێوەی چوارەم قسەی بێ واتای ڕێزمانە کە ئەمەیان جودایە لەوان.

شێوەیەکی دیکەش هەیە کە وەك وڕێنە جودایە لەو سێ شێوە بیژۆکەی باس کران ئەویش قسەی واتاداری ڕێزمان چرووك. شێوەی دوایین کە ئەویش نایەتە حیسابی ئەم نووسینەوە، قسەی بێ واتای بێ ڕێزمانە.

ڕێزمان دەتوانێ لەلای خۆیەوە بەدەنگ بێت لە یەکێك بڵێ (ئێمە خواردتان) بەڵام هیچی پێ ناکرێ لەگەڵ درۆ و هەڵە و قسەی ڕێزمانیی بێ واتادا: ئەم بێ دەسەڵاتییە سروشتییەی ڕێزمان وەك بێ دەسەڵاتیی (باغەوانی)یە لە ئاست بارانی ناوەختدا. بابایەك بەپێی دەستووراتی ڕێزمان دەڵێ: بروسکە بڵێسەی هەناسەی دێوە. یاخود گاڵتەبازێك دەڵێ: لە بازاڕ شووتی ڕاوی پۆلیسێکی نا. یەکێکی دیکە گوتی: هەتا لای بەهار سەرجەمی پەپوولە لە توێکڵی فیزیابەدەر نەڕێوی دەسمێت و هیچ، مەگەر

لایلایە چاری مەسەلەی سۆماڵی پێوە بلکێت. ئا ئەم ڕستانە هەڵەی ڕێزمانییان تێدا نییە و ڕێزمانیش ناتوانێ لێیان بەدەنگ بێت چ جایی ئەوەی کە خاوەن ڕێزمانەکە خۆی نەزانێ ئایا قسەیەکی دەیبییەت ڕاستە یان هەڵە یان درو.

مرۆڤ، لە ڕێی کاریگەری هۆشەوە کە ئالەتی تێگەیشتن و (تصور) و بیردۆزی و هەڵسەنگاندن و ڕاستگۆیی و درۆزنی و بەهەڵەداچوون و نیشانە پێکانیەتی. بەناچاری و لە شێوەی حەتمیدا مەخلوقێکی (زاتی)یە و لە هەموو جیهانی زانراو و هەست پێکراودا تاکی خۆی نییە بۆ (زاتیبوون) تەنانەت (مەوزووعیەت)یشی لە زاتەکەیەوە دەزێتەوە، لە پێش هەمووانەوە (زانست)ەکانی کە لە سەرەتادا هەمووی گەلاڵەیەکی پڕ هەڵە بووە، بەڵام مرۆڤ بەڕاستی داناوە وەك کە باوەڕی وەها بوو سروشت بریتییە لە چوار عنصر: ئاو، خاك، هەوا، ئاگر دواتر دەرچوو هیچیان (عنصر) نین.

زانستی ئاسماناسی وەهای دەزانی ئاسمان بەدەوری زەویدا دەخولێتەوە؛ دەرچوو (ئاسمان) هەر لە بەیندا نییە. خولاسە زانستی کۆن لە هەر مەیدانێك بووبێت هەر نەبێ لە چەند ڕوویەکەوە هەڵەی تێدا بووە، هەندێکیشی سەرتاپای هەڵە بوو کەچی بە(زانست) حیساب دەکرا، دەشبوو وەها بێ چونکە ڕێی دیکە نەبوو بەرەو بۆچوونێکی ڕاستتر بڕوات. ئێستاش دینداری حەق و ڕەق هەیە ئەگەر دەستی بڕوات ئاسمانگەردی بەسەر زاناکانیدا دەتەپێنێ. ئێمە کە دەڵێین (مەوزووعی و زاتی) زۆر... ، ئەوەمان لە بیر دەچێت کە مەوزووعییەت لە هەر شتێکدا بێت، بەپێی بڕیار و تێگەیشتنی مرۆیە. هەر بۆیەیە یەکێك مەوزووعیەت لە بوتپەرستیدا دەبینێت و یەکێکیش لە ئیلحاددا. ڕێزمان بگرە بە نموونە دەبینی هەر کۆمەڵەیەك لە زماناسەکان باوەڕی بەڕاڕەوێك هەیە جودایە لە ڕاڕەوی دراوسێکەی. هەمووشیان خۆ بەمەوزووعی دەزانن. دە هەزار دین و هەزاران مەزهەبی هونەری و سیاسی و ئابووری و فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و هەزاران هەزار چەژی ئەدەبی و هەستی جوانی و پێوانەی داد و نەریت و نازانم چی ئەو میلۆنەها مرۆیە بەشەڕ دەهێنێت و بەزۆریش خۆیان لەسەر حەق دەزانن واتە گۆیا مەوزووعین. تێیاندا هەیە پسپۆڕە لە دۆشینی مەڕگەلی مرۆ خۆی بەگێل لە قەڵەم دەدات و قۆچەبزن بەسەر دیواری لای ڕاستەی دەرگەی ماڵییەوە چەسپ دەکات، بەڵام مسڵمان و هێندۆس کە لەسەر کەونە پەرستگەیەك سەدەها کەس لە یەکتر دەکوژن چۆناوچۆنی مەوزووعین. ئەوانەی ڕاناویان پەسەند کرد بەزاراوە و پێشگری کاریان

بەناوەوە لکاند لە کوێوە مەوزووعین؟ ئینجا ئەگەر لەلاپەڕە ٧٩دا قسەیەکی گڤۆزدیێڤ بخوێنیتەوە کە دەڵێ: (یەکەم – ئەوەی دەکەوێتە پێکهاتنی ڕێزمانیی زمانەوە بوونێکی مەوزووعیی هەیە) چارت نییە دەبێ لێی بێ دەنگت بیت و بڵێیت ئەم ڕایە دەبوو پتر بەلای (وشە)دا بچێتەوە، چونکە لەوانەیە وشەیەکی وەك (بەرد) هەر ئەو واتایەی هەبێ کە (حجر)ی عەرەبی هەیەتی، بەڵام دەشێ لە ڕووی ڕێزمانەوە (ئەحمەد ڕۆیشت) جودا بێ لە (أحمد ذهب) چونکە ڕستە عەرەبییەکە (مبتدأ وخبر)ە نەك (فاعل وفعل). دەبێ ئەوەش لە بیر نەکەین وشەی (حجر، بەرد)یش چ حیسابێکی بۆ تەرکیبی فیزیاییی مادەکە نەکردووە کە لەوانەیە زۆر لەوانەی بەبەردی دەزانین بەپێی تەکوینیان لێکتر جودا بن. بەهەمەحاڵ چ بەردە، چ تاوێر، چ حجر، چ صخر، چ Stone، هەرچی وشەی وەك ئەوانیش هەن لە مادەکەوە دەنگی نەداوەتەوە بۆ بەرگوێی بیسەر وەك کە گڤەگڤی با لە ناو گیا و گۆڵدا بەبێ تەدەخولی مرۆ پەیدا دەبێ هەرچەند ناوێکی هەبێ یان نەبێ. هەرچی وشەکانن مرۆ کرد زاتییە. لە نووسینی کۆنمدا گوتوومە، لەوانەی پێوەندیی (خالقیة و مخلوقیة)یان بەمرۆڤەوە هەیە هیچ شتێك بەقەدەر (ئاخافتن) مەخلوقی بەشەر نییە: منداڵ کە لە دایك و باوك پەیدا دەبێ لەشەکەی مادەیە، هەروەهاش هەرچی دروستکراوی مادیی بەشەر هەیە قاڵبەکەیان مەخلوقی سروشتە کەچی (وشە، ڕستە) هەمووی هەر هی بەشەرە، لەوەوە پەیدا دەبن، بەخوازی ئەو دەبن، ئەو هەڵەیان تێدا دەکات. زمان پترماڵی مرۆیە لە بەرهەمی هونەری کە مەهارەتی مرۆ لە مادەدا دەردەخەن چونکە لەوانەیە بەدرێژاییی ڕۆژ وتووێژی دەروونی لەگەڵ خۆیدا بکات کە لزوومی بە (هەوا)ش نییە دەنگەکە بگەیەنێ، وەیا بینووسێت. خولاسە: وشە، ڕستە، زمان عەبدی مرۆیە پتر لە هەموو دروستکراوەکانی. هەر لەو نووسینەدا گوتبووم، زانینی ئەو هۆیەی دەروونی کە وەهای لە کورد کرد ئەداتی پێناسین پاش بیەخێت و عەرەب و ئینگلیزیشی بەوە ڕاهێنا کە پێش وشەی بیەخن پتر لە دەروونی مرۆمان شارەزا دەکات لەوەی بزانین ورگی مرۆ چۆناوچۆنی خۆراك هەزم دەکات چونکە مەڕ و بزنیش خۆراك هەزم و دەکەن بەڵام قسە ناکەن.

زمان خۆی، زانستی زمانیشی لەگەڵدا بێ، لایەنی (ذاتیە)تی لێ ناسڕێتەوە وەها بەڕەهایی و سەراوی کە لە ڕایەکەی گڤۆزدیێڤدا دەربڕدراوە: وشە، کە (أسناد)ی تێدا نییە و خۆی (تجرید)ی ئەو شتەیە وشەکەی بەسەردا بڕاوە ئیتر خواوڕاستان یا نیشانەی پێکاوە یا لێی بەهێڕێدا چووە وەك کە بەشینی پان دەڵێ (ئاسمان) و

دەیپەرستێت و لێی خەرج دەکات کەچی نەشینە و نەپانە و نەبەرزە و نەهیچە مەگەر ئەو وەهمەی لە خەیاڵی مرۆڤدا بۆ ئاسمان ساز دراوە بە(مەوزووعی) حیساب بکەین، هەرچی وشەیەکی سەر بەوەهم و ئەفسانەوە بێت ئەویش هەر ورێنەی (زات)ی مرۆڤە فرێ بەسەر مەوزووعیەتەوە نییە. کە حاڵی گەلێك وشەی بێ دەنگ و دەور ئەو نامەوزووعییە بێت دەبێ (ڕستە) کە پتر لە وشە بەلای تەجریددا دەچێتەوە و (اسناد)یشی تێدایە بەرەو هەڵە و درۆی دەباتەوە و ئامرازی وەهای تێدایە بەتەنهایی هەر واتای نییە و شێوەی دەنگ و ڕەنگی مرۆڤ کە بەشێك نین لە ئاخاوتن و دەوریان هەیە لە تەکوینیدا، ئایا کە حاڵی ڕستە ئەمە بێت چەندی مەوزووعی دەردەچێت و چەندی وەهم و فیشاڵ ورێنە و هەڵە و درۆ؟ بەڵێ دەزانین شتێك هەیە تا بڵێی گرینگە (ئاخاوتن)ی ناو لێ نراوە، بەلام بڕیاردان لەسەر مەوزووعیبوونی ئاخاوتن بەو شکڵە موتڵەقەی گڤۆزدێیڤ خۆی لێ بێ خەم کردووە شتێکە بەبەریەوە هەیە بەشکڵی موتڵەقی لە ڕاستی دوور بێت چونکە هەر لە وشەی سادەوە هەتا سەرلەبەری ئاخاوتنەکە بەڕاست و درۆیەوە، ئەندێشەی مرۆیە، لە هۆش و گۆشی مرۆوە نەك لە (فرین، برژان، کوشتن)ەوە ڕێژە (فڕی، دەفڕێ، ببرژێ، دەیکوشت، فڕی بایە.) پەیدا بووە. ئەگەر هاتبایە مرۆ بەداخوازیی (فرین، توانەوە، مردن) ڕێژەی بۆ حاڵەتی جوداجودایان دانابایە لەوانە بوو هەر جارە بۆ حاڵەتی هەریەك لەو سێ کارانە ڕێژەیەکی سەربەخۆی هێنابایە وەك کە بۆ سێ مادەی لێکتر جودا (بەرد، گۆشت، خەنجەر)ی ڕۆنا، لەوانە بوو بڵێ (فڕی)، ئینجا لە ئایندەدا بڵێ: (کەشەت)، بۆ فەرمانیش (تق). هەروەها بۆ هەر کارێکی دیکەی بەخەیاڵدا بێت هەمان ڕەفتار بکات نەك ڕێزمان و دەستووری گشتی بەئەرکەوە دابهێنێت و دەقی (وشە) بکاتە دەسکەلا و هەر جارە بەپێی زەمان و حاڵ ڕێژەیەکی لەبار بدۆزێتەوە کە لە ناخییەوە، لە هۆشییەوە هەڵدەقوولێت نەك لە هەڵڕژانی ئاو و شەقەی باڵی کۆترەوە. ئەو کە کۆتر و ئاو و عەلیشیش و بزن و چنار و پەپوولە...ی دیت نەهات بۆ هەرچی ڕووەکە وشەی لێك نزیك دابنێت. بۆ مەلیش وەهای نەکرد.

هۆیەکەش دەگەڕێتەوە بۆ حاڵەتی دەروونیی مرۆ کە لزوومی نەدیت بەیەکیان بڵێ (کۆترە) و بەهی لەو گەورەتر بڵێ (کۆترەمە) و هی بچووکتریش (کترە). بێ لزومییەکەش لەوەوە دێت کە ئەو مەلانە وەکو (ڕووخاندی، دەڕووخێنێ، بڕووخێنە..) نین یەکیان لەوی دیکە بکەوێتەوە. دوای هەزاران ساڵ مرۆ هات (وشتر، مەڕ،

گاجووت)ی خستە بەر دەستووری (کاوێژکەر). گورگ و پشیلە و کەمتاری ناونا (گۆشتخۆر) وەیا (هەمەخۆر) بەتەواوی وەك ئەوەی کە دوای هەزاران ساڵ دەستوورانی ڕەسمی لە ڕێی پسپۆڕی زمانەوە بۆ ڕێزمان هەڵێنجرا، ئاخێوەرەکە ئەگەر نەیخوێندبێ تا ئێستاش نازانێ ڕێزمان چییە. ئاخێوەر بەسەلیقە لە ماوەی چەندین هەزار ساڵدا بێ مامۆستا کەوتە سەر بارێك ڕابردوو لە داهاتوو جودا بکاتەوە و تاك لە کۆ هەڵاوێرێ، ئا ئەم مامڵەتە هی زاتە نەك مەوزووع، بەڵام زاتێکی گەیشتبێتە پلەی هەستکردن بەداخوازیی حاڵەتی بابەت. ئەو لە زووێکەوە زانیویەتی دوێنێ ئەمڕۆ نییە و سبەینێ نییە بەڵام کاتێکی زۆری ویستووە. هەتا بۆ دوێنێ بڵێ ڕۆیی و بۆ ئێستا و دواتریش بڵێ دەڕوات. مامۆستا پسپۆڕەکانی لکە جوداکانی زانست لە ئاست عەلیشیش و ئاو و نەوت و خوێ...دا ئەو کارەیان کرد کە ئاخێوەر لەگەڵ (ڕۆیی، دەڕوا، بڕۆ)دا کردی تا ئەوەی لە زانستی کیمیا مادەکان بەرەمز و هێما دەناسرێنەوە، ڕەمزەکەش هی لێزانانە، هەر پیتێکی هێما بۆ تایبەتییەتێکی مادەکە دەکات... کۆمپیوتەر لە خۆوە نازانێ ئەو ڕەمزانە دابنێت و لە جیاتی لێزانیان بەسەر مادەکانیاندا بسەپێنێ، کاتێك پسپۆڕی کۆمپیوتەر بۆ ئەو کارە ئالەتێکی دروست کرد ئەوسا ئەو ئالەتەکە هەزار جار لە پسپۆڕەکە خێراتر و ڕاستر کار دەکات.

لەو نووسینە کۆنانەمدا [لەوانە دوو ئالقەی گوتارێك بوون لە ڕۆژنامەی (الدستور)ی عەممان، ساڵی ١٩٧٨، بڵاو کرانەوە] بۆ ڕوونکردنەوەی دەوری دڵخوازی مرۆ لە واتای وشە نموونەیەکم هێناوەتەوە بەوەدا کە تۆ گوتت (دارا بەتەمایە کیژی پاشا بخوازێت) منیش بڵێم (ئەرێ) و نیازیشم بەدوور زانینی کارەکە بێت، ئا لەم (ئەرێ)یەدا مەنتیقی ئاخاوتن کە بە ئەسڵ لە مەنتیقی هۆشەوە زەنەی کردووە، ڕێی بەو تەعبیرە بردووە کە لە شکڵی ئیجابیدا سەلبیەت بەدەستەوە بدات بڕوا دەکەم، گەلێك وشەی بێ سەروبەری وەك (بلرباقۆ) لەخۆوە بێ سازدانی دوور ئەندێشانە بەسەر زارێکدا هاتووە کە هیچ وشەیەکی حازربەدەستی بۆ ئەو واتایە نەدۆزیوەتەوە ئیتر ئەم وشە ناقۆڵایەی بۆ کەسی شەخسێك ڕەوا دیتوە کەوا نەهۆشی تەواوە و نەلەشی دروستە و نەڕەفتاری ئادەمانەیە.

زۆر شلك بووم، گوێم لە قسەی مەلاکانی مزگەوتی نزیك ماڵی خۆمانەوە بوو دەیانگوت بابایەکی عەرەب بەر لە ١٠٠ ساڵ دەیگوت لە لەرەی وشەی زمانی بێگانەوە بۆ واتاکەی دەچم، ئیتر وشەیەکی ڕۆمییان لێ کرد بەتاقیکردنەوەی داواکەی ئەویش

گوتی هەستی ڕەقایەتیی تێدا دەکەم، دەرچوو وشەکە بەرد یان ئاسن بوو. ئەم قسەیە لەگەڵمدا ژیا تا گەیشتمە تەمەنێك لەگەڵ خۆمدا گوتم: ئەگەر لەرەی وشە ئەو واتا ڕاگەیەنە بێت ئەدی چۆن لە کوردیدا (ڕەق) سەختە و لە عەرەبیشدا (رق، یرق...) ناسکی و نەرمایی دەبەخشێت.

هەرچی سەر بەمرۆڤە هەمووی هەر زاتە چەنداوەکو بشیەوێ لەگەڵ بابەت بڕوات. ئەگەر لە جیاتی مرۆڤ کۆمپیوتەر زمان و ئاین و عەیارەی نرخاندنی دانابایە لە هەموو و جیهانی مرۆڤدا یەك زمان و یەك ئاین و یەك جۆرە پێوانە دەبوو، چونکە کۆمپیوتەر زاتی نییە تێکەڵ بەبابەت بێت. تۆ سەیرکە، لەو دەستوورانەی پێیان دەگوترێ (ڕێزمان) چەند ڕیزپەر هەیە ئەرکی بەزیادەوەمان لێ دەستێنێت لە چاو یاسای دەستووری. لە ڕێزمان ڕاگوێزە بۆ کێشەی نێوان میللەتان و بەدڵی ئارامەوە تۆژینەوەی تێدا بکە دەبینی بەشی هەرە زۆری لەسەر باوەڕ و بۆچوونی جوداوازەوە نەك لەسەر بەرژەوەندیی جوداوازەوە هەڵستاوە. جوداوازیی ئایدیۆلۆجیا کە کاری دەروونە و پێوەندیی بەنان و ماستەوە نییە چ لە سیاسەت و چ لە عەقیدە، ناکۆکیی ئەبەدی دەنێتەوە مەگەر ئایدیۆلۆجیاکە لەبەر یەك هەڵوەشێتەوە. شەڕی خاچپەرستەکان چەند سەد ساڵی دەوام کرد؟ بەهەمەحاڵ باوەش پێداگرتن بەدووری (زات) لە سەروبەری کۆمەڵایەتی بەهەموو لایەنەکانیەوە شتێکە سەرەتای هەیە نەك کۆتایی.

من لەو درێژەپێدانە، کە ئەگەر پڕ بەپێستی بابەت بوایە گەلێك درێژخایێنتر دەبوو، ئەوەم مەبەستە سەرنجی هەموو مرۆیەکی (زماندۆست) بۆ لایەنی زێدە گرینگی دەوری دەروونی مرۆ لە ڕێزمان و غەیری ڕێزماندا ڕابکێشم چونکە هەرچی زانست و هونەر و داد و ستەم و... و... هەیە لە مرۆڤەوە هەڵقووڵیوە، هەتا ئەو هەڵقووڵینەش بەلای ئەفسانە هەڵە و درۆدا بچێتەوە پتر ڕەنگی (زاتی) وەردەگرێت چونکە (بابەت) نازانێ درۆ و هەڵە و ئەفسانە هەڵبەستێت. ئینجا کە سەیری دامەنی لاپەڕە ٧٩ بکەیت دەبینی د. مارف ڕایەکی ڕاست و دروستی لە گڤۆزدیێڤەوە وەرگرتووە کە دەڵێ وشەسازی و ڕستەسازی چەندێکیش خاوەنی کەرەستە و مەبەستی خۆی بێت، پێوەندیی هەمەجۆر لە نێوانیاندا هەر دەمێنێت. ڕایەکە زۆر دروستە. هێندە هەیە حەزم دەکرد ئەم (پێوەندیی هەمەجۆر)ە لە شکڵی مەتەڵدا نەمێنێتەوە و بدراباوە بەو سەرچاوەیەی کە زەنەی لێ کردووە، وا دەزانم هەر چونکە سەرچاوەکە بەناچاری و حەتمی ویژدانی

مرۆیە نەك بڕیاری بابەت بەسەر ویژدانی مرۆڤدا [کە ناشێ لە وەهم و خەیاڵیشدا ئەو بڕیارە هەبێت] مامۆستا گڤۆزدیێڤ نەیویستووە کاریگەرێکی (ناڕێزمانی- نامەوزووعی) تێکەڵ بەپێکهاتن و دەوری وشە و ڕستە بکات یاخود بەلایەوە ناجۆر بووە تێوەرێخ بخاتە نووسینەوە بۆ دیارکردنی خوازی مرۆ لە کاریگەربوونی وشە و ڕستە و ئاواز و فۆنێم... و... و..دا. من ئەمە دەسەلمێنم بەمەرجێك نووسەر لە سەرەتاوە دەوری بێ بڕانەوەی مرۆ لە بەگەڕهاتنی ماکەکانی ئاخاوتن ڕوون بکاتەوە. بەداخەوە منیش لێرە بەپێشەوە نەکەوتمە سەر بارێك وەیا هەلی تەواوم دەست نەکەوتووە باسی دەوری یەکسەر و ڕاستەوخۆی مرۆ لە زمان و ڕێزمان و زانست و عەقیدە و چاکە و خراپەی کۆمەڵایەتی... بکەم و بەپێی قەناعەتی خۆم ڕوونی بکەمەوە هەرچەند لە تێکڕای نووسینەکانم ئەم لایەنەم پێوە دیارە.

ڕاستییەکەی کە دێین دەڵێین فڵانە وشە سادەیە دەبێ بڵێین لە قاڵبی ئێستاکەیدا بەسادە حیساب دەکرێت وەك کە دەڵێین وشەی (ئەهریمەن) بریتییە لە (ئەنگرە + مەینو) بەواتای (ئەندێشەی بەدی) لە فۆرمی ئێستاکەیدا بەسادە ڕۆیشتووە یاخود (قارەمان) کە لە واتای پاڵەوان بەکار دێت وشەیەکی لێکدراوە بەواتای (کارزان). هەروەها فڵانە پێشگر سەربەخۆ واتا بەدەستەوە نادات لەوانەیە سەهوو بین، وەك پێشگری (وەر) لە وشەی (وەرکەوتن، وەرچەرخان...هتد)دا لە (ڤەر- ڤەریتەن) بەواتای (سووڕ- سووڕان)ەوە هاتووە و لە کوردیدا بووەتە (گەڕان) و لە فارسیشدا بووەتە (گەردیدەن) و پێشگرەکە هەمان سووڕی تێدایە. دەشێ بزانین دەنگی (ڤ) بە(گ) دەگۆڕێت وەك کە (ڤیشتاسپ) بووەتە (گیشتاسپ) یاخود (ڤەهرکە) بۆتە گورگ. وشەی (بەهەشت) لە (ڤەهیشتە) بەواتای (چاکترین) هاتووە کە لە ئینگلیزیدا بۆتە (best) وشەکە بریتییە لە (ڤەهـ) بەواتای چاك لە فارسیدا (بە- بیهـ)ە و لە (یشتە) بەواتای (ترین)ی ئەداتی سیفەتی باڵا وا دەزانم هەر (ڤەهیشتە)یە لە کوردیدا بووەتە (باش) و دواتر لە بیران چووەتەوە کە خۆی (چاکترین)ە ئیتر سیفەتی باڵای لێ پێك هاتووە، پاڵیەوە؛ وشەکە لە ئەسڵدا (ئافەنت) بووە. خولاسە چی لە زماندا بەکار دێت و بەش بەش دەکرێت بەکار و ناو و سادە و نادە و ئامراز... و هتد دەبێ بڵێین لە زمانی سەردەمدا وەهایە، ئینجا ئەگەر فۆرمی ئێستاکەیان بەنووسین لە کۆنەوە پارێزرابێت دەبێ بڵێین لەوەتەی دەیانناسین ئەوەن کە باسیان دەکەین.

لە یەك دوو جێگەی لاپەڕە ٨٠، ٨١دا (وشەسازی و ڕستەسازی) هاتووە لە زەمینەی

دەرخستنی دەوریان لە دەربڕینی مەبەست و بیر: ڕاستییەکەی دەبێ بگوترێ (وشە و ڕستە) چونکە مرۆڤ بەر لە پەیدابوونی ڕێزمان و مەفهوومی وشەسازی و ڕستەسازی بەهەزاران ساڵ بیری خۆی بەوشە و ڕستە دەربڕیوە، دواتر مامۆستایان هاتن بەمەنتیقی زانست وشەسازی و ڕستەسازییان هێنایە کایەوە وەك ئەوەی کە خەڵك کەڵەکی دروست کرد و لە ئاودا نوقوم نەدەبوو چ ئاگایان لەوە نەبوو لە دواڕۆژدا (ئەرخەمیدس)ێك بنەمای دەستووری سەراوبوونی شتان دەدۆزێتەوە.

بەلای بینینی منەوە ئەو بیروڕایانەی مامۆستا ڕووسەکان کە لە ژمارەی ٧، ٨،٩،١٠،١١ی پەراوێزەکاندا هاتوون شتی زۆر ساکارن... بێ موجامەلە د. ئاورەحمان لەوان پتر بەقووڵاییی ڕێزماندا چووە، بەلام لە چوارچێوەی بیروڕا تەنکەکانی ئەو زمانناسانەدا تووشی بابەتی وەك هی ئەوان تەنك دێت. بەنموونە، لە نیوەی دووەمی لاپەڕە ٨٣دا هاتووە: «تاکە کەرەستەیەکی ڕێزمانی دەتوانێ واتای حاڵەتی جیاواز بگەیەنێ» و بۆ ڕوونکردنەوە دوو ڕستەی هێناوە یەکیان (ئێوە هاتن) ئەوی تریان (ئەوان هاتن) کە تێیاندا دەنگی (ن) جارێکیان بۆ کەسی دووەمی کۆ و جارێکیان بۆ کەسی سێیەمی کۆ بەکار هاتووە، ئا لێرەدا دەبێ بزانین کە دەنگی (ن) لە خۆی و چالاکیی خۆیەوە ئەو دوو دەورەی نەبینیوە بەڵکو ئاخێوەری کوردیی ئەم لەهجەیە چ لەبەر نەفەسکورتی بێت و چ لەبەر لێ خۆش هاتن بێت ئەو (ن)ەی بۆ هەردوو حاڵەت بەکار هێنا هەم لە ڕابردووی کاری تێنەپەڕ و هەم لە ئایندەی کاری تێپەڕ و تێنەپەڕدا بەلام لە ڕابردووی کاری تێپەڕدا ماڵی ئاوابێ، لێکی جوداکردنەوە و گوتی (خواردتان، خواردیان) لە کرمانجیی سەرووداا هەموو کەسەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم یەك فۆرمی بێ ڕاناوی لکاو لە ڕابردووی کاری تێپەڕدا بەکار دەهێنێت. ئینگلیزی یەك فۆرمی هەیە بۆ هەموو کەسەکان و لە هەموو کاتدا جگە لە کەسی سێیەمی کە لەگەڵ کاری ئایندەدا بێت، چ بڵێی (ن)ی (هاتن) دەوری بینیوە لە ڕاگەیاندنی کەسی دووەم و سێیەمدا و چ بڵێی دەنگی (ر) لە وشەی (گەرم، سارد)دا دوو دەوری دژبەیەکتری بینیوە شتێکت گوتووە پێوەندیی بەسروشتی ڕستەسازی و وشەسازییەوە نییە. ئیرادەی مرۆڤ و تێوەڕامانی، قاڵب بۆ وشە و ڕستە دادەنێت و بەدەم ڕۆژگارەوە گۆڕانکاریی تێدا دەکات تا ئەوەی بەپێی ڕواڵەتی حاڵ سەر بەهەڵەوە دەنێت. لە نموونەی هەڵەی زێدە ڕاگەیێن و بەلیغ ئەم ڕاستییەت دەخەمە بەرچاو: لە بڵباسانم بیستووە کە ویستوویەتی کەسێکی ناسراو و بەرچاو بشکێنێتەوە

گوتووەتی: چ ئەحمەداغا هەن؟ ئەم شکاندنەوەیە کە بەزاهیر دەبوو بەهەڵکشاندن حیساب بکرێت [چونکە «هەن»ی کۆی بۆ کەسی تاك- ئەحمەداغا- بەکار هێناوە] بەڵێ، شکاندنەوەکە بەم تەعبیرە نەبێ زەفەری پێ نابردرێ، زەفەر پێ بردنەکەش لە تەناقوزی نێوان (چ)ی کەم بایەخ و (هەن)ی بایەخدار هاتووە. ڕەنگە لە لەهجەیەکی دیکە یاخود زمانێکی دیکەدا ئاخێوەر جۆرێکی ڕەفتار بکات. زمانی عەرەبی باییی نیمچە فەرهەنگۆکێك وشەی هەن پێیان دەڵێن (اضداد) کە هەریەك بەوان دوو واتای دژبەیەکتر ڕادەگەیەنێ، لەوێشدا ئیرادەی ئاخێوەر ئەم کارە سەروبنەی ڕەوا دیتووە.

لێرەدا دەبێ بڵێم نیشانەی کۆ (ان) بەئەسڵ (ام) بووە ئەداتی (ان) بەپێوەندیی نێوان کۆتاییی وشە و نیشانەی (ام) هاتووە. دیارە و وردە وردە خەڵقەکە وەڕس بووە لەم (ام)ە و قرتاندوویەتی. ئینجا ئەگەر ئاگاداری بنەمای ڕاستەقینەی زمان نەبین، کە مرۆڤە، دەبێ بڵێین کەرەستەی تەعبیر لێرەدا بەمردوویش دەور دەبینێت.

ئەم تێبینییانە بەنیازی فراوانکردنی ئاسۆی تێ ڕوانینە کە پێویستێکی بنجییە لە هەموو مەیدانەکانی ڕۆشنبیریدا چونکە هیچ بابەتێك نییە لەخۆوە بەدەنگ بێت. د. ئاورەحمانیش کە بۆتە سەربازێکی ڕێزمانی کوردی پەلەیەتی بایی بۆ لوان مێشکی من و تۆ و یەکێکی دیکە بەسەر ڕوانگەکانی زماندا ڕابشکێنێت. چشمان لێ کەم نابێتەوە لە سنووری دەسەلاتدا مۆمێك بۆ بەرهەنگاوی لەخۆ بووردووەکانی زمان و کەلەپوور و ئەدەبی کوردی و مێژووی کوردی هەڵکەین، ئا لەم کولانەوە دەڵێم گۆشەیەکی ڕێزمانمان بەبەرییەوە هەیە قسەی ڕچە بەستووی تێدا هەڵگەڕێتەوە یاخود هەڵوەشێتەوە. چی پێی دەڵێین ڕاناو ئەو وشەیە جێگەی ناوێك دەگرێتەوە، لەو تاقمە وشانەی بەڕاناویش ڕۆیشتوون وشەی (کە)یە بە واتای (الذی) عەرەبی. دەزانین (کە) خۆی لە خۆیدا نە ڕەنگ نە سەنگ نە پێناسە و نە هیچ دیارخەرێکی پێوەیە بیخاتە ڕیزی وشەی واتادارەوە، هەر بۆیەیشە دەشێ ببێتە ئاوڵکار وەك لەم ڕستەیەدا: کە هاتیت پێم بڵێ.

هەروەها لەبەر زێدە بێ هێزیی هەبوونی دەشێ ببێتە ئەداتی پێناسە وەك: براکەم، مەزراکە.. دەشبێتە نیمچە ئامرازی مەرج وەك: کە شەکر نیت گوژاڵیش مەبە.. ئایا ئەم تەرزە حاڵەتەی بێ ئۆقرەیی و نەمەییوی کە دەشگاتە سنووری تێچوون و سڕانەوە وەك دەڵێین: کابرای هاتە لات دارا بوو [لە جیاتی (کە هاتە لات) – گوتیشمان «وەك دەڵێین» لە جیاتی وەك کە دەڵێین] چەندی لە جغزی ڕێزماندا دەمێنێتەوە چەندی لە

بەرەڵلاییدا؟ دەزانم ڕێ ناگیرێ لە کەسێکی بیەوێت وەڵام ساز بدات بۆ پرسیارەکە و لە هەریەك لەو حاڵەتانەدا بەپسپۆڕی باری بێ ئۆقرەیی و نەمەییوی وشەکە ڕاست بکاتەوە، بەڵام هێندە لە پرسیارەکە دەمێنێتەوە تێوەڕامانێکی وردتری تێدا بکرێت بۆ پەیداکردنی حاڵەتێکی ڕێزمانی ئەوتۆ لزووم نەهێڵێ بۆ پاڵپشتێکی سازدراو باڵای لەرزۆکی وشەکە ڕاست بگرێت. دەبێ ئەدات هێندەی لێ نەتەکێتەوە وەك فۆنێمێکی عادەتیی لێ بێت بەتایبەتی کە یەك لە حاڵەتەکانی ئەوە بێت بەڕاناو دابندرێت. هەڵبەت من لێرەدا مەبەستم نییە ڕێزمان نابوود بکەم: دەمەوێ، ئەگەر بلوێ، کەلەبەرەکانی بگیرێن وەیاخود بنەماکانی مەحکەمتر بن. تۆ بڵێی ڕێم نەبێ لەبەر تیشکی شلۆکی (کە)ی ڕاناو حیسابێکی ڕێزمانی [نەك وشەسازی] بۆ پریپۆزیشنی (لێ، تێ، پێ، بۆ) بکەم کە بەشدار دەبن لە گۆڕینی سروشتی فیعلی تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ؟ وشەکانی (لێ بوونەوە، تێ گەیشتن، پێ گەیشتن، بۆچوون) چییان تێدایە لە قەبەڵ (کار)یان دەکات؟ (لێ و تێ) گۆڕاوی پریپۆزیشنی (لە)ن، (پێ)ش هی (بە)یەکە دەزانین (بە) بارتەقای (بۆ)یە لە سیفەتی پریپۆزیشنیدا کەچی پتر لە (بۆ) واتای فیعل بەرەو تێپەڕی دەبات. هەروەهاش (لە) کە دەبێتە (لێ، تێ)، ئینجا کە ئێمە دێین (کە) بەڕاناو دادەنێین لە حاڵەتێکدا چ خزمایەتیی نییە لەگەڵ (من، تۆ... ئەوان... ئێمە)دا بۆچی (لێ، تێ، پێ)ش نەخرێتە ژێر سەرناوێکەوە بایەخێکی لێیان دەوەشێتەوە بۆیان تێ بخوێنێتەوە؟ وشەی (تێ) لەگەڵ کاری (گەڕان)دا جارێکیان (تێ گەڕان) و جارێکیان (تێدا گەڕان) دروست دەکات بەدوو واتای لێکتر جوداوە، (تێ گەڕان)یش تێپەڕترە لە (تێداچوون) داوای وەڵام دەکات لەوەدا کە لەم فۆرمەیدا (پێ چوون) هەر لەگەڵ ئاوەڵکاردا دەڕوات (پێداچوون)یش لەگەڵ ناو، هەرچی (پێ چوون) بەواتای (پێ مردن)ە بەتەواوی لەوان جودایە و لایەنی تێپەڕبوونی پێوە دیار نابێت:

دوو ڕۆژم پێ چوو هەتا هاتمەوە
کوێرەڕێ بوو ئێوەی پێدا چوون
زەهری نۆشی و پێ چوو (واتە: مرد)

دەگەڕێمە بۆ تێبینییەکی کردم لەوەدا بابەتی پەراوێزەکانی ژمارە ٧،٨،٩،١٠،١١ زۆر ساکارە. هەمان ساکاری لە بابەتی پەراوێز ١٢، ١٣شدا دەدیترێ کە بیروڕای ئا. ئی. گۆلانۆڤ و ئا. ئی. سامیرنیتسکی دەڵێتەوە. بیروڕاکان درێژەکێشانی مەزموونی پەراوێز یازدەیە کە قسە لەم دۆکوولیڵ وەردەگرێت و بەتێکڕایی خەریکی ئەوەن کە

دەشێ وشەیەکی دیاریکراو لەوانە بێ لە تەك واتای سەرەکیی سەربەخۆیدا چەند واتاییێکی تەواوکەری دی هەبێ، نموونەی ڕوونکردنەوەش لە کۆکردنی وشەوە دەهێنن وەك: باخان، شاران، پیاوان، دەڕۆن، دەنووسن، دەفرۆشن.. کە واتایان بۆ تاکە وشە نییە بەڵکو بۆ گرووپی گەورە گەورەی وشەیە.

ئەم بیروڕایە دەست دەدات بۆ قوتابیی پۆلی چوار و پێنجی سەرەتایی بەدەرس بگوترێتەوە، بەلاَم لەو هێندە ڕوونکردنەوەیەی کە ئەو سێ زمانزانە ڕووسە پێمانی دەبەخشن، جگە لە کەمبایەخی، لێڵی و ناتەواویشی هەیە لایەنێکی گرینگی بابەت تەماوی دەکات ئەگەر نەڵێم دەیشارێتەوە.

ئەگەر هاتبایە ئەم نموونانە هەرچی وشەی وەك خۆیان هەن لە زمانەکاندا یاخود لە تاکە زمانێکدا بگرێتەوە دەشیا لێی بێدەنگ بین و بڵێین دەستوورێکە هەمەگیر و خۆی سەپاندووە بەسەر ئیرادەی ئاخێوەردا. بەلاَم حاڵەتەکە وەها نییە نە لە تاکە زمان و نە لە هەموو زمانەکاندا. لە ئاست تاکە زماندا کوردی دەکەینە عەیارە: دەڵێین: مێگەل هات، لەشکر ڕۆیی.

مێگەل و لەشکر (گرووپی گەورە گەورەی مەڕ و مرۆڤن) کەچی لەسەرینایی تاکبوونی وشەکەوە (گرووپ)مان تێ نەخوێندەوە و ڕێژەی تاکمان بۆ کاری (هات) بەکار هێنا لە جیاتی (هاتن). ئەگەر بمانگوتبایە (هاتن) ئەوسا کارەکە بۆ گرووپی گەورە گەورەی (مێگەل) واتە بۆ (مێگەلان) دەچووەوە هەرچەندە وشەکە خۆی لە خۆیدا تاکە. با لە مێگەل و لەشکر واز بهێنین کە هەریەکەیان (گرووپ) بەدەستەوە دەدەن و یەخەی وشەی تاکی ئاسایی بگرین. دەڵێین: کچ هاتن. کوڕ نەهاتن مەبەستیشمان ئەوەیە بڵێین گرووپی ئەوەی کچی پێ دەگوترێ و کوڕی پێ دەگوترێ هات یاخود نەهات. فۆلکلۆر دەڵێ:

هەوران کردە گوڵە گوڵ میکائیلا ئەتۆش دەی
تووتن و ماشان بڕشێنە دەبا نۆش بێتە سەر دەی
ڕۆمی ئەوا پەیا بوون کوتوبخانان دەکەن تەی

ئاخێوەر هات (هەوران)ی کردەما هەیە زۆربەی تاك و (کرد)ی بۆ بەکار هێنا نەك (کردیان). دواتر (ڕۆمی) کە وشەکەی بۆ تاکە خستییە جێی (کۆ) و (بوون، دەکەن)ی بۆ بەکار هێنا. ڕۆمی چونکە بەڕاست دەگەڕێ لە (گرووپی گەورە گەورەی کەسان)، شیا

بەکۆ حیساب بکرێت.

بەڕێکەوت لە زمانی کوردیدا فۆرمی (کوڕان، کچان، هەوران...) بۆ کۆیە بەدەگمەن نەبێ کوڕینە، کچینە، براینە.. زمانی دیکە هەن ڕێژەی دەستووری و ڕێژەی ڕیزپەڕی هەیە بۆ (گرووپی گەورە گەورە). لەمانە عەرەبی: (عالمون، عالمین)ی هەیە کەچی (علماء)ی هەیە بەهەمان واتا. زۆربەی زۆری وشەکانی عەرەبی کە بۆ غەیری مرۆڤ بەکار بێت لە ڕێژە و فۆرمی ڕیزپەڕدا (کۆ) دەکرێنەوە. لە نموونەدا (حمیر) کۆی (حمار، حمارین) بەخەیاڵدا بێت. فۆرمی (جمع مؤنث سالم) وەك: عالمات، ساحرات... بۆ غەیری مرۆڤیش ڕۆیشتووە و دەگوترێ (شجرات باسقات).. لە ئینگلیزیدا بۆ کۆکردنەوەی دەستووری دەنگی (S – س) دەخرێتە کۆتاییی وشەوە بەڵام ڕێژەی ڕیزپەڕی بۆ گەلێك وشە هەیە وەك:

Geese Goose - childrer child دەبێ بزانین ئەو واتایەی لە کۆی دەستووری بەدڵدا دێت و تاك تاکی گرووپی بابەتەکە خەست دەکاتەوە غەیری ئەو واتایەیە لە کۆی ڕیزپەڕدا جلوە دەبەستی. کە بڵێین: (عالمون) چ لە تەسەوردا چ وەك کاریگەرێکی ڕێزمانی بێت جودایە لە (علماء)، هەرچی (عالمون)ە وەك کاریش داوای بەرکار دەکات (نحن عالمون امورا وراء الستار) بەواتای (نحن نعلم) هاتووە و ناتوانیت بڵێیت (نحن علماء امورا).

لە ئینگلیزیدا کۆکردنەوەی بەهۆی (S س) بەڕوونی تاك تاکی شتە کۆکراوەکە لە مێشکدا جلوەبەست دەکات وەك dogs, cats, stones... بەڵام لە children دا دڵ بۆ هەموو منداڵەکان (تێکڕا و بەیەکەوە) دەچێت. ئێمە نازانین بۆچی هێندە وشە بەڕیزپەڕی نەبێ کۆ ناکرێتەوە وەك man کە ناکرێت و هەر menی هەیە بۆ کۆ بەڵام ئەم ڕاستییە کار ناکاتە سەر بابەتی لێ دووانمان تەنانەت زمانی کوردی لە زۆر باردا ڕێی کۆکردنی وشەی نیمچە کوێر کردووەتەوە، لە نموونەدا دەڵێم ناگوترێ: بەردان ڕەقن. لەم بارەدا هەر دەبێ بڵێین: بەرد ڕەقە. تومەز مجێزی کورد بۆ ئەوە چووە کەوا مادەم مەبەست دەربڕینی حەقیقەتێکە پێویست بەڕێژەی کۆ نەما، ئەما ئەگەر مەبەست چەند بەردێکی دیاریکراو بوو ئەوسا (بەردەکان ڕەقن، درێژن، زلن). دەست دەدات و (بەرد ڕەقە و بەردان ڕەقن) هەر چێ نابێتەوە. لە ئینگلیزیدا stones are hard (بەردان ڕەقن) بەهاراوی ڕۆیشتووە وەك ئەوەیە گوتبێتت the stone is hard. بەڵام کە گوتت the stones are hard ئەوسا مەبەستت کۆمەڵە بەردێکی دیاریکراو دەبێت

مەگەر بارێکی تایبەتی حەقیقەتی مەبەست بووبێت نەك ژمارە. لە عەرەبی: الحجر صلب، الاحجار صلبة، الاحجار صلبات، بەهەموو لایەکدا و بۆ هەموو مەبەستێك دەست دەدەن. لە نموونەدا (وقودها الناس والحجارة) فەرقی نییە لەگەڵ (وقودها ناس وحجارە).. هتد. خولاسە هەر ڕێزمانە تەعبیر لە خوایشتی ئاخێوەری زمانێك دەداتەوە نەك لە داخوازی بابەت، یاخود بڵێین چۆنیەتیی تەفاعولی خواز و هۆشی ئاخێوەر لەگەڵ بابەتدا بڕیار لە چۆنیەتیی ڕێزمان دەدات. کە ئەم ڕاستییە بەدیهییەمان زانی و لێمان بوو بە زانیارێکی سەرەتایی لزووم نامێنێ هەموو دەم دووپاتی بکەینەوە مەگەر لەباری پێویستدا، وەك کە دەزانین ئەرز لە سووڕانەوەی بەدەوری خۆیدا شەو و ڕۆژ پەیدا دەکات پێویست نامێنێ کۆمە بکەین لەوەدا بڵێین: ڕۆژهەڵات. بەر لەوەی خەڵقەکە سووڕانەوەی زەوی بیستبێت وای دەزانی بەڕاستی ڕۆژ لەخۆوە هەڵدێت.. بەڕاست. زمان هەیە زۆربەی ناوی مرۆ بەڕستە دەهێنێتەوە نەك بەتاکە وشە- لە وێدا پێویستە تەعریفی ناو لە ئاست مرۆڤدا جوداێ لەچاو هی تێکڕای شتان. زۆر بەسەیری، زمانی کوردی کە دیتمان لە هەندێ باردا کۆکردنەوە بێ لزووم دادەنێت، حەز بەوە دەکات (ان)ی کۆکردن بکاتە هۆی بەرچاوبوونی کەسانێك دەوری بەرچاویان بردبێت وەك کە لە نێوان گەلێك عەشیرەتدا دەڵێن: فاتم و شیلانان ئاگرەکەیان کوژاندەوە. یاخود لە چیرۆکدا دەگوترێ: برایمی مەلا زێندینان. وا بزانم ئەو (ان)ە تەنها بەدوا ناودا دێت کە بوونە سێ و چوار بەکار نایەت، وەك بڵێی زۆربوونی ژمارەی کەسان لە کارێکدا خۆی دەبێتە ئەنجامدەری کارەکە نەك بەرچاوبوونی چالاکیی دوو کەس. دەمێنێتەوە بڵێین ئەم نیازەی دەرخستنی گرنگی، نەهات بۆ تاکە کەسیش ئەداتی کۆ بەکار بهێنێت چونکە بەزاهیر پاراستنی لایەنی ڕێزمان کە نایەڵێ بە (ئەحمەد) بگوترێ (ئەحمەدان) ڕێی نەداوە گرنگیی کارەکە لە ڕێژەی (کۆ)دا دەربیەخیت. لەم بارەدا جۆری دەربڕینی ناوی کەسەکە نیازی گرنگی، بەگەورەگرتن، گلەیی، بێ ئەهمیەتی، تووڕەیی، ڕادەگەیەنێت کە هیچی بەند نییە بەڕێزمانەوە.

دوای بەجێهێشتنی چەندین شوێنی شیاوی لێکۆڵینەوە، لە لاپەڕە ٨٣ هەر لە دێری سێیەمیەوە هەتا بەرەو کۆتاییی دێری یازدەمینییەوە کە بەژمارەی پەراوێز ١٦ تەواو دەبن بۆ ئێرە ڕادەگوێزم چونکە ناتوانم بێ ئەو ڕاگوێستنە مەبەستی نۆ دێڕی باسکراو بەئاسانی بیەخمە بەر زەینی خوێنەر.

ئەمە دەقی دێرەکانن:

«لە لێکۆڵینەوەی حاڵاتی ڕێزمانیدا، هەندێ لە نووسەران ڕووی واتا ڕەچاو دەکەن. لەم بارەدا حاڵاتی ڕێزمانی دەشێ وا دیاری بکرێ، کە وەك تایبەتێتیی زمان، دەربڕینی مانای ڕێزمانی لە کەرەستەی ڕێزمانیی زمانەوە وەردەگیرێ. نووسەرانی دی لە کەرەستەی ڕێزمانییەوە دەنواڕن. لەم بارەدا دەکرێ حاڵاتی ڕێزمانی وەك یەکگرتنی کەرەستەی ڕێزمانی بۆ یاریدەی دەربڕینی واتایێکی ڕێزمانیی ناسراو تەماشا بکرێ. بەو پێیە کە کەرەستەی ڕێزمانی بۆ مەبەستی گەیاندنی واتایە، خاسیەتی حاڵاتی ڕێزمانی لە واتاکانیەوە دەست پێ دەکات. بێ ڕەچاوکردنی واتا تەنانەت ناتوانرێ ئەوە بچەسپێنرێ، کە خاوەنی کەرەستەیێکی ڕێزمانیی ناسراوە». لە پەراوێز ژمارە ١٦ بیروراکان بۆ ئی. ئۆ کۆستینسکایاو ڤ. ئی کارداشێڤسکی بردراوەتەوە، بەدوا ناوەکانیشدا نووسراوە، ڕێزمانی فەرەنسی، چاپی حەوتەم، مۆسکۆ ١٩٧٣.

دەبێ بڵێم دەقەکە تێم ناگەیەنێ دەستەواژەی (خاوەنی کەرەستەیێکی ڕێزمانیی ناسراو) لە کۆتاییی قسەکاندا چ دەگرێتەوە، لە خۆمەوە دەڵێم ڕەنگە مەبەست (زمان) خۆی بێت کە بێ ڕەچاوکردنی واتا نابێتە خاوەن کەرەستەی ڕێزمانی. ئەم گرفتە بچووك بوو، بەڵام گرفتی گەورەتر لەبەرچاو و بۆچوونی مندا ئەوەیە کە ئەو نووسەرانەی دەڵێن (دەربڕینی مانای ڕێزمانی لە کەرەستەی ڕێزمانیی زمانەوە وەردەگیرێ) ئەوان بن (لە کەرەستەی ڕێزمانییەوە دەنواڕن) نەك ڕووی واتا ڕەچاو دەکەن، بەپێچەوانەوە دەبوو بەشی دووەمی نووسەران کە دەڵێن (حاڵاتی ڕێزمانی لە واتاکانیەوە دەست پێ دەکات، بێ ڕەچاوکردنی واتا... هتد) خۆیان بن ڕووی واتا ڕەچاو دەکەن. من ناتوانم گومان لە دروستیی تەرجەمەی د. ئاوڕەحمان بکەم، لەگەڵ ئەمەشدا کە مەسەلەکە بەئاڵۆزی دێتە بەرچاوم سەرلەبەری قسەکان، بەهەر لایەکدا بکەوێت، (بەپێی تەسەورم لە سروشتی زمان) ڕێنوونییەتی هەڵە و دوور لە حەقیقەت بەخەڵق ڕادەگەیەنن. کە دەڵێ (دەربڕینی مانای ڕێزمانی لە کەرەستەی ڕێزمانیی ڕێزمانی) کە مەبەست لێی دروستبوونی پێکهێنانی ڕستەکەیە بەپێی دەستووراتی ڕێزمانی زمان، ئەما (مانای ڕێزمانی) وەك (ئاوی دەستووری) هیچ کامێکیان واتای دروست نابەخشن چونکە نە مانا ڕێزمانییە نە ئاویش دەستوورییە. کە دەڵێین (چوێلەکە تووتن دەپێوێ) ڕستەیەکی ڕێزمانیی دروستمان بەکار هێناوە، بەتەواوی

وەك جاران دەیانگوت (جنۆکە هۆی مانگگیران و ڕۆژگیرانن) ڕستەی ڕێزمانییان بەکار دەهێنا واشیان دەزانی قسەکە ڕاستە، خۆ ئەگەر بابایەك تووتنی نەدیبێت، ئەویش وەك مەسەلەی جنۆکە و مانگگیرانەکە پێی گوترا (تووتن شایی دەکات) باوەڕی بەقسەکە دەکرد.

چەندێکی لەو قسانەی سەرەوە ڕادەمێنم ناتوانم بچمە سەر ئەو ڕێبازەی کە دەیەوێ کەرەستەی ڕێزمانی و واتاکەی لێك بترازێنێ و بەدوو شتی جودایان حیساب بکات چونکە بەداهەتەن وشە و واتاکەی یەك شتن. کە دەڵێم (من) بێ ئەوەی لزووم بەگوتن بکات لەخۆوە ئاشکرایە تاکێکە کە لە ڕێزماندا زاراوەی (کەسی یەکەمی تاك)ی بۆ داندراوە: لەم زاراوەیەدا نەتاکایەتی نە یەکەمی لەلاوە بەزەکات و سەدەقە بۆ وشەکە نەهاتووە، خۆ ئەگەر قسەکەر (کچ) بێ لەوێشدا (مێیینەیی) بۆ نەخوازرایەوە.. ئەگەر منداڵ بێ دیارە جارێ باڵغ نەبووە، نەباڵغی بەدیاری بۆ وشەکە نەهاتووە ئەگەر جایەز بێ (من) جارێکیان قسەکەر بێت و جارێکیشیان تاك بێت، خۆ هەرچی وشە هەیە لە زماندا جارێکیان وشەیە و جارێکیشیان ئەو شتەیە بۆی داندراوە، ئینجا دەبێ بەپێی داخوازیی حاڵ جارێکیان مێ بێت یان تاك بێت یان کۆ بێت.. هتد. دەبێ بڵێین وشەی (من) کە ڕاناوی پێ دەڵێن (قسەکەری تاکە) نەك (قسەکەریشە و تاکیشە) چونکە لە ناچارییەوە نەبێ، کە تەعبیر کورت دەهێنێ، (من) هەر ئەو کەسە سەرلەبەرەیە کە ئاخێوەر بەر لە هەزاران ساڵ بێ تێخوێندنەوەی ژمارە و یەکەمی و دووەمی بۆ دەلالەتکردن لە خودی خۆی بەکاری هێناوە، ئیتر پاش هەزاران ساڵ پسپۆڕی زمان پەیدا بوون و کەوتنە سەر شیتەڵکردنی (ئاخاوتن) و تاك و کۆیان لێك جودا کردەوە کە بە ئەسڵیش هەر جودا بوون بەڵام ئاخێوەری کۆن نەهات وشە و واتاکەی لێك بترازێنێ. هەروەك کە گوتی (ئاو) مەبەستی ئەو شتە شلە بوو دەیناسین، بێ ئەوەی شیتەڵ بکرێ بۆ ئۆکسجین و هایدرۆجین کە کیمیادان بەرەهایی دەیکات، هەروەهاش چی پێی دەڵێین کەرەستەی ڕێزمانی وەیا وشەی فەرهەنگی (بوونەوەری سەرلەبەر)ن کە جەسەر لە نێوان خۆیان و واتا و ژمارە و زایەند و ئایندە و ڕابردوو... و... و یان نییە، زمانزان بۆ تێگەیاندن ئاخاوتن پەل پەل دەکات بەڵام ناشێ هەرگیز لە کارەکەی خۆی بەسەهو بچێت و ببێتە ئەو قەسابەی بەرخ پەل پەل دەکات و گیانی لەبەر دەبڕێت. گۆشتەی پەلپەلکراو نە بەرخە نەبزنە نە مریشك، کۆنە گیاندارێکی لێك هەڵوەشاوی بێ گیانە نەدەخوات و نەزیاد دەکات و نەدەزێت... گوتەیەکی (لینین)م خوێندووەتەوە [وا

بزانم لە چلەکاندا] زۆر زانایانە عوزر دەهێنێتەوە بۆ خوێنەر لەوەدا کە ناچارە لەبەر خاتری تێگەیاندن بابەتی قسە لێکردن بڕبڕ دەکات کە لە زاتی خۆیدا بێ بڕگە و جەمسەرە، هەروەها بەباشی لە بیرمە ئەو هەڵبڕینەوە و کەرتکردنە بە(فصل میتافیزیکی) دادەنێ، لەو نۆ دێرانەی سەروودا دێر و نیوێکی دوایینی کە دەڵێ: بێ ڕەچاوکردنی واتا تەنانەت ناتوانرێ.. هتد لێك ترازاندنی وشە و واتا دەگاتە پلەی گەپ بەخۆکردن. کە واتا لە نێواندا نەما مرۆ خۆی لە مرۆیەتی دەکەوێت چ جایی کەرەستەی ڕێزمانی. دوای ژمارە ١٦ی کۆتایی ئەو نۆ دێرە د. ئاورەحمان بەتەئیدی ئەو دوو نووسەرە دەڵێ: (بێ تێگەیشتن لە مانای وشە ناتوانرێ بڕیار بدرێ کە ئەو دەنگە ناسراوە [مەبەست (ێ)ی کچێیە) کەرەستەی ڕێزمانییە یان نا) ڕاستییەکەی ئەمە تەنکاوێکە لە پاشاوی ئەو نۆ دێرە ئەگینا نەك دەنگی (ێ) بەدوا (کچێ)وە، خۆ سەرلەبەری زمانێك کە نەیزانیت هەمووی لە مەتەڵ داخراوترە. نەدەبوو لە بواری ڕێزمانەوە بگەینە قۆناغێك کە (واتا)ش بەبەشێکی کەرەستەی ڕێزمان حیساب بکرێت. واتا خۆی کە بەرهەمی هۆشە بنەمای زمانە نەك هەر ڕێزمان، چ جایی کەرەستەی ڕێزمان، پێشتریش گوتم ڕێزمان ناتوانێ هەڵەی واتایی بدۆزێتەوە وەك کە هەڵەی ڕێزمانیی پێ دەدۆزرێتەوە. زۆربەی مەتەڵ لەلایەن واتاوە شێواویی تێدایە، هەر بۆیەش مەتەڵە، کەچی دەستووراتی ڕێزمانیی تەواوە وەك کە دەڵێ: داری شەکراوێ پێنج لکان ڕاداوێ سێ لەبەر سێبەرێ دوو لەبەر هەتاوێ. مەبەستیشی نوێژە، خۆ دەزانین شەکراو درەختی نییە بەڵام لەبەر چەژی دیندار شیا نوێژ بەداری شەکراو بچوێندرێت. لێرەدا فەندی مەتەڵ لەسەر ڕێزمان حیساب ناکرێت بەڵام دەقی مەتەڵ دێتە جغزی ڕێزمانەوە.

لە پاش ٩ دێرەکە د. ئاورەحمان بەدەم نموونەی (کچێ)وە دەگاتە وشەی (هەرمێ، بێ، جێ).. کە لەواندا دەنگی (ێ) هەیە جودایە لە هی (کچێ) لە هەڵەی چاپدا لە جیاتی ئەوەی بنووسرێ ئەو (ێ)ی هەرمێ و هەڤاڵەکانی (کۆتاییی وشەن).. نووسراوە (کۆتاییی وشە نین).. دوای ئەمە یەکسەر دەگەینە نموونەی تێپەڕکردنی کار. ئا لێرەدا یەك دوو تێبینی و بەسەرگرتنەوە هەیە. لە (مردن، مراندن)دا تێبینییەك ئەوەیە کە کاری (مردن) تەنها کارێکە هاتبێتە بەرچاو و زەینم کە تێنەپەڕ بێت و بەدەنگی (د) کۆتاییی هاتبێت، هەرچی تێنەپەڕی دیکە هەیە (د)ەکەی نەماوە. ڕاستییەکەی دەبێ بڵێم هەموو ئەو کارە کوردییانەی کە کۆتاییەکەی (د) بوو بێت و بەر لەو (د)ەش

دەنگێکی بزوێنی درێژ هەبوویێت ئەو (د)ەی قرتاوە، ئیتر کارەکە تێپەڕ بێت یان تێنەپەڕ، قرتانەکەش بەبەراوردکردن لەگەڵ کاری بەهەمان واتا لە فارسیدا دەردەکەوێ وەك لەم نموونانەدا دەدیترێ:

دان دادن

فەرموون فرمودن

بڕین بریدن

گەڕان گردیدن

چوون شُدن

دزین دزدیدن

کاری (مان) خۆی لە ئەسڵدا (ماندن) بووە بەبەڵگەی ئەوەی کە لە ئایندەدا دەبێتە (دەمێنێ) نەك (دەمێ). وشەی (ماندوو)ش لەو (ماندن)ەوە ماوەتەوە. ئەوەی یارمەتیی پەیدابوونی (مان)ی داوە بریتییە لەو (ن)ە کە جێگەی (ن)ی چاوگی گرتووەتەوە. دەنگی (ت) لە بەرایی (ن)ی چاوگدا نەقرتاوە وەك: کەوتن، پشکووتن، نووستن، بیستن، سرەوتن، هاتن... هەرچی کاری تێپەڕە لە غەیری ئەو جۆرە باسکراوەدا دەنگی (د، ت)یان ماوە وەك: گرتن، بەستن، پالاوتن، داشتن، سپاردن، ناردن، کردن، بردن...

تێبینیی دووەم لە کاری (مردن) ئەوەیە کە تێپەڕەکەی (مراندن) دەبوو(مردانەن) بێت: دیارە لەبەر قورسی دالی یەکەمی سوواوە.

لە ئاست (بران، بردن) کە گوایا یەکەمیان تێنەپەڕ و دووەمیان تێپەڕەکەیەتی، ڕاستییەکەی (بران) ڕێژەی کارا نادیاری (بردن)ە و تا ئێستاش (بردرا) بەسەر زارانەوە زیندووە. (برا) بەزۆری لە سلێمانی و لە دەوروبەری بەکار دێت. هەرچی (کرا)یە کە کارا نادیارە هەمەگیرە مەگەر چۆناوچۆنی دەنا ناگوترێ (کردرا). هەرچەند خۆم گوێبیستی بووم بەڵام بێگومان لە ڕێی سەرنجی خۆیشمەوە دەزانم هەمیشە لە کزبووندا بووە. دەگوترێ (کردم و کراندم) بۆ موبالەغە، لێرەدا (کرداندم)ە لێی سواوە نەك ڕێژەی کارا نادیارە چونکە هەرگیز نەبیستراوە گوترابێ: کوژراندم، بیستراندم، دیتراندم.

دواتر کە لە کێشەی (هاتن – ئێوە هاتن) و (هاتن –ئەوان هاتن) بووینەوە دەگەینە

(ان)ی نیشانەی کۆ و (ان)ی کۆتایی هەندێ وشەی وەك (زستان، ڕان).. کە گۆیا ئەو (ان)ە هەر جارە دەورێك دەبینێت. ڕاستییەکەی (ان)ی کۆکردن و (ان)ی نیشانەی جێگە، کە لە فارسی بەئەداتی نیسبەتی دادەنێ لە وشەی وەك (سپاهان – ئیسفەهان – کرمان)... لە کوردیشدا (خوران، حاجی ئۆمەران، کەڵەکان)... ئا ئەم دوو (ان)ە چ خزمایەتییان لە نێواندا نییە. خۆ دەتوانین (ان) لە ناو توێژی وشەشدا بدۆزینەوە نەك هەر لە کۆتاییدا وەك: بەهانە، شانە، مانگ... لە نموونەی ڕوونکردنەوەدا دەڵێم لە وشەکانی: مردن، کردن، بردن...دا ئەو (رد)ە ناچنە ژێر سایەبانێکەوە وەك کە (ن)ەکە لە هەمووواندا دەچێتە ژێر زاراوەی (نوونی چاوگ). ئەگەر (ر) بێت و ئەگەر (گ) و ئەگەر هەر دەنگێکی دەیکەی ئاخاوتن بێت بێ ئەوەی وشە بکات بەخزمی یەکتر بەشدار دەبێت لە پێکهێنانی هەزاران وشە، هەروەهاش جووتە دەنگی وەك (ان) یاخود (شت) یا (ست).. لە وشەی وەك: گەشت، شت، بست، مەست، ماست، گاوان، زیندان، خرچان... ئەو (ان)ەی کۆتایی سێ وشەی دوایین هیچ پێناسەی نییە وەك (ان)ی کۆ و (ان)ی ڕاگەیەنی جێگە هەیبوو... لە (نیشتمان)دا (مان) دەلالەتی جێگەی هەیە کە وشەکە دەکاتە (جێگەی لێ دانیشتن یاخود نیشتن). لە ئاست وشەی (سەیران)دا دەبێ بڵێین خۆی کۆی (سەیرە)ە وەك کە بڵێی: دەچینە گەمان... لە زۆر دێی دەشتی کۆیە دەڵێن: گەمانان دەکەن، دووانان، سییانان باوە بەلام چی دی تێ هەڵناکشێن، ناگوترێ چواران.

وشەی (مانگ) لە ئاڤێستادا (ماونگهە) بووە، وا بزانم کوڕێکی زەردەشت یان خزمێکی ناوی (میدیو ماونگهە) بووە بەواتای (ناوەندی مانگ) بەبۆنەی ئەوەی لە ١٥ی مانگی کە ئێستا پێی دەڵێن مانگی عەرەبی هاتووەتە دنیاوە. ئەم (میدیو)یە لە ئینگلیزی سەردەم middle mid ماوە وەك کە دەڵێن mid summer ناوەندی هاوین.

چی دی لەسەر تێبینی و ڕوونکردنەوە ناڕۆم، تەنها لە ئاست ئەو هەڵدانەوە زیاد لە لزووم و خۆڕاییەی کە لە کۆتایی گوتارەکەدا بەخشراوە بە ئا. مایییە بەرانبەر بەدیهییەکی کە بایی سێیەکی بگرە دەیەکی ڕوونکردنەوەی مەبەست ناکات لەوەدا کە گوتووەتی «بەراورد تاکە وەسیلەی ڕێخۆشکەری تۆژەرە بۆ بیناکردنی مێژووی زمان»، دەڵێم دەبوو لەو مەیدانە بەرینەی گوتارەکەدا د. ئاوڕەحمان بەپێی هەڵکەوت ناوی نووسەرێکی غەیری ڕووسی هێنابایە [جگە لە شەخسی خۆی کە لە پەراوێزەکانی ژمارە ١٨، ١٩، ٢٠دا ناوی هاتووە]. ویستم بزانم چی وەرگرتووە لە ذوالنوری فارسی

که لە فەقەرە (د)ی پەراوێزی ژمارە ٢٦دا پەنجەی بۆ راکێشراوە: ئەم پەراوێزە: لە لاپەرە ٨٩ی گۆڤاردا بەهەڵە ٢٧ نووسراوە، هەر بۆیەیشیە دوایین پەراوێزە کە لە جەدوەلی سەرچاوەکاندا ژمارە ٢٧ی پێ دراوە، لە بەرەو کۆتاییی لاپەرە ٨٩دا ژمارەی ٢٨ی وەرگرتووە. بەهەمەحاڵ نووسینەکەی (ذوالنور) و هی سێ نووسەرەکەی دیکەی رووس کە لەو پەراوێزەدا ناویان نووسراوە مەیلەو کۆنن، رەنگە هی نوێتر هەبێ لەوان تێ پەربێت بەڵام قسەکەمان هەر لە سنووری ئیحتیمالدا دەمێنێت تا بەروونی دەزانین ئەو رێز لێگیراوانە چییان گوتووە.

د. ئاورەحمان کە لە بەرەو کۆتاییی گوتارەکەیدا دەڵێ «منیش لەبەر رووناکیی ئەم بیرە وردەدا... بەپێی توانا هەندێ بەراوردی مێژوویيم کردووە و ئەگەر کەڵکێکی ببێ، خۆ بەبەختەوەر دەزانم» خۆ نووسەرانی کورد هەبوون بەر لەم رۆژگارەی ساڵی ١٩٩٢ کنەیەکیان کردبێت لەو بوارەدا کەوا رەنگە بۆچوونی قووڵتری تێدا بێت، لەو چەند نموونەی بێ خەوشی کۆتاییی وتارەکە. مامۆستا وەهبی نووسینی بایەخداری هەیە رێنموونیی توێژەرەوە دەکەن، چاوێکیش بە (لسان الکرد و بەشی سێیەمی زاراوەسازیی پێوانە)دا بگەرێت، کە یەکەمیان لە ١٩٨٧ و دووەمیان لە ١٩٨٨دا بڵاو کراوەتەوە، نموونەی وردپێوی و وردبینیی مناسیبیان تێدا دەدیترێت. نووسەرانی دیکەش هەن لە کورد هەوڵێکی بەراوردکارییان لە مەیدانی زمان دابێت. دیارە، کوردی گوتەنی، تالع و بەخت بۆی هەیە کە تەنها ئا. ماییە بەو چەند وشەی نیوەراستییەوە بوو بەهاندەری زمانناسێکی لێهاتووی وەکو د. ئاورەحمان کە بایەخ بە بەراوردکردن بدات، کە دەڵێم (نیوەراست) لەوەوەیە، تاکە وەسیلەی رێخۆشکەری هەڵنانی مێژوویيی زمان نییە، تەنها نموونەیەکیش کە لێرەدا بەکافی بزانم ئەوەیە کە زۆرجاران (هۆشی ون دەروون- عقل باطن) بێ ئاگا لەخۆبوونی خاوەنەکەی گرێکوێرەی ئەوتۆ دەکاتەوە، چ لە زمان و چ لە مەیدانێکی دیکەی زانست بێت، لە حاڵەتی ئاگا لەخۆبووندا زەفەری پێ نابردرێت، بەپێی ئەوەی نووسینەکەی ئا. ماییە لە ساڵی ١٩٥٤ دەرچووە کە ئەوسا جارێ رووسیا لە سایەی ستالینیزمدا دەژیا، هەرچەند مردووش بوو، گرتنەبەری رێی هۆشی ون کارێکی بۆرجوازییانە بوو... لەمەش بترازێ، من بەش بەحاڵی خۆم (بەراوردکردن، هەڵێنجان، بەسەرداکەوتن و هەرچی شێواز و رێبازی زانین و دۆزینەوە هەیە) هەمووی لە یەك سەرچاوە هەڵدەقووڵن ئەویش هۆشی مرۆیە. لێکدانەوەی رووت و بەراوردکاریی پێچەڵپێچ کە بەسەرمای زەقەوە خۆ دەگرێ

تەواوکەری یەکترن، زۆرجارانیش (بەراورد) لە تاریکاییی هەندێ کێشەی زمان تێ بڕ ناکات، لە نموونەدا دەڵێم وشەی ئاوێتەی (ترەئیتە ئوونە) کە بوودتە (فەرەیدوون) و بە واتای ماری سێ سەر کوژ هاتووە وشەی (ئیتە) تێدا (سەر)ی کوردی و فارسییەکە لە هیچ کامێکیان نزیك نییە کەچی لەگەڵ headی ئینگلیزی و tetای فرەنسەیی خزمە. ئا لێرەدا بەراوردکردن نامانگەیەنێتە ئەو لێك دابڕانەی (سەر)ی کورد لە (ئیتە)ی کۆنی ئاڤێستا و خزمبوونی tet, head لەگەڵیدا... تۆژینەوەی بەرفرەوان ڕێگایەکی بەرینە، بەراوردکردن بەیەکێك لە ڕچە و باریکە ڕێگەکانی حیساب دەکرێت.

گوتارەکەی د. نەسرین فەخری لە ژێر سەرناوی (وەستانێك لە عاستی هەردوو فرمانی (بوون) و (هەبوون) و (هە) و (هی)دا – لێکۆڵینەوە و بەراوردی] هەر لە لاپەڕە ١٥٩ تا لاپەڕە ١٨١ی گۆڤارەکەی پڕ کردووەتەوە، بێ ئەوەی بچمە ناو پانایی و درێژاییی ئەو ڕیزەوهۆنی جەدوەلی بێ کۆتاییی نموونەکانی گوتارەکە کە، زۆر بەداخەوە چ قووڵاییەکیان نەداوەتە رووپێوی باسەکە، هەرئەوەندەیان لەبارەوە دەڵێم کەوا لە بری شیتەڵکردن و پەردە هەڵگرتن لەسەر نهێنییەکی ڕێزمانی تێیاندا بێت دێن بەناوی شەرحدان خۆیان دووپات دەکەنەوە وەك لەم نموونەیەدا دەدیترێت کە لە لاپەڕە ١٦١ی گۆڤارەکەدا هاتووە:

بوون

کان – اصبح

بۆ – کاتی ڕابردوو

١– ڕابردووی نزیك

ئەرێ، – مثبت – نەرێ – نفی

من بووم – من + بوو + م – من + نە + بوو + م.

تۆ بوویت – تۆ + بوو + یت – تۆ + نە + بوو + یت.

ئیتر تا کۆتاییی هەر شەش کەسی تاك و کۆ بەئەرێ و نەرێیەوە.

سەرلەبەری نموونەکانی دیکەی ناو گوتارەکەش لەو بابەتەن یەك ترووسکەی ڕووناکی ناهاوێژی بۆ ناو بابەت تا ئەگەر نهێنییەکی ڕێزمانی و وردی ئەوتۆ هەبێت چاوی قوتابیی پلەی ناوەندی نەیدیتبێت بۆی ڕوون بێتەوە، ئەگەر ئەمە ڕێبازی

شیتەڵکردنی گرێکوێرەی ڕێزمان بێت خۆ هەر چ کەسێکی پەنجەکانی قەڵەمیان گرتبێت دەتوانێ کام شیعری سەخت و داخراوتی نای هەیە بەئاسانی لێیان دەرباز بێت و بڵێ واتام لێ داتەوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

جام + ی تاق + ی مەی + کە دەمیشکات + ی قندیل + ی دڵ + ە

شیشەپڕ + قەرقەف لە + ڕەفرەف شاهـ +ی عالی ڕەفرەف +ە

چەند شیرن دەبوو ئەگەر لە جیاتی ئەو ئەرکە بێ لزوومە وەڵامی ئەم دوو پرسیارەی ژێرەوە بدرابایەوە کە لە هەڵنانی نموونەکانەوە دێنە بەر زەینی مرۆڤ.

بۆچی لەهجەی کوردستانی ژێروو لە نەفیی کاری ڕابردوودا (نە) بەکار دەهێنێت و لە نەفیی ئایندەدا (نا) بەکار دەهێنێت؟

بۆچی ئەداتی نەفی لەگەڵ نیشانەی (دە)ی ئایندەدا کۆ نابنەوە و ناگوترێ: نادەروم، نادەڵێم؟ ئەداتی نەهی لەگەڵ (ب)ی ئەمردا کۆ نابێتەوە و ناڵێین مەیکە، نەبکەیت، نەبکەین؟ تەنضا (نە)ی نەهی لەگەڵ ئەو (ب)ەدا دێت کە بەواتای nor neither هاتبێت وەك دەڵێین: نەبکەی نەبخۆی تەماشای ئەم دیمەنە جوانانە بکەیت؟ بەهەمەحاڵ من بەتەما نیم لەگەڵ هەڵسەنگاندنی ئەو هەموو نموونانە خەریك بم کەوا هەرچی لەگەڵیاندا بکەم سوودێکی تێدا نابینم هێندەی ئەو سوودە بێت کە لە وەڵامی ئەو پرسیارە وەردەگیرێت کە لەم نموونەی خوارەوە دەردەست دەبێت. دەڵێین:

دەتبینم: لێرەدا ڕاناوی کەسی دووەم بەرکار (مفعول) و هی کەسی یەکەم کار (فاعل)ە.

دەتدیتم: لەمیاندا ڕاناوی کەسی دووەم کارایە و هی کەسی یەکەم بەرکارە هەرچەند لە جێگەی خۆیاندا ماونەتەوە تەنانەت نیشانەی (دە)ی ئایندەش بەسەر کارەکەوەیە. ئەم مامڵەت گۆڕییە لە چییەوە هاتووە؟ پرسیارەکە بۆ خوێنەر و نووسەر بەجێ دەهێڵم چەند خاڵێك هەیە لە گوتارەکەدا پشتگوێ خراوە، بەکورتی، لێیانەوە دەدوێم. لە ئاست نموونەیەکی بەکارهێنانی (بوون) کە لە دێری ٢١ی لاپەڕە ١٦٨دا بەم شکڵە هاتووە:

نەدەبا بچم = دەبوو بچم (نە + نە) = ئەرێ.

پرسیارەکە هەڵدەستێت و لە گوتارەکەدا ئەسەری نییە. ئێمە دەتوانین بڵێین نە دارا نە براکەی هاتن، دەشتوانین بڵێین: نە دارا نە براکەی نەهاتن.

دەزانین (هیچ کەس) بۆ نەفییە کەچی دەڵێین: هیچ کەس نەهات.

دەڵێین فلان هیچە. دەشڵێین: فلان هیچ نییە هەردوو ڕستەش یەك واتایان هەیە. لە (هیچ کەس)دا هەر ڕێت نییە بڵێیت (هیچ کەس هات).

ئەم (نە + نە)یە بەو شکڵی (مطلق) گەلێك ڕووی زمانی و ڕێزمانیی شاردووەتەوە.

من ئەم نموونانە دەخەمە بەرچاوی خوێنەر و هەموو کەسێکی مەراقی زمانەوانیی هەبێت، بۆ تێوە ڕامان و قووڵ داگرتن و وردپێوی...

ڕاستییەکەی، لە سویدەوە کاك حەکیم کاکە وەیس نامەیەکی نووسراوی ڕۆژی ١٩٩٣/٢/١٦ی بۆ ناردووم لەبارەی ئەم (نە + نە)ی بەواتای Nor, Neither وە دەپرسێت کە چۆن دەشێ جارێکیان ئەرێتی ببەخشین و جارێکیشیان بێ تەئسیر بن؟ لە وەڵامدا بایبی پێویستیی پرسیارەکە لە کێشەی پرسیارەکە دواوم، بەڵام سەرلەبەری پرسیاری (نە + نە) پتری بەبەرەوە هەیە لەو هێندەی بۆم نووسیوە، ڕەنگە لە دەرفەتدا بۆی بچمەوە... دەبوو د. نەسرین چاوێکیش بەو (نە + نە)یانەدا بگێڕێت کە نابنە (ئەرێ) و هۆیەکەشی بدۆزێتەوە. لەبارەی (هەبوون) بەواتای (وجود) و (هەبوون) بەواتای (تملك) کە لە گوتارەکەدا بەیەك ڕیشە داندراون کە بۆ دوو مەبەست بەکار هاتبن. دەڵێم ئەو دوو (هە)یە لە دوو سەرچاوەی جوداوە هاتوون:

بەواتای (موجوود بوون)ە بریتییە لە دوو فیعلی (هە) و (بوون). کەرتی (هە) بەئەسڵی درێژتر بووە لێی سوواوە. لە کوردیدا چونکە نووسین نەبووە دەقی کۆنی بپارێزێت دەستمان لە شتێکی ئەوتۆیی گیر نابێت بیکەینە نموونە بەڵام دەقی کۆنی پەهلەوی هەیە [ئاڤێستا و هەخامەنشیشی تێیاندایە] تێمان دەگەیەنێ کە ئەم (هە)یەی هەمان (هست)ی ئێستاکەی فارسییە کە لە وتوویژ و نووسینیشدا دەشێ دەربکەوێت و بشقرتێت، دەڵێین؛ من آزادم، واتە من ئازادم، دەشڵێین: من آزاد هستم، واتە من ئازادم. لەهجەی کوردیش هەیە لەباری وەهادا لە جیاتی بڵێ: فلان کوردە، دەڵێ: فلان کوردەس. لە ئینگلیزی is و لە فرەنسەیی est هەمان (هست)ی باسکراون کە ڕابردووشیان هەیە... لە پەهلەوی یض١دا چەند نموونەیەك دەهێنمەوە بایبی ئەوە بکات نەسەلماندن ڕەت بکاتەوە:

لە کارنامەی ئەردەشیری پاپەکان انتشاران دانشگاه نهران ١٤٩٩ شەرح و تۆژینەوەی بهرام فرەوشی، لاپەڕە ٢ –٣دا ئەم ڕستەیەی خوارەوە هەیە، نیپیشت

ئیستات بەواتای: نووسیبووی.

لەم ڕستەیەدا ئیستات estat ڕابردووی فعل الکینونەیە بۆ کەسی سێیەمی تاك. لە لاپەڕە ٦ –٧دا دەخوێنیتەوە:

پیرامونی ساسان ئیستیند بەواتای: لە نزیك و ڕۆخی ساسانن

لەم ڕستەیەدا فعل الکینونەی حاڵی ئێستاکەیە وەك areی ئینگلیزی بۆ کۆ. لە لاپەڕە ١١٢ –١١٣دا دەخوێنیتەوە:

نی بریهینیت ئیستیت بەواتای: قەزا و قەدەر نییە.

ئیستیت فعل الکینونەی حاڵی ئێستاکەیە وەك isی ئینگلیزی بۆ تاکی سێیەم کەس. وەك دەبینیت (ئیستات، ئیستست). فیعلی یاریدەری (کینونە)یە لەوانەیە لەگەڵ (بوون) و لەگەڵ هەر فیعلێکی دیکەشدا بێت. گوتارەکە (بوون)ی کردووە بەفیعلی یاریدەر کە لەگەڵ (هە)...دا دێت. لە نموونەی کاتی ئێستا (حاضر) ئەم دوو ڕستەیە لە لاپەڕە ٥٥–٥٦ و ٦٨–٦٩ی کارنامە دەخوێنیتەوە:

ئامەت ئیستات امدەاست هاتوووە

ئامەت ئیستەم آمدە أم هاتوە

دەبی بڵێم وشەی (ئیستات) کە تەرجەمە دەکرێت بۆ کوردی، چونکە وشەکەی تێدا فەوتاوە لەگەڵ (است)ی زەمانی حازر تێکەڵ دەبێت، بەتایبەتی کە وشەکە لەگەڵ فیعلدا بێت، فیعلیش خۆی زەمانی تێدا بی ئیتر دوو زەمان لەگەڵ یەکتردا کۆ دەبنەوە: کە بڵێی (مەرداست) بەتەواوی ئێستا دەگەیەنێ.

بەر لەوەی بچم بۆ (هەبوون – تملك) سەرنجی خوێنەر بۆ ئەم تێبینییە زێدە گرنگە ڕادەکێشم، لە لاپەڕە ١٧٧ی گۆڤارەکەدا نووسەر ٩ خاڵی سەرەکیی ڕەچاو کردووە بۆ گرینگیی دەوری (بوون) لە پێکهێنانی وشە و ڕاگەیاندنی واتا و مەبەست لە زمانی کوردیدا.

ڕاستییەکەی، ئەو دەورە، لە لایێکەوە تا ڕادەیەك، ئاغڵەب فیعلی کوردی دەیبینن، بە نموونە: دەزبوون، ڕزگاربوون، بەربوون کە لە گوتارەکەدا بەبەڵگەی گرنگییەکە هاتووە دەشێ بەم نموونانەی خوارەوە بپووچێتەوە:

دەرکردن، دەردان، دەرهاوێشتن، دەرچوون.

دەرخستن، دەرپەڕین... ڕزگارکردن، ڕزگار پاراستن، ڕزگار کوشتن، ڕزگار هێشتنەوە...

بەردان، بەر هەڵداکردن، بەرماوە، لەبەرچوون، بەرەوکەوتن...

دەزانم (ڕزگار) کە سیفەتە پتر لەگەڵ (کردن، بوون)دا دەڕوات، بەڵام لەمەدا خەلەل بە قسەکەم ناگات چونکە سیفەت (مادی)یە. هەروەك ناوی مەعنا لەگەڵ (بوون)دا ناڕوات بەڵکو فیعلی تێپەڕی دەوێت هەروەهاش ئەو فیعلانەی داوای (ناوی واتا) دەکەن بەپێی سروشتیان بۆ (ناوی مادی) بووز ناخۆن.

لەلایەکی دیکەشەوە هانابردنە بەر فیعلی یاریدەر بۆ دروستکردنی واتای نوێ پتر هەژاریی زمان نیشان دەدات لەوەی بەهۆی گەردانکردنەوە وەیا لە ڕێی وشەی سەربەخۆوە مەبەست دەرخرێت.

من کە لە (ترس)ەوە (ترسان – ترسام، ترساندم) پەیدا بکەم گەلێك بەخۆڕاپەرموتر دەبم لەوەی بڵێم (ترسم بوو، ترسنۆك بووم، ترسنۆکم کرد)... ئەگەر زمانەکەم وەها ڕەهاییێت کە بەئاسایی بڵێم: (ڕەوەندەکانم لە دەشتی بیتوێن نیشتە جێیاند – دەنیشتە جێیێنم)، دەچێتە ڕیزی زمانە پێشکەوتووەکانی دنیاکە دەڵێن orienaliztion وشەکە لە (٥) کەرت جۆشی خواردووە. کە دەڵێن transubstantion مەبەستیانە بڵێن: گەڕانی شەراب و نان لە شەوی (عشاء ربانی)دا بەخوێن لە لەشی مەسیح. بێگومان پێ بەپێی پەرەسەندنی سەقافەت و قووڵبوونەوە و تێ هەڵکشان لە نووسینی ئەدەبی و زانستی، زمانی کوردیش، ماوە دەبڕێت و ماوەشی بڕیوە بەڵام نابێ نەخۆشیی زمان بەتەنسازی دابنێین.

بەهەمەحاڵ (بوون) و (است) دوو فیعلی جودان، لە کوردیدا بەینێکە لەبەر بێ نووسینی، فیعلی (است) کۆڵەوار بووە و لە زۆر حاڵدا سوواوە. ئەم (هە)یە پاشماوەی (است، هست)ی کۆنینەی زمانەکەمانە کە لە ئاڤێستا و زمانی پەهلەوی و هەخامەنشیدا پاراستراوە، لە فارسیی سەردەمیشدا پاشماوەی بەرچاوی پەیدایە.

لە نموونەکانی لاپەڕە ١٦٥ و ١٦٦دا (بووم بە – دەبم بە – نابم بە) و لە نموونەکانی لاپەڕە ١٧٧یشدا (بوومە – نەبوومە) بەسەردا هاوپشتوون و هەرچی هێزوپێزی تێیاندا هەیە نەبووی کردوون. ئەم دەربوونەیەی (بردم بە –کردم بە، بوومێ – کردمێ) بەسەرباسێکی سەرەکی و بنجیی ڕێزمانی کوردیدا دەکرێتەوە هی

ئەوە نییە چاو نەیبینێت. بەڵام وا دیارە عادەتگرتن بەموتاڵاكردنی ڕێزمانی كوردی لە كولانەی ڕێزمانی بێگانەوە باسەكەی لێ شاردوونەتەوە هەر چونكە لەو ڕێزمانانەدا باسێكی ئەوتۆیی پەیدا نییە.

ئەم بەكارهێنانەی (بووم بە - بوومە)... لە كتێبۆلكەی (چەند حەشارگەیەكی ڕێزمانی كوردی) كە لە ساڵی ١٩٧٦دا بڵاوم كردەوە بەدرێژی قسەی لێ كراوە، لەو تۆژینەوەدا ئەو فیعلانەی وەكو (بوون، كردن) پتر لە جۆرێك بەكارهێنانیان هەیە دابەش دەبن بە ١- فیعلی ئینتیقالی. ٢- ئینتیقالیی پێچەوانە.

فیعلی بوون جگە لە شێوەی عادەتی دوو جۆری نائاساییشی هەیە:

دەبم: جۆری ئاسایی

دەبمێ: جۆری ئینتقالی

دەمبێ: جۆری ئینتقالیی پێچەوانە.

ئەم شێوەیەی دوایین كە (دەمبێ)یە ئەگەر بۆ منداڵبوون بێ تێنەپەڕە، ئەگەر بۆ پارە بێت تێپەڕە.

چەند فیعلێك لەمانە هەڵدەگرن لەگەڵ (بە) و بێ ئەویش بەكار بێن وەك، كردم بە - گوتم بە - گەیشتم بە - دام بە، كردمە عەمەلە، كردمێ - گوتمە دارا، گوتمێ -گەیشتمە ئاوات، گەیشتمێ - دامە عەلی، دامێ... بەشی هەرە زۆریی فیعلەكان (بە) قبووڵ ناكەن وەك:

نۆڕیمە خانووەكە - چوومە شار - كەوتمە حەوزەكە - بردمە سەربان - خستمە دەستی - هەڵم دایە كۆڵان - ڕۆبوومە دزەكە [لێرەدا (بوون) ئەو (بە)یە قبووڵ ناكات] ترنجامە ڕیزیانەوە - خونجامە نوێنەكەم - پەسوامە كەلەبەرەكە - ڕژایە ناو ئاو- خزیمە گۆمەكەوە - هاتیتە ماڵەوە - سووڕایە بارێكی دیكەوە - هێنامە ژووریّ - هەڵمداشتە ئاوی زەڵم- داتانە پێكەنین - ڕۆیشتمە باخەكە - دڵۆپەكە تكایە قاپەكەوە - هەڵكشامە سەریّ - پەڕیمە ئەوبەر. ئەمانە ٢١ فیعلن، هەمووشی لە شێوەی ئینتیقالی بەكار هاتوون.

یەك لە سیفەتە سەیرەكانی ئەم شێوەیە لەوەدایە كە ئەگەر فیعلەكە تێنەپەڕ بێت یەك مەفعول داوا دەكات. ئەگەر تێپەڕ بێت دوو مەفعوول:

چوومە هەولێر – گەیشتمە ئامانج – دارام کردە پاڵە – بەردم گرتە چوێلەکە – چاوم بڕییە ئاوەکە [ئەم فیعلە دەگمەنە] کە مەفعول شرایەوە فیعلەکان (ێ) بەخۆیانەوە دەگرن:

دارام کردێ نەك ئاراز – درەنگ گەیشتمێ...

نالی دەڵێ:

وای فەرموو کە ماچت (نەدەمێ) ڕووڕەشی توو بم
ئەمساڵە بەجێ دێ ئەسەری وەعدەیی پاری

حاجی قادر دەڵێ:

خانەقاکەی کەنەفی ئەمنە ئەدەبخانەیی عام
جێی قەزای حاجەتە عالەم بەزەرووری (دەچنێ)

لە حاڵەتی پێچەوانەییدا فاعیل دەکەوێتە جێگەی مەفعول وەك:

دەمبێ، دەمچێ، دەمئێشێ، دەمخورێ، دەمپەرژێ (لەهجەی سلێمانی) فیعلی (دزان) لە (دزێو)ەوە هاتووە بەواتای حەز لێنەکردن و پێناخۆشبوون هەر شێوەی پێچەوانەی هەیە، دەڵێی: قسەکەتم زۆر دزا – دارام دەدزێ، دەمدزێ... ناگوترێ: دارا دەدزێم، وەك کە دەڵێی: دارا دەبینم.

فیعلی (ویستن) لە ئایندەدا دەبێتە ئینتیقالیی پێچەوانە، فاعیل تێیدا دەکەوێتە جێگەی مەفعول وەك: دەمەوێ، دەتانەوێ. لێرەدا ڕاناوەکان جێی مەفعولیان پڕ کردووەتەوە بەڵام چونکە فاعیلی ڕاناوی (تان) بەکار هات هەرچەند فیعلەکەش ئایندەیە. ئەوانەی تازە ڕاهاتووی کوردی دەبن بەزۆری دەڵێن: دەوێم.

وا دەزانم (دەمەوێ – دەتانەوێ) لە (ویستن)ەوە نەهاتووە بەڵکو لە (ئەڤین)ەوە بۆیەیشە بزوێنی (ە) بەدوا ڕاناوەکەدا دێت کە پاشماوەی (ئە)ی (ئەڤین)ە و هەمزەکەی قرتاوە. هەرچی (ویستم، ویستت... هتد) لە ویستنەوە هاتووە نەك لە (ئەوێ – ئەڤین) وەك کە (دەڵێم) لە (گوتن)ەوە نەهاتووە، لە فیعلێکی کۆنی کوردیی مردووەوە هاتووە کە ئێستاکە لە زمانی هیندی (سان سکریتی)دا زیندووە.

مامۆستا وەهبی لە کۆنەوە بەکورتی بەسەر ئەم (بووم بە، گەیشتم بە...)یەدا ڕۆیشتووە و هەر بەپێی زاهیری حاڵیش (بە) کەی بە(حرف جر) داناوە [کە لەم شێوەیە

ڕاستە حەرف جرە]، هیچ بەلای (انتقالی)... و داخوازیکردنی مفعول ... و...و ئەو لایەنانەدا نەچووە.

(هەبوون) بەواتای (تملك) لە بنەڕەتدا هەرچی بووبێت، جودایە لەو هەبوونەی تازە باس کرا کە دیتمان لە چییەوە هاتووە. بەلای باوەڕی خۆمەوە ئەسڵەکەی (هەڤبوون)ەوە خزمی haveی ئینگلیزی و avoirی فرەنسەییە. بەداخەوە شێوە نووسینی کۆنی کوردیمان نییە بۆی بچینەوە. کە دەڵێین: هەمە، وەك ئەوەیە بڵێین: کردوومە، کە بڵێین: هەیەتم – هەیتم، ڕیژەی (کردووەتم، خواردووەتم)مان بەکار هێناوە. لە ڕووی ڕێزمانەوە (هەیەتم) پەسەندترە لە (هەیتم) چونکە بزوێنی (ە) لە وشەی (هە)دا کە ئەم (ی)ە داخوازی کرد بۆیە بوو بزوێنی دوای (ی)ەکە بپارێزێت و وشەکە ببێتە (هەیەتم) ئەگینا دەگوترا (هەتم) واتە دەنگی (ت) بەس بوو بۆ ئەوەی (هە) نەبێتە (هەم) و بەفعل الکینونە حیساب بکرێت.

ئەگەر (هەڤ) مابایە ئەوسا لزووم بەو (ی)ە نەدەما و دەگوترا (هەڤەتم) وەك کە گوترا (کردووەتم، خواردووەتم). لەهجە هەیە لەمانەشدا دەڵێ: (کردۆتم، خواردۆتم، چۆتم و هاتۆتمەوە)... بەلام بێگومان (هەیەتم، کردووەتم).. ڕەسەنتر و پەسەندترە، تەنانەت لە کاری تێنەپەڕدا کە دەڵێین (ئێمە نووستووین) ئەگەر کارەکە تێپەڕ بایە دەمانگوت (ئێمە کردوومانە).

من لێرە بەپێشەوە ئەم بیروڕایەی خۆمم دەربارەی (هەڤ)... بەنووسین بلاو کردووەتەوە بێ ئەوەی هیچ نموونەیەکی کۆنم لە هیچ سەرچاوەیەك دەست کەوتبێت، هەتا لەو ڕۆژانەی دواییدا کە بۆم ڕێك کەوت کتێبی (فقه اللغه ایرانی) نووسینی ای. م. ارانسکی، وەرگێڕانی بۆ فارسی لەلایەن کەریم کشاورزەوە، بخوێنمەوە و خۆشبەختانە لە لاپەڕە ٨٦دا ڕستەی (خشایو ئی ت هڤات وو) بەواتای (پادشاهیی هەبوو) [پادشاهی داشت – ی فارسی] هاتووە و بەتەواوی (هڤا) بەواتای (هەڤ) خۆی نیشان داوە، دەقەکەش لە ئاڤێستاوە وەردەگرێت: (هڤات وو) ڕاستەوڕاست دەبێتە (هەیبوو) بەلام لە دەقی ئاڤێستادا ئەم (ی)ی کەسی سێیەمی تاك کە لە (هەیبوو)دا دەردەکەوێت پێشتر دەرکەوتووە وەك کە لە سەرەوە گوتمان (پادشاهیی هەبوو)دا ڕاناوەکە لە شوێنی ڕەوای خۆیدا، دوای بەرکار دەرکەوتووە و (هەبوو) بێ ڕاناو ماوەتەوە.

لەلایەن (هی) کە گوتاردکە بە (ضمیر التملك)ی دادەنێت [ل: ١٧٦] دوای لێکدانەوە و وردبوونەوە لە دوو ڕستەی (ئەم فلسە هی منه) و (ئەمە فلسی منه) دەردەکەوێت کە (هی) خۆیەتی لە ڕستەی دووەمدا (هـ)ەکەی سوواوە و ماوەتەوە (ی) کەوا ئاشکرایە دوورە لە (ضمیر) و ئامرازێکی عادەتی (اضافەیە) و زۆر کەس هەر لەم بارەوە دێن دەڵێن: (هی منه) و (ئەم قەلەمە هینەکەی منه..) لەمەشدا نەختێك سەرڕەوی دەکەن کەوا لەبەر لێکترچوونی (هی – هین – هینەکە) دوو وشەی لێکتر جودا تێك دەکەنەو، چونکە (هین، هەرامە، فیسار)... زرەناون لە بری ناوێکی لەبیرکراو یاخود ژێرپەردە خراو بەکار دێن.

دیسانەوە خۆشبەختانە لە هەمان کتێبی فقه اللغەی باسکراودا جارێکیان لە دەقی ئاڤێستایی و جارێکیشیان لە دەقی زمانی هەخامەنشی (فارسیی کۆن)دا ئەم (هی)یە وەك ئەداتی (اضافە) بەکار هاتوون.

لە لاپەڕە ٨٦ لە دەقی ئاڤێستاییدا هاتووە:

بیماهی خشەتر ئورڤەهی بەواتای: لە پادشاهیی جەمشیدی بەرز پیما جەمشیدە. (هی) ئەداتی اضافەیە بەواتای (هی جەمشید) هەروەها هەمان (هی) ئەداتی اضافەیە لە (ئورڤەهی) بەواتای (هی ئۆرڤە) لە لاپەڕە ١٠٢ لە دەقی هەخامەنشیدا هاتووە:

ڤیشتاسپەهیا بەواتای هی ڤیشتاسپ

ئەرشامە هیا بەواتای هی ئەرشامە

ئەمە و کۆمەڵێك عوزرخوازی دەکەم لە شێوەی نووسینەکەم کە حەزم دەکرد شیرنتر بوایە... بەهەمەحاڵ نیازەکە شیرینە کە خزمەتی سەقافەت و زمانەکەمانە وێڕای ڕێز و ئاواتی سەرکەوتوویی بەردەوامیی د. نەسرین فەخری.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٣٤، ١٩٩٤

"کۆڕی زانیاری کورد" چۆن ئەم ناوەی وەرگرت؟

کۆمەڵێك لە نووسەران و خاوەن بیروڕایانی کوردەواری، یا بە هەڵسەنگاندنی ئەم ناوەی "کۆڕی زانیاری کورد" بوون، پێش نووسین، یاخود هەر بە قسە، خەریکی ڕەخنە لێگرتن و ئەوانیش ئەندامانی کۆڕ بە تێکڕایی، چەند دانیشتنێکی درێژە پێدراویان تەرخان کرد بۆ دۆزینەوەی ناوێکی ئەوتۆ بەپێی توانایی و لوان لەگەڵ مەبەسی دامەزراندنی ئەم ساختمانە بگونجێ. بێگومان خۆ ماندووکردن بە کارێکی وا گرنگ و پیرۆزەوە، سەرەڕای ئەوە کە نموونەی پێویستییەکی نیشتمانی و کۆمەڵایەتی و ئەدەبییە، بە سەرشانی هەموو خاوەن دەسەڵاتێکی فیکری و خامەیی کوردەوە، هەر لە خۆیشیدا بەڵگەیە بۆ بوونی گیانێکی بزۆز و پڕ جموجووڵ لە نێوان ئەو کەسانەی پەیوەندیان هەیە لەگەڵ بزووتنەوەی فیکری و ئەدەبی و مژدەدەری ئەوەیە کەوا لە هەموو هەڵوێستێکی لەم چەشنەی ئیستاکە و دواڕۆژیشدا هەمان گیانی داهێنەر و دروستکەر خۆی نیشان دەدا و بەرهەمی پاکی خۆی پێشکەش بە کوردایەتی دەکا. گوتمان "بەرهەمی پاك" چونکە گومان لەوەدا نییە کەوا هەر زمان و خامەی پاکە بتوانێ لە باغی فیکر و خوێندەواریدا، میوەی پاك و پیرۆزی زادەی مێشك و گیان بچنێ و بە هونەری ئینسانانە ئارایشتی بدا و بیخاتە کۆڕی ڕۆشنبیران لە مرۆڤی هاوچەرخ و نەوەکانی داهاتوو.

ئەندامانی کۆڕ، بەرلەوەی بگەڕێن بەدوای ناوێکدا، چەند دروشمی بنچینەییيان ڕەچاو کرد تا هەر ناوێك پێشنیهاد بکرێ وە یا بژارە بکرێ، لە چوارچێوەی مەبەس و مانای ئەو دروشمانە دەرنەچێ و لە هەمان کاتیشدا ئەمەیان کرد بە بەرگری دەمەتەقێیەکی بێ پایان و بێ سوود، چونکە دووانی بێ دروشم و سنوور کەم وایە دوایی بێ. دروشمەکانیش ئەمانەن:

(١) وشەی بێگانە بەکارنەهێنرێ لە داڕشتن و دروستکردنی ناوەکەدا.

(٢) ناوەکە جێگەش ڕابگەیەنێ، نەك هەر کۆبوونەوە.

(٣) ئەو وشانەی ناوەکە پێك دێنن لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا بیسراو و ناسراو بن.

(٤) وەرگێڕانی پیت بە پیت لە (المجمع العلمی الکردي)یەوە بۆ ناوێکی کوردی، مەرج

نییە و ناشێ بە کۆسپ لە پێش ناوێکی ڕێکوپێکدا.

(٥) مۆسیقای ناوەکە لە بیستندا خۆش بێ.

ئیتر لەبەر تیشکی ئەم دروشمانە، ئەو پێشنیهادانەی کەوا خرابوونە باس لێکردنەوە وەك (کۆڕ، هۆز، ئەکادیمی، مەکۆ، زانست، زانکۆ) هەڵسەنگێزان و ئەم دیو و ئەودیویان پێ کرا و لە ئەنجامدا:

(١) وشەی (ئەکادیمی) پەسەند نەکرا چونکە کوردی نییە.

(٢) وشەی (زانست) دوور خرایەوە، چونکە لە هەندێ شوێنەکانی کوردستاندا نەبیستراوە (پاشان لە ڕوویەکی دیکەشەوە بەراوردی زانست دەکەین لەگەڵ زانیار).

(٣) وشەی (هۆز) و (مەکۆ) دوور خرانەوە، چونکە یەکەمیان جێگە ناگەیەنێ و دووەمیان لەبەر ئەوە کە بۆ شتێك ناوبانگی پەیدا کردووە دوورە لە زانین و خورێندەوارییەوە. بۆیە هەردووکیان خەتیان بەسەردا کێشرا. جگە لەمانەش وشەی دیکە هەبوون و پێشنیهاد کران، بەڵام بەرلەوەی بخرێنە لیستەی لێکۆڵینەوە، سڕانەوە، لەبەر هۆی ئاشکرای ئەوتۆ کە پێویستی نەهێشت بەلێکۆڵینەوە[1].

---

(١) یەك لەو وشانە وشەی (ئەنجومەن) بوو کەوا لە نامەکەی مامۆستا وەهبیدا (ئەنجەمەن) نووسراوە و لە فەرهەنگەکەیدا (ئەنجومەن). دوو هۆی گرنگ خێراییان کرد لە دوورخستنەوەی ئەم وشەیەدا: یەکەمیان ئەوەیە کە وشەی (ئەنجومەن) فارسییە و لای هەموو کەس بەفارسی ناسراوە. لێکۆڵینەوەی دوور و درێژی مێژوویی تا سووری دەکاتەوە داخوا ئەسڵی وشەکە کوردییە یا فارسی لەگەڵ فرمانی کۆڕ یەکتر ناگرنەوە، چونکە دەبوا بەزوویی ناوێك بۆ (کۆڕ) دابنرێ. هۆی دووەم ئەوەیە کەوا وشەی (ئەنجومەن) لە باری ماناوە (مجمع) ناگەیەنێ، بەڵکو (لجنة) و (کۆمەڵە)ی سەرپەرشتیکەری ئیشێك دەگەیەنێ. فەرهەنگی مامۆستا وەهبی بۆ مانای کۆڕ council ی داناوە کە هەر دەکاتەوە (لجنة) و کۆمەڵەی سەرپەرشتیکەر. ئێستاش لە زمانی عەرەبیدا (مجلس)ی بۆ بەکاردێنن. (کۆڕ – مجمع) زۆر فراوانترە لە (ئەنجومەن) چونکە کۆبوونەوەی ئەندامانی کۆڕ دەبێ بەئەنجومەن. وا بزانم ئێستا لە تورکیدا (ئەنجومەن) ڕاستەوخۆ بەمانای (لجنة) بەکاردێ.

دوای ئەم دەسبژارە، لە پێشنیهادەکان دوو ناوی (زانکۆی[٢] کورد) و (کۆڕی زانیاری کورد) مایەوە. هەردووکیان خرانە دەنگ وەرگرتنەوە. زۆربەی زۆری ئەندامان (کۆڕی زانیاری کورد)یان پەسەند کرد. ئیتر بڕیاری تێکڕایی درا کە ئەمەیان ببێ بەناوی ساختمانەکە.

ئا ئەمەی لێرەدا بەچەند دێڕێك نووسین لێی بوومەوە، کاتێکی دوور و درێژی خایاند لە زنجیرەیەك دانیشتنی پڕ لە جۆش و هەندێ جار پڕ لە دڵگەرمی، لەلایەن هەموو ئەندامانی کۆڕەوە، وە بەدەم دووان و دەمەتەقەوە دەربارەی ناوی کۆڕ بەوردی لەوە کۆڵینەوە ئاخۆ دوو وشەی (کۆڕ) و (زانیار) چین و مانایان چییە؟ من لێرەدا ماوەی ئەوەم نییە هەموو ئەو را و باوەڕانەی دەربڕاون لەلایەن نووسەران و خاوەنبیرانی کوردەوە بەرامبەر بەمانای ئەم دوو وشەیە، تۆمار بکەم. رەنگ بێ پێویستیش نەبێ چونکە هەرچی لەلایەن نووسەرانەوە نووسراوە و بڵاوکراوەتەوە لەمبارەیەوە، زۆربەی خوێنەران دیویانە و تێی گەیشتوون. ئەوەندە هەیە نامەی مامۆستا تۆفیق وەهبی کە لە پیرۆزباییدا بۆ سەرۆکی کۆڕی نووسیوە و تا ئێستا بڵاونەکراوەتەوە، وا لێرەدا دەیخەینە پێش چاوان، تا خوێنەرانی کورد لە هەموو روویەکەوە ئاگاداربن لەو رەخنە و دەمەتەقەی کە لەم دوو وشە و تەواوی ناوی کۆڕەوە سەری هەڵداوە و بەدوای ئەم ئاگاداربوونەوەدا رایەکی پوختەی لێ بەرهەم بێنن. بەشێکی ئەوەی لێرە بەدواوە لە بارەی دوو وشەی (کۆڕ) و (زانیار)ەوە دەینووسم، لە دانیشتنەکانی کۆڕدا باسی لێ کراوە و هەندێکیشی بەپێی جێگە و پێویست لە کاتی نووسیندا خۆی سەپاندووە. لەوانەیشە بەراوردکردنەوەی هەندێ وشە لێرەدا درێژە بکێشێت، گەلێ زیاتر لەوەی کە لەلایەن کۆڕەوە بەراوردی لێ کراوە، چونکە ئەو کاتە زووتر لە ئێستە دەگەیشتینە ئەنجام و بڕیاردان، وەك لێرە من خەریك دەبم ئەوسا خەریکی وەرامدانەوەی رەخنەگران نەدەبووین.

---

(٢) زانکۆ: وشەیەکی تێك هەڵکێشە لە دوو وشەی (زان) و (کۆ) پێك هاتووە، لە کاتی دەمەتەقەی ئەندامانی کۆڕدا مەیلێکی ئاشکرا هەبوو بۆ ئەوەی تا بکرێ وشەی تاك بەکاربهێنرێ نەك تێك هەڵکێش. لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ خاوەن رای (زانکۆ)یان بەلاوە پەسەندتر بوو. لێرە بەپێشەوەش ئەم زاراوەیە بەکارهێنراوە و تا ڕادەیەك پەرەسەندوو بوو. بۆیە تەنها ئەمیان لە نێوان هەموو پێش نیهادەکانی دیکەدا بۆ لێدوان و هەڵسەنگاندن خۆی گرت تا کاتی دەنگ وەرگرتنی دوایی کە (کۆڕی زانیاری) تێیدا زاڵ بوو بەسەریا.

جا با بێینە سەر مانای دوو وشەی (کۆڕ) و (زانیار).

(کۆڕ) وەك بەلای کورد زمانەوە ئاشکرایە، کۆبوونەوەیە بۆ مەبەستێکی تایبەتی لە جێگایەکدا. خۆ هەر ئەم مانایەشە لە فەرهەنگەکەی ماموّستا تۆفیق وەهبیدا بۆ کۆڕ نووسراوە[٣]. لەپاڵ ئەمەدا با بلّێین وەك نامەکەی ماموّستا وەهبی دەڵێ دەبێ مەبەسەکە کاتی (وقتی) بێ و بەدواییهاتنی ئەو مەبەسە کۆڕەکەش نەمێنێ. من لێرەدا شتێکی دیکەش دەخەمە پاڵ (جێگە و کۆبوونەوە و مەبەسی تایبەتی و کاتی) تا هەموو مانای کۆڕمان خستبێتە سەر کاغەز، ئەویش ئەوەیە کەوا لە وشەی (کۆڕ)دا خرۆش و جۆشێك هەیە لە هیچ جۆرە جێگە و کۆبوونەوەیەکی تردا هەستی پێ ناکرێ. کەواتە وشەی (کۆڕ) جێگە و کۆبوونەوە و مەبەستی تایبەتی و کاتی و خرۆش دەگەیەنێ.

گومان نابەم هیچ خوێنەر و رایەك رەخنەیەکی هەبێ لە (جێگە و کۆبوونەوە و مەبەستی تایبەتی و خرۆش). دەمێنێتەوە ئەوە کە کۆبوونەوەکە کاتی بێ کەچی مەبەستەکە هەمیشەیی بێ، چونکە (مجمع) هەمیشەییە. بۆ ئەم رەخنەیە دوو وەرام هەیە.

(١) کورتی و درێژیی کاتی ئەو مەبەستەی کە کۆڕی بۆ دەگێڕێ ئەوە دەگەیەنێ کەوا کۆڕی هەندێ شت لە هەندێکی تر درێژتر بێ. با بلّێین کۆڕی شەڕ لە کۆڕی زیکر و هەڵپەڕکێ درێژترە. شەڕ بۆ خۆی هەندێ جار سەعاتێك و هەندێ جار دە ساڵ دەخایەنێ. خۆ جەنگی سەلیبی ٢٠٠ ساڵی خایاند. جا کە بلوێ بەپێی داخوازیی مەبەست درێژە بدرێ بەکاتی کۆڕبەستن، هیچ بەرهەڵستێك بۆ ئەوە نامێنێ کە کۆڕی زانیاری ئەو ماوەیە بخایەنێ کە فرمانی ساختمانەکە داخوازیی دەکا. جا ئەو ماوەیە هەرچەند درێژبێ. ئەگەر ئەمەش بەس نەبێ. بۆ سەلماندن و دڵنیابوون، وا بزانم وەرامی دووەم رێگای نەسەلماندن دەبەستێ.

(٢) کەم وایە و رەنگە هەر نەبێ، زاراوەی تازە داهاتوو لە خودی خۆیەوە، پڕ بەپێستی ئەو مەبەستەبێ کە بۆی داتاشراوە و ئەگەر ئەم پڕ بەپێست بوونە مەرجێکی

---

(٣) بێ ئەوە وشەی جێگای بەکارهێنابێ، بەلام کۆبوونەوەیەك کە لە (کۆڕ)دا دەبێ بێ جێگە نابێ. بۆیە دەڵێم ئەم مانایە لە فەرهەنگی ماموّستا وەهبیدا بەکارهاتووە. سەرەڕای ئەمە لە ناوچەی بادینان گوندێك هەیە بەناوی (کۆڕی گاڤان) کەوا راستەوخۆ (جێگە) دەگەیەنێ نەك جێگە بەهۆی کۆبوونەوەوە.

بنچینەیی بێ لە داڕشتنی زاراوەدا، لە زۆر شوێندا پەك دەكەوێ و زمان ناتەواو و وەستاو دەمێنێتەوە.

لێرەدا چەند میسالێك دەهێنمەوە كە هەزاران هەزاری وەك ئەوان فەرهەنگەكانی جیهانیان پڕ كردووەتەوە.

عەرەب كە گوتی (مربع) هەر ئەوەندەی كرد بەم وشەیە شێوەیەكی چوارگۆشەییی هێنایە بەرچاو. نە (زاویەی قائمە) و نە چونییەكی (ضلع)ەكانی بۆ دەرنەبڕا. خۆ لە هەمان كاتدا (مستطیل) و (متوازی الاضلاع) و (معین) و (شبە منحرف) هەموویان چوارگۆشەیین و هیچ كامێكیان بەو وشەی كە بووە بەناو بۆی، مانای مەبەس لە زاراوەكە راناگەیەنێ. (مستطیل) خۆ هەر درێژكار نییە و بەس. ئەوانی دیكەش هەر ئەوە نین كە لە وشەكە دەفامرێتەوە.

یاخود كە بەكتێبی ئاین و ئاسمانیی خۆی گوت (قرآن)، لەم وشە رووتەدا تەنها (خوێندنەوە) راگەینرا. دیاریشە نە (قرآن) تەنها خوێندنەوەیە و نە هەر كتێبی (قرآن) دەخوێندرێتەوە. كورد كە بە (رباعی)ی گوت (چوارینە) و بە (مخمس)ی گوت (پێنج خشتەكی)، لە هیچ كامێكیانا كێش و قافیەی دیاری نەكرد. (هایدرۆجین) كە (ئاو پەیداكەر) دەگەینێ، بەتەنها لە خۆیەوە ئاو پەیدا ناكا و جگە لە ئاو تێكەڵی قەوارەی زۆر ماددەی دیكەش دەبێ كە لە وشەكەدا بەهیچ جۆرێك خۆی دەرناخات. كەواتە دەبێ ئەو وشانە و هەر وشەیەكی تری وەك ئەمانە لە هەموو زمانەكانی جیهاندا بسڕێنەوە. جا هەر كاتێك لەگەڵ ئەو تەرزە زاراوانەدا كارێكی وا كرا، با كۆڕی زانیاری ئێمەیش وەك ئەوان ببێتە قوربانی پوختەییی زمان و لە ناو بچێ.

لێرەدا دەمەوێ ئەمە روون كەمەوە كەوا ئەمەندە بەسە بۆ زاراوە شیاوبێ بۆ مەبەسەكەی و لەگەڵ رێزمانی زمانەكەی بگونجێ، كەم و زیادییەك لە داڕشتنیدا وەیا ناتەواوییەك لە مانایدا هەبێ دەبێ چاوی لێ بپۆشرێ وەك لە زاراوەی تر پۆشراوە. ئیت دوای بەكارهێنانێكی كەم لە خۆیەوە دەنیشێتە دڵ و مێشكی خەڵقەوە و دەبێتە سامانێكی تازە بۆ زمان و ئەدەب. باوەڕم هەیە زۆربەی زاراوەی هونەری و زمانی و زانستی و ئەدەبی لەو چەشنەن و بەوجۆرە داڕێژراون و خراونەتە بەكارهێنانەوە. كەواتە سەیر و جێگەی نارەزایی نییە وشەی (كۆڕ)یش وەك زاراوەیەكی تازە

پەراوێزەکەی نەختێك بکێشرێتەوە تا کەمێك لە مانای خۆی زیاتر رابگەیەنێ. تا ئێرە بەلای منەوە لە شیکردنەوەی ناوی (کۆڕ)دا زەحمەتێکی زۆر نایەتە پێش نووسەر، بەڵام وشەی (زانیار) وە یا (زانیاری) لێکۆڵینەوە و هەڵسووڕ و داسووڕێکی گەلێ زیاتری پێ دەوێ، تاکو بنچینە و مانای بەتەواوی روون بکرێتەوە بۆ خوێنەری بەڕێز.

(زانیار) وشەیەکە لە رواڵەتدا هاوکێشێکی رێزمانییە لەگەڵ کۆمەڵێك وشەی دیکەی کوردیدا کە دواییان دێ بەسێ پیتی (ی.ا.ر) وەك: فرۆشیار، کڕیار، دزیار، پرسیار، بڕیار، جووتیار، هۆشیار، بەختیار، بەڵام هەر لە یەکەم نیگادا بۆ زمانزان دیار دەکەوێ هاوکێشیی ئەمانە هەر وشەیی و رواڵەتییە و لەلایەن جۆر و ماناوە دابەش دەبن بەدوو لەتی تا بڵێی لە یەك جیاواز.

لەم وشانەی کەوا دواییان دێ بەسێ پیتی (ی.ا.ر) و بەدیمەن وەك یەك جۆر دێنە پێش چاو، دوو وشەی (کڕیار) و (فرۆشیار) بێگومان هەردووکیان (اسمی فاعل)ن، ماناکەیان لە عەرەبیدا (مشتری) و (بایع)ە کە ئەوانیش هەر (اسمی فاعل)ن. چەند وشەیەکی دیکەش وەك(جووتیار، هۆشیار، بەختیار) هەرچەند (اسمی فاعل)ی راستەقینە نین، چونکە لە (فعل) وەرنەگیراون، بەڵام دەشێ بخرێنە ریزی (اسمی فاعل)ەوە، لەبەرئەوە کە هەرسێکیان مانای (خاوەن - صاحب)یان تێدایە کە لە ناوەڕۆکدا (فاعیلایەتی) دەگەیەنێ. (بڕیار) و (پرسیار) و (دزیار) و گەلێ وشەی دیکەش کەوا وەك ئەمان بە (یار) دواییان دێ هیچ کامێکیان (اسمی فاعل) نین، بەڵکو شتێکی دیکەی زۆر جیاوازن کەوا لە کاتی خۆیدا روونی دەکەینەوە و ناوی لێ دەنێین. ئاخۆ ئەوەی هەندێکیان دەکا بە (اسمی فاعل) و هەندێکی دیکەیان دەکا بە (شتێکی دیکە) دەبێ چی بێ؟ وردبوونەوەیەك لە وشەی (فرۆشیار) و بەدوا ئەودا لە (کڕیار) و ئەوجا (فرۆشیار) و (هۆشیار) و (بەختیار) هۆی ئەم جیاوازییەمان بۆ دەردەخا، وشەی (فرۆشیار) کە لە بنچینەدا لە (فرۆشتن) وەرگیراوە پیتی (ی)ی تێدا نییە، کەواتە وشەکە دەبێ هەر سێ پیتی (ی.ا.ر)ی لێ زیاد کرابێ و پێوەی لکابێ، کردبێتی بە (اسم فاعل). بەپێی ئەمە کە وشەی (کڕیار)یش وەك (فرۆشیار) (اسمی فاعل)ە، دەبێ ئەمیش وەك ئەو سێ پیتی (ی.ا.ر)ی پێوە لکابێ و کردبێتیان بە (اسمی فاعل).

بەڵێ لە وشەی (کڕین)دا کە بنچینەی (کڕیار)ە پیتی (ی) هەیە، ئیتر رەنگە بگوترێ

دەبوا دوو (ی) لە وشەی (کرِیار)دا هەبا یەکیان بنچینەیی و ئەوی دیکەیان هی (ی.ا.ر). بەڵام بەپێی ڕێزمانی زمانی کوردی لە جێگایەك کە دوو (ی)[٤] لە دوو سەرچاوەی جیاوازەوە هاتن و لەگەڵ یەکدا کۆبوونەوە، یەکیان دەپەڕێ و دەمێنێتەوە یەك (ی). وەك دەبینین لە حاڵی (اضافە)دا ئەگەر وشە (مضاف)ەکە پیتی (ی)ی بەدواوە بوو (ی)ی (اضافە)ی ناخەینە سەر و نایکەین بەدوو (ی) و وای دەدرکێنین (تلفظ)کە هەر تاکە (ی)یەکی پێوەبێ[٥].

بۆ نموونە هەرچەند لە وشەی (زەوی)دا (ی) یەك هەیە و لە کاتی (اضافە)دا دەبوا (ی)یەکی تریشی لەگەڵدا بگوترێ، بەڵام یەك لە دوو (ی)کە دەپەڕێ و تەنها یەکێکیان دەمێنێتەوە. ئیتر گومان لەوەدا نییە ئەوەی (کرِیار) و (فرۆشیار)ی کردووە بە (اسمی فاعل) لێ زیادکردنی سێ پیتی (ی.ا.ر)ە و ئەم ڕاستییە بەهۆی وشەکانی دیکەی وەك (جووتیار) و (هۆشیار) و (بەختیار)ەوە، بەتەواوی سوور دەبێتەوە، چونکە لەم وشانەدا گومانێك نییە کە سێ پیتی (ی.ا.ر) زیادن، بۆیە بوون بەشتێکی نزیك لە (اسمی فاعل). بەمەدا روون زەبێتەوە کەوا هەر وشەیەك (ی.ا.ر)ی لێ زیادکرا دەبێ بە (اسمی فاعل).

کەواتە ئەگەر وشەیەك لە ئەسڵدا پیتی (ی)ی تێدا بوو وەك (ناسیار، پرسیار، بڕیار) کە بنچینەیان (ناسین) و (پرسین) و (بڕین)ە و بەسێ پیتی (ی.ا.ر) دوایی هات لەگەڵ ئەمەشدا مانای (اسمی فاعل) نەبەخشێ دەبێ بەحوکمی (منطق و قیاس) بڵێین ئەم (ی)ەی کەوا تێیدا هەیە بنچینەیییە، نەك پێوەی لکاوە، وە ئەوەی لێی زیادکراوە دوو پیتی (ا.ر)ە و بەس. بەم جۆرە ئەم وشانە هەرچەند لە ڕواڵەتدا دواییان (یار)ە، بەڵام لە ڕاستیدا دەچنە ریزی کۆمەڵێك لە وشەی دی کە دواییان بە (ار) دێ و هیچیان مانای (اسمی فاعل) یان تێدا نییە وەك (کردار، گوتار، کوشتار) و هەمووشیان لە (فعل) وەرگیراون.

کەواتە وشەی (پرسیار) و (بڕیار) و هاوڕێکانیان هاوکێشی ڕێزمانین لەگەڵ (کردار) و (کوشتار) نەك (فرۆشیار) و (جووتیار)، چونکە وەك بۆمان دەرکەوت جیاوازییەکی بنچینەیی هەیە لە میانی هەردوو جۆرە وشەکاندا.

---

(٤) مەبەس (ی)ی تیژە کە تا ئێستا بەدوو (ی) دەنووسرێ.

(٥) لێرەدا مەبەس درکاندنی پیتەکەیە نەك چۆنیەتیی نووسینی، کەوا ڕەنگە نووسەرێك (ی)ی (اضافە)کە دابنێ و یەکێکی تر داینەنێ.

تا ئێستا بەپێی باوەڕی خۆم، سوورمان کردەوە کەوا وشەکانی وەك (فرۆشیار) و (جووتیار) لە جۆری (اسم فاعل)ن. ئەی ئەو وشانەی هاوکێشی (گوتار) و (کوشتار) و (بڕیار) و (پرسیار) کە هەر (ار) یان پێوە لکاوە، دەبێ چی بن؟

ئەمانە، بەپێی ئەوەی من بۆی دەچم، لە زمانی کوردی و فارسیدا جۆرێکن لە (مصدر) کە مانایەکی (مطلق) رادەگەیەنن، بێ ئەوەی روودان (حدوث) وەیا (کات) (زمان) یان لێ بفامرێتەوە.

بۆیە لە کوردیدا دەگوترێ (دار بڕین) و (شیعر گوتن) و (ئیش کردن) بەڵام ناگوترێ (دار بڕیار) و (شیعر گوتار) و (ئیش کردار) چونکە لەم (صیغە)یەدا روودان نییە، بەپێچەوانەی (صیغە)کەی دی کە هەر خۆی سەرچاوەی روودانە و (فعل) لەو وەردەگیرێ. لە عەرەبیدا بۆ (مصدر)ی بێ روودان (صیغە)یەکی تایبەتی نییە، بەڵام کە ویستیان (مصدر)ێك مانای (مطلق) رابگەیەنێ، دەڵێن (مصدر لا یقصد بە الحدوث). هەندێ لە زمانزانی کورد بەلایانەوە وایە ئەمانە جۆرێکن لە (اسمی مفعول)، بێ ئەوەی جیاوازیی میانی ئەمانە و جۆرەکەی تر کە (اسم فاعل) بوو روون بکەنەوە، وەیا هۆیەك بۆ قسەکەیان بدۆزنەوە. بەگوێرەی تێگەیشتنی من ئەم رایە هەر ئەوەندەی پێکاوە کە وشەکانی دەرکردووە لە (اسمی فاعل)، دەنا بەسەرنجێکی کەم دیاری دەدا وشەی (پرسیار) کەم و زۆر (مسؤول) و (پرسراو) راناگەیەنێ، بەڵکو ئەو مانایە رادەگەیەنێ کەوا لە وشەی (مسألة) دەفامرێتەوە و بەمەرجێك (حدوث) و (زمان)ی تێدا نەبێ.

هەروەها (بڕیار)یش (مقطوع) و (بڕاو) نییە، بەڵکو مانای ئەو (بڕین)ە (مطلق)ەیە کە باسمان کرد. لێکۆڵینەوەی ئەوتۆیی کە لێرەدا خوێنەر دەبینێ وا بەکورتی و بەرادەی پێویست لەسەری دەڕۆم، بەلای زمانزانانەوە شتی سەرەتایین بۆ وردبوونەوەی قووڵی (فیلۆلۆجی) کەوا بەناخ و درێژایی و پانایی بابەتدا دەچێ و دێ.

هەرچەند من (فیلۆلۆجست)یش نیم، دیسانەوە تا کۆتایی و ناخی ئەو وشانە ماوەیەکی تەواوم ماوە. وا لێرەدا پەلە لە بڕینی دەکەم، تا بگەم بەوشەی (زانیار) و (زانیاری) کە هۆی ئەم دەمەتەقەیەن.

وا بزانم زۆربەی خاوەن رایان لە کوردزمان وشەی (زانیار) لە جۆری (اسمی فاعل)

دانانێن و بەلایانەوە (عالم) و (زانا) راناگەیەنێ هەروەك (فرۆشیار) (بایع) رادەگەیەنێ. مامۆستا تۆفیق وەهبی لە نامەیەکدا دەفەرمووێ خۆی وشەی (زانیار)ی دروست کردووە و بۆ مانای (معلومات) نەك شتێکی دیکە. کەواتە مامۆستا وەهبییش لەو باوەڕەدایە (زانیار) لە چەشنی (اسمی فاعل) نییە. من وەك شاگردێکی ئەو مامۆستایانەی لە زمان و ڕێزمانی کوردی دواون و هەوڵ و زانینی وان هۆیەك بووە بۆ نەختە شارەزاییەکی کە لەم مەیدانەدا بۆم بەرهەم هاتبێ، ئا منیش لەو باوەڕەدام کەوا (زانیار) لە چەشنی (اسمی فاعل) نەبێ. بەڵام دوای ئەوە بڕیاردرا کە (اسمی فاعل) نییە، ئیتر ڕێزمانی زمانەکەمان بەدەنگ دێ و خۆی بڕیار دەدا ئاخۆ کە (اسمی فاعل) نەبوو ئیتر دەبێ چی بێ. مەودای موناقەشە تا ئەو رادەیە کراوەتەوە کە گوترا ئەو وشەیە لە تیپی (اسمی فاعل) نییە، چونکە دەرکردنی لەم تیپە راستەوخۆ دەیخاتە تیپەکەی ترەوە و دەیکا بەهاوکێشی ڕێزمانیی ئەو وشانەی دوو پیتی (ار)یان لێ زیاد کرابێ وەك (پرسیار) و (کردار) و (گوتار) و (بڕیار) و دەبێتە یەك لەو (مصدر)انە کە ڕوودانیان تێدا نییە. ئیتر ئەویش نالکێ بەوشەیەکی دیکەوە و بیکا بە (مفعول) و ناگوترێ (شت زانیار) هەروەك دەگوترێ (شت زانین). کەواتە (زانیار) ئەو مانا (مطلق)ە رادەگەیەنێ کەوا لە عەرەبیدا ئێستاکە وشەی (المعرفة) رای دەگەیەنێ نەك وشەی (علم) چونکە بەهۆی بەکارهێنانەوە وشەی (علم) بووە بەزاراوە بۆ تاقمێکی تایبەتی لە زانین پەراوێزەکەی تەسکترە لە (معرفة). ئێستاکە دەگوترێ (الاعدادية العلمية) جیاوازە لە (الاعدادية الادبية) یا (التجارية) یا (الزراعية) .. تاد. هەروەها (هونەر) بەر (علم) ناکەوێ، بەڵام (هونەر) و (کشتوکاڵ) و (ئەدەب) و (بازرگانی) و هەموو جۆرە زانیارەکانی دیکە لە پەراوێزی (معرفة) دەرناچن. لە کوردیشدا بەپێی بەکارهێنانی سی چل ساڵی دوایی، وشەی (زانیار) ماناکەی فراوانترە لە مانای وشەی (زانست)، چونکە هەروەك لە عەرەبیدا (علم) جۆرە زانینێکی تایبەتییە و خۆی لە (فن) و (ادب) و (صنعة) .. تاد جیا کردووەتەوە، زانستیش لە کوردیدا بەهۆی بەکارهێنان وەك وشەی (علم)ی عەرەبی وەیا Scienceی ڕۆژاواییی لێ هاتووە و بووە بەزاراوە بۆ تاقمێکی تایبەتی لە زانین کە هونەر و ئەدەب و پیشەسازی ناگرێتەوە. بەڵام وشەی (زانیار) چونکە زانین (مطلق) رادەگەیەنێ سنوور و پەراوێزی نییە و هەموو جۆرە زانینێك دەگرێتەوە، زانست بێ یا ئەدەب یا هونەر یا پیشەسازی یا کشتوکاڵ .. لەم ڕووەوە وشەی (زانیار) بۆ ناوەکەی (کۆڕ) گەلێ لەبارتر و پەسەندترە لە وشەی (زانست).

هەندێ لە ئەدیبەکانی کورد (زانیار) بە (اسمی فاعل) دادەنێن. هەرچەند باوەڕم هەیە ئەم رایە لە رووی ئەوەوە هاتووە کە خاوەنەکەی نەپەڕژاوەتەسەر لێکۆڵینەوەی تەواوی وشەکە و شیکردنەوەی هەموو ئەو وشانە کە لە روالەتدا هاوکێشی ئەمن و لە راستیدا لە یەك جیاوازن وەك لێرە بەپێشەوە باسمان لێ کرد، لەگەڵ ئەمەشدا دەتوانین بڵێین کە هەر چار نەما و (زانیار)مان کرد بە (زانا – عالم)، دیسانەوە لە ناوی (کۆڕی زانیاریی کورد) بەپێی رێزمانی زمانی کوردی وشەی (زانیاری) مانای (علم) و (زانین) هەر دەگەیەنێ، چونکە ئەوساکە لە ناوی کۆڕدا وشەی (زانیاری) نەك (زانیار) بەکارهاتووە و ئەم (ی)یەی کە لێرەدا لکاوە بە (زانیار)ەوە هەمان (ی)ی نیسبەتە کە دەلکێ بە (اسم فاعل) ەوە و دەیکا بە (مصدری صناعی) وەك لە عەرەبیدا دەگوترێ (العالمیة) و (الخالقیة)، ئەوسا (ی)ی (اضافە) کە دەبێ هەبووبێ لە میانی دوو وشەی (زانیاری) و (کورد) دا و بەپێی رێزمانی کوردی پەڕیبێ و مابێتەوە (ی)کەی نیسبەت.

دوای شیکردنەوەی (زانیار) و هاوڕێکانی و روونکردنەوەی ئەو بنچینەیەی لەسەری دامەزراون، دەردەکەوێ وشەی (دانیار) کە لە نامەکەی مامۆستا تۆفیق وەهبیدا ناوی هاتووە و دەفەرموێ بۆ مانای (موضوع)ی داناوە، دەبێ ماناکەی هەڵگێرینەوە لە (اسمی مفعول) و بیکەین بە (اسمی فاعل) و بڵێین (واضع)ە نەك (موضوع) چونکە لە وشەی (دانیار) هەر سێ پیتی (ی.ا.ر) زیادن کە ئەم سیانە وەك لە زمانەکەماندا رەچاو دەکرێ وشە دەکەن بە (فاعل) نەك (مفعول). (دانیار) کە لە (دانان)ەوە هەڵستاوە پیتی (ی)ی تێدا نییە و تا بڵێین تەنها (ار)ی پێوە لکاوە و بووە بەهاوکێشی (گوتار) و (بڕیار) و تەئویلێك لێرەدا پەیداببێ بۆ ئەوە بڵێین (اسمی مفعول)ە یا هەر نەبێ (اسمی فاعل) نییە. جا ئەگەر بمانەوێ لە وشەی (دانان) هاوکێشی (گوتار) و (بڕیار) و (زانیار) و (پرسیار) وشەیەك داتاشین، دەبێ بڵێین (دانار)، ئەگینا هەر کە گوتمان (دانیار) کارەکە لە دەست ئێمە دەترازێ و دەچێتە بەر حوکمی رێزمانی زمانەوە و دەبێتە (اسمی فاعل). لێرەدا جورئەتێکی شاگردانە و نازێکی بچووکانە هانی دام خۆ هەڵقوتێنم لە ئیجتیهادی بلیمەتێکی وەك مامۆستا وەهبی.

مایەوە وشەی (کورد) کەوا لە ناوەکەی (کۆڕی زانیاری کورد)دا بەرامبەر وشەی (الکردي) دەوەستێ لە (المجمع العلمی الکردي)دا. مەبەسی ئەندامانی کۆڕ لە وشەی (کورد) و هەڵاوێردنی بەسەر وشەی (کوردی)دا ئەوە بوو کە کۆڕ بۆ هەموو کوردێکە

نەك هەر كوردی زمانە. ئێمە با لێرەدا هەر لەو رادەی مەبەسەدا نەوەستین و لێكۆڵینەوەیەكی قووڵتر بەكاربێنین لە دوو وشەی (كورد) و (كوردی)، تا بزانین كامیان زیاتر و باشتر و راستتر مانای (الكردی) رادەگەیەنن كەوا لە رستەی عەرەبیی (المجمع العلمی الكردی) دەفامرێتەوە.

لە عەرەبیدا كە دەڵێن (الكردی، العربی، الترکی) ئەم (ی)ی نیسبەتە نەك تەنها بۆ زمان دەگەڕێتەوە، بەڵكو بۆ گەلەكەش. دەگوترێ (انسان كردي) هەروەك دەگوترێ (لسان كردي). ئیتر لە عەرەبیدا كە گوترا (المجمع العلمي الكردي) هەم ئەوە دەگەیەنێ كە زمانەكەی كوردییە و هەم خەڵكەكەی كە پەیوەندییان پێوەی هەیە كوردن. بەڵام لە كوردیدا كە (ی)ی نیسبەت لكا بەناوی گەل یا هۆزەوە، ئەو وشەی لەوەوە دروست دەبێ تەنها زمانی گەلەكە و هۆزەكە رادەگەیەنێ و بەس (رەوشت و داب و دەستووریشیان رادەگەیەنێ كە لێرەدا پەیوەندییەكی بەبابەتەوە نییە، بۆیە لێی نادوێین) وە بەهیچ جۆرێك مانای (گەل، مرۆڤ) راناگەیەنێ. ئیتر كە گوتت (كوردی) مەبەست هەر زمانی كوردییە، بەڵام كە ویستت مرۆڤێك بكەی بەكورد دەڵێی فلانەكەس كوردە بێ ئەوەی (ی)ی نیسبەتی پێوە بلكێنێ. هەروەها كە ویستت نیسبەتی مرۆڤێك بدەی بۆ هۆزێك دەڵێی (فلان جافە) یا (بلباسە) یا (خۆشناوە) .. تاد. ئەوەندەی من هاتبێتە پێش چاو و زەینم، لكانی (ی)ی نیسبەت بەناوی گەل و هۆزەوە مانایەكە ناگێرێتەوە بۆ مرۆڤ، مەگەر ناوەكە خۆی دوایی هاتبێ بە (ی)ی نیسبەت وەك (میراودەلی، سمایل عوزێری، دزەیی). لەم حاڵانەدا دەگوترێ (فلانەكەس دزەییە) یا (میراودەلییە). جا ئەگەر (گەل)یش (ی)ی نیسبەتی لە دواییەوە هەبێ دیارە بۆ تاكە مرۆڤێكیشی (ی)یەكە هەر دەمێنێ. با ئەوەندەش لێرەدا بڵێم (ی)ی نیسبەت كە لكا بەناوی نیشتمان وەیا شار وەیا جێگایەكەوە، ئەوسا مرۆڤی ئەو نیشتمان یا ئەو شارە یا ئەو جێگایە دەگەیەنێ. كە گوتت (كوردستانی) یا (هەولێری) یا (ئاسیایی) مەبەستت خەڵكی كوردستان و هەولێر و ئاسیایە.

كەواتە (كۆڕی زانیاری كوردی) لە باری كوردایەتییەوە هەر زمانی كوردی بۆ كۆڕەكە دەسەپێنێ، بۆیە دەلوێ لە ژاپۆن وەیا بەرازیل وەیا جاوەش كۆڕ هەبێ بەناوی (كۆڕی زانیاری كوردی)یەوە و مانا و مەبەسەكە ئەوەبێ كۆڕەكە خەریكی زمانی كوردییە و بەس. ئیتر لە تەك ئەودا كۆڕ هەبێ بەناوی (كۆڕی زانیاری عەرەبی) یا (توركی) یا هەر زمانێكی دیكەوە. ئەم وردبوونەوەیە بۆمان دەردەخا (كۆڕی زانیاری

کوردی) هەم ناتەواوە لە رووی مەعناوە کە بیوەستێنێ بەرامبەر بەرستەی (المجمع العلمي الكردي)، وە هەم لە پەیوەندی بەکوردەوە کەم دەکاتەوە تا رادەی نەهێشتن. بەپێی رێزمانی زمانەکەمان چارمان ناچارە دەبێ بڵێین (کۆڕی زانیاری کورد)، ئەگینا کەلەبەرێکی زل دەکەوێتە مانا و مەبەستی ناوەکە.

خوێنەری بەرێز!

ئەوەی لەو نووسینەمدا خستمە پێش چاوت، بەپێی تێگەیشتنی خۆم هەمووم لە رێزمانی زمانی کوردییەوە دەرهێناوە، نەك لە گیرفانم، جا کە شتێکت لێرەدا خوێندەوە و لەگەڵ بیروباوەڕی تۆ رێك نەکەوت، گورج بڕیاری لەناوبردنی مەدە و لێی هەڵمەقرچێنە، هەلێکی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی بدەیێ و بەچاوێکی وردی رەخنەکارانە و دڵسۆزییەوە سەیری بکە و، ئەگەر لە هەندێ شوێنی نووسینەکەمدا ناشکراییت هەست پێ کرد مەودای ئەوەم بدە لە دەرفەتێکی ئایندەدا بەپێی پێویستی باسەکە و دەسەڵاتی خۆم مانا و مەبەسەکەت بۆ ڕوون کەمەوە. ئیتر ئەوسا چی بەراست و بەرژەوەند دەزانی ئەوە دەربڕە بۆ خزمەتی زمانەکە و ئەدەبیاتی. ئێوە و منیش لەگەڵ ئێوە، هەموو دەزانین تا چ رادەیەك باسی فیلۆلۆجی لە کوردیدا تازە و سادە و سافیلکەیە. هەڵبەت بەوپێیە نووسەر تووشی قۆرت و هەڵە دێ. جا ئەگەر هەڵە لە نووسینی یەکێکمان نەدیترا، دەبێ ئەم بێ هەڵەییە کاری (معجزە) و (سحر) بێ! بۆیە تۆ و من و هەموومان لە کاتی رەخنەگرتندا دەبێ لە گۆشەیەکی دڵمانەوە تارماییەکی بەیتە خۆشەکەی (نالی)مان بەبیر بێتەوە کەوا هەر وشەیەکی وەك دڵۆپێکی ئاوی کەوسەر دەتکێتە ناو دڵی مرۆڤی هەستیار و بەسۆز:

لە جگەر گۆشەیی شیعرم مەدە مەعنایی خراب
کەس نییە رازی بێ خەتا کە لە ئەولادی درێ.

کۆواری زانیاری، ژمارە ٤، ساڵی ١٩٧١

گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی

بەر لە هەمو شتێك دەبێ بڵێم پێویست نابینم وشەی (گیروگرفت) کەوا لەبەر گوێ و زمان، دەنگ و تامی ناسازە، دڵشکستمان بکا و زیاد لە مافی خۆی نرخی پێ سەغڵەتبوونمان لێ وەرگرێ، چونکە گیروگرفت بەشێکی پێکهێنەری هەمو کارێکی ئەم جیهانەیە کە بزووتنەوە و پێشکەوتن و گۆڕانی تێدابێ: با بڵێم ژیان بەتێکرایی و ژیانی ئادەمیزاد بە تایبەتی زنجیرەیێکی بێ پچڕانەوەی گیروگرفت و تەنگ و چەمەڵەمەیە و مرۆڤ لە سەرەتای مێژوی مرۆڤایەتییەوە هەر خەریکە گرێ و ئاڵقەکانیان بکاتەوە و زۆر جارانیش بۆی ناکرێتەوە. بە نیسبەت گەلی کوردیشەوە ڕەنگە تەگەرەکانی ڕێنووس لە چاو تەگەرەی مەیدانەکانی تری ژیانی کوردەواری، لە هەردوو لانی ماف و ئەرکەوە، لە جۆری تەگەرە خۆشکەڵە ڕوح سووکە ژیکەڵەکانی بێ، نەك جۆرێکی تر، لەو ڕووەوە کە هیچ میللەتێك نییە خاوەن نووسین بێ و تەگەرەی ڕێنووسی نەبێ، کەواتە لە نێوان جغزی ئەم موشکیلەیەدا، ئێمەی کورد، دەتوانین خۆمان بە خزم و هاوڕێی میللەتانی تر حیساب بکەین و بێ پەروا بچێینە ریزیانەوە.

شاعیری خۆمان، تاهیر بەگ، پێشبینییەکی باشی بۆ کردووین لە دۆزینەوەی مەیدانی خۆ بەخزم زانین لەگەڵ جیهاندا بەم بەیتە ژیر و ناسکەی کە دەڵێ:

صەد شوکری خودا مەرکەزی صەد میحنەت و دەردەم
واتێ مەگە لەم دائیرەیی چەرخە بیروونم

بەراست ئەگەر لە ڕێی تەنگ و چەڵەمەوە نەچینە ناو کۆڕی میللەتان کە تێدا حازربوونی بیتاقە و بانگهێشتنی ناوێ، لە چ مەیدانێکی تردا دەمانتوانی بێ ترس و شەرم و بیتاقە و بانگهێشتن خۆیان تێ هەڵقوتێنین و داوای خزمایەتییان لەگەڵدا بکەین؟

سەرەڕای ئەم دەسکەوتە زلەی هاودەردیمان لەگەڵ میللەتان، لایەنێکی تری زۆر خۆش و دڵدەرەوە لە گیروگرفتی ڕێنووسمان ئەوەیە کە فەرمانی ڕەواندنەوە و چارەسارکردنی، زیاتر لە گرفتەکانی تری سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری ڕۆشنبیری، لە بەردەست و خواهشتی کوردایە و کەمتر غەیری کورد تێیدا خاوەن پشکە.

ڕێم هەیە بڵێم ئیشکالی ڕێنووس ئەوەندە ملکەچە بۆمان دەتوانین تۆڵەی ئەو ئیشکالانەی دەستیشمان ناگاتە ڕەواندنەوەیان لەوی بسێنینەوە، وەك کابرای نان و ماستی لەماڵی خۆیدا شك دەبرد، هەر جارە لە دەرەوە خواردنێکی خۆشی دەدیت و دەستی نەیدەگەیشتێ، ڕای دەکردەوە بۆ ماڵێ و بەردەبووە نان و ماست خواردن.

هەر ئەو خۆماڵیەتییەی ڕێنووسەکەمانە هۆی زۆربوونی چارەسەرکردن و پێشنیاری هەمە چەشنەی نووسەران و زمانەوانانی کورد تاکو حاڵ گەیشتووەتە ئەو ڕادەیە کە پێشنیارەکان بۆ خۆیان بوونەتە ئیشکالێکی نوێ و سەختتر لە گرفتی ڕێنووسەکە خۆی. هەرپێشنیارێکی کە تا ئێستا پەیدابووە و لە دوا ڕۆژدا پەیدادەبێ لەگەڵ چەندین پێشنیاری حارز بەدەستدا پێك دەکەوێتەوە کە هیچ کامێکیان خۆ بە کەمتر ناگرێ لەدراوسێکەی و بابیی تۆسقاڵێك ئامادە نییە بەخۆشی هودنەی لەگەڵدا بکا.

بە نموونەی سووربوونمان لەسەر بیروباوەڕی تایبەتیمان حیکایەتێکی کورتیلەی تەجرەبەی خۆم دەگێڕمەوە لەم مەیدانەی ڕێنووسەدا:

لە هەڵکەوتێکی وتوویژ لەسەر دەنگەکانی زمانی کوردی هەندێك لەو بەشدارانەی وتوویژەکە ئەو ڕایەیان هێنایە پێش کە ئەو دەنگەی لەناو وشەکانی وەك (نوێژ، شوێن، دوێنی)دا هەیە و لە سلێمانی و هەندێ ناوچەی تری کوردستاندا بە دەنگی (نەواو نەیێ) دەیدرکێنن ئەمە دەنگێکی ڕەسەنە و دەبێ پیتی سەربەخۆی بۆ دانرێ لە نووسیندا. من یەکێك بوم لەوانەی دژی ئەم ڕایەبوون و ئێستاش بۆ خۆم وا تێ دەگەم ڕاستییەکەی ئەمەیە کە دوو دەنگی بێگومانی (واو و یێ) لەو وشانەدا هەیە و چ فەرقێك نییە لە ڕوی (چەند و چۆن)ەوە لە میانی (سرێژ و نوێژ)دا، هێندە هەیە خەلقی ناوچەیێکی کوردستان بە جۆرێك کە زمانیان پێ ڕاهاتووە دوو دەنگی (واو و یێ)یەکە تێکەڵ دەکەن و دەیکەن بە دەنگێکی تایبەتی ناوچەیی نەك دەنگێکی ڕەسەن. بەوپێیە، بەلای قەناعەتی منەوە، دەبێ لە نووسیندا وشەکانی (نوێژ، توێ، نوێ، نوێن... هیی تر) بە دوو پیتی (واو و یێ) بنووسرێن، لەوە بەولاوە هەرکەس ئازاد بێ لە چۆنەتیی خوێندنەوەیان. بۆ سەپاندیی ڕایەکەی خۆم و هاوباوەڕانم چەند بەڵگەیێکم هێنایەوە وەك:

یەکەم: بەشی زۆری کورد وشەکان بە دو پیتی (واو و یێ) دەخوێننەوە، لەمەڕا دیارە

دەبێ راستیی وشەکانیش هەر وابێ، دەنا چۆن زۆرینەی کورد بەو هەڵەیەدا دەڕوا و بێ لزووم پیتێك بە زیادەوە دێنێتە ناو وشەوە؟

ئەم بەڵگەیە رەد کرایەوە بە وەرامێك لەو بابەتانەی کە خۆیان لە خۆیاندا بەڵگەنین بەڵام لەبەر نەبوونی چ مانعێك لە گوتنەوەیان دەگوترێنەوە و دەوامیشیان لەسەردەکرێ.

دوەم: ئەگەر ئەم دەنگە (واو و یێی تێکەڵ) لە لەهجەی سلێمانیدا رەسەن با بۆ دەبێ هەر لەو وشانەدا بەدی بکرێ کە لە لە هجەکانی تردا دەبێتەوە (واو و یێ)؟ دەزانین لە لەهجەی بادینی و زمانی فرەنسیدا ئەم دەنگە رەسەنە، بەوەدا لەوشەی بێ گومان و بێ تەئویل خۆ بەدەر دەخا وەك ئەوەی کە وشەی (دور، بعید)ی سۆرانی لە بادینیدا بە دەنگی (واو و یێی) تێکەڵ تەلەفوز دەکرێ..

لە بیرم نەماوە وەرامی ئەم بەڵگەیە چی بوو..

سێیەم: لە نووسیندا ئێستاش و لەمەوپێشیش خەڵقی سلێمانی ئەم و شانەیان بە دوو پیت دەنووسی وەك خەڵقی ئەو جێگایانەی بە دوو دەنگ دەیخوێننەوە، دەوجا ئەگەر خەلقەکە بە دوو دەنگیان دانەنابا بۆ بە دوو پیتیان دەنووسی؟

لە وەرامدا گوترا نووسین نابێتە بەلگە چونکە لەسەر دەستوور و زانستی فۆنێتیك نەهاتووە.

چوارەم: شاعیرە زلەکانی سەدەی نۆزدەمی بابان ئەم وشانەیان بە هەر دوو دەنگەوە لەکارهێناوە و نەیانکردووە بە (دیفتۆنگ) خۆ ئەگەر وایان کردبا شیعرەکانیان لەنگ دەبوو. نالی دەڵێ:

هەر جۆگەو و جێگایە کەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆششی گریانی منە خوێنە رژاوە

وشەی (سوێر) بکەی بەو وشەیە کە (واو و یێی) تێدا تێکەڵ دەبێ وەزنی شیعرەکە تێك دەچێ. هەروەها نالی دەڵێ:

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاور دەکاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

لێرەشدا وشەی توێ قافیەی وشەکانی (هوردوێ و نادوێ و ناڕوێ)یە دەبێ

هەردوو دەنگی تێدا بخوێنرێتەوە دەنا نابێ بەقافیەیان و کێشی شیعرەکەش تێك دەچێ.. وەك ئەمانەش شیعری تر زۆرن لە شیعری بوێژەکانی سلێمانی کە ئەمە بەڵگەی قەتعییە بۆ سەپاندنی رایەکەی من و هاوبیرەکانم.

لە وەرامدا گوترا، وا دەزانم وەرامەکەش زادەی ئەو لە حزەیە بوو پێشتر فکری لێ نەکرابۆوە، چونکە ئەم دەنگەی (واو و یێی تێکەڵ) لە بنەڕەتا لە دوو دەنگ پێك هاتووە شاعیر رێی داوە بە خۆی بۆ زەروورەتی شیعر هەڵیان وەشێنی و دەنگەکان بە پێی داخوازی قافیە بکاتەوە بە دوو دەنگ.

گوتم کە ئەمە وابێ ئەدی بۆ دەبێ جارێك لە جاران هیچ شاعیرێك لەو هەڵوەشاندنەیەدا نەهات دەنگی (یێ) پێش خات و بڵێ (خێون، تیۆ، سیۆر، نیۆژ)؟ کە ئەسڵی وشەکان (خوێن و سوێر و نوێژ) نەبن دەبوا هەر دوو رێگە لە پێش زمانی شاعیر بکرێنەوە و بە شیعر بگوترێنەوە.

لێرەدا چ وەرام پەیدا نەبوو لەوە زیاتر کە بێ وەرامیی خاوەن رایەکانی سوورتر کرد لەسەر هەڵوەستی خۆیان.

ئەمە نموونەیێکی پێ داگرتنمانە لەسەر بیروباوەڕ. لە فەرزی ئەگەر خاوەنەکانی ئەو رایە نیشانیان پێکابێ و من و هاوباوەڕەکانم بە هەڵەدا چووبین ئەوا پێ داگرتنەکە هەر هەیە و چ فەرقێك نییە لەوەدا من لەسەر غەڵەتی خۆم سوور بم یا ئەوان، بێگومان لە دڵی خۆیدا ئەوانیش دەڵێن سەیری فلانەکەس چەند نەسەلمێنە، هەرچی بەڵگەیێکی بۆ رەد کرایەوە کەچی هەر پێی چەقاند لەسەر چەقی هەڵە.

بەمەدا دەمەوێ بڵێم تەگەرەیێکی سەرەتایی و گرنگ لە رێنووسی کوریدا خۆمانین، واتە زەحمەتی رێککەوتنمان لەسەریەك باوەڕ و تەعەسوبی هەریەکەمان بۆ بیروڕای خۆی رێمان پێ دەگرێ و لێمان دەبێتە لەمپەر بەر لەوە هەنگاومان هەڵێنابێ بۆ ئیشکالەکە خۆی. ئەوەی راستی بێ نەك هەر لە بارەی رێنووسەوە بەڵکو لە بارەی هەمو کارێکەوە پێویستی هەبێ بە هاریکاری و یارمەتیدانی یەکتری ئیمەی کورد گیانی لاساریمان، یاخود با بڵێم مەیلی تاك رەفتاریمان رێی هەموو هاریکارییێکمان لێ دەبەستێتەوە، ئەمەش ئەنجامێکی عادەتی و چاوەروانکراوە لە میللەتێکی وەك کورد کەوا لەبەر نەبوونی کیان و حکومەتی خۆی لە مێژوویێکی کۆنەوە، رانەهاتووە بەکاری گەلەکۆیی، هەزاران ساڵە ئەم میللەتە هێزێکی ناوەندی و دەسەلاتێکی رێکخەری لە ناو

خۆیدا نەبووە تاکەکانی باوێتە سەر ڕێبازی کاری تێکڕایی و فێری یارمەتیدانی یەکتریان بکا.

هەموومان لە کۆنێکی کۆنەوە فرچکمان گرتوە بە شێوازی (کردەوەی تاکەکەس)و را نەهاتووین لەگەڵ یەکدیدا هاوبەشی کردەوەییێك بین.

لەگەڵ ئەمەشدا، بەرە و تاقمی خوێندەوار دەبێ بەخۆی بوێرێ و مل بنێتە کاری گەلەکۆیی، کە بەرژەوەندی گشتی لێی داواکرد واز لەو مەیلە میراتییەی (تەنهاکاری) بێنێ، کە ئەمە نەکەین هیچ کۆبوونەوەییێکمان سوودی نابێ ئەو سوودە نەبێ بەگژیەکدیماندا بێنێ. هەر یەکێ بیەوێ لە کاری کۆمەڵدا بەشدار بێ دەبێ خۆ لە بیربکا و سوودی گەل لەو کارەدا بکا بە تاکە ئامانج، کە ئەمە نەکا و بیەوێ خەریکی نمایشاتی خۆی بێ ئۆباڵی میللەتەکەی دەکەوێتە ئەستۆی. هەزار بەڵگان بێنێتەوە بۆ سۆز و پەرۆش و چاکەخوازیی خۆی یەکێکی راستی تێدا نییە و هەمووی چەشمبەندییە و پەردەی عەیب پۆشییە.

قسەکانم خۆی دەگرێتەوە بەر لە هەمووکەس: بایبی ئەوەی کە گیانی کۆمەڵدۆستی بمبزوێنێ کەڵکی کاری گەلەکۆییم پێوە دەبێ، کە ئەو گیانەم نەبێ بە تەنها کاربکەم، نەك هەر باشترە، بەڵکو تاکە ڕێگەییێکی پەسندە بۆ من لە کارکردندا، خۆ هەر نەبێ ئیش لە خەلق تێك نادەم.

لەبەرتیشکی ئەم راستییەی خۆ لەبیرکردنەوە و لکان بە مەوزووعەوە، هێندەی کە من تێی بگەم، گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی چەند جۆرێکن:

یەکەمیان ئەو ئیشکالانەی کە لە خودی ئەو ئەلفبێیانەدا هەیە کوردییان پێ دەنووسرێ:

ئەلفبێی عەرەبی دوو ئەرکی زۆر گەورە داوێتە سەر ئەستۆی کەسانێك لە نووسیندا بەکاری دێنن.

ئەرکی یەکەم لەوە وە دێ پیتەکانی (ا، د، ذ، ر، ز، و)بە پیتی دواخۆیانەوە نالکێن و نووسەر ناچار دەبێ چەندین جار لە نووسینی یەك وشەدا دەست هەڵگرێ و خامە هەڵەنگێوێ. بەراستی نووسەر بەئەلفبێی عەرەبی هێندە قەڵەمەکەی هەڵدەگرێ و بۆ پێشەوە و سەرەوە و ژێرەوە و دواوەی دێنێ و دەبا هەر دەڵێی رەسامە و فرچەکاری دەکا لە تابلوی رەسم. ئەم کەرتکردنەی وشە کە بۆ خۆی لە ئەسڵدا یەك پارچەی سەرانسەرە

کارێکە دژی داخوازی (سروشت) و خۆ راهێنانە بە پیشەیێکی درۆزن. لەوەش زیاتر، ئەو هەموو دەست هەڵگرتنە و خامە هەڵەنگاوتنە یەکجار پەکی نووسەر دەخەن لە خێراکردن و رەوانی لە نووسیندا و نرخێکی گەورەش لە فکر و زیهنی وەردەگرن بەوەدا کە هەموو دەم، وەك سواری ولاغ، دەبێ لە جڵەوی خامەکەی بداتەوە و لە ساتمەی بگێرێتەوە.

لە کوردیدا هەرچەند پیتی (ذ) نییە ئەگەر لەهجەی هەورامانی لێ دەرکەین بەڵام چەندین فەلاکەت هەیە دە جاران زیاتر تۆڵەی نەبوونی (ذ) دەکەنەوە.

جارێ لە جیاتی (ذ) پیتی (ژ) هەیە بەخۆی و سێ نوقتەوە لە جیاتی نوقتەیێکی (ذ).

ئینجا دو جۆرە (ر) هەیە قەڵەو و لاواز.

ئینجا سێ جۆرە (و) هەیە واوی لە جێگەی (ضمة) و واوی قوچاوی (موو) و واوی کرایەوەی (بۆر).

دوای ئەمانە ئەو پیتە مەلعوونەی (ە) کە لە جێگەی (فتحة) بەکاردێ و وەك موی لووت وایە لەویش زیاتر و ناقۆڵاترە. ئەمانەن با لەبیر بن تا باسی ئیشکالی دووەم دەکەین لە ئەلفبێی عەرەبیدا.

ئیشکالی دووەم پیتی نوقتەدارە، لە عەرەبیدا ١٥ پیت لە ٢٨ پیتان نوقتەیان هەیە.. دەك ماڵت شێوێ دانەری ئەلفی بۆ ئەو هەموو حەزکردنەت لە گرێ و گاڵ.

چ موبالەغە نییە لەوەدا کە بڵێم نوسەری عەرەبی چەند خەریك دەبێ لە باری دەستووری (قواعد)ی زمان هەڵە نەکا هێندەش لەباری رێنووسەوە خۆ بە دانانی نوقتانەوە دێنێ و دەبا. لە رێنووسی عەرەبیدا جارێکی دیکەش بوون و نەبوونی نوقتە خۆ دەکاتە ئیشکال کە زۆرینەی پیتەکانی شکڵیان بەیەکدی دەچێ بە نوقتە و بێ نوقتە: ف ق- ر ز- س ش- ص ض- ط ظ-ع غ- ب ت ث- ج ح- د ذ- ئیتر وا دەبێ هەڵەکردن لە دانان و دانەنانی نوقتە وەیا زیاد و کەم کردنی بەتەواوی واتا و مەبەس دەگۆڕێ یا تێکی دەدا یا نایهێڵێ.

ئەم ئیشکالە لە کوردیدا هێندی عەرەبیی بەملەوەیە:

پیتی نوقتەداری کوردی بەقەدەر هی عەرەبی دەبێ پ، ژ، چ، ڤ، دەچنە بەرابەر ث، ذ، ظ، ض و کەلێنیان پڕ دەکەنەوە خۆ ئەگەر (ذ) لەهجەی هەورەمان بێنینەوە ریزی پیتەکانی کوردی ئەوا ژماری پیتی نوقتەدار لە کوردیدا پتر دەبێ لە هی عەرەبی. بەڵام

ئیشکالەکە بەوەندە کۆتاییی نابێ.

ئیشکالی دانانی نیشانە لەسەر پیتان لە کوردیدا دوو جاران لەهی عەرەبی زیاترە، لە عەرەبیدا ٣ نیشانە هەیە (ضمە، فتحە، کسرە)، لە کوردیدا (ێ، یٖ، ۆ، وٗ، ڕ، ڵ) نیشانەدارن.

تۆ سەیرکە ئەو چوکڵەی پیتی (ت)ی ناو وشەیێکی وەك (دیتن) بۆ ٦ ئیحتمال دەست دەدا (ب، پ، یٖ، ێ، ت، ن) لەوانەیە هەلە لە نوقتەکان یا ئیشارەکاندا ببێتە هۆی گۆڕینی واتا یا نەهێلانی واتا هەر بەجارێ.

وشەی (تەلەفۆن) کە خۆی سێ بڕگەیە ٨ جاران خامەی تێدا هەڵدەنگێوی.

وشەی (وەرە) کە تاکە وشەیێك و دوو بڕگەیە چوار جاران دەستی تێدا هەڵدەگری. خۆ ئەگەر نوقتە و نیشانە هەبێ لەسەر پیتەکانی وەك وشەی (زەڕە) دەبێ شەش جاران دەست هەڵگری.. وشەی (زۆر) خۆی بڕگەیێك و سێ پیتە بەلام ٥جاران خامەی تێدا هەڵدەقوزێتەوە.. ئەم وشەی (دەقوزێتەوە) ١٣ جاران خامە تێیدا جێگۆڕکێ دەکا (د، ە، قۆ، ز، یتە، و، ە، دوو خاڵی قافەکە، نیشانەی سەر واوەکە، خاڵی زێیەکە، دو خالی بێیەکە، نیشانەی سەر بێیەکە، دووخاڵی تێیەکە).

وەك گوتم دانانی نیشانەیێکی نەلکاو بە دوا خۆیدا لەجیگەی (فتحە) ئەم ئیشکالەی دەست هەڵگرتن و قەڵەم بڵندکردنەوەی بە جارێ بێ سنوور کردوە لە کوردیدا. دەتوانی رستەی وەها پەیدا کەیت نیوەی پیتەکانی ئەم (ە)یە بێ وەك (وەرە دەرەوە) یاخود (زەرەرەکە کەمە) یاخود (گەمە مەکە – کەوەکە بەڵەکە – رەشە لە دەرەوەیە..) دەوجا تا بکەوێتە میانی پیتانەوە لەپاڵ یەکیان هەڵدەوەشێنێ و نووسین پچڕ پچڕ دەکا.

ئەم هەموو پیتی نەلکاو و خاڵ و نیشانەیە نووسین و خوێندنەوەی شێواندوە و ڕێگەی داوە بەهەڵەکردن تێیاندا، شتێکی خراپتریشی کردووە بەوەدا کە هەڵوەشاندن و کەرتکردنی تاکە وشە، نووسەر ناچار دەکا بۆ ئاگاداربونی هەمیشەیی لە جیاکردنەوەی مەودای بەینی کەرتەکانی یەك وشە لە مەودای بەینی دوو وشەی سەربەخۆ. تۆ کە دەنووسیت (وەرە لام) ئەگەر ئاگاداری خۆت نەبیت مەودای میانی چوار کەرتی وشەی (وەرە) لەگەڵ مەودای میانی وشەی (وەرە)و وشەی (لام) لەیەکتر جیا ناکرێتەوە و تێکڕای رستەکە وەك یەك وشە خۆ دەنوێنێ لەوانەیشە هەندێکی وشەی یەکەم لە نوسیندا خۆ نزیك کاتەوە لە وشەی دووەم و بنووسیت (وە رەلام)

یاخود (وەر- ەلام) یاخود (و درەلام- و در ەلام... هتاد) خولاسە ئیحتمالی هەڵە لە نووسینی کەرتەکانی وشە سەروبنی نییە تا بڵێی فراوانە.

نووسینی کوردی بە رێنووسی لاتینی بایبی ئەوە کە هەموو پیتەکانی دەلکێن بەدوا خۆیانەوە و تێکرایان خاڵ و نیشانیان لە رێنووسی عەرەبی کەمترە، بێ گرفتترە، کە دەکا فەرقێکی تا بڵێی زۆر، هەم لە رووی ئەوەوە کە هەڵە تێداکردنی کەمتر دەبێ و هەم لە رووی ئەوەوە زیهن هێندە خەریك نابێ بە نەقش و نیگاری خاڵ و نیشانەکان و جیاکردنەوەی مەودای میانی کەرت و برگەکانەوە. سەرەرای ئەمانەش، کە دەست هەڵگرتن لە نووسینی رستە کەم بۆوە مێشکیش کەمتر رچەی فکرەکانی لەیەکدی دەپچرێنەوە.

لەو پیتانەی لاتینی کە ئێمە شارەزایان هەین دو پیتی (J-I) خاڵداران و پیتی (t)ش خیتەکەی سەرەوەی قەڵەم بەرز دەکاتەوە. بەلای منەوە پیتی (X) وەك (لا)ی عەرەبی وایە، بریتییە لە دوو پیتی سەربەخۆ نابێ بخرێتە ئەلفباوە.

بەداخەوە خاوەنەکانی ئەم ئەلفبایە، کە ئەوروپایین، تا بڵێی غەدریان لێ کردووە چونکە لە نووسیندا وای بەکاردێنن هەندێ جار هەر دەڵێی نوسینی هیرۆگلیفییە، پیتەکان دەنگی خۆیان نادەنەوە لە وشەدا بەڵکو وێنەیێکی سەرلەبەر دەبێتە نیشانە بۆ وشەیێکی سەرلەبەر، یار رستەیێك. لە وشەی Leigh Thigh, maugham و گەلێکی تری وەك ئەمانە پیتەکان کەمێك نەبێ ئەو فەرمانە نابینن کە لە بنەرەتدا بۆیان دانراوە.. فرەنسیش وەك ئینگلیزی ئەم بێ ئینسافییەی کردووە لەگەڵ پیتەکان و ئاغڵەب وا دەبێ بەپێی جێگە دەنگیان دەگۆرێ.

وەنییە ئەم کارەی ئینگلیز و فرنسە لەگەڵ پیتی لاتینیدا نرخی رێنووسەکە کەم کاتەوە بەڵام بەهۆی ئەوەوە نووسەرانی کورد چاویان راهاتووە لەو نووسینانە، ئەوانیش لە هەندێ جێگە و هەڵوەستدا شوێنیان کەوتوون و هەڵەی وان دووبارە دەکەنەوە. وا بووە لەگەڵ خاوەن شەهادەی بەرز لە زماندا دووچاری موناقەشەی ئەو بەدیهییە بووم ئاخۆ (ئۆ، ئا، ئێ)کە لە لاتینیدا هەریەکەیان بەپیتیك دەنووسرێن لە حەقیقەتدا یەك دەنگیان هەیە یا زیاتر؟ هەڵبەت (ئا- هەمزە و ئەلفە، ئۆ- هەمزە و واوە)، (ئێ- هەمزە و یێیە) کەچی خاوەن شەهادەکە سوور بووە لەسەر هەندێ کە ئەمانە یەك پیتن و یەك دەنگیشن: بێ گومان سەهووەکەی لەوەوە هاتووە کە چاو و

مێشکی راهاتووە بە جۆری لەکارهێنانیان لە زمانەکانی ئەوروپادا.

ئەم هەمزەی سەرەتای وشەکان کە لە نووسینی ئێستاکەی لاتینیدا تێ دەچێ و لەگەڵ بزوێنی دواخۆیدا دەکرێ بەیەك پیت یەکێکە لە گیروگرفتی ئیملای کوردی بەلاتینی، لەوەشدا سووچی پیتەکان نییە ئێمە خۆمان رەفتارمان نادروستە لەگەڵیاندا. تۆ کە بڵێی (ئا) و لە لاتینیدا بە یەك پیتی Aوە یا شکڵێکی تر بینووسی ئەوسا مەنتیق لێت داوا دەکا وشەی (با)ش بە یەك پیت بنووسی هەروەهاش.. دا، را، تا، پا، ها... هتد چونکە هەموویان وەك (ئا) دوو دەنگن ئیتر کە (ئا) بەیەك پیت بنووسرێ ئەوان تاوانیان چییە بکرێن بە دوو پیت یاخود ئەگەر ئەوان بە دوو پیت نووسران (ئا)ی بەستەزمان بۆ کورت بکرێتەوە..

ئەگەر یەکێك بڵێ تازە ئەم نووسینەی هەمزە و بزوێن بە یەك پیت بۆتە دەستوور لە رێنووسی لاتینیدا و پێی ناوێ ئیشکالێکی نوێ دروست بکەین بە تێکدانی دەستوورەکە، من لەلای خۆمەوە بە تەنها نابمە بەرهەڵست کە بڕیاری گشتی یا زۆرینەی نووسەران و خاوەن رایان دەستوورەکەی پەسند کرد، هێندە هەیە وەك بەدیهییە ئاشکرایە بە یەك پتیش بنووسرێ لە حەقیقەتدا دوو دەنگی سەربەخۆی بێ فێڵی تێدایە وەك (لا)ی عەرەبی کە بریتییە لە (لام و ئەلف) با لە ئەلفبێی کۆنی عەرەبیشدا بە یەك پیت حیساب کرابێ. ئێمە راستییەکە دەبێ بزانین بە دوا زانینی راستیدا چی دەیکەین، ئەگەر غەڵەتیش بێ، بە چاوی کرایەوە دەیکەین و دەڵێین بەرژەوەند وای داواکرد.

وەك مەسەلەی ئەم (هەمزە و بزوێن)ە مەسەلەیێکی تریش هەیە دەبێ مرۆڤی شارەزای رێنووس لێی بە سەهوو نەچێ. ئەو سێ بزوێنی (سەر و بەر و ژێر) کە لە لاتینیدا بە پیتی سەربەخۆ دەنووسرێن لە حەقیقەتدا ئەمانە پیتی سەربەخۆ نین.. بەڵێ مەعلوومە دەنگن و دەنگی کورتیش بەلام وەك پیتەکانی رەسەن ئیمکان نییە بە تەنها تەلەفوزیان پێ کرێ، تا بەدوا پیتی تردا نەیێن دەربڕینیان مومکین نییە. تۆ دەتوانی هەمو پیتەکانی هیجا (غەیری بزوێنی ئەلف کە حیکایەتێکی فۆنۆتێکیی درێژی بەدوادا دێ) بەتەنها بڵێیتەوە و دەنگەکانیان لە مەخرەجی خۆیان بهێنیتە دەرەوە بەلام بزوێنە کورتەکان (سەر و بەر و ژێر) وجوودی سەر بەخۆیان نییە و بە تەنها ناگوترێن واتە خزمەتکاری پیتە رەسەنەکانن. لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێم پیتی (ی، و) هەرچەند دەشبن بە بزوێنی درێژ (وٙ، وٚ-یٙ، یٚ) بەلام بە ئەسڵ هەریەکە یان بە هەموو

جۆرەکانیەوە چ بزوێن چ دەنگدار هەر یەك پیتن. وای وەستاو (ساکن) و یێی وەستاو کە درێژت کردەوە دەبێتە واو و یێی بزوێن. واوی وشەی (راو) و یێی وشەی (دایك) درێژ کەوە دەبنە واو و یێی بزوێنی قوچاو. ئەم درێژکردنەوەیە نەك هەر بۆ واو و یێ دەبێ بەڵکو پیتی تریش هەن وەك (س، ز، ر، ل، م، ن..) ئیمکانی درێژکردنەوەیان هەیە.. ئەمە بۆیە دەڵێم تا سەیرت بەو قسەیەم نەیێ کە گوتم واو و یێ درێژکەوە.. بۆیەیشمە کە مەعلووم بکرێ هەروەك درێژکردنەوەی س، ز، ڕ، ل نایانکا بە پیتێکی تر هەروەهاش درێژکردنەوەی و، ی کە دەیانکا بە بزوێن نەیگۆڕیون بەوەشدا مەعلووم دەکرێ واو و یێی بزوێن و دەنگدار یەك شتن.

قسەکردن لەبارەی ئیشکالات و چاکە و خراپەی پیتی عەرەبی و لاتینی کە کوردییان پێ بنووسرێ گەلێك لەمە زیاتری بە بەرەوەیە بەڵام لزووم نابینم لە باسێکی وا کورتدا رووپێوێکی پانی پێ بگرمەوە. ئێمە کە هەموو چاکە و خراپەکانمان زانی و هەموو راستییەکمان ئاشکرا کرد ئایا رێمان هەیە بەپێی سوودی زمانی کوردی چیی چاکە ئەوە هەڵبژێرین؟ تۆ بڵێی ئیمکان هەبێ پیتی لاتینی بێنینە کایەوە و واز لە پیتی عەرەبی بێنین لە وەزعی ئێستاکەماندا؟ لە فەرزی بۆشمان بلوێ وا بکەین ئایا ئەمە کارێکی پەسندە لە حالێکدا هەموو کوردێکی عێراق بەپێی داخوازی بەرژەوەندی بە یەکەوە ژیان لەگەڵ عەرەبدا ناچارە دەبێ ئیملای عەرەبی فێربێ ئەوساش ئەرکەکەی لێ دەبێتە دوو ئەرك؟

وا بزانم قسەکردن لە بەکارهێنانی ئیملای لاتینی لە زەرفی ئێستاکەماندا زەحمەتی بێهودەی پێ دەڵێن، ئەوەندەی کە لەسەر مەوزووعیشم نووسی لەوەوە هات کە نووسینی کوردی بە رێنووسی لاتینی کارێکە لەبەرچاوان و لە ناو دڵان، زۆریش نووسینی کوردی هەیە بە پیتی لاتینی، هەڵبەت بێدەنگبوون لە رواڵەتێکی فراوانی ئیملای کوردی کاری کردن نییە.

تو بڵێی دوای زانینی عەیب و عاری ئیملای عەرەبی، بە تایبەتی دوای ئەوە کە لە چەرخ بدرێ بۆ نووسینی کوردی، هیچ رێگە و توانا و ئیمکانێك هەیە بۆ لێقوتار بوونی؟ کەس دەتوانێ یا دەوێرێ پیتی نەلکاو لەناو ببا یاخود پیتی خاڵدار بگۆڕی بە پیتی بێ خاڵ یاخود نیشانان نەهێڵێ؟ کەس حەدی ئەوەی هەیە پێشنیار بکا بۆ گۆڕینی پیتە بزوێنی (سەر) بە شکلێکی ئەوتۆ بلکێ بە پیتی دوا خۆیدا؟

تا ئێستا، بەقەدەر ئەوەی من بزانم و ئاگاداربم، تاکە یەك تیشك لە چ لایێکەوە دیارنییە رێبازی چارەسەرکردنی ئەو تەگەرە زلانەمان بۆ روون کاتەوە، هەروەك ناکرێ نوێژی عەسر ببێتە سێ رکعەت هەروەهاش ناکرێ خاڵەکانی (ت، ن، ژ، چ) بفۆتێن یان بگۆڕێن، بە کەسیش ناکرێ پیتە بزوێنی سەر (ـە) دەست لێ بدا و (حجر الاسود)ی ئیملای کوردی بلەرزێنێ.. کەواتە ئێمە کە بمانەوێ چارەسەری گیروگرفتەکانی رێنووسمان بکەین هەر دەبێ خەریکی رێکخستنی ئەو کۆت و زنجیراتە بین کە لە بەندیخانەی رێنووسی کۆن بە نارێکی لە خامەمان ئالاون.

بەڵام بەرلەوە یەخەی ئەلفوبێ و برگە و نیشانە بگرین ئیشکالێکی گەورەتر لەخودی (رێنووس)ەکە دێتە پێشمان لەوەدا کە زۆر لەهجەیی زمانی کوردی رێ نادەن بۆ قەراردادەکردنی یەك (رێنووس). قسەکردن لەیەك رێنووس بۆ کۆمەڵێك لەهجە خۆتەفرەدانە، هەر نەبێ بەنیسبەت تاکێکی وەکو منەوە کە بەهیچ جۆر دەسەڵاتی ئەوەم نییە رێنووسێکی گونجاو لەگەڵ یەك لە لەهجەکانی کوردیدا بکەم بەدەستوور، دەسەڵاتی ئەوتۆیی، وەك بزانم، بەخشراوە بە کۆڕی زانیاری کورد، کۆڕیش مەیدانێکی باشی بڕیوە لە قەراردادەکردنی جۆری نووسینی بەشێکی تەواوی ئەو شوێنانەی تەگەرەیان تێدایە، بەشکڵی پێشنیار بڕیارەکانی کۆڕ لە یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەیدا بڵاوکراونەوە و تکای دەربڕینی بیروباوەڕیشی کردووە لە نوسەرانی کورد بەرامبەر ئەو پێشنیارانەی. کەواتە شتێك من لێرەدا بیڵێم دەبێتەوە پێشنیارێکی شەخسیی خۆم لە عاست ئەو بڕیارانەدا کە خۆم یەکێك بوم لەوانەیە تێیدا بەشداربوون، بەڵام مەرج نییە بەشداربوونی من یا غەریری من بکرێتە بەڵگەی لێ رازی بوون، هێندە هەیە بەش بەحاڵی خۆم شتێك کە بووە بڕیاری نیهائی لەلایەن کۆڕەوە من پەیڕەوی دەکەم.. بۆ دەربڕینی بیروباوەڕیش ماوەی ٦ مانگ دانراوە من و نوسەرانی تری کورد رێمان هەیە چیی بەچاك دەزانین بیخەینە روو.

وێنەی دەنگەکانی کوردی وەك ا، ز، هـ، م، د.. هتاد لەلایەن کۆڕەوە بۆتە بڕیارێکی نیهائی، ژمارەی یەکەمی گۆڤارەکەش هەر بەو وێنانە نوسراوە تەنانەت ئەو گوتارانەی بۆی هاتن لەلایەن نووسەرانەوە چ لە دەرەوە چ لە ناوەوەی وڵات هەموویان خرانە سەر ئەو ئەلفوبێیە. بەلای منەوە نەهێشتنی دوو (واو) و دوو (یێ) و دوو (رێ) لە نووسیندا کارێکی هێندەی بڵێی پەسند بوو چونکە سەیرێکی گەلێك سەیرە یەك دەنگ بە دوو پیت بنووسرێ، تۆ کە دەڵێی دەرۆم یەك دال و یەك رێ و یەك واو و یەك میمت

گوتووه بۆ دەبێ لەنێو هەمواندا (ڕێ)یەکە لە نووسیندا دووبارە بکرێتەوە؟ هەر بۆ خاتری ئەوە لە (ر)ی لەڕی جیاکەیتەوە؟ جیاکردنەوە ڕێبازی تری هەیە کە غەلەتیش نییە وەك ئەوەی وێنەیێکی تایبەتی بۆ دانێی یاخود نیشانە بخەیتە سەر یەکێکیان.. لزووم نییە لەسەر ئەم باسە قسە درێژ کەینەوە، لێرە بەپێشەوە خەلق زۆری لەسەر ڕۆیشتووە، بەنیسبەت منیشەوە بڕیاری نیهائیی کۆڕ ڕێگەی موناقەشەی بەستووە. هەر ئەوەندە دەڵێم ئیعتیرازگرتن لە دانانی نیشانەی (٧) لەسەر ڕێی قەڵەو (ڕ) لەو ڕووەوە کە شکڵەکەی نزیك دەکاتەوە لە پیتی (ژ) ئەم ئیعتیزازە کە خرایە بەرتیشکی لەیەك چوونی (ب، ی، ن، ت، پ)ی ناوەڕاست هێزی کەم دەبێتەوە چونکە لەوانەیە بێ بە پێ بخوێنرێتەوە یا پێ بە یێ یا نوون بەتێ بخوێنرێتەوە. هەر پیتی (ژ) لەوانەیە ببێتە (ز) جیمیش براجمرانەی (چیم)ە کەواتە موبالەغە کردن لەو نیشانەیەی سەر (ڕ)، بە ئانقەست یا بە سافیلکەیی، کۆمەڵێك موشکیلەی وەك ئەو لەبیر خۆی دەباتەوە و پێ دادەگرێ لەسەر تاکە شتێك کە برادەری زۆرن.

پێشنیارەکانی کۆڕ هی وایان تێدایە بەتێکرای دەنگی ئەندامەکانی پەسندکراوە، هەندێ جاریش وا بووە زۆرینەی دەنگی ئەندامان پەسندی کردووە. من لەو باوەڕەدا بووم ئیسمی فاعیلی (مرکب) سەرلەبەری هەردوو کەرتی بەیەکەوە بنووسرێن با واتایێکی تایبەتیش ڕانەگەیەنن وەك ئەوەی بنووسرێ (نانخۆر) هەرچەند نەشبووبێ بە ناوی (حرفە)ی وەك (جلدروو یاخود سەرتاش)، هەم لەبەرئەوەی کەرتی دووەمی وشەکە سەربەخۆ واتا ڕاناگەیەنێ هەم لەبەر هێندی کە ئەم کەرتەی دووەمە بۆتە (عامل)ی کارتێکەری وشەی پێشەوە (لە ڕاستیدا وشەی پێشەوە مەفعوولە) و وای پێوە نووساوە لێی ناپچڕێتەوە، بەڵام کۆڕ بڕیاری وا بوو تا بەهەردوو کەرت وشەیێکی فەرهەنگی پێك نەهێنن و واتایێکی تازە دانەهێنن بەیەکەوە نەنووسرێن.

من مەیلم بۆ ئەوە دەچوو ڕاناوی لکاو کە هاتە ناو وشەوە بێتە دابەشکەری وشەکە واتە ڕاناوەکە بە کەرتی پێش خۆیەوە بلکێ و لە کەرتی دوا خۆی جیابێتەوە وەك (بم بینە، دەت بینم، نەمان دیتی) بەڵام کۆڕ ئەم بڕیارەی هەر بۆ ئەو حاڵانە بوو کە ڕاناوە کە دەکەوێتە دوای پێشگرەوە وەك (هەڵم گرت، دامان گرت، پێمان کرد..)

وا بزانم ئەوسا کە لیژنەی ئیملا خەریك بوو گیروگرفتەکان یەك‌لا بکا لە بیری چوو باس لەوە بکا کە حەرفی (نە) نەفی بە واتای rehtien و nor بەکار دێ دەکەوێتە پێش فیعلەوە چۆن بنووسرێ؟ بلکێ یا نەلکێ؟ تۆ دەڵێی نەدەخوا نەدەخواتەوە. دەبینی ئەم

(نە)یە لێرەدا وەك (نە)ی نەفیی عادەتی حەرفی (دە) مضارعی لەناو نەبردووە، نەفی عادەتی (دە)یەکە تێ دەبا و دەڵێ (ناخوا و ناڕوا و ناچێ... هتد). بریاری کوڕ ئەوەیە ئەمرازەکانی (نەفی و نەهی و ئەمر و مضارعە) لە هەموو حاڵدا بلکێن بە فیعلەوە، تەنانەت کە دوو ئەمرازیش بەیەکەوە هاتن، راناوی لکاویشیان لەگەڵ دا بوو هەر بلکێن وەك: (نەیاندەگرتین- مەمبینە- بتانگرم..). بەلاّم وا دەزانم (نە)ی بە واتای neither و nor هەڵناگرێ بلکێ چونکە وەك ئەمرازەکانی تر نییە حیساب بکرێ بەکەرتی ئەسڵیی فیعل. ئەم راستییە جارێکی دیکەش بەوەدا دەردەکەوێ کە (نە) بە واتای rehtien و nor لەگەڵ (ب)ی ئەمرازی ئەمریش کۆ دەبێتەوە و دەگوترێ (نە بکەی نە بخۆی..) ئەگەر نەهی عادەتی با دەگوترا (نەکەی نەخۆی). لەبەر ئەمە مەعقوول نابینم مامڵەتی ئەمرازەکانی تری لەگەڵدا بکرێ، بەو پێیە نەلکانی لەگەڵ سروشتیدا زیاتر رێك دەکەوێ و دەبێ بنوسری (نە دەچێ و نە دێ).

بەلاّم دەبێ تێبینیی ئەوە بکرێ لە صیغەی (ماضی استمراری) ئەمرازی (نە)ی نەهی عادەتیش (دە)ی نیشانەی (مضارع) تێ نابا: دەڵێی (نەدەڕۆیشت). لەبەر ئەمە لە رواڵەتدا وەك (نە)ی neither خۆ دەنوێنێ، بەلاّم لە لایەن واتاوە وەك دەزانین زۆر لەیەکدی جودان[1] بەلای منەوە لەم حاڵەشدا دەستوورەکە نەگۆڕێ باشە، واتە کە ویستت (نــە)ی وشەی (نــەدەرۆشت) بــە واتــای neither بێ ئەوسا مەیلکێنە، کە ویستیشت (نە)ی نەفی بێ بیلکێنە. ئەم لکان و نەلکانە لە ئەلفبێی ئێستاکەمان زۆر باش دەرناکەوێ چونکە پیتە بزوێنی وشەی (نە) کە نیشانەکەی (ە)یە بەدوا خۆیەوە

---

(١) تەنانەت لەم صیغەیەشدا کە (کار- فعل)ەکە تێپەڕ (متعدی) بوو (نە)ی بە واتای nor سەربەخۆییی خۆی رادەگەیەنێ. بە نموونە دەڵێم کاری تێپەری (خواردم) با بکەینە رابردووی استمراری کە دەبێتە (دەمخوارد)، ئینجا با بیکەینە (نەفی)ی عادەتی: دیارە دەبێتە (نەمدەخوارد). کەچی (نە)ی بە واتای nor کارەکە وەك خۆی دەهێڵێتەوە و تەرکیبی ناگۆرێ و دەگوترێ (نە دەمخوارد نە دەمخواردەوە). هەمان شکڵ ئەم (نە)یەی nor لەگەڵ صیغە (انشائی)یەکانی کاری تێپەڕیش خۆی جیا دەکاتەوە لە (نە)ی نەفی. دەگوترێ (نەمخواردبا، نەمخواردبێ، نەمخواردبووبا) ئەمە لە حاڵی نەفیی عادەتی بەلاّم لــەگــەڵ (نــەی) nor دەگـوتـرێ (نـەخـواردبـام نـەکردبام، نەخواردبێتم نەکردبێتم، نـەخـواردبـووبـام نـەکـردبـووبـام- لـە سلێمـانـی بـۆ ئـەم صیغـەیـەی دوایـی دەڵـێن نەخواردبوومایە نەکربوومایە).

نالكێ. بەڵام ئێمە لكانی ئەوەمان مەبەستە كە بێتە كەرتێكی وشە ئەوسا لە نووسیندا مەودا ناكەوێتە میانی ئەو و برگەكانی تری وشەوە. بە نموونە دەڵێم كە ویستت neither بەكاربێنی دەنووسی (نە دەڕۆیشت و نە دەهات) كە مەبەسیشت نەفیی عادەتی بو دەنووسی (نەدەڕۆیشت، نەدەهات).

یەكێك لە گرفتەكانی نووسینمان هاتنی (كسرەی مختلسە)یە بۆ ناو وشەی كوردی. من ئەو بزوێنە یەكجار بێ هێزە ناو دەنێم بزوێنی بێ تەرف (محاید) چونكە كە دەیهێنییە ناو وشەوە مەبەستت نییە بەرەو هیچ یەكێك لە بزوێنە كورتەكان بیدركێنی، وەك ئێستاكە باسی لێ دەكەم ئاغڵەب وا دەبێ زەرووڕەت دەیهێنێ و كە زەرووڕەت نەما لە خۆوە لادەچێ. با میسال بێنمەوە: تۆ دەڵێی (گەنمەكەم كڕی) لێرەدا پیتی (ن) وەستاوێكی تەواوە، بەڵام كە وشەی (گەنم) بە تەنها بڵێی ناچاری قورسایی بخەیتە سەر پیتی (ن)ەكە و بەدوا ئەودا (م)ەكە بووەستێنی. ناچارییەكە لەوەوە دێ بە جارێ بۆت ناكرێ هەردوو پیتی (ن، م) لە وشەی (گەنم)دا بووەستێنی واتە لێرەدا وەستاو بەدوا وەستاودا نایێ مەگەر خۆتی تێدا سەغڵەت كەی بۆیە (ن)ە كە قورس دەكەیت و بزوێنێكی سووكی بێ هێزی بێ تەرەفی دەدەیتێ تا بتوانی (م)ە وەستاوەكە بدركێنی.

ئیشكال لە دۆزینەوەی زاراوە نییە بۆ ناونانی ئەو بزوێنە با پێی بگوترێ بێ تەرەف، كسرەی مختلسە، Stress یا هەرچی بێ، ئیشكال لەوەدایە ئاخۆ ئەم بزوێنە پشتگوێ بخرێ، یەكجارەكی، یاخود ئیشارەی بۆ دانرێ؟ كە پشتگوێی خەیت ئینكاری بوونی شتێكی هەبوویت كردووە، خۆ لە شیعردا وا دەبێ ئەگەر ئەم بزوێنە مافی تەواوی خۆی نەدرێتێ شیعرەكە لەنگ دەبێ، واش دەبێ كە تێی نەبەی و نەیكەی بە وەستاوی تەواو ئەوسا لەنگی پەیدا دەبێ. من مەبەستم ئەو شوێنانە نییە كە بزوێنە بێ تەرەفەكە هەمیشە تێیاندا دەردەكەوێ وەك كاف و دال لە وشەی (كردن)دا یاخود پیتی تێ لە وشەی (بەستن)دا، بڕیارێك كە بۆ ئەو تەرزە شوێنانە بدرێ تەگەرەی تێدا نییە بەڵام لە زۆر وشەدا ئیمكان هەیە ئەم بزوێنە بێ تەرەفە هەبێ و نەبێ، ئاخۆ پەسند دەكرێ هەمان وشە جارێكیان ئەم بزوێنەی تێدایە بنووسرێ و جارێكیان نا؟ مەعقوولە دوو جۆرە ڕێنووس بۆ یەك وشە؟ دەزانم ئێستاكە بڕیاری گشتی، بە كردەوە نەك بە (تصویت)، لەسەر هێندێیە ئەم بزوێنە لە ڕێنووسی كوردی بە پیتی عەرەبی نیشانەی بۆ دانەنرێ و دەرخستن و دەرنەخستنی بدرێتە بەر زەوقی خوێنەر و پێویستیی جێگە، بەڵام لەو باوەڕەدام ئەم خۆ بێدەنگكردنە لە عاست ڕێنووسی لاتینی بە زەحمەت

بچێتەسەر هەم لەبەر ئەمە کە لاتینی پیتی حازر و بزری هەیە بۆ هەموو دەنگێك، تا وا دەبێ لە هەندێ رێنووس چەند پیت بە زیادەوە دەنووسرین لە بریتی یەك دوو دەنگ لە وشەدا، هەم لەبەر ئەمەش رێنووسە لاتینییەکانی تا ئێستا بۆ کوردی دانرابن غاڵبیان نیشانەیان بۆ ئەم بزوێنە داناوە. ئەوەی راستی بێ دۆزینەوەی ئەو پیتانە کە دەگونجێن بەدوایەکدیدا بێن بە سکوونی تەواو، کارێکە تا ئێستا نەکراوە لە کوردیدا، ئەگەر کەسیش کردبێتی من نەمدیوە. بۆ نموونە دەڵێم نوونی وەستاو دێتەپێش گافی وەستاوەوە وەك لە وشەی (دەنگ، رەنگ، شەنگ، پونگ، دونگ... هتاد)دا دیاری دەکرێ هەرگیزیش زەوقی کوردی قبووڵ ناکا نوونەکە ئەم بزوێنە بێ تەرەفەی بدرێتێ لەو وشانەدا، کەچی هەمان پیتی (نون)ی وەستاو کە هاتە پێش کافی وەستاوەوە هەر دو جۆرە تەلەفوز قبوول دەکا، دەتوانی بڵێی (دەنك – بە وەستاندنی نوونەکە، دەشتوانی بڵێی دەنك– بە قورسکردنی نوونەکە، من نیشانەی زەنەی لەسەر دادەنێم).
نموونەیێکی تر پیتی (س)ە، ئەم پیتە زۆر ئامادەیە بە وەستاوی بێتە پێش ئاغلەب پیتەکانەوە هەرچەند لەگەڵ هەندێکیان خزمایەتیی خۆشترە وەك پیتی (ت)، تۆ دەڵێی (دەست) بە وەستاندنی سینەکە و هەرگیز ناڵێی (دەست– بەقورسکردنی) بەڵام کە دەڵێی (دەسك) هەردوو جۆر تەلەفوز دەگونجێ، کەچی لەگەڵ پیتی ز، ش هەر کۆ نابێتەوە نە بەسکونی تەواو نە لەگەڵ بزوێنی بێ تەرەفدا. حەز ناکەم کاتێکی زۆر بخایێنم لەگەڵ ئەم تەگەرەیەدا کە تەگەرەی stress کسرەی مختلسە، بزوێنی بێ تەرەف»ە، نەك لەبەر کەم بایەخیی تەگەرەکە لە رووی لێکدانەوەی فۆنێتیکییەوە، بەڵکو لەرووی ئەوەوە تەگەرەکە لە رێنووسی پیتی عەرەبیدا کەمتر هەستی پێ دەکرێ، خەڵقیش چاوی راهاتووە لە تێ نەخوێندنەوەی ئەم بزوێنە. بەڵام پێویستە زمانەوانانی کورد لە ماوەی درێژدا دیراسەیێکی تەواوی هەمو دەنگەکانی ئاخافتنی کوردی بکەن و لەو دیراسەیەدا قابلییەتی وەستاندنی هەر دەنگێك لەپێش دەنگێکی تری وەستاودا دەربخەن. یەکێك لەو پرسیارانەی داخوازی وەرامدانەوە دەکا چۆنەتیی نووسینی وشەی (مرکب، لێکدراو)ە. بریارەکانی کۆر هەندێ جۆری ئەو تەرزە وشانەی گرتۆتەوە وەك ئەوەی لە (فعل)دا پێشگر تەرکیبەکە پێك بێنێ (هەڵگرتن، راکردن، تێ دامان) یاخود جووتە وشەیێك بەیەکەوە واتاییێکی تازە ببەخشن (سەرتاش، جلدروو..) بۆ ئاگاداربوون لە بارەی بریارەکانی کۆڕەوە تەماشاکردنێکی یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەی لزووم بە کوتانەوەیان ناهێڵێ لێرەدا. من رێ بە خۆم دەدەم رایەکی گشتی

لەو مەوزووعە دەربڕم: من دەڵێم هەر وشەیێکی لێکدراو کە لەوانە بێ ببێتە وشەی فەرهەنگی و واتاییێکی تازەی ئاشکرا بە دەستەوە بدا کە لە کەرتەکانی ترکیبەکە نەفامرێتەوە بەڵکو لە کۆبوونەوەی هەموان پێك هاتبێ، ئەو وشەیە هەمو کەرتەکانی بەیەکە بنووسرێن جا بە هۆی پێشگر و پاشگرەوە یا لە دوو وشەی سەربەخۆوە یا لە نیمە جملە phrase دوە پەیدا بووبێ فەرقێك نەکا. هەڵبەت ئەم پێشنیارە ناو و کار و ئاوەڵناو و ئاوەڵکار و هیچ بەشێکی ئاخاوتن جودا ناکاتەوە و هەموان دەگرێتەوە و یەك بڕیاریان بۆ دەدا. بە نموونە دەڵێم کە قەناعەتمان کرد (سەر لێ دان) بخرێتە قامووسەوە لە بەرامبەر وشەی (زیارة، visit)با بەیەکەوە بنووسرێن (سەرلێدان). لەمەدا، دەبێ بڵێم، جیاوازییێك دێتەپێش لەگەڵ یەکێك لە بڕیارەکانی کۆڕ، چونکە ئەو وای پەسندکردوە کە دوو پێشگر، یا زیاتر، هاتنەپێش وشەوە تەنها ئەوەی ڕاستەوخۆ دەکەوێتە پێش وشەکەوە هەر ئەویان پێوەی بلکێ، واتە لە نووسینی وشەی (تێ هەڵ ئەنگوتن) یەکەم پێشگر (تێ) دەبێ بەجودا بنووسرێ، تەنها پێشگری (هەڵ) بەفعلەکەوە بلکێ: (تێ هەڵئەنگوتن). دەوجا کە پێشنیاری کۆڕ ئەمەبێ و نەهێڵێ یەکەم (پێشگر) بلکێ دیارە ڕێ نادا وشەیێکی سەربەخۆی وەك (سەر) بە نیمچە جوملەی (سەر لێ دان)دا بە دوا خۆیەوە بلکێ، هەر (لێدان)ەکە بە یەکەوە دەلکێنێ.

دەبێ ئەوەش بڵێم کەوا لە فەرزی پێشنیارەکەی من پەسەندیش بکرێ، کەهات و وشەی وەها لێکدراو چووە ناو ڕستە و داخوازی جێگە لەبەر یەك هەڵوەشا و تێك چرمسانەکەی (التحام) نەما دەبێ کەرتەکانی بە جودا بنووسرێن بە پێی ئەو دەستوورانەی کە بڕیار دەردێن بو لەیەکتر جوداکردنەوە، واتە کە (سەرلێدان) خرایە جوملەوە و بوو بە (سەرم لێیان دا- سەرم لێ دان) ئەوسا وەك جملە مامڵەتی لەگەڵدا بکرێ نەك تاکە وشە، چونکە دەبێتە جوملەیێکی عادەتی وەك (گۆشتم پێ فرۆشتن، دەستم بۆ هەڵبرین، نامەم بۆ خوێندنەوە..).

بەپێی بڕیاری کۆڕ ئەمرازی (لە) نالکێ بە دوا خۆیەوە و دەنووسرێ (لە شار بووم) هەر ئەمەیشە ڕچەی نووسینی هەموو نوسەرانی کوردی. نووسینی ئەمرازی (لە) بە تەنهایی ئیشکال دروست ناکا ئەگەر تەواوکەری (دوە، ڕا، دا)ی لەگەڵدا نەبێ. بەڵام کە ئەم تەواوکەرانە هاتن ئیشکال دێتە ناوەوە. فەرمو قەڵەم بگرە و بنووسە:

لە کەرکووکەوە – لە کەرکووك دوە؟

لە کەکووکرا – لە کەرکووك را

لە کەرکووکدا – لە کەرکووك دا

بریاری کۆڕ ئەوەیە تەواوکەرەکان بلکێن.

بەشی زۆری نوسەران (لە کەرکووکەوە و لە کەرکوکڕا) بەیەکەوە دەنووسن بەلاَم (لە کەرکووك دا) جیا دەکەونەوە.

هەر بڕیارێك بدرێ دوای لێکۆڵینەوە و سرنجدانی قووڵ تا ئەو رادەیە بەلای کەمەوە قەناعەت بەخاوەنەکانیان بێنێ باشترە لە بڕیاری سەرپێیی.. هەرچەند خۆم ئەندامی ئەو کۆڕەم پێشنیاری کردووە (لە) نەلکێ و تەواوکەرەکانی بلکێن، خۆم پێ ناگیرێ لەوەدا کە بڵێم دو جۆرە رەفتار لەگەڵ دو کەرتی یەك شت کارێکە پرسەك (علامە استفهام)ی بەسەرەوەیە.

ئەمرازی (بە) ئەویش لە هەندێ رووەوە وەك (لە) وایە، وا دەبێ تەواوکەری بە دوادا دێت، دەڵێی (بە پێوە.. بە ماڵ و منداڵەوە..).

بە نیسبەت (لە) و (بە) قسە درێژەی پتری هەیە هەندێکی ئیزافەی سەر ئەوەندەی دەکەین تا ئێستا گوترا:

(لە) وا دەبێ دەکرێ بە (لێ) واش دەبێ دەکرێتە (تێ) و دەبێتە پێشگری (کار– فعل) و بە پێی پێشنیاری کۆر بە کارەوە دەلکێنرێ، دەڵێی (بەردێکم تێ گرت، رەخنەم لێ گرت– کە بە ئەسڵ بەردێکم لە نیشانە گرت، رەخنەم لە مامۆستا گرت) بووە و (لە)یەکە کراوەتە (تێ، لێ)، بەنیسبەت (بە) دەگوترێ (قسەم بە دارا گوت– قسەم پێ گوت).

دەبینی دو ئەمرازی (بە، لە) کە دەچنە سەر کار یا راناوی لکاو یاخود کە دەبنە کەرتی چاوگ وەك (تێگرتن، لێگرتن، پێکردن، پێکردن) دەگوترێن و دەلکێن بەدوا خۆیانەوە لە نووسیندا. دەوجا کە ئێمە بریار بدەین (لە، بە) بۆ خۆیان نەلکێن دەبێ ئەوەمان لە بیربێ کاتێك کە دەبنە (لێ، تێ، پێ) دەلکێن، سەرەرای ئەوە کە هەموو تەواوکەرەکانیشیان هەر دەلکێن (هەمو تەواوکەرەکان بەپێی پێشنیاری کۆر دەلکێن، هەمو نووسەرانیش تەواوکەری (ەوە) دەلکێنن لەفەرزی تەواوکەری «دا، را»ش نەلکێنن). من نامەوێ لە خۆمەوە لکان و نەلکانیان تەرجیح بکەم، خۆم ئەگەر تەرجیحیش بکەم چ کارێکی بەدم نەکردووە، هەر ئەمەم مەبەستە ئیشکالەکە بە روونی و بە تەواوی بخرێتە بەرچاوان.

گرفتی نووسین و نەنووسینی (ی)ێکی زیاد لە حاڵی وەصف و ئیزافەی ئەو وشانەی کۆتاییيان (ی)ی درێژ و تیژە (وەك ترۆزی، سپی، پیاوەتی) یا بەدوا کاری رابردوودا کە بە ئەسڵ کۆتاییيەکەی (ی)ی تیژی درێژبێ و بخرێتە پاڵ کەسی سێیەمی تاکەوە (وەك نووسی، دزی) بە درێژی لە گوتارەکەی خۆمدا لێی دواوم، ئەو گوتارەی لە ژێر ناونیشانی (بەکارهێنانی-ی لە ریزمانی کوردی) لە یەکەم گۆڤاری کۆڕدا بڵاو کرایەوە، لزووم نابینم لێرەدا تێ هەڵچمەوە. ئاخۆ بنووسرێ (ترۆزیی ناسك یاخود تروزی ی ناسك- ئەخۆل نووسی یاخود ئەخۆل نووسیی).. وەك ئەم باسە هەموو باسەکانی تریش کە لە گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکراوەتەوە لە باری (رێنووس)ەوە پێویست نییە لێرەدا دووبارە بکرێنەوە بە نووسین، ئیمکان هەیە وتووێژیان لەسەر بکرێ و لایەنی پەسند و نا پەسندیان بخرێتە بەر سرنج لێگرتن و لێکدانەوە. هەموو ئەو گرفتانەش کە لە گۆڤارەکە یا لێرەدا باسیان نەکراوە دەشێ باس بکرێن و بەپێی بیروباوەڕی خاوەن رایان پێشنیاری مناسبیان بۆ دانرێ.

کۆواری پەروەردە و زانست، ژمارە ٦ ساڵی ٣، ١٩٧٣

ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە

لە ژمارەی (٧٦)ی (ڕۆشنبیری نوێ)ی ئەیلوولی ١٩٧٩ گوتارەکەی د. ئاورەحمانی حاجی مارف بەناونیشانی (با ڕێزی لێکۆڵینەوەی زانستی بگرین) گەلێك بیروڕای ئەوتۆی تێدا هەن کە نووسەران و خاوەن ڕایان بخەنە سەر لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە و ئەندێشەش. لێرەدا من بەپێی بۆچوونی خۆم و لە ڕوانگەی ڕووناککردنەوەوە دوو خاڵی ئەو گوتارە سوودبەخشە دەدەمە بەر لێدوان، ئەوەندەی بشتوانم پێڕەوی ئامۆژگارییەکەی نووسەر دەکەم لەوەدا کە دەبێ لێکۆڵینەوە بەڕێبازی ڕاست و ڕەوانی زانستکارانەدا بڕوات، هەر نەبێ بایی ئەوەندەی کە دڵگەرمی و عاتیفەی تێدا بەکار نەیەت.

خاڵی یەکەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە (١١)ی گۆڤارەکە لەبارەی وشەی (انعدام)ی عەرەبییەوە هاتووە کە گۆیا کاتی خۆی کۆنە ئەنجوومەنی کۆنە کۆڕی زانیاری کورد بەهەڵە وشەی (نەمان)ی بۆ پێشنیار کردووە.

وشەی (انعدام) ئەوە دەگەیەنێ کە نەبوون بەسەر بوونەوەرێکدا بێت ئیتر مادی بێ ئەو بوونەوەرە یا مەعنەوی، وەك کە دەگوترێ (انعدام الوزن) دیارە (وزن) لەسەر زەوی هەیە و هەبووە بەڵام لە دوورایی هێندە کیلۆمەترە (انعدام) دەکات کە ئەمە پاتەوپات (نەمان) دەگەیەنێ.

ئەوەی ئاشکرایە لە (فقة اللغة) ئەوەیە کە فیعل لێی زیاد کرا پتر بەرەو تەئکیدی (ڕوودان) دەڕوات و لە ئیحتیمالی واتای (مطلق) دوورتر دەکەوێتەوە فیعلی (انعدام)یش کە (مطاوع)ی فیعلی (عدم)ە درەنگتر خۆ بەدەست ئەو واتا موتڵەقەوە دەدات کە لە وشەی (عدم) وەردەگیرێت، دیارە لە کوردیشدا (نەمان) پتر خزمە لەگەڵ ڕوودان هەرچەند فیعلەکەش لێی زیاد نەکراوە، بۆیە نەمان ڕێکتر دێت بۆ (انعدام) وەك کە (نەبوون) بۆ (عدم) دەست دەدات. وشەی (نەبوونی)ش هەر ئەو واتایەی (فقر، عوز)ی هەیە کە د. ئاورەحمان بۆی چووە، وشەکەش لە ڕێی ڕاستە دەستووراتی وشەسازییەوە پەیدا نەبووە بەڵکو داڕشتنێکی ڕەمەکییە کە هاتووە (ی)ی ئەمرازی ئەبستراکتی خستۆتە پاڵ (نەبوون)ەوە کە ئەویش هەر ئەبستراکتە. ئەم داڕشتنە ڕیزپەڕە (شاذ)

ناشێ ببێتە بنەمای دەستووری زاراوەسازی، ئەگینا سەد وشەی وەکو (نەخوێندنی، نەچوونی، نەبیستنی ..) دەهاتە ناو ئاخاوتن و نووسینی کوردی و زمانەکەی دەشێواند. وشەی ڕیزپەڕ لە کوردی و غەیری کوردیدا زاوزێ ناکات، ئەگەر بکات زۆڵ دەهێنێت.

لەبارەی (نەبوونی)یەوە نەك ئەوەندە و بەس، بگرە جارێ هۆی هەرە گەورەی دەستنەدانی لە بری (انعدام) ماوە ڕوون بکرێتەوە:

وشەی (نەبوونی) لە فیعلی (بوون) بەواتای (وجود)ەوە نەهاتووە بەڵکو لە (هەبوون)ی بەواتای (تملك)ەوە وەرگیراوە. (هەبوون) بەواتای (تملك) چونکە تێپەڕە لەگەرداندا خۆی لە (هەبوون)ی بەواتای (وجود) جودا دەکاتەوە، ڕاناوی تێپەڕیش لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت. لە پێشەوە لیستەی گەردانی (هەبوونی)ی بەواتای (وجود) دەنووسم:

من هەم	من هەبووم
تۆ هەیت	تۆ هەبوویت
ئەو هەیە	ئەو هەبوو
ئێمە هەین	ئیمە هەبووین
ئێوە هەن	ئێوە هەبوون
ئەوان هەن	ئەوان هەبوون

ئنجا لیستەی (هەبوون)ەکەی (تملك):

من هەمە، هەیەتم	من هەمبوو
تۆ هەتە، هەیەتت	تۆ هەتبوو
ئەو – هەیەتی	ئەو هەیبوو
ئێمە هەمانە، هەیەتمان	ئێمە هەمانبوو
ئێوە هەتانە، هەیەتتان	ئێوە هەتانبوو

ئەم ڕێژەیەی (هەمە، هەیەتم ..)ی (تملك) کێشەی زۆر بەدوادا دێت بەنموونە کە دەڵێت (هەیەتم) مەبەستت کاتی ئێستاکەیە کەچی ڕێژەکەی وەك (خواردووەتم، کردووەتم)ە کە جۆرێکە لە ڕابردوو. دیسان (هەمبوو، هەتانبوو ..) کە لە ڕێژەی

ڕابردووه جودا بۆ ئەوه لە ڕێژەی ڕابردووی تێپەری عادەتی کە دەڵێ (خواردبوومان، کردبوومان..) هەر بۆیەیە ئەوەی تازە کوردی فێر دەبێ دەڵێ (هەبوومان ..). ئنجا موزاریعی (هەبوون)یش بەهەردوو واتا کێشە هەڵدەگرێ کە دێت ڕێژەی موزاریعی (بوون)ی سادە وەردەگرێ: من هەم، من دەبم) لە موزاریعی (هەیە، هەیەتم)دا کێشەکە گەورەتر دەبێ کە دێت و ڕێژەی (انتقالی پێچەوانە) وەردەگرێ. (من هەمە، هەیەتم، من دەمبێ) ئەم (ئینتیقالی پێچەوانە)یە لە کتێبۆڵکەی (چەند حەشارگە ..)دا بۆ یەکەم جار باس کراوە، بەڵام زۆر پێویستی بەشەرح و ڕوونکردنەوە هەیە، ئێرەش جێگەی نییە.

وا دەزانم کەرتی (هە) لە وشەی (هەبوون)ی بەواتای (تملك) خزمی (avoir)ی فـرەنسی و (have)ی ئینگلیزییە، بەو پێیە ڕەنگە لە کۆندا (هەڤ بوون) بووبێت. بەواتای (وجود)یش لە (هست)ی فارسی و (ĕst)ی فرەنسی و (is)ی ئینگلیزییەوە نزیکە. لەهجە هەیە لە کوردیدا لە جیاتی (هەیە) دەڵێ (هەسە).

بەهەمەحاڵ (نەبوونی) لە بنەڕەتدا (نەهەبوونی) بووە و لێی سواوە، ئێستاش دەگوترێ (هەبوونی و نەبوونی – کابرا بابایەکی هەبووە ..).

لەمەوە دەردەکەوێ کە بەهیچ کلۆجێك ناشێ (هەبوونی) بۆ لای (وجود) ببرێتەوە، ئەم ڕواڵەتە چاوغەڵەتێنەی لەیەکچوونی دوو وشەکەش ناشێ تەلەزگە بەبیرمان بکات و لاتریزەمان پێ ببەستێ بۆ دەرەوەی ڕاستە ڕێگەی زماننـاسی و زاراوەسازی.

خاڵی دووەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە (١٤)ی گۆڤارەکەدا وا ڕانوێنراوە کە (ن)ی چاوگ بەکۆتاییی فیعلی وەك (کردن، ڕستن)ەوە نانووسێت، گۆیا کورتە بزوێنێکی ورد دێتە نێوان کۆتاییی فیعلەکان و نیشانەی چاوگەکەیانەوە بەڵام لە ڕێنووسی کوردی کە بەپیتی عەرەبی دەنووسرێ بزوێنەکە وێنەی بۆ دانەندراوە ئیتر زماننـاسان هەڵەی تێدا دەکەن، یانی ئەگەر کوردی بەپیتی لاتینی بنووسرێ نیشانە بۆ بزوێنەکە بەکار دێت و هەڵەی تێدا ناکرێ.

با لە پێشەوە ئەوە بڵێم، نووسینی لاتینیش وا دەبێ سەر لە نووسەر و لێکۆڵەرەوەی کورد دەشێوێنێت وەك کە دێت و لە بری (ئا، ئۆ، ئی ..) تەنها یەك پیت دەنووسێت کەچی هەریەکەیان بریتییە لە دوو دەنگی سەربەخۆی تەواو و چ فەرقێك نییە لە نێوان (دا، دۆ، دی) و (ئا، ئۆ، ئی) لە ڕووی ژمارەی دەنگەکانیانەوە، نووسینی لاتینی کە

بایەخی بەدەنگی (همزە) نەداوە و لەوەشدا سەهوویێکی زلی کردووە، کێشەی بۆ ئێمەش ناوەتەوە کە بەشێکی بەرچاوی لێکۆڵەرەوەی کورد بەشوێن هەنگاوی ئەم سەهووەدا دەڕۆن و دەمەتەقە لەسەر بایەخی دەنگی (همزە) هەڵدەستینن و دانەنانی نیشانە بۆ هەمزە لە نووسینی کوردیدا بە ڕاست دەزانن کەچی دەنگێکی زێدە ڕەسەن و کۆنی زمانەکەمانە، هەر ئەوەندە هەیە لە ئاخاوتنی ئێستاکەماندا هەمزە لە ناو توێژی وشەدا نەماوە و بەزۆری لە بەراییی وشەوە دێت، تەنها لە ڕێژەی موزاریع و ئەمر نەبێ وەك: دەئاخێوێ، دەئەنجنێ - بئاخێوە، بئەنگێوە، دەتئەزمووم .. لە کوردیدا دەنگی لامی قەڵەویش لە بەراییی وشەوە نایەت کەسیش نالێ با نیشانەی بۆ دانەندرێت. دەنگی (هـ)ش بەدەگمەن لە ناو توێژی وشەدا (دەبیسترێ) [نهۆم، نهۆ ..].

ڕەنگە لە ئاخاوتنی ئێستاماندا هەرگیز نەچێتە کۆتاییی وشەوە. مەشوورترین وشەی کۆنمان (دئاك) هەمزەی لە هەناودا هەیە .. نووسینی لاتینی کە نیشانەی بۆ ئەو دەنگە کز و بێ هێزەی نێوان فیعل و (ن)ی چاوگ داناوە سەرلەنوێ وای کردووە بایەخەکی لە ڕادەبەدەر بەو دەنگە بدرێ، ڕەنگ بوو ئەگەر نووسینی لاتینی لێی بێدەنگ بایە ئەویش وەك (همزە) پشتگوێ خرابایە. هەر چۆنێك بێ ئەم دەمەتەقەیە لەسەر (تاوانی ڕێنووس) مەبەستی ئێرەکانە نییە، ئەوەی من بەچاوی خۆمەوە گرتووە لێرەدا شتێکی دیکەیە: ئایا ئەو دەنگە کزەی کە لە نێوان (ت،ن) و (د،ن)ی دوو فیعلی (بەستن، کردن)دایە ئەویش وەك دەنگەکانی دیکەی فیعلەکان (ب، ە، س، ت، ك، ر، د) بەشێکی بنجی و پێکهێنەری وشەیە یاخود شتێکی دیکەیە؟ هەڵبەت هەموو کەس هەست بەو دەنگە کزە دەکات لەو شوێنە و لە گەلێك شوێنی تریشدا، کەواتە بابەتی لێکۆڵینەوە لە بوون و نەبوونی دیاردەکە نییە بەڵکو (ماهیة)ی دیاردەکەیە: پرسیارمان لێرەدا (ئایا هەیە؟) نییە بەڵکو (ئایا چییە؟)یە.

بەنیازی خۆ ڕوونکردنەوە و گوتار کورتکردنەوە وشەی نموونان کە بەپیتی لاتینی بنووسم لە بری ئەو بزوێنە بێ هێزە (ا)ی بێ نوختە دادەنێم، بۆ کورتە بزوێنی (ی - کەسرەی عەرەبی)ش پیتی (i)ی نوختەدار دادەنێم، لە جیاتی کورتە بزوێنی فەتحەش (e) دەنووسم بۆ (ی)ی درێژیش، لە هەر کوێیەك بێت (y) دەنووسم، لە جیاتی (کورتە بزوێنی بێ هێز)یش تەنها وشەی (بێ هێز) بەکار دەهێنم، هەر جارەش بەپێی پێویست بڕگەی وشان لە یەکدی جودا دەکەمەوە تاکو دەوری ئەو بێ هێزە لە پێکهێنانی بڕگە و کەرتکردنی وشە ئاشکراتر بێت.

لە چاوگی (ڕستن، کردن)دا ئەگەر بڵێین ئەو بێ هێزەی پێش (ن)ی چاوگەکان بەشێکی پێکهێنەری وشەکانە ئایا دەبێ بە (ن)ی چاوگی بدەین یا بەقەدی فیعلەکە؟ دیارە ئەو بێ هێزە هی قەدی فیعل نییە چونکە لە چاوگی تێنەپەڕدا بەلادانی (ن)ی چاوگ قەدی فیعلەکە دەمێنێتەوە بێ ئەوەی هیچی بێ هێز و بەهێزی بەدواوە بێت وەك:

مردن mir-din mird

ڕۆیشتن ro-yisht ro-yish-tin

نموونەی تێپەڕم نەهێنا چونکە بەلادانی نوونی چاوگ ڕاناوی فاعیل دێت و مەسەلەکە ڕوون نابێتەوە.

کەواتە دەمێنێتەوە (ن)ی چاوگ بێ هێزەکەی لە قەبەڵ بکەین. ساغکردنەوەی ئەم لایەنە تەختێك پشووی درێژی دەوێ.

(ن)ی چاوگ هەر لە دوای (د، ت)وە نایەت، بەدوای (ا، و، ی)شدا دێت وەك (فەرموون، زانین، کێڵان).

لێرەشدا ئاشکرایە، هاتنی ئەو بێ هێزە لە دوای بزوێنەکانی (و، ی، ا) موستەحیلە چونکە بزوێن هەر کۆنسنانتی بەدوادا دێت، بێ هێزەکەش کۆنسنانت نییە. کەواتە دەرکەوتنی ئەو بێ هێزە لە چاوگاندا هەر لە چاوگی دالی و تێ بی مومکینە. ئێستا قەدی فیعل دەدەینەوە ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی کۆ دەڵێین: (کردمان، kir-di-man) دەبینین هەمان بێ هێز لە بەرایی ڕاناوەکەشدا هات، وەك کە لە پێش (ن)ی چاوگدا هات، ئیتر هەمان پرسیار هەڵدەستێ لەوەدا ئایا ئەو بێ هێزە بەشێکی ڕاناوەکەیە؟ خۆ زانیمان ناشێ بەشێکی فیعلەکە بێت؟ یەکلاکردنی پرسیارە لە ئاست ڕاناودا کارێکی ئاسانە چونکە دەتوانین جێگۆڕکێ بە ڕاناو بکەین و بزانین بێ هێزەکە چی لێ بەسەر دێت.

با بێنین پێشگری (هەڵ) بخەینە سەر فیعلەکە بۆ ئەوەی ڕاناوەکەی لێ بستێنێ: دەڵێین (هەڵمان کرد، hel-man kird لێرەدا هیچ بەهێز و بێ هێز لە بەرایی ڕاناوەکە دەرنەوت، کەواتە بێ هێزەکە بەشێکی ئەویش نییە ئەدی چییە؟

ڕاستیی مەسەلەکە ئەوەیە کە ئەم بێ هێزە پێداویستێکی فۆنەتیکیی ناچارییە کە لە هەندێ وشەدا دێتە دوای یەك لە دەنگەکانی وشەکە بۆ ئەوەی بتوانرێ تەلەفوزی پێ

بکرێ، کە پێویستیش نەما بێ هێزەکە لە خۆوە دەردەوێتەوە. ئێمە دیتمان لە فیعلی (-kir di-man)دا بێ هێزەکە هاتە دوای فیعلی و بوو بەبەشی یەك لە برگەکانی، بەڵام لەگەڵ پێشگری (هەڵ) ئەوە ناچاری و پێویستییە نەما چونکە بەپێی داخوازیی دەنگسازیی کوردی وشەی وەك (هەڵ) لە بەراییی وشاندا پێویستی بەو بێ هێزە لکێنەرە نییە بەڵام کە تاکە یەك دەنگی بەدوادا هات پێویستەکە پەیدا دەبێ. تۆ سەیری وشەی (بەد) هەرچەند وەك فیعلی (کرد) بە (د) کۆتاییی دێت [چونکە لە کێشی (هەڵ)ە پێویستی بەو بێ هێزە نییە لە بەراییی راناوەکەدا وەك کە دەڵێی (بەدمان کرد bed-man kird) بەڵام کە هاتی یەك تاکە دەنگت بەدوا (هەڵ، بەد)دا هێنا ناچاریت بەو بێ هێزە لکێنەرە لە یەکدیان ئاشنا بکەیت وەك:

هەڵم گرت he-lim girt

بەدم کرد be-dim kird

تەنانەت حوکمی ئەو دەستوورەی دەنگسازییە وای کردووە بەشێکی وشەی (هەڵ، بەد) لەگەڵ راناوەکەدا ببنە برگە و لە بەشی سەرەتای وشەکان جودا ببنەوە.

یەك لە دەستوورە هەرە بەرچاوەکانی فۆنەتیکی کوردی ئەوەیە کە ئەگەر بزوێن بەدوا ئەو دەنگەدا هات کە بێ هێزەکەی لە پێشدایە بێ هێزەکە تێ دەچێت وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێت:

وشەی (گەنم، ge-nim) بەناچاری ئەو بێ هێزەی تێدا هاتووە تا مومکین بێ (م)ەکە بەدوا (ن)ەکەدا بێت، بەڵام کە هاتی بزوێنت خستە دوای (م)ەکە ئەو بێ هێزە دەرەوێتەوە وەك کە دەڵێی:

گەنمەکە gen-meke

هەروەها وشەی (کرم)یش کە بوو بە (کرمان) بێ هێزەکەی پاش (ر)ەکە تێ دەچێت.

ki-rim

kir-man

هەرچەند ئێمە ناتوانین جیگۆڕکێ بە (ن)ی چاوگ بکەین بەڵام دەتوانین وەك کارێکی بەدیهی چی لە راناوەکان و وشەکانی دیکە بەدیاری دا، بۆ (ن)ی چاوگی بکەین بەدەستوور چونکە ئەویش دەنگێکە وەك ئەوان.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە جێگۆڕکی بۆ (ن)ی چاوگ مومکین نییە، دەتوانین بیخەینە بەر دەستووری هاتنی بزوێن بۆ دوایەوە چونکە، خوا و تالع، پاشگر هەیە ئەم کارەمان بۆ بکات:

دوو فیعلی (بەستن، کردن) کە پاشگری (ەوە)یان بەدوا داهات باری ئەو بێ هێزەیان شلۆق دەبێ چونکە ئەوسا دەتوانی تێی ببەیت و بڵێیت:

best-newe

kird-newe

وەك هەست دەکەیت تێبردنی بێ هێزەکە لە (بەستنەوە)دا خۆشترە، کە ئەمەش هەر بڕیاری خزمایەتیی نێوان دەنگەکانی کوردییە، خۆ ئەگەر (ن)ەکە بەدوا (و)ی کۆنسنانتدا هاتبایە تێبردنی ئەو بێ هێزە دەبوو بەکارێکی ناچاری وەك لەم نموونەیەدا دەدیتری:

وشەی (کەون، ke-win) کە بێ هێزەکەی تێدا لە تەرکیبی خوارەوەدا بەتەواوی دەیدۆڕێنێت:

kew-ne zam فیعلی (فرۆشتن) لە هەندێ بەکارهێناندا دەبێتە (فرۆتن) هەروەك کرۆشتن دەبێتە (کرۆتن- لە شیعری مستەفا بەگی کوردیدا هاتووە) جا ئەگەر بزوێنیان بخەیتە کۆتاییەوە تێبردنی بێ هێزەکە لە (فرۆتن، کرۆتن)دا لەبارترە تا (فرۆشتن، کرۆتن) دیارە هەستکردنیش بەم ڕاستییە کاری سەلیقەیە fi-rot-ne-ke

ki-rot-ne-ke وشەی (تووتن) کە ئەویش وەك (رستن) دەنگی (ت)ەکەی کەوتۆتە پێش (ن)ەکەیەوە و ئەو بێ هێزەشیان لە نێواندایە، بێنە بزوێنی بدەیێ و سەیری بکە چۆن بێ هێزەکەی دەرەوێتەوە:

too-tin

toot-ne-kem من لە نووسینی لێرە بەپێشەوەی خۆمدا ناوی ئەو بێ هێزەم ناوە (قورسکردن- قورسایی) چونکە نە بزوێنی درێژە و نە کورتە [واتە نە ئەلفە و نەواو نە بێ و نە کەسرە و نە فەتحە و نە بۆر] نەدەشتەوێ بزوێن لەو شوێنەدا بەکار بهێنێت: ناچارییەکی دەربڕینی دەنگی بێ بزوێنە لە حاڵەتی تایبەتیدا ئەم قورسکردنە لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ و هەرکە ناچارییەکەش نەما قورساییەکە تێ دەچێ، وەك ئەوەی پاسەوانی شەوانەی خانوو لەگەڵ گزنگی خۆر بۆی دەردەچێت و هەرگیز بە بەشێکی

خانووەکە حیساب ناکرێ، یاخود ساردی و گەرمیی ئاو و هەوا بەشێکی پێکهێنەریان نین وەك کە ئۆکسجین بەشێکیانە.

ئەم دیاردەیەی قورسکردنی دەنگ و تێبردنی لە زمانی کوردیدا تا بڵێی بەکێشەیە بەڵام کورد هەستی پێ ناکات چونکە بەسەلیقەی زگماك دەزانێ لە کوێ دەنگەکان قورس بکات و چۆنیان رەها بکات کەچی بێگومان غەیری کورد زەحمەتی تێدا دەکێشێت و ڕەنگە هەر تێی بڕ نەکات. لە گوتارێکی خۆمدا (فۆنەتیك چیمان بۆ بکا؟) کە لە بەشی یەکەمی بەرگی سێیەمی (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد-١٩٧٥)دا بڵاو کرایەوە مایلەو بەدرێژی ئەم دیاردەیەم باس کردووە. لەو نووسینەدا روونم کردۆتەوە کە دەنگەکانی زمای کوردی لە ڕووی گونجان و حەز لە یەکدی کردنەوە چوار پلەیان هەیە، وا لێرەدا بەکورتی باسیان دەکەمەوە:

پلەی یەکەم: گونجانی تەواو. لەم پلەیەدا دەنگەکان کە بەدوا یەکدیدا دێن قورسکردن هەڵناگرن وەك کە (د) بەدوا (ر)دا دێت وەیا (ت) دەکەوێتە پاش (س) و هی تریش:

gu-ling, deng, shest, mast, merd, kurd, rend, mend, khurt, kert, khu-
-risht, gesht

پەلەی دووەم: گونجان. لێرەدا دەشێ قورسکردن هەبێت و دەشێ نەبێت وەك دەنگەکانی (ر، گ) (ن، ك):

be-rig, berg

de-nik, denk

بەرگ

دەنك

پلەی سێیەم: نەگونجان. بریتییە لەوەی کە پێویستە قورسایی بخرێتە سەر دەنگی پێشەوە وەك:

he-le-din

che-shin

پلەی چوارەم: دژایەتی ئەویش نەهاتنی دەنگێکە بەدوا دەنگێکی دیکە مەگەر بزوێنی ئاشکرایان لە نێواندا بێت وەك (ر، ل) و (ل، ر) بەهەردوو شێوەی لاواز و قەڵەویانەوە

و (ق، ك- ك، ق) و (س، ز- ز، س- ش، ز ..) [تەنها وشەی «مسژ»م بەبیردا دێت کە «س» تێیدا هاتۆتە پێش «ژ»ی خزمی «ش»]

زمانەوان و دەنگناسی کوردی لەسەریەتی ئەم بەدیهییانە بەهەند هەڵبگرێ وەك کە دێت دەستووورە ناسراوەکانی ڕێزمان و فۆنەتیك ئەزبەر دەکات و دەیانڵێتەوە، هیچ لە بایەخی ئەم دیاردە گرنگەش کەم نابێتەوە بەوەدا کە جارێ بیری لێکۆڵەرەوەی کوردی بۆ نەچووە ئینجا کە ئێمە بێین ئەم دەستوورانە و دەستوورەکانی دیکەی (دەنگ)ی کوردی بەسەر پێکهاتنی چاوگی وەك (ڕستن، کردن)دا بهێنین و یەکێك لە دەستوورەکانی وشەسازیشی بدەینە پاڵ دەبینین لەبەر سێ هۆی زۆربنجی ڕێگە نییە بۆ تێبردنی ئەو قورساییەی سەر (ت، د)ی پێش (ن)ی چاوگ:

یەکەم: (ن)ی چاوگ لە لاوە دێتە کۆتایی وشەکان، بەپێی ئەوەی کە لە کوردیشدا دەنگی لاوەکی بەعادەت داخوازی قورسکردن لە دەنگی پێش خۆیەوە دەکات، ناچارین دەبێ ئەو (ت، د)ە قورس بکەین، ئەم دەستوورەش هێندە بەهێزە خۆی زاڵ دەکات بەسەر دەستووری (پلەی گونجانی تەواو)دا. بەنموونە وشەی کەس بدە بەکەسی دووەمی تاك، کە (ت)ە، دەبینی پێویستە قورسایی بخەیتە سەر (س)ەکە هەرچەند دەنگی (س) لە پێش (ت)دا قورسایی قبووڵ ناکات: ke-sit وەك کە لە ڕستەی (من کەسم نەدیتوە، تۆ کەست دیتوە؟)دا هەست بەقورسکردن دەکەیت لەو (س)ەی پێش (ت)دا بەڵام کە هاتی (ت)ەکەت بزاوت خێرا قورساییەکە هەڵدەستێ وەك: kes-tan (کەستان چۆتە شار؟)

ئەم دەستوورە بۆ خۆی بەسە بۆ ئەوەی (ن)ی چاوگ بەهۆی ئەو قورسکردنە لە دەنگی پێش خۆی دابرێت، بەڵام دوو دەستووری دیکەش پاڵپشتیی لێ دەکەن کە دەبنە هۆی دووەم و سێیەم:

دووەم: (ن)ی چاوگ بۆ خۆی لە پلەی نەگونجاندایە لەگەڵ هەردوو دەنگی (ت، د). گونجانی (ن، د) لەو حاڵەتەدا دەبێ کە (ن)ەکە لە پێشەوە بێت لێرەدا (د)ەکە لە پێشەوەیە، هەروەها بەنیسبەت (ت، ن)یشەوە. گونجانی (س، ت) و (ن، گ) و (ر، ت)یش هەمووی هەر وەهایە، کە جێگەی دەنگەکانت گۆڕی گونجانیان نامێنێ. بەو پێیە ئەگەر (ن)ی چاوگ لە لاوەش نەهاتبایە و بەشێکی پێکهێنەری ئەسڵی وشەکە بایە هەر داخوازی ئەو بێ هێزەی دەکرد بۆ دەنگی پێش خۆی.

سێیەم: ئەو دەنگانەی لە فیعلی کوردیدا دەکەونە پێش (ت، د)ی کۆتایی فیعلەکانەوە هەموویان لە پلەی گونجانی تەواودان لەگەڵ (ت، د)دا. دەنگی (د)ی چاوگی تەنها دوو دەنگی (ر، ن) لە پێشیەوە دێن وەك:

کردن، بردن، خواردن – ستاندن، کەندن، خوێندن .. هتد. دەنگی (ت)ی چاوگیش دەنگەکانی (ر، س، ش، ف، و) لە پێشیەوە دێن وەك (گرتن، بەستن، مشتن، گلۆفتن، کەوتن – مەبەست «و»ی کۆنسنانتە). دەنگەکانی (س، ش، ر) گونجانیان لەگەڵیدا تەواوە. دوو دەنگی (و، ف)یش وەك تەواو وەهان [شەرحی ئەمە لێرەدا جێی نابێتەوە بەهەمەحاڵ گونجانیان لەگەڵ «ت»دا زۆر بەهێزترە لە گونجانی (ن) لەگەڵیدا]. ئنجا کە حاڵ وەها بێ، ئەو (ن)ە چاوگییە کە لە لاوە بۆ وشە بێت و لەگەڵ کۆتایی وشەکەش نەگونجێت چۆن دەتوانێ گونجانی تەواوی پێش خۆی هەڵوەشێنێت؟ بەسەرنج گرتن لە (وشەی کوردی) دەردەکەوێ ئەم دیاردەیەی گونجان و نەگونجانی (دەنگەکانی کوردی) لەگەڵ یەکدیدا هەروەك کاری کردۆتە سەر نەبوونی وشەی وەك (کارل، مێلرۆز..) دەخلی زۆریشی بووە بەسەر شێوە و شکڵی گەلێك لە وشەکانی کوردی، بەنموونە وشەی (پڵنگ، pi-ling بڵند bi-lind هەرگیز نەدەشیا (pil-nig, bil-nig) بن چونکە خزمایەتی و گونجانی نێوان (ن، گ) و (ن، د) ڕێ نادات قورساییەکە بچێتە سەر (ن)ەکە، کەچی وشەی (فرەتك، fir-tik) ئەو شێوەیەی وەرگرتووە کە (پڵنگ، بڵند) وەریان نەگرت چونکە دەنگی (ر) لە پێش (ت)دا قورسایی هەڵناگرێ لەبەر ئەمە پێت ناکرێ بڵێی (fi-ritk) وشەکانی (فرشتە (fi-rish-te) کەرستە، ke-ris-te)ش ناشێ بکرێتە (fir-shi-te ..... ker-si-te) چونکە گونجانی نێوان دەنگەکانی (ش، ت–س،ت) ناهێڵێ لەو شوێنەدا قورسایی بچێتە سەر (ش، س). لە وشەی (برشت، bi-risht)دا سەرەڕای ئەوەی کە (ش، ت) لە لاوە هاتووە بۆ وشەکە، گونجانیشیان لەگەڵ یەکدیدا تەواوە کە ناهێڵێ بەقورسکردن لە یەکدی دابڕێن، ئنجا (ڕ، ش)یش لە پلەی نەگونجاندان .. کەواتە ئەم وشەیە هەر دەبێ ئەم شکڵەی هەبێ.

بەڕاستی ئەم دیاردەیە لە کوردیدا کارێکی وەهای کردووە کە لە هەندێ زمانی دیکەدا نەیکردووە. لە عەرەبیدا هەر بەجارێ هیچ بایەخێك بەو قورسکردنە نەدراوە ناشکرێ پێی بدرێ، چونکە سەرلەبەری داڕشتن و (صرف) و دەنگسازیی عەرەبی لەسەر تێ نەخوێندوەی ئەو قورسکردنە هەڵستاوە، تەنانەت لە عەرەبیدا کورتە بزوێنی (فتحة، ضمة، کسرة)ش بایەخی دەنگەکانی دیکەیان نییە چونکە، بەتایبەتی لە فیعلدا،

ئەو کورتە بزوێنانە لە (تصریف و اشتقاق)دا دێن و دەڕۆن و تێ دەچن و دەگۆڕێن وەك (قتل، قتل، قاتل، استقتل، یقتل، مقاتلة) ئەوەی ناگۆڕێ و تێ ناچێ هەر دەنگە کۆنسنانتەکانی (ق، ت، ل)ە. بزوێنە درێژەکانیش بەقەدەر کۆنسنانت هەمیشەیی و نەگۆڕاو نین بۆیە پێیان گوتوون (حروف العلە) لە وشەی وەك (علم) کە چاوگە ئەو قورساییەی سەر (ل)ەکە نرخی نییە چونکە وشەکە دەبێ حەرەکەی بدرێتێ یا بەفەتحە یا بەکەسرە یا بە (ضمە) هەرکە حەرەکەشی درایێ قورساییەکە نامێنێ.

ئاخێوەری عەرەب لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێك، مامڵەتگۆڕی لەگەڵ ئەو قورسکردنەدا دەکەن. میسرییەکان، بەپێچەوانەی عێراقییەکان، لە حەدبەدەر دژی قورسکردنن، بەنموونە لە وشەی (قلب «ئەلب»، شمس)دا هیچ قورسایی ناخەنە سەر (ل، م) وەیاخود دێن ناوی (جیمس بۆند) دەکەن (جیمسی بۆند) تاکو (م)ی (جێمس) لەم قورسکردنە ڕەها بکەن، کەچی عێراقی دەڵێن (دەرووب، گەلووب) لە جیاتی (قلب، درب) تەنانەت لە قسەکردندا (ر)ی پێش (د)یش قورس دەکەن، بەپێچەوانەی کورد، وەك کە دەڵێن (لێلیت الفرد «لیلة الفرد» fe-rid) (فرید الاطرش) چونکە بەئەسڵ میسری نییە لە گۆرانی (احلی همسە)دا دەنگی (ش) لە وشەی (اشجان) وەها قورس دەکات بەدرێژایی ئەلفێکی تەواو لە (ج)ەکەی دادەبڕێ، هەر هۆی ئەوتۆیش بوو وای کرد جارێکیان عەبدولوەهاب بڵێ (فەرید ناتوانێ خۆی لە شامیەتی ڕزگار بکات). لە کوردەواریشدا مامڵەت گۆڕی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە لەگەڵ دەنگەکاندا دەکرێ. لە بەری بادینان هەندێ وشە هەن بەسکوونی تەواو دەست پێ دەکەن، واتە بێ قورسکردن، کە ئەمە لە سۆران و باباندا مومکین نییە. دەوروبەری هەولێر پتر حەز لە قورسکردن دەکەن تا وڵاتی کۆیە و سلێمانی و ڕانیە و سابڵاغ، تەنانەت ئەسڵە هەولێری وشەیێکی وەك (چی) دەکەن بە (چ)ی قورسکراو.

لە ئینگلیزیدا ئەم قورسکردنە بایەخی پێ نەدراوە لە نووسینیشیایدا دەرناکەوێ هەرچەند بەپیتی لاتینیش دەنووسن، بەنموونە وشەی (film) ئەگەر بەپێی ئەو داخوازییە بنووسرێت کە بۆ (ڕستن، کردن) کراوە دەبێ (fi-lim) بنووسرێت، بەڵام دیارە لزووم نییە بەو قورسکردنە چونکە کە گوتت (filming) قورساییەکە هەڵدەستێ، خۆ ناشکرێ یەك وشە بەدوو جۆر بنووسرێت نەخۆ هەرچی ڕێنووسی هەیە دەشێوێت. سەیرێکی ڕێنووسی ئینگلیزی بکەیت دەبینی لەوێدا ئەو بێ هێزە لە وشەی وەك (rspar row, drill, try, snow, clean)یشدا دەرناکەوێ هەرچەند هەموو دەنگەکانی

پێشەوەشیان کەوتوونەتە پێش کۆنسنانت، خۆ دیاریشە دەنگی سەرەتای وشە، کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات، بەناچاری قورس دەکرێ. هیچ وشەیەکی ئینگلیزی نییە لەم جۆرە بێت و نیشانەی قورسکردنی تێدا بنووسرێت.

لە فارسیدا کێشەی قورسکردنی دەنگی پێش (ن)یش چاوگ بەوەدا هەڵستاوە کە فەتحەی خراوەتە سەرێ وەك: رەفتەن، کەردەن، ئاموختەن .. تەنانەت ئەم فەتحەیە لە وشەی ئیزافەکراو بۆ هەندێ راناویش هەر بەکار دێت وەك: دەستەت، نامەش، پدەرەم .. جا ئەگەر بشڵێین لە کوردیدا قورساییەکە پاشماوەیەکی ئەم بزوێنەیە هەر دادمان نادات چونکە هەرکە بزوێن نەما دەستوورەکانی دەنگسازی و وشەسازی خۆیان دەسەپێنن چ لەم کێشەیەدا بێت و چ لە شتێکی دیکەی سەر بە ئاخاوتندا بێ.

ئەم باسە گەلێکی بەبەرەوەیە، هەم لە تەرکیبی ناوەکیی وشە و رستە کوردی و هەم لەرووی لێکۆڵینەوەی بەراوردی نێوان زمانانەوە، بەتایبەتی چونکە هەر دەنگێك لە دەنگەکانی کوردی وەك ئەوەی لە زاری کوردەوە دێتە دەرێ، نەك لە زاری یەکێکی دیکە، خاسیەتی خۆی هەیە و بەپێی ئەو خاسیەتەش حوکمی تایبەتی لە وشەسازی و دەنگسازی کوردی دەکات.

لە کۆتاییی ئەم گۆتارە ناتەواوەدا دەڵێم: قورسکردنی کۆنسنانتی پێش (ن)ی چاوگ بەشێکی بنجیی وشە نییە، نەهی فیعل و نەهی (ن)ەکە، ناچارییەکی فۆنەتیکی دەیخاتە کۆتاییی فیعلەکانەوە وەك کە دەیخاتە شوێنی دیکە لە هەزاران وشەی کوردیدا، هەرکە ناچارییەکەش نەما قورساییەکە یا دەشێ هەڵستێ لەبەر ئەمە پێویست نییە لە جێگەی وەك (رستن، کردن)دا نیشانەی بۆ دابندرێ چونکە نە لە واندا و نە لە شوێنی دیکەدا بەردەوام نییە و نەمانی بەسەردا دێت، خۆ جایەزیش نییە نیشانە بۆ دەنگی نەبوویی دابندرێ. هەر چۆنێك بێ دەبێ لە نەمانیدا نیشانەکەی لابدرێ نەخۆ ئاخاوتنی کوردی دوای بەینێك گۆڕانێکی گەورەی نارەوای بەسەردا دێت چونکە لەم سەردەمەدا (زمان) بە دائیمی دەخوێندرێتەوە ئیتر چۆنی بنووسیت وەهای لێ دێت بەتایبەتی چونکە لە سەدی نەوەد و پێنجی منداڵان دەچنە مەکتەب و (نووسین) دەخوێنن و دەڵێنەوە، مامۆستاکانیشیان هەر ١٠-١٥ساڵێك دەتوانن لە گوتنەوەدا هەڵەی ناو نووسینەکە راست بکەنەوە، وردەوردە مامۆستا و قوتابی دەنووسن و دەڵێن se-ri-man, si-pi-lim.

bes-ti-ne-we

بەستنەوە، سپلم، سەرمان .. تکا و ئامۆژگاری: ئەگەر خوێنەرێك بەبیریدا هات ڕەخنە بگریێ لەوانەی گوتوومن، وەك ئەوەی لە وشەی (بریندار، بەدکار، بەرچنە، بەرگر ..)دا دوا پیتی (برین، بەد، بەر ..) قورس نەکران هەرچەند لە لاوەش (.. دار، کار، چنە، گر ..) پێیانەوە نووساون باخێرایی نەکا لە بڕیاردان لەسەر هەڵەبوونی ئەو دەستوورانەی دەنگسازی و وەشەسازی کە لەم گوتارەدا باسیان کراوە چونکە باوەڕم هەیە بەشی زۆری ڕەخنەکان وەرامی ڕێکوپێکیان هەبێت، بەداخەوە ئەم گوتارە بەشی ئەوەی نەکرد کە بەشی زۆری تێبینی و بیروڕاکانی خۆشم بگرێتەوە.

ڕۆشنبری نویێ، ژمارە ٨٠ ، ١٩٨٠

لەگەڵ دەنگسازیی کوردیدا

لە ژمارەی ٩١ی ساڵی ١٩٨٢ی (ڕۆشنبیری نوێ)دا برای لێهاتوو و دڵسۆزی زمانی کوردی د. ئاورەحمانی حاجی مارف بەگوتار لە ژێر سەرەناوی (پێداچوونەوە...)دا چەند ڕەخنەیەکی لە هەندێ بیروڕای من دەربارەی یەك دوو باریکەڕێی سەر بەفۆنەتێك و ڕێنووس کە لە شەقامەڕێی زمانی کوردی دەکەنەوە گرتبوو، هێندێکی دیکەشی بەپێی بەڵێنی خۆی هێشتبۆوە بۆ گوتارێکی دیکەی. بەر لەوەی چاوەچاوی گوتارەکەی دیکەی بم وام بەپەسەند زانی هەر لە ئێستاوە دەست بەرم بۆ شیکردنەوە و گرفت ڕەواندنەوەی ئەو خاڵانەی کە نووسەری بەڕێز بەلای قەناعەتی خۆیدا شکاندبوونیەوە چونکە دەشێ ئەو سەرسووکییە و دەست و قەڵەم ڕەهاییەی ئێستا کە لە خۆمیدا شك دەبەم لە ماوەدا ونی بکەم و لایەنی خۆ ڕوونکردنەوە و بیروڕا دەربڕینم لێ وەتەنگ بێت. ئەوەی ڕاستیش بێ چەندێکی بلێی بەدەست ئەم نووسینەمەوە ناڕاحەتم چونکە مخابنە دوو کەسی هێندەی د. ئاورەحمان و من لە یەکدی نزیك ڕووبەڕووی یەکدی بن لەو باسانەدا کە دەبوو بەگفتوگۆ و لە یەکدی حاڵیبوون تێیاندا بگەنە ڕایەك کە هەردوولا لێی ڕازی بن وەیا هەر نەبێ پەراوێزی جودایی بیروڕا لە نێوانیاندا تا ڕادەی لوان و ئیمکان وێك بێتەوە. ڕەنگە هۆی ئەو لێك ترازانەمان ئەوە بێ کە د. ئاورەحمان خوێندنی زمانی لەسەر دەستی پرۆفیسۆر و بەپێی بەرنامە و هەلومەرجی سەلمێندراوەوە تەواو کردبێ منیش لە ڕێگەی لێکدانەوەیەکی خود بەسەرەوە بێ ڕابەر بەرەو ناو توێژەکانی زمانێکەوە چووبێتم کە هەر بەقەدەر دەنگدانەوەی وشە و دەستەواژە و ڕستەکانی لە هۆش و دەروونمدا سەرەدەری لە دەستوورەکانی بکەم، کە لەوێدا د. ئاورەحمانیش وەك من خاوەن پشکە هەرچەند دەشێ دەستووری دەقگرتووی ناو بەرنامە ڕووپێوێکی ئەو پشکە لە مرۆڤ گل دەنەوە بۆ بڕیارە یەکجارەکیانی خۆی وەیا، لە بارێکی دیکەدا، بەشێکی ئەو هەلانەی کە گەشتی بێ ڕابەر بەمرۆڤی وەکو منی دەکات بەڕۆشنایی ئەو دەستوورانە ساغ بکرێتەوە.

لە پێشەکییەکانی گوتارەکەدا یەك دوو خاڵی سەرەتایی فۆنەتیکی سەر بەڕێنووس لەوەوە نەختێك بەهەڵە بەر حیساب دەکرێن کە هاتوون بینینی من وەیا غەیری منیان

لە بەڵگەکانی دابڕیوە و بەسەهووی ڕووتیان لە قەڵەم داوە وەك کە لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (١٢) دەخوێنیتەوە (....، چونکە ئاشکرایە (ن)ی چاوگی هیچ کاتێك دەنگی کۆنسنانتی ناکەوێتە پێشەوە و ڕواڵەتی نووسینی کوردی بەئەلفوبێی عەرەبی و نەبوونی وێنەی (أ) تێیدا، بووەتە هۆی ئەوەی هەندێ لە نووسەران هەڵەی تێدا بکەن). ئەم نیشاندانە وەها ڕادەنوێنێ کە ئەوانەی قورسکردنی دەنگی پێش نوونی چاوگ بەبزوێن دانانێن هەستی پێ ناکەن هەر لەبەرئەوەی کە لە ڕێنووسی کوردیدا نیگار بۆ ئەم قورسکردنە دانەندراوە. بەڵام خوا و ڕاستان، لە دواتردا بۆ منی تێ دەهێنێتەوە کە دەڵێ (.. هەرچی ماموستا مەسعوودە بەقورسکردنی دادەنێ).

من لە نوسینی لێرە بەپێشەوەمدا بەولای نوونی چاوگەوە بۆ ڕاستییەکی گەلێك ونتر لە نوونی چاوگ، کە زۆر بەرچاوە، ڕۆیشتووم کە لە لێکدانەوە و سەرنج ڕاگرتندا دیاردەیەکی دیکەی (چاوگی)م دۆزییەوە لەوەدا کە دیتم ئەو دوو کۆنسنانتەی (د، ت) دەکەونە بەرایی نوونی چاوگ، ئەوانیش بەفەرمانی فۆنەتیکی زمانی کوردی چەند کۆنسنانتێکی دیارکراو دەهێننە پێش خۆیان. هەرچی (د)ە یا دەنگی (ن) یا دەنگی (ر) پێش خۆی دەیەخێت وەك: (برژاندن، چاندن، کردن، مردن...) لەوە بەولاوە هیچ کۆنسنانتێکی دیکە قبوول ناکات. دەنگی (ت)ش هەر بەحوکمی سروشتی دەنگەکان (س، ش، ر، ف، −، و) لە پێشەوەی دێن.. هۆی دیاردەکەش دەگەڕێتەوە بۆ فەرمانی ئەو گونجان و نەگونجانەی دەنگەکانی کوردی کە چەند جارێك باسم کردووە و ساغم کردۆتەوە کە گونجانی (ن، د−ر، د) لەوانەیە ڕێ نادات قورسکردن بخرێتە سەر دوو دەنگی (ن، ر) لە بەرایی (د)، ڕێش نادا قورسایی بخرێتە سەر (س، ش، ر) لە بەرایی (ت)دا هەرچی دەنگی (ف) کەمتر لەوان گونجاوە بەڵام ئەویش لە دەنگەکانی دیکە پتر حەز بە(ت) دەکات، واش دەزانم کە بەشێکی کورد ئەم دەنگەی لە بەرایی (ت)ی چاوگدا گۆڕیوە بە(د) هەر لەبەر پتر گونجانی (د)ەکەیە لەگەڵ (ت)دا. نموونەکانی خوارەوە قسەکان ڕوون دەکەنەوە:

بەستن، ڕستن

کوشتن، مشتن

گرتن،

کەفتن، خەفتن (کەوتن، خەوتن)...

بەلام دەبێ بلێین دەنگی (ن)یش لەگەڵ (ت)دا گونجاوە کەچی لەپێش (ت)ی چاوگەوە نایەت. کاتی خۆی بۆ ئەوە چوو بووم کەوا ڕەنگە زێدە گونجانی (ن) لەگەڵ (د)دا وەهای کردبێ بەتەواوی بۆ خۆی بدزێتەوە.

ئەم ڕایەش لە دوو ڕووەوە پتر خۆی لە قەناعەت نزیك دەکاتەوە.

یەکیان ئەوەیە کە گونجانی (ن) و (د) وەهای کردووە لە سلێمانی منگە و (غنە)یەك لە نێوانیاندا پەیدا بێ کە (د)ە کە بکات بە(گ) و بگوترێ (دەربەنگ، مەنگ، ئەفەنگی..)

دووەمیان ئەوەیە بەشێکی ئاخێوەری دەوروبەری مەرگە و باشووری ڕانیە هەموو (د)ەکانی پێش نوونی چاوگ دەکەن بە (ت) و دەڵێن (کرتن، مرتن، برتن – لە بری کردن، مردن، بردن) کەچی (د)ی پاش (ن) وەك خۆی دەهێڵنەوە و دەڵێن (چاندن، ستاندن...).

تا ساڵی ١٩٧٥یش ئەم دیاردەیە هی نەدیتن نەبوو، لەوە بەولاوە بە هۆی پەیدابوونی گۆمی بناوانی (دوکان) و ژێر ئاوبوونی بەشێکی زۆری ئاواییی ئەو ناوچەیە خەڵقەکە بلاوەیان لێ کردو لە نیشتەجێبوونی دواتردا تێکەڵ بە ئاخێوەری جۆرجۆری زارەکانی کوردی بوون، منیش لەو ساڵەوە پێوەندیی هاتوچۆم بەو ناوەوە کەم بۆوە کە ئیتر نەتوانم گوێبیستی ئاخاوتنیان ببم، باییی ئەوەی بیروڕای لێ هەڵێنجرێ.

دواتریش گوتارەکە لە بەرەو کۆتاییی ستوونی سێیەمی لاپەڕە (١٣) و ستوونی یەکەم و دووەمی لاپەڕە (١٤)دا کە نەختێك دەوری (دەنگ، پیت، فۆنیم) هەڵدێت یارمەتیی ئەو خوێندەوارانە دەدات کە بەتەواوی لە باسی فۆنۆلۆجی و ڕێنووس نابەڵەدن بەلام کە دەڵێ (فۆنیم... بە تەنیا خۆی خاوەنی مانا و واتا نییە) لێرەدا ڕوونکردنەوەیەك هەڵدەگرێ:

فۆنیم، دەنگی لغوی – ئەلفوبێ، لە ناو توێژی وشەدا بە تەنها واتا نابەخشێت وەك ئەوەی سێ دەنگی (د، ا، ر) لە وشەی (دار) دا هیچیان خۆی لە خۆیدا واتای نییە بەلام کە بڕیارمان دا دەنگی (م) وەیا (ت) وەیا (ی) فۆنیمە چارمان ناچارە دەبێ بڵێین لە (برات)دا ئەم (ت)ە واتای هەیە چونکە ڕاناوە و دەلالەتی (تۆ) دەبەخشێت. لە (برام)دا دەنگی (م)یش کە فۆنیمە واتای (من) دەبەخشێت ... (برای)...

نەختێکی دیکەش ماوە لەبارەی واتاداری و نەداریی فۆنیمەوە بدوێین: زمانزانانی

عەرەبی بەر لە ١٠٠٠ ساڵ پتر، لە (فقه اللغة) بۆ ئەوە چوون کە هەر فۆنیمە (لە تەعبیری ئەواندا «حرف») لە وشەدا دەلالەتێکی هەیە، ئەم باسەش لە ژێر سەرەناوی (الأشتقاق الکبار) لێی کۆڵراوەتەوە، یا هەر نەبێ من لە ژێر ئەم سەرەناوەدا خوێندوومەتەوە. لەم مەیدانەدا (أبن جني و أبوعلي الفارسي) بەتایبەتی یەکەمیان، کە وابزانم قوتابیی دووەمیشیان بووە، دەستی باڵای هەبووە... بەهەمە حاڵ ئەوانیش ناڵێن هەر حەرفە مەعنای مەفهوومی هەیە، تەنها ئەوەندە دەڵێن کە هێمای بەرەو راگەیاندنی واتا هەیە... لێرەدا ئەگەر سەرڕەوی و درشتییەك لە نووسینەکەمدا هەبێت بە بەخشینی خوێنەری دەدەمەوە چونکە دەمێکە ئەو باسانەم بەسەردا تێپەڕیوە ڕێشم نییە بگەڕێمەوە بۆ سەرچاوەکانیان، گوتنیشیان بێ زەرەرە، مەگەر کەم و کەسرییەکی تێیاندا بێت لەسەر من حیساب بکرێ و بەزەرەری خۆم تەواو بێت.

بەر لەوەی بێمە سەر خۆ روونکردنەوە لەبارەی ئەو نوختە نیگایانەی تێیاندا یەکدی ناگرینەوە، تێبینییەکی گشتی هەیە چاکە بگوترێ:

ئێمە، نووسەرانی کورد، بە زۆری (Phonology – فۆنۆلۆجی) و (Phonetic – فۆنەتیك) تێکەڵ دەکەین و باسی ناو یەکێکیان بۆ ئەوی دیکەیان رادەگوێزین. بەلای منەوە هەرچەند وا باشە باسەکانی یەك بابەت لەو بابەتەدا لێی بکۆڵرێتەوە، وەیا هەر نەبێ کە پەڕییەوە بۆ ناو بابەتێکی دیکە ئەنگوستێکی بۆ رابکێشرێ، دیسانەوە بەمەرجێکی هەڵە و بەهەڵەبردن لە بەیندا نەبێ کەس لەو راگوێستنە و تێکەڵکردنە زەرەر ناکات.

من هیچ رەخنەیەکم نییە لەوەدا لە ناو توێژی (جیۆگرافی)دا راستییەکی گرنگی (دیمۆگرافی) بخوێنمەوە. بە نموونە، لێکۆڵینەوە لە سروشتی دەنگی هەمزە خۆی لە خۆیدا سەر بە فۆنۆلۆجییە، بەڵام دۆزینەوەی دەوری هەمزە لە ئاخاوتنی کوردیدا سەر بە فۆنەتیکی کوردییە، کەچی هیچ بەرهەڵستیم نییە لەوەدا کە نووسەرێك بێت و لە دەمی دەرخستنی سروشتی دەنگەکەدا بابداتەوە سەر هەمزەی کوردی و رایەکی رابەری تێدا دەربڕێت. ئێمە هەرچەند کە دەبێ رێکوپێکیی بەرنامەی زانستی لە توێژینەوەدا رەچاو بکەین، نابێ وەتەنگ بێین لەوەی کە سەرەتاییمان لەو تەرزە باسانەدا سنووری دوو دراوسێی هێندە بێ سنووری وەك فۆنۆلۆجی و فۆنەتیکمان پێ ببەزێنێ. ئەوەی راستیش بێ فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ پەیدا دەکات کە ببێتە چرای

مەڵبەندی فۆنەتیك، دەنا بۆ خۆی بە تەنها و دوور لە فۆنەتیکی زمان و ئاخاوتنی سەرزاران لەوە تێپەڕ ناکات کە ئارایشتی نەزۆکی رۆشنبیری بێت بە تایبەتی لە ئاست زمانی کوردیدا کە پێویستی بەناوکێڵکردنی ریزی وشەکانی و لەراندنەوەی داوی تەعبیرەکانی هەیە نەك بە تیۆەرامانی لەسەر بەرزاییی زمانناسییەوە بە دووربینی فۆنۆلۆجی. لەگەڵ هەموو رێزێکم بۆ ئەو بەرزایی و ئەو دووربینەدا.

بەتەما نیم لەم گوتارەدا وردورد شوێن هەنگاوی نووسینەکەی د. ئاورەحمان هەڵگرمەوە و پێبەپێ رەخنە و بیروراکانی جوابەجێیی لەگەڵدا بکەم چونکە ئەم کارە لە رادەبەدەر درێژخایێنە. لە تێکرای نووسینەکەیەوە چەند خاڵێکی بنجی دەکەمە روانگەی سەرەتاتکە بەملا و ئەولای باسەکاندا، لەوەشدا بەناچاری لێکدانەوەی ئەوتۆ دەخەمەوە بەر سەرنجی خوێنەر کە لە نووسینی دیکەمدا پێیاندا تێ پەڕیوەتم، بەڵام بەدەم کوتانەوەی کۆنە خەرمانی وشەکارییەوە گوڵ و دانەی نەکوتراو و دیتراویش رەگەڵ پێ گێرەی ئەمجارەیان دەکەوێت.

خاڵی یەکەم ئەوەیە لەبارەی (کسرة مختلسة)وە بگوترێ، ئەو کەسرەیەی فۆنۆلۆجیستەکان بە بزوێنی دادەنێن و منیش بەقورسکردن:

ئەم دیاردەیە لە ئاخاوتندا شتێك نییە هەستی سەرنجدەری بەسەردا بکشێت و تێی هەڵنەئەنگوێت، تەنانەت هێند زەق و بەپۆزە زمانزانانی عەرەب بەر لە ١٠٠٠ ساڵ پتر ناوی (کسرة مختلسة)یان لێ ناوە، بە پێتۆڵیش لە بارەیەوە دواون هەر بەپێ سروشتی زمانەکەشیان لە نووسیندا نیگاریان بۆ دانەناوە وەك کە بۆ کورتە بزوێنەکانیان داناوە چونکە ئەم (کسرە)یە لە عەرەبیدا تەنها لە دەنگی پێش دەنگی کۆتاییی وشەدا دەردەکەوێ کە هاتیت و بێ (اعراب) وەستاندت، وشەی عەرەبیش لە رستەدا بێ (اعراب) نابێ. بە نموونە رستەی (هذا بکر) دەبێ (ر)ەکەی کۆتاییی (بکر) تەنوینی بدرێتی کە دەکاتە (ضمە و نون) و دەگوترێ (هذا بکر،- بەکرون) کە هاتیت تەنوینەکەت بۆ مەبەستی ئاسانی، تێ برد ئەوسا قورسایی وەیا (کسرة مختلسة) دەکەوێتە سەر دەنگەکەی (ك) - لەگەڵ ئەمەشدا رەخنەیەکم هەیە لەو ناوەی (کسرة مختلسة) بە تایبەتی کە وەپاڵ دەنگی واو بدرێت چونکە ئەم دەنگە خۆی (ضمە)ی درێژە، کە بە کۆنسنانتیش دەردەبڕێ تامی (ضمە)ی هەر تێدا دەمێنێ کە ئیتر دەنگی (کسرە) قبووڵ ناکات، لە وشەی (دور - دەور)دا قورساییی سەر (و)ەکە دەنگی (ضمە)یە نەك (کسرە). هەر ئەم خەسڵەتەی بوونی دەنگی (ضمە) لە (و)دا وای لە

نووسەری کورد کردووە کە وشەی (وورچ، ووزە...) بە دوو (و) بنووسێت کە یەکێکیان واوی کۆنسنانت و ئەوی دیکەشیان کورتە بزوێنی (ضمە)یە.

ڕێکەوت وا بوو مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ١٩٢٩ بە نووسین باسی ئەم دیاردەیەی کردووە، نیگاری بۆ داناوە دەنا مەلاکانی کورد لەوەتەی دەخوێنن و دەرس دەڵێنەوە ئەم (کسرة مختلسة)یان بەسەر زمانەوەیە، مامۆستا وەهبیش لەوانەوە سروشتی کورتە بزوێنی (ی)ی بۆ قەرارداده کرد بەچکەی (ی)ە بەڵام لە خوێندنەوەی نوێیەوە بۆ ئەوە چوو کە نیگاری بۆ دابنێت. ڕۆژئاواییەکان لە نووسینی ئێستاکەیاندا لە زۆر حاڵ و باردا گوێ نادەنە ئەم (کسره ..)یە تا هەموو جارێك نیگاری بۆ دابنێین. بە نموونە کە دەنووسن (burn,turn,Worn) نیگار بەدوا پیتی (r)دا نانووسن هەروەهاش نیگار نایەخنە دوای ئەو پیتەی کە لە سەرەتای وشەوە بێ بزوێنی ئاشکرا دێت وەك (Crow,Screen,please,bring) و هی تریش... وەك د. ئاوڕەحمان نووسیوەتی، ئەم دەنگە بارتەقای بزوێن بڕگە لە وشەدا دروست دەکات، بەڵام شتێك ماوە لێرەدا د. ئاوڕەحمان نەیگوتووە: دەبوو بشڵێ وێڕای بڕگە دروستکردن ئاوازەش پەیدا دەکات لەو دەنگە کپانەدا کە لەگەڵیاندا دێت، لەویشدا هەر بارتەقای بزوێن کار دەکات بەڵام دوو تێبینیی گرنگ و گرنگتر هەن نابێ پشتگوێ بخرێن چونکە ڕووناکی دەخەنە سەر سروشتی دیاردەکە:

یەکەم: ئەوەیە گەر ئەم دیاردەیە بزوێن بایە و بەرەو کەسرەش بایە دەبوو لە دەربڕینی کاف و گافی سەرەتای وشەی کوردیدا ئەو کلۆرییە پەیدا بکات کە بزوێنی کورت و درێژی (ی) پەیدای دەکات. دەبوو کافی (کردن) و گافی (گرتن) کلۆر کرابایانە. جا ئەگەر بگوترێ بزوێنەکە هێندە بەهێز نییە ئەو کارە بکات دەڵێم منیش لەوە پتر داوا ناکەم کە دیاردەکە بایی بزوێنی کورت کاریگەر نەبێ. کاف و گافی ئەوتۆییی ناوەندی وشەش هەروەهایە (شەکر، سەگرمە).

تێبینییە گرنگترەکە ئەوەیە کە سەرنجی ورد دەری دەخات ئەم قورسکرنە لە هەموو حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات، هەرچی بزوێنە، کورت و درێژی، هەمیشە ئاوازەدارە. لەگەڵ خۆتدا بێ تەرەفانە وشەی (ستاندن) بڵێرەوە دەبینیت ئاوازە بەدوا دەنگی کپی (س)دا نایەت هەرچەند قورسکردنی بەسەرەوەیە ، بەڵێ دەزانم کە بتەوێ دەتوانیت ئاوازە پەیدا بکەیت بەڵام کاری ئانقەست جودایە لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیك. لە وشەی (شت)دا ئاوازە بەدوا (ش)دا دێت بەڵام کە گوتت (شتەکان) ئاوازەکە لە دەنگی (ش)ەوە نایەت.

وشەی (فت) ئاوازەی هەیە بەلام کە گوتت (فتار) ئاوازەکە لە (ف)ەوە دەڕوات بۆ (تا)، دیارە دەنگی (ر)ش هەر ئاوازەی هەیە هەرچەند وەستاویشە چونکە دەنگێکی ئاوازەدارە.

فۆنەتیکناس کە بۆی ئاشکرا بوو ئەم دیاردەیە لەو بارانەدا ئاوازە پەیدا ناکات دەبێ بسەلمێنێ بزوێن نییە و شتێکی دیکەیە. بە نیسبەت دەنگناسی کوردەوە تێبینییەکی تاقیکەرەوە هەیە کە بۆ غەیری کورد دەست نادات.

دەزانین لە زۆر شێوە ئاخاوتنی کوردیدا کە (ل)ی وەستاو کەوتە بەراییی (ت)، دەنگەکەی (ل) بۆ خۆی دەبێتە (ڵ)، لامی قەڵەو، دەنگەکەی (ت)ش وەك (ط)ی عەرەبیی لێ دێت، بەلام کە بزوێن کەوتە بەینیانەوە وەکو خۆیان لاواز دەمێننەوە. دەگوترێ (قەلتارە – قەڵطارە ، پاڵتۆ – پالطۆ، بالتە– باڵطە .. هتد).

جا ئەگەر ئەم دیاردەیە لە تاقیکردنەوەدا بدەینە بەر سەلیقەی دەنگناسمانەوە ئاخۆ بەچ ئاکامێك دەگەین؟

با بێین وشەی (خلت، خلط) کە (ڵ)ەکە تێیدا بەوەستاوی دەکەوێتە پێش (ت، ط)ەکەوە و بە هەموویان یەك برگەن، بیکەین بە دوو برگە و بڵێین (خ–ل–ت) ئایا لامە قەڵەوەکە لاواز دەبێتەوە یا هەر بە قەڵەوی دەمێنێتەوە؟ ئەوەی من وەك بەدیهییەی دەزانم ئەوەیە کە لامەکە بە قەڵەوی دەمێنێتەوە و بە دوا خۆیدا (ت)ەکەش قەڵەو دەکات.

ئایا ئەگەر (کسره مختلسه)ی سەر (ل)ەکە بزوێن بێت ڕێ دەمێنێ لامەکە قەڵەو بکرێ؟ دەزانم لە کوردیدا لامی پێش تێ هەمیشە بەوەستاوی و بێ قورسکردن دێت بەلام بۆ مەبەستی تاقیکردنەوە مانیع نییە قورسایی بخەینە سەر (ل)ەکە هەروەك مانیعش نییە بە نیازی تاقیکردنەوە بڵێین (کق) کە دەزانین هەرگیز دەنگی (ك) لە کوردیدا پێش (ق)یش نایەت. بەهەمە حاڵ ئەم تاقیکردنەوەیە دەدرێتەوە بە بڕیاری سەلیقەی دەنگناسی، یەکێکیش بیەوێ ئەنجامەکەی نەسەلمێنێ دەتوانێ پێ لەسەر ئەو شتە داگرێ کە خۆی ئارەزۆیەتی. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بڵێم ئەگەر تاقیکردنەوەکە لامە قەڵەوەکەی پاراست، ئسپاتی بزوێن نەبوونی (كسرة مختلسة)کە دەکات، ئەما ئەگەر قەڵەوییەکە هەڵستا ئیسپاتی بزوێنبوونی کەسرەکە ناکات چونکە ئەوسا ڕێ هەیە بڵێین ئەو قورسکردنە هەروەك ئاوازەی پەیدا کرد، بووە لەمپەریش لەنێوان (ل) و (ت)دا، جگە لەوە بەڵگەیەکی دیکە هەیە لە نووسینەکەی د. ئاورەحمان خۆیەوە

هەڵدەستێ هیچ کەلەبەر لە باسەکەدا ناهێڵێتەوە و بزوێننەبوونی ئەو دیاردەیە بە ئیسپات دەگەیەنێ بە مەرجێك بەڵگە سەلمێن بێن.

ئەم بەڵگەیە لە دراوسێیەتیی باسی بزوێنەکە لەگەڵ باسی فۆنیمدا خۆی دەسەپێنێ. وا بەباش دەزانم لێرەدا بەدەم ساغکردنەوەی حاڵ و باری (کەسرە)وە چەند شیکردنەوەیەکی ڕوونترکەرەوەش لەبارەی فۆنیمەوە بهێنمە ناو نووسینەوە، کە ئەویش لەلای خۆیەوە بە تێکڕایی هەم یاریدەی ئەسڵە باسەکە دەدات و هەم پتریش نیگای خوێنەر بۆ بینینی کێشەی فۆنیم فرەوان دەکات.

فۆنۆلۆجیستەکان، کە د. ئاورەحمان لەوانەوە باسی فۆنیممان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە گوتارەکەدا بە کورتی نووسراوە، واتە (فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وشە پێك دەهێنن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕن).

لێرەدا دەق تەعریفەکەی د. ئاورەحمانم نووسییەوە تاکو ئەگەر ڕەخنەیەکم هەبوو خۆی بکەم بەشایەدی جوداوازیی بیروڕای هەردووومان.

کە تەعریفەکەی سەرەوە بکەینە کێشانەی لێکدانەوەمان دوو ئاکامی لێ پەیدا دەبێ لەگەڵ هەندێ لە رایەکانی د. ئاورەحماندا رێك ناکەون:

یەکەم: نابێ فۆنیم لە دەنگ گرنگتر بێ چونکە فۆنیم خۆی دەنگە و هەرچی بایەخ و گرنگییەکی هەبێت بەر دەنگیش دەکەوێت، بەڵام بایەخی ئەو دەنگە یاریدەدەرانەی کە فۆنیم نین هەر بۆ دەنگ دەمێنێتەوە. وەك کە دەڵێن هەموو ئادەمیزادێك گیانلەبەرە چی لە نرخی مرۆڤایەتیدا هەیە لە جغزی (گیانلەبەر) دەرناچێ. بەڵێ، ڕاستە بگوترێ ئەو دەنگانەی فۆنیمن گرنگترن لەو دەنگانەی فۆنیم نین.

دووەم: بەدوا ئەو تەعریفەدا باوەڕ بەو بەدیهییە دەکەین کە هەر دەنگێکی (لغوي) لە پێکهێنانی وشەدا بەشدار بێت و بە نەمان و گۆڕانی واتا بگۆڕێت وەیا نەمێنێت فۆنیم بێ، بەو پێیە دەبێ دەنگی هەمزەش فۆنیم بێت چونکە هەموو مەرجەکانی تێدا هاتۆتە جێ کەچی گورج لە فونێمی دەخرێت... بەڵام با جارێ واز لە هەمز بهێنین و لەگەڵ فۆنیم خەریك بین:

تەعریفەکە هەموو ئەو دەنگانەی لە پێکهێنانی وشە بەشدار نین لە جغزی (فۆنیم)یان دەرداوێت وەك لرفە و فیکە و کۆکە.. و هتاد .... هەروەهاش ئەو هێز و سستی و بەرزی و نزمی و توندی و شلکییەی کە بە پێی داخوازی دەربڕینی تووڕەیی

و ڕەزامەندی ... و.. ئەو جۆرە هەستانە تێکەڵ بە دەنگی وشە و ڕستە دەبن ئەوانیش فۆنیم نین. ئەوەندەی بزانم دەنگناسان لەبارەی فۆنیمنەبوونی دەنگ دوابن هەر ئەوەندەیە کە د. ئاورەحمان لە گوتارەکەیدا باسی کردووە منیش ڕام گوێستە ئێرەکانە. بەڵام لە خەریکبوونی خۆمەوە بەو تەرزە باسانەی هۆش و دڵ دادەگرن بۆ فۆنیمنەبوونی هەندێ دەنگی دیکە چووم کە وەك دەنگی (لغوي) دەبیسرێن بەڵام لەبەر جۆری دەربڕینیان و تێکەڵنەبوونیان لە پێکهێنانی وشە ناشێ فۆنیم بن:

زۆربەی دەنگە کپەکان بەبەریانەوە هەیە لە ڕێی بردنە ژوورەوەی هەناسە بۆ ناو دەم و سی، نەك هەر بە هێنانەدەری، پەیدا ببن، هێندێك لەو دەنگانەش وەك (ف، ث، هـ) بە ئاسانی لەو بەرەواژییەوە پەیدا دەبن، تۆ بینە زمان و لێوت بۆ دەربڕینی دەنگی (ف) وەیا (ث) ئامادە بکە و لە دەرەوەی زارتەوە بەرەو ناوەوەی هەوا هەڵمژە دەبیەیت دەنگی (ف، ث) پەیدا دەبێت، دەنگی (هـ) لەوانیش لەبارترە: هەر نەختێك خۆت هەناسەسوار بکە و زارت بکەرەوە بۆ هاتوچۆی هەناسەت، دەبیەیت بە درێژاییی هەناسەسواریت دەنگی (هـ) بەرەو دەرەوە و بەرەو ناوەوە پەیدایە. دوور نابینم لە کوردیدا وشەی (هەناسە) بە ئەسڵ لەو دیاردەوە ساز درابێ کە لە پێشەوە بە(هە) دەست پێ دەکات، ئینجا ناشزانم کەرتەکەی دیکەی (.. ناسە) لە چییەوە هاتووە وەیا وشەکە بەدرێژبوونەوەی ڕۆژگار چەند دەنگی لێ سواوە.. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە دەنگانە کە برای دەنگی سروشتین هیچ کاتێکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی دیکە بەدوا خۆیدا بهێنێت و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە پەیدا بکات چونکە ئاوازە لەپیکی قوڕگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت هەر بۆیەشە دەنگی ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێت.

جگە لەم دەنگانە دەنگی (كسرة مختلسة)ش هەر بەپێ تەعریفەکەی د. ئاورەحمان بۆ (فۆنیم) ناشێ فۆنیم بێت. ئەمەش بەڵگەی قسەکەم:

وشەکان (shetil, bizin, bezim, golim, genim, kirim, merij) لەم جێگەیەدا تاقی دەکەینەوە. دەبینین هەموویان (كسرة مختلسة)یان لە دەنگی پێش کۆتاییاندا هەیە، ئنجا با بڵێین:

bezmurezim - golme sawar - genmit bird - kirmeke - merjit girt - shetle gul - bizne merez

لە هەموو وشەکاندا دەنگەکەی کەسرە موختەلەسەی برگەی دووەمی وشەکان نەما. ئەگەر فۆنیم بووایە دەبوو واتای وشەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت وەیا واتاکەیان تێ بچێت کەچی وەکو خۆیان ماونەتەوە. (genim) بوو بە(..genm) هەروەهاش وشەکانی دیکە لە هەمان شوێندا (کسرة..)کەیان دۆڕاند و واتایان نەدۆڕاند. تۆ بڵێ بەرانبەر ئەم ڕاستییە پرۆفیسۆرە زلەکانی فۆنۆلۆجی چیمان جواب بدەنەوە؟ هەرچی بیلێن بایی فلسێك ناکات چونکە بەو تەعریفەی ئەوان بۆ فۆنیمیان داناوە دەنگەکە فۆنیم نییە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ بەر لەوەی ئەم تاقیکردنەوەش فۆنیمنەبوونی دەنگەکە بەئیسپات بگەیەنێ، هەر چونکە دەنگەکە پێداویستێکی فۆنەتیکییە و لە دروستکردنی وشەدا دەوری نییە نابێ بەفۆنیم دابندرێ.

ڕەنگە بگوترێ لەو تاقیکردنەوەیەدا هەرچەند دەنگەکەی بەرەو کۆتاییی وشەکان تێ چوو بەڵام لە برگەی دواتردا بەدەرکەوتەوە، لە وەرامدا دەڵێم:

١- ئێمە قسەمان لەمان و نەمانی فۆنیمە پێکهێنەرەکانی ئەو وشانەیە، چ هەقێکمان بەسەر ئەو دەنگانەوە نییە کە لە وشەکانی پێشووتر هەبووبێتن وەیا لە برگەی دواتر پەیدا ببن.

٢- ئەو (كسرة مختلسة)یەی دواتر لە برگەیەکی دیکەدا پەیدا دەبێ پەکی لەسەر تێچوونی (کسرة..)ی پێشووتر نەکەوتووە چونکە خۆی دەبێتەوە پێداویستێکی فۆنەتیکی بۆ ئەوەی بتوانرێ وشە وەیا کەرتی وشە دەربیبڕدرێ.

گوتارەکەی د. ئاورەحمان لە مامۆستاکانی فۆنۆلۆجییەوە بڕیارێکی یەکجارەکیمان پێ ڕادەگەیەنێ کە دەڵێن برگە بێ بزوێن نابێ، بەمەشدا (کسرة مختلسة) لە خۆوە و لە پەنا ئەو بڕیارەدا دەبێتە بزوێن، کە بوو بەبزوێن یەکسەر دەشبێتە فۆنیم. ئەم بڕیارە لە مامۆستاکانەوە پێی دەڵێن (مصادرة على المطلوب – دزینەوەی مەبەست) چونکە بەر لەوەی بزاندرێ ئایا ئەو (کسرە..)یە هێز و قورسکردنە وەیا بزوێنە لە ڕێی ئەو بڕیارەوە دەبێ بەبزوێن. ئێمە دەزانین بزوێن برگە دروست دەکات بەڵام هەر چونکە قورسکردنیش برگە دروست دەکات مەرج نییە بزوێن بێت، بەتایبەتی پاش ئەوەی دیتمان ئەو قورسکردنە لە هەندێ حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات، ئینجا زانیشمان بەتێچوونی واتای وشە ناگۆڕێت. هەرچۆنێك بێ بابزانین برگە لە ئاخاوتندا چەند پلەی هەیە:

١- بڕگەی هەرە کورت لە کۆنسنانتێك و قورسکردن پەیدا دەبێ وەك وشەی (چ)

تۆ کە حۆری وەرە نێو جەننەتی دیدەم چ دەکەی

لـــەم دڵـــەی پـــڕ شەرەر و سیـــنـــەیـــی سووزانمدا

٢- بڕگە هەیە لە کۆنسنانتێك و کورتە بزوێنێك پێك دێت وەك (دە، تە، مە..)

٣- بڕگە هەیە لە کۆنسنانتێك و بزوێنێکی درێژ پێك دێت وەك (با، دۆ، سێ)...

٤- بڕگەی دوو کۆنسنانت و قورسکردن وەك (مز، دڕ، گل...)

٥- بڕگەی دوو کۆنستانت و بزوێنێك وەك (مەڕ، کەس، کوڕ)...

٦- بڕگەی دوو کۆنستانت و بزوێنێکی درێژ وەك (مار، تیژ، خۆش..)

٧- بڕگەی سێ کۆنسنانت و قورسکردنێك وەك (بست، مشت، مرد، بنج)

٨- بڕگەی سێ کۆنسنانت و کورتە بزوێنێك وەك (بەست، کورد، بیست..)

٩- بڕگەی سێ کۆنسنانت و بزوێنێکی درێژ وەك (کارد، ماست، دانگ..)

ئەم بڕگانە پێبەپێ درێژ دەبنەوە لە پلەی یەکەمەوە تا پلەی نۆیەم، نە لە یەکەم بەولاوە و نە لە نۆیەم بەملاوەوشەی یەك بڕگەیی پەیدا نییە. دەمەتەقەیەك هەڵدەستێ لەسەر ئەوەی ئایا لە دەربڕینی دەنگی وەکو (س، ش، ژ، ز..)دا بێ ئەوەی هیچی دیکەیان بەدوادا بێت بڕگە پەیدا دەبێ؟ ئەگەر بڕگە نییە ئەدی چییە؟ دەنگی وەکو (د، ك، ت، ب..) دەرنـابڕدرێن ئـەگـەر قورسکردنیـان لـەگـەڵدا نـەبێ چونکە درێژکردنەوە هەڵناگرن هەرچی ئەوانی دیکەن درێژکردنەوە هەڵدەگرن.

بەهەمە حاڵ ئەم وردپێوییە لێرەدا لزوومی نییە و دیاردەکە بۆ بینینی خوێنەر بـەجـێ دەهـێڵـم و دەچـمـەوە سەر ڕچـەی بـاسەکـە. بـەلای بـاوەڕی خـۆمـەوە، کـە لـە تاقیکردنەوەشدا باوەڕەکەم پتەوتر دەبێ، بڕگەی یەکەم (دەنگێك و قورسکردن) بزوێنی حەقیقیی تێدا نییە بەڵکو جۆرێك لە هێز پێدان وەیا قورسکردنی تێدایە کە پێداویستیی ناچاری بۆ ناو وشە وەیا ناو توێژی ڕستەی دێنێت، هەر ئەم هۆیەشە وا دەکات (کسرة مختلسة) بەفۆنیم حیساب نەکرێ چونکە بەشێکی بنجی و سەربەخۆ و بەردەوامی وشە نییە و بەتێچوونی واتا ناگۆڕێ و نادۆڕێ، هەرچی بزوێنە بەشێکی بنجییە لە وشەدا. هەرچەند کورتە بزوێنەکانی (ضمة، کسرة، فتحة) لە ڕووی نرخی دەنگەوە ناچنە ڕیزی کۆنسنانت و بزوێنە درێژەکان چونکە وجوودی سەربەخۆیان نییە و لە دوا

کۆنسنانت نەبێ دەرناکەون، بەڵام دەوریان لە پێکهێنانی وشە و ڕستەدا وەك دەوری دەنگە تەواوەکانە بنچی و بەردەوامە، تەنانەت کەمتر لە کۆنسنانتەکان سوانیان بەسەردا دێت. بەنموونە لە وشەی (بەستریپێرێ)دا دەنگی (س) دەسوێت و وشەکە دەبێتە (بەتریپێرێ) وەیا (ت)ەکە دەسوێت و دەبێتە (بەسرپێرێ) بەڵام کورتە بزوێنی (فتحة) بەدوا (ب)ەکەدا هەر دەمێنێ. کاتێك کە وشەکە تەرکیبی گۆڕا و بوو بە(پترپێرێ) دەنگەکەی (فتحە) تێ دەچێ لەگەڵ تێچوونی خۆیدا (ب)ەکەشی کرد بە(پ) و (س)ەکەشی تێ برد.

کورتە بزوێنی ڕاستینە پێداویستی دەنگ دەربڕین نییە کە بەپێ داخوازی جێگە بێت و بڕوات چونکە لە شیرازەهۆنی وشەدا بەشدارە و بەردەوامە، دەوریشی لە ڕستەسازی و تێکبەستنی دەستەواژە و وشەی ئامێتەدا وەك دەوری هەموو دەنگەکانی زمانە چ بزوێنی درێژ بێ و چ کونسنانت. بەنموونە لە وشەسازیدا:

دەست: دەستە

نە(دەست) واتای هەیە، نە(دەست)یش جێی (دەستە) دەگرێتەوە. هەرچی (کسرة مختلسة)یە پێداویستی دەربڕینی دەنگەکانە بەپێی مان و نەمانی پێداویستەکە. ئەو (کسرة..)یە لە ئاخاوتندا دەمێنێتەوە وەیا جێگۆڕکێ دەکات وەیا تێ دەچێت، لەوە هەرگەڕێ کە پتریش لە کورتە بزوێن بێ وجوودی سەربەخۆیە. بانەختێك سەرنج لەم نموونانە بگرین:

وشەی (سەر) یەك بڕگەیە، بەڵام کە داتە ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك وەیا دووەمی تاك دەبێتە دوو بڕگە (سەرم سەرت). لە خۆوە دیارە بڕگەی دووەم ئەم (کسرة مختلسة)یە پەیدای کرد کە هاتە سەر (ر)ەکە. تۆ بڵێ ئەمە لە کوێوە هات؟

وەك بەدیهییە ئاشکرایە هی کۆتایی (سەر) نییە هەروەها وەك بەدیهییە دیارە هی ڕاناوەکانیش نییە. کەواتە دیسانەوە وەك بەدیهییە دیارە کە پێداویستێکی ئاخاوتنە. لەم حاڵەتەدا کە تاکە دەنگێك لە دەرەوە بۆ کۆتایی وشە دێت دەبێ بەهۆی قورسکردنەوە لە یەکدی جودا ببنەوە هەرچەند بەپێی داخوازی دەنگسازی لەوانەش بێ دەنگەکەی کۆتایی وشەکە بەسکوونی تەواوەوە بکەوێتە بەرایی ئەو فۆنیمەی لە دەرەوە دێت و پێوەی دەلکێت. لەم نموونەیەی (سەرت)دا دەنگی (ر) لەلایەن فۆنەتیکەوە بەسکوونی تەواوەوە دەکەوێتە بەرایی (ت) وەك کە دەڵێ (کەرت، مارت) بەڵام (ر)ەکە

قورس کرا لەبەر ئەو دەستوورەی تازە باسم کرد. هەروەهاش کە راناوی (ت) هاتە دوای (کەس) لەوێشدا قورسایی دەخرێتە سەر (س)ەکە هەرچەند(س) لە رووی فۆنەتیکی کوردییەوە دەبێ لە بەراییی (س)دا بەتەواوی بوەستێ بێ قورسکردن (کەس، کەست).

بەڵام کە گوتمان (ئەمە سەرمە، لەسەر سەرتە، عەشرەتێك خزم و کەستە..) لە هەموو حاڵدا قورساییی، سەر (ر، س) هەڵدەستێ هەر چونکە بەهۆی هاتنی بزوێنێك بۆ سەر (م، ت)ەکە قورساییەکەی بەرایی، شوێنی نەما. کورد نالێ (سە – رمە Se - rime کە – ستە Ke - site، سە – رتە Se - rite) لەمەشدا دەستووری فۆنەتیك بەسە ردەستووری رستەسازیدا زاڵ بوو. من و تۆش بەرپرسی ئەو جێگۆڕکێیە و لەناوچوونە نین لێشمان داوا ناکرێ بێ قووڵبوونەوە بزانین بۆچی حوکمی (دەنگ) بەسەر حوکمی (رستەسازی)دا زاڵ دەبێ بەڵام لێمان داوا دەکرێ دیمەنەکە ببینین و نرخی راستینەی ئەو قورسکردنە بزانین تاکو لە پێویستبەدەر بایەخی پێ نەدەین. زاڵبوونی دەستوورەکەی فۆنەتیك بەوەدا باشتر روون دەبێتەوە لە جیاتی (کەست) بڵێین (کەستان) چونکە یەکسەر قورساییەکە هەڵدەستێ بێ ئەوەی هیچ بزوێنێکی دەرەکی بەدوا راناوەکەدا بهێنین، هۆیەکەش ئەوەیە کە راناوی (تان) خۆی بزوێندارە.

لەو نموونە مەشوورەی (نووستن، مردن)دا کە نوونی چاوگ بەدوا کاردا دێت و کەسرە موختەلەسە بە مل دەنگی کۆتاییی کارەکەدا دەبڕێ، ئایا قورساییەکە هی چییە؟ دەزانین هی کارەکە نییە چونکە کە (ن)ی چاوگت لادا کارێکی رێکوپێکی بێ قورسایی دەمێنێتەوە (نوست، مرد). دیارە هی (ن)ی چاوگیش نییە چونکە تاکە دەنگ لە خۆوە قورسایی بە پێش خۆیەوە ناگرێ، جگە لەوەی کە لەو کارانەی کۆتاییان (ا، و، ی) بێت قورساییەکە وجوودی نییە هەر چونکە لە بنەڕەتدا وجوودی نییە و بە دوا بزوێنیشدا هەبوونی نامومکینە. (سووڕان، بەزین، ئەزموون...).

بێگومان زمانی حاڵی ئەو پرۆفیسۆرە زمانناسانەی نرخ بەو قورسکردنە دەدەن دەڵێ هەقمان بەسەر ئەو لێکدانەوەیە نییە بەرانبەر شتێك کە هەست بە هەبوونی دەکەین، چونکە مادەم ئەو شتە هەیە دەبێ لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە. بەڵام ئەوان پرۆفیسۆرانە باییی سەری دەرزی مافی قسەی ئەوتۆییان نییە، ئەویش لەبەر دوو هۆی گرنگ و گرنگتر.

هۆی گرنگ ئەوەیە کە هات و لێکدانەوە بەڵگەی بەدەستەوەدا نابێ پشتگوێ بخرێ دەنا دەبێ لە ئاست سەرابیش بەڵگەی هەڵوەشاندنەوەی بپێچینەوە و بە ئاوی دابنێین. دەزانین سەراب دیاردەیە و چاو دەیبینێت، بەڵام دەشزانین ئاو نییە لە کەسیش ناسەلمێندرێ بڵێ دەبێ نرخی ئاوی پێ بدرێت.

هۆی گرنگتر لە هەڵوەستی پرۆفیسۆرەکان خۆیانەوە ڕووبەڕوویان دەبێتەوە: ئەوان هەر لە ڕێی لێکدانەوەوە دەیانەوێ بسەلمێنن دەنگی هەمزە بەخۆی و ئاوازە و زەق و زۆپییەوە فۆنیم نییە و یاریدەدەرە و نابێ نیگاری هەبێ، ئنجا بۆ دەبێ لە ئاست ئەو دیاردە زێدە کز و بێهێز و بێ دەوامەدا کە (کسرة مختلسة وەیا قورسکردنە) نابێ بایەخ بە لێکدانەوە بدرێ. خۆ ئێمە هەرای نێوان زۆردار و زۆر لێکراو نابڕینەوە تاکو بەزەیی بە بەڵگە و بێ بەڵگە بەلای زۆرلێ کراوماندا بشکێنێتەوە. لە ڕێنووس و ڕێزمان و فۆنەتیك و ئەوان کارانەدا شکانەوەی تۆژەرەوە بەلای خاوەن هێزدا دەبێت.

ڕاستییەکەی، هەڵوەستی ئەو پرۆفیسۆرانە لە ئاست هەمزە و (کسرة مختلسة)دا تەشقەڵەکردنە بە ڕێنووس و بە سەرجوملەی لایەنی دەنگ لە باسەکانی زماندا و چ مانای شیرنتری تێدا نییە، ئۆباڵی من و تۆ و قوتابییەکانیشیان دەچێتەوە ئەستۆی ئەوانەوە کە ساڵەها بە گوێماندا دەچرپێنن و چی دەیڵێن بە بەدیهییەمان لەسەر دەسەپێنن، قوتابیش بێت و بەرهەڵستی لە بیروڕایاندا بکات نیوەی عومری لە دەست دەچێت.

ڕەنگە بەلای خوێنەرەوە منیش لە ئاست دەنگی هەمزەدا دەستبەتاڵی بەڵگە و بنۆس بم وەك کە پرۆفیسۆرەکان لە قسەکانی مندا دەستبەتاڵ نیشان دران. کاتێك گەیشتینە باسی دەنگی هەمزە ئەم لایەنەی دەستپڕی و دەستبەتاڵی خۆ بەدەر دەیەخیت. دانانی نیگار بۆ ئەو قورسکردنە لە ڕێنووسدا بەرەنگاری کێشەیەکمان دەکات بەقەدەر قەڵافەتی زمانی کوردی، ئەمەش نموونەی کێشەکە:

کە وشەی (رانك)مان لە فەرهەنگدا بە (ranik) نووسی ئەوسایا دەبێ لە هەموو حاڵ و بارێدا ئەو نیگارەی (کسرة مختلسة) لە دوا (ن)ەکەوە بێت، یا دەبێ لە حاڵی تێچوونیدا نیگارەکەی ڕەش بکەینەوە:

(١) ئەگەر نیگارەکەمان لە هەموو حاڵدا نووسی شێوەی ئاخاوتنمان دەبێتە ئەسیری ڕێنووسەکە و لە کوردیی ڕەسەن دەشۆرێت چونکە لە ڕێنووسدا قورسکردنێك

بەسەر وشەدا دێنین کە لە ئاخاوتندا تێ چووە وەك ئەوەی کە گوتت (رانکەکە) ناڵێیت (ranikeke) بەڵکو دەڵێیت (rankeke) هەروەهاش لە زۆربەی هەرە زۆری کوردیدا قورسکردنەکەیان بە پێ جێگە و مەبەست دێتە ناو ئاخاوتن وەیا تێ دەچێت ئیتر دەبێ رستەی وەك (کرمەکە گرژە) بخوێندرێتەوە (kirimeke girizhe) چونکە لە وشەی (کرم، گرژ)دا قورسکردن هەیە. هەر ئەمەش دەبێتە ئاکامی ناچاری بەملدا برینی (کسرة مختلسة) چونکە قوتابخانەکان سەرلەبەریان وەهای دەنووسن، هەرچی منداڵیش هەیە بە قوتابخانەدا تێ دەپەڕێت و زمانی کوردی لەو رێنووسەوە فێر دەبێت، مادەم نیگاریش بۆ (کسرة مختلسة) داندرا دەبێ بخوێندرێتەوە وەك کە هەموو نیگارێکی دیکە دەخوێندرێتەوە، دەبێ (فکرم پەرشە) بخوێندرێتەوە (fikirim perishe)... ئنجا ئەگەر لە وەرامدا پێم بڵێیتەوە ئەم کێشەیە دەدرێتەوە بە سەلیقەی خوێنەر کە خۆی دەزانێ قورساییەکە ماوەتەوە یا هەڵستاوە، منیش پێت دەڵێمەوە کە سەلیقە بەرەوان بێ بۆچی لێ ناگەڕێی لە سەرەتاوە بڕیاری مان و نەمانی قورساییەکە بدات؟ بۆچی دوو جاران ئیمتحانی سەلیقە دەکەیت، جارێکیان بەوەدا کە دەبێ بزانێ قورسایی هەیە یا نییە، جارێکیشیان بزانێ گوێ نەداتە ئەو نیگارەی لە نووسیندا بۆ قورسکردنەکە هەیە و لە ئاخاوتندا تێ چووە. چەند سەیرە تۆ رازی نەبیت بنووسرێ (کرمەکە) و بخوێندرێتەوە (کرمەکە) و پێ لەسەر ئەوە داگریت کە بنووسرێ (kirimeke) و بخوێندرێتەوە (kirmeke)....

لە زمانی کوردیدا بگەڕێیت دەبینیت ئەم هاتن و چوونەی (کسرة.....) بەقەدەر دەمارەکانی لەش تێکەڵ بە شیرازەهۆنی زمانەکەیە و هێندەی کە جیوەش لەبەر پەنجەکانت هەڵدێت ئەویش لە ئاخاوتندا خۆیت لێ دەشارێتەوە.

(٢) ئەگەر نیگارەکەمان لە کاتی هەبوونی قورسکردنەکەدا نووسی و لە کاتی نەمانیدا رەشمان کردەوە ئەوسا بەشێکی بەرچاوی وشەی کوردیی دوو بڕگەیی دوو شێوە نووسینی دەبێ، لە فەرهەنگیشدا پێویست دەبێ بەوەی خوێنەر ئاگادار بکرێ کە (کسرة)ی فلانە شوێنی وشەکە هەمیشەیی نییە، ئەم ئاگادارکردنەوە و دوو جۆر نووسینەش بۆ وشەی فەرهەنگی لە ئیمکاندا دەبێ بەلام (کسرة...)ی کە لە تێکبەستن و داڕشتنی وشە و رستە دێن و دەچن بێ چارەسەرکردن دەمێنێتەوە، بە نموونە وشەی (گرتن) دەنووسرێ (girtin) بەلام لە رێژەی فەرمان و نەهی و

ئـایـنـدەدا قـورسـایـیـیـەکـەی سەر دەنـگـی (گ) تـێ دەچـێت و وشەکـە دەبـێتـە (bigre,megre, bigrim)، وشەی (دیتمت) دەنووسرێ (deetimit). کە بوو بە (دیـتـمـتـەوە) دەبێتە (deetimtewe). ئـیـتـر بـەو پـێـیـە هـەزاران تـێکبـەستن و تـێك هەڵکێشان و لێکترازاندن کە ئیمکان نییە لە پێشەوە فەرهەنگی بۆ دابندرێ وەیا پێشبینیی تێدا بکرێ، هـەرجـارە لـە نووسینـدا نیـگاری ئـەو قـورسکـردنـە تێیـانـدا دەردەکـەوێت و ون دەبـێت، کـە ئـەمـە خـۆی عـەیبێکی گـەورەتـرە لـەوەی پێشەکی بڕیاری نەنووسینی نیگاری ئەو قورسکردنە بدرێ. ئەوەندەی زمانی بێگانەم خوێندبێتەوە نەمدیتوە وشە و دەستەوشە و رستەکانی جار لە جارێ چۆنیەتیی نووسینیان بگۆڕێ. ئێمە لەو نموونانەی شکل بەدیهیدا دیتمان قورسکردن لە وشەدا تێ چوو و واتاشی نەگۆڕا، بەمەشدا هەر بەپێی تەعریفی پرۆفیسۆرەکان نرخی فۆنیمی نەما، ئیتر ئەگەر هەر، پێ داگرین لەسەر پێویستبوونی نووسینی، دەبێ نیگار بۆ دەنگی توورە بوون و لاواندنەوە .. و ..ش دابنێین چونکی ئەوانیش جـۆرێکـن لـە دەنگ و بـۆ مـەبـەسی تـایـبـەتـیش دێنـە نـاو ئـاخـاوتـنـەوە. وا دەبـێ نـاڕەزامەندی دەنگێکی وشە دەگرێت و بڕگەی تێدا پەیدا دەکات وەك کە دەگوترێ (فلانە شت؟ دەسا فللسێك ناهێنێ!) لە جیاتی (فلسێك..) یاخود لە نەهیکردندا دەگوترێ (نـەککەی بچیت بۆ لای...).

دەبێ بزانین مومکین نییە رێنووس هەموو دەنگێکی ئاخاوتن شکڵنووس بکات. هیچ رێنووسێکی ئەم جیهانەش نییە هێدەی ئێمە مەراقی خوردکردنەوەی ئاخاوتنی هەڵگرتبێ. من لە گۆشەنیگای خۆمەوە چ دوشمنایەتیم نییە لەگەڵ ئەو قورسکردنەدا هـەروەکـو دۆسـتـایـەتـیشم لـەگـەڵیدا نییە، تـەنـانـەت ئـەگـەر بـە کـۆمـپیـوتـەر زانـرا کە جۆرێکیشە لە جۆرەکانی بزوێن لێی وەتەنگ نایەم، هەر ئەوەندە حیسابەی بۆ دەکەم کە بزوێنی یەکجار کورت و بێهێز کاری بزوێنی عادەتی ناکات و تێ دەچێت و واتا ناگۆڕێت و فۆنیم نییە، خۆ ئەگەر بە بڕیاری کوتەکم حەقی چن نیگاریشی بۆ دابندرێ سەغڵەتم ناکات، ئەویش لەبەر دوو سەبەب (١) یەکێکم لەوانەی دەزانن کەی دێت و کەی دەچێت (٢) بەشی هەرە زۆری عومرم رابوارد بێ ئەوەی ناچار بم نازی خۆڕایی بکێشم.. من پەرۆشی دوو شتمە:

یەکەمیان ئەوەیە کە بەخۆڕایی نرخێکی لە پێویست زیادی گرنگی و بایەخ بۆ خۆی دابڕیوە و گەلێك بەولای بەرژەوەندەوە زەینی نووسەرانی کوردی بەخۆیەوە خەریك

کردووه لە حاڵێکدا ئەو قورسکردنە بریتییە لە پێداویستی نابەردەوامی رستەسازی و وشەسازی، هەر بە نەمانی پێداویستەکەش قورسکردنەکە دەرەوێتەوە. جا ئەگەر پێم بڵێیت ئەم مەبەسانەی قورسکردنەکە پێکیان دێنێت چشتی بێ بایەخ نین لە وەرامدا دەڵێم پێکهاتنی ئەو مەبەسانە بێ ئەوەی نیگار بۆ قورسکردنەکە دابندرێ دێنە جێ، چونکە وەك بزوێن و کۆنسنانت نییە بە نووسینی کەلەبەر بکەوێتە وشە و رستەوە وەیا واتایان بگۆڕێ وەیا بێ واتا بن. هەر چۆن بە سەلیقە دەزانین بەپێی پێویست دەنگی پارانەوە لە حاڵی پارانەوەدا بخەینە ئاخاوتنەوە بێ ئەوەی نیگاری بۆ دابنێین هەروەهاش بە سەلیقە دەزانین قورسکردن لە کوێ دەبێت و کەی هەڵدەستێت.

دووەمیان ئەوەیە کە تێخوێندنەوەی قورسکردن ئەرکێکی بێ سەروبن دەخاتە بەر رێنووس و نووسەر و خوێنەرەوەی کوردی چونکە نووسەر دەبێ هەمیشە بەپێی هاتن و نەمانی قورساییەکە خەریکی گۆڕینی رێنووسەکەی بێت. ئێمە وەتەنگ دێین لەو رێنووسەی ئێستاکەمان لەبەر زۆریی خاڵ و نیشانەی سەروژێری پیتەکانی، ئەم جارەیان سەربارێکی قورستر لە بن بارەکە سواری دەست و قەڵەممان دەبێ کەچی کەسیش هەستی بە نوقسانیی رێنووس نەکردووە لەبەر نەبوونی نیگاری قورسکردنەکە، ناچاریش نەبووە بپرسێ ئایا قورساییەکە بۆ کوێ بهێنێت و کەی تێی ببات.

د. ئاورەحمان لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (١٣)ی گۆڤاردا بەسەر (گەنم گەنمەکە)دا دەچێتەوە خۆی لەوە ناگەیەنێ کە نووسینی (genmeke) لە چاو (genim)دا شکلێ کۆنی دۆڕاند و نیگارێکی (أ)ی سەرلەبەری لێ کەم بۆوە خۆ هەردووکیشیان هەر (قمح)ن و هەمان وشەن، هەر ئەوەندە دەڵێ لە بری بڕگەیەك بڕگەیەکی دیکە پەیدا بوو، لەمەشدا هیچ دڵدانەوەیەك شك نابەین چونکە سەرەڕای ئەوەی کە بڕگەی دووەم لە دەرەوی وشەی (گەنم) پەیدا بوو بەهاتنی بزوێن وەیا قورسکردن بۆ کۆتاییی وشەکە، کێشەمان کێشەی تێچوونی دەنگ و نەمانی نیگارەکەیەتی نەك (بڕگەسازی) چونکە وشە و رستە هەر دەبێ بڕگە و کەرتیان هەبێ، ئەوەی نەخوێندووشە دەنگ و وشە و کەرت و رستە دەردەپەڕێنێ بەڵام کە بوو بە نووسەر چاوەکانی دەبینن جارێکیان نووسرا (Genim) و جارێکیشیان نووسرا (Genm) کە بوو بە فۆنیمناسیش دەبینێ ئەو دەنگ و نیگارەی بە فۆنیم داندرابوو هەڵستا و واتاشی تێك نەدا.

راستییەکەی ئەم تەرزە ڕێنووسە ڕێ دەدات داوا بکرێ، وەك کراوە، فەرق لە نێوان نووسینی (کا) و (کێ)ش بکرێ، داڵە کلۆرەکەی سلێمانیش نیگاری بۆ دابندرێ – وەك کە مامۆستا وەهبی بە (ذ)ی دەنووسی – منگەی نێوان (ن، گ)ی دەربەنگ)یش لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە. بەڵێ دەزانم کێشەی ئەمانە هاوچوونی تەواوی کێشەی (کسرة...) نییە بەلام خۆ کێشەن! (کسرة مختلسة)ش هاوتای بزوێنی کورتی ئاشکرا نییە کەچی دەڵێن دەبێ وەك ئەو بایەخی پێ بدرێ، بەهەمە حاڵ کێشەی (کا، کێ) و دەنگی داڵی کلۆر و (ن، گ) پتر لە کێشەی (کسرة...)نرخ پەیدا دەکات لەوەدا کە هەمیشەیی و بەردەوامن و ناڕەوێنەوە وەك کە قورسکردن کاتی و نابەردەوامە و تێ دەچێت.

د. ئاوڕەحمان چەند ڕستە و دەستەواژەیەکی هێنابۆوە بە نموونەی ناقۆڵاییی نیگار دانەنان بۆ ئەو قورسکردنە، وەك (جلم برد شتم – من کرمم گرت– من پرشنگم گرت...) لە ڕواڵەتدا نموونەکان ڕەخنە هەڵدەگرن بەلام بە لێوردبوونەوە مەسەلەکە دەگۆڕێ:

ئێمە دەزانین هەردەنگێکی لە بەرایی وشەوە بێت و بزوێنی ئاشکرای لە دواوە نەیەت بەناچاری قورس دەکرێ ئیتر نیگار دابندرێ وەیا دانەندرێ قورسکردنەکە لە خۆوە بەسەر زاری مرۆڤدا دێت. جا ئەگەر لە پێشەوە بڕیارمان دا، وەك کە ڕێنووسی ئینگلیزی بڕیاری داوە، ئەم شتە ناچارییە بدەینەوە بە فەرمانی واقیع و ڕەنجی نیگارکێشانی تێدا نەبەین شتێکمان کردووە لە بڕیاری هۆش پێشکان و ژێربێژی بوەشێنتەوە هەروەك لە جودانەکردنەوەی کاف و گافی کلۆریش هۆشمان بەکار هێناوە و عەزابێکی بێ لزوومان لە کۆڵ نووسەری کورد و کوردی کردۆتەوە، هەرچەند لە ئاست ئەو کاف و گافەدا هەموو کورد لە هەموو حاڵ و باردا یەك مامەڵە ناکات چونکە کوردی بەری سۆران لە وشەی وەك (دەپشکوێ، دەئەنگوێ...)دا کلۆریان ناکەن چونکە لە ئەسڵدا کاف و گافی (پشکووتن، ئەنگووتن..) کلۆر نین، هەروەها (مەرەکەبی کوینك و دەوڵەتی کوێت و کوین ئەلیزابێت...) کاف و گافیان وەك خۆیان دەمێننەوە.. لەگەڵ ئەمەشدا ئاسانکردنی ڕێنووس و یەکچوونکردنی لە زمانێکدا ئەوە دەهێنێت تێبینیی وەها بەرتەسك لە بیر بکرێ. تائێستاش ڕێنووسی لاتینی کە من دیبێتم قورسکردنی بەراییی وشە تێ دەبات و نیگاری بۆ دانانێت و کەسیش تێیدا نەشێواوە. ئێمە لە ڕێنووسی ئێستاکەماندا کە بە پیتی عەرەبی دەنووسرێ گرفتێکمان نەهاتۆتە بەر لەو تەرزە ڕستە و دەستەواژانەدا کە د. ئاوڕەحمان نموونەی لێ

هێناوەتەوە، بڕواش دەکەم (فرچکم گرت) گەلێك خۆشخوێن و ئاسانترە لە وشەی وەك (تێ هەڵ چوومەوە - تێهەڵچوومەوە - تێ هەڵچوومەوە).

د. ئاورەحمان دەیتوانی ئەو نموونانە بهێنێتەوە بۆ بەئیسپات گەیاندنی کەم بایەخیی ئەو قورسکردنە لە نووسیندا بەوەدا بڵێ ئەرێ خوێنەری کورد کامتان هەڵە دەکەن لە خوێندنەوەی (لنگم بڵند کرد)؟ بەڕاستی کەسیش هەڵەی تێدا ناکات هەرچەند وشەی (لنگ) بزوێنێکیشی لێ قرتاوە چونکە ڕاستییەکەی (لینگ)ە.

لەو رستەیەی (لنگم بڵند کرد)دا بەرێکەوت وشەکانی (لنگ، بڵند، کرد) بەفەرمانی دەنگسازیی کوردی لە خۆوە گرفتیان ڕەویوەتەوە چونکە دەنگەکانی (نگ، ند، رد) لەو دەنگانەن کە بەدوا یەکدیدا قورسکردن هەڵناگرن ئنجا ئەگەر قورساییی سەر (ڵ)ەکەت هەڵگرت دەبێ (ن)ەکە قورس کەیت و لە (د)ەکەی دابڕیت، ئەمەش دژی دەنگسازیی کوردییە چونکە (ن)ی وەستاو لە بەراییی دەنگەکانی (گ، د، ت)دا قورسکردن هەڵناگرێ. ڕاستییەکەی ئەو دەنگەی (ن) لە وشەی کوردیدا لە بەراییی (ج)شدا قورس ناکرێ وەك (بنج، ڕەنج، کونج..) بەڵام گوێم لێ بووە هەندێ کورد لە وشەی (بەنج)دا قورسایی دەخەنە سەر (ن)ەکە. دەبێ ئەوەش بڵێم لە دەنگسازیی کوردیدا هاتنی بزوێن لە بەراییی دەنگەکانەوە داخوازی قورسکردنیان دەکات بەپێچەوانەی ئەوەی بەدوایاندا بێت، بەنموونە وشەی (دنك) ئاسانتر نوونەکەی دەوەستێندرێ لە (دەنك). کە بزوێنەکەش بوو بەبزوێنی درێژ وەستانەکە مومکین نابێ وەك لە وشەی (رانك)دا دەبێ نوونەکە قورس بکرێ. بەڵام کە بزوێن بەدوا وشەکەدا هات قورساییەکە دەڕوات وەك کە دەڵێی (ڕانکەکەم) نوونەکە دەوەستێندرێ. هەر لەبەر فەرمانی ئەم جۆرە دەستووراتەی دەنگسازییە کە گوتت (پڵنگ، بێژنگ، ڕەوشت) چارت ناچارە دەبێ دەنگەکانی (ڵ، ژ، و) قورس بکەیت چونکە (نگ، شت) لە کوردیدا بێ قورسکردن بەدوایەکدیدا دێت، کەسێك وەهایان دەرنەبڕێ کورد نییە و کوردی فێر نەبووە.

ماینەوە لەگەڵ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك بەدوای وشەی (لنگ)دا (لنگم): تۆ کە بەخەڵقت ڕاگەیاند هەر تاکە دەنگێکی کۆنسنانتت لە دەرەوەی وشەوە هێنا و بەوشەکەوەت لکاند قورسایی دەخاتە سەر دواپین دەنگی وشەکە عوزری هەڵەکردنت بەدەست کەسەوە نەهێشتووە، ئەوساش نەك هەر لە ئاست ڕاناودا، بگرە لە ئاست هەموو پاشگرێکیش چاوی خوێنەرانت کردۆتەوە وەك (کوڵك، کوڵکن – دەست، دەستك: Destik, Kulkin). دەستووراتی دەنگسازی کە خەڵق لە خۆوە بێ ئاگاداری و

لێوردبوونەوە بەکاریان دێنن گەلێك باری ئەو قورسکردنەی نەرم کردووە، بەنموونە دوو وشەی (فرچك، گرفت) دەدەینە بەر دەستووراتی دەنگسازی.

دوو دەنگی (ف، گ) لە بەراییی وشەکانەوە بەفەرمانی ناچاری قورس دەکرێن کە دەکاتەوە فەرمانی دەنگسازی. لە وشەی (فرچك)دا دیسانەوە بەناچاری دەبێ دەنگی (ر) لەگەڵ دەنگی (ف) ببێتە بڕگەی یەکەم چونکە هاتنی (ر)ەکە بەدوا دەنگێکی قورسکراودا دەبێ بڕگە دروست بکات مەگەر داخوازییەکی بەهێز وەها بکات سەرلەنوێ (ر)ەکە قورس بکرێت، وەك ئەوەی لە جیاتی (فرچك) وشەی (فرشتە) بایە دەبوو (ر)ەکە قورس بکرێ بۆ ئەوەی (ش)ەکە بەبێ قورسایی بکەوێتە بەراییی (ت)ەکەوە. هەر هۆیەکی ئەوتۆییشە وەها دەکات لە وشەی (گرفت)دا (ر)ەکە قورس بکرێت چونکە ئەگەر قورس نەکرێت دەبێ (ف)ەکە قورس بکرێت دەشزانین (ف) حەز لە (ت) دەکات.

ئێمە کە ئەم دەستوورە فۆنەتیکییە سروشتییانەمان لە دەنگسازیی کوردیدا هەست پێ کرد سەیرمان نایەتەوە لەوەی کوردەواری لە خۆوە بڵێ.

بێ – ژنگ

ب – ڕشت

گ – رفت

پ – ڵنگ

پر – شنگ

کە – نشت

د – روست

ب – نێشت

شاخی (سگرمە – (س – گر – مە) ئەگەر بزوێنی بەدوادا نەهاتبایە دەبوو بگوترێ (سگ – رم) بەڵام ئەگەر (سگرت) بایە دەبوو بگوترێ (س – گرت) وشەی (باڵندە)، ئەگەر پێداویستی فۆنەتێکی نەبووایە دەبوو وشەی (باڵ) کە بنجییە بڕگەیەك بێت و (ندە)ش کە پاشگرە بڕگەی دووەم بێت بەڵام چونکە (ن)ی پێش (د) دەبێ وەستاوی تەواو بێ (ڵ)ەکەی بەقورسکراوی بۆ خۆی ڕاکێشا و لە ئەسڵی وشەکەی ستاندەوە.

کەچی (باڵگرە) دەبێ (باڵ – گ – رە) بخوێندرێتەوە چونکە وشەی باڵ کە بنچییە هیچ ناچارییەکی دەنگسازی (ڵ)ەکەی لێ ناستێنی بۆ سەرەتای (گرە) کە لە وشە لێکدراوەکەدا پاشگرە، ئینجا ئەگەر پێم بڵێیت ئەم دەستوورانە کەی بەبیری خوێنەردا دێت تا لە خوێندنەوەدا بەپێی دەنگسازی بەبێ نیشانە و نیگار پێڕەوییان بکات، لە وەرامدا دەڵێم:

١- نووسەر کە بیەوێ نیگار بۆ قورسکردن دابنێت دەبێ بەسەلیقە یا بەفێربوون شوێنی ئەو قورسکردنانە بزانێ دەنا لە ئاخاوتندا هەڵە دەکات و قورسکردنەکە لە شوێنی نالەباردا دادەنێت. ئنجا کە حاڵ وەها بێ نووسەر و خوێنەر هەروەك لە ئاخاوتندا بەڕەهایی و بێ نیگار وشە دەردەپەڕێنێ لە خوێندنەوەشدا هەروەها دەکات چونکە شتێك دەخوێنێتەوە کە پێشتر لە گەرووی خۆی دەرهاتووە و دواتر بەسەر نووکی قەڵەمەکەیدا تێپەڕیوە، نووسەر و خوێنەریش لە یەك حوکمدان چونکە خوێنەریش وەك نووسەر ئاخێوەر و سەلیقەدارە. بێگومان سەلیقەی ڕاست و ڕەوان بێ تەدەخولی ڕێنووس و نووسەر لە ئاست ئەو قورسکردنەدا ئازادتر و ڕەهاتر دەبێ لەوەی بێین دەستووری مامۆستا وەهبیی بەسەردا بسەپێنین بۆی بنووسین (فیرچیکم گیرت، دەستیم بیڵیند کیرد..)

٢- ئەگەر ڕەوا بێ ڕەخنەی ئەوتۆیی لەو قسانەی من بگیرێ دەبێ سەرلەبەری زانستەکانی زمان یاساغ بکرێن چونکە هەموویان شیکردنەوە و وردەکاری و دەستوورسازی و کێشانە و پێوانەی پەنامەکی لە شتی ئەوتۆدا دەکەن کە زۆربەی بابەتیان لەوانەن کاری سەلیقە بن. کام ئاخێوەری ڕەوانە بێنە لە ڕێزمان و سینتاکسی تاقی بکەوە متەق ناکا. قسەی من وەیا هی د. ئاورەحمان بۆ ئەو کەسانەیە کە لەبەر تیشکی لێکدانەوەدا سەیری دیاردەی ئاخاوتن و نووسین دەکەن. ئاخێوەری عادەتی نەبابەتی ئەوتۆیی دەخوێنێتەوە و نەتێی دەگات و نەبەتەماشە ڕۆژەك لە ڕۆژان پەنگ بەقسەکانی دەروونی بخواتەوە تا دەیانخاتە بەرانبەر ئاوێنەی ڕێنووس و ڕێزمان و زمانناسی و وشەسازی و دەنگسازییەوە.

بەڕاستی ئەم کێشەیەی (کسرة مختلسة) لە ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی عێراقدا هیچ گرفتی دروست نەکردووە و خەڵقەکە بەهۆی نەبوونی نیشانە ئەو (کسرة..)یە دەتوانن لووستر و ڕێکتر نووسینی کوردی بخوێننەوە، تەنانەت نموونەکانی د. ئاورەحمان بۆ خۆیان شایەدی ئەم ڕاستییەن چونکە هیچ خوێنەرێك هەڵەیان تێدا

ناكات. كاتێك كەوتینە سەر نووسین بەلاتینی، گرفتەكە سەر بەرز دەكاتەوە چونكە لە لاتینیدا چاومان بەجۆرە نووسینێكی دیكە فێر بووە، هەرچەند دەزانم زمانناسی كورد پتر لە هی ئینگلیز و فرەنسە بایەخ بەو قورسكردنە دەدات، تەنانەت ئەگەر ڕێی هەبێ نووسەری ئینگلیزیش ناچار دەكا لە جیاتی (Bring, Turn) بنووسێت (Biring, Turin).

ڕاهاتن و ئۆگرگرتن لە سەرجوملەی چالاكیی مرۆڤی عادەتیدا كاریگەرێكە بارتەقای ڕۆشنبیری و زانست و خوێندن جڵەوكێش و پاڵ پێوەنەرە. تۆ بێنە ئینگلیزێك ناچار بكە وشەی (neighbour – دەخوێندرێتەوە «نێبەر») وەها بنووسێ وەك لە زارەوە دەردێت (nyber) دەبینیت دەست و قەڵەمی دەشێوێن، وشەی (archive) بەفرەنسەییەك نیشان بدە دەخوێنێتەوە (ئەرشیف) كەچی ئینگلیزێك دەخوێنێتەوە (ئاركیڤ..). ئینگلیزێك كە بنووسێت (ئای) ئەگەر بەواتای (چاو) بێت دەنووسێت (eye) بەواتای (من)یش دەنووسێت (I). چ سەیریشی بەو كارەی نایەت.

دەبێ بزانین ڕێنووسی لاتینی بەتێكڕایی، پاشماوەی بەرەوپێشچووی و بەعەیب و عاری ڕێنووسێكی چەند هەزار ساڵەییە كە لە بنەڕەتدا هیرۆگلیفی بووە و دواتر بەگۆڕانەوە بۆتە ڕێنووسی نەتەوە سامییەكان و لە ٧٠٠ ی پێش زایینیدا پەڕیوەتەوە بۆ یۆنانییەكان (بنۆڕە: فرهنگ ایران باستان، پورداود – العلاقة بین النطق والكتابة فی تعلیم العربیة – محاضرة مجید الماشطة، نیسان ١٩٨٢) لەوێشەوە وردە وردە بەولاتانی ئەوروپادا بڵاو بۆتەوە. یۆنانییەكانیش بەشێك لە كۆنسنانتەكانیان كردووە بەبزوێن كە لە نووسینی ئارامیدا كۆنسنانت بووە بەڵام بەشێوەیەكی لێڵ بەبزوێنیش بەكارهاتووە (مجید الماشطة – العلاقة بین النطق والكتابة..) ڕێكەوتێكی سادەی سەرەتایی بوو كە لە نووسینی لاتینیدا دەنگی هەمزە نیگاری بۆ نەكێشرا و لەگەڵ نیگاری دە نگی دیكەدا تێكەڵ كرا، ئەوساش بەر لە ٢٧٠٠ ساڵ نەفۆنۆلۆجی هەبوو نەفیلۆلۆجی نەسینتاكس و نەهیچ، هەرچی دەسكارییەكی لە ڕێنووسدا كرابێ بەچكەی نابەڵەدی و سەرپێی و پەلە بووە بێ مامۆستا و بێ ڕابەر. گەلێك باری نووسینی ئینگلیزی و فرەنسەیی تامی (هیرۆ گلیفی) دەدات كە لەوێدا وشە نیگاری هەبووە نەك دەنگ ئەگەر ڕێنووسی ئێستاكەی كوردی ئەو هەموو دەست هەڵبڕینەی تێدا نەبووایە لەبەر زۆریی خاڵ و نیشانە و نەلكانی بەشێكی پیتەكانی بەپیتی دوا خۆیانەوە، سەد جاران لەلایەن كێشانە و پێوانەوە لە هی لاتینی (وەك فرەنسەیی و

ئینگلیزی) زانستیتر دەبوو چونکە چی دەنووسرێ خزمە لەگەڵ ئەوەی دەگوترێ، تەنانەت ناوناوە وردیێویی وەهای تێدا کراوە زۆر ژیرانە ڕێنووس و ڕێزمانی لە یەکدی گرێ داوە وەك کە فەرق کراوە لە نێوان تاکە پێشگر و دوو پێشگردا لە ڕووی لکاندنیان بەکارەوە وەیا پێشنیار هەبووە بەفەرقکردن لە نێوان نیشانەکانی فەرمان و نەهی و ئایندە و نەفی لەگەڵ پێشگر وەیا ڕاناوێکی کە دەکەوێتە پێش کارەوە لەو ڕووەوە کە ئەو نیشانانە پتر تێکەڵ بەتەکوینی تاکە (کار) دەبن بێ ئەوەی بیانکەن بەلێکدراو.. جوداوازیی نێوان (نە)ی بەواتای (no) و (نە)ی بەواتای (neither, nor) لە ڕێنووسدا ئەویش هەر وردەکارییەکە کوردیناسەکان لە ئاکامی تێکڕای پێشکەوتنی زانستەکانەوە بۆی چوون دەنا بەر لە ٥٠ ساڵێك کە کوردی دەنووسرا کێشانە و پێوانەی تێدا بەکار نەدەهات.

بڕوا دەکەم هەر جۆرە ڕێنووسێکی بۆ کوردی بەپیتی لاتینی قەرارداده بکرێ بەهۆی ڕاهاتنەوە لە ئاکامدا بەلووسی دەخوێندرێتەوە، بەتایبەتی چونکە پیتەکانی دوو جۆر نین کە بلکێن و نەلکێن، خاڵ و نیشانەشیان وەك نەبێ وەهایە. ئینجا ئەگەر ڕێنووسەکە تا ئەو ڕادەیەی ناقۆڵاییی تێدا پەیدا نابێ، لەو قورسکردنە ڕەها بکرێ بەقازانجی زمان و ڕێنووسی کوردی تەواو دەبێ. بەلای منەوە ناشێ قورسکردنێکی بەردەوام نەبێ نیگاری بۆ دابندرێ.. قورسکردنی دەنگی سەرەتای وشە نیگاری ناوێ.. کورتی ڕای من ئەوەیە: هەتا بکرێ پێویستە لەو نیگارە خۆمان بدزینەوە چونکە فۆنیم نییە بەردەوام نییە و داخوازی دەنگسازییە.. لەوەشدا زۆرم بۆ ئەو قورسکردنە بەجێ هێشتووە چونکە بەپێ تەعریفی فۆنۆلۆجیستەکان فۆنیم نەبێ مافی نیگار بۆ دانانی نابێ.

دەنگی هەمزە:

گوتارەکەی د. ئاورەحمان کە بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لەبارەی هەمزەوە پەسەند دەکات و لەوانەوە بەڵگە دەهێنێتەوە بۆ فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگە، بەرەو لێکدانەوەیەکەوە دەڕوات کە لە پێشەوە بڕیاری خۆی داوە بەئیعدامکردنی هەمزە، تەنانەت هەبوونی لە بەراییی وشانەوە بەبەڵگەی نەبوون دادەنێت. ئەو مامۆستایانە دەیانەوێ بسەلمێنین کە هاتنی هەمزە لە بەراییی وشە تەنها بۆ دەربڕینی ئەو ڤاولانەیە کە بەدوایدا دێن.

د. ئاوڕەحمان دەنووسێت: (هەمزە... دەنگێکی یاریدەدەرە لە سەرەتای ئەو وشانەوە وەیا ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێ کە بەبز وێن دەست پێ دەکەن.).

جارێ دەبێ وەکو بەدیهییە بزانین کە دەست پێکردنی وشە وەیا بڕگە بە(بزوێن) لە بنەڕەتدا موستەحیلە. بزوێن هەمیشە بەدوا کۆنستانتدا دێت. تەنها لێرەدا تێبینییەك هەیە دەبێ بنلێو نەخرێ. دوو دەنگی بزوێنی (و،ی)ی درێژ شێوەی کۆنسنانتیشیان هەیە، ڕاستییەکەشی دەبێ بلێین (و، ی) بە بەریانەوە هەیە ببنە بزوێنی درێژ.

لە وشەی (یار، پایز، وەشت، دەروازە)دا هەردوو دەنگی (ی، و) کۆنسنانتن هەرچی دەنگی ئەلفە هەر بزوێنە و نابێتە کۆنسنانت. هەندێك لە زمانزانانی کۆنی عەرەبی کە هەمزەیان بەئەلفی کۆنسنانت داناوە زۆر لە سەهوودان تەنانەت یەکێکی وەکو (ابن درستویە) لە کتێبی (تصحیح الفصیح)دا هەمزە بەدەنگێکی سەربەخۆ دادەنێت. بزوێنی کورت لە دەنگی ئەلفیش پتر پابەندی کۆنسنانتە چونکە هێندەی ئەو وجوودی سەربەخۆی نییە: تۆ بێنە وشەی (گە، گا) لە ڕیکۆردەردا تۆمار بکە و دواتر دەنگەکەی (گ) لە هەردوویاندا بسڕەوە و گوێ بگرە لەوەی بەبزوێنی دەمێنێتەوە دەبیەیت دەنگەکەی ئەلف دەناسرێتەوە باشتر لەوەی کورتە بزوێنی (فتحة) بناسرێتەوە. بەهەمەحاڵ ئەم لایەنە سەرێشەی کێشەی هەمزە نییە.

ئاخێوەر کورد بێت و عەرەب بێت و ڕووس بێت ناتوانێ دەنگی بزوێن لە بەراییی وشە بدرکێنێت. ئنجا کە هاتنی بزوێن لە بەراییدا موستەحیل بێت چۆن بسەلمێنین مام (بارام)ێکی بەر لەوەندە هەزار ساڵە بیری بۆ ئەوە ڕۆیشتووە هەمزە بخولقێنێ هەر بۆ ئەوەی موستەحیلەکە بکات بەمومکین. بۆچی نەهات دەنگی کۆنسنانتی دیکەی حازربەدەست بخاتە پێش ئەو بزوێنانەی هەمزەی خستنەپێش، خۆ لە هەزاران هەزار شوێنی دیکەدا وەهای کردووە کە هەمزە فۆنیم نەبێت و مەوجوود نەبێت بۆچی لەجیاتی (ئێرە ئاو..) نەگوترا (فێرە، ژاو). ئنجا ئەگەر بلێ چ قەیدی هەیە هەمزەیان تێدا بەکار بهێنێت منیش دەڵێم چ قەیدی هەیە دان بەوەدا بهێنیت کە هەمزەش وەك (ف، ژ) فۆنیمە و دەنگە و پێکهێنەری وشەیە و بەلادان و گۆڕانی واتا یا نامێنێ یا دەگۆڕێ؟ ئەم ڕاستییانە بۆچی بکوژرێن؟ هەر هەتا هەمزە بکوژرێ؟

چەندێکی فکرم دێنم و دەبەم بۆ ئەوەی هۆیەك بدۆزمەوە فۆنۆلۆجیسی ڕۆژئاوای ئیقناع کردبێت بەوەی هەمزە فۆنیم نییە هەر ئەوەندەم بەبیردادێت کە لە کۆنەوە

نیگاری بۆ دانەندراوە ئیتر چاوی بەنەبوونی ڕاهاتووە، دواتریش دەرکی کرد کە بەزۆری وەیا هەمیشە بزوێنی بەدوادا دێت لەوەڕا یەکەندەردوو دڵی تەسکین بوو بەوەی کەوا هەمزە هەروەك نیگاری نییە فۆنیمی ڕەسەنیش نییە... جا ئەگەر ئەمەش سەبەب نەبێ هیچ سەبەبێك نامێنێتەوە لە ڕووپەڕەی زمانناسی و دەنگسازیدا بەبۆرە تەئویلیش پشتگیری لەو ڕایە بکات چونکە دەنگی هەمزە نەك هەر هەیە و بەس، بەڵکو لە دوو ڕووەوە پێش دەنگەکانی دیکە دەکەوێتەوە:

١- دەنگی هەمزە یەکەم فۆنیمی ئاوازەدارە (دواتر لەسەر ئەم خاڵە دەڕۆین).

٢- لە هەموو زماناندا هەیە کە دەزانین فۆنیمی دیکەی وەك (چ، ژ، ط، ص، ڤ، ث، غ، پ، گ، د، ڤ، ذ، ڵ، ح، خ، ض، ظ، ع) هێندەی هەمزە پەرەسەندوو نین.

لە دیاردەی پێشکەوتنەوەی هەمزە لە بزوێن ڕاستییەکی فۆنۆلۆجی هەیە زۆر بەسەیری سەردوبن کراوە: هەمزە بزوێن بەدوا خۆیدا دەهێنێت نەك بزوێن لە هیچەوە هەمزە خەلق دەکات و دەیخاتە پێش خۆیەوە. لەو دێرانەی دواتردا ڕاستیی مەسەلەکە ڕوون دەکەمەوە بەداخەوەش کەس لەسەری نەنووسیوە وەیا بۆی نەچووە تا سەرچاوەیەك یارمەتیی نووسینەکەم بدات چی لێرەدا دەیڵێم شتێکە یەکەم جارە دەگوترێ یاخود هەر نەبێ بەلای خۆمەوە یەکەم جارە، چونکە نە لە کەسم بیستووە و نە لە کەسیشم خوێندۆتەوە:

ڕۆشنبیری کورد، دەنگناسان بەتێکڕایی!

نەك تەنها هەمزە بەڵکو سێ دەنگی دیکەش لەوانەی پێیان دەڵێن (حروف الحلق) لە کوردیدا بەدەگمەن نەبێ بێ بزوێن نایەن. دەنگەکانی (ء، ه، ح، ع) هەمیشە لە سەرەتای وشەدا بزوێنی ئاشکرا لەگەڵ خۆیاندا دەهێنن.

دەنگی هەمزە بەرەژوورترین دەنگی ئاوازەدارە، هێندیش بەرەژوورە لە عەینی ژێ دەنگەکانەوە، کە ئاوازە پەیدا دەکەن، دەردەچێت.

دەنگی (هـ) بەرەژوورترین دەنگی کپە کە ئەگەر هاتبایە بەژێ دەنگان بکەوتبایەوە دەبوو بەهەمزە. هەر ئەم نزیکاییی شوێنی لێوە هاتنیانیشە دوو ئەنجامی بەخشیوە.

ئەنجامی یەکەم ئەوەیە کە دەنگی (هـ)ش بەزۆری وەك هەمزە لە نێو توێژی وشەدا تێ دەچێت. بەنموونە کاری (هات) لە ئایندەدا دەبێتە (دێت) و بەدەگمەن نەبێ ناگوترێ (دەهێت)، لە سلێمانیش بۆتە یەت. لە ڕێژەی فەرماندا دەبێتە بێ:

گێل ئەگەر تورکی تعال ئەر عەرەبی

بیٚ ئەگەر کوردی وەگەر فارسی بیا

کاری هێنام دەبێتە دێنم. هەرچەند دەشگوترێ (دەهێنم)، بەلاّم لە فەرماندا بەزۆری (بێنە) لەباوە چونکە نیشانەی (ب) بزوێنی نییە وەك کە نیشانەی ئایندە (دە) بزوێنی هەیە. (هارِین) لە وشەی لێکدراودا دەبێتە (دەستارِ) نەك (دەستهارِ). (هاویشتن) لە لێکدراودا دەبێتە (رِەشاوێژ) نەك (رِەشهاوێژ).

رِاهەژاندن بۆتە رِاژاندن

رِاهێڵ بۆتە رِایەڵ

هەڵهاتن بۆتە هەلاّتن

هەڵهێنان، هەڵێنان

لەمەوە دەردەکەوێ، تێچوونی دەنگی هەمزە لە ناو توێژی وشەدا وەك تێچوونی دەنگی (هـ) هیچ پێوەندیی بەفۆنیم نەبوونەوە نییە: دیاردەیەکە دەچێتەوە بۆ سروشتی هەردوو دەنگ کە لە ژووررووی هەموو دەنگانەوە دێن. هەر بەپێی داخوازی فۆنەتیکیش وا چاوەرِوان دەکرێ دەنگی هەمزە کە ئاوازەدارە ئامادەتر بێ لە دەنگی (هـ) بۆ ئەوەی لە ناو توێژی وشەدا خۆی بەدەنگی ئاوازەداری بزوێن ببەخشێت.

ئەنجامی دووەم ئەوەیە کە لە زۆر وشەدا هەمزە و هێ بەیەکدی دەگۆرِدرێنەوە:

لە فارسی: أنار، أنجیر، أنگبین، أنبان، أبر، آوردن

لە کوردی: هەنار، هەنجیر، هەنگوین، هەنبان، هەور، هاوردن

ئۆدە بۆتە هۆدە

ئەیوان بۆتە هەیوان

ئەڵووژە بۆتە هەڵووژە

ئاسان، هاسان

ئێسك، هێسك

چونکە دەنگی هەمزە و (ع) ئاوازەدارن بەیەکدی دەگۆرِدرێنەوە:

(ئاسمان – عاسمان)، (ئەرز – عارد)، (ئەزیەت – عەزیەت)، (ئەژدەها – عەزیا)، (ئەبابەیلێ – عەبابەیلێ)، (ئەستەم – عاستەم)، (علیق – ئالیك)، (عومەر – ئۆمەر – هۆمەر)، (ئەنتیکە – عەنتیکە)، (ئەلەتریك – عەنەتریك)، (ئەنەدۆڵ – عەنەدۆڵ) هەر چوار دەنگی (هەمزە، هـ، ح، ع) کە لە قورگەوە دێن بزوێن بەدوا خۆیاندا دەهێنن. دوو دەنگی (ح، ع) کە کوردی ڕەسەنیش نین دوای ئەمەی پەڕینەوە بۆ ئاخاوتنی کوردی هەمان دەستووری (هەمزە، هـ)یان بەسەردا دێت. لە عەرەبی هەردوو دەنگ دەشێ بوەسێندرێن وەك (رعب، نبع، سعی – رحب، نحو، رمح – بەڵام لە کوردیدا وشە نییە ئەو (ح، ع)ە تێدا بێ بزوێن بێت وەك عیو، عەزیا، حوشتر، حەفت..) ناوناوەیەك نەبێ کە بەدوا بزوێندا دەوەستن وەك (پەح، تەح – دەعبا «لە دابەوە هاتووە – مەعیەن «لە معینەوە هاتووە..)

ناشزانم وشەی (بلَح) لە کوێوە هاتووە بەخۆی و (ح)ی بێ بزوێنییەوە.

قسە لێرەدا لەگەڵ ئەو وشانەیە کە شکڵی کوردییان وەرگرتووە نەك وشەی عەرەبی کە وەك خۆی ماوەتەوە وەك (بەحر – بحر). لە ئینگلیزیشدا دەنگی (هـ) وەك دەنگی (هەمزە) هەم لە بەراییی وشەوە دێت هەم بزوێن بەدوا خۆیدا دەهێنێت. وشە هەیە وەك (Re - hearsal) بەهۆی پێشگرەوە دەنگەکەی (هـ) تێیدا ناو توێژ بکا لەوانە بەولاوە زۆربەی هەرە زۆری دەنگی (هـ) لە فەرهەنگی ئینگلیزیدا دەکەوێتە بەراییی وشەوە.

وشە هەیە شکڵی (هـ)ی تێدایە بەڵام ناخوێندرێتەوە وەیا دەنگەکەی (هـ) پێش دەیەخرێ وەك (When, Where) وشەی (Who) بە (هوو) دەخوێندرێتەوە. سەرەتای ئەو وشانەی بە (هـ) دەست پێ دەکەن وەهان:

(hy, hu, ho, hi, he, ha) واتە بزوێن دەکەوێتە پاشیەوە وەك هەمزە.

مامەڵەی فارس لەگەڵ (هـ)دا جودایە چونکە لە ناو توێژ و کۆتاییی وشەدا دەردەکەوێ وەك (ئەهرەمەن، نهادن، بەهرە، شاە، ماە، کوتاە، ستوە)..

بەهەمەحاڵ لەوێشدا دەکەوێتە دوای بزوێنەوە، لە سەرەتای وشەوەش هەر دەبێ بزوێنی بەدوادا بێت وەك دەزانین زمانەکان هەموویان یەك دەستووری دەنگسازییان نییە بۆیە ناشێ دەستووری ئەمیان بەبەڵگە دابندرێ بۆ ئەویان وەیا حوکمی دەنگسازیی غەیری خۆی هەڵوەشێنێتەوە.

ناوناوەیەك لە کوردیدا (هـ، ح) بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە وەك (هفت، حفت – هەوا

حەوا هونەر، حونەر..).

لە کوردیدا ئەوەندی سەرنجم گرتبی تەنها لە دوو وشەی (ئنجا ئحم)دا دەنگی هەمزە لە بەرایی وشەدا بێ بزوێن ئاشکرا هاتووە دیارە (ئنجا)ش بەئەصل (ئەم جارە)یە لە کۆتایی وشەی کوردیشدا دەنگی هەمزە لە (نەء، بەء)دا هاتووە کە گۆڕاوی (نا، با)یە.

دەنگی (هـ) لەبەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خواروودا بەدەگمەن نەبێ لە ناو توێژی وشەدا نەهاتووە وەك (نهوم، سەربهوردی -). هەرچەند بەتەواوی لە زاری کرمانجیی سەرووودا دەنگی (هـ)م بەتاقی نەکردۆتەوە بەڵام وابزانم لەوێدا پتر دەنگی (هـ) هەم بەوەستاوی و هەم لە ناو توێژی وشەدا دێت. لە کرمانجیی سەرووودا مەیلێك هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە تەنانەت (لە) دەکرێ بە (ل)، ئەمەش تا ڕادەیەك لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە.

بەهەمەحاڵ ئێمە خەریکی دۆزینەوەی سەرجوملەی دەنگسازیی کوردی نین، خەریکین بزانین ئایا دەنگی (هەمزە) لە کوردیدا فۆنیمە یان نا؟ لەو نموونانەی کە دەشێنە ناو نووسینەوە ئەم مەبەستە ڕوون دەبێتەوە. نموونەکانی زمانێکی وەك ئینگلیزی باشتر لە هی کوردیش وەرامی ماموّستا زلەکانی فۆنۆلۆجی دەدەنەوە چونکە بەلای ئەوانەوە بەرچاوترن، ئنجا لە زمانێکیشدا هەڵدەهێنجرێن کە گوایا دەنگی (هەمزە) تێیدا فۆنیم نییە. یەکچوونی دەنگی (هـ) و هەمزە لە ڕووی هاتن و نەهاتنیان لە ناو توێژی وشەی ئینگلیزیدا و هاتنی بزوێن بەدوایاندا پتر یارمەتیمان دەدەن بۆ نزیکخستنەوەی دیاردەی (حروف الحلق) لە بەرچاوی ئەواندا چونکی لە زمانی ئینگلیزیدا تەنیا ئەم دوو دەنگە هەنە لە گەرووەوە دەربچن پێنجەکەی دیکە لەوێدا پەیدا نین، هەر شتێکی لەبارەی (ح، ع)ەوە بیڵێم ناگاتە بەر چەژی دەنگناسیی ئەوان. بەهەمەحاڵ ئەو ماموّستایانە دەنگیشمان نەبیەن خۆ دەنگی ئەوان دەبیەین و زمانەکانیان تا ڕادەیەك دەبنە کێڵگەی تاقیکردنەوەی بیروڕاکانیان لەبەر ڕووناکیی ئەو توێژینەوەی کە ئێمە بەبەڵگە تێیدا دەیکەن بەو پێیە لە نێوان خۆماندا ڕێمان هەیە دەنگی یەکدی ببیەین و ئەگەر شتێکی قەناعەتبەخشمان لەو مەسەلانەدا گوت لە یەکدی بسەلمێنین. من کە لەبارەی هاوچوونی هەمزە و (هـ)ەوە دەستوورێکی دەنگسازیی کوردیم ڕەچاو کرد دواتر زانرا بەڵگەی ئەو دەستوورە لە زمانی ئینگلیزیدا پتر دەست دەکەوێ ڕێم هەیە داوا لە دەنگناسی کورد بکەم چاو بەبڕیارەکانیدا بگێڕێتەوە کەوا بەئەسڵ لە دەنگناسی و دەنگسازیی ڕۆژئاوای وەرگرتوون.

سەیری فەرهەنگی (المورد) بکە دەبینیت لە ئینگلیزیدا دەنگی هەمزە فۆنیمێکی وەهایە کە ئەژماری ئەو وشانەی بەهەمزە دەست پێ دەکەن پترە لە وشەی هەریەکێك لە دەنگەکانی دیکە. هەموو ئەو وشانەی بە (o, i, a) و ئەوانی بە (e) دەست پێ دەکەن (جگە لە ٥٠ وشەیەکی eu کە دەبێتە «یو») سەرلەبەریان هەمزەیین، بەشێکی زۆری ئـەو وشانـەی بـە (u) دەست پـێ دەکـەن ئـەوانـیش هـەمزەیین. بەحیسابێکی سەرپێیی پتر لـە (٤٠٠٠ چوار هـەزار) وشەی (المورد) هـەمزەییـیە ئـنجا چـەند موعجیزەیەکی گەورەیە کە بسەلمێنین ئەو میللەتە لە کۆنەوە حەزی دەکرد وشەکانی بە بزوێن دەست پێ بکەن، کە دیتی هاتنی بزوێن لە بەراییی وشەدا موستەحیلە هات و ئەم هەمزەیەی بەچوار هەزار وشەوە ناو بزوێنی بەدوادا ڕاکێشا و موستەحیلەکەی پێ سەرنەرم کرد. عاجباتیی هەرە عاجیاتیش لەوەدا ئەوەیە کە جارێ نەیدەزانی دەنگسازی و بزوێن و کۆنسنانت چین چونکە ئەوسا نەخوێندەوار و کەڕەوار بوو.. دەبێ جارێکی دیکەش جۆرە موعجیزەکارییەکی کردبێ کە هەمان ڕەفتاری لەگەڵ دەنگی (هـ)شدا کرد خۆ نەشیدەزانی هەمزە و (هـ) لە (حروف الحلق)ن!

دوو دەنگی (غ، خ) کە ئەوانیش بە هی گەروو داندراون، چونکە لە ڕۆخی بەرەو دەرەوەی گەرووەوە دەردێن و لە پیکی قورگەوە دوورن مامڵەتی کۆنسنانتی (ك، گ)یان لەگەڵدا دەکرێت و لە بەراییی وشەوە بەوەستاوی (بێ بزوێنی ئاشکرا) دێن وەك (خزین، خزم، خز، غریوە، غژە، غلۆربوونەوە..) بەلای باوەڕی منەوە دەنگی (خ) بەحاڵ هی گەرووە چونکە خۆی لە دەنگی (ك) دەخشێنێت، تەنانەت بەهەوڵدان دەشێ دەنگی (ك) پشت (خ) بخرێتەوە وەیا (خ) بهێندرێتە واوەی (ك).

هەردوو دەنگیش بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە لەناو توێژ و کۆتاییی وشەوەش دێن وەك (ئاخ، ناخ، ڕۆخ، پوخت، سیخوڕ - داغ، باغ، راغ، جغز شەغەڵ..).

د. ئاورەحمان کە دەڵێ هەمزە فۆنیم نییە دەبوو ئەو زمانانەی بەلای خۆیەوە هەمزە تێیاندا فۆنیم نییە دەستنیشانیان بکات چونکە دەشێ دەنگێك لە زمانێکدا فۆنیم بێت و لە یەکێکی دیکە هەر پەیدا نەبێ. بەنموونە دەنگی (ض) هەر لە عەرەبیدا فۆنیمە. وەك دەزانم لەلای مامۆستاکانی رۆژئاواش هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیمە. لێرەدا جیاوازییەکی بنجی هەیە لە نێوان فۆنیمبوونی (ض، هەمزە) لە عەرەبیدا: هەرچی دەنگی (ض)ە تایبەتی عەرەبییە، بەڵام کە هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیم بێ و هەمان دەنگیش لە کوردی و غەیری کوردیدا هەبێ بۆچی لەوانیشدا فۆنیم نەبێ؟

د. ئاورەحمان لەو بەڵگانەی بۆ فۆنیم نەبوونی هەمزە هێناوینەوە گۆڕانی دەنگی هەمزەیە بەبزوێن وەیا تێچووینەتی:

ئەم بەڵگەیە لەجیاتی من وەرامی خاوەنەکەی دەداتەوە نەك یەخەی من و هەمزە دەگرێت چونکە لە کوردیدا کە دەماودەم بەلێژگەی مێژوودا بێ تۆمارکردن هاتۆتە خوارێ سوانی دەنگ و گۆڕانی بەدەنگێکی دیکە دیاردەیەکە زەق زەق لە چاوان دەچەقێ. ئەو زمانانەی نووسینی کۆنیان هەیە دەقی وشە و ڕستە و ئامێر و ئامرازەکانیان پارێزراون و دەبنە پێوانەی گۆڕان و سوانێکی لە ئاخاوتندا بەسەریاندا هاتووە. ئاخاوتنی ئێستاکەی فارسی کە بەسەر زاری فارسەکانەوەیە زۆر دوورە لە شێوە ئەدەبی فارسی (دەری) کە لە هەزار ساڵەوە پێی دەنووسرێت و پێشتریش لە سەردەمی ساسانییەکاندا پێ دەنووسرا زۆریش لە دەقەکانی ئەوسای ماون. جا ئەگەر بەراوردێك لە نێوان فارسیی ڕەمەکی و ئەدەبی وەیا عەرەبیی ڕەمەکی و ئەدەبی بکەیت دەزانیت چۆن تا ڕادەی سەرەوبن بوون لە یەکدی دوورن هەرچی کوردییە تەنها شێوە ئاخاوتنی بەمیرات ماوەتەوە، لە شێوەی کۆنی کەمتاکورتێکی بێ بایەخ نەبێ بەدەست ناکەوێت. ناوناوە لە ئاڤێستا و پەهلەوی وشەی ئەوتۆ دێت لە کوردی ئێستاکەدا هەیە و لە فارسیدا نەماوە یا هەر نەبووە وەك وشەی (گوشن ئەسپ) بەواتای (نێرە ئەسپ) کە لەوێدا وشەی (گوشن) بەواتای نێر لە شکڵی (گون) لە کوردیدا بەردەوامە و لە فارسیدا نییە. لە فرێزی (ئەنووشە ڕەوان) بەواتای (بێ مردن گیان - نەمر-) وشەی (نووشە) کە بەواتای (مردن)ە لە کوردیدا بۆتە (نووستن) کە برای مردنە و لە فارسیدا وێنەی نییە.. لەو تەرزە کەمتاکورتە بەولاوە کوردیی کۆن وەجاغی کوێر بۆتەوە. ئنجا کە بێینە سەر باسی قرتان و گۆڕانی دەنگ لە کوردیدا هەمزەی بەستەزمان تێدا ون دەبێ چونکە هەتا بڵێی دیاردەیەکی بەرفراوانە:

یەکێك لەو دەنگانەی بۆ سوان و تێچوون خۆش جڵەون دەنگی (ت) و دەنگی (د)ە. لە کرمانجیی سەرووا هەموو (د)ی دوای (ر) تێ دەچێت وەك (مرن - مردن، کرن - کردن..) لە سلێمانی ئەو دەنگە بەزۆری کلۆر دەکرێت واش دەبێ بەدوا (ن)دا دەبێتە (گ) هەندێ جاریش بیستوومە دەیکەنە (و) وەك کە دەگوترێ (کاك ئەحمەو - لە جیاتی ئەحمەد-). وشەی (مرۆ) و (مەرد) لە بنەڕەتدا یەك شتن.. دەنگی (ت) لە (د)ش خۆش جڵەوترە بەتایبەتی لە دوا دەنگی (س)دا وەك: (دەستگا - دەزگا، دەستك - دەسك، دەستێنێ - دەسێنێ (دەسەنێ)، دەست - دەس، ڕاست - ڕاس..).

وشەی (هەڵ بستە) بۆتە (هەستە) بەتێچوونی (ڵ، ب) وەیا (هەڵسە) بەتێچوونی (ب، ت).

وشەی (ئێسقان)ی سلێمانی کە لە (استخوان)ی فارسییەوە نزیکە لەبەری سۆران بۆتە (ئێسك). (خشەثرە پاونە)ی سەردەمی هەخامەنشی بۆتە (شارەوان). لە زۆر باردا (فرۆشتن، کرۆشتن) دەبێتە (فرۆتن، کرۆتن). لە نموونەکانی پێشووتردا دیتمان چۆن دەنگێك بەدەنگی نزیکی خۆی دەگۆڕێت، یەکێك لەوانەش دەنگی هەمزە بوو.

بێگومان مەیلی مرۆڤ بۆ ئاسانکردنی ئاخاوتن، بەرەو سواندنی دەنگ و سووکتر دەربڕینیەوە دەبات هەر ئەم هۆیەیشە وەها دەکات ڕێژەی ناوی کارای تێنەپەڕ لە زۆر شوێنی کوردەواریدا لەجیاتی (و) کە دەنگێکی قورسە (ی) بۆ بەکار بهێنن کە لەو سووکترە ئیتر لە جیاتی (نووستوو، ڕۆیشتوو، هەڵستاو) دەڵێن (نووستی، ڕۆیشتی، هەڵستای-). بەری سۆران کە لامی قەڵەو دەکەن بە (ر)ی لاواز لەبەر ئەم هۆیەی سووککردنی دەربڕینە. هەڵبەت دیارە (داخێوێ) لە (دەئاخێوێ) سووکترە هەروەهاش (بەرداش) لە (بەردەئاش) و (سەراو) لە (سەرئاو) هەروەك (هەستە) لە (هەڵبستە) سووکترە.

ئەم تەرزە بەڵگەیە کە لە ئاست هیچ دەنگێکدا نەکراوەتە هۆی بڕیاردان لەسەر فۆنیمنەبوونی هەر بۆیە دێتە حیسابەوە کە لە سەرەتاوە بڕیار دراوە هەمزە فۆنیم نییە، سەرەڕای ئەوەی کە بەدەنگی وەك خۆی (هـ) نەگیراوە تا یەکچوونیان نیگا ڕابکێشێت و هەنگاوی دوایین بۆ بڕیاری ئیعدامکردنی نەختێك بوەخرێ.

بەڵگەی گۆڕانی دەنگ وەیا تێچوونی بۆ ئیسباتکردنی فۆنیمنەبوونی ئەو دەنگە، بەتایبەتی لە کوردیدا کە زۆر لە دەنگەکانی دەسوێن و تێ دەچن، دەبێتە هۆی ئیعدامکردنی زۆربەی فۆنیمەکانی چونکە نابێ (قیامەت هەر لە بەرخی مەلا ڕابێ) و تەنها هەمزەی پێ ئیعدام بکرێ. بەشێك لە زمانەوانی کورد لە زاراوەی هەمزەش وەتەنگ دێن هەروەك لە زاراوەی (کسرة، ضمة، فتحة)ش قەڵسن، گۆیا ئەمانە پاشماوەی سەردەمی دواکەوتنن، کەچی هەر چوار زاراوە وێڕای ئەوەی کە مەبەست دەپێکن قسەش کورت دەکەنەوە. لە زمانەکانی ڕۆژاوادا وشەیەك نییە (همزە)ی پێ بناسرێ، لە هیچ زمانێکی غەیری عەرەبیشدا زاراوەی هێندە کورت و سووك نییە کە کورتە بزوێنەکانی پێ بناسرێتەوە. ئێمە دەڵێین (کورتە بزوێنێ واو بێ) بۆ فەتحەش

هیچ زاراوەمان نییە چونکە فەتحە کورتکراوەی ئەلف نییە. ئەمانە دەڵێم بۆ راگەیاندنی دەوری لایەنی نەفسیی مرۆڤ لە باسەکانی زانستی رووتدا.

ئەو بەڵگەیەی گۆڕانی دەنگی هەمزە لەو وشە عەرەبییانەدا کە دێنە ناو ئاخاوتنی کوردییەوە کە گۆیا ئەویش فۆنیمنەبوونی هەمزە نیشان دەدات تەنها لەو حاڵەدا قبووڵ دەکرێ کە دەنگی هەمزە لە کوردیدا نەبێت چونکە ئێمە کە لە ئاخاوتنی خۆماندا دەنگێکمان هەبوو و لە وشەسازیدا بەکار هات و بووە پێکهێنەری وشە و دەستەواژە و بەنەمانی واتا نەما، چ پایەی کەم نابێتەوە بەوەدا کە لەبەر قورسایی دەنگەکە وەیا لەبەر شوێنی لە وشەدا بسوێت و بگۆڕێت چ لە وشەی کوردی بێت و چ لە وشەی بێگانە بێت. نموونەکانی کە د. عەبدورەحمان لە عەرەبییەوە وەری گرتوون (دائم – دایم، دائرة – دایەرە، مسئلة – مەسەلە، بئر – بیر) هەموویان هەمزەکەیان لەناو وشەدایە کە ئەمە هۆیەکی کافییە بۆ گۆڕینی دەنگەکەی هەمزە وەیا سواندنی چونکە لە کوردی خۆیدا هەمزە لە ناو وشەدا دەرناکەوێ، ئنجا دەشزانین دەنگی (ی) سووکترە لە هەمزە، بەلام چونکە لە وشەی (مسؤول)دا دەنگی (و) بۆ خۆی قورسە رۆشنبیری کورد هەمزەکە دەهێڵێتەوە و نایکا بە (و) هەرچی نەخوێندووشن بەزۆری دەڵێن (مەنسوول). لە وشەی (مەئیووس)دا هەمزە تێ ناچێ لە (رەئیس و مەرئووس)یشدا هەروەها..

راستییەکەی هەموو کوردێکیش نالێ (دایەرە، دایم) بەلام بەتێکڕایی دەڵێن (قایمەکاری..). ئەمانە هەموو واز لێ بێنە و سەیرێکی ئەو وشە عەرەبییانە بکە کە بەهەمزە دەست پێ دەکەن وەك (ئەمیر، ئەسیر، ئیسپات، ئیستراحەت، ئەحەی ناسر، ئوستاز، ئومەت..) لە هیچیاندا دەنگی هەمزە ناسوێت و ناگۆڕێت چونکە لە بەرایی وشەوە دێت کەچی چونکی دانیشتووی سلێمانی حەز لە (یۆ..) ناکەن بەزۆری دەڵێن (وێسف، وێنان، وێنە ناوی گۆڕاوی – یۆنە –) دوور نییە وشەی (وێڵ و تەرتیب)یش لە (یۆڵ و تەرتیب)ەوە هاتبێت کە وشەکە تورکییە بەواتای (رێگە). ئەو وشە عەرەبییانەی هەمزەیان لە کۆتاییەوە دێت، بەسەر زاری کوردەوە هەمزەکەیان لێ دەسوێت وەك (رجاء، وفاء، بریء، ناشیء) کە دەبنە (رەجا، وەفا، بەری، ناشی) چونکە ئەگەر کوردیش بانایە بێ هەمزە دەبوون.

سەیر لەوەدایە ئاخێوەری رەمەکیی عەرەب لە هەندێ ناودا (هەمزەکاری) دەکات و دەڵێت (ئمحمد، ئحسین، ئستیڤن) کە لەمانەدا هەمزەکە زیادییەکە دەوری فۆنیم نابینێت وەك کە لە کوردیشدا دەگوترێ (عەولای عومبەران) ئەو (ب)ە لە ناوی (عمر)دا

فۆنیم نییه چونکی واتا ناگۆڕێ یاخود که (کساره) دەکرێته (کەستاره) دەنگی (ت) لەوێدا فۆنیم نییه.

ئنجا ئێمه لەبەر رۆشنایبی واقیع و بیروڕای ئەو پرۆفیسۆرانەی هەمزه بەفۆنیم دانانێن و قورسکردن بەفۆنیم دادەنێن دەتوانین پرسیار و وەرامی ئەوتۆیی تەرتیب بدەین:

ئایا له کوردیدا هەمزه دەنگه؟

بەڵێ دەنگه.

ئایا که تێ چوو واتای تێ دەچێت؟

بەڵێ تێ دەچێت.

ئایا که بەدەنگێکی دیکه گۆڕدرایەوه واتا دەگۆڕێت؟

بەڵێ دەگۆڕێت.

ئایا بەسڕانەوەی ئەو دەنگه کوردی ناتەواو نابێ؟

بەڵێ ناتەواو دەبێ.

کەواته ئەویش فۆنیمه وەك پ،ف،ل!

نەخێر فۆنیم نییه.

با بێینه سەر قورسکردن:

ئایا ئەو قورسکردنه بوونی سەربەخۆی هەیه؟

نەخێر.

ئایا مومکینه تێ بچێت؟

بەڵێ تێ دەچێت.

که تێ چوو واتا تێ دەچێت؟ دەگۆڕێت؟

نەخێر نه تێ دەچێت نه دەگۆڕێت.

ئایا که زەرووڕەتی مانەوەی بەسەر چوو تێ دەچێت؟

بەڵێ له زۆر باردا بەناچاری تێ دەچێت.

کەواتە فۆنیم نییە!

بەڵێ فۆنیمە و دەبێ نیگاریشی هەبێ!

تێبینی:

لەبارەی وشەی (هەناسە):

دوای لێبوونەوە لە نووسینی ئەم گوتارە ڕێکەوت گێڕامیەوە بۆ کتێبەکەی (فرهنگ ایران باستان) و لەوێدا بەسەر وشەی (أن - ئەن)دا کەوتم کە لە ئاڤێستادا بەواتای نەفەس هەڵێنان هاتووە، لەوەوە زانیم کەرتی (هەن) لە وشەی (هەناسە)دا ئەو (ئەن)ەیە و هەمزەکەی گۆڕاوە بە (هـ) نەك وەك من بەهەڵە بۆ شیکردنەوەی چووم... دەمێنێتەوە کەرتی (اسە) لە وشەکەدا کە نازانم لە چییەوە هاتووە.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٩٥، ١٩٨٢

تیر و پشکیّ له دەنگسازی

ڕۆژی دووەمی جەژنی قوربانی ڕابوردوو، دۆستە بەڕێزەکانم د. کەمال مەزهەر و د. ئاورەحمانی حاجی مارف سەریان لیّ دام. لە لاڕێیەکی ئاخاوتنەوە تاسەیەکی دەروونم سەرکەل کرد و گوتم. لەو جوداییی بیروڕای نێوان د. ئاورەحمان و مندا هەیە لەبارەی هێندیّ لاباسی سەر بە فۆنەتیك، کە دەکێشێتەوە بۆ لای ڕێنووسیش زۆر دڵ ناڕاحەتم. هەردوویان گوتیان دەربڕینی بیروڕای جودا کە بنیاتنەر و ڕوونکەرەوە بیّ چالاکیی پیرۆز و سوودبەخشە. هەڵبەت منیش لەو باوەڕەدام کە پێویستە بیروڕا سەر وەدەر بنیّ بۆ بەربیستن و دیتن، بە هەموو عومریشم پشتگیریم کردووە لە ئازادیی بیروباوەڕ هەر نەبیّ لەبەرئەوەی بەزۆری خۆم لە بارێکدا دیتووە یەکی لەسەر ئازادیی بیروباوەڕ کەوتبیّ بەڵام ئەگەر بلویّ و بشیّ خاوەن ڕایەکان لەسەر یەك باوەڕ کۆ ببنەوە دەتوانن سوودی ڕوونکردنەوە و بنیاتنان پێکەوە بگەیەننە خەڵق، چەند سوودی دیکەش بخەنە پاڵ ئەو دووەوە یەکیان کەمکردنەوەی ئەرك و کاتە. دووەمیان سوود وەرگرتنە لە ئەرك کاتی پاشکەوتکراو لە مەیدانی دیکەدا. سێیەمیان چەپارەدانی ئاپۆرەی خوێنەرانە لە سەرسووڕکێی نێوان بیروڕای جودادا. چوارەمیان سەرنج ڕاگرتنێکی خۆمە لە کێشەی جوداییی بیروڕا بەولای هەنگاوی تیّ خوێندنەوەی سوود و زیانەوە دەڕوات دەچێتە ڕادەی ئەوەی بڵێم تەنساغی و خۆ بەدەست نەخۆشییەوە نەدان ڕاستییەکی وەها بنەڕەتییە پێی ناویّ بەراوردی بکەم لەگەڵ دۆزینەوەی دەرمان بۆ نەخۆش. گەڕان بەدوا دەرماندا ناچارییەکی ڕەزاگرانە لە نەخۆشییەوە بە ملماندا دێت؛ هەرگیز ناشیّ حەز بەنەخۆشی بکەین هەر چونکە دواتر بۆ دەرمان دەگەڕێین. من لە کولانەیەکی هاراوتر لە زمان و باسەکانیانەوە نیگام بۆ کێشەی جوداییی بیروڕا دەکشیّ وەك لە ڕووداوی ڕۆژانە و دەنگوباسی مێژووش دەدیتریّ لێك تۆران و ترازانی خەڵق خۆش جڵەوترە لە تەبایی و ڕەباییان. چەندین هۆی بایەخداری یەکبوون دەپێچرێتەوە بەرانبەر یەك هۆی کەم بایەخی لێکترازان. بەدەوری خۆتدا بنۆڕە و بپرسە بۆچی ئەو خەلقولایە وەها دەستەویەخەی یەکدی دەبن کە دەبوو لە ئاست هەڕەشەی ترسناکدا وەکو دەستەبرا بن.

ئەم تێبینییە پێشەکییانەم بۆیە بوو کە بزانریّ من لە مەسەلەی جوداییی بیروڕادا

بەسەر بابەتێکی تازەدا ناکەوم: پێشتر تێوەی ڕاماوم و بە زۆر لادا هەڵم گێڕاوەتەوە، ڕەنگە بەرەو دۆزینەوەی بنەمای خۆشجڵەویی لێکترازانیشەوە ماوەم بڕیبێ و پتر لەو کەسەی سەرنجی نەدابێتێ خۆمم زاڵ کردبێ بەسەر بڕیارە نافرەجایەکانیدا.

دوو ڕۆژ دوای ئەو سەردانە ژمارە (٩)ی گۆڤاری بەیانم چەنگ کەوت و دیتم گوتارێکی د. ئاوڕەحمانی تێدایە لە ژێر سەرەناوی (چەند وشەیەك دەربارەی وتاری «لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا») بەسەر بیروڕاکانی مندا دێتەوە کە پێشتر لە ژمارەی (٩٥)ی ساڵی (١٩٨٣)ی ڕۆشنبیری نوێدا بڵاو کرابوونەوە بەدەوری نووسینێکی د. ئاوڕەحماندا دەخولانەوە. لەوانیشدا گوتبووم ناڕاحەتم بەدەست جودایی بیروڕا لە نێوانماندا. کە سەرەتاکانی گوتارە تازەکەی د. ئاوڕەحمانم خوێندەوە یەکسەر قسەکەی یەك دوو ڕۆژ پێشتری خۆمم بەبیردا هاتەوە و دەرلەحزە بڕیارم دا کۆنە قەناعەتەکەم لە پووچاندنەوەی کاری سەلبیی جودایی بیروڕا بەگەڕ بێنم و بەنیازی مشتوماڵدانی ڕووپەڕەی بێگەردی برایەتیمان پاکانەیەك بۆ نووسینەکەی خۆم بکەم، لەبەر تیشکی ئەم نیازەدا خەریکی ڕوونکردنەوەی ئەو شوێنانەی کۆنە گوتارەکەم دەبم کە بەخت یاریدەی نەدان بەشێوەیەکی وەها ڕاگوێزرێنە ناو گوتارەکەی د. ئاوڕەحمان کە ئیتر لە منەوە ڕوونکردنەوەیان پێ نەوێ لەگەڵ ئەوە و بەدەوری ئەویشدا تێبینییەکی خزمەتی بابەت بکات بە کاغەزی دەسپێرم.

لە کۆتاییی ستوونی یەکەم و سەرەتای ستوونی دووەمی گوتارەکەی د. ئاوڕەحمان، لاپەڕە (٦٢) ڕەخنەیەکی من لە دەستورری دەقگرتووی بەهەلومەرجی ناو کتێبان و بڕیاری یەکجارەکیی بەرنامان نیواونیو ڕاگوێزراوە و لەسەری نووسراوە. بۆ ئەوەی تەواوی هەڵوەستم ڕوون بێ ئەم یەك دوو دێرەش دەخرێنەوە سەر قسەکانی ئەو شوێنەم. «وەیا لە بارێکی دیکەدا بەشێکی ئەو هەڵانەی گەشتی بێ ڕابەر بە مرۆڤی وەکو منی دەکات بە ڕۆشنایی ئەو دەستوورانە ساغ بکرێنەوە». من مەترسیی دەستووری قەرارداده و گەشتی بێ ڕابەر، وێکڕا لە حیسابمدا بوون، پاڕانەوەشم بۆ گەشتی بێ ڕابەر لەوەوە دێت کە بیروڕای ئەو تەرزە گەشتە، بەعادەت، دەبرێتەوە بۆ بەر ڕووناکیی دەستووری ناو کتێبان.

لە ئاست ئەو وەرام و بەسەرداچوونەوانەی کە د. ئاوڕەحمان لە ستوونی سێیەمی گوتارەکەیدا دەیانخاتە ڕوو دەبێ بزانرێ هەرچی ڕایەکی من لەوێدا وەرامی درابێتەوە بە ئەسڵ لە نووسینەکەمدا ڕووی لە ڕابەرە فۆنۆلۆجیستەکانی ئەورووپا بووە. لەو

باسانەدا کە شێوەی عومومییان هەیە موناقەشەی سەرچاوەکانیان دەکرێ. بە نموونە، کە داروین بیروڕای خۆی لەبارەی گیانلەبەران دەردەبڕێ یەخەگیری باوەڕی ناو کتێبە ئاسمانییەکان دەبێ نەك تاك تاکی ئیمانداران. من کە دەڵێم هەمزە فۆنیمە و کەسرە موختەلەسە پێداویستی دەنگسازییە ئەگەر بەبڵندانۆڕینیشم لەسەر حیساب بکرێ هەر ڕووبەڕووی ڕابەرەکانی فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی دەبم. لە کوردەواریدا کەس پێشدەستیی لەو بابەتەدا نەکردووە تا ببێتە ڕابەری مامۆستاکانی ئەورووپا ، کە دەنگیشمان نابیستن. بە هەموو باوەڕمەوە وەهام زانیوە د. ئاورەحمان لە خوێندن وەیا گوێبیستبوونی تۆژینەوەی فۆنەتیکی و فۆنۆلۆجیی ئەورووپا هاتۆتە سەر ئەو ڕایەی کە لەبارەی هەمزە و کەسرە موختەلەسەوەی دەنووسێ پتریش بیرم بۆ ئەوە دەچوو کە بەخوێندن پێی گەیشتووە قەت بەدڵمدا نەدەهات کەسی وڵاتی خۆمان کە هێشتا تەقەی فۆنیم و فۆنەتیکی تێدا زۆر بەرز نەبۆتەوە لە پلەی خوێندن وەیا دوای خوێندنیش، بێ سۆسەکردنی سرکە و کورکەی ئەورووپا، گەیشتبێتە بیروڕایەك کە هەر نەبێ بەڕواڵەت عەکسی هەست و پێزانینە بەتایبەتی لە کێشەی هەمزەدا، پرسیارەکانی سەر بەزمان و دەنگیش وەکو باسی کیمیا و فیزیا نین بەبەڵگەی مادی بۆ ئەو ڕابەرانە ساغ بووبێتەوە. دەنگناسی، فەلسەفە، ڕێزمان، مێژوو، کۆمەڵایەتی بەتێکڕایی میتافیزیك... بەند نین بە ئەزمووگە (مختبر) تەنانەت کۆمپیوتەریشیان تێدا بەکار بێت بڕیارەکان لە هەست و هۆشەوە دەردەچن لە مەیدانی دەنگی زمانی کوردیشدا ڕابەری غەیری کورد ناتوانێ وەکو کوردێکی سەرنجدەر بچێتە ناو شیرازە و ڕایەڵی زمانەکەوە. ئەو نموونانەی لە گوتاری ئێمەماناندا دێنەوە درەنگ بەخەیاڵی بێگانەدا دێت یان هەر نایەت.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە (٦٣) ئەم قسەیەم خراوەتە نێوان دوو کەوانەوە «ئەوەندەی بزانم دەنگناسان لەبارەی فۆنیم نەبوونی دەنگ دوابن هەر ئەوەندەیە کە د. ئاورەحمان لە گوتارەکەیدا باسی کردووە» بەدوا ئەوەدا دەنووسێ «ئەو چەند دێرە کەمەی من تنۆکێکە لە دەریایەك».

هەڵبەت من ناشێ مەبەستم ئەوە بووبێ کە لە قسەکەی د. ئاورەحمان دەفامرێتەوە چونکە هیچیشم نەخوێندبێ و لێك نەدابێتەوە عومرەکەم لێی ناوەشێتەوە شتی وەها سەراویلکەی هەژارم مەبەست بووبێ. منێکی ئەلفوبێ فێر بوویم چۆن وەهام لێ ڕەچاو دەکرێ! مەبەستم، لە زەمینەی داسەپاندنی ناساندن و سنووردانان بۆ واتای

فۆنیم شتێکم نەبیستووە و نەخوێندووتەوە دژی ئەو ڕاگەیاندنە بێ کە نووسینەکەی د. ئاورەحمان بەدەستییەوە دەدا قامووسیش دوو دێری کورتی بە تەعریف هێناوە بۆ فۆنیم. کە دەگوترێ یان کە من دەڵێم زەوی ئەستێرەیەکی بچووکە بەدەوری ڕۆژدا دەخولێتەوە نەهاتووم بڵێم زانستی جیۆلۆجی و فەلەك و بایۆلۆجی هەزار کتێبیان لەسەر دانەندراوە. د. ئاورەحمان خۆیشی نەیویستووە چی دیکە لەو دەریایەوە هەڵێنجێ لەبەر بێ لزوومی.

هەر لەو ستوونەدا بەسەر قسەیەکمدا دێتەوە کە گوتوومە بەشێکی کۆنسنانتی کپ ەوانەن بەبردنەژوورەوەی هەواش پەیدا ببن ئینجا دەڵێ «بەڕاستی ئەم تاقیکردنەوە ۆیەی مامۆستا مەسعوود بە هیچ چەشنێك لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیکدا ناگونجێ.» من ە دوا ئەوەی تاقیکردنەوەکەم باس کردووە گوتوومە: « لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە ەنگانە کە برای دەنگی سروشتیش هیچ کامێکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی ێکە بەدوا خۆیدا بهێنێ و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە ەیدا بکات چونکە ئاوازە لە پیکی قوڕگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت، هەر بۆیەیشە ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێ». خوێنەر دەبینێ من نرخی ئەو دەنگانەم زانیوە ەعەکسی هێمای قسەکانی د. ئاورەحمان و ئەو هێندە قسەیەم کە ڕای گوێستووە بۆ او گوتارەکەی. ئینجا ئەگەر لزووم نەبێ بگوترێ دەنگی (هـ) کە بەرەو ناوەوە پەیدا ەبێ فۆنیم نییە دەبێتە عەیب لەو ڕابەرە زلانەی فۆنۆلۆجی پێمان بڵێن فیکە و لرخە ۆنیم نین. لە کدوولەی تەڕیشدا کەس بەتەما نەبووە بڵێ ئەمانە فۆنیمن، نەك هەر ۆنیم نین، بەڵکو کەس بەخەیاڵیدا نایێ دەنگی زمانین. تەعریفی فۆنیم و دەنگی مانی بەسن بۆ ناساندنیان یاخود هەر نەبێ لرخە و فیکە و کۆکە لە خەیاڵان ەکێنێتەوە.

کە باسی لرخە و فیکە هاتە ناوەوە تەجرەبەکەی من دەبێتە هەنگاوێکی ونکەرەوەتر چونکە هەر نەبێ دەنگی (هـ، ت، ف)ی بەرەو ناوەوە لە دەنگی ئاخاوتن کەن، سەرنجدانیشم لەو ڕاستییە کە ئاوازە لەو دەنگانە پەیدا نابێ وردپێوییەکە سوودی دەنگسازی تەواو دەبێ. وا ئێستا دەڵێم ڕستەی (بەبرای خۆم بڵێم) تاقی ەوە لەگەڵ خۆتدا لە ڕێی بردنە ژووری هەواوە گوێت لە شتێکی مەفهووم دەبێ، بەڵام بەئاخاوتن حیساب دەکرێ و نە دەنگەکانیشی فۆنیم وەیا دەنگی زمانین. تێبینیی کە زۆرن وەکو (قسەی تووتی، ئەو دەنگەی لە میاوەی پشیلەدا بە «میاو» دەچێ،

دەنگێکی حیلەی ماین کە بانگهێشتی جانووەکەی دەکاتەوە لەو شوێنەی قورگییەوە دەردەچێ کە دەنگی «ح» لە قورگی بنیادەمەوە دەردەچێ) هەموویان لە فیکە و لرخە شیاوتری قسە لێوە کردنن. پسپۆڕی زۆر شارەزای مۆنتاژی دەنگ دەتوانێ لەو دەنگانە وشە پێکەوە بنێ. لە قەوانێکی کۆنی (سامی شوا) کە بەکەمانچە، لە ژێر عینوانی (العاصفة – غرق المسافرين – آلام واحزان موسيقى) پڕی کردبۆوە گوێت لە یەك دوو وشەی مەفهووم دەبوو کە بە کەمانچەکەی دەرکاندبوونی. هەڵبەت ئەمانە هیچیان نە ئاخاوتنن و نە فۆنیم و نە دەنگی زمانی، مەگەر تەعریفێکی تازە لەو بابەتانە دەرچێت و بیانگرێتەوە. لەوەوە رێم دەبێ وەرامی پرسیاری د.ئاورەحمان بدەمەوە کە دەڵێ: «مرۆڤ بۆ عەکسی واقیع بوەستێ سەرەڕای ئەوەش خۆی بۆ هەناسە سوار بکات. ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان ئەو جۆرە قسانەیان بکردایە دەبوو هەڵوێستی مامۆستا مەسعوود چی بوایە؟».

لە وەرامی ئەو پرسیارانەدا دەڵێم من بۆ سەپاندنی واقیع هاتم عەکسی واقیع وەستام نەك بۆ لەقاندنی. زاناکان هەناسە ڕاگرتنیان تاقی کردەوە تاکو بزانن گیانلەبەر چەند دەقیقە بێ هەناسە هەڵێنان دەژیت خۆ ئەوانیش عەکسی واقیع ڕۆیشتن. دێن حاڵەتی بێ کێشی پەیدا دەکەن عەکسی هەموو یاسا و دەستووری مادە. ئینجا ئەگەر بگوترێ ئەم تاقیکردنەوانە بۆ پاراستنی ژیان و گەشتی نێو ئەستێرانە منیش دەڵێم تاقیکردنەوەی من زڕە دەنگەکان دەخاتە پاڵ فیکە و لرخە و ملچەی زمانەوە هەتا کەلەبەرێکی ئەوان بگرێ لە مەیدانی دەنگناسی و دەنگسازیدا. ئەمما ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان قسەی وەهایان بکردایە [ڕەنگە کردبێتیشیان و ئێمە نەمانبیستبێ] دەمگوت: دەك زارخۆش فۆنۆلۆجیست کە زمانت لە لرخە و فیکە هەڵئەنگاوت بۆ بەرەژوورتر، چ ڕێگەی دیکەش شك نابەم پێیدا بڕۆم.

لەبارەی بیروڕام بەرانبەر مامۆستا ڕابەرەکان کە لەو گوتارەدا وەها لێك دراوەتەوە گۆیا من قەدریان نازانم، لێرەدا دەڵێمەوە من دژی ڕابەرێکم ڕێ بە قوتابی نەدات بیروڕای خۆی هەبێ. مامۆستا هەقیەتی و واجیبیەتی ڕای خۆی بە قوتابییەکانی بڵێتەوە، پێویستیشە لەسەر قوتابی ڕای مامۆستا بزانێ، لەوە بەولاوە بێ ئینسافییە لە مامۆستاوە دەنگی قوتابیی چاوساغ و بیرتیژ خەفە بکات. گریمان من مامۆستای دەرسی فۆنۆلۆجیم و لە سوختەکانم نەسەلماند بڵێن هەمزە فۆنیم نییە و ساڵەوساڵ لە ئەزموون خستمن هەتا لە فێرگە دەرکران ئاخۆ لێم ڕازین؟ چ ئینسافێکم بەکار هێناوە؟

ماموستایەك بە هەڕەشەی نومرە شكاندن سەر بەقوتابی دابنوێنێ بۆ ئارەزووی خۆی، كە دەسەڵاتی دنیایی هەبوو بەپێی سنووری ئەو دەسەڵاتە لە خراپە زیاد دەكات. د. ئاوڕەحمان كە لە ستوونی دووەمی گوتارەكەیدا دەڵێ «بەڵام وەنەبێ بەو چراخانە و ڕاستەشەقامەدا كوێرانە مل بنێم، بەڵكو باش سەرنجی لێ دەدەم و ڕای خۆمم زۆرە. ئەگەر وا نەبوایە هەڵبەت چەند جار ڕەخنەم لە ڕابەران و ماموستایانم قەناتی كورد و چەركەزی بەكۆ و كەریمی ئەیووبی وئی. ئا سمیرنۆڤا نەدەگرت». ئەم قسانە ڕاستن، بەڵام سەرنجێكی لێوە هەڵدەستێ.

١- من نەمگوتووە د. ئاوڕەحمان لە ئاست ڕابەرەكانیدا چاونووقاو بووە ناشزانم چۆنی قوتابییەتیی بەسەر برد لە زەمینەی ڕەتكردنەوەی ڕای ماموستاكانی.

٢- هەموو قوتابییەك ئەو لەخۆبوردووە نییە بەگژ ڕای ماموستاكەیدا بچێتەوە.

٣- د. ئاوڕەحمان لە دوای دەرچوونی ئەو بیروڕایانەی دەربڕی كتێبەكەی كە ئەوان ڕایانەی تێدان لە ١٩٧٦ لە بەغدا چاپ كرا.

٤- ئەگەر قوتابی ناچار بوو لە ئوترووحەدا بیروڕای ماموستا بچەسپێنێ دواتر زەحمەتە لێی پاشگەز ببێتەوە، چونكە شەهادەكەی پێ سووك دەبێ.

٥- ڕاهاتنی قوتابی بۆ ماوەی (١٥- ٢٠) ساڵ بە گوتنەوەی بێ ڕەخنەی بیروڕای سەلمێندراو گەلێك مۆم لە مێشكیدا دەكوژێنێتەوە. هاوڕێی منداڵ لەگەڵ هاوزای خۆیدا بە تەئسیرە چ جایی لە سایەی دەسەڵاتی ماموستایدا.

٦- بەسترانەوەی گوزەران و چارەنووسی خوێندكار بە بەرنامەی سەلمێندراوی ئینجیلی، بەرەو نەزۆكیی فكرییەوەی دەبات بەتایبەتی لەو مەیدانە هەستیارانەدا كە پێوەندییان بە فەلسەفەی ژیانەوە هەیە.

٧- كە ڕێگە لە بیری سەربەخۆ بەسترا چاپخانەی ئەوتۆش نامێنێ بتوانێ بیری سەربەخۆ لە چاپ بدات و بڵاوی بكاتەوە.

٨- نەك قوتابی بەڵكو ماموستای زانكۆ لەسەر بیری ئازاد دووچاری وەستاندنی (ترقیەی علمی) بووە د. ئاوڕەحمان خۆی لەمە ئاگادارە.

مەسەلەی پاشگەزكردنەوەی گالیلیۆ لە بیر ڕووناكەكانی بەهەڕەشەی دادگای كەنیشتە هی لەبیركردن نییە، سووتاندن و حەبسكردنی فلان و فلانیش لە بیرئازادانی كۆن و نوێ هەر وەها. ماموستایەكی بەهەڕەشەی نومرە شكاندن

قوتابییەکانی بتۆقێنێ دادگایەکی بچووکی کەنیشتەی بەر لە (٥٠٠) ساڵە. لە خۆڕایی نەبوو برناردشۆ ئامۆژگاریی قوتابیی زانکۆکانی بریتانیای کرد کە هۆشی خۆیان تەسلیم بە مامۆستاکانیان نەکەن. وابزانم لەمەوبەر قوتابیی ئینگلیز فێر دەکرا بلێتەوە ئیمپراتۆریەتی بریتانیا خەریکی خزمەتی مرۆڤایەتییە.. ئازادیی بیروباوەڕ بەر لە هەموو شتێك ڕێدانە بەلایەنی بێ هێز بۆ خۆ ڕوونکردنەوە، هەرچی لایەنی بەهێزە خۆی ڕێ بەخۆی دەدات پێشم مەڵێنەوە مامۆستا قەناتی و ئەو بەڕێزانەی ناویان بردرا لەوانەن ڕێی بیری ئازاد بە قوتابی دەدەن. دەشێ ئەوان باغەڵ فەڕاح بن بەڵام کێ بەرباری ئەو متمانەیە دەبێ لای مامۆستایەکی دیکە ئەگەر لە سەرەتاوە ئازادیی بیرورا نەبووبێتە دەستوور. دەشێ، چونکە تەجرەبەی من لەو هەرێمەی ئازادیی تەعبیر و سەپاندنی بیندرێژتر و هەمەچەشنەتر بێ لەو جیلەی بەدوا مندا هات من دڵگەرمانەتر لێوەی دەدوێم تاکو تەپوتۆزیم گەیاندە مەیدانی فۆنەتیك، ببەخشن.

لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (٦٧)دا د. ئاورەحمان چەندین نموونەی هێناوەتەوە لەو وشانەی دەنگی (هـ) کەوتۆتە ناو توێژیانەوە. ئەو وشانە هەندێکیان نموونەی دروستن وەك.. بەهرە، بەهار، نهێنی.. بەڵام لێرەدا مەسەلەکە پێویستی بە ڕوونکردنەوەیەکی نەفەسدرێژی زۆر لایەن هەیە..

أ- لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (٣٠) ژمارە (٩٥) ڕۆشنبیری نوێ گوتوومە «دەنگی (هـ) لە بەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خوارووا بەدەگمەن نەبێ لە ناو توێژی وشەدا نەهاتووە وەك (نهۆم، سەربهوردی..) هەرچەند بە تەواوی لە زاری کرمانجیی سەروودا دەنگی (هـ)م بەتاقی نەکردۆتەوە بەڵام وا بزانم لەوێدا دەنگی (هـ) هەم بەوەستاوی و هەم لە ناو توێژی وشەدا دێت. لە کرمانجیی سەروودا مەیلێك هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە تەنانەت (لە) دەکرێ بە (ل) ئەمەش تا ڕادەیەك لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە».

دیارە من چیم گوتووە. (١) دەنگی (هـ) لە کرمانجیی خوارووا بەدەگمەن دەکەوێتە ناو توێژی وشەوە. (٢) لە کرمانجیی سەروودا هەم بە وەستاوی لە بەرایی وشەوە و هەم لە ناو توێژی وشەدا دێت. لە نموونەکانی د. ئاورەحمان ئەو بەشەیان لە بنەڕەتدا لزوومی نییە کە دەیەوێ ئیسپاتی هاتنی دەنگی (هـ) بەوەستاوی لە بەرایی وشەدا بکات چونکە هەموویان بەکارهێنانی کرمانجیی سەروون منیش دانم بەوەدا هێناوە

دواتریش بۆیان دەگەڕێمەوە.

وەك بە لێکۆڵینەوە دەردەکەوێ، کەمبوونی دەنگی (هـ) لە ناو توێژ و بزربوونی لە کۆتایی وشەی کوردیدا دیارترە تا زمانی فارسی... هەموو وشەی وەکو (ئاگاهـ، پناهـ، راهـ، دەهـ، دیە...! لە زمانی کوردیدا (ئاگا، پەنا، ڕێ، دە..). دەتوانین بڵێین لە کوردیدا دەنگی (هـ) بارتەقای هەمزە بە کۆتایی وشەوە نەماوە فارسیش لە چاو پەهلەوی و هەخامەنشی و ئاڤیستا (هـ)ی کەم بۆتەوە بە نموونە لە پەهلەوی پاشگری ناوی مەعنا (یهـ) بووە لە فارسی و لە کوریدا بۆتە (ی)، وشە هەبووە لە پەهلەویدا بە (هـ) دەستی پێ کردووە لە فارسیدا دۆڕاندووەتی وەك..

هـان	أن
هرم	خرم
همـاناك	مـانند
هوسکـارت	سگـاليد
هـچ	از
هنگـار	انگـار
هنديشيت	انديشيد
هندوهـ	اندوهـ
هندرز	اندرز
هنداخت	انداخت

بنواڕە واژەنامەی کۆتایی کتێبی "کارنامە اردشیر بابکان، بهرام فرەوشی".

دیراسەیەکی تەواوی دەنگی (هـ) لە کوردیدا بکرێ چاکتر بۆمان دەردەخات کە تێبردنی لە ناو توێژی وشەدا دیاردەیەکی مێژوویی و بنجییە، لە کۆتایی وشەشدا وەك نەبوویێ وەهای لێ بەسار هاتووە. بەشێك لەو نموونانەی د. ئاوڕەحمان هێنابوونیەوە وەك (بانگهێشتن، نەهات، نەهێشتن، ناهەموار، بێهوودە، بێهۆش..) بەهۆی خێراییکردن کەوتوونەتە نووسینەکەوە دەنا د. ئاوڕەحمان وەك بەدیهییە دەزانێ نموونەکان بایەخیان نییە چونکە کەرتی پێشەوەیان لەلاوە هاتووە بۆ سەر ئەو وشانەی دەنگی (هـ)یان لە بەراییدایە.. لە ئەسڵدا (هێشتن، هات، هەموار، هوودە،

هۆش..) بوون و کرانە وشەی لێکدراو [وەك بانگ هێشتن] یان دارێژراو. ئەم نموونانە سەرلەبەری قسەی د. ئاورەحمان دەربارەی نەهاتنی دەنگی هەمزە لە ناو توێژی وشەدا هەڵدەوەشێنن چونکە چەندێکی بتەوێ وشەی وەکو (دەست ئەستوور، نائەمین، بێ ئەمەك، بەئێش، تێئالان، خۆئەنگێوە، چاوئازا، بێ ئۆقرە..) دروست دەکرێت. بەهیچ کلۆجێکیش ئەو نموونە نادروستانە لەسەری حیساب ناکرێ.. هەر خوا سەهو ناکا. د. ئاورەحمان کتێبی لەسەر (وشە رۆنان) داناوە، ئیتر نموونەکان لە بەرانبەر باخەبەریی ئەودا لەخۆوە دەسڕێنەوە.

نموونەکانی.. (هژمار، هلفرین، هلگرتن، هلهاتن، هنار، هرچ، هشیار، حزحزکەر) هەموویان دەچنەوە بۆ ئەو مەیلەی کرمانجیی سەروو بۆ وەستاندنی دەنگی بەراییی وشە. ئەسڵی وشەکان (ئەژمار، هەڵفرین، هەڵهاتن، هەڵگرتن، هەنار، هەرچ، [یان هورچ]، هوشیار، حەزحەزکەر) بووە. کەس بەخەیاڵیدا نایەت (هش) لە (هۆش)دوە نەهاتبێ. وشەکانی (هنەك، حسلەت، حشت، عجران، عنکر، عرین) لێیان بەڵەد نیم و نایانزانم تاکو بۆ بنەڕەتیان بچمەوە، ئەوانیش لەسەر لایەنی هەڵە و سەهووی گوتارەکەی من حیساب ناکرێن چونکە قسەم لە زاری کرمانجیی خواروو بوو کرمانجیی سەروو دەنگی بەراییی پرییپۆزیشنی (دە، لە) و نیشانەی موزارعەتیش دەوەستێنن.

ب- دەنگی (هـ) ناگاتە دەنگی هەمزە بۆ ئیمتیازی تایبەتی کە لە دەنگەکانی دیکەی جودا دەکاتەوە. هیچ دەنگێك نییە وەك هەمزە بەژێ دەنگەکانەوە نووسابێ ئاوازەدارەکان تەنها ئاوازیان لە ژێ دەنگەکانەوە دێت.. دەنگی (د) زمانی - ددانییە (ن) زمانی - لووتییە، (م) لێوی - لووتییە.. هتد. چونکە (أ)یش وەکو هەمزە خزماتیی هەر بە ژێ دەنگەکانەوە هەیە بۆیە وەها هەمزە خۆی پێ دەگۆڕێتەوە. هەر ئەم نزیکییەیشە لە نێوانیاندا کە ئەلفوبێی عەرەبی (٢٨) پیتە تومەز هەردووکیان بەیەك پیت بەخشیوە. لەوەیشەوەیە نرخی دەنگی هەرە دوای (ئەبجەد) تێپەڕی نەکردووە لە (١٠٠٠).

ئیمتیازی هەمزە لە (هـ) ئەوەیە هەمزە بە ژێ دەنگەکان دەکەوێتەوە هەرچی (هـ)، وەك بای هەناسە بە هیچ شتێك ناکەوێتەوە دەنگی (ع) - وەك هەست دەکەم - جیرانی (هـ)ە بەڵام تامی هەمزەی پێوەیە بۆیەیە زۆر جاران وەکو هەمزە دەبێتە جێگری ئەلف یان دەبێتە هەمزە یان هەمزە دەبێتە (ع).. بە نموونە:

مابین	مەعبەین
دابە	دەعبا
ئەرز	عارد
عەسکەر	ئەسکەر
وعدە	وادە
سادە	سەعدە
مزرعە	مەزرا
کعبە	کابە
بەعەقل	باقل
ئەلەمی نەما	عەلەمی نەما
بەعەجەلە	بەئەجەلە
ئەژدەها	عەزیا
رابعە – ڕەعبە	ڕابی
دەعوا	داوا
دەعوەت	داوەت
مەعقووڵ	ماقووڵ
معاملە	مامڵەت، مامەڵە
معروف	مارف
مەعلوومە	مالوومە
معلم	مالم
عاشق و معشوق	ئاشق و ماشووق
ئەنبار	عەنبار

هەروەها دەنگی (ع) لەگەڵ (ح) بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە چونکە جیرانی یەکدین و بە ژێ دەنگیش دەکەونەوە. دزەییاتی و بەشێکی خەڵقی ناوچەی کۆیێ سەرلەبەری (ح، ع) بەیەکدی دەگۆڕنەوە.. (عەمەد، حەلی) لە بەغدا دەمخوێند گوێم لێ بوو پیرێك سەموونی دەفرۆشت دەیگوت (سەموون عار – لە جیاتی حار) دەرکەوت بەقسەی خۆی

خەڵقی (هەڵەجە)ی شێخ مارفە و ١٥ ساڵە لە بەغدا دەژیت.. دەنگی (ح) تامی (هـ)ی پێوەیە بۆیەیە ناوناوە بەیەکدی دەگۆڕێن وەك:

احوال	هەواڵ
حرکە	هەرەکە
هفت	حفت
حرام	هەرام
هەموو	حەموو
حیزە مەڕۆ	هیزە مەڕۆ
حەقیەتی	هەقیەتی
حقە	هۆقە
حەڵوا	هەڵوا
چۆڵ و هۆڵ	چۆڵ و حۆڵ
حەتا (حتی)	هەتا
حەولدان	هەوڵدان
حمزە	هەمزە
بەهەواوە	بەحەواوە

زۆر زەحمەتە دەنگی (هەمزە، هـ، ع، ح) بە (ق، ز، ر، ش، ن...) بگۆڕێن، بشگۆڕێن لە ڕێی نادروستەوە دەبێ.

فۆنەتیك، کە من نەمخوێندووە و هەر بە لێکدانەوە و کەمتاکورتێکی خوێندنەوە -نەك خوێندن- تێی دەئاڵێم، دەبێ ڕێ بۆ ئەم دیاردانە دەربکات و ئەوەی لێی شارەزایە دەستوورەکانی بدۆزێتەوە وەیا بیانسەلمێنێ. بەهەمەحاڵ چونکە دەنگی هەمزە پتر لە هەمووان لە پیکی قوڕگ و ژێ دەنگەکانەوە نزیکە [تەنها دەنگی ئەلفی لێ بترازێ] ئیمتیازی وەرگرتووە و وەهای کردووە مامڵەتکردن لەگەڵیدا جودا بێ لەگەڵ ئەمەشدا میللەتان بەپێی باری ئاخاوتن و گوێزەگوێز و گۆڕانی دەوروبەر و پێداویستیی هەمەجۆرەی ژیان و گوزەران و دەیان کاریگەریی دیکە دەنگی کۆن دەسوێنن وەیا دەیپارێزن، دەنگی تازە پەیدا دەکەن و بەیەکدییان دەگۆڕنەوە. وا دەبێ

میللەتێك نازانێ دەنگی ئاخاوتنی میللەتەکەی دراوسێی بڵێتەوە. تۆ سەیری وڵاتی نێوان زێی گەورە و گچکە بکە کە پێی دەڵێن سۆران.. لە هەر زێیەکیان بپەڕیتەوە باری ئاخاوتن دەگۆڕێ.. لە دەربەندی ڕەمکان ئاوا بیت بۆ دیوی پژدەر فەرقێکی گەورە پەیدا دەبێ.. لە سلێمانی بەرەو هەڵەبجە بڕۆ لەهجە دەگۆڕێ، پێی ناوێ هەزار میل دوور بکەویتەوە یان هەزار ساڵ چاوەنۆڕی بکەیت بۆ گۆڕانی چۆنایەتیی ئاخاوتن. ئنجا هیچ سەیر نییە زمانی کوردی لە ماوەی پتر لە دوو هەزار ساڵدا گۆڕان بەسەر دەنگەکانیدا هاتبێ و هێندێکی لێ سوابێ، وەکو ث، ذ، هی دیکەشی تێ کەوتبێ وەکو ح، ع، وەیا جێگەی دەنگ لە وشەدا لەق بووبێ وەکو هەمزە و (هـ) کە لە کۆتاییی وشەدا نەماون و لە ناو توێژیش یا هەر نین یا دەگمەنن. زمانی کوردی نووسینی نەبووە لە کۆنەوە شایەدی بدا بۆ ئەو گۆڕانە مەگەر لە دوو ڕێگەوە بەڵگە بدۆزینەوە: یەکیان، لە بەراوردکردنی نێوان لەهجەکانی ئێستاکەی کە دیارە چەند لە یەکدی دوور کەوتوونەتەوە وەك کە لەهجەی بەغدا و توونس وەیا ئیسفەهان و تاران لە یەکدی دوور کەوتوونەتەوە. ڕێگەی دووەم ئەوەیە کە بچینەوە بۆ ئەو نووسینانەی شێوەی کۆنی وشەی زمانە ئێرانییەکانی پاراستووە. بە نموونە لە دوو کتێبی فرهنك ایران باستان و مزدیسنا و ادب پارسی، ئەم وشانە و هی دیکەش دەدیترێن کە لە ئاڤێستا و لە هەخامەنشیدا دەنگی هەمزە لە ناو توێژی وشەدا هەبووە.

لە لیستەی وشەی ئاڤێستایی و هەخامەنشی و پەهلەوی، کۆتاییی فرهنگ ایران باستان، نووسینی پور داود. لە لاپەڕە (٣٥٨) تاکو نیوەی لاپەڕە (٣٦٥) ئەم وشانە دەبینیت:

ئەئیریەنە – قەئیچە	مەئیتەنە
ئەئورڤەنت	مەئیغە
ئەئوروشە	مەئیشە
ئەپەئوشە	مەئیریە
پەئیتی	مەئوئیری
پەئیس	مەرەغو سەئینە
پوئورۆش ئەسپ	مەئورو
تەئورونە	نەئیرە مەنە

ثرەئیتەئونە	ڤەئیریە
خشەثرە ڤەئیریە	ڤیش هەئورڤە
خرەئوس	ڤوئوروکەشە
دەئیس	هەئوشیەنگە
رەئیتیە	هەئوسرە ڤەنگە
زەئیرینە	هەئیچ
زەئورونە	هەئیچەت ئەسپە
زەئورڤا	هەئورڤە
سپینتو مەئینیو	هەروئیڤە
ستەئورە	هوتەئوسا
فرەزەئینتی	هڤرە خشیەئیتە
گەئو	گەئوش

لە لیستەی وشەی پەهلەوی کە هەشتا وشەیەکی تێدایە تەنها یەکێکیان هەمزەی لە ناو توێژیدایە ئەویش (پشوش هئوروستان)ە دوای ئەمانە لیستەی فارسی دێت، ئەو وشانەی تێدایە کە ڕیشەی دەچێتەوە بۆ کۆنینە، هەر لە نیوەی لاپەڕە (٣٦٥)ەوە دەگرێتەوە تا چواریەکی لاپەڕە (٣٧٠) تاکە یەك وشەی نییە هەمزەی تێدا مابێتەوە.

لە کتێبی مزدیسنا و ادب پارسی، نووسینی فرەوشی، چەند وشەیەك هاتووە هەمزەیان کەوتۆتە ناو توێژەوە وەك..

دیائوه «سانسکریتییە»	ل ٣٧
خشڤەئیڤە پەراوێزی	ل ٤٨
هەئومە	ل ٤٩

ی دیکەش هەن بەڵام لە لیستەی پێشووتردا هاتن. لە لاپەڕە (٩٠) هەمان سەرچاوە ئەم ڕستەیە هاتووە: مائازارەیوئیش زەرەثوشترە ما پوئوروشەسپەهی ما دوگدوڤام ئەئیترە پەئیتیش. واتە «مەئازارێنە، زەردەشت، نە پوروشەسپ نە دوغدو، نە مامۆستایان».

دوغدو دایکی زەردەشتە.

لەم وشانەدا ڕێنووسەکەیانم هێنایە سەر ڕێنووسی کوردی بێ ئەوەی دەست لە شکڵی ئەو پیتە بدەم کە نرخی هەمزەی هەیە. هەرچەندە ڕێنووسی فارسی پشتی پێ نابەستریّ بەڵام چونکە لە زۆر وشاندا حەرفی ئەوتۆیان لە لاتینییەوە بە (ی) هێناوە کە ئەگەر وشەکە بۆ فارسی نووسرابایە ئەو حەرفەیان دەکرد بە هەمزە بۆیە باوەڕ دەکەم نووسینەکە ڕاست بێ بە تایبەتی چونکە زۆر ئەو پیتانەی بە هەمزە حیساب کراون چوکڵەیان بەسەرەوەیە بە نیازی نیشانەی جوداکەرەوە. فارسیش هێندەی کوردی دوژمنی هەمزەی ناو وشە نییە لەم ڕۆژانەدا گوێمان لە وشەی (خەمەئینی) دەبێ هەمزەی سەرلەبەری ئەو نموونانە دواتر سواون دەنگی دیکەشیان لەگەڵدا سوواوە. (زەرەتوشترەهـ) بۆتە زەردەشت. (قەهیشتە مەندە) بۆتە بەهمەن وشەی (گائوسپینتە) بۆتە گوسفند لە فارسیدا. لەم موناسەبەیەدا دەڵێم د. ئاوڕەحمان لە ستوونی دووەمی لاپەڕە (٦٦)، لەبارەی تێچوونی دەنگی (هـ) لە وشەی (دەستهار – دەستاڕ)دا نووسیویەتی «بەیەکەوەهاتنی سێ دەنگی کۆنسنانتی بێ ئاوازەی (س) و (ت) و (هـ) گرانە بۆیە یەکێکیان تێدا چووە». ڕاستە ئەم سێ دەنگە بێ ئاوازەن، سەرەڕای بێ ئاوازیی یەکەم و دووەمیان وەستاویشن، بەڵام دیسانەوە ئەم ڕاستییانە هۆی تێداچوونی دەنگەکەی (هـ) نین د. ئاوڕەحمان چەند خاڵێکی سەرەکیی لەو دیاردەیەدا فەرامۆش کردووە.

١– وشەی پشت، خشت، چشت، تەفت، فستق، فستۆق.. هەموو مەرجەکانی (دەستهاڕ)یان تێدایە و هیچ دەنگێکیش لەو سێ دەنگە بێ ئاوازەی لە هەر وشەیەکدا هەیە تێ نەچووە. وشەی (ڕاستهاوێژ) سێ دەنگی (س، ت، هـ)ی تێدایە بارتەقای (دەستهاڕ) لە وشەی (دەستکورت)دا دەشێ دەنگەکەی (ت) لە وشەی (دەست)دا بمێنێ و دەشێ تێش بچێ و وشەکە ببێتە (دەسکورت – وەکو دەسخور، دەسکوژ، دەسکرد..).

٢– لە وشەی (دەستدرێژ)دا دەنگی دوای (س، ت) دەنگی (د) کۆنسنانت و ئاوازەدارە نەك کپ کەچی بەزۆری دەگوترێ (دەستدرێژ – وەکوو دەسڕەنگین، دەسماڵ، دەسنوێژ– دەزنوێژ، حەفڕەنگ – حەڤڕەنگ).

٣– لە وشەی (ڕەشهاوێژ)دا دوو کۆنسنانت (ش، هـ) بەدوا یەکدیدا هاتوون کە چی وشەکە دەکرێتە (ڕەشاوێژ) و (هـ)ەکە تێ دەچێ.

٤- له (شیربەهایی)دا تەنها یەك (هـ) له نێوان دوو ڤاوڵدایه که ئاوازەداریشن، ئنجا تێ چووه و سڕاوەتەوه و وشەکه بۆته (شیربایی) وشەکانی (دەهاوێ، دەهێنێ)ش یەك (هـ)یان تێدایه له نێو دوو ڤاوڵدا کەچی بەزۆری (داوێ، دێنی) بەکار دێت. دەتوانم بڵێم موزاریعی (هات) ببێته (دەهێ) بەڵام نەکا ئیعتیراز بگیرێ بەوەدا که سڕانەوەی له موزاریعدا بەیەکجاری ڕێ نادا به نموونه قبووڵ بکرێ لزووم نابینم (دێ، یەت) بەشایەد بگرم. وشەی دیکەش زۆرن لەم بابەته.

٥- لەو ڕایەی د. ئاورەحمان تەعلیل نییه بۆ هەڵبژاردنی دەنگی (هـ) بۆ تێدا چوون.. بۆچی نەگوترا (دەسهاڕ دەتهاڕ)؟ بۆچی دەبێ قیامەت هەر له بەرخی مەلا ڕابێ؟

کەواته هاتنی سێ کۆنسنانت دەخلی نییه بەسەر تێداچوونی (هـ) له دەستهاڕدا بەپێی سەرنجێکی له دەنگەکانی کوردیم گرتبێ و دیاردەی دەنگی گەروویيم تێدا ڕەچاو کردبێ تێچوونی (هـ) لەو نموونانەدا دەچێتەوه بۆ سروشتی دەنگی (هـ) که دەرووی له دەرووی دوو دەنگی ڤاوڵی (ا، ی)وه نزیکه بۆیه له زۆر باردا خۆی به ئەوان دەبەخشێ له ئاست بزوێنی (و)دا وەها خۆبەختکەر نییه چونکه دەنگی واو لێوییه و له دەرووی (هـ)وه دووره بۆیه کاری (هۆندییەوه) له موزاریعدا نابێته (دۆنێتەوه) وشەی (دەهۆڵ، سەهۆڵ) که بۆته (دۆڵ، سۆڵ) به سووانی عادەتیی (هـ)ەکەیان تێ چووه نەك به قۆناغی (ماضی و مضارع)دا وەك (هات، دێ..) به سەرنج دەردەکەوێ (هـ) پتر بۆ بزوێنی درێژ خۆبەر دەدات: هەرچی کاری (هەناردی)یه چونکه بەزۆری له سەرەتاوه کراوەته (ناردی) بۆیه له موزاریعدا دەبێته (دەنێرێ) نەك لەبەر خاتری بزوێنه کورتیلەی دوای (هـ)ی (هەناردی) که فەتحەیه. جارێ هەر وشەی (بەرەڵا)م به بیردا دێت که له (بەر هەڵدراو)ەوه هاتووه و دەنگی (هـ) تێیدا خۆی بۆ فەتحه بەخت کردووه بەڵام چونکه وشەکه وەها شێواوه هیچی بەسەر هیچی نەماوه دەستووری لێ وەربگیرێ بۆیەیه هیچ دەلالەتێکی سەر به (هـ) نابەخشێ. وشەی (هەنووم) هەر دەمێنێتەوه به (دەهەنووم) نەك (دەنووم). لەگەڵ ئەمەشدا مەرج نییه دەستووره باسکراوەکه بچێته پلەی حەتمییەتی یاسای کیمیا و فەلەك چونکه ئاخاوتن بەلای (تجرید)دا بۆتەوه پتر لەوەی مادی بێ. به نموونه کاری (هاڕی) که (دەستاڕ)ی لێ وەرگیرا له موزاریعدا نابێته (داڕێ). ئەگەر (هیچاندی)م لێ بسەلمێنن بەکاری ڕابردوو وەك که له نووسینمدا بەکارم هێناوه له موزاریعدا نابێته (دیچێنێ) بەڵکو دەمێنێتەوه به (دەهیچێنێ). وشەکانی (بەرهەڵست، بەرهەم، بەرهەتاو، بەرهەڵبێنه، سەر هەڵقەنه..)

وەکو خۆیان بێ سووانی دەنگی (هـ) دەمێننەوە کەچی (هەویری هەڵهاتە، دەغڵی هەڵهاویتە) دەبنە (هەڵاتە، دەراویتە) بەڵام (دەرێنان، دەرهێنان) و (هەڵاتن، هەڵهاتن) و (هەڵاویشتن، هەڵهاویشتن) هەموویان باون. بەهەمەحاڵ سروشتی دەنگی (هـ) و جیرانەتیی لەگەڵ قاوڵدا هۆی ئەم ئاڵوگۆڕەیە.

ئەم ڕوونکردنەوەیەش لە منەوە بۆ جوابەجێیی نییە.. دەنگناسانی کورد با سەرنجی لێ بگرن، ئەگەر بەرەو دروستییەوە بوو لە هەمووان پیرۆز بێ دەنا خەزنە نییە پەرۆشێ بۆ بخورێ چ تەعلیلەکەی د. ئاوڕەحمان ڕاست دەرچووبایە و چ ئەمەیان ڕاست دەرچێ وەیا دەرنەچێ هەردووکیان ویستوویانە لە ڕێی فۆنەتیکەوە دیاردەیەکی سووانی دەنگ ڕاقە بکەن. بەوردبوونەوە لە تاقیکردنەوەی دەنگی دیکە بۆ تێچوون و تێنەچوون لەو تەرزە شوێنەدا کە دەنگی (هـ) تێ دەچێ پتر قەناعەت دەهێنین بەوەی کە سروشتی (هـ) دەوری هەیە لە تێچوونی بەنموونە هەرچی کاری هەیە وەکو (کێشای باری، پاراستنی، پێوای، ناڵاندی، ناشتی، وێرای، زانی، ڕازاندییەوە، پاچاندییەوە، تاسا، قاڕاندی..) لە موزاریعدا تاقییان بکەوە دەبینی دەنگەکەی پێشەوەیان تێ ناچێ وەك کە (هـ) تێ چووە زەحمەتیی دەربڕین کە ببێتە هۆی تێچوونی دەنگ لە وشەی وەکو (دەستکەوت، دەستگیران، دەستدرێژ، دەستڕەنگین، حەفتڕەنگ...) دەدیترێ کە وشەکان دەبنە (دەسکەوت، دەزگیران – دەزگرە – دەسدرێژ، دەسڕەنگین، حەفرەنگ..) لە هەمووشیاندا دەنگی (ت). کە لە ناوەندایە تێ دەچێ هێندێکیان، بگرە بەشی زۆری وشەکانیش دەنگی ئاوازەداریان تێدایە.

ج– من کە لە گوتارەکەمدا باسی دەگمەنبوونی دەنگی (هـ)ی ناو وشەم کرد وەیا گوتم ئەویش و (ع – ح)یش لە بەراییی وشەوە دێن و قاوڵ بەدوا خۆیاندا دێنن مەبەستم ڕوونکرنەوەی باری دەنگی هەمزە بوو کە چۆن وەك دەنگێکی گەروویی دراوسێی ژێ دەنگەکان لە بەراییی وشەوە دێت لەوە بەلاوە ئەو دەنگانە چۆناوچۆنی بێن هەر فۆنیمن و وشە دروست دەکەن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ.. سوانیان بەسەردا دێت و بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە و هەرچی بۆ فۆنیم ڕەچاو کرابێ لەواندا دێتە جێ چ کەمایەتیش بۆ فۆنیم پەیدا نابێ کە لە بەراییی وشەوە بێت وەیا قاوڵ بەدوا خۆیدا بهێنێت. (دەنگی گەروویی) دیاردەیەکە هی نەدیتن نییە بەپێی دراوسییەتی دەنگەکەش لەگەڵ ژێ دەنگەکان تایبەتیەتیی جوداکەرەوە پەیدا دەکات، لەو بوارەشدا لە یەکەم پلەدا هەمزە دێت دووەم (هـ) پاش ئەوان (ع) ئنجا (ح) هەرچی

(غ – خ)ە پشکیان لە دراوسێیەتیی ژێ دەنگەکان نەماوە و بوونەتە دراوسێی بەینی (ح) و (ك)، سرەی ئەو دەنگانەش بەمجۆرەیە: هەمزە، (هـ)، (ع)، (ح) ئنجا (غ)، (خ)، (ك).. من بەپێی هەستی خۆم وەهایان دەناسمەوە دەشێ پێش و پاشێك هەبێ بەڵام باوەڕ ناکەم گرنگ بێ و دەستوور بگۆڕێ دوو دەنگی (غ)، (خ) بوونەتە برای دەنگە عادەتییەکان و لە هەموو شوێنێکی وشەدا بێ بزوێنی ئاشکرا دێن.

ئەگەر بسەلمێنین هاتنی دەنگ لە بەراییی وشەدا بە ڤاوڵەوە و نەهاتنی لە ناو توێژ و کۆتاییی وشەدا دەبێتە ئیسپات بۆ فۆنیمنەبوونی دەنگەکە دەبێ دان بە شتێکدا بهێنین کە لەو مەیدانەدا قسەی ڕابەرە دەنگناسەکانی ئەورووپا بەجارێ هەڵدەتەکێنێ.. سەیری فەرهەنگێکی فرەنسەیی بکە و سەر بەو وشانەی دابگرە کە بەپیتی (هـ) دەست پێ دەکەن دوو دیاردەی زەق دەبینیت یەکیان ئەوەیە سەرلەبەری ئەو (هـ)انە بزوێن بەدوایاندا دێت بەتەواوی وەکو هەمزەی کوردی و ئینگلیزی و فرەنسەیی و... تەنانەت (ئنجا، ئحم)یشیان تێدا نییە، دووەمیان ئەوەیە تاکێك لەو (هـ)انە ناخوێندرێتەوە و دەکوژرێن و بەشی هەرە هەرە زۆریشیان جێگە بۆ دەنگی هەمزە چۆڵ دەکەن هەر بۆیەش بوو گوتم (پیتی هـ) نەك (دەنگی هـ). ناوناوەیەکی یەکجار دەگمەن (هـ) لە ناو توێژی وشەی فرەنسەییدا دەدیترێ بەڵام لەوێشدا هەر دەکوژرێ و جێ بۆ ڤاوڵی دوایەوە چۆڵ دەکات تەنانەت وشەی بێگانەی وەکو (مەهەراجا، ماهومیت – محەمەد)یش ئەو دەنگەیان تێدا دەسوێت بەکورتی هەر دەڵێی دەنگی (هـ) لە فرەنسەییدا پەیدا نەبووە و بە خۆڕایی لە فەرهەنگاندا نیگاری دەکێشن ئنجا ئەگەر هاتنی دەنگ لە بەراییی وشە بە ڤاوڵەوە ئیسپاتی فۆنیمنەبوونی دەنگەکە بکات دەنگی (هـ) لە فرەنسەییدا سێ جاران لە فۆنیمبوون دەکەوێ جارێکیان کە لە پێشەوەی وشەوە لە ناوتوێژدا بەڤاوڵەوە دەنووسرێ جاری دووەمیان بەوەدا ناخوێندرێتەوە جاری سێیەمیشیان کە خۆی بەقوربانی هەمزە دەکات، هەمزەیەکی پێی ڕەوا نادیترێ فۆنیم بێ. لە ئینگلیزیشدا وەك بارەها گوتم (هـ) لە بەراییی وشە بەڤاوڵەوە دێت لە ناو توێژیشیدا دەگمەنە و هەمیشە ڤاوڵیشی بەدواوەیە لە کۆتاییی وشەیشەوە نایەت مەگەر لە وشەیەکی وەکو har(hur) کە (هـ)ەکەی دواینی ناخوێندرێتەوە ئیتر چۆن هەقم نییە بڵێم ئەو ڕابەرانە چی بیڵێن لەبارەی هەمزەوە باییی فلسێکە. دەبوو تەعبیرێکی ناسکتر بهێنمەوە بەڵام نووسەری زۆر گەورە تەعبیری یەکجار ڕەقتریان بۆ غەیری خۆیان بەکار هێناوە نەزاکەتی تەعبیریش حەقیقەتی باسەکە ناگۆڕێ بەرانبەر دیاردەی وەها

ئاشكرا تەئویلی باهەڵدراوی ئەو ڕابەرانە بێ بایەخ دەزانم.

لێیان ناسەلمێنم ئەو (هـ)ەی کە وجوودی لەو وشانەدا نییە فۆنیمە هەمزەکەی کە بووە جێگریشی فۆنیم نییە. ئەو ڕابەرانە یان دەبێ بڵێن هەمزە و (هـ) بەجووتە فۆنیم نین و هیچن یان هەردووکیان فۆنیمن خۆ ئەگەر بڵێن بەجووتە هیچن من هەر لێیان ناسەلمێنم. بۆ خۆیان قسەیەك دەڵێن لەبارەی ئەو دوو دەنگەوە تەنها هێزێکی تێدا بێت هەر ئەوەندەیە کە خۆی خۆی هەڵناوەشێنێتەوە لە چاو ئەوەی بڵێن (هـ) فۆنیمە و هەمزەش نا. ڕاستە بێ فێڵە بێ عەیبەکە ئەوەیە هەردوویان فۆنیمن لە ئینگیزیدا هەردوویان هەن لە فرەنسەییشدا هەمزە هەیە بەئەسڵ (هـ)ش هەبووە ئێستا لەسەر زمانیان سووك بووە لە لەهجەی بەرتەسکیش ماوە زمانی دیکەی دنیاش پڕن لە هەمزە و (هـ) زمانی وەهاشیان تێدایە هەردوو دەنگی هەمزە و هێ لە بەرایی و ناو تویژ و کۆتاییی وشانیانەوە دێن بەوەستاوی و بەبزوێنەوە ئیتر چیمان دەوێ لەوە زیاتر؟ هەر ماوە داوا لە هەمزە بکەین بەدەنگ بێت و بڵێ کوڕینە فۆنیمن. خۆ هاواریش دەکا بەڵام گوێی نادرێتێ کەچی قورسکردنەکە دەنگیش ناکا دەڵێن فۆنیمە.

ڕوونکردنەوە پێویستە لەبارەی مەبەست لە (سوان)ی دەنگ. مانای چی دەنگ دەسوێ؟ ئایا فۆتانی دەنگ مەبەستە یان سووکبوونی یان بزربوون و دەرکەوتنەوەی یان شرانەوەی لە پەنا دەنگی دیکەدا...؟

سوانی فۆنیمە ئاشکرا سەربەخۆکانی وەکو (ب، ق) هەمزە (د، ر، غ، م، ن، و، س، ی...) دیاردەیەکە هەمووان دەگرێتەوە. کورتە بزوێنەکان هەرچەندە سەربەخۆش نین بارتەقای دەنگی ئەلف کە ئەویش بێ کۆنسنانت دەرنابڕدرێ سەرلەبەریان سوانیان بەسەردا دێت، بەسەرنج ڕاگرتن لەم دیاردەیە دەردەکەوێ کە ئەم پلە خواروژوورانە لە سواندا هەن.

١- نەمانی فۆنیم لە زماندا وەك نەمانی (ذ، ث) لە کوردیدا.

٢- نەمانی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری یەك زمان وەك کە لامی قەڵەو لە بەشێکی کرمانجیی خواروو و بەکار نایەت ئەم فۆنیمە لە کرمانجیی سەروودا دەرنەکەوتووە. ڕەنگە بشێ بڵێین (پەیدابوونی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری زمانی کورد) چونکە لە سەردەمی مادەکان و هەخامەنشیشدا دەنگی لامی لاواز و قەڵەو جارێ پەیدا نەبووبوو بەنموونە ئەلبورز ئەلوەند بەلخ لەو سەردەمانەدا

(هەرە بەرزەئیتی، ئەئورڤەنت، باختەری)یان پێ گوتراوە (فرهنگ إیران باستان ل، ٢٩٨)

٣- گۆڕینەوەی دەنگ بەیەکێکی دیکە وەك کە دالی (مەند) لە سلێمانی بەگاف دەگۆڕێ (دەربەنگ).

٤- سوان و مانەوەی فۆنیم لە وشەدا وەك کە دەگوترێ (دەستد) و (دەستك) وەیا (قەننە) و (قەڵنە).

٥- مانەوەی فۆنیم لە نووسیندا بێ ئەوەی بخوێندرێتەوە ئینگلیزی و فرەنسەیی پڕن لەو نموونانە.

٦- گۆڕانی دەنگی فۆنیم لە دراوسێیەتیی دەنگێکی دیکەدا وەك کلۆرکردنی (ك، گ)ی بەرایی (ی) لە کوردیدا وەیا گۆڕانی (س) بە(ز) لە تەك دەنگی ئاوازەداردا (دەستگا= دەسگا= دەزگا، دەستگرە= دەسگرە= دەزگرە). لە نێوان زمانەوانانی کورد وەها رۆیشتووە کە هاتنی دەنگی (ل)ی وەستاو لە پێش (ت)دا دەبێتە هۆی گۆڕانیان بە (ڵ، ط) وەك (خلّط، پاڵطۆ، قەڵطارە..) ڕاستییەکەی دەنگی (ل) و (د)یش ئەو کارە دەکەن و دالەکە قەڵەو دەکرێ بەرەو (ض) دەبێتەوە وەك غلّدە، داڵدە، گۆڕی حەمە خاڵدان [شوێنێکە لە شاخی باواجی کۆیێ] پاڵدە جەڵد..

سەرلەبەری ئەو حاڵەتانە دەخلیان بەسەر فۆنیمبوون و فۆنیمنەبوونی دەنگەوە نییە نابنە بنەمای تاقیکردنەوەی دەنگ. لە وشەی وەکو (دەسکرد، دەسکوژ..)دا نابێ بچینەوە بۆ (دەستکرد، دەستکوژ) و لەوێوە بڕیار بدەین کە ئەو (ت)ە فۆنیم نییە هەر چونکە بەتێچوونی واتا نەگۆڕا ئێمە لە ئاکامی گۆڕان و هەڵسوکەوتی زمانەکەماندا گەیشتووینە بارێك لە هەردوو جۆری (دەستکرد، دەسکرد)ی تێدا باوە ئەگەر بمانەوێ لە (دەسکرد)دا فۆنیم تاقی بکەینەوە دەبێ خەریکی فۆنیمەکانی (د، هـ، س، ك، ر) بین فۆنیمی (ت) لە هەزاران وشەدا زیندووە لێرەشدا لزووم بەوردێیوی و درێژ دابڕین نابینم زماناناس و دەنگناسەکان ئەم حاڵەتانە دەزانن دواتریش وێنەی دیکە لە جۆری گۆڕان و تێچوونی فۆنیم دەبینین..

سوان و گۆڕانێکی دیکە هەیە لە دەنگدا جودایە لەوەی باسمان کرد ئەویش بەدوو بەشی سەرەکی دابەش دەکرێ..

یەکەمیان هاتن و چوونی ئەو نەبرە و توندی و نەرمیی ئاخاوتنە کە حاڵەتی

ئاخێوەر داخوازیی دەکات وەك.. توورەیی ڕەزامەندی هەڕەشە پاڕانەوە تێ ڕاخوڕین، پرسیار تعجب. نەبرە و ئاوازی ئەم حاڵەتانە پەیدا دەبن و هەموو ڕستە دادەگرن نەك تاکە فۆنیم کە حاڵەتەکەش بەسەرچوو ئەوانیش تێ دەچن هەڵبەت ئەمانە فۆنیم دروست ناکەن هەرچەند بۆ هێندێکیان نیشانەش دانراوە وەکو (؟،!)

بەشی دووەم هاتن و نەمانی کەسرە موختەلەسەیە کە من پێی دەڵێم قورسکردن قورسایی، ئەم ناوەیشم بۆیە بەسەردا بڕیوە چونکە ئاخێوەر نایەوێ فۆنیم ببزێوێ بەڵکو تاکە مەبەستی ئەوەیە بتوانێ بێ بزوێن کونسنانتێك بەیەکێکی دیکەوە ببەستێتەوە بەنموونە کورد دەڵێ (کردم) هەڵبەت دەبێ دوو دەنگی (ك، د) قورس بکات دەنا ناتوانێ فۆنیمی دیکەیان بەدوادا بهێنێ. لە فارسیدا دەگوترێ (کردم- کەردەم) و بەبزوێنی ئاشکرا تێکی بەستوون کە بزوێنەکان هەڵستان مایەوە قورسایی وەیا کەسرە موختەلەسە فەرمانی تێك بەستن جێبەجێ بکا ئەم قورساییەش کورتکراوەی کورتە بزوێنەکەی فەتحە نییە چونکە کە بەتەجرەبە درێژە دەدەیت بەو ئاوازەیەی کە لە دەربڕینی (ك)ی (کردن)دا پەیدا دەبێ فەتحە پەیدا نابێ ئاوازەیەکی بێ (هویة) کە لە هیچ دەنگێکی بزوێن و نابزوێن ناکات دێتە کایەوە ئەمەش یەکێکە لەو هۆیانەی کە ناوی (کسرة مختلسة) بەهەڵە دەزانم چونکە ئەگەر (کەسرە...) بایە دەبوو لە درێژکردنەوەیدا کەسرە پەیدا ببێ. ڕەنگە تەجرەبەکەشم وەکو تەجرەبەی (بردنەوە ژووری هەوا) لێ بەعەیب بگیرێ بەڵام داخوازیی مەنتیقی لێکۆڵینەوەم زاڵترە لە ترسی عەیبداری. هەروەك هاتنی دەنگی (کسرة مختلسة، قورسایی) بۆ ناو وشە وەکو هاتنی (د، هـ، و، چ...) نییە کە بریتی بێ لە ڕاگوێستنی دەنگێکی حازربەدەستی بەپۆز و زەق هەروەهاش سوانی دەنگەکە وەکو سوانی (د، ە، و، چ..) نییە کە لە ئاکامی ئاڵوگۆڕی زمان وەیا داخوازیی واتا وەیا خۆگۆڕینەوە بەدەنگێکی دیکە وەیا جیرانەتیی دەنگ و دەنگ وەیا جیرانەتیی میللەت و میللەت گۆڕان و تێچوونی بەسەردا بێت. ئەم دەنگە بێ هێزەش هەروەکو هەیەجانی توورەیی ئاوازەیەکی تایبەتی بۆ ناو ڕستە دەهێنێ ئەویش بەپێداویستی دەربڕینی دەنگ پەیدا دەبێت. دیسان هەروەکو ئاوازەی توورەیی، بەنەمامی توورەیی هەڵدەستێ ئەمیش بەنەمانی پێداویستی دەربڕینی دەنگ تێ دەچێ.

ئەم لێکچوواندنەی قورسایی و ئاوازەی توورەیی تەنها لە ڕووی (پێداویست)بوونە یەك بڵێم لە یەك پلەدان چونکە لە سەرەتاوە لێکم جودا کردوونەوە، لەگەڵ ئەمەشدا

ئاوازەی تووڕەیی کەم و زۆر واتایەکی تازە بۆ ناو ئاخاوتن دەهێنێ کەچی قورسایی دەخلی بەسەر واتاوە نییە. ئەم لایەنەش دواتر ڕوونتر دەبێتەوە.

کە قسە لە زمانی کوردی بکەین ئەم چەند دەستوورە لە هاتن و بزربوونی قورسکردنەکە هەڵدێنجرێ..

١- دەنگی سەرەتای وشە کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات بەناچاری دەنگە بێ هێزەکە پەیدا دەبێ بۆ خاتری دەنگی کۆنسنانتی دووەم بەدوا یەکەمدا بێت وەك ئەوەی هەتا تووڕە بیت ئاوازەی تووڕەیی لە قسەتدا دەردەکەوێ. لە کرمانجیی سەروودا بیستوومە وشە هەیە بەدەنگی بێ بزوێن و بێ قورساییش دەست پێ دەکات ڕەنگە قسەکە ڕاست بێ چونکە لە وشەی وەکو (فتار، ستاندن، شتومەك..)دا هیچ ئاوازە بەدوا فۆنیمی سەرەتای وشەکاندا نایەت، بەعادەت قورسایی ئاوازە پەیدا دەکات.

٢- لە نێوان ئەو دەنگە کۆنسنانتانەدا کە گونجانی تەواو هەیە (وەکو.. ش ت، رد، رت، ن گ، ن د، ل ت، ن ج، س ت) قورسایی پەیدا نابێ چونکە دەربڕینی کۆنسنانتی دووەم پەکی لەسەر قورسکردنی دەنگی یەکەم نەکەوتووە نەك چونکە قورسایی لەو شوێنەدا نەهاتووە. وشەکانی (دەنگ، ماست، پشت، گەنج، بەرد، خڵت، کەرت، بەند) قورسایی تەحەمول ناکەن بۆیەیشە هەموویان یەك بڕگەن لەگەڵ ئەمەشدا کە هاتی قورساییت خستە نێوان ئەو جۆرە دەنگانەوە واتای وشە ناگۆڕێ. بەنموونە نالی هاتووە لەبەرکێشی شیعر قورساییی خستووەتە سەر دەنگی (س) لەم بەیتەدا، واتای وشەکەش نەگۆڕاوە..

ڕاستی سەیقەلییە تیغی زمانی نالی
نەرم و توند ئاوی گەڵووگیرە قسەی پێ دەبڕێ

وشەی (ڕاستی) بەقورسکردنەکە بووەتە سێ بڕگە لە جیاتی دوو بڕگە. لزووم نابینم درێژە بدەم بەنموونە هێنانەوە، مەسەلەکە زۆر ڕوونە.

٣- لە نێوان ئەو دەنگانەی گونجانیان لەگەڵ یەکدیدا لە پلەی دووەمدایە وەکو دەنگەکانی (نك، رگ، خ ت، ر چ..) دەشێ قورسایی لە بەینیاندا هەبێت و•نەبێت. وشەکانی (دەنك، مەرگ، بەخت، ورچ..) لەوانەن بەیەك بڕگە دەربردرێن هەروەك مومکینیشە ببنە دوو بڕگە و بگوترێ (دە- نك، مە- رگ، بە- خت، و- رچ) لە

هەردوو شێوەدا واتای وشەکان ناگۆڕێن..

٤- لە نێوان ئەو دەنگانەدا کە گونجانیان لە پلەی سێیەمدایە وەك.. (ن م، ل م، ت ن، س ر، ز ر، ڕ ز، م ل، ت ر) دەبێ قورسکردن دەرکەوێ تاکو بشێ کۆنسنانتی دووەم لە دەمەوە دەربێ وەك کە لە وشەکانی (گەنم، زەڵم، کەتن، کەسر، بزر، وەڕز، هوومل، چەتر..)دا دەبێ قورسایی هەبێ و وشەکان ببنە دوو برگە (گە- نم، زە- ڵم، چە- تر) هەتا فۆرمی وشەکان لەو بارەدا بێ قورساییەکە بەردەوام دەبێ و مومکین نییە هەڵستێ بەڵام کە گوتت (گەنمەکە، لە زەڵمەوە بۆ هەڵەبجە، کەتنی وەها نەکراوە، کەموکەسریی زۆرە، چاکەی دارا بزرە، وەڕزی مەکە، ئەو هووملانە لە زێوە هاتوون [هوومل ماسیی زۆر گەورە] چەترەکەم کڕی) دەشێ قورساییەکە هەڵستێ لە هێندێکیشیاندا هەڵستانی قورساییەکە دەبێتە حەتمی وەکو (کەموکەسری، لە زەڵمەوە، چەترەکە، کەتنی گەورە). هەر چۆنێکیش وشەکان دەربېڕیت واتایان کەم و زیاد ناکا. ئەوەندە هەیە کە قورساییت خستە سەر دەنگێکی وەکو (ڵ)ی (زەڵمەوە) دەزاندرێ کورد نیت وەیا بەشۆخی وەها دەڵێیت یان لەهجەی ناوچەییە.

٥- دەشێ لە دراوسێیەتیی دوو وشەدا وەها ڕێك بکەوێ دوو دەنگی وەکو (س ت- ش ت) کە لەگەڵ یەکدیدا دەگونجێن، بکەونە تەنیشت یەکتر و بەحوکمی ڕێزمان نەك دەنگسازی قورسایی بخرێتە بەینیانەوە وەك کە وشەی (گەش) بخەیتە ڕستەوە و بڵێیت (گوڵی گەشت چنی)، لێرەشدا کە گوتت (ئیمڕۆ ڕۆژی هەرە گەشتە) قورساییەکە هەڵدەستێ و ناشێ دەرکەوێتەوە لێرەدا سەرلەنوێ حوکمی دەنگسازی بەسەر ڕێزماندا زاڵ بوو. ئەم زاڵبوونە لەم شوێنەدا وەها فەرمانڕەوایە لەگەڵ سەرلەبەری دەنگەکاندا ڕۆیشتووە نەك هەر دەنگی گونجاو، بەنموونە دەڵێی (قسەکەت چووە دڵم) و قورسایی دەخەیتە سەر (ڵ)ەکە بەڵام کە گوتت (قسەکەت بەدڵمە) قورسایی نەما و جێشی نابێتەوە لە هەموو حاڵانیشدا واتا ناگۆڕێ.. نەگۆڕانی واتاش بەهاتن و چوونی ئەم دەنگە بێ هێزە لەوەوە دێت کە بەئەسڵ دەنگەکە بەشداریی نەکردووە لە واتای وشە یەعنی بەشێکی بنجی و دروستکەر نییە لە ئاخاوتندا. تاکە هۆی پێکەوە بەستنەوەی دوو دەنگ بەپێی داخوازیی باری ئاخاوتن پەیدای دەکات و هیچ واتاش لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ کە فۆتاش چ واتای لەگەڵدا نەبووە تاکو لەگەڵیدا بفۆتێ. مەرجی یەکەمی بەشداریکردن لە واتای

وشەکە فۆنیمی پێ دەناسرێتەوە لەم قورسکردنەدا وجوودی نییە، د. ئاورەحمان بۆ چارەسەرکردنی دیاردەی هاتن و چوونی ئەم دەنگە بێ هێزە بەپێی دەستووری دەنگسازی لە ستوونی دووەمی ل، ٦٤دا دوو نموونەی هێناوەتەوە، نموونەی یەکەمی لە (نووسین، پێنووس) و لە (نووسرا) هێناوەتەوە گۆیا واوی (نووسین، پێنووس) درێژترە لە هی (نووسرا) بەپێی ڕای د. ئاورەحمان هۆیەکە دەچێتەوە بۆ ئەوەی کە لە (نووسین، پێنووس)دا هێز [هێز= Stress م، م] لەسەر دەنگی (وو)ە بەڵام لە (نووسرا)دا هێزەکە دەبرێتەوە بۆ سەر ئەلفی کۆتاییی وشەکە. ئینجا دەڵێ: «جا بزوێنێکی درێژی وەك (وو) لە باری بێ هێزیدا وەك (و)ی لێ بێت بزوێنێکی ئێجگار کورتی وەك (i) ئەگەر هێزی لەسەر نەبێ بەدیار نەکەوێ شتێکی دوور لە یاسا و دەستوور نییە».

نموونەی (نووسین، پێنووس) و (نووسرا) پتر بەلای ڕێزماندا دەچنەوە بەڵام چونکە ناوی هێز و تێچوون و سووك و قورسیی لێ هات قبووڵ دەکرێ و دەشێ ڕوون بکرێتەوە.

١- کاری (نووسی) لەبارترە ببێتە هاوتەرازووی (نووسرا).

٢- واوی (نووسرا) ئەوەندە کورت نییە ببێتە (و- ضمە).

٣- مەسەلەی هێز دەخلی نییە بەسەر کورت و درێژیی واوەکان:

ئەحمەد نووسی

نامە نووسرا

لەم ڕستانەدا هۆیەك نییە دەنگی واوی (نووسی) بخاتە ژێر هێزەوە و واوی (نووسرا)ش لە هێز بکەوێ.

٤- هۆیەك دەچێتەوە بۆ ئەوەی لە (نووسرا)دا دوو کۆنسنانتی (س، ر) کەمێك واوەکە تەنبەڵ دەکەن ئەگەر (نووسا) بایە فەرقی نەدەبوو لەگەڵ (نووسی). وشەی (نووسین، پێنووس) بەوەدا واوەکەی هەناسەسوار نابێ کە کۆنسنانتێك لە کۆتاییياندایە چونکە داخوازی هیچ ئەرکێکی نەکردووە.

بۆ پتر ڕوونکردنەوەی خاڵی سێیەم و چوارەم نموونەیەکی زیندووی پڕ بەپێستی بابەت هەیە.. لە پژدەر دەگوترێ (کوشتن، کوشتی..) بەڵام لە کاری کارا بزردا ناڵێن (کوژرا، دەکوژرێ) بەڵکو ئەو (ر)ە دەسوێنن و دەڵێن (کووژا) بەواوێکی درێژی وەکو

واوی (نووسا، مووسا). بێگومان ئەگەر لەوێشدا ئەو (ر)ە مابایەوە نەدەکرا واوەکە درێژ بکرێتەوە چونکە هەم لە ئەسڵدا کورتە هەم هاتنی دوو کۆنسنانت لە (کوژرا)دا کاری خۆی دەکرد. ئەگەر مەسەلە هێز بوایە خۆ (کووژا)ش وەکو (نووسرا) کارا بزرە؟ لە کاری (هەڵترووشکا)دا کە وەکو (نووسا) کارا دیارە هەرچەند مەسەلەی هێز لە بەیندا نییە، چونکە دوو کۆنسنانتی (ش، ك) هەن واوەکە نەختێك لێی کورت دەکرێتەوە. بەهەمەحاڵ ئەم موناقەشەیە لە بنەڕەتەوە دەخلی بەسەر تێچوونی کەسرە موختەلەسەوە نییە.

وەك پێشتر باسم کرد. هاتوچۆی ئەم دەنگە بێ هێزە تاکە هۆی داخوازیی دەربڕینی دەنگ لە باری خۆیدا پێکی دێنی هەرچی (Stress) وەیا هێزە دێتە سەر کەسرە موختەلەسەیەکی لە وشەدا مەوجوودە نەك دەبێتە هۆی پەیدابوونی.. تۆ بێنە وشەی (کردم) تاقی بکەوە.. لە دوای (ك) و (د)دا ئەو قورساییە هەیە، ئینجا دەتوانی هێز بخەیتە سەر قورسایی دوای (ك)ەکەوە وەیا دوای (د)ەکەوە وەیا هەردوویانەوە بەپێی داخوازیی مەبەست، ئەنجا چونکە قورسایی لە دوا (ر)ەکەوە نییە ناتوانی هێزی بەدوادا بێنیت، ئەگەر ویستت هێز بێنیت پێویستە لە پێشەوە قورسایی بخەیتە سەر ئەو (ر)ە و کارەکە لە دوو بڕگەوە بکەیتە سێ بڕگە ئینجا هێز بدەیتە ئەو قورساییە، ئەوساش وشەکە لە کوردی دەشۆرێ. کە قورسایی هەبوو یەکی لەسەر هێز ناکەوێ کە نەشبوو هێز ناچێتە سەر هیچ، لەلایەن واتایشەوە ئەو هێزە چ لەسەر (د، و، ر، م...) بێ و چ لەسەر قورسایی بێ واتایەکی تەجریدی بەوشە وەیا ڕستە دەبەخشێ، هەرچی قورساییە واتای پێوە نییە چونکە وەك تەقەڵی دروومانە بۆ شوێنی پێویست بەڵام نەك تەقەڵی مادی وەك دەزوو. لە فەرزی من بەسەهوو نرخی تەقەڵم دابێتێ ئەو هەر دەمێنێتەوە وەك هەیە چ دەخلی بەسەر واتاوە نییە. هێشتان لایەنی گونجان و نەگونجانی دەنگ پتر پێوەندیی هەیە بەتەکوینی وشەی کوردی لەو قورسکردنە چونکە بەشێکی زۆری وشەکان بەحوکمی ئەو گونجانە شکڵ وەردەگرن بەنموونە وشەی (بلْند) کە دوو بڕگەیە و بریتییە لە (ب- لْند) بەحوکمی گونجانی (ن- د) ئەو شکڵەی وەرگرتووە چونکە ئەگەر بگوترێ (بلْ- ند) دەبێ قورسایی بخرێتە سەر (ن)ەکە ئەمەش دژی یاسای فۆنەتیکی کوردییە. وشەکانی دەرد، دۆست، سارد، گۆشت، پێت، قەڵت، چەند، ڕەند، مەند، نەنگ، شەنگ، جانگ.. هەشت، بیست، گەشت... و سەدانی وەك ئەوان ژمارەی بڕگەیان بەندە بەگونجان و نەگونجانی فۆنیمەکانیان، ئەمانە هەموویان

چوار فۆنیم و یەك برگەن چونکە لە هەموویاندا دوو فۆنیمی کۆتاییان لەگەڵ یەکدیدا دەسازێن. وشەی (مزر) سێ فۆنیم و دوو برگەیە چونکە (ز، ر) بەیەکەوە ناسازێن دەنا وەکو (مشت، مرد، مست) دەبووە یەك برگە. هاتنی قورسایی بۆ سەر (ز)ی (مزر) و نەهاتنی بۆ سەر (ش، ر، س)ی وشەکانی دیکە بەهونەری خۆی وە یا ئارەزووی من و تۆ نییە، بەپێی باری گونجان و نەگونجانی دوو فۆنیمی دوایینی وشەکانەوەیە. کە گوتت (ماستەکە مزرە) قورساییەکە دەبێتە دڵخواز، کە گوتت (مزرە سێو) قورساییەکە تێ دەچێ، لە هیچ بارێکیشدا تەئسیری سەلبی و ئیجابیی لە واتای وشە نەکردووە. قورسایی لە خۆوەوە وەکو فۆنیمە ڕاستەقینەکان بۆ ناو وشە نایەت، بەئارەزووش نایەت: دەبێ ناچاریی فۆنەتیکی بیهێنێ و نەمانی ناچارییەکە بیسوێنێ. هەر چونکە قورسکردن پێداویستی دەربڕینی کۆنسنانتی وەستاوە بۆ لکاندنی بەکۆنسنانتی دوایەوە لە باری تایبەتیدا چ دەخلێکی بەسەر واتاوە نییە، هەندێ جار قورساییەکە لە بارێکدا دەبێ هەڵستانی مومکین نەبێ وەك لە وشەی (فرچك)دا قورسایی سەر (ف)ەکە هەڵستانی بۆ نییە. ئەم ناچارییە دائیمییە هونەری قورساییەکە نییە بەڵکو داخوازی لکانی (ف)ەکەیە بە (ر)ەکەوە. ئێمە پێمان دەکرێ بڵێین (فچك، فك، فرك) و فۆنیمی زەقوزۆپ بەلاوە بنێین بەلام لە هەموو حاڵاندا قورسایی سەر (ف)ەکە دەمێنێتەوە. خۆ مەعقوول نییە بڵێین ئەو دەنگە بێ هێزە گرنگترە لەوانی دیکە، چونکە قسەی وەها لە کەس ناوەشێتەوە هەر نەبێ لەبەرئەوەی کە لە هەزاران باردا وەکو سێبەری هەور دێت و دەچێت و هەستیشی پێ ناکرێ جگە لەوەی کە وجوودی خۆی بەندە بەو فۆنیمانەوە بگرە وجوودی بەندە بەجیرانەتیی فۆنیم و فۆنیم.. بزوێنەکان بەکورت و درێژیانەوە هەم دەشێ بەئارەزوو بیانهێنین و بیانسوێنین، هەم بەهاتن و سوانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ. هیچ مەرجێکی (فۆنیم) لەو قورساییەدا نییە، پێداویستی دەربڕینی دەنگە لە باری تایبەتیدا چەندێکی تێش بچێ واتا ناگۆڕێ. لەبەر ئەم تێبینی و ڕاستییە بەدیهییانەیە خۆگیری دەکەم لەوەی پێی بڵێم بزوێن، تۆ بڵێ ئەگەر بزوێنە بۆچی لە کوردی و ئینگلیزیدا نەهات وەکو بزوێنەکانی دیکە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ بۆچی هەمزەی دەنگدار و زەقوزۆپی بێ نیگار نەچێتە پێش قورسایی بەنیگار؟ هەڵبەت دەزانم چی بەڵگەی دنیا هەیە ناتوانێ ڕابەرەکانی فۆنۆلۆجی ئیقناع بکا دژی ئەو قورساییە. وا من لە جیاتی ئەوان وەڵام بۆ ئەم تەرزە پرسیارە پێشکەش دەکەم و دەڵێم بەر لە هەزاران ساڵ بنیادەم زانی ئەم

بزوێنه یەکجار کز و بێ هێزه بەبەریەوە نییە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە، ئینجا کە گوترا ئەدی چۆن بنیادەم زانی دال و سین و گاف بە بەریانەوە هەیە؟ ڕابەرەکان دەڵێن ئا ئەمە بەڵگەیە کە هەمزە فۆنیم نییە وەك کە دال و سین و گاف فۆنیمن. دیسان ئەگەر گوترا ئەدی چۆناوچۆنی لە زمانە سامییەکاندا قورسایی بەبەریەوە هەبوو هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ لێرەدا بەڕاستی نازانم جواب چی دەبێ، پێشتریش و لە هەموو حاڵانیشدا جواب نەبوو بۆ ئەو پرسیارەی بڵێ: بۆچی تێچوونی قورسایی هەرگیزا و هەرگیز لە واتا.. تەئسیر ناکا؟ ئەدی فۆنیم نییە؟

بەر لە (٢٧٠٠) ساڵ کە ئەلفوبێ پەڕییەوە بۆ ئەوروپا و نیگار بۆ دەنگی هەمزە دانەندرا بڕیاری ئیعدامکردنی دەرچوو.

بەوردبوونەوە لەو دیفاعەی د. ئاورەحمان لە کەسرە موختەلەسەی دەکا بەهێنانەوەی نموونەکانی (نووسین، نووسرا) دەبینین لە حەقیقەتدا بێ ئەوەی ویستبێتی، ئەو خۆی کەسرە موختەلەسە پتر بێ بایەخ دەکات لەوەی من کردوومە، چونکە کە دەڵێ دەنگەکە هێند کورتە هێزی لەسەر نەبێ دەرناکەوێ بڕیار دەدا کەوا ئەو دەنگە بەچکەی هێزەکەیە واتە لەبنەڕەتەوە بەندە بەهەبوونی هێز. ئەم قسەیە یەکسەر و بێ تەئویل وەها ڕادەگەیەنێ کە کەسرە موختەلەسە! بریتی بێ لە هێز چونکە مەعلوومە هێز ناچێتە سەر (عدم، هیچ) قسەکە وەك ئەوەیە بڵێی کابرا هێند موفلیسە ئەگەر پارە نەخەیتە گیرفانی فلسێك لە گیرفانیدا نادۆزیتەوە. دەنگێك وەها بێ وجوودی بەند بێ بە هێزەوە و واتاش نەگۆڕێ چۆن فۆنیمێکە؟ ئینجا چۆن بسەلمێنین دەنگی وەها سەراوی ئەوەندە بایەخی بدرێتێ نیگاری هەبێ [لە حاڵێکدا هەمزەیەکە زەقوزۆپ بێ نیگار بێ] کە نیگاریشی بوو ببێتە برای هیچ یان هەر هیچی بێ تەئویل کە بووش بەهیچ بایی زەرەیەك کاری سەلبی و ئیجابیی لە واتای وشە نەکردبێ؟ هەر فۆنیمیش بێ؟

نموونەی دووەم لە زمانی ڕووسییەوە هاتووە کە وشە لە حاڵی جەردا بزوێنە ئاشکراکانی دەگۆڕێن وەیا تێدا دەچن.. کە گۆش دەکرێ هەروەها.. گۆیا ئەمەش نابێتە بەڵگە لەسەر فۆنیمنەبوونی ئەو دەنگانە. هەرچەند د. ئاورەحمان هەر هێندە دەڵێ و دیفاعەکەی لە فۆنیمی (ۆ، ێ)ی ڕووسییە بەڵام شوێنی قسەکەی دیاری دەخات کە مەبەستی ئەوەیە لە ڕێی قیاسەوە بسەلمێنین کە تێداچوونی کەسرە موختەلەسەش نابێتە بەڵگەی عەکسی بۆی.

من ڕووسی نازانم ئیعتیرازیشم له نموونه‌کان نییه به‌ڵام له کوردیدا نموونه زۆرن تێی بئاڵێین:

له تۆ ده‌پرسم	لێت ده‌پرسم.
به‌تۆ ده‌ڵێم	پێت ده‌ڵێم.
له تۆ ده‌گه‌م	تێت ده‌گه‌م.
سووتا	ده‌سووتێ.
نه‌خوازێ ئه‌ڵڵا	نه‌خوازه‌لا، نه‌خه‌سه‌لا.
گوتی	ده‌ڵێ.

ئه‌م نموونانه و دوو نموونه ڕووسییه‌که و هه‌رچی دیکه‌ی ئه‌وتۆیی که‌ڵه‌که بکات باری قورسایی ڕاست ناکه‌نه‌وه چونکه پێوه‌ندییان پێیه‌وه نییه. ئه‌مانه سه‌ر به‌ڕێزمانن و ده‌چنه‌وه بۆ لای سینتاکس نه‌ك فۆنه‌تیك. نموونه‌کانی یه‌که‌م و دووه‌م و سێیه‌م، وه‌کو هی ڕووسی حاڵه‌تی جه‌ڕی ڕاناوی که‌سی دووه‌می تاك له ڕسته‌کاندا نیشان ده‌ده‌ن دیاره چۆن به‌گۆڕانی ڕاناوه‌که له حاڵه‌تی ئه‌لکاوییه‌وه بۆ حاڵه‌تی لکان شکڵی (جار و مجرور) وێکرا گۆڕان، هیچ داخوازییه‌کی فۆنه‌تیکیش حوکمی نه‌کردووه (له تۆ ده‌پرسم) ببێته (لێت ده‌پرسم) که‌چی (له تۆ ده‌گه‌م) ببێته (تێت/ ده‌گه‌م). واتای (تێگه‌یشتن) جودایه له (لێپرسین) و پتر به‌ره‌و ناوه‌وه‌ی (مجرور) ده‌ڕوات بۆیه‌یه شکڵه‌که‌ی گۆڕا. له هه‌ندێ له‌هجه‌ی ئاخاوتنی کوردی ده‌گوترێ (ده‌تۆ ڕاده‌مێنم- نه‌ك له تۆ ڕاده‌مێنم) دیاره (ده)ش نزیکتره له (تێ). به‌و پێیه ئه‌و له‌هجه‌یه نزکتره له مه‌نتیقی گۆڕانی ده‌نگ تا ئه‌وه‌ی (له) ببێته (تێ) به‌ڵام بۆی ڕێك نه‌که‌وتووه په‌ره بستێنێ. له کرمانجیی سه‌رووودا به‌رانبه‌ر ئه‌و (ده)یه (ژ) به‌کار دێت. (سووتا) ده‌بێته (ده‌سووتێ) به‌پێی ده‌ستوورێکی ڕێزمان هه‌رچی کاری ڕوودان و کارا نادیار هه‌یه به‌ری ده‌که‌وێت و له هه‌مووواندا ئه‌م ئه‌لفه له موزاریعدا ده‌بێته (ێ) وه‌کو:

سووتا	ده‌سووتێ.
ڕما	ده‌ڕمێ.
برژا	ده‌برژێ.
دیترا	ده‌دیترێ.
خورا	ده‌خورێ.. هتد.

هەر عەینی ئەو کارانە لە ڕابردووی بەردەوامدا وەکو خۆیان دەمێننەوە هەرچەند (دە)ی موزاریعیشیان بەسەردودیە:

سووتا دەسووتا.

برژا دەبرژا.

دیترا دەدیترا.

فۆنەتیك چ دەخلی بەسەر ئەم ڕێژانەوە نییە ناشکرێ یەخەی کورد بگرین بڵێین بۆچی وەهات کردووە؟ (نەخوازێ ئەڵلا) دەماودەم لە ماوەی سەدان ساڵدا بوودتە (نەخوازەڵا، نەخەسەلا) و چووەتە ئیدیەمەوە، بەڵام دەکرێ بگوترێ (قبووڵ نەکا ئەڵلا) بێ گۆڕان و بێ دەردی سەر. بەهیچ تەئویلێك ئەم گۆڕانە وەیا (گوتی، دەڵێ) باناردرێتەوە بۆ داخوازیی فۆنەتیك، زمانە و دەگەڕێ و دەگۆڕێ و یاسا دادەنێت و تێی دەبات و تێی نابات و لەهجە تا لەهجە فەرق دەکات و دەیان ڕێچکۆڵە پەیدا دەبێ و دەبنە شەقامەڕێ و ئەوەی دەقەومێ یاسای ڕێزمان تێیدا دیار دەبێ و هی فۆنەتیکیش هەروەها، پەند و ئیدیەم و مەتەڵ و فنوونی بەلاغەت و نازانم چی دەزێتەوە، جاڕ و مەجروور و کارا و بەرکار و سەدان کەرتی دیکەی ڕێزمان دەوری خۆیان دەبینن و یەکێك دەڵێ (بەتاق و تەنیا) و ئەوی دیکە (تەك و تەنها) سێیەمیان (بەتەنی تەقێ) بەپێی ڕاهاتن.. خولاسە دیاردەی زمان بەزەمان و مەکان و ئینسانیەوە شەپۆل دەدات و فۆنەتیك یەکێکە لە شەپۆلەکانی و ناتوانێ حوکمی شەپۆلی لەخۆ گەورەتری وەکو (ڕێزمان) بۆ خۆی ڕاکێشێ و ڕێی تەعبیری جودا و دەربڕینی هەمەچەشنە لەو خەڵقە هەمەچەشنەیە ببەستێ. ئێمە.. دەزانین (دەستگرە) دوای سوانی دەنگی (ت) بووە (دەزگرە) چونکە بەپێ دەستوورێکی فۆنەتیکی کوردی دەنگی کپ ئاغڵەب لە جیرانەتیی دەنگی ئاوازەداردا دەبێتە ئاوازەدار بۆیە سینەکەی (دەسگرە) بووە (ز) بەڵام دەستووری دروستکردنی وشەی لێکدراو وەیا داڕێژراو بەجۆرێکی سەربەخۆ لە زماندا هەزاران وشە پێك دێنێ وەك کە (دەستگرە- دەزگرە)ی پێك هێنا ئیتر فۆنەتیك چۆنێکی کار دەکا بابیکا. سەدان وشەی وەکو: کلك تەقێنە بەردەنوێژ، دەستەبەرە، کێلەقەبر، بزمارکوت شیرەخۆرە، گورگ نەخۆرە، مەلا خۆرە، گورگ نەخۆرەی دز نەبەرە، سەر هەڵقەنە گێرەشێوێن، سەرپاڵە.. بێ ئەوەی فۆنەتیك کاری تێ کردبن لە گەڕدان، لە کوردیدا فۆنەتیك وەهای کردووە وشەی لێکدراوی (گائاسن) ببێتە (گاسن) کەچی لە

فارسیدا هەردوو بەشی وشە لێکدراوەکە بەدروستی دەمێننەوە و دەڵێن (گا وآهن). کورد دەڵێ (حەماغا- لە جیاتی حەمەد ئاغا) هەرچی فارسە دەڵێ (حمد ئاقا) کورد دەڵێ (دە ئەنگێوم، دەنگێوم) بەڵام دەڵێ (نەئەنگاوتن) و ناڵێ (نەنگاوتن). فۆنیمی حەقیقی لە سەرەتاوە وشە دروست دەکات دواتر پێداویستی فۆنەتیك تاوتووی تێدا دەکات. دەبینی وشەی بێگانە کە چ دەخلی ئێمەی تێدا نییە و لە پشت حەفت بەحوان ترووکاوە کە دێتە نێو کوردەواری هەر ناوچەیە جۆرە مامڵەتێکی لەگەڵدا دەکات بەنموونە وشەی مەرەکەبی (کوینك) لە سلێمانی کافی پێشەوەی کلۆر دەکرێ لە بەری سۆران کلۆر ناکرێ تەنانەت لە بەری سۆران هەر چونکە کاری (پشکووت، گوا، ئەنگووت) لە سەرەتاوە کاف و گافەکەیان کلۆر نەبووە. لە موزاریعدا کە دەڵێن (دەپشکوێ، دەگوێ، دەئەنگوێ) کاف و گافەکە کلۆر ناکەن کەچی لە بەری بابان کلۆری دەکەن خولاسە فۆنەتیك بەدوا وشە و ڕستەدا دێت و خزمەتکاری فۆنیمەکانە، هەرچی کەسرە موختەلەسەیە خۆی زادەی فۆنەتیکە چونکە بەپێی داخوازیی دەربڕینی فۆنیم یان دێت یان نایەت، یان کە هات دەسوێت و دەخلی بەسەر واتاوە نییە واتە دەخلی بەسەر تەکوینی وشەوە نییە دەنا دەبوو بەسوانی واتا نەمێنێ. تەکوینی وشە و واتای وشە دوو ڕووی یەك سکەن ئەم قسەیەم لێی هەڵناستی بگوترێ: بڕگە لە وشەدا یان بزوێن یان قورسکردنی تێدا نەبێ پەیدا نابێ چونکە قسەکەی من خۆی لە بنەڕەتدا وەڵامی ئەم ئیعتیرازە دەداتەوە کە دەیەوێ لە پەنا بەهانەی تەکوینی بڕگەوە بایەخ بەو قورسکردنە بدات، سەرنج بگرە دەبینی ئەو بڕگەیەی بەهۆی بزوێنی ڕاستەقینە پەیدا دەبێ واتاکەی بەندە بەو بزوێنەوە مەگەر جوداییی لەهجە و سوانی عادەتی بەسەر وشەدا هاتبێ فۆنیمی گۆڕی بێ وەك کە (مر) بووەتە (مەل) وەیا وشەی (شەلە) لە هەندێ لەهجەدا دەبێتە (شلە) کە ئەمە دیاردەیەکە دەخلی بەسەر فۆنیمبوونی دەنگەکانەوە نییە، پێشتریش باسمان کردووە لە هەموو دنیاش باس کراوە. تێچوونی بزوێنی حەقیقی دەبێتە هۆی نەمانی واتا وەك کە (سەر) بوو بە (سر) واتا نامێنێ هەرچەند ئەو قورساییەش لەسەر (س)ە کە هەر ماوە. وشەی (پەنیر) ببێتە (پەنر، پنیر) لە هەردوو باردا واتای نامێنێ. بەڵام قورسایی لەسەر (گەنم) لادە و بڵێ (گەنمەکە) واتا تێك ناچێ.. ئەمەش بەدیهییەیە.

لە هیچ ڕوویەکەوە قیاسی تێداچوونی قورسایی لە وشەدا لەگەڵ تێداچوون وەیا گۆڕانی فۆنیم ناکرێ چ لە وشەدا بێ چ لە ڕستە و باری ڕێزمانیدا بێ، چونکە ئەگەر

ئەو قیاسە بکەین دەبێ بڵێین نەمانی دەنگی ئەلفی (ژماردی، سپاردی، ڕژا) لە (دەژمێرێ، دەسپێرێ، دەڕژێ)دا وەکو نەمانی قورسایی لامی (دڵ)ە لە (بەدڵمە). ئەوساش سەرەڕای بەهەڵەداچوونێکی نەوعیی سەرەتایی سەرسووڕێن، دەکەوینە تەناقوزێکی لە حیساب بەدەر چونکە لەلایەکەوە گوتمان نەمانی قورسایی و نەمانی ئەو ئەلفانە وەکو یەکدین، لەلایەکی دیکەشەوە زەق زەق دوو دیاردەی ڕێزمان و سینتاکس دەبینین ئەو لە یەکدی چوواندنە ناسەلمێنن: دیاردەی یەکەم ئەوەیە، ئەلفەکان لە موزاریعدا نەفۆتاون بەڵکو بەپێی یاسایەکی ڕێزمان بوونەتە (ێ) یاساکەش وەها پەرەسەندووە هەموو کاری موزاریعەی وەکو (سووتا، ڕما، برژا) و هەموو کاری (مبنی للمجهول) و هەموو کاری ڕێژەی (نواندی، بواردی، ستاندی) دەگرێتەوە تەنها (خواردی) ناگرێتەوە کە ڕیزپەڕە: دەسووتێ، دەڕمێ، دەبرژێ، دەنوێنێ، دەبوێرێ، دەستێنێ، دەچێنێ، دەسپێرێ ... هتد. وەك دیارە گۆڕانەکە بەدەستووری ڕێزمان پەیدا بووە نەك فۆنەتێك.

دیاردەی دووەم ئەوەیە، گۆڕانی دەنگەکە لە ئەلفەوە بۆ (ێ) شانبەشانی گۆڕانی زەمانی کارەکە لە ڕابردووەوە بۆ موزاریع هاتووە. بێگومان لەو کارانەدا گۆڕانی ئەلفەکە پتر لە (دە)ی موزاریع بەشداریی گۆڕینی زەمان بووە چونکە لە ڕابردووی بەردەوامدا (دە)ی موزاریع هەیە و ئەلفەکەش ناگۆڕێ: دەگوترێ (دەسووتا، دەڕما ... دەمبوارد، دەتچاند، دەمانستاند، دەیانسپارد ...هتد).

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە ٦٧دا وەها هاتووە کە (ئە)ی کاری موزاریع، لە ئاخاوتنی سلێمانیدا بەهۆی سوانی (د)ی (دە)ی موزاریع پەیدا بووە، گۆیا کە دالەکە سوا دەنگەکەی فەتحەی پاشیەوە «بەئاسانی ناتوانرێ تەلەفوز بکرێ» [سەرەتای لاپەڕە ٦٨ی بەیان].

لە پێشەوە دەڵێم کە دالەکە سوا ئەو فەتحەیە نە بەئاسانی ونە بەزەحمەت تەلەفوز ناکرێ. ئەگەر بشسەلمێنین دوای سوانی دالەکە هەمزە هاتووە بەجێگر هەر ئەوەندە مەعلووم دەکرێ کە هەمزە دەنگێکی چالاکە، پتر خزمەتی زمان دەکا لە (ف، ش، ج) دەنا چ قەیدی دەکرد بگوترێ (فەرِۆم، تەخۆم، جەنووسم) ئەمە با لێرە بێت. ڕایەکەی د. ئاورەحمان تێبینیی گرنگی دیکە هەڵدەگرێ: لە ئاخاوتنی سلێمانیدا بەدەگمەن نەبێ دەنگی دال لە بەراییی وشەدا ناسوێ، دەگوترێ: دار، دەزوو، دین... بەو پێیە دەشییا بگوترێ (دەڕوا) بەڵام خەڵقەکە پێڕەوی ئەو شییانەی نەکرد. ناوناوەیەکی زێدە کەم

دەنگی (د) لە پێشەوەی وشەدا دەسویٚ وەك کە (دای، دێت) دەبێتە (یای، یەت). بەبیرمدا نایەت لە ئاخاوتنی سلێمانیدا دالی بەرایی وتە لە غەیری (دە)ی موزاریعدا کرابێتە هەمزە. وشەی (داخۆ، داخوا) دەشێ ببێتە (ئاخۆ، یاخۆ) بۆیە نالێم دالەکەی بووەتە هەمزە، دیارە شەریکی هەیە. بچین بۆ بەرەو کۆتایی وشە، دەبینین قەسیدەیەکی نالی سەرلەبەری دەنگی دالی پاراستووە لەو شوێنەدا.

جۆشەش و تاوە لەناو دیدەیی گریانمدا

چ تەنوورێکە لە تەندوورەیی تووفانمدا

بەعادەت ئاخێوەری سلێمانی دەڵێ (گریانمما، گریانما..). ئاخێوەری سلێمانی وشەی (تێدا) دەکاتە (تیا) و هەمزەی تێ ناترنجێنێ. دەشێ بڵێین دوای سوانی دالەکە بزوێنی (ی) هەیە و دەکرێتە کۆنسنانت و بەئەلفەکەی دوایەوە دەلکێ. ئەما لە (تیایا)دا کە گۆڕاوی (تێدادا)یە دیارە دالی (دا)ی دووەم کراوە بە (ی). وشەی (لێرەدا) دەکرێ بە (لێرەیا)، ئەویش دالی بە (ی) گۆڕاوە. (مەییان) لە (مەیدانەوە) هاتووە و دالەکەی بووەتە (ی). (عەودالٚ) دەکرێتە (عەووالٚ) و دالەکەی بە (و) گۆڕاوە. بەپێی ڕایەکەی د. ئاورەحمان لە گۆڕینی (دە) بە (ئە) دەبوو لە بری (یام، گریانما، یاخۆ، تیایا، لێرەیا، مەییان، عەووالٚ) ببنە (ئام، گرینمئا، ئاخۆ، تیائا، لێرەئا، مەیئان، عەوئالٚ...) وشەی (یەت) چونکە لە (دەیەت، دەهێت)ەوە پەیدا بووە بەر دەستوورەکە ناکەوێ.. من ڕێم هەیە بڵێم ئەو وشانەی کە هەمزەکەیانٚ دەکەوێتە ناوەوە ناجایەزن چونکە دەنگی هەمزە لە ناو توێژی وشەی ئێستاکەی کوردیدا نەماوە، بەڵام د. ئاورەحمان دەڵێ هەمزە لە سەرەتای بڕگەشەوە بەیاریدەدەر دێت ئیتر بۆ نەیەتە بەرایی ئەو بڕگانەوە؟

لە سلێمانی دەبیەیت وشەی (بەدەل، مەدەد، ئەحمەداوا) و هی تریش بەجۆرێك دالەکەیان کلۆر دەکرێ لە دەنگی زمانی دەشۆرێ و قابیلییەتی نووسینی پێوە نامێنێ. ئنجا ئەگەر (دە)ی موزاریع بەو نیازەی کە د. ئاورەحمان دەڵێ بووبێتە (ئە) دەبوو وشەکان ببنە (بەئەل، مەئەد، ئەحمەئاوا).

ڕاستییەکەی گۆڕانی (دە) بە (ئە) هیچ پێوەندیی بەیاریدەربوونی هەمزەوە نییە، هەر ئەوەندە بەئیسپات دەگەیەنێ کە دەنگی هەمزە پتر بەهانامان دێت لە (ق) هەروەك (ی)ش پتر بەهانامان هات لە (غ). (مەییان، حەڤقەیەت) و ئەحمەداوا و بەدەل، هەموویان دوای سواندنی دالەکەیان بەو جۆرەی دەیبیەین لە زاری خەڵقەکە خۆش

هات، نه هەمزە لە تۆهمە دەپەڕێننەوە نە پشتگیریش لە ڕایەکەی د. ئاورەحمان دەکەن. منیش پێم دانەگرت لەسەر بەهانە پێوە گرتنیان چونکە مەبەست ڕوونکردنەوەی مەوزووعە نەك یەکدی سەغڵەتکردن، هەرچی بەڵگەیەکی لێرە و لێرە بەپێشەوەش نووسیبێتم لەبارەی هەمزە و قورسکردنەوە یەخەگیری سەرچاوەی باوەڕە جوداکە دەبێت کە مامۆستاکانی زانستی فۆنۆلوجییە. د. ئاورەحمان کە لە سەرەتاکانی ستوونی یەکەمی لاپەڕە ٦٦ دەنووسێ: «... بۆ دانەنانی هەمزە بەفۆنیم لە کوردیدا ئەوەی نووسیومە ڕا و بۆچوونی خۆمە و مامۆستا مەسعوود بەخۆڕایی وای داناوە، کە بەپێی پەسەندکردنی (بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لەبارەی هەمزەوە) لە پێشەوە (بڕیاری ئیعدامکردنی هەمزەم داوە) قسەیەك بەزاری مندا دەهێنێ. هەرگیز بەو شێوەیە لە زارم دەرنەچووە.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە (٢٠)ی ڕۆشنبیری نوێ، گوتوومە: «فۆنۆلۆجیستەکان کە د. ئاورەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە گوتارەکەدا بەکورتی نووسراوە واتە: فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وتە پێك دەهێنن و بەگۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕن». چی لە قاموسیش نووسراوە هەر ئەمەیە ئیعدامکردنی هەمزەش بەهیچ جۆرێك وەپاڵ د. ئاورەحمان نەدراوە چونکە بەر لە د. ئاورەحمان بەساڵەها قسەکە نووسراوە و بیستراوە.

ئەگەر ڕابەرەکانی ئەورووپا گوتبایان هەمزە فۆنیمە زەحمەت مەودا مابایەوە لە پێش کوردێکی عێراق کە خوێ خوێندنی لە ئەورووپا تەواو کردووە ڕایەکی دیکە دەرببڕێ. ئاسانترە بگونجێ هەمزە فۆنیمە چونکە وەکو دال و میم و شین بەرهەستە و لە وتە و ڕستەدا کار دەکات، بەڵام دنیا بڵێ فۆنیمە و من بڵێم فۆنیم نییە بەو هەموو زەقییەی تێیدایە کارێکی ئاسان نییە. ڕێکەوت وەها بوو لە ئۆتۆمۆبێلێکدا کە د. کەمال مەزهەر لێی دەخوڕی بۆ یەکەم جار لە د. ئاورەحمانم بیست کە بیروڕای لەبارەی هەمزەوە هی خۆیەتی، پێشم گوت کە من ئەمەم بەخەیاڵدا نەهاتووە، ئەوساش گوتارەکەم دەرچووبوو یان لە چاپکردندا بوو [دەرچوونەکەشی لە گوینترە]. من هەر چونکە د. ئاورەحمان بەئینسانێکی ڕاستگۆ دەزانم باوەڕ بەو قسەیەی دەکەم، ئەگەر پێشتر لێم بیستبایە لە گوتارەکەمدا باسێکی ئەو لایەنەم دەکرد. بەهەمەحاڵ من هەر جارە باری قسە هاتبێ گوتوومە لەوەتەی ئەلفوبێی ڕۆژهەڵات بەر لە ٢٧٠٠ ساڵ پەڕیوە بۆ ڕۆژاوا ئیعدامی هەمزە دەرچووە. لەبەرئەوە جێی خۆی نەبوو دوای قسەکانی

سەرووی بڵێ: «بەپێچەوانەوە بۆم هەیە لە مەسەلەی هەمزەدا من ڕەخنە لە مامۆستا مەسعوود بگرم، چونکە لە نووسینەکەیدا ئاشکرا دیارە، کە ئەو هەوڵی داوە زمانی کوردی بخاتە قاڵبی عەرەبییەوە و فۆنیمی عەرەبی بەسەر کوردیدا ساغ بکاتەوە و بەمە گیان بەبەری هەمزەدا بکات». تێ ناگەم من چۆن و چۆنی گیان بەبەر دەنگێکدا دەهێنمەوە کە کورد لەوەتەی هەیە بەکاری دەهێنێ؟ چما هەمزە (ض، ط، ظ)ە ڕام گواستبێتە ناو کوردی؟ کە بەڵگەش لە زمانی ئێرانیی کۆن وەیا عەرەبی وەیا ئینگلیزی و فرەنسەیی بهێنمەوە کتۆیی و کواوکوویی و چۆناوچۆنی زمانی کوردی دەخەمە قاڵبی عەرەبییەوە؟ سەرلەبەری کۆڕی زانیاری کورد پێی نەکرا واوی کەشیدەدار بەسەر ڕێنووسدا بهێنێ چونکە دەسەڵاتی نەبوو، گۆیا من تەنها پێم دەکرێ هەموو زمانەکە لە قاڵبی خۆی دەربێنم! بێگومان لە زەمینەی جوابە جێییدا بەنوکتە ئەو قسەیە هاتووە دەنا هەروەك د. ئاورەحمان بەو ڕایانەی پشتگیرییان لێ دەکات نایەوێ کافرستانی دابهێنێ، منیش نەمویستووە لە ڕێی بیروباوەڕمەوە خەڵق بۆ حەج ڕاپێچەك دەم. بەهەمەحاڵ هەرچی بڕیارێکی بۆ هەمزە بدرێ کار ناکاتە سەر لایەنی دیکەی زمانی کوردی، بۆیە ئەگەر (تیروپشکێ ....) لە چارەنووسی هەمزە بهاوێین زەرەر ناکەین. هەر ئەم هۆیەش بوو ناوی ئەم گوتارەمی دیاری کرد بە (تیروپشکێ ...) هەرچی بڕیارێکیش بۆ کەسرە موختەلەسە بدرێ باری زمان ناگۆڕێ بەمەرجێك مانەوەی لەو شوێنانەی تێ دەچێ دانەسەپێ: (گەن – مە – کە) نەبێتە (گە – ن – مە – کە)، (بە – دڵ – مە) نەکرێتە (بە – د – ڵ – مە) (هەڵ – تان – گرت) نەبێتە (هە – ڵ – تان – گرت) (مەز – نە – پیاو) نەبێتە (مە – زنە – پیاو) نەبێتە (مە – ز – نەپیاو). ئەگەر قورسکردن بەنیگارەوە داسەپا و چاری مان و نەمانی تێدا نەکرا زمانەکە وەها دەشێوێ عەیبدار بێت. ئەم زەرەرە چ قیاسی ناکرێ لەوەی کە د. ئاورەحمان دەیەوێ (ی) وەسف و ئیزافە بەدوا ئەو وشانەشدا بنووسرێن کە کۆتاییان بەواوی تیژی درێژ دێت. ئەم یێیە هەرچەند لە گوتندا مومکین نییە دەرکەوێ، هێندەی یێی ئەسڵی وشە و ئیسمی مەعناش درێژ نییە تەنانەت بەدوا ئەلف و واو و فەتحەدا دەشبێتەوە کۆنسنانت، دیسانەوە خزمەتێکی ڕوونکردنەوەی ڕستە دەکات. بەڵام مەسەلەکە هەر بریتیی نییە لە (ی) وەسف وئیزافە کە لە دوا (ی) تیژی درێژدا بزر دەبێ، خۆشم لەم گوتارەدا بەزۆری ئەو (ی)انەم نووسیوە چونکە نووسینیان بێ زەرەرە و بۆرە دەستوورێکیش پشتگیریی لێ دەکات. کە ئەم (ی)ە لە نووسیندا ژیایەوە دەبێ

زمانناسان بیر لە هەموو (ی)ەکی وەك ئەویش بکەنەوە کە بەپێی دەستووری زمان دەبێ هەبێت و لە ئاخاوتندا بەدوا (ی) ڤاوڵدا تێ دەچێت. ئەمەش چەند نموونەیەك:

لە کاری (دزی)دا دەبێ ئەو (ی)ە دەرکەوێتەوە:

من نووسیم

ئەو دزیی

لە کاری (خشی)دا نابێ دەرکەوێ چونکە لە ڕابردووی تێنەپەڕدا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك وجوودی نییە:

من خشیم

ئەو خشی

لە کاری (نووسی، دزی ...)دا دەبێ بۆ کەسی دووەمی تاك تەنها (ت) بەدوا کارەکەدا بهێنین چونکە لەو کارانەدا تەنها (ت) ڕاناوە:

من نووسیم، دزیم

تۆ نووسیت، دزیت

لە کاری (خشی، جمی، ڕزی ..)دا دەبێ (یت) بۆ کەسی دووەمی تاك بێتەوە، چونکە تێنەپەڕن:

من جمیم، ڕزیم، خشیم.

تۆ جمییت، ڕزییت، خشییت.

لە کاری (نووسی، دزی)دا بۆ کەسی یەکەمی کۆ ڕاناوی (مان) دێت، دەبێ بنووسرێ:

من دزیم، نووسیم

ئێمە نووسیمان، دزیمان

لە کاری (خشی، ڕزی ..)دا چونکە تێنەپەڕن دەبێ (ین) بێت:

من خشیم، ڕزیم

ئێمە خشیین، ڕزیین

لە کاری (دەنووسم، دەدزم ...)دا دەبێ ڕاناوی کەسی دووەمی تاك و یەکەمی کۆ بەم

جۆره بلكێن:

من دەنووسم، دەدزم

تۆ دەنووسیت، دەدزیت

ئێمە دەنووسین، دەدزین

له کاری (دەژیم)دا دەبێ ئەو راناوانه بەدوا (ی) (دەژی)دا بێن:

من دەژیم

تۆ دەژییت

ئێمە دەژیین

ئەمانه بەدیهییەی ڕێزمانن و خۆ لێدزینەوەیان مومکین نییه: بەڵام دەشێ بگوترێ ئەم سەرشێواندنه مەتەڵاوییەی پێ ناوێ، با هەر یەخەی (ی) ئیزافه و وەسف بگرین، منیش بەرهەڵستیی لێ ناکەم دوای ئەوەی بەچاوی کراوەوە بڕیار درا. بەڵام ئەوساش گرفتی (ی) کەسی سێیەمی تاك له حاڵەتی ئیزافەدا هەر دەمێنێ:

دەستم، چاوم، ترۆزیم

دەستی، چاوی، ترۆزیی

لەمەیاندا چ بکەین؟ هەر بڕیارێکی بۆی بدرێ خراپ نییه بەمەرجێ مەنتیقی ڕێزمانی تێدا بەکار هاتبێ. بڕیاری بێ لێکدانەوە نابێتە جێی قەناعەت. که بڕیار درا بنووسرێ (تەرۆزیی) ئەوساش بێ دوودڵی نووسینی ڕاناوی کەسی سێیەمی کۆ لەو بارانەدا لەخۆوە ڕوون دەبێتەوە:

دەستی، ترۆزیی

دەستیان، ترۆزییان

لەگەڵ (چی)دا بەقیاس دەنووسین:

پیاوی دیت

چیی دیت

پیاویان دیت

چییان دیت

من لە نووسینێکی کۆنمدا ئەم لایەنەم ڕوون کردبووەوە، وابزانم گوتبووم بەژیاندنەوەی (ی) وەسف و ئیزافە یەك (جدول لۆغاریتم) لە ڕێزماندا قوت دەبێتەوە، وا ئێستاش دەڵێم، چاری ئەو جەدوەلە دەبێ بکرێ دەنا نووسەری نەشارەزا، بگرە شارەزاش، لە نغورەکە بڕ ناکات. خۆ تێنەگەیاندنیش لە کێشەکە مەنتیقی تێدا نامێنێ چونکە لە سەرەتاوە ژیاندنەوەی ئەو (ی)ە لە ڕێی ڕێزمانزانییەوە هاتە ناوەوە، چ ڕەوای هەقە زانینەکە هەر هەتا پێنجیەك و شەشیەکی ڕێگاکە تیشك بهاوێ؟ لەم موناسەبەیەدا دەڵێم، جارێکیان گوترابوو (یازدەم، دوازدەم ...) کە من پێڕەوی لێ دەکەم هەڵەیە، دەبێ بنووسرێ: یازدەیەم، دوازدەیەم ئەم ڕەخنەیەش پێنجیەکی ڕێگەی بڕیوە چونکە کێشەکە هەر بەدوا یازدە و پازدە و نۆزدەدا نایەت:

وشەی (سەر، دووسەر) بزوێنی فەتحەی بەدوا نایەت.

کە (لە)ی جەڕی کەوتە پێش دەگوترێ: (لە دووسەرەوە) واتە (ەوە)ی بەدوادا هات.

کەواتە بۆ (پەنجەرە) دەبێ (یەوە) زیاد بکرێ وەك (یەم) بۆ (یازدە) زیاد کرا:

یازدەیەم

لە دوو پەنجەرەیەوە

وشەی (کوڕ) کە ئەداتی تەعریفی بەدوادا هات دەبێتە (کوڕەکە) واتە (ەکە)ی بۆ دێت. ئەویش بەقیاس لە (یازدەیەم) داوا دەکات ئەو فەتحەیەی بۆ بپارێزرێ و بگوترێ:

یازدەیەم

برایەکەم

زۆربەی کوردیش وەها دەڵێ تەنها ئەو لەهجەیەی دەڵێ (یازدەیەم) پێڕەوی لە دەستووری خۆی ناکات و دەڵێ (براکەم).

کورد دەڵێ: دەشتاودەشت، دزاودز، دەستاودەست. بەپێی دەستووری پاراستنی فەتحەی کۆتایی (یازدە) دەبێ ئەم ئەلفەی (او)یش بپارێزێ و بگوترێ:

چیایاوچیا نەك چیاوچیا

دەریایا و دەریا نەك دەریا و دەریا

من کە دێم دەنووسم (یازدەم، دوازدەم ..) ئاگاداری ئەو دەستوورانەم بۆیە ڕێ

بەخۆم دەدەم تا ئەو ڕۆژەی بڕیارێکی چاوساغانەی شارەزایانە لە هەموو ڕووی کێشەکە دەدرێ ڕێگایەك بگرمە بەر کە لە سەرجەمی دەستوورەکانی ئەو کێشەیەی لا نەدابێ. بەڕاست، کە دەنووسرێ: دووهەم، سێهەم، نۆهەم، دەهەم ... نۆزدەهەم دەستوورێکی فارسی بەکار دەهێنرێ. بەهەمەحاڵ دووەم، نۆیەم، یازدەیەم ... نۆزدەیەم کوردیترە یانی لەبارترە.

لەو ناوچانەی کە وەکو من دەڵێن (یازدەم) تەنها لەو وشانەدا کە بریتین لە یەك کۆنسنانت و یەك بزوێن، لەو حاڵەتانەدا (ی)ەك دەهێنن بۆ پاراستنی بزوێنەکە و دەڵێن: دەیەم

شەیەکە

گایەکە

لە ئاست (دوو)دا پێویست نابینن بەو (ی)ە واوەکە خورد دەکەنەوە دەڵێن (دووەم).

لەهجەش هەیە دەڵێ:

(دوویەم، لە زوویەکەوە، بەم ڕوویەدا هات...). لە (سی)شدا ئەو (ی)ە نایەت بەزیادەوە بەڵکو (ی)ی وشەکەی (سی) خورد دەکرێتەوە بە (کسرة + ی کۆنسنانت)و دەگوترێ (سییەم).

قسەیەکی دوایینم ماوە:

فۆنەتیکناسی و فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ وەرناگرن فێرمان بکەن فلانە دەنگ لە لووتەوە و ئەوی دیکەیان لە گوێوە دەردێ چونکە دەنگەکان بێ خوێندن و فۆنەتیك دەردێن و لەوەتەی مرۆڤیش هەیە بەدروستی دەری بڕیون. چ قازانج بەکەس ناگات بگوترێ لە بەرایی نوونی چاوگدا قورسایی هەیە چونکە ئەم قورساییە لە (نووستن، نووستم، کردت، دڵت، دڵم، کوڵکن، جلك ...) و بەکۆتایی سەدان و هەزاران وشەوە هەیە نەك هەر نوونی چاوگ، ئێمە بەدۆزینەوەی قورسایی سەر نوونی چاوگ و پاشگری (ن) و (ك) لە (کوڵکن، جلك)دا نابێ وەها دانێین شیری مووسامان دۆزیوەتەوە چونکە ئەم کەسرە موختەلەسەیە لە کۆنی هەرە کۆنەوە دۆزراوەتەوە.

فۆنەتیکزان و فۆنۆلۆجیستی کورد لەسەریەتی ئەو هەڵانە ئاشکرا بکات کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. کەسرە موختەلەسە لە ڕێنووسی ئێستاکەماندا بەرچاو نییە: دەمەتەقە لەو بابەتە دەبێتە بابەتی ئەکادیمی تا ئەو ڕۆژەی پیتی لاتینی لە نووسینی کوردیدا

بەکار دێت. گریمان هەموو دنیا سەلماندی، قورسایی بەرایی نوونی چاوگ و ڕاناوی کەسەکان ... دەبێ نیگاری بۆ دابندرێ، خۆ هەر مومکین نییە ئەو نیگارە پەیدا بکرێ ئەوپەڕی ئیمکان لەو ڕێگەیەدا ئەوەیە بچینەوە بۆ پێشنیازەکەی مامۆستا وەهبی، باوەڕیش ناکەم کەس بەدوا پێشنیازی ئەوتۆیی بکەوێ، ئێمە با جارێ یەخەی ئەو هەڵە ئاشکرایانە بگرین کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی ئەگەر هەر فێری زانیارییە سەراوییەکانی وەکو: ئاوازەدار، لێوی، پووکی، ئینفیجاری...مان بکات وەك ئەو کەسەمان لێ دێ بزانێ بەردی سەر تەختەدامە ببزێوێ بەڵام چۆغەدار و ئالتی داش و مەیموون ئۆینی فێر نەبێ و نەتوانێ بەردێك بگەیەنێتە خانەی دامە، وەیا کەسێك فێری ئەلفوبێ ببێت و نەزانێ نامە بنووسێ، وەیا کەسێك دەم لە کێش و قافیە بدات و نەتوانێ شیعر هەڵبەستێ. ئەو تەرزە زانیارە سەرەتاییانە لە فۆنەتیکدا نەزۆك دەمێننەوە ئەگەر گەشتی بەرەو ناوەوەی زمان نەکەن. دەبێ دەستووری وەهایان تێدا بدۆزینەوە بشێ هەڵەی وتە وەیا تەعبیرمان بۆ ساغ بکاتەوە. ئێمە ئەگەر پێ داگرین لەسەر (یانزە، دوانزە، سیانزە، شانزە، حەڤڤە) چ دادمان نادا چەند سەرنجدەرێك لە ڕێی فۆنەتیکەوە وەیا لەخۆوە زانیبێتی، سوانی دەنگی (د) لەو وشانەدا نوونی بۆ چواریان هێناوە و (ڤ)شی بۆ یەکیان هێناوە. زانینەکە پێویستە، بەڵام پێڕەوی لێکردنی فەرمانی سەرشانە، بەتایبەتی چونکە بەشی زۆری کورد وتە ڕاستەکان دەبێژن: یازدە، دوازدە، سێزدە، حەڤدە. دەبێ بزانین شکاندنەوەی (ی) تیژی درێژ لە ئیشارەتکردن و کۆکردن و باری ئەوتۆییدا دەیکاتە (کورتە بزوێنی کەسرە + «ی» کۆنسنانت) ئیتر وەك کە دەڵێین (دارا برسییە، ئەم کورسییە شکاوە) دەبێ بڵێم (کورسییەکان، ئیتالییەکان) نەك (برسێکان، ئیتالێکان).

لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی ئەم هەڵەیە بەسەر دەرگەی هەموو دایەرەکانیدا لە چاوان دەچەقێ کە لێیان نووسراوە (ئەمینداریێتی) لە جیاتی (ئەمینداریيەتی). بەعادەتی دەستووری کورتبێژی زۆربەی کورد لەو تەرزە وشانەدا دەڵین (ئیتالییەکان، ئەمینداریيەتی) بەڵام دەڵێن (برسییەتی) نەك (برسیەتی). چ بڵێی (برسییەتی کافرە) و چ بڵێی (من برسیمە، دارا برسییەتی) فەرق ناکا لە ڕووی شکاندنەوەی (ی) درێژی تیژ. بەنموونە، دەگوترێ (هەر ئەم پیاوە خزم و کەسیەتی) و ناگوترێ (کەسییەتی) بەڵام دەگوترێ (خزمییەتی) و دەشگوترێ (خزمیەتی). بەهەمەحاڵ (کەسیەتی، خزمیەتی) بەر یاسای دەنگسازی و کورتبێژی دەکەون بەڵام (ئەمینداریێتی، برسێتی، ئیتالێکان).

پێوەندییان تەنها بەزاری ناوچەییەوە هەیە نەك بەدەستووراتی ڕەسەنی هەمەكیی كوردییەوە. هەر ئەو زارەی دەڵێ (ئیتالیكان) ناچارە لە بنای وەسفدا بڵێ (ئیتالییە زیرەكەكان، برسییە ڕووتەكان). دەبێ فۆنەتیكناس بەخەڵق ڕابگەیەنی (تێدا، جودا) ڕاستن و بەسەر زاری زۆربەی كوردەوەشن چ ئینساف لەوەدا نییە ئاخێوەری ڕانیە ناچار بێ لە نووسیندا ڕاستەشەقامی كوردی لەو وشانەدا بەجێ بهێڵێ بۆ (تیا، تیایا، جیا). ئەگەر پسپۆڕیی باسی فۆنۆلۆجی بەدەنگ نەیەت نووسەری ئاسایی نەك هەر ناوێرێ بەدەنگ بێت، بگرە جۆرێك بایبوونیش لە خۆیدا هەست دەكات كە دەبینێ قەڵەمەكەی لەو جۆرە هەڵەی پەرەسەندوودا دەگێڕێ و خەریكە بەخۆی بڵێ: ئەوە ئەزم لە بانان دەبەزم. لە وشەی وەكو (نوێژ، توێ، كوێر، سوێر)دا نووسەران بەپێی لەهجەی شاری سلێمانی و بەشێكی دیكەی كوردستانی خواروو دەیانەوێ (دیفتۆنگ)ی نێوان (وێ) بەسەر نووسینی ئەدەبیماندا بسەپێنن. بەبەڵگەی بێ كەڵەبەر ئیسپات بووە و دەبێ كە دیفتۆنگەكە ناوچەییە نەك كوردیی ڕەسەن، وا بزانم د. ئاوڕەحمانیش پشتگیریی لەو بەڵگانە كرد. نالی لە شیعردا شێوە ڕەسەنەكەی بەكار هێناوە:

هەر جۆگە و جێگایە كەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆشەشی گریانی منە خوێ نەڕژاوە

وشەی (سوێر) ئەگەر دیفتۆنگی تێدا بێ كێشی میسرەعەكە لەنگ دەبێ:

بولبول كە گەرمی نەغمەیە ئاگر دەكاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەكا توێ

وشەی (توێ) ئەگەر دیفتۆنگدار بێ هەم شیعرەكە لەنگ دەكات و هەم ناشبێتە قافیەی (هوردوێ، گوڵی بوێ ... هتد) لە قەسیدەكەدا.

ئەمانە نموونەن بۆ دەستنیشانكردنی ڕێبازی فۆنەتیك و ئەركی سەرشانی فۆنەتیكزان، كەچی بەداخەوە دەبینم خاوەن شەهادەی بەرزی زمان كە خۆیشی شیرمژی ئەو زارە ناوچەییە نییە لە جیاتی (دەڕۆم) دەنووسێ (ئەڕۆم). من دژی (ئەڕۆم) نیم، بەڵام نابێ خۆی بەسەر (دەڕۆم)دا زاڵ بكات كە ڕێبازی ڕەسەن و زۆربەی كوردە. د. ئاوڕەحمان لە بنی دڵیەوە بەپەرۆشە بۆ زمانی كوردی، هەموو هێزی لەش و هۆشیشی بەو بەخشیوە تا ئەوەی لە هیچ بابەتێكی دیكە قەڵەم ناگێڕێ. بەڕۆژ خەریكیەتی بەشەویش خەونی پێوە دەبینێ. لەو شەنگ و تاقەتەیدا، بەباوەڕم

لێی دەوەشێتەوە دەست بۆ هەر لایەنێکی (زمان) ببات بەرهەمی لێ پەیدا بکات. بەولای خەبەردارکردنی نووسەران لە هەڵەی باو، ڕێبازێکی دیکە هەیە چاپووك سوارێکی خۆتەرخانکردووی بەپەرۆشی وەکو ئەو دڵسۆزەی گەرەکە هاتوچۆی تێدا بکات ئەویش بەستنەوەی کوردیی ئێستاکەمانە بەهی کۆنینە. زمانی کوردی لە دوای مادەکانەوە و لە زەمانی مادیش نووسینی نەبوو وەیا لێی بەجێ نەماوە پێ بەپێی ڕۆژگار و گۆڕانی باری ئاخاوتن و نووسین دەقی ڕەسەن و سەرچاوەی ڕوونی لەهجەکانی لێ بناسرێتەوە. هەر ئەم فەلاکەتەیشە بووە هۆی نەبوونی زمانێکی ئەدەبیی کوردی کە هەموو ئاخێوەری کورد تێی بگات. ئێمە کە نەتوانین مێژوو هەڵگێڕینەوە بۆ ئەوەی لە نووکەوە قاڵبی ئەدەبی بۆ هەموو کوردزمان ڕەنگرێژ بکەین، ڕەنگە بتوانین ڕایەڵە پساوەکانی پێوەندیی ئێستاکەی زمانەکەمان بەئاڤێستاوە گرێ بدەین وەیا هەر نەبێ بەشێوەی پسپسۆکیش بێ ئەوەندەی مومکینە لەو ڕیشاڵە کەرتبووانە بەیەکدی بگەیەنینەوە. دەزانم موشکیلە زۆرە لەو کارەدا، گەورەتریشیان ئەوەیە کە دوای سووتاندنی نامە زەردەشتییەکان لە سەردەمی ئەسکەندەری مەکدۆنیدا زارەوزار ئاڤێستا و گاتەکان... گەیشتنە پەهلەوی، شێوە نووسینی هزڤارشیش دەستی گیرا لە شێواندنی ئەوەی پارێزرابوو، هەڵسوکەوتی زەمانی ساسانییەکانیش لە نووسینەوەی دووبارەی ئەو نامانە کاری سەلبیی کرد (هەرچەند لایەنی ئیجابیشی هەبووە، لێرەدا جێی لێدوانی نابێتەوە).

لەگەڵ ئەمانە هەموویدا کارەکە خۆ بۆ تەرخانکردن دەهێنێ، ڕێبازیشی کوێر نەبووەتەوە:

وەختی خۆی لە ساڵی ۹۷۱ - ۹۷۲ کۆڕی زانیاری کورد ئەم فەرمانەی لە قەبەڵ ئەندامێکی تەرخانی کۆڕ کرد بەڵام داخم ناچێ هیچی لێ شین نەبووەوە لە تاکە گوتارێکی کورت بەولاوە. گوتارەکەش، ڕاستییەکەی بایەخدارە بەڵام دوورە لە گەیشتن بەئامانج. حاجی قادر و نالی بەمن سپێردران: ئێستاکە لەگەڵ خۆمدا دەڵێمەوە سەد جاران خۆزی بەوەی تەکلیفەکە پێچەوانە بوایە و لایەنە زمانییەکە بۆ من مابایەوە. هەل لەدەست نەچووە، من نا، د. ئاورەحمان لە بارێکدایە بتوانێ خەست خەست هۆشی خۆی بەدەستە چرای زانستی تازەوە بەناو تاریکاییی ڕابردووی زمانی کوردی پیرۆزدا بخولێنێتەوە .. سەرچاوە چەنگ دەکەون.. لە لەهجەکانی کوردیدا زۆر خڵتەی ڕاگەیێن و ڕوونکەرەوە هەن... قوڵ و باسکی لێ هەڵماڵە، کۆڕی زانیاری عێراق و

دەستەی کوردیش، بێگومان، پاڵپشتیت دەکەن، کوردێکی بشتوانێ نەوت بخاتە چراتەوە نابێ درێغی بکات .. ئەوسا حەز دەکەی کارێك بەهەمزە بکە ناوی خۆی لە بیر بچێتەوە.

پوختەیەکی زێدە کورتی هەندێ خاڵی سەرەکیی ئەم گوتارە لەم چەند بەندەدا دەبێتە پاڵاوتە:

١- هەبوونی کەسرە موختەلەسە لە وشەدا بەندە بەداخوازیی بەستنەوەی! فۆنیمی وەستاو بەفۆنیمی دوایەوە لە باری تایبەتیدا. بەنەمانی داخوازییەکە، کەسرە موختەلەسە دەشێ نەمێنێ و زۆر جارانیش دەبێ نەمێنێ.

٢- هێز (stress) دێتە سەر کەسرە موختەلەسەی مەوجوود لە وشەدا، ئەگەر وجوودی بەند بێ بە هێزەوە بایەخی (دەنگ)یشی نامێنێ چونکە بریتی دەبێ لە هێزەکە خۆی.

٣- هەبوونی کەسرە موختەلەسەر هاتن و چوونی لە هیچ بارێکدا دەخلی بەسەر واتاوە نییە. هەرگیزا و هەرگیز تێداچوونی ئەو دەنگە تەئسیر لە واتا ناکا بەو پێیە، موستەحیلە نرخی فۆنیمی هەبێ، دانانی نیگار بۆی دەبێتە هۆی خۆشخوێنیی نووسراو نەك دانهێنان بەفۆنیمبوونی ئەو دەنگە.

٤- فۆنیمبوونی دەنگ و فۆنیمنەبوونی لە حاڵاتی ڕێزمانیدا تاقی ناکرێتەوە، لە عەینی وشەدا تاقی دەکرێتەوە چونکە سوان و گۆڕانی دەنگ لە بارە جوداکانی ڕێزماندا دەستوورەکانی ڕێزمان ساغ دەکاتەوە نەك (هۆیە)ی دەنگ.

٥- هەمزە و دەنگی (هـ) لە چاو هەموو دەنگەکانی دیکە تایبەتی و چۆنایەتیی دەگمەنیان هەیە، هۆیەکەش دەچێتەوە بۆ نزیکاییی دەروویان لە پیکی قوڕگ و ژێ دەنگەکانەوە. هاتنیان لە بەراییی وشەوە بەڤاوڵەوە و تێچوونیان بۆ ڤاوڵی ئەلف و یێ و بەیەکدی گۆڕانەوەیان بەڵگەیە بۆ چالاکییان و خزمایەتیی نێوانیان.

٦- وا دیارە فۆنیمی هەمزە یەکێکە لەوانەی لە گشت زمانەکاندا هەبێت، فۆنیمبوونیشی لە ڕادەی بەدیهییەدایە: هەر زمانێکی هەمزەی لێ بسڕێتەوە کاول دەبێ، کەچی بەسڕینەوەی (ث، ن، ض، ط، ظ، پ، چ، ژ، گ، ڤ، ص، ڵ، ق، ح، خ، ع، غ) کە بریتین لە ١٧ فۆنیم هەموو زمانێك کاول نابێ.

٧- تایبەتیەتیی دەنگی هەمزە و هێ وەها دەکات لە زۆر زماناندا ڤاوڵ بەدوایاندا بێت

نەك ڤاوڵ لە هیچە ئەو دەنگانە بەساختە دەخاتە پێش خۆیەوە. موستەحیلە میللەتان بەر لە هەزاران هەزار ساڵ بیریان لەوە کردبێتەوە کەوا بۆ خاتری ڤاوڵ لە بەراییی وشەوە بێت دەنگێکی ساختە هەڵبەستن و بیخەنە پێشیەوە. هەزاران هەزار وشە هەن فۆنیمی پێشەوەیان ڤاوڵی بەدوادا دێت، چ قەیدی دەکرد لە جیاتی (ئەز، ئێمە، ئەنگوست...)یش بیانگوتبایە (شەز، شێمە، شەنگوست...)؟ خۆ هەمزە ناعوور نییە پەکی ئاو بەرزکردنەوەی پێ بکەوێ، چونکە کەسرە موختەلەسە بەچکەی ناچارییە بەهەڵستانی ناچارییەکە تێ دەچێت.

ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە ١٠١، ١٩٨٤

له ئاوێنەی ئەم گوتارەدا تیشکی چەند چرایەك

بەشی یەکەم

هەندێ جار نووسین لە بارێکدا دەبێ بشێ پێی بگوترێ (فەرمانی ناچاریی ئێسك قورس). لایەنی ناچارییەکەی لەوەوە دێت کە پێویستی سەرشانی نووسەرە، تا ئەو ڕۆژەی پەنجەکانی لە نووسین دەکەوُن، خۆی نەدزێتەوە لە دەربڕینی ڕاستیی شرایەوە و ڕاستکردنەوەی شتی هەڵەدار و سازداندنی شتی ناتەواو. لایەنی ئێسك قورسییەکەشی ئەوەیە، چەندێکی نووسین خۆی شیرین بکات دیسانەوە کە ڕووی لە ڕەخنەگرتن و هەڵە دەرخستن و کەموکوڕی برین بوو، هەر دەبێتەوە بە وێنەی ناو ئەو ئاوێنە عەیبدارەی کە جوانترین ڕووخسار تێیدا وەك پەتیارە خۆی دەنوێنێ. من بەش بەحاڵی خۆم کە بەسەر نووسینی یەکێکی دیکەدا دەچمەوە هەستی ناڕاحەتی دام دەگرێ، ئینجا کوردی گوتەنی دەبێ هەستی خاوەن تەعام چۆن بێ! لە نێوان هاندان و بەرتەکدانەوەی ئەم دوو ماکەی فەرمان و ئێسك قورسییەدا چەند شەفاعەتکارێك ڕووی خامە سپی دەکەنەوە؛ دەست خاوێنی، نیازی پاك، ئەدەبی شێواز.. نووسینێك ئەم مەرجانەی پێوە نەبێ خوێندنەوەی لێ خەسارە، چ جایی نرخی وەڵامدانەوەی هەبێ.

لەگەڵ ڕەچاوکردنی ئەم خاڵە سەرەتاییيانەدا بەرەو بابەتی گوتارەکەمەوە دەڕۆم کە دەسکێ گوڵی چەند گوڵزارێکی نووسینی ئەم دواییيەی ڕۆشنبیریی کوردیم هەڵبژاردووە بۆ خامە تاقیکردنەوە و لە ئارایشتدانیان و خستنەوە بەر نیگای خاوەنە بەڕێزەکانیان و تێکڕای خوێنەرانی خۆشەویستی کوردزمان.

مرۆڤ کە لە نووسیناندا شتێکی ئەوتۆی دیت تێبینی هەڵبگرێ (کێچ دەکەوێتە کەولّی) تا تامەزرۆی خۆی لێ دەشکێنێ بە نموونە کە (بەرگی دووهەمی یادی مەردان)ی مامۆستا مەلا شێخ کەریمم خوێندەوە بە دەست خۆم نەبوو لە ئاست ئەو بەیتەی کە لە پەراوێزی لاپەڕە ٣١٥دا مێژووی وەفاتی شێخ عەلائودینی تێدا دیاری کردووە دڵم هەڵدەچوو بۆ ئەوەی دەنگی خۆمی بگەیەنمێ و بڵێم مامۆستای بەڕێزم! نیوە بەیتی (گم شد از باغ محبت گل باغ عمری) کە بەدوایدا دەفەرموویت (بەحیسابی

حورووفی ئەبجەد نیوە بەیتی دوایی ئەکاتە ١٣٧٣ و ئەوەش ساڵی کۆچی دواییی شێخە) ڕاستییەکەی (٣١٩٨) دەگرێتەوە کەوا جارێ نزیکی ١٨٠٠ ساڵی ماوە بیگەینێ.

تەئریخەکە لە (گل باغ عمری) دەردەچێ کە دەکاتە ١٣٧٣. بەداخەوە دەنگم نەیگەیشتێ تاکو وا لەسەر ڕووی ئەم لاپەڕەیە دەڵێم، بەئەدەبەوە، مامۆستا دەرهێنانی مێژووە کە ڕاست و شیرینە بەڵام لەو یادی مەردانەدا ئەوەی سەرپەرشتیی کتێبەکەی کردووە بە وردی پەنجەی لە جەرگەی نیشانە نەکێشاوە.

هەر لەو کتێبەی (بەشی دووهەمی یادی مەردان)دا مامۆستای بەڕێزمان کە باسی شێخ نەبی ماویلی دەگێڕێتەوە بە چاکە و دینداری و مەلایەتی ناوی دەبات. دیارە مامۆستا قسەی لە جیلی پێش خۆیەوە وەرگرتووە چونکە سەردەمی شێخی ماویلی بەبیری ئەو نییە [بەپێی نووسینی مامۆستا لەو کتێبەدا شێخ نەبی لە (١٣٠١ی ك) مردووە کە ١٠٠ ساڵ پتری بەسەردا تێ پەڕیوە].

لێرەدا ناچارم بە دڵی نائارامەوە بڵێم، بەڵگەی بێ کەلەبەر هەیە لەسەر ئەوەی کە شێخی ماویلی بۆ ماوەیەك لە سەرەتای ئیرشادیدا بەڕاستە شەقامی ڕێنموونی و خواپەرستیدا ڕۆیشتووە، لەوە بەولاوە ڕوو لە دنیا بووە.

چونکە بەینێکی تەواویشی لە دەوری دنیا دۆستییەکەی لە کۆیێ ڕابواردووە، لەو بەینەدا ڕایەڵەی ڕەفتاریشی کەوتوونەتە ڕێ گوزەر حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی و حاجی مەلا عەبدولای جەلی، گەلێ خەبەراتی ئەو سەردەمەی شێخی ماویلی پشتاوپشت بۆ ڕۆژگاری ئێمە هاتووەتە خوارێ، هەمووشی باسی لە دین دەرچوونی ئەوسای دەگێڕێتەوە تاکو باری گەیشتە ڕادەیەك بوێژێکی ئەو ڕۆژگارە بڵێ:

(ستً عشر) ژنیەتی بە مەزهەبی حیماری
(ابن آدم) نەماوە سەری پان کا وەك ماری

لەمانەش چاوپۆشی بکەین خۆ ناشێ شادیەیی حاجی قادر و کارەساتی بەینی ئەو و شێخی ماویلی بەلاوە بنێین! حاجی قادر هەر وا لە خۆڕایی و بەربەیار نەیگوتووە:

شێخ دەڵێ باری ڕیا شانم جدەو ناکا ئەگەر
کێوی کارۆخ بێ گوتم سەد (بارك اللّهً) کەر (نەبی)

وەیا لە ئەستەمبوڵەوە بە کۆییان ڕادەگەیەنێ:

له دەوری (كەرنەبی) تا دەوری (گای كوێر)
لە گوێی گا نووستو وون زۆر حەیفە بۆ شێر

شیعرە بڕندەكانی حاجی قادریش بوو وەهای لە شێخ نەبی كرد فەرمانی كوشتنی حاجی قادر بەمریدەكانی بسپێرێ، ئەوانیش ڕابسێنە كوشتنی، دەشیانكوشت ئەگەر فەقێ و موستەعید و خەڵقێكی لەو دەمەدا حازر بوون چەپارەی حاجییان نەدابایە، ئەم ڕاستییانە هی نەسەلماندن نین. كە بێین ڕازی بین بەدەنگوباسی دینداریی شێخی ماویلی دەبێ هەم مێژوو بەدرۆ بخەینەوە، هەم حاجی قادریش ئەوەندە نزم بكەینەوە كە ڕەوای كوشتن بێ، ئەوساش نازانین شیعرەكانی چ لێ بكەین بەخۆیان و پرشنگی بەهێزی دڵسۆزی و ڕابەرایەتییان لە مەیدانی نیشتمانپەروەریدا. مامۆستامان بە دڵی سافەوە لە (سیاق التصدیق)دا قسەی ئەو كەسانە دەگێڕێتەوە كە شایەدیی چاكەی شێخی ماویلییان ساز داوە، لەمەشدا مەیلی (فطری) بۆ زۆربوونی نموونەی پاكی و چاكی لە مرۆڤدا ڕێ خۆشكەرەوەی باوەڕهێنان بەو شایەدییانە بووە.

لە چەند جێگەیەكی كتێبەكەدا هەڵەی چاپ وای كردووە واتای وشە بگۆڕێ وەیا فۆرمی شیعر بشێوێ. هەندێك لەو هەڵانە لیستەی كۆتاییی كتێبەكە لێیان بێ دەنگە، وەك كە نیوە بەیتێكی حاجی مەلا عەبدوڵا لە لاپەڕە ١٧٥دا ، نووسراوە:

«لە جێی من بەر شەقی دەم ئەو بەر لەقی دام»

وشەی «ئەو» لەم نیوە بەیتەدا زیادە و لەنگی كردووە و بڕگەكانی لە یازدەوە كردووە بە دوازدە. لە دەسنووسەكانی لای خۆمان كە من دیتوومن دێرە شیعری ئەم نیوە بەیتە پەیدا نییە، بەهەمەحاڵ سەرلەبەری ئەو هەڵانەی ڕاست نەكراونەوە لە ناو كانی كتێبەكەدا وەكو گۆلمە زیخی بنی حەوز نموونەی نییە و بەنەبوو حیساب دەكرێ.

لە كتێبە سوودبەخشەكەی د. كامل بەسیر (ڕەخنەسازی..)دا كە مەیدانێكی بەرفرەوانی ئەو باسەی گرتووەتە بەر، دەشێ خاوەن ڕایان ڕەخنەی تێدا دەربڕن هەریەكە بەپێی بۆچوونی خۆی، من لێرەدا لەسەر خاڵ و نیوێكی دەنووسم ئەویش نەك بەگیانی ڕەخنە لێگرتن بەڵكو بەنیازی خزمەتی كتێبەكە خۆی و فكری ناو كتێبەكەش.

خاڵەكە خزمەتی كتێبەكە دەكات چونكە هەڵەیەكی چاپ و سەهوێكی پەلەكردنی تێدا چارەسەر دەكات: لە پەڕاوێزی ژمارە (٣٢)ی لاپەڕە (٣٩) هێما بۆ ئایەتی (٢٢)ی سوورەتی (الشعراء) كراوە. ڕاستییەكەی ئەو هێندەی بەناوی ئایەتی (٢٢) نووسراوە

بریتییە لە ئایەتی (٤) ئایەت، هەر لە (٢٢٤) هەتا (٢٢٧)ی کۆتاییی ئەو سوورەتە:

ئایەتی (٢٢٤) «الشعراء یتبعهم الغاوون».

ئایەتی (٢٢٥) «ألم تر أنهم فی کل واد یهیمون».

ئایەتی (٢٢٦) «وأنهم یقولون ما لا یفعلون».

ئایەتی (٢٢٧) «إلا الذین آمنوا وعملوا الصالحات وذکروا اللّٰه کثیرا وانتصروا من بعد ما ظلموا وسیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون».

دیارە ژمارە (٢٢)ی پەراوێزەکە هەڵەی چاپە، بەڵام وا پێ دەچێ هێماکردن بۆ تاکە ژمارە سەهوو بێ. نیو خاڵەکەش تێبینیکردنە لەوەی د. کامل لە لاپەڕە (٤٠)دا لەبارەی ئەو پێوانانەی قورئان لەو ئایەتانەدا بۆ هەڵسەنگاندنی هەستیارەکانی داناوەو دەڵێ:

پێوانەی یەکەم: لە جەماوەری شاعیرە خراپەکانەوە هەڵهێنجراوە کە قورئانی پیرۆز بەنازناوی (الغاوون) وەسفیان دەکات، واتە ئەوانەی پیشەیان ڕابواردن و لە خشتەبردنی خەڵقە.

لەم قسەیە وا دەردەکەوێ کە مەبەس لە (غاوون) ئەو کەسانەن کە شوێن شاعیرە خراپەکان دەکەون و هەر ئەو دواکەوتووانەشن و ڕادەبوێرن و خەڵقی لە خشتە دەبەن. وەك دەزانین (غاوی) خۆی لە خشتە بردراوە چونکە بەواتای (ضال) دێت. لە (مختار الصحاح)دا دەڵێ: (غوی: ألغی الضلال والخیبة. غوی فهو غاو، وأغواة غیرة فهو غوی). هەرچی شاعیرەکانن یەکسەر باسی لە خشتەبردنی خەڵقیان نەکراوە بەڵام لە ڕێی ئەو (غاوون)ەو بە تەئویل دەبنە (لە خشتەبەر).

لەبارەی ڕەخنەی ئەدەبیشەوە قسەیەکی کورتم هەیە دواتر بۆی دێمەوە.

چاوێك بە کتێبەکەی (ئەنجوومەنی ئەدیبان)ی ئەمین فەیزی بەگدا بخشێنین: بێگومان لیژنەی وێژە و کەلەپووری سەر بەدەستەی کوردی لە کۆڕی زانیاری عێراق کارێکی مەردانەی کردووە بەژیاندنەوەی بیرەوەریی ئەمین فەیزی و ئەو شوێنەوارە تریسکەدارە و مەیلەو لەبیرکراوەی. کاشکی لەو کارەیدا لیژنە بەنەفەسێکی درێژترەوە ئەمین فەیزیی بەکوردەواری ناساندبایە و پتر تینووەتی و تامەزرۆیی ئەدەبدۆستانی بشکاندایە، ئەویش بەدەرخستنی لایەنی نەزانراو لە ژیان و سەرجەمی چالاکییە زانستییە ئەدەبییەکانی ئەم بەهرەوەرە گەورەیەی کورد. پێشەکییە کورتیلەکەی لیژنە مێوانی نووسینی مامۆستا ڕەفیق حیلمییە، چی مامۆستا حیلمیش نووسیویەتی بە

حاڵ لە مێوانەتیی ئەمین فەیزی بەگی دەرداوێ، تەنانەت نازانین (ئەکادەمی فرانسە) کەی و چۆن و بە چ موناسەبەیەك (تەقریری کەمالاتی ئەمین فەیزیی کردبوو بەپێی تەعبیری مامۆستا حیلمی). ئێمە باوەڕمان هەیە بەشایەدییەکەی مامۆستا حیلمی بەڵام تینووشین بۆ ئەوەی شارەزاتر بین بە بناوان و بنەمای ئەو خەبەرەی وەری دەگرین. بەش بە حاڵی خۆم شارەزاییم بە ئەمین فەیزی چی ئەوتۆ فەرقی نەکرد، بگرە لە پەراوێزی بەرفرەوانی کە من بە دەوری ناوی ئەمین فەیزیمدا کێشا بوو، هەر لەبەر تەنگەبەریی پێشەکی و ناوەرۆکی کتێبەکە، ئا لەو پەراوێزە کمێك وێك هاتنەوە ڕووی دا.. بێگومان ئەمین فەیزی گەلێك زلترە لە ڕانواندنی ئەم کتێبەکە هەر نەبێ لەبەر دوو سەبەب: یەکەمیان هەژاریی کتێبەکە. دووەمیان لەو ڕووەوە کە بەرهەمی نووسراو چەندێکی ببێ بەشێکە لە ئەنباری زەخیرەی نووسەرەکەی، تەنانەت سەرلەبەری بەرهەمی نووسەر و زانا و هونەرکار بەراقەکردن و بەسەرەوەنانیش هەر ناتوانێ (هەموو) بەهرەی خاوەنەکەی بەدەستەوە بدات. ئنجا کە من بێم ئەمین فەیزی بناسم لە ڕێی ئەو کتێبەوە کە چەند پارچە هەڵبەستێکی زانراو و بیستراوی شاعیرانی سەر بە بابانی تێدا کۆ کراوەتەوە، پێشەکییەکانیشی تروسکەیەك ناهاوێژن بۆ هیچ لایەنێکی مەزنایەتیی ئەم مەزنە زانایە، بە دەست خۆم نییە نەختێك پەرگارم وێك دەهێمەوە.. بەڵێ دەزانین بیرکردنەوە لە دەرکردنی کتێبێکی ئەوتۆیی لەو ساڵەدا (١٩٢٠) بەڵگەی سۆز و پەرۆشی خاوەنیەتی بەڵام دەبێ ئەم خاڵانەش بە چاوەوە بگیرێن:

١- ئەو ساڵەی دەرچوونی کتێبەکە بەنیسبەت ئەوسا زۆر زوو نییە بەنیسبەت ئێستاش زۆر کۆن نییە. دەرکەوتنی گیانی کوردایەتی بەنووسینی پتر لە چواریەکی سەدەیەك بەر لەو کتێبە خۆی نواندبوو. ئەوسا (٢٣) ساڵ تێپەڕی بوو بەسەر دەرچوونی ڕۆژنامەی کوردستان لە ئەستەمبووڵ بە ناوەرۆکی شیعر و پەخشانەوە.

٢- ئەو باری چاپەمەنی کە لە ئەستەنبووڵدا هەبوو لە شوێنی بێ چاپی وەك کوردستان پەیدا نەبوو. یەکێك ویستبای لە قەڵادزەی ١٩٢٠ کتێب چاپ بکات دەبوو خۆی هەڵکوتێ بۆ هەندەران. نموونەی هەرە جانفیدای کورد لە مەیدانی چاپەمەنیدا سەید حوسێن حوزنی موکریانییە. دوور لە ڕووی ئەو وەك کە جانەوەر لە ترسی دڕندەی گۆشتخۆر بێچووی دەگوێزێتەوە، ئەویش بە ئاوارەیی مەکینەی چاپەکەی بە وڵاتاندا دەگێڕا، هەزار ڕەحمەت لە گۆڕی..

٣- ژیاندنەوەی ناوی ئەدیبەکانی کورد دەمێك بوو سەرمەشقی دادرابوو، بە تایبەتی لە شیعری حاجی قادردا کە نیگای بە هەموو کوردستاندا گێڕا بوو، تەنانەت لە قەسیدەی (شەهسەواری بەلاغەتی کوردان)دا شاعیرەکانی کۆیەی پشتگوێ خستبوون.

٤- گەلێك سەربازی نەناسراوی بێ ناوونیشان بەدەسنووس کەشکۆڵی وەهایان تۆمار کردبوو کە دواتر ئەمین فەیزی بەگ و تێکڕای کوردیش لەبەریان بنووسنەوە. مەراقی ئەو خەتخۆش و خەت ناخۆشانەی بێ ناوونیشان بۆ نووسینەوەی شیعر و خەبەراتی تەفرەقەی سەر بە کورد گەلێك گەنجینەی ئەدەبی و هەواڵی مێژوویی بۆ ئێمە کرد بەزەخیرە. لەو مەراقەشدا نە بەتەمای ماڵ بوون و نە بەتەمای ناو وەك کە نووسەر و بلاوکەرەوەی ئەم ڕۆژگارە بەهۆی لە چاپدان و بلاوکردنەوەوە لە ماڵ و ناویش خاوەن پشکن، هەزار جار لێیان پیرۆز بێ.

ئەم تێبینییانە نرخی کتێبەکە دانالەنگێنێ بەڵکو وەك کە من هۆشم بەنرخی شتان بشکێ نرخی ڕەوای بۆ دادەنێ. دوای ئەوەی کە تیشکی واقیع ڕۆشناییی خستە دەوروبەری کتێبەکە و هەر هۆیەك لەوانەی ڕێیان بۆ دەرچوونی خۆش کردووە دەرخسترا ئەوسا بە دڵی ئارامەوە دەڵێین ئەمین فەیزی بەگ دەستپێشخەرییەکی گیانپاکانەی لەو مەیدانەدا کردووە.

ئەگەر هەڵەی چاپ بەرپرس نەبێ بڵێین هەندێك لەو نموونانەی فەیزی بەگ کردوونی بە ناوەرۆکی ئەنجوومەن بە ئەسڵ لەنگ و نالەبار نووسراونەوە ناشزانم چۆن بەسەر زیهنی فەیزی بەگدا کشیوەتن. وەك دیارە لیژنەش خۆی بەڕاستکردنەوەی ئەو نموونە عەیبدارانەوە خەریك نەکردووە، پەنجەشی بۆ ڕانەکێشاون. خۆ و تاڵع وا بووە هەڵەیەك لەخۆوە چارەسەر کراوە وەك کە سەرەتا ناتەواوەکەی (شەکوای حاڵ)ی (عارف) کە لە لاپەڕە (١٣٤)دا نووسراوە، لە لاپەڕە (١٣٥)دا بەهۆی دەقی قەسیدەکە کە لە کتێبی (لە خەوما)وە ڕاگوێزراوە ناتەواوییەکەی چار کراوە. هەندێ جاریش هەڵە وەیا ناتەواوی شیعری نالی لە ڕێی شەرحەکەی مەلا شێخ کەریم و کاك فاتیحەوە بەسەر گیراوەتەوە بەلام لە زۆر شیعری دیکەدا هەڵەکان وەکو خۆیان ماونەتەوە هێماشیان بۆ نەکراوە وەك کە لە لاپەڕە (٩٠)دا میسرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم لەنگە و بەلەنگی ماوەتەوە.

«گەر بەئاوزەنگی پەراسووی ئەمسەر و ئەوسەر هەڵدڕی»

دەبوو بنووسرێ:

«گەر بە ئاوزەنگی پەراسووی ئەمسەرە و سەر هەڵدڕی»

ڕاستییەکەی هەر لەو لاپەڕەیەدا دەبوو بنووسرێ:

«ساڵ دوانزەی مانگ سواری نابم و..»

چونکە کە نووسراوە (ساڵ دوانزە مانگ..) بەیتەکە کێشی تەنبەڵ بووە.

بگەڕێوە بۆ لاپەڕە (٨٥) دەبینی بەیتەکەی نالی نووسراوە:

«تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵداوە لە هەر طەرەف»

ڕاستەکەی ئەمەیە:

«تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵدا لە هەر طەرەف»

پێشتریش لە لاپەڕە (٧٨)دا لیژنە چەند بەیتێکی خستووەتە سەر بەیتەکانی ناو ئەنجوومەن و یەك دوو هەڵەی تێدا کردوون.

نووسیوەتی:

«دەبێ ئەشکی تەراڕووزی ئارەزوو ئەی دیدە بشکێنی»

مسرەعەکە لەنگە نە دەزانم چۆن چار دەکرێ نە لە واتاشی دەگەم. دواتریش نووسیوەتی:

«ڕەها بێ گەر لە بەندی زوڵفی یارا گەردنی من»

ئەمەشیان لەنگە ئەگەر نووسرابایە:

«ڕەها بێ گەر لە بەندی زوڵفی یارا گەردن و شانم»

لەنگییەکەی نەدەما. بەڵام سەیر لەوەدایە لیژنە نیوەی دووەمی ئەم بەیتەی لە لیستەی (ڕاستکردنەوەی هەڵەی چاپ)دا چار کردووە کە نووسیوەتی (بەعدە) هەڵەیە و (بەعد) ڕاستە ئەمەش نیوە بەیتەکە بەهەڵەیەوە:

«بە سەهلی بەعدە ئەزین بازی بەحەلقەی ئەژدەها ناکەم»

هەڵەی دیکەش لەو بابەتە دەکەونە بەرچاو مەبەستمان نییە سەرژماریان بکەین. بەڵام دەبێ بڵێم فەیزی بەگ لە ژێرووی لاپەڕە (١١٨)دا بەدوا قەسیدەکەی شێخ ڕەزادا

نووسیوەتی: (بیشمە) (شاور) (شیتنە) ئەمانە ئیسمی دێهاتن، وەك دەزانین (بێشمە) ناوی دێ نییە بەڵکو (بێ شەمە) بەواتای بۆنخۆشە و خەڵق دەڵێن (تووتنی بێ شەما). وشەی (بێ) لێرەدا لە (بە)ی فارسییەوە گۆڕاوە. بەنووسینی کوردی (بیهـ) دەنووسرێ. وا پێ دەچێ فەیزی بەگ وشەی (بێ شەمە - بێ شەما)ی نەبیستبێ. لیژنەش بێ لزووم خۆی لێ بێ دەنگ کردووە.

لە لاپەڕە (٣٨)دا فەیزی بەگ ڕای خۆی لەبارەی شاعیریەتیی نالی دەربڕیوە دەڵێ «زەکای نالی ئینکار ناکرێ. لاکین ئەوەندەی سەنایعی لەفزییەی ئیستیعمال کردووە پیاو ڕەنگە بڵێ: شیعری ئەو نەتیجەی عیلم و ئیشتیغالە».

لێرەدا مەودای موناقەشە بەربەرەڵایە و هەویرەکە ئاوخوازە بەڵام من بەکورتی دەڵێم: گلەییەکی گەورە ناچێتەوە سەر فەیزی بەگ لەوەدا کە قووڵ نەبووەتەوە لە سەرجەمی شیعری نالی چونکە ئەو لە بنەڕەتدا شاسواری زانست و عەسکەرییە نەك ئەدەب. لەلایەکی دیکەشەوە دەتوانم بڵێم سامانی هونەری و ئەدەبیی لە ڕادەبەدەری نالی وەهای کردووە لە چاو هەژاری و نەداریی لە ڕادەبەدەری کورد خۆی زەق بنوێنێ وەك کە هەژار جلکی پۆشتە لەبەر بکات پێوەی دیار دەبێ دەنا ئەگەر هاتبایە هەمان کەرستەی (صنایعی لەفظییە) بەبەر شیعری حافز و سلێمان نەظیفەوە بایە کەس لێی بەسەر نەدەگرتنەوە. سەیرێکی ئەو نموونانەش بکەیت کە (ئەنجوومەن..) لە شیعری نالیی هەڵبژاردوون وەکو (قوربانی تۆزی ڕێگەتم - لە دوگمەی سینە - تاقمی مومتازی شاهـ - تا فەلەك دەورەی نەدا - نەمردم من - تەشریفی نەوبەهارە...) ئینجا نموونە یەك لە دوا یەکەکانی لاپەڕە (١٤٥ - ١٤٦ - ١٤٧) هەموویان شیعری نازکی پاراوی دەوڵەمەندی هونەرکاری شاکارن. هەندێ قەسیدەی نالی کە ئاخنراون بە وشەی سەخت و واتای تێکئاڵاوی ورد و قووڵ لە ڕاستیدا بۆ ئەو سەردەمە و بۆ هەموو سەردەمێك سەرمەشقی هونەر و ئەدەبن، بەدەست و قەڵەمی ڕەنگین و هێژای ئەو نەبێ نەخشەکێش ناکرێن . لە نووسینی دیکەمدا گوتوومە یەك لە هونەرە بەرزەکانی نالی ئەوەیە کە توانیوەتی وشەی سەخت و سەرکێش ڕام بکات بۆ ناو ترنجۆکی شیعر وەك کە دەڵێ:

برق البصر لەبەر بەرق و تەلەئلوئی لە ئالی
خسف القمر لە ئیشراقی قیامەتی جەمالی

وەیا کە دەڵێ:

طەبعی نالی توندە ئیمڕۆ یا بە نەشئەی نیم نیگاهـ
مەستی ڕەحڕاح و مەی و ڕاح و قوڕاح قەرقەفە

(کوردی)ش لەلای خۆیەوە وەهای کردووە کە گوتوودتی:

«لەوتیش ثبوتی دەعویە یا ڕاستە یا درۆ»
بەڵام (کوردی) کە دەڵێ «باعیثی عومیانی بەسەر»

عەرەبییەکەی کورتی هێناوە چونکە وشەی (عمیان) بەواتای (عمی، کوێری) نەهاتووە. هەرچەند سەیری هەموو قامووسێکم نەکردووە بەڵام وابزانم ئاشکرایە (عمیان) ڕێژەی کۆی (أعمی)یە.

نالی شاعیری بەهرەیە نەك ڕاهاتن، بەڵگەش زۆرن یەکێکیان ئەوەیە کە نالی لە شیعردا ئارایشتی وەها بەکار هێناوە گرفت و لەقی و هەناسەسواریی تێدا نەبێ، لە زۆر شوێنیشدا خەیاڵی وەها تەنکی ڕاو کردووە هەر دەڵێی خەریکە بەناو داوە شیعرەکانیدا دەرباز بێ:

بەنەشئەی سستی و مەستی وەها مەستوور و مەخموورە
نەزانم خەو لە چاوتدایە یا چاوت لە خەودایە

لێرەدا چاوی مادی و خەوی مەوهووم تێکەڵ بەیەکدی بوون، لە خۆڕاییش ئەو تێکەڵبوونە پەیدا نەبووە. وشەکانی (سستی، مەستی، مەستوور، مەخموور) ڕێگەیان بۆ خۆش کردووە. دوو وشەی (مەستوور، مەخموور)یش تێکەڵ بەیەکدی بوونەتەوە چونکە هەرچەند یەکیان کوردییە و ئەوی دیکەیان عەرەبییە، هەردووکیان لە عەینی دوو واتا بەشدارن:

مەستوور : سەرخۆش، داپۆشراو

مەخموور: سەرخۆشی داپۆشراو – لە «خمار»ەوە

ئیتر حەز دەکەیت (مەستوور)ەکە (سەرخۆش) بێ و (مەخموور)ەکەش (داپۆشراو) بێ، حەزیش دەکەی باریان بگۆڕە، یان هەردوویان بەهەردوو واتاوە بۆ تەئکید بن یارمەتیی تێکەڵبوونی مادە و وەهمەکە دەدات..

هەر لەم غەزەلەی کە ئەم بەیتەی تێدایە فەیزی بەگ بەیتی دواینی وەها نووسیوە:

له دووریی تۆیه ئەی خورشیدی پرته و بەخشی شەوگەردان
کـه نـالـی وا لـه حـاڵاتـی مـحـاقـی مـاهـی نـەودایـه

ئـەم وشەیـەی (دووری) سەرەتـای بـەیـتـەکە بـووەتـە تەپکـەی ئـەدیبـان و نەمدیت یەکێکی پێوەی نەبووبێت. وشەکە (دەور)ە نەك (دوور) بەرینووسی کۆن هەردووکیان (دوور) دەنووسران.

ئەگەر نالی لەو خورشیدە پرتە و بەخشە دوور بایە نەدەکەوتە حاڵەتی (محاق) بەڵکو دەبوو بە (بدر) بەڵام چونکە لە شەودا وەها لێی نزیك بووەتەوە کە پێشتر گوتبووی:

«هەناسەم زوڵفەکەی لادا و مەیلێکی نەکرد چاوی»

حەقیقەتی بڵێ لە حاڵاتی محاقی ماهی نەودام. وشەی (نەو – نوێ) لێرەدا بە تەنها خۆی نرخی قەسیدەیەکی سەرکەوتووی هەیە. ئەم وشەیە یەکێکە لەوانەی کاری ئەفسووناوی دەکەن: وەك دەزانین حاڵەتی (محاق) لە نێوان کۆتاییی مانگ و سەری مانگدا دەبێ. ئەگەر محاقەکە بەر لە کۆتاییی مانگ بخرێ هی پتربوون و بەسەرچوونی مانگە، ئەگەر هی (ماهی نەو – مانگی نوێ) بێ هی فراژیبوون و گەشەی مانگەکەیە، دیارە لێرەدا نالی کە بەیارەکەی گەیشتووە دەبێ لە محاقی (مانگی نوێ)ی بەرەو گەشەکردن بێ. سەیری ئەم نوکتە ئەفسووناوییە چەند بە لووس و لێکی و بێ گرفت و گرێ، هێندەی هەناسەی ئارام، دێت و دەچێت تا ئەوەی چاو و هۆشی ئەدیبانی بەسەردا دەکشێت و هەستی پێ ناکەن. ئایا ئەمە (صنایعی لەفظییە)یە یان هونەری تەزاوی زگماکی سروشت زادە؟

لە ڕیزە گوتاری (چەپکێك لە گوڵزاری نالی)دا ئەم غەزەلەم شی کردووەتەوە و گوتوومە سەرلەبەری بەیتەکان باسی تەجرەبەیەکی سەردەمی گەنجایەتیی نالی دەگێڕنەوە کە بەشەو چووەتە پارێزی دۆستەکەی.. ئینجا ئەگەر فەیزی بەگ بەچاکی لە واتای بەیتەکان ورد بووبایەوە هەڵبەت ڕایەکی بەدڵدا دەهات لەبارەی خاوەنەکەیەوە جودا بێ لەو (صنایعی لەفظییە) ئەوسا دەشینووسی (لە دەوری تۆ..).

لیژنە ناوناوە لە چەندوچۆنی نموونە شیعری ناو کتێبەکە ڕایەکی خۆی دەردەبڕێ وەك کە لە پەراوێزی لاپەڕە (١٣٠)دا (داری سەنگدل) بەسەر (یاری سەنگدل) تەرجیح دەدات، بەمەشدا کارێکی باشی کردووە، بەڵام داخەکەم لە زۆربەی ئەو شوێنانەی لێ

بەدەنگهاتنی دەویَ لیژنە بیَ دەنگە. لیَرەدا من ڕیَنووسی ناو کتیَبەکە و شیَوەی چاپکراوی وشەکانی دەکەم بەشایەدی بیروڕای خوَم، ناشزانم ئەو هەلاَنەی لە کتیَبەکەدان چەندیان هی چاپن و چەندیان ئەسلَین، ناشزانم ڕادەی دەسکاریی لیژنە لە ڕیَنووسی کتیَبەکە چەندە چونکە ئاشکرایە فەیزی بەگ ڕیَنوسی وووەکو هی ناو کتیَبەکەی بەکار نەهیَناوە.

نوسخەی کتیَبەکەی ١٩٢٠م لا نییە بەراوردی بکەم لەگەلَ هی ١٩٨٣. لەگەلَ ئەمەشدا دەبیَ وتوویَژ لەگەلَ ئەو شیَوە ڕیَنووسە بیَ کە کتیَبەکەی پیَ چاپ کراوەتەوە.

لە ئاست بیروڕای لیژنەدا تیَبینی دەردەبڕم لەگەلَ ڕیَز و سپاسیشم بوَی:

لە لاپەڕە (٢٢، ٢٣)ی کتیَبەکەدا لیژنە چەند ڕایەکی دەربڕیوە جیَی هەلَسەنگاندنن. لە پیَشەوە دەلَیَ نالی لە (١٢١٥ك – ١٨٠٠ز) هاتووەتە دنیا. ڕەنگە ئەم قسەیە ڕاست بیَ بەلاَم هیچ بەلَگەی لەگەلَدا نییە، لە کەسیش مەعلووم نەکراوە چوَناوچوَنی ئەو سالَە بووە زادسالَی نالی. وەختی خوَی من لە (چەپکیَك...) لەبارەی سالَی بوون و مردنی نالییەوە دواوم، دواتر کاك فاتحیش بەدریَژی لە مەسەلەکەی نووسیوە. عەلی موقبیل و بەدوا ئەویشدا هی دیکە دەلَیَن نالی لە ١٧٩٧ هاتووەتە دنیا. وەك کاك فاتیح دەلَیَ ئەم سالَەیان لە بەراوردە هەلَەیەکەی عەلی موقبیلەوە هاتووە کە (١٢١٥ی ك)ی بەرانبەر (١٧٩٧ز) داناوە. بەهەمەحالَ سالَی لە دایکبوونی نالی وەها بەڕاشکاوی نە ١٨٠٠ و نە ١٧٩٧ و نە هیچی دیکەشی بە متانەوە بوَ دەست نیشان ناکریَ، هەر نەبیَ پیَویستە سەیرەکیَك وەیا پرسەکیَك (علامة تعجب، علامة استفهام) بخریَتە سەر ئەو سالَەی بوَ لەدایکبوونی دادەنریَ. بەلای منەوە چەندیَکی لە سنووری لواندابوونی نالی پیَش ١٨٠٠ بکەویَتەوە چاکتر دەگونجیَ لەگەلَ ئەو ڕاستییەی کە نالی لە حوکمڕانی (عەبدوڕەحمان) پاشادا دەستی کرد بەهەلَبەستی کوردی.

عەبدوڕەحمان پاشا یەکەم ئەمیری کورد بوو بیری لە کوردایەتی کردەوە و گیانی کوردایەتیی لە دەوری ئەودا شیعری عەرووزی کوردیی لە بابان و سەرلەبەری کوردستانی عیَراق و ئیَراندا داهیَنا. من لە نووسینی دیکەمدا بەدریَژی ئەم ڕاستییەم باس کردووە، لیژنەش لە پەراویَزی لاپەڕە (٢٣)ی (ئەنجوومەن...)دا بیَ ئەوەی هیَما بوَ لیَکدانەوەی کەس بکات دەلَیَ «بنیاتنانی شاری سلیَمانی (لە ١٧٨٤ز) و بوونی میرنشینی بابان پالَپیَوەنەریَکی بەهیَز بوون بوَ تەقینەوەی بەهرەی شاعیریَتیی

[شاعیریەتیی] (نالی). ڕاستی ئەم بارە ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتییە نوێیە بووە کە نەیهێشتووە ئەم بەهرەیە وشك بێتەوە. دوا بەدوای خۆیشیا دەستەیێ شاعیری مەزن و گەورەی پێ گەیاندووە وەکو (سالم) و (کوردی) و (مەحوی) و (حاجی قادری کۆیی).. هتد».

ئەم قسانەی لیژنە بایەخدارن بەڵام کەلەبەریان هەیە و هەڵسەنگاندن هەڵدەگرن:

أ- لە ساڵی (١٧٨٤)ەوە تا ئەو ساڵەی نالی گەیشتە تەمەنی شاعیریەتی بەلای کەمەوە ٣٠ ساڵێکی بردووە. ئینجا ئەگەر پەیدابوونی سلێمانی خۆی لە خۆیدا کاریگەر بووبێ دەبوو بەر لە نالی شاعیری دیکە پەیدا بووبن شیعری عەرووزی کوردی بهۆننەوە.

ب- باری کۆمەڵایەتی و ئابووریی بابان لەو ساڵانەدا کە نالی تێیاندا بوو بەشاعیر وەها لەبار و ئارام و تێر و تەژی نەبوو لە چاو ساڵانی دیکەدا کە تازە بەتازە سلێمانیی تێدا بنیات نرابوو.

ج- لە کوردستانی عێراق و ئێراندا بەر لە بنیاتنانی سلێمانی شاری دیکە هەبوون، تەنانەت (سنە) میرنشین و گەورەتریش بوو لە سلێمانی، باری ئابووریشیان لە هی سلێمانیی ئەوسا بەرەژێرتر نەبوو کەچی شیعری عەرووزییان پەیدا نەکرد.

هۆی هەرە گرنگی لە پەیدابوونی شیعری عەرووزی کوردی لە کوردستانی عێراق و ئێراندا ئەوە بوو کە عەبدوڕەحمان پاشا دەستی دایە کوردایەتی، ئەویش لەوەدا قەرزداری شۆڕشی فرەنسە بوو. سەرنج بگرن لە بەیتەکەی عەلی بەردەشانی کە پێی دەگوترێ (بەیتی عەبدوڕەحمان پاشا) چ ئاگرێکی گیانی کوردایەتیی تێدایە. عەلی لەو دەمەدا لە بارەگای عەبدوڕەحمان پاشادا شایەر بووە بۆیە وەها هەستی بزووتووە دەنا بەیتی دیکەی زۆرن کەچی کوردایەتییان تێدا دیار نییە. کە بپرسین ئەدی بۆچی نالی یەکسەر دەستی نەدایە کوردایەتیی وەك کە عەلی بەردەشانی کردی؟ دەڵێین نالی لە بارەگای عەبدوڕەحمان پاشادا نەژیاوە وەکو کە عەلی تێیدا دەژیا. بۆ نالی و برادەرانی ئەوەندە مومکین بوو کە لە ئیلهامی کوردپەروەریی عەبدوڕەحمان پاشاوە بەرەو هەڵبەستی کوردی ڕۆیشتن. تەنانەت نالی کە بۆی ڕێك کەوت دۆستی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا بێ (تا فەلەك دەورەی نەدا) و (ئەم تاقمە مومتازە)ی هۆنییەوە. لە دەوری عەبدوڕەحمان پاشادا نالی و سالم تازە مێردمنداڵ بوون و لە ساڵی مردنی

عەبدوڕەحمان پاشا (١٢٢٨ك) تەمەنیان (١٣) ساڵەیی بووە [بەپێی ئەوەی لە ١٢١٥ بەوەلەد بووبن]. هاوڕێیەتی و بەیەکەوەژیان هۆیەکی زێدە زێدە کاریگەرە. لە ملیۆنی یەکێك نییە بێ ڕابەر خودبەسەر بەرەو بیرێکی نوێوە بڕوا. دەبینی میللەتێك بۆ ماوەی هەزار ساڵ لەسەر باوەڕێك دەژیت ئینجا یەکێکی بەهرەمەند و دڵگەرم و قسە پاراو لە بارێکی بەبڕشتدا دەم لە بیرێکی نوێ دەبزێوێ و هەزاران هەزاری بۆ بەدەنگ دێت و دوای دەکەون. وەها دەبێ خەڵق شەیدای شەخسییەتی ڕابەرەکەیان دەبن هەرچەند ناپەسەند و خۆپەرستیش بێ وەك کە مریدەکانی (حسن الصباح) بەبرۆ هەڵتەکاندنی ڕابەرەکەیان خۆیان لە شاخی هەڵدەداشت.. ئێستاکەش شەیدای ئەوتۆیی پڕی دنیایەن.

ئەم باسە زۆری بەبەرەوەیە پێویست نییە پتری بە دوو بکەوین:

لیژنە دەڵێ سالم و کوردی بەدوا نالی و بەپێڕەویکردن لەوەوە بوونە شاعیری کوردیهۆن. بەپێی ئەو تەرجەمە حاڵەی لیژنە خۆی بۆ سالم و نالیی پەسەند کردووە سالم و نالی لە هەمان ساڵی (١٨٠٠ز) بەوەلەد بوون. لەوەوە بەسەرنجدان و ئاکام لە واقیعەوە وەرگرتن دەرفەت نامێنێ، وەیا یەکجار تەسك دەبێتەوە، بگوترێ سالم بەدوا نالیدا شیعری کوردیی گوتووە.

ئەم ڕاستییە لە ڕوویەکی دیکەی واقیعەوە مەحکەمتر دەبێ کە نالی زادەی (خاك و خۆڵ)ی شارەزوورە، ئینجا چ بڵێین باری ئابووری و کۆمەڵایەتیی سلێمانی هاندەر بووبێ بۆ پشکووتنی غونچەی شیعری کوردی [وەك کە لیژنە بۆی چووە]، چ بڵێین ڕابەرایەتیی عەبدوڕەحمان پاشا لە گیانی کوردایەتی بەدوا بەرپابوونی شۆڕشی فرەنسە ئەو هاندەرە بووبێ [وەك من بۆی دەچم] نالی پێی ناکرێ بووبێتە ڕابەری شاعیرێکی وەك سالم کە خۆی خەڵقی سلێمانی و لە بابانەکان نزیکتر بووە. بەپێی تەمەن نالی و سالم وێکڕا دەگەنە پایەی شاعیرییەت، ئیتر بۆ دەبێ سالم بەدیار نالییەوە بووەستێ تا لە دەشت و دەر پێ دەگات و دەچێتە عومرێکەوە دەست بدا بۆ (موستەعیدی) لە خوێندنی شارستان و بە ئیلهامی شارستانەتیی سلێمانی وەیا ڕابەرایەتیی پاشماوەی گیانی کوردایەتیی عەبدوڕەحمان پاشا بەهرەی شاعیریەتیی گەشە بکات ئینجا سالم لێیەوە فێری شیعری کوردی بێ؟ چ شارستانەتی هاندەر بێت و چ ڕابەرایەتییەکەی عەبدوڕەحمان پاشا، سالم لێوەی نزیکترە و زووتر چەشەخۆری دەبێ.

ڕاستیی مەسەلە ئەوەیە سالم و نالی پێش و پاش ناخرێن و بەکەس ناکرێ ئیسپاتی مامۆستایەتی و سوختەیەتیی بۆ ئەم و ئەو بکات. مستەفا بەگی کوردی بەپێی تەرجەمەنامەکەی ناو (ئەنجوومەن..) کە لیژنە دایناوە، وەیا پەسەندی کردووە، بە (١٢) ساڵ لەوان گچکەتر بووە. دوازدە ساڵ جوداوازیی تەمەن لە سەرەتاکانی ژیاندا بایەی پێویست دەکات بۆ هەڵنانی پلیکانەی سرەی یەکەم و دووەم. کە مستەفا بەگ دە ساڵی بووە ئەوان لە بیست و ساڵ تێپەڕیان کردووە. بەم پێیە دەشێ مستەفا بەگ بەشوێن ئەواندا هاتبێ. حاجی قادریش کە کوردی پێش نالی دەخاتەوە و دەڵێ:

ئەو کە نۆشی شەرابەکەی تاڵی

نالی لەم عەسرەدا بووە تالی

مەبەستی ئەوە نییە بڵێ نالی بەدوا کوردیدا بووەتە شاعیر بەڵکو مەبەستی پایەی شاعیرییەتە. بەڵام وەها دەزانم ئەمیش هەر ڕایەکە لە سیاقی شیعردا هاتووە نەك بەرهەمی تۆژینەوەیە. حاجی قادر لە گەلێك بەیتدا بە نالیی هەڵگوتووە و پێیەوە دیارە چ پایەیەکی لێ دەنێ.

لیژنە ساڵی مەرگی نالیشی بێ لێکۆڵینەوە و دوودڵی دەستنیشان کردووە، لەوەشدا قسەی لە خۆی بە پێشەوە، کە بێ بەڵگە (١٨٥٦)ی بۆ مەرگی نالی دیارە کردووە، دووبارە دەکاتەوە.

ساڵی مەرگی نالی وەك هی لەدایکبوونی سوڕگوم نییە:

دەبوو لیژنە سەرێك لە پێشەکییەکەی شەرحی مامۆستا مەلا کەریم و (چەپکێك..) خوار بکاتەوە، هەر نەبێ لەواندا لێکدانەوەیەك کراوە.. بەو دواییەش مامۆستا (حەمەبۆر - بەپێی تەعبیری خۆی) دەسنووسێکی دۆزییەوە و گوتارێکی لەسەر بڵاو کردەوە گومان ناهێڵێ لەوەدا نالی دوای ١٢٨٨ مردووە کە دوای (١٨٧٢ز) دەگرێتەوە. (چەپك...) و شەرحەکەی مامۆستا مەلا کەریم و گوتارەکەی مامۆستا حەمە هەڵیان دەگرت دوو قسەیان لە بارەوە بکرێ هەر نەبێ بۆ پووچاندنەوەیان. بەپێی ئەم سەرچاوانە نالی بەر لە (١٨٧٢ز) نەمردووە، شیعرەکانیشی شایەدن کە زۆر پیر بووە و تەمەنی ٥٦ ساڵە جێگەی بۆ ناکاتەوە.

لیژنە لە لاپەڕە (٢٣)دا دەڵێ «ئەم شاعیرە گەورەیە لە پاش ساڵی ١٨٤٠ز بە ناچاری شاری سلێمانیی بەجێ هێشتووە». لیژنە پێمان ناڵێ بۆچی دەبێ ئاوارەبوونی دوای

١٨٤٠ ز بێ، تێشمان ناگەیەنێ (ناچاری)یەکە چییە. وا من لە وەکالەتی ئەو وەڵامی ئەو دوو پرسیارە دەدەمەوە:

ساڵی (١٨٤٠ز) لەوەوە دێتە پێش لێکدانەوەی لیژنە چونکە مەعلوومە لە ساڵی (١٢٥٤ك) کە دەکەوێتە بەرانبەر (١٨٣٨ – ١٨٣٩ز) لە سلێمانی بووە: بەپێی ئەوەی لەو ساڵەدا (تا فەلەك دەورەی نەدا)ی لە لاواندنەوەی سلێمان پاشا و پیرۆزبایی ئەحمەد پاشای باباندا گوتووە، دیارە لە سلێمانی بووە. چونکە دواتریش لە قەسیدەی (ئەم تاقمە مومتازە)دا مەدحی سپای ئەحمەد پاشا دەکات دەبێ لە (١٨٤٠ز)یش جارێ لە سلێمانی مابێ.

ناچارییەکەش لەوەوە دێت کە نالی لە پاش تێکچوونی میرنشینی بابان، لە ترسی ستەمی تورکە عوسمانلییەکان بۆی دەرچووە. بەڕاستی ئەم (ناچاری)یە لزووم بەناوهێنانی ساڵی (١٨٤٠ز) ناهێڵێ چونکە وەك (تحصيل حاصل)ە کە ڕمانی حاکمایەتیی بابان دەکەوێتە دوای سەرەتای حوکمی ئەحمەد پاشا. تێ ناگەم لیژنە، یان ئەو ئەندامەی لە بری لیژنە پێشەکییەکەی نووسیوە، بۆچی وەهای پەسەند کرد کە بەوشەی (ناچاری) ساڵەکەی (١٨٤٠ز) هەڵوەشێنێتەوە؟ چ دەبوو بیگوتبایە دوای ڕمانی حاکمایەتیی بابان نالی بەناچاری ئاوارە بوو، بێ ئەوەی پێویست بەناوبردنی (١٨٤٠ز) بکات؟

ساڵەکەی ڕمانی بابان لە هەندێ نووسیندا کە یەك لەوان پێشەکییەکەی شەرحی مامۆستا مەلا کەریم و کاك فاتیحە، (١٢٦٤ ك)ی بۆ دەستنیشان کراوە کە دەوەستێتە بەرانبەر بە (١٨٤٧ – ١٨٤٨ز). بەڵام بەپێی ئەوەی کە عەبدولباقی عومەری لە پیرۆزباییی نەجیب پاشای والیی بەغدا بەبۆنەی زاڵبوونی بەسەر باباندا نیوە بەیتی (بسديد رأيك فتحت بابانها)ی کردووەتە مێژووی ئەو زاڵبوونە دەبێ لە (١٨٤٥ ز) بابان تێك چووبێ.

بەلای باوەڕی منەوە نالی لە کژە حەجی ساڵی١٢٦١ وەیا ١٢٦٠ بە ئاسایی بۆ حەج چووە بەڵگەش بۆ ئەم ساڵە لە لێکدانەوە و پێداویستیی حاڵ و واتای هەندێ شیعری نالییەوە دەردەست دەکرێ.

أ– هیچ بەڵگەی سەلمێندراو نییە ئەم ساڵە بەدرۆ بخاتەوە.

ب– ئەگەر نالی لە کاتی داگیرکردنی سلێمانی لەلایەن تورکەوە جارێ لە سلێمانی

بووبێ و لە ترسان هەرای کردبێ، زەحمەت دواتر بوێرێ پرسی گەڕانەوە لە سالم بکات. بەڵام ئەگەر لەو دەمەدا چووبێ بۆ حەج جێی خۆیەتی ئەو پرسە بکات چونکە پێشتر تەجرەبەی حوکمی تورکی لە سلێمانی نەبووە تا بزانێ ئایا لەوانەیە تێیدا بحەوێتەوە یان نا؟

ج- سەرنج لە موناجاتەکانی ڕێی حەج و قەسیدەی (ئەی ساکینی ریازی مەدینەی مونەوەرە) و قەسیدەی (وەی کە ڕووزەردی مەدینە..) بگرە هەست بەوە ناکەیت نالی ئاوارە و لێقەوماوە، بە تایبەتی قەسیدەکەی دواین (وەی کە ڕووزەرد..) پێوەی دیارە کە نالی عوزری بەجێهێشتنی مەکە و مەدینە بەوەدا دەهێنێتەوە کە دەڵێ (من کە بازی دیدەبازم نەك شەوارەی دەستەمۆم). بازی دیدەباز [بازی چاوبڕکێکەر] هی لێقەوماوی نییە.

ئەم چەند برە شیعرە توند و بەرزەی لە یەکەم سەفەری حەجیدا گوتوون کە جارێ تەنگانەی نەگەیشتووەتی. دوای جێهێشتنی حیجاز بەرەو ماڵ، خەبەری تێشکانی بابانی وەرگرتووە و ماوەتەوە.. بەینێکی زۆری پێ دەچێ دەگەڕێتەوە بۆ حەج. ئەمجارەیان لە قەسیدەی (ئەی تازە جەوان)دا ئاوارەیی پێوە دیارە کە دەڵێ:

«مودێکە کە هەم گەردشی دەورانی سوپیهرم»

هەموو بەیتەکانی دیکەشی داد و بڕۆیە لە دەست پیری و بێ وەزعی و لێقەوماوی.

ئەم بۆچوونە ڕێك دێت لەگەڵ ئەحواڵی مەعلوومی نالی:

ئەگەر نالی لە ١٢٦٠ بۆ حەج چووبێت و دوای سەفەری ئەو میرنشینی بابان تێك درابێت جێی خۆیەتی پاش چەند ساڵان پرس بە سالم بکات بۆ گەڕانەوە چونکە لە خۆی بە گومانە ئایا دووچاری چی دەبێ لە سلێمانی. شایەدییەکەی (خۆدزکۆ) کە دەڵێ لە ساڵی (١٨٥٣ز) ئەحمەد خان لە پارس پێی گوتم بچمە شام نالی ببینم، بەچاکی جێی خۆی دەکاتەوە لەم لێکدانەوەیەدا.

لە ١٨٤٥ تا ١٨٥٣ (٨) ساڵان دەگرێتەوە ئەمەش مەودایەکی ئەوتۆیە هەم نالی تێیدا سەغڵەت بووبێ هەم پرسیش بکا بۆ گەڕانەوە. سالم لە خۆڕایی جەوابی نامەی نالی بۆ شام ڕەوان ناکات، دیارە لەو دەمەی کە نالی کاغەزی بۆ سالم نووسیوە لە شام بووە، ئینجا لە کەیەوە هاتووە بۆ شام دەخلی بەسەر سەرەتای ئاوارەبوونییەوە نییە.

لە پەراوێزی لاپەڕە (٣٢) لیژنە وشەی (هەڵبەستەر)ی بەواتای (ناظم) بەکار هێناوە. هەرچەند جۆرە قیاسێك لە داڕشتنی بەکار هاتووە، دیسان لەبەر زەقیی وشەکە چاو لێی هەڵدەبەزێتەوە. جگە لەمە هۆی دیکەی ڕێزمانی هەیە داڕشتنەکە دەخاتە خانەی ڕیزپەڕ (شاذ)ەوە.

بەزۆری کاری کوردی دوو جۆرە ناوی کارا (اسم فاعل)ی لێ هەڵدەستێ. بە نموونە: خواردن، کردن، بردن، کوشتن، تاقی دەکەینەوە دەگوترێ:

نانخۆر نانخواردوو

هەڵەکەر هەڵەکردوو

باربەر باربردوو

کوردکوژ کوردکوشتوو

هەرچی کاری (بەستن، پەستن، پەرستن) و یەك دووانێکی دیکەش ڕێژەی بەرانبەر (نانخۆر، باربەر)یان نییە چونکە لە موزاریعدا هەموو کارەکە دێتەوە و دەگوترێ (دەبەستم، دەپەستم، دەپەرستم). کەچی لە فیعلەکانی دیکەدا دەگوترێ (دەخۆم، دەکەم، دەبەم، دەکوژم). ئەم شێوە کورتکراوەیە دەبێتە هۆی پەیدابوونی دوو جۆرە ناوی کارا لەو فیعلانەدا.

ئینجا کە گوتمان (هەڵبەستەر) وەك ئەوەیە گوتبێتمان (تێ کردەر) لە جیاتی (تێ کەر) وەیا (نان خواردەر) لە جیاتی (نان خۆر).. هتد. لەبەر ئەمە وەها بەڕاست دەزانم لەو کارانەی کە موزاریعیان کورت نابێتەوە ڕێژەی (خواردوو، کردوو، گوتوو..) بەکار بێت و بگوترێ (هەڵبەستوو – نەك هەڵبەستەر). کە ویستمان ڕێژەی کارای لێکدراویان لێ وەرگرین بڵێین:

خواپەرست

بەربەست

قتووپەست

دەنا تووشی (خوا پەرستەر، بەربەستەر، هەڵبەستەر...) دێین.

لیژنە لە لاپەڕە (٦٤)دا بەشێوەیەکی گشتی (بۆ سەیرکردنی ڕاڤەی هەڵبەستەکانی نالی) خوێنەر حەواڵەی لێکدانەوەی مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و کاك فاتیح دەکات،

لەوەشدا کاغەزی سپی بۆ ئەو لێکدانەوەیە ئیمزا دەکا.

دەزانین کەس نەهاتووە سەرلەبەری دیوانی نالی شەرح بکات وەك ئەو دوو بەڕێزە کردوویانە، خۆیشم چەندی گرفتم بووبێ لە ڕاڤەکردنی بەیتێکی نالی پەنا دەبەمەوە بەر ئەو کتێبە، خزمەتەکەشیان بە ئەدەبی کوردی لەلای هەموو قەدرزانێکەوە جێگەی سپاس و منەتباری و بە گەورە گرتنە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، تەواوی هەر بۆ خوایە. وا لێرەدا چەند نموونەیەك دەهێنمەوە لەو بەیتانەی کە ڕاڤەیان لەو کتێبەدا پێویستی بە مشتوماڵ هەیە. لە لاپەڕە (٣٥٢)دا ئەم بەیتە سەیر بکە:

وەرە تا عالەمی قەلبت نیشان دەم
کەوا فەقری غینایە مردنی ژین

لە شەرحدا (عالەمی قەلب) بە عالەمی دڵ و خۆشەویستی لێك دراوەتەوە و هیچی تر، کەچی ئەم عالەمەی قەلب هەرای ناوەتەوە لەبەر زۆر واتایی:

عالەمی قەلب - عالەمی دڵ
عالەمی قەلب - عالەمی چرووك (قەڵب)
عالەمی قەلب - عالەمی وەرگەڕاو (وەرگەڕان)

هەرسێ جۆریش لەگەڵ (فەقری غینایە مردنی ژین) ڕێکن.

لە بەیتی دوای ئەمیاندا کتێبەکە وشەی (تێدا)ی هەڵبژاردووە، لە پەراوێزدا دەڵێ چەند نوسخەیەك (تیا)یان نووسیوە، ئەمەشیان ڕاستە چونکە (تێدا) بەیتەکە وەها تەنبەڵ دەکا بەلای لەنگییەوەی دەبات:

تێدا ئوممید و بیم و گریەو و سۆز
تیا ئوممید و بیم و گریەو و سۆز

ئاشکرایە (تیا) شیرەخۆرەی بەیتەکەیە. نالی بەپێی داخوازیی کێش و مۆسیقا (تیا) و (تێدا)ی بەکارهێناوە وەك لەو دوو نموونەیەی خوارەوەدا دیارە:

پەچەیی پەرچەمی یوو پرچی سیا
هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا
یەعنی ریاضی رەوضە کە تێدا بەچەند دەمێ
مشکین دەبێ با کاکوڵی غیلمان و زوڵفی حوور

لە لاپەڕە (٣٤٠)دا سەرەتای (مەدحی تاقمی مومتازی شاهـ) کە دەڵێ:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاصەیی شاهن

ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

لە ڕاڤەیدا نووسراوە (تێکڕای پارچە شیعرەکە وا ئەگەیەنێ هەڵەیە..) لە ڕاستیدا بەیتەکە شارێکە بۆ خۆی.

١- ئەم تاقمە مومتازە ئاشووبی دڵی مەملەکەتن. ئینجا ئەگەر مەملەکەتەکە سلێمانی بێ ئاشووبەکە هی خۆشویستن و پێوە شەیدابوونە. ئەگەر مەملەکەتی دوژمن بێ دیارە ئاشووب چ دەگەیەنێ.

٢ - ئەم تاقمە مومتازە قەلبی سوپاهن. جاران لە سپادا مەیمەنە و مەیسەرە و قەلب هەبوو. ئەم تاقمە قەلبەکەن کە جەرگە و کۆڵەگەی سپان و بەدەوی سەرکردەوە دەوەستن.

٣- ئەم تاقمە مومتازە ئاشووبی قەلبی سوپاهن. لێرەدا قەلبی سوپاهـ هی لەشکری دوژمنە.

نالی بەمەهارەتە لە حەد بەدەرەکەیەوە هاتووە بۆ (مەملەکەت) وشەی (دڵ)ی ئیزافە کردووە بۆ (سپاهـ)یش وشەی (قەلب)ی ئێزافە کردووە چونکە لە زاراوەی عەسکەریدا (قەلب) بەکار هاتووە هەرچەند لە واتادا هەر دەکاتەوە (دڵ)، بەم دوو وشەیەی (دڵ، قەلب) عەسکەری و مەدەنی گرتووەتەوە کە ئەوانیش لە دوو وشەی (مەملەکەت، سوپاهـ)دا دەردەکەون.

لە لاپەڕە (٣٤٢) بەیتی ژێرەوە هەیە:

صەحرا بەتەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن

قامەت شەجەر و مەظهەری ئەلطافی ئیلاهن

لە ئاستی وشەی (ئەلطاف)دا هەر ئەوەندە نووسراوە کە لە هەندێ نوسخەدا وشەی (انوار) هاتووە. ئێمە ئەگەر مەهارەتی نالی بکەینە سەپشك لەو دوو وشەیەدا بێگومان (انوار) ئەسڵییە ئەویش لەبەر هۆیەکی زێدە بنجی، (انوار) ڕێژەکۆی دوو وشەیە: (نور - بەواتای ڕووناکی) و (نور «نەور» بە واتای غونچە). ئینجا کە واتای (نور - ڕووناکی)ی لێ وەربگرین، بۆ (تەجەللی) دەچێتەوە کە دەزانین لە قورئاندا باس کراوە نوری خوا لە درەختێکەوە تەجەللیی کردبوو. ئەگەر واتای (نەور - غونچە)ی لێ وەربگرین، بۆ درەخت دەچێتەوە.

وشەی (ئەلطاف) بەیتەکە ڕووت دەکاتەوە لەو سامان و ئارایشتەی وشەی (ئەنوار) پێکی دەهێنێ چونکە ئەو (استخدام)ەی لێ دەستێنێتەوە، وەك بزانم ئیستیخدامەکانی نالی بێ مانەندن و قیاسی ناکرێ لە جیناس و تەورییە و ئەو جۆرە هونەرانە.

بگەڕێینەوە بۆ لاپەڕە (٢٥٧) سەیرێکی ڕاڤەی بەیتی خوارەوە بکەین:

دەس بەندییانە دێن و دەچن سەروو نارەوەن
صاحیب کولاهـ و سایە و بەرگن وەکو ملووك

لە واتای (دەس بەندییانە)دا شەرحەکە (دەست گرتنی هەڵپەڕکێ)ی پەسەند کردووە، بەڵام واتایەکی دیکەی هەیە (دەس بەستراوانە)یە کە وەسفی ئینسانی بەستراو دەکات.

نالی بەم وشەیە وەسفی درەختەکان لە دوو ڕووەوە دەکات. یەکیان ئەوەیە کە دێن و دەچن بە شنەی با و دەستی یەکدییان گرتووە وەکو ڕیزی شایی. بەڵام ئەو درەختانە (دەست بەستراوانە) دێن و دەچن چونکە درەخت بەزەوییەوە داکوتراوە و بەستراوەتەوە. جان پۆل سارتر لە وەسفی پەرژینی باغدا شتێکی وەك ئەمەی نالیی گوتووە، لە عەرەبیدا خوێندوومەتەوە دەڵێ: كانت اشجار السياج حركة خضراء كبير مسمرة. واتە (درەختەکانی پەرژین جووڵەیەکی سەوزی گەورەی داکوتراو بوون).

لە لاپەڕە (٤٤٠) بەیتێك نووسراوە:

دنیا بووە بەتاوە و صەحرا بە ژیلەمۆ
دنیا دەڵێن کە ئاگرە ماری سەمەندەرە

لە پەراوێزدا ئیشارەت هەیە بۆ ئەوەی کە لە هەندێ نوسخەدا لە جیاتی (دنیا)کەی سەرەتای نیوە بەیتی دووەم وشەی (دەریا) نووسراوە، ئەمەشیان جێی خۆیەتی چونکە دووبارەکردنەوەی دنیا لەو شوێنەدا بێ لزوومە، دەریاش دەبێتە تەواوکەری دنیا بە سەحرا و دەریایەوە، ئەوەندەش گەرمە لەو ڕۆژەدا وەکو ئاگری لێ هاتووە. (دەریا دەروونی ئاگرە، ماری سەمەندەرە).

لە ئاست وشەی (سەمەندەر)دا نیشانەیەکی پرسەك (؟) داندراوە یانی واتای نادیارە. ئەم وشەیە (سمندر، سمندل)ی هاتووە. وشەیەکی ئەفسانەییە بەو مارە دەڵێن گۆیا لە ناو ئاگردا دەژیت. لە تافەتەکشی بەوەدا خەست دەبێ کە ماری سەمەندەر لە ئاوی بەحردا بژیت دیارە بەحرەکە هێند گەرمە لە گەرمای وشکاییی تێپەڕ کردووە وەك دەشبینین لە بەیتەکەدا سەحرا ژیلەمۆیە و دەریا ئاگرە، ئاگریش لە ژیلەمۆ گەرمترە.

لە لاپەڕە (٤٨٩)دا بەیتی ژێرەوە هەیە:

لە سەد جێ کلکی ئوشتر گەییە ئەرزی مەهلەکە هێشتا
یەمی فەججی عەمیقی ئاڵی هەر بێ قەعر و پایانە

وشەی (ئاڵ) لە شەرحی بەیتەکەدا هەر ئەوەندە جێگەیەی بۆ کراوەتەوە کە دەڵێ (کەچی هێشتا دەریای شینی ڕێگای دووری...) بەو پێیە واتاکەی بەرەنگی (شین) لێك دراوەتەوە.

ئەم وشەیە (ئاڵ) نییە (أل – ئال)ی عەرەبییەکە بەواتای (سەراب) دێت. هەر ئەم واتەیەشە مناسبی سەحرا و بەحر بێ چونکە سەراب دیاردەی سەحرایە و وەکو ئاویش خۆی دەنوێنێ.

گەیشتنی کلکی وشتریش بەزەوی، وەك بزانم، کینایەیە لە مردن چونکە وەها زانراوە کلکی وشتر لەییخبوونیشدا ناگاتە زەوی. ئینجا دەمێنێتەوە وشتر بمرێ و بکەوێتە سەر تەنیشت چونکە بە زیندووەتیش پاڵ ناداتەوە.

پێی ناوێ چیی دیکە نموونەی ئەوتۆیی بهێنمەوە، مرازیشم لەو سەرنجڕاکێشانە ئەوەیە بڵێم حەواڵەکردنی خوێنەر لەلایەن لیژنەوە بۆ ئەم شەرحە نابێتە بەڵگەی تەواوی و بێ کەلەبەریی شەرحەکە، دیارە ڕیزی لیژنە بۆ شەخسی ماموستا مەلا کەریم کە ماموستای هەموو ئێمەمانانە سەنەدی سپیی پێ ئیمزا کردوون. ڕێشی تێ دەچێ کە ئەوەندەی شەرحەکە بەدەستییەوە داوە، بەلای نووسەری پێشەکییەکەوە، ئەوپەڕی واتای شیعرەکانی نالی بێ؛ ئینجا من دەمەوێ بڵێم جارێ بە کەس نەکراوە بگاتە بنی دەریا و ئەوپەڕی ئاسۆی واتاکانی نالی. توێژینەوەیەکی بەراوردی بکرێ لە نێوان شیعری نالی و هی شاعیری زمانەکانی دیکە لە تاکە مەیدانی (استخدام)دا مەعلووم دەبێ نالی جۆرێکی (استخدام) بەکار هێناوە گەلێك بەولای مەبەستی وشەکەوەیە و بەخەیاڵی زاناکانی بەیان و بەدیعدا نەهاتووە. وشە و تەعبیری وەهای هەیە لە چەقی دائیرەوە چەند تیر بەرێ دەکا بۆ ئامانجی جودا جودا، هەر بەرێوە کینایە و تەورییە و جیناس دەپێکی و سەرلەنوێ (استخدام) لەو فنوونەوە هەڵدەستێنێتەوە، هەمووشی بە لووسی و بێ گرفت.. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا کە شەرحەکە پێویستی بەتەواوکردن هەیە و زۆر خۆی لە قەرەی ئەو (استخدامانە) نەداوە، هەر دەڵێم کەس نییە لەوانەی شیعری نالی دەخوێننەوە قەرزداری شەرحەکە وەیا موحتاجی نەبن بەڵگەشم لەوەدا بەر لە هەموو

کەس خۆمم کەوا گەلێك پێوەی سوودمەند بووم. ماوەتەوە بڵێم پێویستە لە ڕووی وەفاکاری بۆ حەقیقەت و بەنیازی حورمەتگرتنی مێژوو ئاشکرا بێ کە بەشێکی گرنگی شەرحی دیوانەکە ماڵی حەلاڵی سەربازی نەناسراو، کاك محەمەدی مەلا کەریمە. لەو ساڵەی ١٩٧٦دا من لە کۆڕی زانیاری کورد وەکیلی سەرۆك بووم و ئاگادارم کاکە حەمە چۆن هەفتەها و مانگەها خەریکی توێژینەوە و پرسین و گردوکۆیی بوو بۆ ئەم کتێبە. هەر لە بیرمە ڕۆژێکیان دوای دەرچوونی کتێبەکە، کە هەر خۆی سەرپەرشتیی لە چاپدانی کرد، بە پەرۆشەوە گوتی، بەدرەنگەوە زانیوەتی (بوریا) واتای حەسیری هەیە، ئەگەر زووتر ئەمەی زانیبایە، لە شەرحی (ڕیشەکەی پان و درێژی بۆ ڕیا خزمەت دەکات)دا، ئیشارەتی دەکرد کە (بۆڕیا) بە ڕێنووسی کۆن دەشبووە (بوریا – بووریا) بە واتای حەسیر.. شاڵڵا بەم قسەیەشم کەسم نەڕەنجاندبێ چونکە کوڕ و برا و باوك هەمیشە بە شێری یەك بێشە دانراون.

دواین قسەم ماوە لەبارەی ئەنجوومەنەوە: خوا خێری بنووسێ، هەڵەیەکی خۆمی بۆ ڕاست کردمەوە. من وام دەزانی شێخ ڕەزا گوتوویەتی:

«خۆی کرد بەنێرە تورك و لێمی خوڕی کیم بلیر سزی»

کەچی لە ئەنجوومەندا دەرکەوت کە ڕاستیی بەیتەکە ئەمەیە:

«خۆی کرد بە نێرە تورك و گوتی کیم بلیر سزی»

من لە هیچە دوو برگەم بۆ بەیتەکە زیاد کردبوو. ئەمما دەبێ بشڵێم من دیتوومە نووسراوە (خۆی کرد بە تورك و لێمی خوڕی کیم بیلیر سزی) بەحرەکەشی تەواوە. دیارە من هەردوو شێوەم لێ تێکەڵ بوون.

لە زەمینەی هەڵەی خۆمدا، مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی بە تەلەفۆن پێی گوتم لە نووسینێکمدا گوتوومە وشەی (ئاش) لە (ئاشیانە)دا بەواتای هێلکەیە کەچی فەرهەنگەکانی فارسی هەمووی دەڵێن (ئاش) بەواتای تەیرە. زۆرم سپاس کرد بۆ ئەم پەرۆشەی، بەڵام قسەیەکیش بۆ دز بکەم: لەو باوەڕەدام کە دیتوومە لە کتێبێکی فارسیی نوێ، لەوانەی توێژینەوەی زاناکانی ئەورووپا لەبارەی زمانە کۆنەکانی ئێرانەوە باس دەکەن، (ئاش) لە کۆندا بە هێلکە گوتراوە، تەنانەت کە ئەمەم خوێندەوە بەبیرمدا هات وشەی (ئاش) نزیکە لە (هێك)ی کوردی (egg)ی ئینگلیزی. گەڕامەوە بۆ ئەو کتێبە فارسییانەی لە بەردەستمدان. تەنها سێیانم لێ چەنگ کەوتن

١- كارنامك اردشيربابكان

٢- فرهنگ ايران باستان

٣- مزديسنا و ادب پارسی..

چەند کتێبێکی دیکەی وەك ئەمانەم هەن، لە گوێزەگوێزی کەلوپەلی ناو ماڵ و ڕاخستن و هەڵگرتنەوەی رایەخ کەوتوونەتە قوژبنی ئەوتۆوە بە ئاسانی نایاندۆزمەوە. لە نێوان ئەو سێ کتێبەشدا تەنها فرهنك ايران باستان لەبارەی وشەی (اش)ەوە دەدوێت و دەڵێ بە واتای خواردنە و لە بنەڕەتدا لە (ad)ی سانسکریتی وەرگیراوە و خۆی سەرچاوەی (eat)ی ئینگلیزی و(essen)ی ئەڵمانییە، لەو ڕیشەیەوە چەند وشەیەك ماوەتەوە وەك: کرگس کە بریتییە لە دوو کەرت، یەکەمیان (کە هرکە) بە واتای تەیر، دووەمیان (ئاسە) بە واتای خواردن و دەبێتە (تەیرخۆر). وشەی (ناشتا - بەواتای خورێن، کوردیش دەڵێ (لە ناشتا) ئەویش لە (نا)ی نەفی و (اس)ی خواردنەوە هاتووە دەبێتە (نەخۆر، بێ خواردن). هەروەها وشەی (ئەسپەست) بە واتای (خۆراکی ئەسپ) کە ئێستا یۆنجەی پێ دەڵێن و لە سوریانی بووەتە (پەسپەستا) و عەرەب کردوویەتییە (فصافص). فەرهەنگەکانی فارسی وەکو (برهان قاطع) و هی نوێتریش ئاگایان لەو تەرزە توێژینەوانە نییە چونکە کاتێك ئەوان دەردەچوون جارێ زاناکانی ئەوروپا نەکەوتبوونە سەر لێکۆڵینەوە لە مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵات، بەدرەنگەوەش نووسینەکانیان بەناو وڵاتانی ڕۆژهەڵاتدا بڵاو بوونەوە. بەهەمەحاڵ ئەو سێ کتێبە بەلای ئەوەدا ناچن کە ئاش بە واتای تەیر بێ. ئینجا دەشێ من وشەکەم لە کتێبێکی ئەوتۆییدا دیتبێت دەنا دەبێ بەسەهوو لە جیاتی (مرغ) چاوم (تخم مرغ)ی خوێندبێتەوە چونکە وەك (فرۆید) دەڵێ زۆر جاران مرۆڤ شتێك دەبینێ وەیا دەبیستێ بەو جۆرە لە دڵدا پێی خۆشە.

مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی هەر لەو تەلەفۆنەدا نیمچە هەڵەیەکی دیکەشمی بۆم باس کرد کە من لە گوتاری (دساتیر)دا ڕستەی (راهرا از چاه بدانیم)م بە (ڕێگە لە زیندان بناسینەوە) تەرجەمە کردووە لە جیاتی (ڕێگە لە چاڵ بناسینەوە). هەرچەند (چاه) بەواتای زیندانیش دێت بەڵام لێرەدا بەجیرانەتی (راه - ڕێگە) دیارە مەبەست لە (چاه) قۆرت و چاڵە. سپاسم بۆ مامۆستا.

کاروان، ژمارە ١٩، ١٩٨٤

له ئاوێنەی ئەم گوتارەدا تیشکی چەند چرایەك

بەشی دووەم

لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق «دەستەی کوردی» بەرگی دەهەم ۱۹۸۳ چەند بابەتێك هەن لە هەندێ جێگەیاندا تێبینی هەڵدەگرن.

لە پێشەوە گوتاری د. کامل بەسیر لە ژێر سەرەناوی (ڕەخنەسازێك و بیردۆزی هۆنراوە)دا هاتووە. ئەو ڕەخنەسازە چل ساڵێك لەمەوپێش لە (یادگاری لاوان)دا بێ ئەوەی خۆی بناسێنێ شتێکی بڵاو کردووەتەوە بە ناونیشانی (شاعیرەکانمان). هەرچەند دەقی گوتارەکەمان لا نییە بەڵام چی لێی نەقل کراوە لە گۆڤاری کۆڕدا ڕێم دەدا بەسەر بابەتەکەدا بڕۆم. ئەگەر خوێنەریش وەکو من نموونەی بیرورای ڕەخنەسازەکە لە ناو گۆڤارەکەدا بخوێنێتەوە، ڕەنگە ئەویش وەکو من باوەڕ بهێنێ کە ڕەخنەسازەکە گەنجێکی دڵگەرمی بەپەرۆش بووە بۆ سوودی کورد، سەرکێڵیی بەرقەنئەیەکی لە سەقافەتی ئەدەبیی ئەوروپا خوێندووتەوە بایبی ئەوەی بیکا بە دوژمنی شیعری کوردیی ئەوسا و لەمەوبەرتریش، واتە هاتووە لە تاکە کولانەی شیعرەوە بەراوردی شاعیری کوردی لەگەڵ هی ئەورووپادا کردووە و بڕیاری بێ بایەخی و بێ نرخیی شیعری شاعیری کوردی داوە، ئەوەندەش شلك بووە نەیتوانیوە سەرنجی ورد لە واتا و ڕاگەیاندنەکانی شیعری کوردی بگرێت و بە ڕوونی تێیان بگات، بە پەلەش شیعری سەدەی نۆزدەم و بیستەمی وێکرا پێکاوون بێ ئەوەی هەست بە خۆی بکا.

هەر لە بیرمە، لە سییەکاندا، ڕۆشنبیری ئەوسای کورد وای دەزانی بەبڵاوبوونەوەی خوێندن و نووسین، تەنگ و چەڵەمەی ژیانی کوردەواری دەڕەوێتەوە و میللەت ئاسوودە دەبێ.. دواتریش وای دەزانی دەمدان لە بیری سەر بەچینایەتی دەرگەی کامەرانی بەڕووی میللەتدا دەکاتەوە. بە دڵی ئەو گەنجانەدا نەدەهات، بۆ ماوەی چل ساڵ و پەنجا ساڵی دیکەش کورد لە شوێنی خۆیدا پێکوتە دەکات. کە ڕاپەڕینی ۹٤۸ (وثبە) بەرپا بوو وا زاندرا کلیل خرایە قفڵی خەزینەی قاڕوونەوە.

ئەو ڕەخنەسازە، کە بە خاترانە پێی دەڵێین ڕەخنەساز دەنا گەنجێکی عاتیفیی

درشتبینی سافیلکەی سەرابیی بە پەرۆش و دڵسۆزە، چاوی خۆی بڕییە شیعری کوردی و بەراوردی کرد لەگەڵ شیعری شێللی و نازانم کێ و بڕیاری خۆی دەرچواند بە هیچ و پووچیی شیعری کوردی. ئەگەر نەختێك ڕەگی سەقافەتەکەی بەناخی واقیعدا چووبایە، چاوێکی دەگێڕا بەو دەوروبەرەی شیعری کورد و شیعری ئەورووپای لێ هەڵقوولیوە، ئینجا لیستەی دەگرتەوە بۆ ژمارەی فابریقەکانی هەڵەبجە و بەرمەنگهام.. درێژاییی ڕێگە ئاسنەکانی کوردستان و ئینگلتەرەی بەیەکدی دەگرتن.. سەرژماری کتێبخانە و چاپخانەکانی ڕانیە و ئۆکسفۆردی دەکرد.. بیری لە ئۆتێلەکانی لەندەن و دهۆك دەکردەوە.. زانکۆ و کۆلێجەکانی بەیەکدی دەگرتن.. پاپۆڕ و تەیارەکانی کورد و ئینگلیزی دەنرخاندن .. بانکەکانی لە هەردوو وڵاتدا دەژماردن.. بنگەی پیشەسازی و لەشسازی و زەویسازی و هونەرسازی و.. سازی .. سازی (لانکە شایەر) و (بیتوێن شایەری) هەڵدەکێشان و ئینجا کە بۆی ڕوون بووەوە لە هەموو سازوباز و نازێکدا کورد هاوشانی ئینگلیزە دوو پەنجەی شادەی هەردوو دەستەکانی لە بیبیلەی چاوی گۆران و نالی و حاجی قادر دەچەقاند و کوێراییی دادەهێنان، ئێمەش چەپڵەڕێزانمان بۆ دەگێڕا و ئافەرینمان لێ دەکێشا.. مەلا حەسەن چەند حەقی بوو گوتی:

«ئەی میللەتی بێ چارە عەجەب جاهیل و خامی»

بێگومان کاکی ڕەخنەساز ئەگەر باری مادیی کورد و ئینگلیزی بەیەکدی گرتبایە و هەر لەسەر سافیلکەییی خۆی ڕۆیشتبایە بێ ئەوەی بچێتەوە بۆ ئەو هۆیە مادییە مێژوویییە کۆمەڵایەتییە ناوچەیییەی کوردی لە ئینگلیز و لە ئەورووپا دابڕی، دەهات بڕیاری وێرانکردنی شار و دەشتی کوردستانی دەدا چونکە نە تەیارەخانەیان هەبوو نە هۆڵی دانس و نە لۆقنتەی شیك و نە سینەمای دڵگیر و نە شوێنی مەلە لێکردنی هاوینە و نە هونەر و نەچاپەمەنی و نە هیچ... دەهۆڵ و زوڕنا حەیای کوردی دەبرد لە تەك تیپی سیمفۆنی.

هەتا ئێرە لە ڕاستە حیسابی سرینەوەی شیعری کوردی ڕواڵەتێکی سەرکێڵی و بێ سەقافەتی و کەم ئینسافیی ئەم ڕەخنەسازە دڵسۆزەمان باس کردووە. کە بێین بەوردی و قووڵی لە هەڵوەستی بکۆڵینەوە حیسابەکەی گەلێك بەرەژێرتر دەڕوا:

شیعری کوردی و ڕۆشنبیرییە هۆشەکییەکەی کوردی گەلێك بەرەژوورتر بووە لە

باری مادیی کورد. ئەگەر چاوەنۆڕ باینایە تا شیعری کوردی وەکو بەیت و بالۆرە لە بەرەوپێشچوونی باری مادی و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و سنعەتیی کورد هەڵقوولابایە دەبوو شاعیر لە کورد پەیدا نەبێ بەرانبەر شاعیری وڵاتی پێشکەوتوو ڕابگیرێ. ئەم دیاردەیەی بەرەژوورتربوونی لایەنی ئەدەبی و (هۆشەکی – عقلی) کورد لەلایەنە مادییەکەی کورد مەتەڵێك نییە بەکەس هەڵنەیێ، کورد کە ناتوانێ لەبەر هەزار و یەك هۆ فابریقەی تەیارە و ڕادیۆ و دووربینی هەبێ دەتوانێ نووسراوی لەندەن و پارس و قاهیرە بخوێنێتەوە، لە کۆنیشەوە توانیوەتی لە دێیە وێرانەکانی کوردستاندا فەلسەفەی ئەفلاتوون و مەنتیقی ئەرەستۆ و فەلەکیاتی بەتلەمیۆس بە دەرز بلێتەوە.. بارتەقای مەلای ئەستەنبووڵ و مامۆستای لاهۆر لەسەر پرسیارەکانی زانستە ئیسلامییەکان بدوێت و بنووسێت. خوێندنەوەی شیعری موتەنەبی و حافز و جەلالەدین ڕوومی وەك دروستکردنی کارگەی ئۆتۆمۆبیل نییە پەکی لەسەر فابریقە و پسپۆڕ و هەندەسەی میکانیکی و ئەو دەرد و بەڵایانە کەوتبێ. کە بێین مەلا و شاعیری کورد بە مەلا و شاعیری تورك بگرین دەبینین ئەوان لە یەکتر نزیکتر بوون تا خەرەکی شەقڵاوە و تەرسانەی ئوسکودار... ئیبنو ئادەم لە مەلای ئەزهەر دانەماوە بەڵام ڕوست و (ئولزە – کە خۆی بەدەستی خۆی ناوەکەی نووسیوە) چوار هەزار ساڵ لە قاهیرە دواکەوتوو بوون.. ئینجا کە یەکێك لەسەری زمانەوە دەڵێ شاعیری کورد چاولێکەریی شاعیری بێگانەی کردووە دەبێ شەرم لە خۆی بکاتەوە چونکە لەو سەرشکێنکردنی شاعیری کورددا بە لای کەمەوە دووجاران بە کارکارەی هەڵەدا چووە: جارێکیان لەوەدا کە سەرمەشقی شاعیری کورد موتەنەبی و سەعدی بێ چاکترە نەك گووفەکی قرناقە و مەلاریای شارەزوور، هەروەك لە زانستدا فەلەکیاتی یۆنان ڕابەری بێ نەك دێوی پشت چیای قاف و عەزیای واقلواق. جاری دووەمیان لەوەدا کە بەبیری کوێرەوەبوویدا نایەت بۆچی تەشیرێسی کورد پێی ناکرێ چاولێکەری لە کارگەی (فەتاح پاشا) بکات وەك کە زیوەر بەسەر ڕێی نیزامیدا ڕۆیشت، خۆ ئەگەر تەشیرێس ئەو چاولێکەرییەی کردبایە کەس عەیبی لێ نەدەگرت، ئافەرینیشی لێ دەکرا! هەڵبەت دەزانم ئەم چاولێکەرییە نەك بەخەرەکرێس ناکرێ، بەڵکو لە بەرەو دوای سەدەی بیستەمدا بە پارەدارەکانیشمان ناکرێ لە هەڵەبجە کارگەی قوماش دابنێن.. قسەکە بۆ ڕوونکردنەوەی دابڕانی ئەو جۆرە بیرکردنەوەی ڕەخنەساز و ئەمسالی ئەوە لە هەڵکەوتی زەق و زۆپ ..

چیی گوتم بۆیە بوو لە سفرەوە بەرەو موناقەشە برۆم، دەنا شاعیری کورد ئەو بێ بایەخە و لاسایکەرەوەیە نییە بۆی بپارێمەوە وەیا عەیبدار بووبێ.. فەرموو شێخ ڕەزا بگرە بەهەر شاعیرێکی ڕۆژهەلاتی ئیسلام بێ و پێم بڵێ لە کامیان دادەمێنێ؟

با ئەم قسە گشتی و هەمەکییانەم لێرە بن و سەرێك لە ئارداوێژی ڕەخنەسازەکە خوار بکەینەوە و بزانین چ ڕێ نموونییەکمان دەکا بۆ ناسینەوەی شیعری ساخ لە هی چرووك.

دەڵێ: [بەو شێوەیەی لە گۆڤارەکەدا هاتووە قسەکانم ڕاگوێست]. «شیعر: تەرجمانی دڵە، چی بەدڵا بێ، ئیش و ئازار، دەرد و خەفەت ... شین و شادی .. خۆشویستن و قین ... خراپی و چاکیمان بە واتەی ڕێکوپیك بەشێوەیەکی دڵگیرا بۆ دەردەخات کە هەموو کەسێ لە دەمی خوێندنەوەیدا شێوەیەکی دڵی خۆی تیا ئەبینی» [لاپەڕە ١٣ی گۆڤار - شوێنی خاڵەکان بەمەبەستی کورتکردنەوە هەڵبوێردران].

بەم پێودانە کام شاعیری کورد لە شاعیرایەتی دەشۆرێ؟ ئەمە کوردی و سالم و نالی و حەریق و حاجی، گوێیان لێ بگرە! چییان گوتووە لەوە بەولاوە کە بیریاندا هاتووە؟ هیچ کامێکیان بە پارە شیعریان نەگوتووە تەرجەمەی شیعری غەیریشیان نەکردووە. تۆ بڵێی شتێکیان گوتبێ غەیری (ئێش و ئازار... دەرد و خەفەت .. شین شادی.. خۆشویستن و ڕق لێبوونەوە؟ هێندە هەیە دەشێ ئەوان دەرد و خەفەتیان ئەوە نەبووبێ کە ڕەخنەسازەکە بە هەندی هەڵگرتبێ، وەیا ئاینێکیان خۆش ویستبێ کە مولحیدێکی سەردەم قینی لێیەتی. لەلایەن (چاکی و خراپی)یەوە، عەیارەی خەڵق لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێك و لە ڕۆژگارێکەوە بۆ ڕۆژگارێك دەگۆڕێ، بگرە ئێستاکە لە تاقمێکەوە بۆ تاقمێك نرخی چاك و خراپ جودایە، ئەو خەڵقانەی لە سەرتانسەری دنیای خۆماندا یەخەگیری یەکدی بوون لەبەر جوداوازیی کێشانەی (چاك و خراپ) وەها دلێرانە دەست لە جەرگی یەکدی گیر دەکەن شاعیر و نووسەر و هونەرکار و بیریار هەر هێندەی لێ داوا دەکرێ لەگەڵ خۆیدا ڕاستگۆ بێ، دووڕوو نەبێ، فێڵ نەکا، بەکردەوە دروشمەکانی خۆی بەتاڵ نەکاتەوە. کابرای نەخوێندوو گوتی (خاس بکە خراو مەکە) ڕەخنەسازەکەش هەر وەها دەڵێ، بەلام پێمان ناڵێن چاکە چییە و خراپە چییە، خۆ ئەگەر ناویشی لێ بنێن کەسی ئەوتۆ گوێیان ناداتێ چونکە هەر کۆمەڵە و تاقمە و بەرژەوەندە و ئایدیۆلۆجیایە عەیارەی تایبەتی خۆی هەیە لەو بازاڕەدا.

هەر لە هەمان لاپەڕەدا دوازدە دێری دیکە لەو جۆرە قسانە دەنووسێ وەکو (شیعر چرایەکە تاریکی .. ڕۆشن ئەکاتەوە – شیعر جوانیی هەموو شتێکمان بۆ دەرئەخات – شیعر لە ئاوازی دڵگیری بلبل .. لە .. لە .. لە دەنگی موزیقە مەعنایەکمان بۆ دەردەچوێنێ – شیعر ژیانە ..). ئەم قسە لووس و لێکانە سەرەڕای ئەوەی چی لێ خەرج ناکرێ، بەسەر هیچ بنگەیەکەوە ناوەستن و خۆیان بە هیچ لایەکدا ساغ ناکەنەوە. هەزار ساڵیش پترە ئەو جۆرە قسانە دەگوترێن بەڵام لەو ماوەیەدا بەخەیاڵی کەسدا نەهات قسەی ئەوتۆیی بۆ پووچاندنەوەی ئەبونەواس و موتەنەبی و ئەنوەری و ئیبنولفارز بێ هەتا ڕەخنەسازەکەی خۆمان هات و بەخێری خۆی چاوی کردینەوە..

لە کۆتاییی لاپەڕە (١٤) و بەشی زۆری لاپەڕە (١٥) بیروڕا و وەسفی (شێللی) دەنووسێتەوە لەبارەی شیعرەوە، ئەوانیش گوتەی بێ سنوور و بێ (هویە)ن هەرگیز دەست نادەن ببنە پێناسەی شیعر و عەیارەی ڕەخنەسازی، وەکو کە دەڵێ (شیعر وێنەیەکی ژیانە لە ڕاستیی ئەزەلییەوە وەرگیراوە – لە شەوانی لێکبڕاندا فوو لە کوورەی دڵ ئەکا – تەرجەمەی نیگای ئاسکێکی سڵ ئەکا – بەخوێنی دڵ و فرمێسکی چاو ئەنووسرێ ...). وەك دیارە ڕەخنەسازەکەش وەکو شێللی یەك ئایدیالیستی مۆدێلی چەند سەدەیەك لەمەوبەرە، ناشزانم لە فەلسەفەوە بۆ ئایدیالیزم چووە یاخود لە جوینەوەی قسەکانی شێللی بەئایدیالیست دەشوبهێ..

دواتر لە کۆتاییی لاپەڕە (٢٧) و بەشی زۆری لاپەڕە (٢٨) قسەی دیکەی ڕەخنەسازەکە تۆمار کراونەتەوە، سەرەتایان ئەمەیە:

«لە پاش ئەمەی کە زانیتان شیعر چییە ڕەنگە هەمووتان بقیژێنن بە سەرما بڵێن: کەوا بوو وەکو تۆ ئەڵێیت کورد شیعری نییە؟». پاش چەند دێرێك دەڵێ: «خۆتان شیعری کوردی بخوێننەوە و ئەگەر لە: (وتنێکی وەزنداری قافیەدار) زیاترتان دی؛ بڵێن هەیەتی،...». دواتر دەڵێ «کە وتم شیعرمان نییە یەعنی شاعیرمان نییە: مەحوی، سالم، کوردی، نالی، ناری، زیوەر، حەمدی، موختار کێن؟». ڕەخنەساز بەڵێن دەدا لە گوتارێکی دیکەیدا یەکە یەکە باسیان بکات و هەڵیان سەنگێنێت، بەڵام نەیکرد.

لە لاپەڕە (٣٠)دا دوای سەرشکێنکردن و بە هیچ دەرچوواندنی شیعر و شاعیری کورد [لە دەمی دەرنەچووە هیچ شاعیرێکی کورد لەو حیسابە دەربهاوێ] ئەمانە دەڵێ:

«توخوا پێم بڵێ کێ هەیە؟ لە نیوەی شەوێکی کوردستاندا، لە زەردەپەڕێکدا، لە

بەرەبەیانێکدا، لە ڕۆژئاوایەکیدا، سەیری کێو و کەژ بکا، لە هاوینێکا سەیری گوڵشەن بکا، بڕوانێتە تارای سەوز و سووری دەرودەشت، لە پایزێکدا گوێ لە ورشەی ڕەشەبا و خڕەی گەڵاڕێزان، لە زستانێکدا .... چاوی پێ بکەوێ شاعیریش نەبێ نابێ بە شاعیر؟ وەرە شیعرێکی دڵداریی شاعیرەکانمان بخوێنەرەوە کە ئەمە بەشی هەرە زۆری فەرمانی شیعریانە ... هتد»

کاکی ڕەخنەساز ئەگەر ماویت، لە خۆت، دەنا لە تارماییت دەپرسم: کام شاعیری کورد هەیە ئەوەی تۆ دەیڵێیت بە شیعر نەیدابێتەوە؟ تۆ خۆت نەناس دەکەیت یان بەهارییەکەی حاجی قادر و پارچە هەڵبەستەکانی نالیی سەر بەبەهار و شارەزوور و قەرەداغت نەبیستووە؟ چۆن پیرەمێردت لەبیر چوو؟

بەخۆی و چەند پارچە شیعری سەر بە کوردستان کە ئاگر لە دڵی هەستیار بەردەدەن؟ دەسکێ لە گوڵەکەی باغچەکەی سەرا هۆنراوەی سەرەتای سییەکانە، لە گوێچکەت نەیزریکاند؟ بێنی بە لووتتدا نەچوو؟

ئەی ڕەخنەساز! ئەی خوێنەر! گوێت لەم حیکایەتە بێ!

ساڵی ١٩٥٧ بەدوا لێشاوکەکەی سلێمانیدا تیپی مەولەوی سەری لە کۆیە دا. یەکەم شەوی ئاهەنگ مامۆستا ساڵح دیلان لە نۆرەی خۆیدا پارچە هەڵبەستێکی پیرەمێردی بە ئاواز خوێندەوە خەڵقەکەی پێ سەرشێت بوو... سبەینێ موعاونی شورتەی کۆیێ تکای لێ کردم کە لە شەوی دووەمدا کاك ساڵح هەڵبەستێکی دیکە بخوێنێتەوە ... ئینجا ئەی خوێنەر کە میللەتێك تا ئەم ڕادەیە بە ئاگری شاعیرەکەی هەڵچێ چ پێویست دەمێنێ بەهانابردنە بەر عەیارەی فەنی بۆ ئیسپاتکردنی پێوەندیی شاعیر بە میللەت و خاکیەوە؟ بۆ پڕوپووچ نەبوونی شیعرەکەی؟ شێللی کاری وەهای لە ئینگلیز کردووە؟

لەوەتەی بەر لە ١٥٠ ساڵێك شیعری عەرووزی لە کوردستانی عێراق و ئێران پەیدا بووە مەجلیسی شادی و ڕابواردنی شەوانە و بەزم و ئاهەنگی کوردەواریی ئەو مەڵبەندانەی بە لە هەجەی باشووری دەئاخێون، بە شیعری شاعیرەکانمان گەرم بووەتەوە، وێڕای بەیت و بەستە و لاوك و حەیران .. تا ئەو ساڵانەش لە کۆیێ، کاتێك بووك دەگەیشتە بەردەرگەی ماڵی زاوا، تاقمێك گەنجی دەنگخۆش لەسەر قەمتەرەی دەرگا غەزەلی (ساقی لە پەردە دەرهات)ی سالمیان بەئاهەنگ دەخوێند و تێکەڵ بەهەلهەلە و قاژ و قووژ و تێکهاویشتنی قەوغا و ڕمبەی پێی شاییکەران و فیقەی زوڕنا و تەپەی دەهۆڵ دەبوو، کەسیش لەو حەشر و حەلایە هەستی بەکەلێنی (شێللی

و بایرۆن) نەدەکرد. شیعری عەرووزی کوردی تا ئێستاش لەبەر چەژی کوردەواری ئاشناترە لە شیعری ڕەهای نوێبابەت بەخۆی و بەتەکانە بەرەوپێشچووەکانی ڕووەو سەقافەتی ئەوروپایەوە: بە قەدەر نزیکبوونەوەی شیعرمان لە فۆرم و شێوازی ئەوروپا دەبێتە بابەتی دەستەی خوێندەوارە هێژاکان و لە جەماوەری ناو کووچە و بازاڕ و دەرودەشت دەتارێ.. ڕەخنەسازەکەمان لە سەرەتای لاپەڕە (٣١)دا دەڵێ: «شیعرێکی دڵداریی شاعیرەکانمان بخوێنەرەوە.. ئەگەر شێوەی ژنێکت هاتە یادەوە پێم بڵێ چە ژنێکە، چینی؟ هندی؟ ... هەرچی ببێ ژنێکی کورد نییە، بەڵێ ناهەقیان نییە ژنی کوردیان نەدیوە، نەیاندیوە (بەهێ) مەڕ بدۆشێ، (شیرین) مەشکە بژەنێ (گوڵناز) بەشەدەی لاریەوە گۆزە لەسەر شانی لە کانی بێتەوە ...». لە ئاست (مەڕ بدۆشێ)دا، زۆر بەسەیری، ڕاستییەکی بێگومان هەیە لە شیعری تەمەنی ٢٠ – ٢٢ ساڵەی باپیرم باسی کچێك دەکات مەڕی دۆشیوە، دواتریش شەیدای بووە:

کە بێری هاتە ناو مێگەل سەراپا قرمزی پۆشی
مەلا ئیدراکی چوو شێخش تەریق زاهید نەما هۆشی

ئەگەر ناوی تەشیرێسی هێنابایە دەمگوت (شیرن تەشیێ دەرێسی)یەکەی وەفایی بخوێنەوە. نالی نەك هەر وەسفی ئافرەت، بەڵکو ئافرەتێکی خێل دەکا و خێلییەکەی بۆ بەئارایشت دادەنێ:

پێم دەڵێن مەحبووبە خیل و قیچە مەیلی شەڕ دەکا
خێل و قیچە یا تەرازووی نازی نەختێ سەر دەکا

حاجی قادر لە (شەمسییەیی شاهەنشەهی ئەرز)دا کە وەسفی گوڵێ دەکا، دیمەنی کچێکی نازداری لاجان نەخشەکێش دەکا.. شیعرەکانی گۆران، بەشێکیان وەکو کامێرا وێنەی چەشمەندازی گرتووە، لە ناویدا ئافرەت: وەسفی شانۆ و ژنە دانەرەکە و تیپی مۆسیقاکەی هەر بەو کراوە. باوەڕ دەکەم لە قەسیدە مەشوورەکەی (ابن الرومی) تێ پەڕاندووە کە وەسفی جارییەیەکی گۆرانیبێژی تێدا دەکات. میسباحولدیوان لە قەسیدەی شەوە مەشوورەکەیدا، هەر چەند دەشڵێ کاری خەیاڵە، پەیکەری ئافرەتی داتاشیوە: بەئیزنی خوێنەر ئەم پارچەیەی لێ دەنووسم:

وەك تازە هەڵووژێکی لەناو دوو لقەدا بێ
وا ڕێك گوشرا بێ کە لە دوولاوە قویا بێ

هەندێکی قوپا بێت و ئەوی دی قڵەشا بێ

قڵشانی نەوا بێ کە بە چاو فەرقی کرا بێ

هەروەك کە لەسێوێکی درابێ لەبی نەشتەر

وەك بۆ سیحر و ئەفسوونت کەڵەشاعیر!! توخوا کە لەو قەسیدەیەدا لە وەسفی بەیەکدی گشتنی لەگەڵ یارەکەی و ئەندازەی پێوە گەشانەوەی، دەخوێنیتەوە:

دەبزانە چ شیرینە کە روح بێتەوە بەر بەر!!

هەست ناکەیت فەرەحنایییەك دەتگرێتەوە؟ میسباحولدیوان لەو شیعرەدا چی نەهێشتووەتەوە لە لەزەتی چەژی ئافرەت نەیگوتبێ، پێشتریش نالی لە وەسفی مەستوورە وێنەکێشی و پەیکەرتراشیی ئافرەتی کردبوو و سەرمەشقی دادا بوو بۆ میسباحولدیوان. ئەم دوو وەسفە بگرن بە قەسیدە مەشوورەکەی (نابعة الذبیانی) کە پێی دەگوترێ (المتجردة) و بزانن ئەمانە لە کوێ و ئەو لە کوێ. بەهەمەحاڵ هەستکردن بە تامی مێیینە ئیمتیازێك نییە بەر ئەورووپا کەوتبێ، کوردیش تێیدا خاوەن پشکە. لەگەڵ ئەمەشدا نابێ لەبیر بکەین کە هەر واقیعە داخوازی و بڕیاری خۆی هەیە لە باسی هەستداری وەك وەسفی لەشی ئافرەت، خۆ ئەگەر بسەلمێنین شاعیری کورد ئافرەتی نەدیتووە تا بتوانێ وەسفی بکات عوزری خۆی لەگەڵ خۆیدا دەبێت و بۆشی دەمێنێتەوە لە جیاتی ئەوەی قەرزدار بێ .. هیچ کەسێك لە هیچ مەیدانێکدا بەولای توانایەوەی لێ داوا ناکرێ.

ڕەخنەسازەکەمان لە لاپەڕە (٦) وشەیەکی لە دەم دەرهات بۆ عەیبدارکردنی شاعیری کورد کە گوتی: «شاعیرەکانمان هەتا ئێستا بڕوا ناکەم لە واتەی سیاسی و ستایش زیاتریان بیستبێ ...». مەبەستم لەو وشەیە (واتەی سیاسی)یە کە دیارە بەلای ڕەخنەسازەکەوە نرخێکی ئەوتۆی نییە.

هەرچەند ئاشکرایە لە بابەتی ناو دیوانەکان کە سیاسەت و ستایش ناوەرۆکی شیعری کوردی بەر لە ١٩٣٠ پڕ ناکەنەوە، هەر خۆیشی دواتر گوتی دڵداری بەشی هەرە زۆری شیعری شاعیرەکانی کورد دەگرێتەوە، بەڵام لێرەدا مەبەستم نییە ئەو هەڵەیەی ڕاست بکەمەوە بەڵکو دەمەوێ بڵێم ڕەخنەسازەکە لەو بێ بایەخکردنی بیستنی شتی (سیاسی) ئەوەندە لە واقیعی کورد و میللەتی وەك ئەویش پشترێ بووە کە نیتر هەرچی شێللی و بایرۆن و ڤیکتۆر هیگۆی دنیا هەیە بخرێنە دەستە تەرازوویەوە

ناتوانن قورسی بکەن. لە ساڵانی ۹۳۰، کە تازە بەتازە کارەساتی شەشی ئەیلوول ڕووی دابوو، پێش ئەویش و دوای ئەویش شۆڕشەکانی شێخ مەحموود تەقی بوونەوە، ئەگەر شاعیری کورد و شیعری کوردی گوێگر و گوێبیستی بابەتی سیاسی نەبووبن و شیعریان بەرەو سیاسەت و بیری قەومایەتی نەچووبێ چ حورمەتێکیان پێوە دەمێنێ، میللەتیش هێندە نەزۆك بێ نەتوانێ بەزمانی شاعیرەکانییەوە دەم لە ئێش و ئازاری باری سیاسیی خۆیەوە بدا هەقی ئەوەی نابێ ڕەخنەسازەکە پەرۆشی لایەنی بێ کەڵکیی شیعری بۆ بخوا چونکە میللەت بەو نەزۆکییەی لە مافە بنەڕەتییەکەی ژیان و بەخۆنازینی ترازاوە .. ئێمە کە نووسینەکانی ڕۆژنامەی دەوری شێخ مەحموود لە سەرەتاکانی بیستەکان دەخوێنینەوە و سروودەکانی ئەو سەردەمانە بەبیر خۆماندا دەهێنینەوە و کوردستان و چارەنووسی کوردەوارییان تێدا دەبینین، دەزانین خەڵقی ئەو دەمە بەنووسەر و شاعیر و جەماهیرەوە پتر ڕۆڵەی سەردەمی خۆیان بوون لەو ڕەخنەسازەی کە ۱۰ - ۱۲ ساڵ بەدوا تەجرەبەی ئەواندا تەزووی (ئەی وەتەن مەفتوونی تۆم)ی پێدا نایەت. سەیریش لەوەدا نییە چونکە بە نموونەکانی نووسینیدا دیارە گەنجێکی ڕۆمانتیکیی خەیاڵاویی دوور لە واقیعی کوردە.. تەنانەت کە دێت و تەرجیحی بەستەبێژ و بەیتهۆن دەدا بەسەر شاعیری عەرووزی کورددا هەڵەیەك دەکا زۆر ئاوخواز بێ: من لە نووسینی دیکەمدا گوتوومە ئەوانەی عەیب لە شاعیرەکانی سەدەی بیستەم دەگرن و بەرهەمەکانیان بێ کەڵك دەکەن سەرەوبن لە دنیا ڕادەمێنن چونکە گوناهی ئەو شاعیرانە بریتی بوو لەوەی کە فێری سەقافەتی سەردەمی خۆیان بوون و لە نەخوێندەواری ڕزگار بوون و گەیشتنە پایەی مەلایەتی و شاعیری و میرزایی، ئینجا کەوتنە بەر تیر و شیری توانجی خوێندەواری شلکی ئەم سەردەمە وەك مێرووی باڵی لێ بڕسکێ بەر غەزەبی خوا دەکەوێ، ئەمما ئەگەر بەنەخوێندەواری مابانایەوە بەر ئەو ڕەحمەتە گشتییە دەکەوتن کە بۆ گیانی مردووان بەڕێ دەکرێ .. ئەوساش ڕووپەڕەی مێژووی ئەدەبمان سپی و خاوێن و لووس، وەکو دەشتی کاکی بە کاکی، دەمایەوە هەر پێی دەویست شاسواری وەکو ئەم ڕەخنەسازە قەڵەمی سەقافەتی نوێی لەسەر بگێڕێ ..

ماوەتەوە لە مەیدانی ڕەخنەسازیدا شتێك بڵێم جارێ نەگوتراوە:

ڕەخنەی ئەدەبی ئەگەر لایەنی هونەریی بابەتی ڕەخنە لێگیراو نەگرێتەوە لە مەفهوومی (ڕەخنەی ئەدەبی) دەشۆرێ و دەبێتە وەعز و ئامۆژگاری و بەلای ئەخلاقدا

دەچێتەوە. من کە گوتم: هۆ کابرای بەقاڵ سێوەکانت مەدە بەر سەرماوسۆڵ دەنا ڤیتامینیان دەمرێ [ئەگەر ڕاست بێ دەمرێ] نەبوومە (ڕەخنەگری هونەری) بەڵکو بوومە دکتۆر. بەڵام کە هاتم عەیبم لە ڕیزکردن و تەرتیبدان و جۆری دیارخستنی میوەکانی گرت بەرەو لایەنی (جەمالی و هونەری) دەبمەوە. ئەدەب، هونەر، یاری، تەمسیل [ئەویش هونەرە]، دامە و شەترەنج، باغەوانی، نەخش و نیگار ... و چەندان لایەنی دیکەی ژیانی کۆمەڵایەتی و باری گوزەران هەن دەچنە ژێر سەرەناوی (مەهارەت) لە پاشدان تایبەتییەکانیان لێکیان جودا دەکەنەوە. حیکایەتبێژی هێژا هونەرکار و ماهیرە بەڵام جودایە لە گۆرانیبێژ، هەروەهاش هەموو مەهارەتێکی دیکە. ئینجا ئەگەر ڕەخنەگر فەرامۆشی کرد کە لە شیعر و هونەردا لایەنی مەهارەت هەیە و خۆی بەلایەنی فەلسەفەی بابەتەکەوە خەریك کرد هەقیەتی لەسەر کەوڵی شێخایەتی دانیشێ. بە نموونە، (بردیّة)ی بوسیری بەداڕشتنە ڕەنگینەکەی هونەر و مەهارەتە، بەناوەرۆکەکەی سۆفیەتییە، ئینجا ئەگەر لە روخسار و لە ناوەرۆکیمان کۆڵییەوە یان تەنها لە ڕوخساریمان کۆڵییەوە دەبینە ڕەخنەگری ئەدەبی، بەمەرجێك قسەکانمان نرخی ئەو وەسفەی پێوە بێ چونکە هەموو عەیبگرتن وەیا نرخاندنێك ناچێتە پلەی ڕەخنەی ئەدەبییەوە، ئەمما ئەگەر بەناوەرۆکییەوە خەریك بووین و شێوازمان بەلاوە نا ئەوسا رەنگە (أصولی، نحوی، کلامی ...) بین. ئەو ئایەتانەی سوورەتی (الشعراء) کە باسی شاعیران دەکەن تەنها بەلای ئاکاردا چوون و خۆیان لە هونەری شیعر نەگەیاندووە، باسی شێواز ناکەن، مۆسیقای ناوەکی هەڵناسەنگێنن، ڕەخنە لە داڕشتن ناگرن.. بەڵکو لە کولانەی خواناسین و ڕوانگەی بەهەشت و جەهەنەم (اعملوا الصالحات)ەوە شاعیران سەرشکێن دەکەن. ئەگەر لە جیاتی (ویقولون مالا یفعلون) بیانفەرمووبایە واتا بەقوربانی ئارایشت دەکەن وەیا لە پێناوی کێش و سەروادا کەسرە دەکەن بەیێ وەیا لە تەشبیهی حوشتر بە حوشترمرغ ناشارەزان ... دەشیا خەیاڵ لە ڕەخنەی ئەدەبی بکەینەوە.

ئەو ئایەتانە هەر دەچنەوە ڕیزی (ویمنعون الماعون – ویل للمطففین) با ناوی شاعیریشان هێنابێ. بێینەوە سەر حیسابی کابرای ڕەخنەساز، ڕاستە خەریکی ڕەخنەیە بەڵام قسەکانی بەهیچەوە بەند نابن .. شتێك ناڵێ پێڕەوی لێ بکرێ. باشترینی گوتەکانی بەر لە هەزار ساڵ گوتراون، تەنانەت ئاگای لە خۆی دەبڕێ ڕەخنە لە کێ دەگرێ: لە لاپەڕە ٣٣دا دەڵێ: « ... بەڵام ئەمانەی ئێمە [شاعیرانی ئێمە]

ئاوێکی لێڵن ... لە عەسری (٢٠)هەمی شارستانییەتیدا لاساییی شاعیرانی حەوت و هەشت عەسر لەمەوبەر دەکەنەوە ...» ئەمە دەڵێت کەچی گاڵتە بەشیعری سالم و نالی دەکات کە هی سەدەیەك لە پێشترن و داهێنەری شیعری عەرووزین لە هەموو کوردستانی لەهجەی جنووبی.

ڕاستییەکەی ڕەخنەی وەك ئەوانەی ڕەخنەسازەکە دەیانگرێ، نرخ بەوەدا پەیدا دەکەن کە دواتر لەسەریان دەنووسرێ: کابرایەك کە دەستی دایە شمشێر و چووە ڕاوی پڵنگ و کە گوێی لە دەنگی پڵنگیش بوو هەڵات هی ئەوە نییە بەنووسین خەریکی بێت چونکە ڕاوکەر نییە و ڕێویشی نەگرتووە.

تەنها لەوەدا هەقە باسی بکرێ کە بگوترێ پڵنگ ئەو دەعبایە خوێڕووە نییە تۆ بچیتە ڕاوی . د. کامل خۆی ماندوو کردووە بە بەراوردکردن و بەبەڵگە هەندێ لە ڕەخنەکانی بەرپەرچ بداتەوە، وا منیش بەدوا ئەودا خۆم ماندوو کرد، تەنانەت لە لاپەڕە ٣١دا دوو بەیتی ساڵەکانی ١٩٢٠ لە شیعری (ئەحمەد موختار جاف) دەهێنێتەوە بەنموونە بۆ هەبوونی شیعری کوردی کە لایدابێ لە بابەتی دڵداریی لاساییکەرەوە:

«شاعیرانی کورد بەسە بەس باسی زولف و چاو بکەن»

بەڵام سەرەڕای ئەوە کە ڕەخنەسازەکە خۆی لە لاپەڕەی پێشووتردا گوتی (لەگەڵ ئەسیری نیم لەوەدا کە دەڵێ «ترکی اشعاری عشق بازی کە گەر زەوقت هەیە») پێشتریش لە زیمندا عەیبی لە فکری سیاسیی شاعیرەکان گرتبوو، ئێمە ئەگەر بەدوا شیعری ئەوتۆییدا بگەڕێین حاجی قادر هەیە بەر لە ئەحمەد موختار بە ٣٠ ساڵ وەیا زیاتر گوتبووی:

حەیفە بۆ پیاوی ساحیبی تەمیز
هێندە باسی مەکانی پیسی و میز

ساڵانی بیستیش هەنگامەی شیعری پڕ خرۆشی گیانی کوردایەتی بوو. پیرەمێرد گوتبووی:

کچانمان لە ژێر بەیداغی ڕەشدا
چاو هەڵنەهێنن بە خوێنی گەشدا
کوڕانمان هەموو بەورد و درشت
لە ڕێی ئازادی خۆ نەدەن بەکوشت

ئـازادی نـابـێ سەربـەستـی نـابێ
ئازادی دەبێ هەر خوێن بەها بێ

مەلا حەسەن بورکانی «ئەی کوردی ستەمدیدەی» تەقاندبووەوە. زیوەر و بێکەس ئاگرۆچکەکانیان خستبووە ناو هەڵبەستەوە. لە کۆیێ مەدرەسەی حاجی قادر لەلایەن باوکمەوە بەبیری نوێترەوە ژیا بووەوە. لەو ساڵانەدا شیعری سەر بەکوردایەتی و ڕوو لە کۆمەڵایەتی و دژی ئەفسانە و لایەنگیری زانست و حورمەت کار بۆ ئافرەت و ئەو تەرزە بابەتانە تەنگی بە شیعری دڵداری هەڵچنیبوو. حوکمداریەتیی شێخ مەحموود و شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران و بزووتنەوەی سمکۆ ویژدانی شاعیرانی بەگیانێکی تێر و تەژیی نوێخوازی ڕووەو سەدەی بیستەم زاخاو دابوو. هەر لەو ساڵانەدا دەست کرا بە لە چاپدانی دیوانی شاعیرەکانی ئەوساو سەدەی پێشووتر.

باری شیعری ئەو دەمەی کورد گەلێك پێش پلەی گۆڕانی مادی کورد کەوتبووەوە کە لە ڕێکاری ئیفلاسدا بوو. ئەمانە هەموو بەلای ڕەخنەسازەکەوە بابیی پوولێکن، ڕەنگە بیریشی لێ نەکردبێتنەوە چونکە بەکێشانەی شیعری شێللی شاعیرەکانمان هەڵدەکێشێ. ئەو ئەگەر هیچی زانیبایە لە بڕیاری باری مادی و دەوروبەر و پلەی شارستانەتی دەبوو کڕنوو ببا بۆ نالی کە ٨٠ ساڵێك بەر لە گوتارەکەی ڕەخنەگرانەی گوتبووی:

«کەس بە ئەشعارم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە»

بەداخەوە هەمان خۆ لەبیرکردن بۆ ماوەیەك لە پاش شەڕی دووەمدا سەری لە بەشێکی ئەدیبی کورد شێواند، ئێستاش لە شیرازەی گەلێك گوتار و هۆنراوەی ئەم ڕۆژانەماندا هەست بە جۆرە لێڵییەکی بینین دەکرێ، بەڵام بە تێکڕایی سەقافەتمان ماوەی بەرچاوی بڕیوە، دەست و قەڵەمی ڕەنگین و زمانی تەڕ و پاراو ئابڕووی کوردایەتی دەپارێزن و بۆی دەجەنگین و تا ڕادەیەکی دڵ خۆش بکا (هەست بەخۆکردن و ڕێگا دۆزینەوە) پێیانەوە دیارە.

لە گوتارەکەی (د. وریا عومەر ئەمین) یەك ڕوونکردنەوە و یەك تێبینی بە پێویست دەزانم، ڕوونکردنەوەکە ئەوەیە کە ڕاناوی لکاو لە زاری کرمانجیی خوارووا لە ڕووی هێزەوە دوو بەشن: بەشی بەهێزیان ئەوەیە لە ڕابردووی تێپەڕدا بەکار دێن وەك:

گوتم گوتمان

گوتت گوتتان

گوتی گوتیان

بەشی بێ هێزیان ئەوەیە کە لە ڕابردووی تێنەپەڕدا دەردەکەوێ و بەدوا موزاریعی تێپەڕ و تێنەپەڕدا دێت:

نووستم نووستین

نووستیت نووستن ڕابردووی تێنەپەڕ

نووست نووستن

دەنووم دەخۆم

دەنووین دەخۆین

دەنوویت دەخۆیت

دەنوون دەخۆن

دەنوێت دەخوات

دەنوون دەخۆن

وەك دیارە ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك لە هەموو باراندا هەر (م)ە.

دەرنەکەوتنی ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك لە ڕابردووی تێنەپەڕدا دواتر بەتێبینی بۆی دەگەڕێمەوە.

بەهێزی و بێ هێزیی ڕاناوەکان جگە لەوەی کە تێپەڕ و تێنەپەڕبوونی کارەکانیان لە ڕابردوودا هێمای بۆ دەکات دیاردەیەکی ڕێزمانیشی لێ دەکەوێتەوە ئەویش بریتییە لەوەی کاتێك کە ڕاناوی لکاو و نەلکاوی بەهێز و بێ هێز لە ڕابردووی تێپەڕدا وێکڕا هاتن هەمیشە بێ هێزەکە دەبێتە بەرکار هەرچەند شوێنی کاراشی گرتبێتەوە. دەزانین بەپێی دەستووری گشتی لە ڕێزماندا کارا (فاعل) بەدوا بەرکار (مفعول)دا دێت وەك:

گوڵم چنی.

تۆم دیت.

ئێمەیان گرت.

بەڵام ڕاناوی بێ هێز لە هەموو باراندا دەبێتە بەرکار:

دیتمن   من ئێوەم دیت

دیتنم   من ئێوەم دیت

دیتیانیت   تۆیان دیت

دیتیتیان   تۆیان دیت

لە هەردوو فۆرمدا راناوەکانی (ن، یت) بەرکارە.

ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك چونکە هەر شێوەی (م)ی هەیە، بەلای باوەڕمەوە، پێویستە لە جێگەی کارادا بەکارا بڕوات:

دیتمت

دیتتم

دیارە لە ڕستەی یەکەمدا (م) بەرکارە. بەڵام لە ڕستەی دووەمدا گومان هەیە لەوەدا ئایا کام ڕاناو کارایە و کامیان بەرکارە.

هەرچەند هەق وایە بگوترێ (دیتمیت یان دیتیتم) بەڵام کە گوترا (دیتتم) پێویستە ڕاناوی (ت) بەرکار بێ.

دەمەتەقە لەسەر (دیتمانیان، دیتتانمان، دیتیانمان ..) و لەسەر (دەتانبینین، دەمانبینن ...) لێرەدا جێی نابێتەوە.

تێبینییەکە ئەمەیە:

ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك لە (مضارع)دا دەرناکەوێ. کۆتاییی کاری کەسی سێیەمی تاك سێ جۆری هەیە:

دەکات

دەچێت

دەژیت

لێرەدا چاوپۆشی لە شێوەی (دەکا، دەچێتن ..) دەکەین.

لە نووسینی دیکەمدا لەسەر ئەم باسەم نووسیوە و دوو بەڵگەم بۆ ئیسپاتی ڕایەکەم دەربڕیوە:

بەڵگەی یەکەم: ئەگەر ئەو کۆتاییانە (ا، ات، اتن – ێ، ێت، ێتن – ی، یت، یتن)

ڕاناوی لکاو بانایە دەبوو ئەوانیش وەکو ڕاناوە لکاوەکانی دیکە لە ڕستەدا ببنە بەرکار.

ئێمە دەڵێین:

دیتمیت   تۆم دیت

دیتمن   ئێوە، ئەوانم دیت

دیتیانین   ئەوان ئێمەیان دیت.. هتد

بەڵام نەگوتراوە و ناگوترێ: دیتمێت، دیتمێتن، دیتما، دیتمات ..

بەکەس ناکرێ لە سنووری ڕێزگرتن لە ڕێزماندا بڵێ ئەو کۆتاییانە (ێت، ێتن، ا، اتن..) ڕاناون و ناشبنە بەرکار.

تاکە بەهانەیەکی شکی ببەم بۆ ئەوەی بەڕاناو دابندرێن هەر ئەوەیە کە لە فارسیدا کۆتاییی کاری کەسی سێیەمی تاك، تێپەڕ و تێنەپەڕ، لە موزاریعدا کە (د، اد)ە بەلای هەندێ لە زماننناسەکانیانەوە ڕاناون، بەڵام لە فارسیشدا کەس جەوابی نییە کە لێی بپرسێ بۆچی نابنە بەرکار؟ خۆ ئەگەر دەرچوو لە فارسیدا دەبنەوە بەرکار دیارە هەقیانە بەڕاناویان دابنێن. من بەگومانەوە قسە دەکەم لەبەرئەوەی بەڵەدی فارسی نیم بایی بڕیاردان لە باسی وەهادا. وەك بزانم ئەوەی لە فارسیدا دەبێتە بەرکار بۆ کەسی سێیەمی تاك (ش)ە وەك (گفتمش، می گویمش) .. لە پەهلەویش هەر ئەوە ڕاناو بووە. لە کوردیدا ئەم کۆتاییانە زیادییەکی گەردانن وەك ناوناوە لێرە و لەوێ زیادەی وەها دێتە قسانەوە، بە نموونە لە سلێمانی دەڵێن: بۆم بێنەرەوە [لە جیاتی بێنەوە]، هاتمەوەوانێ [لە جیاتی هاتمەوە]. لە زۆر جێگەدا دەگوترێ ئێستەکینێ لە جیاتی [ئێستا]، ڕاوەستەکێ، لە جیاتی [ڕاوەستە]. ناوچە هەیە دەڵێ: گرتبام هەیشە دەڵێ گرتبامایە، بمگرتبایە، بمگرتایە، بمگرتبا .. ئەوەندە هەیە ئەو (ت) و (تن)ە هەمەکیترە لەوان.

هەرچی (ا، یَ، ی) جێی بایەخ نین بۆ لایەنی ڕاناوبوون چونکە ناشێ ڕاناوێك سێ جاران بگۆڕێ.

بەڵگەی دووەم: وا دەزانم ئەمەیان بەهێزتریشە.

بەپێی ڕاناوبوونی ئەو کۆتاییانە دەبێ لە کاری (چووبێت، چووبێتن)دا ئەم (ێت،

یتن) وەیا (ت، تن)ە ڕاناو بێ چونکە (دەبێت) هەر خۆیەتی هاتووەتە دوایی (چوو)ەوە تەنها نیشانەی (دە)ی لێ قرتاوە. ئینجا ئەگەر ئەمە وەها بێ چ بڵێین لە ئاست (چووبێتین، چووبێتیت، چووبێتم) چونکە لەم ڕێژەیەدا دوو ڕاناو بەدوا یەکدیدا دێن هەردوویان کارا (فاعل) و یەکیان بۆ کەسی سێیەمی تاك ئەوی دیکەشیان بۆ کەسی یەکەم وەیا دووەم؟ قسەی ئەوتۆیی هی کردن نییە.

(چووبێت) کاری تێنەپەڕە. کە بڵێین (کردبێتی) ئەوسا دوو ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك بەدوا یەکدیدا دێن هەردووشیان کارا، یەکیان بەهێز و ئەوی دیکەشیان بێ هێز.

وا دەزانم بەر لەوەی ئەم هەڵەیەش وەکو وشەکانی (فرمان، ڕاناو) چنگ لە هەناوی ڕێزمانی کوردی گیر بکات پێویستە لەسەر مامۆستا دڵسۆزەکانی زمانی کوردی نەفەسی ببڕن. وشەی (فرمان) بەکارهێنانێکی بازاڕیی وشەی فەرمانە بەواتای (أمر)ی عەرەبی. ئینجا نەخوێندوو گوتی (فرمانی خۆم بەجێ هێنا) مەبەستیشی (ئەو فەرمانەی بەسەر مەوەیە بەجێم هێنا)یە تاقمی خوێندەواریش گوتی دیارە (فرمان) بەواتای (عمل، فعل) دێت و کردی بە (فرمان)ی ڕێزمانی لە جێگەی (فعل)ی عەرەبی ... هەرچی وشەی (ڕاناو)ە بە دژایەتیی زمان و ڕێزمانی کوردی پێشگری (ڕا)ی لە فیعلەوە هێناوە بۆ سەر وشەی (ناو) کە لە بەرەی (ناو – noun)ە. ئەم ڕەفتارە وەك ئەوەیە بگوترێ (هەلمەترەق – وەرگۆزە – دابابینجان). ئەگەر بڵێین لە (ئەڕا)وە کورت کراوەتەوە دەبوو بگوترێ (ئەڕای ناو) وەك کە گوترا (بۆناو).

واشدەزانم وشەی (کار) بۆ (فعل) لە هەموو زاراوەکانی دیکە باشترە هەرچەند ئەویش verb ناگرێتەوە بەڵام چونکە لە هەمووان پتر بەلای (تجرید)دا بووەتەوە پەسەندترە لە (کردن، کردار). وشەی (کارا) بۆ فاعیل و (بەرکار)یش بۆ مەفعول وشەی جوانن، هەر لەو بوارەیشەوە وشەی (کارگێڕ) لە (بەڕێوەبەر، سەرپەرشتیکەر خۆشترە. زێدە واتای تجرید لە وشەی کاردا بەوە ڕوون دەبێتەوە کە دەگوترێ (کاری تێ کرد) نەك کردار یان کردن.

لە ئاست لێکۆڵینەوەکانی لیژنەی زمانی کوردی تەنها دوو تێبینی دەردەبڕم:

یەکیان ئەوەیە، لە کوردیدا سێ ڕێژە پەیدا نییە بۆ زەمانی ڕانەبردوو. لە زاری کوردی ناوەندی (خواروو، باشوور)دا تەنها یەك ڕێژە هەیە ئەویش بۆ ئێستا و دواتر وەك (دەڕۆم، دەخۆم ..). لە زاری کرمانجیی سەروودا دوو ڕێژە هەیە (دچم، دێچم).

لیژنە زۆر بە ڕووناکی بۆ سێ زاراوەی (حاضر، مضارع، مستقبل) نەچووە چونکە (مضارع) دەخلی بەسەر زەمانەوە نییە بەڵکو بە واتای (مشابە، مماثل)ە لەو ڕووە کە (یضارع الاسم فی قبول الحرکات). لە ڕووی زەمانەوە یا (حاضر) هەیە یا (مستقبل) ئەویش لە عەرەبیدا بە (سیفعل، سوف یفعل) دەردەبڕدرێ و ڕێژەی تایبەتیی بۆ دانەندراوە.

تێبینییەکەی دووەم ئەوەیە کە گۆڕانی دەنگی (نە) بە (م) لەو شوێنانەدا کە لیژنە نموونەی بۆ هێناونەتەوە ناچێتە ڕیزی ئەو گۆڕانەی کە باسەکە لێی دەدوێ: گۆڕانی دەنگی (ن)ی وەستاو بە دەنگی (م) لە بەراییی دەنگی (ب)دا بە فەرمانی دەنگسازی (فۆنەتیك) دەبێ و ناچارییە. ئەگەر هاتبایە جارێك گۆڕابایە و جارێکیشیان نەگۆڕابایە دەشیا نموونەی لێ بهێندرێ. لە وشەی (نهێنگیر)دا کە بەشێکی کوردەواری بەهەڵە دەیکاتە (نێمگیر) دەنگی (ن) بە (م) گۆڕاوە، بەڵام کە دەگوترێ (شەمبە، بەرامبەر، چەمبۆڵە، سەمبەر، تەمبەڵ ...) لە جیاتی (شەنبە، بەرانبەر، چەنبۆڵە، سەنبەر، تەنبەڵ ...) پێی ناگوترێ گۆڕان چونکە زۆربەی وشەکان تا ئێستاش هەر بە (ن) دەنووسرێن. ئەوەی لە نووسیندا دەیانکاتە (م) هەڵە دەکات. لە عەرەبی هەمان دەستوور هەیە بەڵام لە نووسیندا هەڵە ناکرێ .. گۆڕانی (ن) لەو شوێنەدا، لە زمانی کوردی، وەك گۆڕانی دەنگی (ل، ت)ە کە لامەکە بەوەستاوی دەکەوێتە بەراییی (ت)ەکەوە:

شەپڵطە، قەڵتارە، پاڵتۆ، ئاڵتوون .. لە گوتندا دەبنە: شەڵطە، قەڵطارە، پاڵطۆ، ئاڵطوون .. دەنگی (ك، گ)یش لە بەراییی (ی) وەیا (وی) کلۆر دەکرێن: لە سلێمانی کە (د) بەدوای (ن)ی وەستاودا هات دەکرێتە (گ). ئەم تەرزە گۆڕانە جودایە لە گۆڕانی (کشپل، قشپل – سەقەت، سەکەت. کەوت، کەفت ...). بۆ دۆزینەوەی باری ڕاستی لە گۆڕانی دەنگەکانی وشەی کوردی پێویستە ئاوڕ لە کتێبەکانی زەردەشتی و نووسینەکانی پەهلەوی و سانسکریتی و ئەو جۆرە سەرچاوانە بدرێتەوە. بە نموونە (سوور، سۆر)ی کوردی و (سرخ)ی فارسی لە ئاڤێستادا (سوخرە) بووە. وشەی (پەز)ی کوردی لە ئاڤێستادا (پەسوور، پەشوو) بووە. بەلای منەوە وشەی (کەڵە) لە (کەڵەشێر، کەڵەباب)دا هەمان (کەهرکە)ی ئاڤێستایە بە واتای (تەیر)، بەو پێیە ڕەنگە (کەهرکە شێر، کەهرکە باب) بووبێ. زۆر دەنگی (ر)ی ئاڤێستادا دواتر گۆڕاوە بە (ل) وەك دەشزانین دەنگی (ل) لە ئاڤێستادا نایەتە بەرچاو.

له لاپەڕە (٨٣)ی (فرهنك ايران باستان) له نووسينی پووورداود هاتووه: وشەی taro mati - بەواتای (خيره سری، ناسازگاری) كه له دوو وشه پێك هاتووه، به باوەڕی من كەرتی يەكەميان (taro) هەر ئەو (ترۆ)يەيە كه ئێستا له كورديدا بەكار دێت. لێرەدا هەر ئەوەنده ماوەيە هەيه كه هێما بۆ ئەم لايەنه بكەم، لێكۆڵينەوە و توێژينەوەی سەرلەبەر جێگه و كات و باری لەبارتری دەوێ.

كاروان، ژماره ٢٠، ١٩٨٤

ڕۆشنبیری پێویستی بەکوردەغیرەتی نییە

بەردەوامبوون لەسەر ڕەوشتی چاك پێبلكەی بەرەژوورچوونە، بگرە لە بنەڕەتدا ئەم خووەی ئۆگرگرتن بەداوودەستوور بەلای چاکە و بەرژەوەندیی مرۆڤدا دەچێتەوە هەرچەند هەموو داوودەستوور چاکیش نین. بەبەرژەوەندەکە لەوەدایە کە گەلێك لە شیرازە پیرۆزەکانی کۆمەلایەتیمان قەرزداری ئەو خووەیە، بەنموونە: ئۆگرگرتن بەخاك و تیکڕای پێکهێنەرەکانی سروشتی و مرۆیی لەو دەوروبەری تێیدا دەژین بنەمای هەستی نیشتمانپەروەرییە. لە باری پێچەوانەدا کە هات مرۆ لە دەوروبەری منداڵیی خۆی دوور کەوتەوە و ماوەیەکی درێژ لێی دابڕا هەستی بزە و سۆزی بۆی دەیوێتەوە. بەکورتی، گیانی ئاشنا دۆستی و دەماری کۆنەویستی (نەك کۆنەپەرستی) لە سەرجەمدا خزمەتگوزارن نەك بەدکار.

جاران، بەر لە سەدان ساڵ و هەتا سەردەمێك کە بەبیری زۆر کەس لە زیندوواندا دێتەوە، چەنگاڵ گیرکردن لە داوودەستوور و نەریت و بیروباوەڕ تا ڕادەی دەروێشایەتی هاندەری بەردەوامبوون و پەکخەری نوێکردنەوە بوو بەئاسایی و بێ هەناسەسواربوونی کەس، چەرخی بەرەوپێشبوون و نوێخوازی تێدا تەنبەڵ دەکات هەر بەو پێیەش فرچکگرتن بەنەگۆڕاوی و یەکنەوایی شەقڵی خۆی لە ڕەفتار و ئاکار دەدات. ٤٥٠ ساڵ تێپەڕی بوو بەسەر دۆزینەوەی گەڕانی زەوی بەدەوری ڕۆژدا هێشتان تەقەی ئوستورلابی کۆن لە سەری فەلەکناسەکانمان دەهات، جا ئەو کۆنە فەلەکناسانەش گەلێك بەرەوپێشبوون لە چاو زۆربەی هەرە هەرە زۆری میللەت کە پتر حەزی دەکرد زەوی تەخت بێت و شەیتان و جنۆکە ڕۆژ و مانگ تاریك بکەن. پارەداری زەمانی عوسمانلی دوای شەڕی یەکەم تێیاندا بوو پارەی کۆنی بەنوێ نەگۆڕییەوە هەتا ئیفلاسی کرد... بەینێکی درێژ سواربوونی گەڕۆك و بیستنی ڕادیۆ بەحەرام لە قەڵەم درا... ئەگەر ئەو زانین و دروستکردنانە لە هەناوی خۆمان ڕسکابانایە هەڵبەت ئەوەندەیان بەربەرەکانی لەگەڵدا نەدەکرا.

نوێخوازەکانمان بەر لەوەی قووڵیش ببنەوە لە زانست و سەقافەتی سەردەم، بەزوویی، پشت لە کۆنینە ڕاوەستان و چاکیشیان کرد هەرچەند لە هەندێ ڕووەوە پەلە

و لە هەندێ بۆچووندا هەڵەیان کرد بەڵام وا پێ دەچێ پەلە و هەڵە باجێکە نوێبوونەوە لە مرۆی دەستێنێ.

دژوەستان لە ئاست گیانی داوەستاوی کۆنەخوازی کارێکی ڕەوایە، لە ڕەواش بەولاوە پێویستە: ئێمە کە هێندە بەئینساف بین لەگەڵ کۆنینە مافی لەسەرخۆکردنەوە و بەردەوامبوونی عادەتیی لێ بسەلمێنین دەبێ هەر نەبێ هەمان ئینساف لەگەڵ نوێخوازیش بەکار بهێنین و چاو بپۆشین لە وردە تیژڕۆیی و کەم سەبرییەکی کە لە هەوڵی نوێکردنەوەدا پێوەی دیار دەبێ چونکە هەروەك کۆنەخواز بەسروشتی مەیلەکەی بۆ وەستان و وەستاندن تێ دەنووسێ بەرەو پێشەوە.

بەرەوپێشچوونی ڕاست و دروست بەزیادەوە مافی چاو لێپۆشینی بەسەرمانەوەیە لەم قسانەدا شتێکم گوتووە ڕەنگە دەمەتەقە لە نوێخوازەوە هەڵنەگرێت بەڵام هەر ئێستە دەگەمە خز و خلیسکی ئەوتۆ دووچاری وێککەوتنەوەم دەکات لەگەڵ نوێخوازدا.

ڕۆشنبیری نوێخواز ناشێ لە شەقامەڕێی خۆیدا ببێتەوە بەکۆنەخواز. ناشێ دەق بەشتێکی تازەبابەتەوە بگرێت و چنگاڵی لێ گیر بکات وەك کە فەلەکناس چەنگاڵی لە خولانەوەی ڕۆژ گیر دەکرد. سووربوون لەسەر بیروباوەڕێك و قەناعەتێك کە گومانی تێکەڵ دەبێت بەلای کۆنەخوازیدا دەچێتەوە چونکە گومان پەیدابوون بەسە بۆ ئەوەی ڕۆشنبیر بهاوێتە سەر کنەکردن لە بنەمای ئەو گومانە، ئاخۆ چی لێ پەیدا دەبێ. کە هات و گومانەکە بەلای چەسپانەوە بۆوە ئەوسا سووربوون لەسەر هەڵەی کۆن سنووری کۆنەخوازی تێ دەپەڕێنێت و دەبێتە کوردەغیرەتی و هۆی وەستاندن. بگرە پاشەکشەش.

چی لەم گوتارەدا بە بەرچاوی خۆمەوەم گرتووە چەند خاڵێکە لە هیچیاندا هەستیاری (حساسیة) نازێتەوە چونکە بابەتی ئەوتۆن بەهەر لایەکدا بکەون چ حیسابێکی بنەڕەتی لە کەس هەڵناوەشێننەوە بەڵام دەشێ سەلماندنیان لەلایەن نوێخوازەوە ببێتە ڕێباز بۆ سەلماندنی شتی ئەوتۆیی لە دواڕۆژدا. بەهەمەحاڵ کوردەغیرەتی لە نوێخواز ناوەشێتەوە.

لە پێشەوە کێشەی ساڵی بوون و مردنی نالی دەخەمە ڕوو کە دەنووسرا لە ١٨٠٠ز بووە و لە ١٨٥٦ مردووە، مامۆستا سەجادیش دەیگوت لە ١٧٩٧ بووە.

ئەم دوو ساڵەی هاتن و چوونی بێ بەڵگە و بێ لێکدانەوە و بێ سەرچاوە و بێ

بەراوردکردن لەگەڵ داخوازیی حاڵ، وەکو نیرای عاسمان نەقشی لە دڵاندا بەست، هەرچی هات لەو کانیاوەی خواردەوە و پێی مەست بوو.

عەجەب و سەد عەجەب لە بێدەنگیی نووسەرانی نەوباوی نوێخواز لە خەبەرێکی بێ ئەسەری بێ سەروشوێنی بێ بەڵگە کە دەزانین نوێخوازانی دوای شەڕی گەورەی دووەم گومانیان خستە بەدیهییەکانی کۆنیشەوە. بەرێکەوت من حیکایەتی نوێم لا بوو لەم مەسەلەیەدا، وا بوو لە حەفتەکاندا کە لە کۆڕی زانیاری کوردا ئەندام بووم بەخوێنەری کوردم ڕاگەیاند کە حاجی مەلا عەبدوڵای باپیرم لە ساڵی (١٢٨٨ك) کە دەوەستێتە بەرانبەر (١٨٧١ و ١٨٧٢ز) لە سەفەری حەجی بۆ مەکە (نالی)ی دیتووە. ئەما بەپیری و زۆریش بەپیری. بەدوا شایەدیی باپیرمدا لێکۆڵینەوەشم لە هێمای شیعرەکانی نالی کرد کە تەمەنێکی هەڵکشاوتر لە ٥٦ ساڵ ڕادەگەیەنن. ئەم حیکایەتانەی من هەر ئەوەندەی لێ کەوتەوە کە کاکە فاتیحی مەلای مودەڕیس لە پێشەکیی کتێبە بەنرخەکەی (دیوانی نالی- لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٦) بەگەرمی لایەنی ڕایەکە و خەبەردانەکەمی گرت، خەڵقی دیکە هەر لەسەر ڕچەی بێ سەر و سۆراغی کۆنینە بەردەوام بوون. خوا و ڕاستان مامۆستا حەمەبۆر لەژمارەکانی ٦٩٥، ٦٩٦، ٦٩٧ هی مانگی حەفت و هەشتی ساڵی ١٩٨٣دا گوتارێکی بایەخداری ڕوونکەرەوەی لەم بابەتەوە نووسی کە لە کەشکۆڵی عەلی ئاغای نەفتچیی هەڵێنجا بوو، مەرگی نالیی دەبردەوە بۆ ساڵی (١٢٨٩ك) کە دەوەستێتە بەرانبەر (١٨٧٢ و ١٨٧٣ز).

لێرەدا پێویستە بڵێم عەلی ئاغا لە نێوان ساڵانی (١٢٩٦ و ١٣١٢ك) ئەم کەشکۆڵەی لە گەشتی نێوان کەرکووك و کۆیە و سلێمانی کۆکردۆتەوە کە گرینگییەکەی لەوەدایە بۆچوونەکەی لە وەختێکدا کردووە چەند ساڵێك بەسەر مردنی نالیدا تێپەڕی کردووە، واتە بەلای ئەوەوە ساڵی ١٢٨٩ زۆر لەبار بووە چونکە لەو دەمانەدا ئەو ساڵە ڕێك هاتووە لەگەڵ ئاگەداریی خۆی دەربارەی مەرگی نالی. ئەگەر نالی لە ١٢٧٣ك مردبایە عەلی ئاغا بیری لەوە نەدەکردەوە لە ڕێی حیسابی ئەبجەدەوە ساڵی ١٢٨٩ نامزەد بکا بۆ مەرگی نالی، ئەوساش جارێ نەعەلی موقبیل و نەکەسی دیکەش پەیدا بووبوون بەهەڵە مەرگی نالی بەساڵی ١٢٧٣ ببەخشن و عەلی ئاغای نەفتچی بیەخنە گومانەوە، کە دەزانم لە جیاتی ئەوەی بکەوێتە گومانەوە دەستەویەخەیان دەبوو. مامۆستا حەمەبۆریش بەم بەڵگەیەی لێکدانەوەکانی ئاغای نەفتچی پشتگیریی لە

ڕایەکەی من کردبوو.

ماڵی ئاوا بێ. دەبێ ئەمەش بڵێم کە من گوتوومە باپیرم لە (١٢٨٨ک) نالی لە مەکە دیتووە قسەکەم لەوە دێت کە ئەو لەگەڵ باوکی، حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە، سەفەری حەجی کردووە بۆ مەکە لە ساڵی ١٢٨٨. دیارە حەجەکە لە (ذوالحجە)ی ئەو ساڵەدا بووە. بەڵام باپیرم لە خزمەت باوکی داماوەتەوە هەتا ئەو ساڵە بەسەرچووە و دوای مەحەڕەمی ١٢٨٩ش نالیی بەزیندوویەتی دیتووە و لە مەکە بەجێی هێشتووە.

ئەمانە بەجێی خۆیان. لە بەرەو کۆتاییی ساڵی ١٩٨٦ مامۆستا عەبدولا حەداد کە لە پاریس خەریکی تەواوکردنی خوێندنی بەرزە و سەردانێکی نیشتمانی کرد و بەخەڵقی ڕاگەیاند کە لە کتێبێکی تورکیدا خوێندووەتیەوە، نووسەری کتێب دەڵێ لە ساڵی ١٢٩٠ک نالی لە ئەستەمبوڵ مردووە و خۆی بەشداریی کردووە لە مەراسیمی ناشتن. من دیدەنیم بوو لەگەڵ مامۆستا حەداددا؛ تومەز گوتارێکیشی لەم بابەتەوە بۆ دەزگەی ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی ناردووە بەڵام لە پۆستە تێ چووە. خەبەریشم پێ درا کە مامۆستا حەداد لە تەلەفزیۆنی کەرکووک دووانێکی بووە ئەم ڕاستییەی تێدا دەربڕیوە.

ئەم دۆزینەوەیە لێکدانەوەکەی عەلی ئاغای نەفتچی گەلێك لە ڕاستی نزیك دەکاتەوە، بۆ ئەویش کە لە دوورەوە خەبەری مەرگی نالی وەرگرتووە، کۆتاییی ١٢٨٩ و سەرەتای ١٢٩٠ تێك دەکەنەوە.

وابزانم تازە کەس مافی ئەوەی نەما بەکوردەغیرەتی و کوتەکم حەقی چن و سووربوون لەسەر زۆرەملێ بینەقاقەی ساڵی ١٨٥٦ی زاینی و ١٢٧٣ی کۆچی بگرێت بەنامزەدی مێژووی مەرگی نالی، خۆ لە ئیمکاندا نییە نالی خۆی یان کەسێکی هاوکاتی خۆی بژێتەوە و شایەدیمان بۆ بدات. ئەوەی ڕاستی بێ کەسێکی بیەوێ پێ داگرێ لەسەر هەڵە، بەتایبەتی لە نێوان ئێمەماناندا، کە برشتی سەقافیمان لەمپەر نایەخێتە بەر هەنگاوی هەڵەکردوو، دەتوانێ بڵێت و بنووسێت هەر دەبێ نالی لە ١٨٥٦دا مردبێت. نووسینەکەشی بۆ بڵاو دەکرێتەوە چونکە چاپکراو و چاپکەر پێی عەیبدار نابێت.

بگەڕێمەوە بۆ لێکدانەوەکەی عەلی ئاغای نەفتچی و هێمایەکی لێ وەربگرم کە بەکەڵکی ئەم نووسینە دێت.

من ئەو ژمارانەی ٦٩٥ و ٦٩٦ و ٦٩٧ی هاوکاریم لە بەردەستدا نییە. بەتەلەفۆن لە بەیانییەکەی ڕۆژی ١٠/ ١/ ١٩٨٧ لە مامۆستا حەمەبۆرم زانی کە عەلی ئاغا بۆ ئەوە چووە کە حاجی قادری کۆیی لەو پەڕە شیعرەی کە بە(شەهسواری بەلاغەتی کوردان...) دەست پێ دەکات مەبەستی لە نیوە دێری (اسیمی صاحبقران خاص اوه) دەرهێنانی مێژووی مەرگی موستەفا بەگی کوردییە و ١٢٧٦ دەگرێتەوە. دواتر کە دەڵێ: (ئەو کە نۆشی شەرابەکی تاڵی- نالی لەو عەسرەدا بووە تالی) وشەی (بووە) کە (١٣) دەگرێتەوە بەحیسابی ئەبجەد دەخرێتە سەر ١٢٧٦ و مێژووی مەرگی نالی پێ دەردێت. دیارە بەم حیسابە ساڵی ١٢٨٩ دەست دەکەوێ.

من وەهای بۆ دەچم عەلی ئاغا نەهاتووە لە سەرەتاوە بەوردبوونەوە لە واتا و هێمای شیعرەکان ژمارەی (١٢٧٦ و ١٣)ی دۆزیبێتەوە و مێژووی مەرگی ئەو دوو شاعیرەی لێوە وەرگرتبن. عەلی ئاغا لە سەرەتاوە زانیوەتی نالی لە دەورووبەری ١٢٨٩ مردووە چونکە خۆی لەو ساڵەدا بەحەیات و شیعردۆست بووە تا ئەوەی دوای حەوت ساڵ کەوتووەتە سەر کۆکردنەوەی کەشکۆڵ ئیتر خەریك بووە بەوردبوونەوەی دوا کاتەوە دوو ژمارەکەی هەڵناوە تەنانەت بۆ ئەوەی لە نیوە دێرەکەی (اسمی صاحب قران خاص اوه) ساڵی ١٢٧٦ هەڵستێ ئەو (ی)ی ئیزافەی بەوشەی (اسم)ەوە ناوە کەچی لە وشەی (خاص)ی ستاندۆتەوە کە ئەویش دەبوو بەپێی دەستووری اضافە (ی) بەدوادا هاتبایە، ئەوساش ژمارەکە دەبوو ١٢٩٩ و کەڵکی پێوە نەدەما. خۆ ئەگەر بگوترێ چ زوو لە بیری چوو نالی لە ١٢٩٠ مردووە نەك ١٢٨٩: دەڵێم من و تۆش لە ماوەی ٤ ساڵ و ٦ ساڵدا تووشی لەبیرچوونەوە دەبین.

دەسا بەر لەوەی مامۆستا حەمەبۆر پێم بڵێ گوتارەکەی هاوکاری لە ١٩٨٣ دەرچووە لە بیرم نەما بوو کەی دەرچووە هەرچەند خۆی نوسخەی دابووم.

ئەم هەڵسەنگاندنەی بۆچوونی عەلی ئاغا جارێکی دیکەش یارمەتیی دەدا لەوەدا کە نالی لە دەوروبەری ١٢٩٠ مردووە هەرچەند دوای دۆزینەوەی ئەو کتێبە تورکییە پێویست بەلێکدانەوە و دەلالەت وەرگرتن نەماوە.

کێشەی (بەروار) کەوا گەلێك لە نووسەران بەهاوواتای (date)ی ئینگلیزیی دەزانن وەك کە دەنووسن: ڕۆژی پێنجشەمۆ بەرواری ١٨ی مانگ... ئا ئەم کێشەیەش هەتا ئێستا بەتوندی هەناسە هەڵدێنێ، تا ئەوەی بەر لە یەك دوو حەفتە نامەی ناسیاوێکم

پێ گەیشت زۆر بەڕاشکاوی (بەروار)ی تێدا نەخشبەست کردبوو.

بەش بەحاڵی خۆم دەمێکە بەخەڵقم ڕاگەیاندووە، ئەم وشەیە چ پێوەندیی بەو واتایەوە نییە وا لێرەشدا حیکایەتەکەی دووبارە دەکەمەوە:

برادەرانی مەهابادی کە بەشداریی شۆڕشەکەی قازی بوون گیرایانەوە کە لە دەمی جمهوریەتی مەهاباددا نامەیەکیان لە عێراقەوە بۆ هات لە کۆتاییدا نووسرا بوو (بەرواری ٧/ ٤/ ٩٤٠٠٠٠) تومەز لە (بەرواری باڵا)وە نووسرا بوو برادەرانی مەهابادی وەیانزانیبوو کە (بەروار) بەواتای مێژووی نووسینی نامەکەیە، ئەو (ی)ەی کۆتاییشی هی اضافەیە وەك کە بڵێی ڕۆژی ١٥/ ٧/ ... لەو ڕۆژەوە ئەم وشەیە وەکو دانە گەوهەرێکی بەنرخ چووە فەرهەنگمانەوە. تۆ سەیری، ڕێکەوت چۆن وەهای کرد نووسەری ئەو نامەیە نەهات تەواوی ناوی (بەرواری باڵا) بنووسێت و ئەو کێشەیەمان بۆ نەنێتەوە. لە موناسەبەدا دەڵێم، منداڵێك دەگریا خوشکی گەورەشی بۆ ژێرکردنەوەی بانگی کرد، وەرە کنم شتەکت بدەمێ منداڵەکەش گریانەکەی بڕییەوە پرسی چم دەدەیێ ئەویش هەر بەزمانی کۆیێ گوتی (چی کووت دەوێ واتە چی چۆنت دەوێ) منداڵەکە وەها یزانی (چی کوو) شتێکە و ئەو نەیبیستووە، دایەوە گریان و گوتی (چی کووم دەوێ، چی کووم دەوێ...) ئێمە کە منداڵ نین نابێ (بەروار)مان بوێت، چونکە خەت و سەوادیشمان هەیە دەبێ واز لە نووسینی بهێنین.

لە باسی ڕاناو درێژە هەیە ئێرە جێی نییە، من تەنها لە یەك دوو خاڵەوە بۆی دەچم. لە حەفتاکاندا بەدرێژی لەسەر ڕاناوم نووسی و چەند جارێکیش بۆی گەڕامەوە تا ئەوەی مەتەڵی ئەم دوو جۆرە جێگۆڕکێی سیفەتی ڕاناوی کارا و بەرکار کە لەم دوو ڕستەیەدا دەردەکەوێت بابەتی بەشێکی یەك لە نووسینەکانم بوو. ڕستەکان ئەمانەن:

دەتدیتم

دەتبینم

لە ڕستەی سەرەوەدا ڕاناوی کەسی دووەمی تاك (ت) کارایە و ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك (م) بەرکارە. لە ڕستەی دووەمدا بێ ئەوەی ڕاناوەکان ڕابگوێزرێن ئەوەی کارایە بووەتە بەرکار ئەوەی بەرکارە بووەتە کارا... زمانزانەکان ئەگەر هەمووشیان نەبن بەشێکی زۆریان وەها دادەنێن کە ئەو (ت)ەی کۆتاییی فیعلی وەك (دەچێت، دەکات، دەژیت) ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە. لە ڕوونکردنەوەدا نووسیم، ئەگەر ڕاناو

بایە دەبوو ئەویش وەکو ڕاناوەکانی دیکە بووبایە مەفعوول. لەوەش زیاتر: ئەگەر ڕاناو بێ لە ڕێی قیاسەوە دیارە مادەم لە (دەچێت، دەڵێت، دەبێت)دا ئەو (ت)ەی کۆتاییی فیعلەکان ڕاناو بێ لە فیعلی (چووبێت، هاتبێت، نووستبێت)یشدا هەر ڕاناوە. ئینجا کە ئەمە وەها بێت ئەدی چی بڵێین لە (چووبێتم، چووبێتین، نووستبێتین، هاتبێتن...)؟ تۆ بڵێیت ژیربیژی (گوتەن = منطق) لێمان بسەلمێنێت یەك فیعل ڕاناوێکی کەسی سێیەمی تاك و یەکێکی کەسی یەکەم و دووەمی هەبێت؟ لەم نموونانەدا فیعلەکان هەموویان تێ نەپەڕن. نموونەی فیعلی تێپەڕی وەکو (کردن، بردن...) دەشێ بکرێتە (کردبێتی- بردبێتی...) کە لەواندا دوو ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك لە یەك فیعلدا بەدوا یەکدیدا دێن جگە لەوەی کە گوترا (کردبێتم، بردبێتیان، خواردبێتمان، دیبێتیان، بوواردبێتت) لە هەمووواندا دوو فاعیلی (ڕاناوی) کۆ دەبنەوە کە شتی ئەوتۆیی لە کدوولەی تەرپشدا نەبیستراوە و نەدیتراوە و بەخەون و خەیاڵدا نەهاتووە. لەمەوە هێندەی تیشکی ڕۆژ ئاشکرایە ئەم (ت)ی کۆتاییی فیعلەکان زیادەیەکی گەردانی (تصریفی)یە بێ زیاد و کەم، لە زۆر لەهجەشدا تێ دەبردرێ و گۆ ناکرێت وەك کە دەڵێی (دەخوا، دەڕوا، دەچێ... هتد) هەر خۆم تازە نووسیم (دەڵێی) لە جیاتی (دەڵێیت): نەشمنووسی (تێ دەبردرێت).

وا بزانم بەڵگە لەم بەڵگەیە بەهێزتر بۆ هیچ شتێك پێویست نییە، جا ئەگەر نەسەلمێندرێ هەر دەبێ کوردەغیرەتی هۆی نەسەلماندن بێت. لەلای هەندێ نووسەرەوە لە فیعلی وەکو (بدە، بکە، ببە)دا ئەم دەنگی کۆتاییی فیعلەکان کە شکڵی (ە)ی بۆ دادەنێین ڕاناوی کەسی دووەمی تاکە. ئەگەر وەها بێ ئەدی لە (بکەم، بدەم، بدەیت، بکەین، بدەن...)دا چۆناوچۆنی ڕاناوێك دەردەچێ؟ لێرەشدا دوو ڕاناوی لە یەکتر جودا بۆ دوو کەس لە یەکتر جودا کۆ دەبنەوە وەیا دوو ڕاناوی یەك تاکە کەس لە فیعلێکدا دەردەکەون.

ئەگەر کوردەغیرەتی لە بەیندا نەبێ چ ڕێگەی پێگیری لە پێش کەس نامێنێتەوە. دەبینین لە (ببە)دا نەشیا بڵێین (ببەم، ببەین، ببەیت) تومەز گەردانی فیعل جارێکیان ئەم بزوێنەی (ە)ی هێلایەوە و جارێکیشیان تێی برد. مەسەلەکە دەچێتەوە بۆ قاڵبی (گەردان) کە هەر جارە بەپێی هەڵکەوت دەگۆڕێ و هیچ دەخلێکی بەسەر ڕاناوبوونی ئەم بزوێنەوە نییە.

کەسی سێیەمی تاك لە ڕابردووی فیعلی تێنەپەڕدا دەرناکەوێت. لە ئایندەدا هەر

بەجارێ ڕێی دەرکەوتنی نامێنێ چونکە ڕاناوی کەسەکانی یەکەم و دووەمی تاك و کۆ، و کەسی سێیەمی کۆ کە لە ڕابردووی تێپەڕدا (م، مان، ت، تان، ی، یان)ە لە ئایندەدا وەکو ڕاناوی فعلی تێنەپەڕی لێ بەسەر دێت کە لە ڕابردوو و ئایندەدا (ین، یت، ن)ە.

ئینجا کە ڕاناوی بەهێز لە ئایندەدا بێ هێز بێت چۆن فیعلی وەکو (ڕۆیی– هات) کە ڕاناوی نییە لە ئایندەدا لێی دەرسکێت. ڕێژەی ئەمری کەسی یەکەمی تاکیش چونکە کەسەکە لە ڕوودایە لزووم بەڕاناو نەماوە هەتا لەلایەن ژمارەی تاك و کۆی کەسی دووەمەوە پێویست بە ڕاناو پەیدا دەبێ ئەوساش ڕاناوی بێ هێزی بۆ بەکار دێت. کە فیعلەکە بوو بەئیلیزامی و گوترا (بکەیت) و لە ئەمری سەریح دەرچوو ئەوسا ڕاناو پەیدا دەبێت، کە (یت)ە.

لزووم نەبوون بۆ دەرکەوتنی ڕاناو باری دیکەشی هەیە، کە دەڵێی: خواردم، دیتم، بیستم، کردتان، بڕیمان، گوتت. لە خۆوە دیارە بەرکاری ئەم فیعلانە تاکی سێیەمە چونکە ئەگەر بەرکار شتێکی دیکە بووایە دەبوو دەرکەوێت.

ئەم ڕاستییە زۆر بەسەیری وەها دەکات هێندێ زمانزان بۆ ئەوە بچن کە لە فیعلی (خواردی، کردی، بردی...)دا ئەم (ی)ە مەفعوول بێت چونکە هەبوونی مەفعوول لە شکڵی کەسی تاکی سێیەم یەکسەر بەبیردا دێت، ئینجا کە ئەم (ی)ە دەرکەوت خێرا بیر بۆ ئەوە دەچێت کە مەفعوول بێت. بۆ پتر ڕوونکردنەوە سەیری نموونەیەکی دیکە بکە. کە دەڵێی: دەی دیت، ئەگەر ئاگەداری خۆت نەبیت یەکسەر ئەو (ی)ەی دوای (دە) بەمەفعولی بێ دەمەتەقە دادەنێیت بەڵام لەگەڵ نموونەی وەکو: دەی دیتم خێرا بۆچوونەکەی هەوڵ جار دەپووچێتەوە هەروەها کە دەڵێی: دەم دیت، لێت مەعلووم دەبێ کەسی سێیەمی تاك لە شکڵی ڕاناودا کە دەرنەکەوتووە مەفعوولە، ئەگەر ڕاناوێکی دیکە بایە دەردەکەوت وەك: دەم دیتن، دەم دیتیت.

دیتوومە نووسراوە کە ڕاناوی لکاو لە کوردیدا نییە گۆیا ئەوەی بەڕاناوی نەلکاو دادەندرێت شتێکە وەکو verb tobe لە ئینگلیزیدا، لەم گوتەیەشدا پتر ڕاناوی لکاوی بێ هێز مەبەستە وەك: نووستن، چوون، هاتیت، ئێمە کوردین، دەبینین، دەخۆن.

لەبارەی ڕاناوبوونی ئەوانەی کە لەم فیعلانە دەردەکەون. دیتمان، خواردتان، بردییان، کردت، بیستم، هێنای، ئەوە بەسە کە دەبنە (مضاف الیه) وەك: براتان،

دەستمان، خزمم، ماڵیان، هاوتات، باوکی. دەشبنە بەرکار (مفعول) وەك: دیتمانی (دیتینی)، دەتانناسم، دەمگرن، دەتئاخێووم، دەیگێڕین، دەیانکێشین. کەواتە گومان نییە لەوەدا کە ڕاناوی لکاوی بەهێز هەیە و جێی دەمەتەقە نییە. دەمێنێتەوە لکاوی بێ هێز.

بۆ بەتاقیکردنەوەیان نایەین لەگەڵ فیعلی ڕابردوودا بیانهێنین چونکە لەگەڵ ئەو فیعلەدا گومانی ڕاناونەبوونیان لێ دەکرێت، لەبەرهەمان سەبەبیش نەهاتم لکاوی بەهێز لەگەڵ فیعلی ڕابردوودا بهێنم تەنها لە نموونەی یەکەم نەبێ. ڕاناوی لکاوی بێ هێز ناتوانێ ببێتە (مضاف الیه). بەڵام دەبێتە بەرکار (مەفعوول) وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێت: دیتینی ئەو ئێمەی دیت (ین مەفعووله)

دەم ویستن من ئێوە وەیا ئەوانم دەویست (ن مەفعووله)

هەڵیان بژاردیت. ئەوان تۆیان هەڵبژارد (یت مەفعووله)

پێشتر گوتم کەسی سێیەمی تاك بەمەفعول لەم شوێنانەدا دەرناکەوێ هەرچی کەسی یەکەمی تاکە لە هەردوو حاڵی بەهێزی و بێ هێزیدا هەریەك فۆرمی (م)ی هەیە وەك:

دەم بینێ، دەیدیتم (دەیدیتین، دەیدیتیت...)

ئەم ڕاناوانە لە ڕستەی بێ فیعلی ئاشکراش دێن. دیارە ڕستەی ئەوتۆیی بەناچاری داوای ڕاناوی بێ هێز دەکات چونکە ڕاناوی بەهێز هەر لەگەڵ تێپەڕدا دێت، ئەویش لە ڕابردوودا. ئەمانە نموونەی ڕستەی بێ فیعلن:

من ئازام، تۆ ڕاستگۆیت، ئێمە کوردین، ئەوان– ئێوە کورتن.

کە دەگوترێ (ئەو کورتە) ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك دەرنەکەوتووە، ئەوەی لە کۆتایی ڕستەکەدایە پاشماوەی (verb tobe) کۆنە. لە هەندێ لەهجەدا دەگوترێ: کورتەس. بگەڕێیتەوە بۆ پتر لە دوو هەزار ساڵ ئەم فیعلی هەبوونە ڕابردووشی هەبوو. ئێستە لە فارسیدا (است) بەکار دێت لەگەڵ ڕاناوەکان وەك: مرداستم، بالاستی، خوب استیم... هتد. هەروەها بێ ئەو (است)ەش ڕستە دروست دەبێ وەك: خوبم، خوبی، خوبیم، خوبند، خوبید. تەنها لەگەڵ کەسی سێیەمی تاکدا دەبێ است– هست بەکار بێت.

من لە نووسینی کۆنمدا ئەم بزوێنەی (باڵات ڕاستە)ی کۆتایی ستەکەم بەڕاناو

دادەنـا، لـەمـەدا سەهـوو بـووم تـومـەز لـێرەشدا ڕانـاوی کـەسی سێیـەمـی تـاك جـێی دەرکەوتنی نییە هەروەك لە فیعلی تێنەپەڕدا نەیبوو. فیعلی بوون لەم ڕستانـەدا سوواوە چی ماوەتەوە ڕاناوە جگە لە کەسی سێیەمی تاك.

ڕاستییەکەی دەبوو بۆ مەفهوومی (فعل- کار) وشەیەك دابندرێ نەك تەنها کردن و ڕوودان بگرێتەوە بەڵکو ئەوەی ڕوودان و کردنیشی تێدا نییە وەك (دارا مەردە) ئەویشی بەر بکەوێت... لەم تەرزە ڕستانەدا گەلێك جار (کات)یش مەبەست نییە: تۆ کە دەڵێی (بەفر ساردە) ناتەوێ بڵێی ئێستە ساردە یان دوێنێ ساردبوو، سبەی سارد دەبێ. تۆ دەتەوێ ڕاستییەکی (مطلق) دەرببڕیت کەوا نەڕوودان نەکات، هیچیانی تێدا نییە. لە ئاست زاراوەی verb تێبینیم چونکە لە قامووسەکانی من دیتوومن نەنووسراوە واتای وشەکە لە دەرەوەی ڕێزمان چی دەگەیەنێ.

کە وردتر بپێوین تاقمی (افعال المطاوعة)ی کە من لە کوردی (کاری ڕوودان)یان پێ دەڵێم لەوانەیشدا (کردن) پەیدا نییە. بەنموونە، کە دەڵێی (دیوارەکە ڕما) دیواری بەستەزمان هیچی نەکردووە بێ ئەوەی ویستبێتی ڕوودانی (ڕمان)ی بەسەردا هاتووە. ئەم تاقمە وەکو تاقمی کاری کارا نادیار (= مبني للمجهول) خۆ دەنوێنن لە ڕووی دەوری کارا (فاعل) تێیاندا کە هیچ لایەنی ئیجابیەتی تێدا نییە: لە ڕستەی (دارا دیترا)دا دارا چەند ماندوو بووە، کە گوترا (دارا کەوت، پووش سووتا) لەوێشدا دارا و پووش هەر هەندە ماندوو بوون کە دەکا هیچ. هەر بۆیەیشە ڕێژەی کاری ڕوودان بەزۆری وەك ڕێژەی کارا نادیارە، گەردانیشیان یەك جۆرە وەك:

سووتا	دەسووتێ	دەسووتێم.
ڕما	دەڕمێ	دەڕمێم.
پسا	دەپسێ	دەپسێم.
دیترا	دەدیترێ	دەدیترێم.
خورا	دەخورێ	دەخورێم.
کێڵرا	دەکێڵرێ	دەکێڵرێین... هتد

بێینە سەروکاری ئەم زاراوەیەی مامە (ڕاناو) کە لەسەریشم نووسیوە و لێرەشدا بۆ ئەو و زاراوەیەکی دیکەش دەگەڕێمەوە.

وەك دەزانیت و دەزانم مەبەس لە وشەی ڕاناو ئەوەیە واتای وشەی pronoun بەدەستەوە بدات، واتە وشەیەك بێت لە تاقمی (ناو) حیساب بكرێت... هەر بەم مەبەستە بوو، هێندێ زانای زمانی (بۆناو، جێناو)یان لە بری (ضمیر– pronoun) دانا.

ئەم داڕشتنەی (ڕاناو) كە بریتی بێ لە (ڕا + ناو) بەهیچ مەزهەبێكی ڕێزمانی كوردی ڕەوا نییە چونكە وەك چەند جارێك لێرە بەپێشەوە گوتوومە، ئەگەر ئەم (ڕا)یەی بەرایی وشەكە پێشگرەكەی (ڕاخورین، ڕاپسكووتن، ڕاكێشان...) بێت دیارە هەر دەچێتە پێش كار (فعل) و ناشێ بەهیچ جۆرێك بخرێتە بەرایی ناو و غەیری ناویش. ئەگەر كورتكراوەی (ئەڕا) بێ بەواتای (بۆ، لەبۆ) دەبوو هەرنەبێ بگوترێ (ڕای ناو). بەهەمەحاڵ (ئەڕای ناو، ڕای ناو) هەردوویان ناقۆڵان بەڵام هێندەی پێشگری (ڕ) بێ جێ نین. بەكورتی ئەم زاراوەیە نالەبارترین دروشمە بۆ زمانناسی كە بیكا بەعینوانی زانستەكەی مەگەر هەر زاراوەی (فرمان) لەو نالەبارتر بێت كە نەختێكی دیكە لێی دەدوێم.

لەم (ڕاناو)ەدا سەیرێكی دیكە هەیە لێبێدەنگبوونی دەبێتە بێئاگایی: ئەو زمانناسانەی لە بری (ضمیر – Pronoun) هاتن (ڕاناو، بۆناو، جێناو)یان ڕەچاو كرد، ویستیان خۆیان لە (ضمیر) بدزنەوە بۆ زاراوەی Pronoun گۆیا ئەمیان لەگەڵ كوردی ڕێك دێت. كە ئەمەیان كرد و چۆن و چۆنی هاتن بایانداوە سەر عەرەبی و دەقاودەق (متصل و غیرمتصل «منفصل»)یان لێ خواستەوە بۆ ڕاناوی (لكاو و نەلكاو)؟ ڕاستییەكەی ئەم لكاو و نەلكاوە هەرچی دەوری ڕاناوەكە هەیە لە زمانی كوردیدا پێشێل دەكات چونكە ڕاناوی لكاو شیرازەهۆنی ڕستەی كوردییە تا ئەوەی لە ڕابردووی كەسی سێیەمی تاكی كاری تێنەپەڕ و لە ئەمری كەسی دووەمی تاك بترازێت ڕستەی تەواو لە كوردی پەیدا نابێ بێ ڕاناوی لكاو، قسەش لێرەدا لەگەڵ لەهجەی كرمانجیی سەروو نییە كە لە بابەتی ڕاناودا ئەو لەهجەیە تۆژینەوەی خۆی هەیە.

هەرچی لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ (جملة اسمیة) لە كوردیدا ڕاناوی لكاو جێی كاری هەبوونی تێدا گرتۆتەوە واتە (Verb tobe) لە ڕستەی كوردیدا سواوە و ماوەتەوە ڕاناوەكە (جگە لە كەسی سێیەمی تاك كە گوتم پاشماوەی ئەو كاری هەبوونی پاراستووە.) خۆ دەزانین كە هەرچی فیعل هەیە بێ لەو دوو ڕێژەیەی باس كراوە بێ ڕاناوی لكاو نایەن. من ئەم لایەنەم لە دەمێكەوە ڕەچاو كردووە تا ئەوەی لە

حەفتاكاندا زاراوەی (ڕاناوی مەند) بۆ (نەلكاو) و (ڕاناوی چالاك)م بۆ (لكاو) پێشنیاز کرد ئێستەش هەر وەها دەکەم هەرچەند دەزانم کەس بەدوا قسەمدا نایەت. چ بڵێیت (ئادەمی گیانلەبەرێکە دوو چاوی هەیە) و چ بڵێیت (ڕاناوی لکاو و نەلکاو) هاتوویت وەسفێکت بەکار هێناوە هەرچی سروشتی بنەڕەتیی وەسفکراو هەیە تێی بردووە. ڕاناوی لکاو و زاراوەی تاوانبارن.

بێینە سەر باسی (فرمان): ئەم فرمانە هیچ پێوەندییەکی بەمەفهوومی (فعل، وقوع، ڕوودان)ەوە نییە. هەروەك پێوەندییەکی بەوانەوە نییە، زۆریش ئاشکرایە چ واتایەك بەدەستەوە دەدات.

فرمان بێ زیاد و کەم ئەو (فەرمان)ەیە کە پاتەوپاتە لەگەڵ (امر) فەرمان لە (فەرموون)ەوە بەشێوەی (ناوی چاووگ) هاتووە وەك کە (ترس) ناوی چاووگە (پرس، لەرز...)یش هەروەها. جاران دەگوترا (فەرمانی سوڵتان) ئێستە وا دەڵێین (فرمانی ڕێزمان) بەڵام دوور لە واتای خۆی.

ئەم (فرمان)ە لە زاری بازاڕ و ئاخاوتنی عادەتییەوە وەرگیرا کە خەڵقی نەخوێندوو دەیانگوت و دەڵێن (فرمانی خۆم بەجێ هێنا) مەبەستیشیان ئەوەیە بڵێن (ئەو کارەی بەسەر شانمەوەیە) واتە (ئەو واجبەی بەسەرمەوەیە). لەم بەکارهێنانەوە خوێندەواری نوێ بۆ ئەوەی چوو کە (فرمان) بەرانبەر (کار، عمل، فعل) دەوەستێت ئیتر گورج پەنجەی لێ گیر کرد و لە بری (فعل)ی عەرەبی کەلێنی لە ڕێزمانی کوردی پێ گرت. چ فەرقێك نییە لە نێوان (واجبم بەجێ هێنا) و (فعلم بەجێ هێنا) لە نەزەر ئەو کەسەی کاری خۆی بەواجب دەزانێ هەروەهاش چ فەرق نییە لە نێوان (فرمانم بەجێ هێنا) و (کارم بەجێ هێنا) لە نەزەر ئەو کوردە نەخوێندووەی کە ئاگای لە ڕێزمان نییە، ناشزانێ چۆناوچۆنی وشە جێگۆڕکێ و واتاگۆڕکێ دەکات.

لەو زاراوانەی تا ئێستە بۆ (فعل) دانراون هیچیان ناگەنە زاراوەی (کار) چونکە وشەی (کار) لە هەموو وشەیەك دەلالەتی (فعل)ی هەبێ پتر بەرەو (تجرید) چووە. ئەو لە (کردار، کردن) گەلێك (مطلق)ترە، ئێمەش زۆرمان پێویست بە(مطلق و تجرید) هەیە بۆ ئەوەی نیزیك ببینەوە لە سروشتی ئەو فیعلانەی هەر ڕووداویان تێدایە بێ کردەوەی ڕاستەقینە. ئەمەت لەلاییکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە دەبێتە (کارا، بەرکار) بۆ (فاعل، مفعول).

کارگێڕیی لێ وەردەگیرێ بۆ (مدیر). هێندێك لە بری (فاعل) دەنووسن (بکەر):

چەندێکی بمەوێ خۆمی پێ ئیقناع بکەم بێ سوودە. بەڵام دەتوانم بەرەهایی بڵێم ئەم ڕێژەیەی (بڵێ، بخۆ... بکەر) بواری خۆی هەیە، لە بارێکی تایبەتی ئاخاوتندا ڕاگەیێنە. جگە لەمەش، هەر دەمێنێتەوە بڵێم ئەو کەسەی لە هەوەڵەوە (بکەر)ی بەکار هێنا دوو دەستووری (اسم الفاعل)ی کوردی تێك بەست چونکە قاڵبی (بڵێ، بوێر،...) پێویستی بە (ر)ی فاعیلیەت نییە بۆ هەڵنانی فاعیل وەك کە دەڵێین (ئاخێوەر، کوژەر، بیسەر،...) لەبەر ئەم هۆیە دەبوو (بکە) بەفاعیل دابنێت ئیتر خۆشە ئێمەی تێدا بەرپرس نین. ئینجا ئەگەر بگوترێ. لە (کردن)دا دەنگی (ر) هەیە خۆ لە (خواردن)یشدا هەیە کەچی کەسێ ناڵێ (بخۆر، بخوەر) ناشبێ بڵێین (بدەر) بەقافیەی (بکەر). لە قاڵبی (بڵێ، بخۆ)دا کە فیعلێك ڕێژەی ئایندە (مضارع)ی دەنگی (ر)ی تێدا مایەوە لە فاعیلیەتیشدا دێتەوە، بۆیە دەڵێی (بوێر) چونکە دەنگی (ر) لە (وێرای، دەوێرێ) بەردەوامە کەچی لە (خواردی، دەخوا)دا بەردەوام نییە. وشەی (ببڕ) کەوا پێ دەچێ بووبێتە (بیوور) لە موزاریعدا (ر)ەکەی دەمێنێت: (بڕی، دەبڕێ) جێی خۆیەتی لەو قاڵبەشدا دەرکەوێتەوە. کورد لە ڕێژەی موزاریعەوە ناوی کارا (اسم فاعل) هەڵدەنێ. لە (کردی، دەکا)دا ئەم (ر)ە بەردەوام نییە کەواتە ناشێ بگوترێ (بکەر).

لە نووسینی ئەم گوتارەم نەبووبوومەوە ژمارە پازدەهەی گۆڤاری دەستەی کوردی کۆڕی زانیاری عیراقم پێ گەیشت، دیتم مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم لە گوتاری (بەرێگای ڕاستکردنەوەی شیعرەکانی حاجی قادری کۆییدا، ئەمەیش هەنگاوێکی تر) دەنووسێ کەوا لە چاپکردنی دیوانەکەی حاجی قادر کە مامۆستا سەردار خۆشناو و مامۆستا کەریم شارەزا گردوکۆییان کردبوو، منیش (مەسعوود محەمەد) پێیدا چوویوومەوە، دەسکاریی لە زۆر شوێنیدا کردووە. پێشتر ئەمەم نەدەزانی لەبەرئەمە پێداچوونەوەی من ئەو بەرپرسییەی تێدا نەماوە کە ئەگەر وەکو خۆی مابایەوە ڕووی لە من دەکرد. دەشبوو کاکە محەمەد پرسم پێ بکا لە گۆڕینی ئەو دەقانەی کە بەگۆڕاوی لەسەر من حیساب دەکرێ. ڕاستییەکەی من هیچ سەرچاوەیەکم لا نەبوو پشتی پێ ببەستم، خۆ هەرچی هەبێ لەو سەرچاوانە هەر هێندی من پێیان بەشیعری حاجی بردووە. ئەم کارەی کاکە محەمەد کە بێگومان لە پەرۆشەوە کردوویەتی، ئەویش کوردەغیرەتی پێ ناوێ کە نەختێك سنووری (ئازادی لە کردەوە)ی بەزاندووە، بەهەمەحاڵ لەلای منەوە گەردنی ئازاد بێ، بەتێبینیی ئەوە کە لە دواڕۆژدا پرسم پێ بکرێ.

هاوکاری، ژمارە ٨٤٤، ١٩٨٧

ڕەمزی نافیع

قوربانییە زلەکەی هەولێر

دەمێکی لەمێژەوەیە خوولیای (ڕەمزی نەوازی) لەگەڵمدا دەژیت و ختووکەی هەستی ڕوح پەرەییم بۆ گیانی کوردایەتی لێ دەبزێوێ. خوولیا ساڵە و ساڵ لە دڵمدا ترنجۆکی شەبەنگی خۆی تەنییەوە و باڵە و باڵ بە پێپلکەی نرخە بەرزەکاندا بەرەو تۆقەڵەی سەنگاندنەوە تێ هەڵکشی، خوولیای نرخاندن و سەنگاندن، بەرەبەرە، لێم بوو بە هەستی فەرمانی قەومایەتی بەسەر شانمەوە: بۆچی شەبەنگی وەها گەش و پرشنگدار لە زیندانی فەرامۆشیدا ژەنگ هەڵبهێنێ؟ خۆ پەنجەچیلکە نین قەڵەم و گۆڤاریش کلچووك و کفنی بەڵەك نین بە هەموویان نەتوانن وێنەی ئەم قارەمانە لە گۆڕخانەی نەبەردییەوە بۆ بەرچاو و دڵ و مێشکی میللەتەکەی نەخش بەستوو بکەن! دوو ساڵ دەبێ بڕیاری پیرۆزم بە دڵی خۆمدا هێنا کە تۆز لە وێنەی ئەم خۆبەختکردووە بتەکێنم و ڕیسی جاڵجاڵۆکەی فەرامۆشیی لێ داڕنم و بەسەرهاتەکەی بکەم بە دیاری دووەم لە خۆیەوە بۆ زیندووان.

شاباشی یەکەمی لە ئاهەنگی میللەتپەرستندا گیانی بوو، شاباشی دووبارەی لە زەماوەندی بیرەوەرییەکەیدا ئەم دراویلکانەن و وا لە وشەخانەی زەینی منەوە دڵۆپ دڵۆپ بەنووکی خامە بەرەو توومارخانەی مێژوو بەبەرچاوی خوێنەردا گلۆر دەبنەوە. قۆڵ و باسکی پەرۆشم لێ هەڵماڵی و خامەم بەمەرەکەب داشت و لە مەزرای کاغەزم گیرساند. وەك خەتەجووتی جووتیاری کورد کە بەسەر خاکی پاکی زەوییەکانی کوردستانەوە وەردی ڕەش دەدەنەوە بە پیت و بەرەکەتی دانەوێڵەی هەزاران منیش بە نووکی خامە کاغەزم دایە بەر خەت، لە دوا خەتی هاتوچۆی مێشك بە ناو تانوپۆی ڕایەڵەی کارەساتی قوربانیدانی ڕەمزی نافیع ڕۆڵەی نازدار و شەرەفداری شاری هەولێر لە پێناو تێکڕای میللەتی کوردا کە هەمووی لە تەرازووی بەراورد و هەڵسەنگاندندا هەر هەزاری دانەوێڵە و تررووسکەی ئاگری سەرمای ڕێبەندان بووە لە وەتەی زەقەی چاوی لە پێڵووی شڵەقاوی مێژوودا هاتووە.

دەست و قەڵەم کە گەرم ڕاهاتن لە نووسین دەکەونە بڕشت، (خومخانەی خەیاڵی

ئەرجومەندی - حاجی قادر) لە گۆبەندی یادکردنەوەی رەمزیدا، پەیتاپەیتا، لە جیاتی مەرەکەب بژێویی شەرابی بە خامەم دەبەخشی و منیش پێوە سەرگەرم دەبووم و (هەی پێ)م لە نووسین دەکرد: چرای گەشی چیهرەی رەمزی (شەمعی موتالا - نالی)م بوو.

جارێ، وەکو ئێستاکە، لە سەرەتاکانی پێشەکیدا هاتوچۆی ئەمسەر و سەری کاغەزم بە قەڵەم دەکرد، لە وتووێژدا، دۆستی رێز لێگیراووم د. کەمال مەزهەر پێی ڕاگەیاندم کە کتێبێك بە ئەڵمانی لەلایەن سەرپەرشتیکەری ئەو ڕووداوەی کە ڕەمزی تێیدا بوو بە قوربانی دەرچووە. نوسخەیەکیشی لای خۆی هەیە، کە بۆ نیازێکی سەر بە باسی مێژووی کوردەوە دەردەستی کردبوو. هەرکە ئەمەم زانی لە نووسین وەستام. ناشێ سەرچاوەیەکی وەها گرنگی مێژوویی پشتگۆی بخرێ کە پڕ بێ لە باسی ڕەمزی. د. کەمال کتێبەکەی بۆ هێنام لەگەڵ چەند لاپەڕەیەك لە پاڵاوتەی کورتەی کتێبەکە، لەلایەن مامۆستا سەردار میرانەوە هێنرابووە سەر عەرەبی.

ویستم پتر لەم کتێبە سوودمەند ببم بە تەرجەمەیەکی بیندرێژتر. بۆ ئەم مەبەستە کتێبەکەم دایە د. فەوزی ڕەشید. ئەویش دوای خوێندنەوەی هەر ئەوەندەی پێ کرا بە قسە باسی ناوەرۆکەکەیم بۆ بکات چونکە دەرفەتی تەرجەمەی بەنووسینەوە نەبوو. لە نێوان ڕاگەیاندنەکانی نووسینی مامۆستا سەردار و گێڕانەوەکەی د. فەوزی نەختێك جوداوازی هەبوو کە بەمن نەدەکرا تێیدا بەریوان بم، ئەم تەگەرەیەش وەستاندمی. ڕەنگە ساڵێك، زۆرتر کەمتر بەسەر وازهێنانم لە نووسیندا تێ پەڕی بێ بە دیار پەیدابوونی خێرەومەندێکی ئەڵمانیزان و دۆست و خاوەن دەرفەت تەگەرە بچووکەکەم بۆ بڕەوێنێتەوە، بە داخەوە چەندێکی هەوڵم دا و برادەری نزیکیشم هەوڵی بۆ دام بە هیچ ئامانجێك نەگەیشتم، تا ئەوەی هەستم کرد کە شەرم و بەخۆداشکانەوە لە ئاست گیانی ڕەمزی چی دیکەم خاڵەبەخش ناکات. بۆیە بوو وا بەم شێوەیەی لێرەدا دێتە بەر نیگای خوێنەرەوە هاتمە سەر باسی نووسین هەمیشەش ئاگاداری ئەوە دەبم شتێك نەیەتە ناو نووسینەوە لەگەڵ ڕاستییەکی شرایەوەدا نەگونجێ. چی باسی دەکەم جێی دڵنیایی خوێنەرە، شتێکی لەوانە بێ لەگەڵ ناوەرۆکی نەزانراوی ئەو کتێبەدا ڕێك نەیەت، تا پێم بکرێ، خۆمی لێ لادەدەم، ئەوەی کاریشمان پێیەوە هەبێ لەو بەسەرهاتەی پێوەندیدار بێ بە ڕەمزییەوە، وەکو خەتێکی ڕۆشن ڕێگە بۆ سەر مەبەست دەر دەکات. بەڵام دەبێ بڵێم ئەو کتێبە سەرچاوەیەکی مێژوویی گرنگ و فەرامۆشکراوە

لـەوانـەی بـەکـوردەوە خـەریك بـوون، سەرگـورشتـەیـەکـی خـۆشیشە لـە گـۆشەیـەکـی کەینوبەینی شەڕی گەورەی دووەم، لێی دێت نەختێك تەڕایی ببەخشێ بە دەماغی خوێنەر کە وشك بۆتەوە بە زۆربەی ئەو نووسینە وشکێن و برینگێنەی خۆ بە مل حالۆیاری ڕۆشنبیریماندا دەدەن. بەر لە ۱۳۰۰ ساڵ پتر پێغەمبەر (د.) فەرموویەتی (روحوا القلوب ساعة بعد ساعة..) ناوناوە دڵتان بحەسێننەوە.. ڕاستییەکەی، لە دەستم هاتبایە سەرلەبەری کتێبەکەم بە کوردی یان بە زمانێکی ئاشنا لەبەر گوێی کورد بڵاو دەکردەوە هەر دەشبێ ڕۆژەك لە ڕۆژان بکرێ.

ئـەم کـتـێبـە سالّـی ۱۹۵۹ لـە شاری شتـوتگـارتـی ئـەڵـمـانـیـا، لـە ژێر سەرنـاوی (Im brennenden rlent) لەلایەن گۆتفرید یۆهـانس مولەرەوە نووسراوە و بڵاو کراوەتەوە. واتای عنوانەکە بەعەرەبی (في الشرق الملتهب)ی لێ دراوەتەوە لەلایەن مامۆستا سەردارەوە، ئینجا خوێنەر با دەقێکی کوردی بۆ پەسەند بکات وەك: لە ڕۆژ هەڵاتی هەڵایساو – بڵێسەدار – ئاگر تێ بەربووی – بڵێساوی.. یان هەرچی دیکەی لەبارتر بێ.

مولەر لە کتێبەکەیدا دەنووسێ کە وەکو ئەڵمانێکی بە پەرۆش بۆ میللەتەکەی لە جەنگی دووەمدا بیر لە پلانێك دەکاتەوە یارمەتیی وڵاتەکەی بدات بەرەو سەرکەوتن. لە کولانەی پێویستی ئەڵمانیا بە نەوت یادی بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەچێتەوە کە پێشتر گەشتێکی تێدا کردبوو. لە بەشێکی گەشتەکەیدا بە یارمەتیی شێخ مەحموود گـەڕانـێکـیشی لـە کـوردستـانـدا کـردبـوو. لـە سالّـی ۱۹٤۳ نـەخشەی پـلانـێك بـۆ سەرکردایەتیی جەنگی رایخی سێیەم دەنێرێ لەبارەی چۆنیەتیی سوودیتن لە نەوتی عێراق بەهۆی کوردی عێراق نشینەوە. وەك خۆی دەڵێ، دوای حەفتەیەك فەرمان لە سەرکردایەتیی سپا دەردەچێ بۆ رێکخستنی پێداویستیی بزووتنەوەیەکی ئەوتۆیی. زوویـەزوو تـاقـمـێك لـە دۆستـانـی ڕێك دەیـەخـێ بـۆ تـێ هـەڵـچوون لـەو پلانـە بـەڵام دەمێنێتەوە تەگەرەی هەرە گەورە بڕەوێتەوە: دەبێ کوردێکی وریای ئازا و دڵسۆزی عێراقی پەیدا بکەن لەگەڵیاندا چاوساغ و هاومەبەست بێ. بە بیری دێتەوە، پێشتر لە ۱۹٤۲، بەڕێکەوت و لابەلایی لە شاری ئەستەنبووڵ شناسایی لەگەڵ (ڕەمزی نافیع)دا پەیدا دەکات کە کوردێکی هەولێری و لە بنەماڵەیەکی بە دەسەڵاتە. گورج دێتەوە بۆ ئەستەنبووڵ و بە هۆی عێراقییەکی سەر بە (مخابرات)ی ئەڵمانیاوە بە دوا (ڕەمزی نافیع)دا دەنێرێ. ڕەمزی بێ وەخران مل دەنێ بۆ ئەوێ و لەگەڵ مولەردا دیدەنی

دەكـات و بـە پـێشنـیـازی مـولـەر ڕازی دەبـێ كـە هـەوڵ بـدرێ بـۆ بـەرپـاكـردنـی بزووتنەوەیەكی كورد بە یارمەتیی ئەڵمانیا، لە ئەنجامدا كورد بە مافی نەتەوایەتی بگات و ئەڵمانیاش لە نەوتی عێراق بەرخوردار بێ. [ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٤١ بەرەو نیازی گەیشتن بە نەوت ڕۆیی كە ڕەشید عالی گەیلانی سەرپێچیی لە ئینگلیز كرد و ئەڵمانەكانیش بۆ یارمەتیدانی كەوتنە خۆیان بەڵام ئەو ماوەیەیان چنگ نەكەوت هێزی پێویست بگەیەننە سپای عێراق . م .م .] مولەر دەگێڕێتەوە، ڕەمزی لەگەڵیدا دەچێ بۆ ئەڵمانیا. لەوێ لەگەڵ ئەو تاقمەی كە بەشداری دەكەن لەو پلانەدا خەریكی ڕاهاتن بەچەتربازی و خستنە ئیشی لاسلكی و ئەو جۆرە فەرمانانە دەبێ و بەزوویی تێیاندا ماهیر دەبێ.

پلانەكە بریتی دەبێ لەوەی كە مولەر و دوو پسپۆڕی دیكەی ئەڵمان لەگەڵ ڕەمزی بە فڕۆكە بەرەو كوردستان بێن و لە شەودا بە پەرەشووت دابەزن و پێوەندی بە شێخ مەحموودەوە ببەستن. بەپێی گێڕانەوەی د. فەوزی ژووان ئەوە بووە لە دوورایی ١٣٠ كیلۆمەتر لە ڕۆژاوای شاری (ورمێ – رضائیة) بەسەر سنووری عێراقەوە لە شوێنێكدا دابەزن. نووسینەكەی مامۆستا سەرداریش دەڵێ دەبوو لە دوورایی ٢٠٠ كیلۆمەتر لە مووسڵەوە دابەزن، دیارە مەبەست ڕۆژهەڵاتی مووسڵە.

فڕۆكەیەك لە ئەڵمانیاوە دەیانهێنێ بۆ (قرم)، لەوێوە بەڕێگەی ئاسماندا بەرەو ئامانج دێن. هەر لەو دەمەدا كە بە زاهیر نزیكی جێ ژووان دەبنەوە و فڕۆكەوانەكە چەند سووڕێك بە دەوری شارێكی كارەباگەشدا دەدات، مولەر دەكەوێتەوە گومانەوە. فڕۆكەوان لە جیاتی جێ ژووان لە ڕۆژاوای مووسڵ هەڵیان دەدات. ڕەمزی بەپرسین دەزانێ جێی دابەزینیان كوێیە و چ خزمایەتیی لەگەڵ ئامانجی ئەواندا نییە.

مولەر ڕوونی دەكاتەوە كە هەموو كارەكە لە ئەڵمانیاوە بە ئینگلیزەكان فرۆشرابوو، بۆی دەردەكەوێ كە ناحەزەكانی لە ئەڵمانیادا هەروەكو لە سەرەتاوە ویستیان تەگەرە بیەخنە پلانەكەیەوە، دواتریش كە نەیانتوانی بیوەستێنن بەدوژمنیان فرۆشت.

بەهەمەحاڵ بەرەو كوردستان مل دەنێن و بە مووسڵدا تێ دەپەڕن و لە زێی بادینان دەپەڕنەوە بەرەو هەرێمی هەولێر كە لەوێوە بگەنە شاخەكان. لەو ڕەتبوونەیان بەرەو كوردستان جلكی كوردی لەبەر دەكەن كە لە ئەڵمانیاوە لەگەڵ خۆیاندا هێنابوویان.. سەرئەنجام لە دێیەكی بنەماڵەی ڕەمزی خۆیان حەشار دەدەن بۆ دەرفەتێك.. پۆلیسیش بە دوایاندا دەگەڕێ. ڕەمزی بۆ سۆراغی دۆزینەوەی ڕێگایەكی ڕزگاربوون لە

ئەڵمانەکان دوور دەکەوێتەوە، لەو ماوەیەدا خەبەری حاڵ و شوێنیان بە حکوومەت دەگات و دەردەست دەکرێن. ڕەمزیش دواتر لە ڕێی خزمی خۆیەوە تەسلیم بە حکوومەت دەبێ. لە سەرەتاوە بۆ حەبسخانەی مووسڵ لەوێوەش بۆ بەغدا بەرێ دەکرێن. سەرەنجامیان دەگاتە حەبسخانەی (مزە) لە قاهیرەی میسر. دوای لێدان و ئەشکەنجە ڕەمزی لە بەغدا موحاکەمە دەکرێت و بە ٢٠ ساڵ حوکم دەدرێت، بەڵام بە هۆی ئازاردانەوە تێك دەچێت. دوای بەسەربردنی دوو ساڵ لە بەندیخانە بە نامەی (نەخۆشییەکی کە لێ دەربازبوونی بۆ نییە) عەفوو دەکرێت و هەر بەو دەردەی کە لە ئازاردانەوە دووچاری بووبوو دوای دوو ساڵی دیکە لە تەمەنی ٣٠ ساڵیدا گیان دەسپێرێت.

لە ماوەی حەبسبوونیدا، بە دوا ئەویشەوە کە بەرەڵا دەکرێ خزم و کەس و دۆستەکانی هەمیشە بە دەورییەوە دەبن و بەدەم دڵ ڕاگرتن و خزمەتکردنییەوە لە بارەی چەند و چۆنی بەسەرهاتەکەی پرسیاری لێ دەکەن. ئەویش لەو بارە نالەبارەی نەفسیدا کەموکورتێکی لێ دەگێڕێتەوە بۆیان، پێشیان دەڵێ بە خێر کە چاك بوومەوە هەموو شتێکتان بۆ دەگێڕمەوە.

حیکایەتی ئەو هێندە بەسەرهاتەی دوای گەڕانەوەی بۆ بەغدا و حەبسبوون و بەرەڵاکردن و مردنی لە سەرچاوەیەکی جودا لە کتێبەکەوە دێت چونکە کابرای ئەڵمان لە وردیاتی ئەم لایەنە بێ ئاگایە. بۆ وەدەستهێنانی خەبەراتی ئەو قۆناغە پڕ سفتوسۆیەی سەرگورشتەی ڕەمزی پرسم لە خزمەکانی کرد لەوانیشەوە چەند لاپەڕەیەکم باسوخواس لەو بارەوە بۆ هات و بەوەدا سەرچاوەکان بوون بە سێ. هەرچەند جوداوازی لە نێوان وردیاتی ئەو سەرچاوانەدا هەشبێ، هەموویان لە شایەدیدان و بۆ مەردایەتیی ڕەمزی یەك دەگرنەوە، هەر ئەمەیشە لەگەڵ ڕاگەیاندنی ڕووداوەکە و لەگەڵ چارەنووس و سەرەنجامی ڕەمزیشدا ڕێك دێت. ئەو لاپەڕانە، دوای نەختێك لێ کورتکردنەوە بەم جۆرە دەدوێن:

ڕەمزی لە ساڵی ١٩١٧ [لە هەولێر] پێ دەنێتە دونیاوە. لە ساڵی ١٩٤٧ [هەر لە هەولێر] کۆچی دوایی دەکات. لە ساڵی ١٩٣٩ بۆ خوێندن دەچێتە زانکۆی ئەمەریکایی لە بێروت و لەوێ پلەی (فرێشمان) تێ دەپەڕێنێ. بەدوا ئەوەدا لە ساڵی ١٩٤٢ دەچێتە (ڕۆبەرت کۆلێج) لە ئەستەنبووڵ. لەوێ پێوەندی بە د. کامران بەدرخانەوە پەیدا دەکات. ڕەمزی ئەندامێکی پارتی (هێوا) بووە و لە کوردایەتیدا دەستی هەبووە. لەم

کولانەوە بەڕێنموونیی کامران بەگ لەگەڵی ئازادیخوازانی کوردی تورکیادا تێکەڵی پەیدا دەکات بۆ بەرهەمهێنانی بزووتنەوەیەکی گشتیی کورد. ساڵێك لەو مەیدانەدا چالاك بووە و یەکێکی لەوانەی پێوەندیی پێیانەوە دەبەستێ (نووری مستەفا بابۆلی) بووە. کاربەدەستانی تورك هەست بە چالاکیی ڕەمزی دەکەن و نیازیان بووە بیگرن و بیگێڕنەوە بۆ عێراق، ئەویش بە یارمەتیی کامران بەگ پەنا دەبەرێتە بەر باڵیۆزخانەی ئەڵمانیا و پاسپۆرتێکی ئەڵمانیی بۆ ڕێك دەیەخن و لەگەڵ موستەشاری ئەڵمانەکان لە نەمسا بەنامەی ئەوەی کە سکرتێریەتی دەینێرن بۆ سۆفیای پایتەختی بولغاریا [من بەرپرسیار نیم لە چۆنیەتیی لوانی ئەو تەرزە تەگبیرە و پەیدابوونی موستەشاری ئەڵمانەکانی نەمسا لە تورکیا و غافڵبوونی تورکەکان لەوەدا کە بە دوا کاتەوە سکرتێرێکی تازە بۆ موستەشار پەیدا دەبێ ئەمانە لە نووسینی خزمەکانی ڕەمزییەوە بە من گەییشتووە دەرفەتیشم نەبووە تۆژینەوەی تێدا بکەم . م . م]. لە سۆفیا کوڕی شەریف شەرەف – ئەو شەریف شەرەفەی لە بزووتنەوەی رەشید عالی بوو بە وصی لە بەغدا – کە دەبینێ ئەڵمانەکان وەها بەرژدی لەگەڵ ڕەمزی خەریکن لێی داوا دەکا یارمەتییەکی بدات بۆ ڕەپێشخستنی حاڵوباری لای ئەڵمانەکان.. [ئەم خەبەرە لابەلاییە ڕوونکەرەوەیەکە بۆ پلەی بایەخی ڕەمزی لای ئەڵمانەکان و دەخلی بەسەر شتێکی دیکەوە نییە.م.م] دوای ئەوەی ئەڵمانەکان دڵنیادەبن لەوەدا کە ڕەمزی کەسێکی خاوەن جێ و ڕێیە لە وڵاتی خۆی و کوردێکی پاکە، نەجاسووس و نەمفتەخۆرە، لە کۆتاییی ساڵی ١٩٤٢دا دەینێرن بۆ بەرلین، ئەوسا حکوومەتی ئەڵمانیا دوو تاقمی ڕێك خستبوو لە گەنجانی ئەڵمان، یەکێکیان بۆ پێوەندی بەستن بەئازادیخوازانی خەلیجی عەرەبی، ئەوی دیکەشیان لەگەڵ ئازادیخوازی کورد. [دیارە ئەم خەبەرە لە ڕەمزییەوە بە خزمەکانی گەییشتووە. م. م .] ئیتر ڕەمزی پێوەندی بە (مێجەر مولەر)ەوە دەبەستێ و بۆ ماوەی ٣ مانگ خۆی و تاقمەکەی خەریکی گردوکۆیی دەبن. لەو دەمانەدا کابرایەك لە تورکیا بە وەکالەتی ڕەمزی ئەو پارەوپوولێکی لە عێراقەوە بۆی دەچێت وەری دەگرێت و بەناوی کوردستانەوە بە سەلیبی سووری دەبەخشێت. ڕەمزی لەو ماوەیەدا دەزانێ ئەڵمانەکان بە نهێنی دۆستایەتییان لەگەڵ سواراغای سەرەك عەشیرەتی بڵباس لە بیتوێنی سەر بەقەزای ڕانیە هەیە.

ڕەمزی مەشقی بەکارهێنانی چەکی نوێی ئەوسا و ڕاهاتن بە ڕۆییشتن لە چۆڵی و

شاردنەوەی ئەو شتانەی لە فڕۆکەوە هەڵدەدرێن و ئەو جۆرە فەرمانانە دەکات. لە مارشال کایتل بەڵێن وەردەگرێ بەهێنانەدیی ئامانجەکانی ئازادیخوازانی کورد بەرانبەر بە نەوت، هەر لە بنگەی سەرکردایەتیی ئەویشدا خۆی و هاوڕێیە ئەڵمانەکانی کە بریتی بوون لە مولەر و هوفمان و کۆنیچین - بە ئەسڵ پۆڵۆنی - سوێند دەخۆن:

ڕەمزی بە ئاڵای کوردستان ئەوانیش بە سوێندی ڕەسمیی خۆیان، کە خیانەت لەگەڵ یەکدیدا نەکەن و هەردوو لا بەڵێن بگەیەننەجێ ئەم کارەش بە بەرپاکردنی شۆڕشێکی کورد و هاتنی یارمەتیی پێویست لە ئەڵمانیاوە مەیسەر دەبێ. لە هەمان کاتدا ڕێگەی یارمەتیی هێزەکان وەیا چەك و ئازووقەی دەوڵەتە سوێندخۆرەکان کە لە ڕۆژاواوە بۆ ڕووسەکان دەچێت دەبەسترێ.

لە سەرەتاکانی هاوینی ١٩٤٣ ئەم کۆمەڵەی چوار کەسی بەفڕۆکە لە ئەڵمانیاوە دێن بۆ قرم لەوێوەش فڕینێکی شەوانە لە دەوروبەری ٢٣ی تەمووز دەکەن بۆ عێراق بە نیازی ئەوەی لە بیتوێن بە چەتر دابەزن کەچی فڕۆکەوان لە نێوان مووسڵ و دهۆك دایان دەبەزێنێ بۆ سەر زەوی [بیتوێن لەگەڵ ئەو قسەیەی کە بڵێ دەبوو لە دوورایی ٢٠٠ کیلۆمەتر دوور لە مووسڵ دابەزن ڕێك دێت چونکە لە مووسڵەوە بۆ بیتوێن نزیکی ٢٠٠ کیلۆمەتر مەودا هەیە، جێگاکەش مەڵبەندی دەسەڵاتی سواراغا بوو. م.م] لەو شوێنەدا چی کەرەستە و پارەی زیاد و چەکێکی لەگەڵیاندا بوو بەجێ دەمێنێ. خۆیان دێن تا لە قەیاغی گوێڕ بەرەو قەزای مەخموور، لیوای هەولێر، دەپەڕنەوە. [پەڕینەوەیان لە گوێڕەوە بۆ بەری مەخموور پتر بەلای ئەو قسەیەدا دەچێ کە بڵێ لە ڕۆژاوای مووسڵ دابەزیون نەك لە نێوان دهۆك و مووسڵ چونکە دهۆك خۆی لە بەری ڕۆژهەڵاتی دجلەیە. زۆریش دوورە لە گوێڕ، بێ لزوومیش لە شاخەکانیان دوور دەیەخێتەوە. م.م] شەو لە دێی (تەرجان - بەری مەخموور) دەبن، لەوێوە بە سواریی وڵاغ دێن تاکو لە دەمەوبەیاندا دەگەنە هەولێر. لە باغەکەی پشت ماڵی (عطاء الله ئاغا)ی مامی ڕەمزی خۆیان پەنهان دەکەن بۆ جلك گۆڕین. لەوێوە بە ڕەفاقەتیی ئامۆزایەکی خۆی (خورشید) دەچنە دێی (بنەسڵاوە) کە لە دوورایی ٣ سەعات ڕێ بە سواری لە ڕۆژهەڵاتی هەولێر کەوتووە. ڕۆژی دیکە دەچن بۆ دێی (بیۆکە) بە نیازی ئەوەی بچن بۆ تورکیا و بەوێدا بگەڕێنەوە بۆ ئەڵمانیا چونکە ئاشکرابوونیان هەموو ڕێگەیەکی سەرکەوتنی پلانەکەیان لێ دەبەستێ، بە تایبەتی کە هەرچی کەرەستە و

پاره و چەکێکی بۆ شۆڕش پێویست بوو لە کیسیان چووبوو. ڕێکەوت وەها دەبێ قاچاغچییەکی ئەو دەوروبەرەی (بیۆکە) دەیانبینێ کە خۆی کونەفلووسەیی بووە، حکوومەتیش ۱۰۰۰ دیناری پاداش دانابوو بۆ کەسێك خەبەر لەو کۆمەڵە بدات، کابرای کونە فلووسەییش خەبەرەکەی لە ڕێی جوولەکەیەکەوە بە حکوومەت ڕاگەیاند. لە پێشەوە ۳ ئەڵمانەکە دەگیرێن. ڕەمزی لەودەمەدا لەگەڵیان نابێ. حکوومەت باوك و مامەکانی ڕەمزی دەگرێت. مامێکی، نورالدین ئاغا، بە ئیزنی حکوومەت دەچێ بە سۆراغییەوە و لێی داوا دەکا خۆی تەسلیم بکات و خزمەکانی پێوە ڕزگار بن. ڕەمزی ویستبووی خۆی بکوژێت بەڵام مامی تەمای ژیانی لەبەر دەنێت و دەیهێنێتە سەر تەسلیمبوون [خزمانی هیچ هەوڵێك نەما نەیدەن بۆ ڕزگاربوونی ڕەمزی، ڕەنگە هەر ئەو هەوڵەش بووبێ لە ئیعدامی ڕزگار کردبێ] لەوە بەولاوە دەیاننێرن بۆ مووسڵ و بەغدا و قاهیرە، لە قاهیرەوە ڕەمزی دەنێردرێتەوە بۆ بەغدا و بە دوا موحاکەمەدا ۲۰ ساڵ حوکم دەدرێ... ئینجا نەساغی و تێکچوون و مەرگ..

من چەند جاران لە ڕێکەوتدا ڕەمزیم دیتووە: ئەم دیمەنەی ڕەمزی کە لە یادکردنەوە دێتەوەوە بەرچاوم، لە قژی زەرد و چاوی کاڵ و ڕووی سوور و بزەی سەرلێوانی کە وەکو شکۆفەی گوڵ هەمیشە لێی چەسپ بوو، لە ورێنەشدا خەیاڵی نەدەبردمەوە بۆ چەتربازی و گیانبازی، بە پێوانەی ئەو ڕۆژگارە ڕەمزی گەنجێکی خوا پێداوی حەسایەوەی شەنگی بەرچاوی دەسکە گوڵی هیوا لە دەستدا بوو. لەلایەن پێداویستیی ژیانی کامەرانەوە ئەگەر تەماعیشی تێدا بەکار بێت، ڕەمزی بەولای تێری و تەسەڵییەوە بوو. نیازێك نەبوو لەوانەی دڵی گەنجێکی خورتی کوردی ئەوسای بۆ بچێ ڕەمزی پێی نەگات. هەتا خەیاڵی چرووك بە دڵی کرمێدا هاتوچۆی پلانگێری بکات بۆ هەڵبەستنی نیازێکی قریوك لە ویژدانی ڕەمزیدا لەوە پتر بەدەستەوە نادات کە پیاوەتیی وەها مەزن لە ڕەمزییەوە وەك زەهر بێ وەهایە بۆ ناو زار و گەرووی بێگەن. ڕێککەوتنی بێ دەسەڵاتانەی لەگەڵ ئەڵمانەکان بۆ ئامانجی وەها گەش و پاك و گەورە پاکتر بوو لە ڕێککەوتنی نێوان ستالین و هیتلەر چونکە ڕەمزی بۆ تاکە مەبەستی وەدەستهێنانی مافی میللەتەکەی دەکۆشا، لەوەشدا ڕێی هەموارتر نەدەکرد بۆ داگیرکردنی شوێنی بێ لایەنی وەکو هۆڵەندە و بەلچیکا و دانیمارك.. بەر لە ڕەمزیش خەلقی دیکە هەبوون بە ئومێدی ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی ئینگلیز و فەرەنسای ئیمپێریالیست مەیلیان چووبێ بۆ هاریکاری لەگەڵ ئەڵمانیادا. بەهەمەحاڵ میللەتان

کە لە مەیدانی مافی نەتەوایەتیی خۆیاندا دەکۆشن دەبێ تاکە پێوانەی بەرژەوەندیی بێگەردیی خۆیان بکەنە عەیارەی نرخاندنی هەڵوەستیان، ئینجا ئەگەر میللەتێك هەبێ عەیارەیەکی دیکە لە نرخاندندا بەکار بهێنێ هەڵەی کوشندە دەکات، خۆ ئەگەر میللەتێکی دیکە وەتەنگ هات لە عەیارەی بەرژەوەندیی ڕاستینە و پاکی ئەو میللەتە دیارە هۆی وەتەنگهاتنی دەچێتەوە بۆ چەوتی و نادروستیی عەیارەی خۆی. کوردێکی دەستی کۆتا بێ لە دراوسێکانی، بزەییی داگیرکەریشی بۆ نەبزوێ چۆن گلەییی لێ دەکرێ هانا بباتە بە هەرچییەك بێ کە بۆرە ئومێدێکی پێ ببەخشێ بۆ ڕزگاربوون لە زیللەت و کوێرەوەری. ئەو حکوومەتانەی ئەوسا لە خەباتی یەکێکی وەکو ڕەمزی دەترسان لە نێوان خۆیاندا (میثاق سعداباد)یان بەستبوو کە یەکێك لە ئامانج و بەرهەمەکانی سەرکوتکردنی خەباتی میللەتی کورد بوو. حاجی قادر بە خۆڕایی بەر لە صەد ساڵ پتر، نەیگوت:

«گەر هیچ نەبێ بە ئۆین تابیع بە دەوڵەتێ بن»

لەو ساڵەی ١٩٤٣دا ئەگەر کورد ئاوێکی ڕوونی شك بردبایە بۆ نەتوانەوە و حەسانەوە نەدەشیا ڕۆڵەی وەها بەناز پەروەردەکراوی خۆی لە باوەشی گەرموگوڕی باوك و دایکییەوە هەڵدات بۆ گاڵتە بەگیان کردن، بۆ ڕێی هاتێك و دە جاران نەهات. ئەوەندەی بیستبێتم و زانیبێتم، ڕەمزی یەکەم کورد بووە بۆ کوردایەتی، یان بۆ هەر نیاز و تەما و مەبەستێك بێ، بە پێلیژەی هەوادا، لە شەوی تاریك، سەرەژێر بوویێتەوە بۆ مەجهوولێکی پڕ لە ترسی سەکەتبوون و ملشکان و مەرگ.

بنەماڵەی ڕەمزی کە ئێستا لە هەولێر بە (حاجی ڕەشید ئاغا) هەڵدەدرێتەوە لە سەرەتاوە تا دوایی ناحەزی ئینگلیزەکان بوون. جگە لەم هەستە کۆنەی دژایەتیی ئەو بنەماڵە لەگەڵ ئینگلیز، تەجرەبەی خۆیان و تێکڕای کوردیش لەگەڵ سیاسەتی عێراقی ئەوسادا بەرانبەر کورد کە پێوەندیی بە ئارەزوو و بە بەرژەوەندیی ئینگلیزەوە هەبوو، بە ناچاری گەنجی وەکو (ڕەمزی)ی دەبردەوە بۆ لای دڕدۆنگی لەو سیاسەتە. لەم ڕووەوە چ سەیر و سەمەرە لەوەدا نییە گەنجێکی ئەوسای کورد ڕێگایەکی خەبات بگرێتە بەر پشت لە ئینگلیز بێت، تەنانەت پیاوێکی مەلای سەر بەرماڵی وەکو باوکم پاتەویات گوتبووی:

«سووری مووزەردی چاوشین نەکەی بە ئومێدی بی»

بەڵێ لەوەدا سەیرهاتنەوە پەیدا نییە بەڵام سەیر لەوەدایە یەکێکی وەکو ڕەمزی زیاد

لەو هەموو خەلق و خوایە خۆ بە مل شەپۆلێکدا بدات ئەوەندەی لە مەرگ نزیك بکاتەوە. ئەگەر ئاگری کوردایەتی مێشکۆڵەی ناو ئێسکەکانی نەسووتاندبایە ئەو گورەی پێ نەدەبەست کە یەکەم هەنگاوی بە (مل لە چەقۆ) خشاندن دەست پێ بکات، چونکە بە ڕاستی خۆهەڵدان بە چەتر لە تاریکاییی شەودا مل لە چەقۆخشاندنە. تۆ لەوە بگەڕێ ئایا هیچ جۆرە سەلامەتی لە بەرەنگاربوونی ئامانجی وەها سەخت و دوورەدەست بەدڵاندا دێت یان نا، هەر لەوە تێ بفکرە ئایا چەند کەسی تێر و تەسەڵ ئامادە بوو لە جیاتی ڕەمزی بەو فڕۆکە لە قریمەوە بە شەو ڕوو لە بیتوێن وەیا هەرێمی (ورمێ) بکات و لەوێ بە پەرەشووت خۆ فڕێ بدات بۆ ئەوەی کە بە سەلامەتی گەیشتە سەر زەوی بیکەن و بە وەزیر؟ لەوەدا مل شکان و کوژران و تێداچوونم کردە خاترانەی ئەو کەسانەی فکر دەگێڕن بەدوا بەهانایەکی لە ڕەمزی بەداوێوە بکرێ.

لەلایەن درەختی خانەوادەییەوە، ڕەمزی کوڕی نافیعاغای حاجی ڕەشید ئاغای یەحیا غای عەبدولوەهاباغای ئەحمەد ئاغای حارساغایە، لە عەشیرەتی مەموندی، ناوچەی مەمونديی بناری چیای سپیلك نزیکی دێی سیساوا، بەسەر ڕێی نێوان شەقڵاوە و ڕەواندزەوە لە سەردەمی حارساغا، یان باوکی ئەو کە ناوی بۆم ڕوون نەکرایەوە، بنەماڵەکە دەگوێزێتەوە بۆ هەولێر و دەبن بە خاوەن مڵك و ماڵ و دیوەخانە هەروەك لە شوێنی خۆیاندا خاوەن مڵك و دیوەخانە بوون.

ڕەمزی لە لای دایکەوە دەچێتەوە بۆ میرەکانی شەقڵاوە، کە وەك بزانم، خوارزای میرانی قادر بەگ و نەوەی میرانی موستەفا بەگ بووە. بەمەدا دیارە ڕەمزی بە ڕیشە و دەمار لە جەرگەی کوردەوارییەوە سەری هەڵداوە، وەك بشزانم ڕەمزی هەرچەند، بە اصطلاح، لە ناز و نیعمەتدا پەروەردەی هەولێر بوو، لەلایەن ڕەوشت و تەبیات و ڕەفتارەوە دەماری گیانی عەشرەت و دەشت و دەری بەهێزتر بووە.

خوێنەری کوردی بەڕێز!

چی لەم ڕووپەڕانەدا هاتە بەر نیگات بایی ئەوە بوو قەرزی ئەدەبیی سەر شانمی پێ بدەمەوە بە کورد و مێژوو.

نەخشەکێشانی ئەو ژیانە کورتە ناکامە جوانەمەرگانەی ڕەمزی و دۆزینەوەی هەستە قووڵەکانی و باسی سەرجوملەی کۆشان و لەخۆبووردن و ڕەفتار و کرداری کارێکە دەبێ لە دەمی وەرگێڕانی کتێبەکەی مولەر بۆ سەر زمانی کوردی ئەنجام بدرێت. لەم هەڵوەستەمدا هەر ئەوەندەم بۆ دەمێنێتەوە بڵێم:

ڕەمزی! ڕۆڵەی بە شەرەفی کورد و هەولێر! نامەوێ لە بیرەوەریتدا چەتری فیز و ناز بە قەڵەمەکەم لێ بدەم و بڵێم، پێی ناوێ بۆ شەهیدان شیوەن و گرین.. بە هەموو ماناوە شاگوڵێك بوویت لە باغی کوردایەتیدا، بەر لە پشکووتن هەڵوەریت.. ئاواتێك بە ناکامی لە کیس نیشتمانت چوویت.. بزەیەك بوویت، لە شەبەقی بەیانیدا، بەر لە خۆرهەڵات بەسەر لێوانەوە وشك بوویتەوە. وای لە ڕەنجی بەفیرۆ ڕۆیشتووت..

وای لە زیانی بێ ئامان و سامانی میللەتەکەت بە کوژانەوەت..

وای لە بێ ڕەحمیی ڕۆژگار بە تەنینەوەی فەرامۆشی لە دەوری پرشنگی ناو و خەباتت!

بڵێم حەسامەوە بە ڕزگاربوون لە شەرمەزاری بەرانبەر یادت؟ جارێ ماومە بۆ خۆم و لە جیاتی میللەتیشت بەرباری قەرزت بم. هەزاران هەزار فرمێسکی بە کوڵ بۆ سەر خاکی قەبرە پیرۆزەکەت، نازداری کورد و هەولێر ڕەمزی گیان!

ڕوونکردنەوەیەك:

لە ساڵێك زیاترە بە هەویابووم بۆ یادکردنەوەی ڕەمزی دووانێك لەگەڵ مامۆستا د. ئاورەحمان عەبدوڵادا بکەم بۆ تۆمارکردنی ئەو هێندە ئاگادارییەی کە لە بارەی چەندوچۆنی بەسەرهاتەکەی ڕەمزییەوە پێی گەیشتووە. لەو ساڵەی ١٩٤٣، د. ئاورەحمان (ضابط احتياط) بووە لە (حامية)ی هەولێر. ڕووداوی دەستگیربوون و حەبسکردنی ڕەمزی و ئەڵمانەکانی لە بەرپرسیاری پۆلیسی هەولێر بەدرێژی بیستبوو، زۆر شایەدیی بایەخداریشی دەماودەم پێ گەیشتبوو لە ئەڵمانەکانەوە دەربارەی پلەی کوردایەتی و مەردایەتیی ڕەمزی. داخم ناچێ، لە ماوەی ساڵێکدا ڕێك نەکەوت ئەو دووانە لەگەڵ شایەدی وەها چاوساغ و ڕاستگۆدا بکەم، سەبەبیش دەچێتەوە بۆ گەڕانی بێ سوودم بە دوا ئەڵمانیزانێکی ئەوتۆ ڕوونکردنەوەی تەواوی کتێبەکەی مولەری لێ نەبێتە بارگرانی، یان فەرمانێکی ڕەزاگران. تکای کوردانەم لە دۆستی بەڕێزم د. ئاورەحمان ئەوەیە چی دەیزانێت، یان چیی بە بیردا دێتەوە لە بەسەرهاتی ڕەمزی بە نووسین بیپارێزێت، ئاخر بەساڵداچوونیش دەماری فەرامۆشکردن لە مرۆڤدا ئەستووتر دەکات. وا لێرەشدا بە نیزی هاندان و ئەو شایەدییەی لێ دەدەم تاکو ئەمانەتەکە پشتگوێ نەخات و لە فۆتانی چەپارە بدات.

کاروان، ژمارە ٣٣، ١٩٨٥

میرزا حاجی کەریمی ئاسنگر

سەربازێکی بێ ناو

بەدڵێکی نائارامەوە دەڵێم، لەوانەیە گوتەی «بەخت و تاڵع بۆی هەیە» بێنێکی ڕاستبوونی پێوە بێ. لەوە بگەڕێ کە زۆر کەسی کەمزان بێ ماندووبوون و دەردی سەر، چ لە ڕێی میراتەوە بێ و چ لە ڕێی ڕێکەوتی یانەسیب و پارە دۆزینەوە بێ، تێروتەسەل و حەسایەوە، بەسەر دەبات ژیانێکی مزرۆکە رادەبوێرێ. لە دەرەوەی مەیدانی پوول و پارەش کەسانی وەها هەن ناو لە خەسڵەتی چاکەی وەکو سەخاوەت و ئازایی و دڵسۆزی دەردەکەن چەند جاران لێیان زیادە. بەرەو ڕۆشنبیری و ئەدەب و هونەرەوە بێیت دەبینیت شاباشی (ئافەرین، ئافەرین زارخۆش..) بۆ بەرپێی مرۆی ئەوتۆوە هەڵدەدرێ مەگەر هەر خۆی بزانێ بەرگێکی چەند پان و درێژ لەبەر لەشی کورت و باریکی دەکەن. ڕاستییەکەی، قسە قسە دەهێنێ، مەسەلەی ڕۆشنبیری و پلە و پایەی لێهاتوویی بووەتە خزم خزمێنە وەکو کابرای عەرەبی سەر بە (مسیلمة الکذاب) کە گوتی: خۆ دەزانم پێغەمبەرەکەمان درۆزنە بەڵام هی خۆمانە.

ئەم لایەنانە لە ژیانماندا وەك لە ژیانی گەلانی دیکەی پاشکەوتووی جیهاندا، تا بڵێی بە تاڵی لە گەروودا دەچێتە خوارێ بەڵام لە چاو تامە زەهراوییەکەی بەخت و تاڵع و خزم خزمێنە و لایەنگیری لە مەیدانی کوردایەتی و نیشتمانپەروەریدا تاڵاییی ئەو لایەنانە بەرەو شیرینی دەچێتەوە چونکە خۆ نەناسکردنی گشتی لە پاکترین هەستی دەروون کە کوردایەتییە تا ئەوەی خاوەن ماف ئیفلاس بکات و بێ مافیش نازوفیز لێ بدات، ئێسکە ماسییە و بە گەروودا ناچێت، هەزاران خۆبەختکردووی ڕێی ئازادی ناویان لە ڕووپەڕەی بوونەوەردا دەسڕێتەوە. هەزاران لەو هەزارانە هەر لە سەرەتاوە بێ ناو بوون و بەبێ ناویش چوونە ژێر خاك، نەکەس ناسینی و نەکەس فرمێسکێکی بۆ هەڵڕشتن و نەکەس فاتیحەیەکی نابەدڵیشی بەدوادا هەناردن، کەچی دایکی جەمال و مریەم خان لەوانەن سبەی ڕۆژ پەیکەریان بۆ داتاشرێ یان فێرگە و هۆڵی مۆسیقایان بەناوەوە بکرێ. قوڕبەسەریان ئەگەر نیشتمانپەروەر دەبوون، دەڕووتانەوە چونکە بەر لە هەموو شتێك دەبوو واز لەو کەسبە بهێنن کەوا هەرچەند لەگەڵ نیشتمانپەروەریدا

ڕێك ناكەوێ هەر خۆیەتی ناویان بۆ نزیك ئەستێرەكان بەرز دەكاتەوە..

لێیان پیرۆز بێ.

تاڵع و بەخت بۆی هەبێ و نەبێ، ئەگەر ئێمە باری سازگار نەڕەخسێنین زۆر بەختی ڕێ و جێ ناگەشێنەوە. دەبینیت نووسەرێك دێت و موژدەی دۆزینەوەی شاعیرییەتێكی بێ ناومان دەداتێ. ماڵت ئاوا كاكی نووسەر، دیوەخانەی ئەدەبی كوردیت بە تازە مێوانێكی سەر سفرەی ئەدەب گەرمتر كرد.

كەچی شرم برمێك لە شیعرەكان دەخوێنیتەوە ئاگا بە خلّت و خاشی شیعری شاعیرێكی پلەی سێیەم و بەرەژێرتریش.

حەماسەتی دوای ڕاپەڕینەكەی ١٩٤٨ كە (وثبە)ی پێ گوترا زمانەی دەكێشا. شاعیر كووچە و مەیدانەكانیان پڕ كردبوو. نركەی سینگ و گەرووی هوتاف كێشان بوو. شەڕە چەپەڵۆك بوو. بینبڕكێی چوونە پێشەوە بوو، هەرایەك بوو خوا بەخۆی بزانێ، چ پشكی كوردیش لەو بەرژەوەندەدا نەبوو كە هەرای بۆ دەكرا، بەرژەوەندەكەش نەهاتە دی. تازە برین و گەرماوگەرم پارچە هەڵبەستێكی ئەو ڕۆژەیان بۆ خوێندمەوە هەتا بڵێی قەڵب و بێ نرخ.. گوتم منیش دەزانم شیعری وەها چرووك و بێ ئارایشیت هەڵبەستم، فەرموون گوێ بگرن:

دەرۆم نازانم دنیا زۆر سەیرە

كۆترە باریكە و پەنیری مەیرە

دڵشاد ڕەسووڵی لێم بەدەنگ هات و گوتی. فلاّن غەدر لە شیعرەكەی خۆت چونكە هەر نەبێ بە (تصوف) واتای بۆ پەیدا دەكرێ. كۆترە باریكەی باڵندەی هێلكەكەر گۆشتیشی ناخورێ. ئاژەڵی بێچوولەبەر شیرەكەشی دەبێتە خۆراك بە ماست و پەنیر و ژاژی و كەشك. ئا ئەمەتە گەورەیی و شكۆی پەروەردگار حەقتە سەرت لێی سوڕ بمێنێ و دنیات بەلاوە سەیر بێ. دڵشاد، خوا لێی خۆش بێ لێم نەگەڕا دەنا منیش دەبوومە شاعیر.. دووكەڵی شەختەی سەر خڕی گەرم..

زەق زەق دەپێكی گاسنی نەرم.

ئحم سەد ئحم ئاقار بە ئاقار.

ئەژماری داری بەختی سەر تەختی نەنكی ئیستیعمار..

بمرێ مار و هار.

ئینجا ئەگەر خوێنەر لێم بپرسێ ئەم قسە تێك هەڵشێلانە چ پێوەندیی بە میرزای حاجی کەریمەوە هەیە، پێی دەڵێمەوە میرزاش لە فەرامۆشبوونیدا بەر هەڵشێلانێکی ئەوتۆیی کەوتووە. لە دابەشکردنی ناو و شۆرەتی مێرخاسیدا بە تێکهەڵدایی و بێ سەروبەری و نالەباریی سەرخەرمان و بنخەرمان چووە هەگبەی کەسانێکەوە کە زۆریان ئەوەندە پاداشەیان بەسە لێیان بێدەنگ بێت.

میرزای حاجی کەریم یەکێکە لەوانەی پشکی لە بەرەکەتی خزمخزمێنە نەبوو. زۆر عەجایبم هات کە بیستم خزمانی پێیان خۆش بوو بەڵێنم داوە لەسەری بنووسم، دەرکەوت هەقیشم بوو چونکە کەسیان وەڵامی هیچ یەکێك لەو پرسیارانەیان نەداوە کە بەعادەت ڕوو لە نووسەر دەکەن. لە چ بنەماڵەیێکە؟ هی لای باوکی و لای دایکی؟ کەی هاتە دنیا؟ منداڵییەکەی؟ خوێندنی؟ ژیانی وەزیفەی؟ کەی بوو بەئەندامی پارتی؟ لەو ڕۆژەوە کە داوام لێ کردن ئەو هەواڵانەم پێ ڕابگەیەنن تا ئەمڕۆکە (١٩٨٦/٥/٢٧) دوو سێ مانگ تێ پەڕیوە، لەو ڕۆژەی بەڵێنەکەشم تێدا بڵاو کردەوە تا ئەو ڕۆژەی تەکلیفم لێ کردن نزیکی دوو مانگێك تێپەڕی بوو، ڕەنگە هێندەی دیکەش تێ بپەڕێت و هیچ شتێکم لەبارەی میرزاوە پێ نەگەیەنن. ناچارم پشت بە ئاگاداریی خۆم دەبەستم و چی دەزانم ئەوە دەنووسم. ئەوی دەشیزانم لە جیرانەتی و هاوڕێیی و هاومەشرەبی و بەردەوامبوونی برادەرایەتی و ئەو جۆرە پێوەندییانەوە دێت. مەگەر بەسەهوو دەنا ڕێی بەهەڵەداچوونم زۆر فرەوان نییە، سەهووش بکەم لە بابەتی بنەمایی و بایەخداردا نایکەم.

وەك بزانم بنەماڵەی ئەو مرۆیە چەند پشتێك لەمەوبەر لە لادێوە هاتوونەتە کۆیێ. بەپێی دەماری دۆستایەتی و هاتوچۆ ڕەنگە لە دێی (الا اللە ئیللەڵڵا)وە ڕایان گوێستبێ. نازناوێکی (چێڵێ)یان لەگەڵدا هاتووە، پێ دەچێ لە پاش ماوەی لادێیی بۆیان مابێتەوە کە ماوەیەك لە شار چێڵیان بەخێو کردبێ.

ئەم نازناوە دەمێکە لە بیران چووەتەوە چونکە چینی تازە و چینە مزاشەکەی پێشتریش لە بارێکەوە نەمان بە گەرموگوڕی ئاوڕ لە ڕەچەڵەك و بنەچەك و کەی و کوێی خۆیان بدەنەوە. بە زۆری خەریك بوون بەرەنگەکانی پەلکەزێڕینەی سیاسەت و تەنگ و چەڵەمەی ژیان و هەڵسوکەوتی ڕۆژگار. ئێستا کە گەنجێکی کورد پشتاوپشتی لینین و ماو باشتر دەزانێ لە هی خۆی.

حاجی کەریم، باوکی میرزا، جیرانێکی نزیکمان بوو، لە گۆشەیەکی سەربانێکمانەوە بۆ بانی ماڵی ئەو دەمەترێك دوورایی هەبوو، لە دەرگەشمانەوە بۆ دەرگەی ماڵەکەی لە ٤٠ مەتری تێ نەدەپەڕاند. حاجی کەریم و سۆفی نەشئەتی برای و تاهیری حەمەلاڵی برای لە دایکرا، بەدرێژایی ژیانی باوکم لە هەموو دانیشتنێکی ماڵەوەی یان لە مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد بەشدارییان دەکرد هەتا مەجلیسەکە بڵاوەی لێ دەکرد. حاجی کەریم ئاسنگر بوو. لەلایەن ئاکارەوە پیاوی وەها شەرم بەخۆ و دیندار و ڕاست بەدەگمەن پەیدا دەبێ. لە هیچ کەس نەبیستراوە ئەم خواناسە پێی بەخواری دانابێ. دەنگێکی بە سۆزی هەبوو، لە قامەتی پێشنوێژ و لە تەنزیلەی موناسەبەی دینیدا ئەو سۆزەی سەرنجی خەڵقی ڕادەکێشا. چەند ساڵێك دوای باوکم ژیا بەڵام ساڵی مردنیم لە بیر نییە. بنەماڵەی حاجی کەریم هیچ پێوەندیی بە ئاغا و پیاوی دنیاییەوە نەبوو.

دایکی میرزا کچی حاجی حەمە ڕۆمی بوو. من منداڵ بووم ئەم مام حاجییە کۆچی دوایی کرد. ماڵەکەی لە مزگەوتی کۆنە جومعە و ماڵی جەمیلاغاوە نزیك بوو، لە ماڵی ئێمەش دوور نەبوو بەڵام نوێژی لەو مزگەوتە دەکرد، وەك بزانم دیواریان بەین بوو. کوڕە گەورەکەی فەقێ تەها، خاڵی میرزا، جلدروویەکی بەرچاوی کۆیێ بوو، وەکیل خەرجی باوکیشم بوو لەو کەمتاکورتە داهاتەی ناوشار کە بە میرات مابووەوە بۆی.

فەقێ تەها بێ پرس و دەرگە لێدان دەهاتە ژوورەوەی ماڵمان، هەموو جارێکیش باوکم بۆ سەفەری هەولێر لەگەڵ خۆیدا دەیبرد. هەموو هاوینێکیش دەهاتە چنارۆك چەند حەفتە لای باوکم دەمایەوە.. فەقێ تەهاش دەنگخۆش و شارەزای گوتنی کوردی بوو. جارێکیان لە بن سوولی پاشای چناروك تەخمیسێکی ئەدیبی بەسەر غەزەلێکی تاهیر بەگەوە خوێندەوە سەرەتاکەی دەڵێ:

«سەرفی عومرم کرد چوو ڕەممالان بە زەوج و فەردەوە»

بەڵام وشەی (ڕەممالان – رمالان)ی بەهەڵە وەرگرتبوو بووبووەوە (زەمماران یاخود زەممالان). من شلك بووم تێی نەگەیشتم و بۆم ڕاست نەکرایەوە، خۆیشی هەروەها بۆی نەچوو. ڕام کردە لای باوکم، ئەو بۆی ڕاست کردینەوە بە (ڕەممالان) و واتاکەی تێ گەیاندین: تەمەنی خۆم وەك ڕەمڵگرەوە بە تاك و جووت سەرف کرد. وەستا تەها تا دوو ساڵێکیش دوای شۆڕشی ٩٥٨ ژیا.

سۆزی دەنگی حاجی کەریم و سازگاریی دەنگی وەستا تەها بە جووتە لە دەنگی میرزادا دیاریان دابۆوە. بەڵام جارێ زووە بۆ باسی ئەم لایەنە.

میرزا بە دوو سێ ساڵ لە من گەورە تربوو هەرچەند ناتوانم ساڵی لەدایکبوونی بپێکم. لە لایەن بەشداریکردنی گەمەی منداڵانی گەڕەك، میرزا بەهۆی دوکانی باوکییەوە بە زۆری پاش بەسەرچوونی خوێندنی ڕۆژانەی سەراسۆییی کەسبی باوکی دەکرد بێ ئەوەی شاگردی بێت، بۆیەکا کەم دەیتوانی عەسران لەگەڵماندا خەریکی گەپی هەمەچەشنەی منداڵان بێت، لەشیشی بەبەرییەوە نەبوو تەقڵ و شەقڵی یارییە قورسەکان هەڵگرێت. زۆر جاران دوای ڕۆژاوا یان لە ماڵی ئەوان یان ماڵی ئێمە تۆڵەی عەسرانمان دەکردەوە بەیاریی ناو خانە نەك هی گۆڕەپانان.. هەروەك عەسران نەدەهاتە یاریی منداڵان شەوانیش نەدەهاتە یاریی ئەوانەی وەکو خواجەڕۆیێ (خوازەڵێ) و زرینگ زرینگ تاوە و بەردگەرمۆکێ کە لە کووچەی بەردەکی ماڵەکەیان بەرپامان دەکرد، لە سەیرانی بەهارانیش بەشدار نەدەبوو، نەشمدیت لەگەڵ کەس بەشەڕ بێت، تەبیاتی بەرەو هێمنی و ئارامییەوە بوو لەگەڵ لاوازییەکەی ڕێك دەهات.

دەڵێن مانگەشەو سەر لە ئێوارانەوە دیارە. ئەم گوتەیە ئەگەر لە ئاست مانگی حەقدە و هەژدە شەوی ڕاستیش نەبێ، منداڵییەکەی میرزا لە هێمای بەرەو دواڕۆژی ڕاستگۆ بوو. لەلایەن دەنگخۆشییەوە کە گەیشتە تەمەنی ١٥ - ١٦ ساڵی بە بەر دەنگییەوە هەبوو بیکاتە گۆرانیبێژێکی پەنجەنیشان. دەنگێکی پڕی مەخمەڵیی بیندرێژی سەرەژوور چووی بە لەرەولەرزەی سازگاری هەبوو لە تایپی دەنگی تاهیر تۆفیق، فەرید ئەلئەترەش، عەبدولوەهاب بەڵام هی میرزا ئەگەر لەلایەن پسپۆڕانەوە مشتومال درابایە و ڕاهێنرابایە بەرەو ئۆپەرالییەوە دەچوو. هەتا بەرزی دەکردەوە لە پانایی و ئەستوورایی کورتی نەدەهێنا و باریك نەدەبووەوە. لە تەمەنی ١٧ - ١٨ ساڵی بوو، سبەینەیەك پێش بەرچایی بەیەکەوە لە بن داروبارەکانی کانی خاتوونی چناڕۆك بووین: دنیایەکی گەش و فێنکایەتییەکی بەهەشتی و کزەبایەکی عاشقانە و دڵ و دەروونێکی ئاسوودە لەو دەمەدا دەنگی بە میرزا هەڵبڕی و گۆرانییە مەشوورەکەی ئاوسای (یا لوعتی)ی عەبدولوەهابی بە ئاگرۆچکە لە دەروونییەوە دەرهێنا و بەسەر ئەو باغ و مەزرایەدا شەپۆلی پێ دا. کە گەیشت (ومن قلبی طاوعتە ورحت بایس ایدیە) سۆزێکی ئەوەندە خەست لە دەنگی گەڕا ئاوی لە چاوی من و خوێشی هێنا. پشوویێکی کورتی دا ئەمجا گۆرانییەکەی بۆ تەواو کرا. دوای چەند ساڵێك لێی پرسیم: توخوا ئەو

سبەینەیەی کانی خاتوونی چناڕۆك یا لەوعەتییەکەم لە عەبدولوەهاب باشتر نەگوت؟ دەسا ئەشەدوبیلا باشتری گوت. لە دانیشتنی برادەرانەدا ئەگەر دەنگی هەڵێنابایە گۆرانیی کوردیی دەگوت. لە چ دەنگخۆشێکم نەبیست (وەك قومری سەربالْم شینە)ی بەکوڵ دەربڕیبێ وەك کە لە دەنگی میرزادا ئاورینگی گەرمایی و سۆزی دەرایەوە. بەڵام بەو هەموو دەنگە خۆشەیەوە حەزی نەدەکرد ناو بەگۆرانیبێژییەوە دەر بکات، هێندەش خۆی لێ دەپاراست کە کەس بەڕاشکاوی داوای گۆرانی گوتنی لێ نەکات. وەك کە بەسەرنجی دوا کاتەوە لێی ورد دەبمەوە، ئەم تەبیاتەشی دەچووەوە بۆ مەیلە بنەڕەتییەکەی دژی خۆنیشاندان و دەرکەوتن و ناووشۆرەت، حەزی لە ڕابواردنی بێ هەرای خاڵی لە ئەرکی ناووشۆرەت بوو. دواتر بۆ ئەم خاڵە دێمەوە.

لە هێماکانی منداڵییەوەی ئەوە بوو کە لاشەڕ بوو. نە بە منداڵی و نە لە گەورەییدا، نەمدیت بەدەمەقاڵ بێت یان لە موناقەشەدا سوور هەڵگەڕێ. ئەم لاشەڕییەی و مەیلی سەلامەتی وێڕای خەسڵەتێکی دیکەی کە هەر ئێستا دەیگەمێ، لە سەرەتاوە ڕاڕەوی ژیان و گوزەران و بەسەربردنی دواڕۆژی بۆ ڕەنگرێژ کرد. لە هیچ پلەیەکی تەمەن و قۆناغێکی دواتریدا نەکەوتە سەر زۆرەملێ لەگەڵ ئەم و ئەودا بۆ تەمای بەرەوپێش چوون و فرەکردنی ڕزق و ڕۆژی و دەسەڵات گرتنەدەست. هەر چونکە ڕازی بوو بەو قسمەتەی بۆی هەڵکەوتووە بێ ئەوەی کەسی تێدا مەغدوور کرابێ بۆیەش بوو بە توندی، بەڵکو بە پەرۆشەوە، لەسەر مافی ڕەوای خۆی دەکردەوە. ئەگەر لەوەدا سەریش نەکەوتایە پەشیمان نەدەبووەوە و خەفەتی نوێی لە سەرنەکەوتن نەدەخوارد، قەتیش لە سەرنەکەوتندا ئەو پەندەی بەکار نەهێنا کە دەڵێ: دەستێکی نەتوانم بیبڕم ماچی دەکەم. دەستەکەشی پێ نەدەبڕدرا و ماچیشی نەدەکرد. لە نموونەی مافپارێزیی ئەو مرۆیە ڕووداوێکی کورتیلەی لێ دەگێڕمەوە. لە سییەکاندا کە من بە مێوانەتی لە ماڵی مەلا ئەفەندی قوتابیی فێرگەی ناوەندیی هەولێر بووم، میرزا کاتبی دادگەی کۆیە بوو. ڕۆژێك، سەر لە سبەینە، کۆییەکی دیکە کە لە دوورە وڵاتان کاتبی دادگە بوو فەرمانی ڕاگوێزرانی خۆی بۆ کۆیێ و هی میرزا بۆ شوێنەکەی ئەو دەخاتە سەر مێز و بە فیزێکەوە پێی دەڵێ: هەڵستە لەسەر کورسییەکەت، بووەتە هی من. میرزا هەر ئەو ڕۆژە هاتە هەولێر.. بردمە خزمەت مەلا ئەفەندی، نامەیەکی سفارشی لێ وەرگرت بۆ کاربەدەستێکی گەورەی بەغدایێ (وا بزانم وەزیری عەدل). لە سێ ڕۆژاندا بە خۆی و ئیلغای فەرمانی پێشووی گەڕایەوە کۆیە و هەر لە دەوامی ڕۆژی سێیەمدا (یان

چوارەمدا) فەرمانی نوێی خستەوە سەر هەمان مێزی کە (ماڵی باوکی کەس نییە) بە ئارداوێژی ئاخافتنەکەی بەر لە چوار ڕۆژان پێی گوتەوە: هەڵستە لەسەر کورسییەکەت ... هەر لە بیرمە کە مەلا ئەفەندی گوێی لە ناوەکەی میرزا بوو بەزەردەیەکەوە فەرمووی: کورم چما ئەتوو عەجەمی؟ میرزا گوتی: جەنابی ئەفەندی خەریکم بکەومە شك دەنا ئەگەر عەجەم نەبم لۆ نەقلم دەکەن.

خەسڵەتەکەی دیکەی کە تەواوکەری لاشەرپییەکەی بوو بریتی بوو لەوەی کە لە زووێکەوە خۆی ناسی (چەند دەخوا و چەند دەبەزی): پلەی زەکای خوێندنی فێرگەی ناونجی بوو، هێزی ماسوولکەکانی لە مامناوەنجیش بەرەوژێر بوو. لە دەسەڵاتی دنیایی ئەوەندەی هەبوو کە خانەوادەیەکی شارستان بەناموسپارێزی و ڕێزی خۆڕاگرتن و سنوورنەبەزاندن پەرژینی سەلامەتی بە دەوری خۆیەوە دەتەنێ. بە کورتی، موعادەلەی کۆمەڵایەتی و باری کەسایەتیی سروشتکرد لە میرزادا سازابوون و لەنگەرێکی بەستبوویان لەق نەبوو. ئەمەیش کە من دەیزانم و لەگەڵ خۆمدا وردبوونەوەم تێدا کردووە یەکجار یاریدەی میرزایان دا کە هەنگاوەکانی لە هەڵسوکەوتی ژیاندا مەحکەم بن و بەملا و بەولایدا نەبەن. بەدرێژاییی وەزیفە بینینی شتێکی نەکرد ناچار بێ بەشاردنەوەی. هەرگیز بەرتیلی وەرنەگرت و پارەی لە کەس قبووڵ نەکرد لە جارێك بەولاوە کە ئەویش ناوی بەرتیل هەڵناگرێ. کە کاتب بوو لە دادگەی کۆیێ توجارێك دەعوای هەبوون لێیان بەپەلە بوو. میرزا بەخۆمی گوت کە دوای دەوام، عەسران، دەچووەوە بۆ دایەرە بەنیازی ڕاپەڕاندنی شکلیاتی دەعواکان و بەس. گوتی خۆ خزمەتکاری بابی مام حاجی نیم، لە دەوامدا درێغ ناکەم لە فەرمانم، دوای دەوام ئەرکی بێ مزە هەڵناگرم ئەو ئیشەم بە پارەی ئۆڤەرتایم بۆ مام حاجی کرد. دەستیشی خۆش بێ.

گوتم دواتر دەگەڕێمەوە بۆ خەسڵەتی حەزنەکردنی لە ناووشۆرەت.

چی تازە نووسیم لە هێماکانی سەرەتای ژیانی تێمان دەگەیەنێ کە مرۆی ئەوتۆیی لە کۆڕی سیاسەت و خەباتیشدا تیژڕۆ نەبێ:

میرزا نموونەی واقیعبینی و بایەخناسی ناو بزووتنەوەی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی بوو. هەروەك شارەزای خۆی بوو (چەند دەخوا و...) هێندەش بە ڕوونی دەیدیت و دەیزانی، خۆ ماندووکردن بە شتی ناومکین لە هەر مەیدانێك بێ کارێکی

نەزۆکە. دەیزانی، چاکیشی دەزانی خەیاڵبازی و منداڵبازاڕی و قوتەقوتی سینگ دەرپەڕێنان و نەڕەنەڕی ژێر دروشمی وڕێنەکرد هەمووی هەر تەلەزگەبەستنە بۆ ناو هیچە. کە ئەمە باوەڕی بوو لێشی ڕوون بوو نیشتمانپەر و کوردپەروەر و تێکڕای سیاسییان ڕێی واقیعییەتیان لە خۆیان کوێر کردووەتەوە تا ئەوەی یەکێکی بە مومکین ڕازی بێ ڕووت دەبێتەوە. لەمەوە میرزا یەکجارەکی دەماری چوونەڕیزی پیشەوەی سیاسەتی لە دڵی خۆی دەرکێشابوو. بەزۆرەملێش نەیدەسەلماند بکرێ بەچاوساغی بچووکترین تاقمی خەباتکەران. ئەم باوەڕە و تەبیاتی لەسەرەخۆیی هەمیشە لە ڕیزی هەرە پشتەوەی حیزبایەتیدا میرزای شاردەوە.

میرزا دوو ساڵێك بەر لە من قوتابخانەی سەرەتاییی کۆیەی تێ پەڕاند. تا من دەرچووم و دوو ساڵانیش دوای دەرچوونم ئینجا چووم بۆ ناوەندیی هەولێر، ئەو خوێندنی ناتەواوی هەولێری جێ هێشتبوو بۆ قوتابخانەیەکی کەم مەسرەفی کەم ماوە لە بەغدا.

بەردەوامنەبوونیشی لە هەولێر هەر دەچێتەوە بۆ بنەمای خۆناسین و توانای بیندرێژی و کورتی لە پلە دوا پلەی ناوەندی و سانەوی و.. شەڕی بە خۆی نەفرۆشت و خێرا سەلماندنی ئەم سەفەرە درێژەی خوێندنی سەرلەبەر و سەرتاسەر قاچ و قولێکی درشتتری دەوێ لە هی ئەو کە بە منداڵیش سێ بازی پێ نەکردبوو. لەگەڵ چەند هاوڕێیەکی خوێندنی کۆیەی بوو بە قوتابیی (دار العلوم)ی ئەعزەمییەی بەغدا. نە خۆی و نە هاوڕێکانی کوڕی ئەو مەیدانە نەبوون بەڵام تەمای ژیانی داخلی و مەسرەف گێڕانەوە، کە ئەوسا بە زەحمەت پەیدا دەکرا، بۆ ئەو شوێنە ناجۆرە دژبابەتەی بردن. ساڵەهای دواتر گاڵتەی بە سەر و مێزەر و جبەی بەر خۆی و قوتابییەکانی دیکە دەکرد و نوکتەی لەسەر دەهێنایەوە کە خۆیشی دەگرتەوە.

هاوینی ١٩٣٥ لە کەرکووکم دیتەوە بە کاتبی (وا بزانم دادگە). ئەو یەکدی دیتنەوەمان لە حەدبەدەر خۆش بوو. لەگەڵ ئەودا بۆ یەکەم جار چوومە سینەما کە پێشتر هەر ناویم بیستبوو. هەر شەوە بۆ فیلمێکی دەبردم، یەکیان میسری ئەوی دیکە ئەمەریکایی. لە پاش دەوامەوە هەتا کاتی نووستن لەگەڵمدا دەبوو. زۆری پێ نەچوو خۆی نەقڵ کرد بۆ دادگەی کۆیێ بە کاتبی بەردەستی حاکم. بەینێك گوێزرایەوە بۆ ڕانیە و قەڵادزە. ئەو ماوەیە کە لە قەڵادزە و پژدەر بوو دوو یادگاری لەبیرنەکراوی پێ بەخشی. یەکیان نوکتە و قسە خۆشەکانی حاجی ساڵحاغای پێماڵك، ئەوی دیکەشیان

ڕووداوێکی سەیر و سەمەرەی کەسنەبیستوو کە بۆ کچێکی هێرۆیی ڕەخسابوو، چ تەفسیری عیلمی و نیمچە عیلمیش ڕێی پێ نابات. من ئەم ڕووداوەم لە زۆر کەسی دیکەش بیست دەبوو لێشی بکۆڵرێتەوە بەڵام لێرەدا مەودا نییە تەنانەت ناویشی بهێنم چونکە بە ئەفسانەی باوکی ئەفسانان دەژمێردرێ..

وەهام لە بیرە کە جەنگی دووەم بەرپابوو جارێ لە ڕانیە بوو. ئەو ساڵانەی چلەکان و پاش چلەکان زۆر جێگەی بە میرزا کرد هەمووش بە کاتبایەتیی دادگە. لە دەمی جەنگدا کە هیتلەر بەشێوەیەکی پەرەسەندوو لەلایەن ئاپۆرەی گوێگرانی رادیۆی بەرلین و یونس بەحریییەوە بۆ ئاسمان بەرز دەکرایەوە، میرزا بە تایبەت دژی دیکتاتۆرایەتی بوو تا بشڵێی هیتلەری دەدزا، زۆریشی پێ ناخۆش بوو کە وەستا تەهای خاڵی بە دڵ شەیدای هیتلەر بوو. بە بۆرە تەئویلان خەتایەکەی دەبردەوە بۆ تەجرەبەیەکی تاڵی خاڵی لە ئەزیەتێکی کە لە دەست ئینگلیزەکانی چێشتبوو. میرزا خزمی خۆی بە زیادەوە دەویست.

دەنگ و سەدای جەنگ و شکۆفەکردنی بیری نوێ لە سیاسەت و خەستبوونی بزووتنەوەی کوردستانی ئێران بەپێکهاتنی کۆماری مەهاباد بوون بە هاندەری میرزا بەرەو ساغبوونەوە بۆ کوردایەتی و تێدا قاڵبوونەوە، ئەویش بەو جۆرە هێمنە واقیعبینەی کە دەمێك بوو لە میرزادا دەژیا.

هاتنەوەی بەلای کوردایەتیدا چ پێوەندیی بە دەماری چینایەتییەوەی نەبوو ئەگەرنا دەبوو چینپەروەر بێ نەك قەومپەروەر، هەزاران هەزاری لەو تێروتەسەڵتر (کە کاتبێکی دادگە بوو) لە کوردستانەکە و عیراقەکە و دەرەوەی عیراقەکەشمان، پاش جەنگی دووەم و سەرکەوتنی یەکیەتیی سۆڤیەت بەسەر ئەڵمانیادا، بە گورجی و گەرمی و چالاکی چوونە باوەشی فەلسەفەی سەر بە چینەوە. زۆربەی کوردپەروەریش لە کولانەی ئەو فەلسەفەیەوە لە چارەنووسی کورد ڕادەما. هەرچی میرزا بوو، بێ ئەوەی شیروتیر لە کەس هەڵگرێ و هەناسەسواریی پێوە دیاربێ کوردێکی بێ تەئویل بوو، دەشیا بە باوەڕی دوای شەڕی دووەمییەوە لە سەدەی نۆزدەیەمدا کوردایەتیی کردبایە. هەرگیزا و هەرگیز لێم نەدیت و لێم نەبیست تاکە یەك داوی کلافەی کوردایەتیی بە هیچ فەلسەفەیەکی غەیری کوردایەتی ببەستێتەوە. بەرژەوەندیی گەلی کوردی بەلاوە بەند بوو بە گەلی کورد خۆیەوە نەك بە پیوریتانیزمی نەشمیلەی ناو نەزەریانەوە کەوا بێ چاوەڕوان نەدەکردن ئاشقی چاوی ڕەشی کوردی بێ دەسەڵات بن. هەموو خاوەن

نەزەرییەیەك قسەی لووس و لێك و شیرنی بێ ئەرك و مەسرەف دەبەشێتەوە كە دەكا چش. گەلێك جار و سەدان بار لە ماوەی پتر لە سی ساڵ هاورێیی دوای تەمەن و تەجرەبەی هۆش بە دنیا شكانمان، بە تایبەتی لە پاش ڕاپەڕینەكەی ١٩٤٨، لەگەڵ میرزادا بەیەكەوە بزووتنەوەی كوردایەتی و چینایەتی و سیاسەتی دەوڵەتە (چەپی و ڕاستی)یەكانمان داوەتە بەر هەڵسەنگاندن و لێتۆژینەوە و بە تاقیكردنەوەوە. میرزا لەو باوەڕەدا بوو، منیش هەروەها، كە كوردایەتییەكی نیگا فراوان و دوور لە ورێنەی ڕەگەزپەرستی، سەرەڕای ئەوەی كە شەقامەڕێگایەكە كوردی هەست بە دنیا و بەخۆكردووی بەرەو چارەنووس و مافی قەومایەتی تێڕا دەڕوات، هەموو ئەو داد و چاكە و بەرژەوەندەشی تێدایە كە دەشێ لە هەر فەلسەفەیەكی مرۆڤدۆستدا هەبێت، ئینجا بە زیادیشەوە ئەو چاكەیە دەخاتەوە سەر چاكەی فەلسەفەكان كە هەر بەدواداچوونی ڕێچكۆڵەی كوردایەتی بە دەست كورد دەكەوێت. كوردێكی خاوێن لە ڕێی هۆشی فراوانییەوە دنیای خۆش دەوێت بەڵام ئەوەندە خۆشویستنە گشتییە هەر بایی ئەوەی لێقەوماوێكی ژاپوونی سوودی لێ دەبینێت كوردیش سوومەند دەكات. دەبێ كوردی خاوێن بە كردەوە لە وێنەی تایبەتیدا كوردی خۆش بوێت، پەرۆشیشی بۆ تێكڕای ئادەمیزاد وەك پەرۆشی تێكڕای ئادەمیزاد بێ بۆ كورد. ئینجا ئەگەر گوترا كورد هیچی بەبەرەوە نییە لە دوورەوە میللەتان بۆی بە پەرۆش بن یان لەسەری بە دەنگ بێن ئەوسا هەر بە جارێ كورد ڕزگار دەبێ لە پەرۆشخواردن بۆ غەیر چونكە كە لێی نەوەشێتەوە چاكەی لەگەڵدا بكرێ دیارە لێشی هەڵناستێ لە كولەمەرگی و كوێرەوەریی خۆیدا بە غەیرەوە خەریك بێت. من كە ناساغ بووم و پێت گوتم: تۆ ئەوە ناهێنیت خزمەت بكرێیت، تازە بە هیچ مەزهەبان ڕێت نامێنێ داوای خزمەتم لێ بكەیت. میرزا لە ڕوانگەی ئەوتۆییەوە سەیری بزووتنەوەی كوردایەتیی دەكرد و بزووتنەوەی دیكەشی پێ تاقی دەكردەوە. ڕای ئەوە بوو دەیگوت، من كە كوردایەتی بكەم دەبێ من هەژاری كوردم بەلاوە مەبەستتر و خۆشەویستتر بێ نەك یەكێكی دیكە. لە ڕێی فەلسەفەوە پەرۆشی خۆی بە هەژاری هەموو دنیا دەبەخشێ بەو پێیەش پشكی هەژاری كورد لە پەرۆش و هەوڵی ئەو تەرزە كەسە كەم دەبێتەوە وەك ئەوەی كە دایكێك هەموو منداڵی دنیای بە قەدەر یەك خۆشویستن ناتوانێ شەونخوونی بۆ منداڵی خۆی بكات چونكە دیارە پێی ناكرێ شەونخوونی بۆ منداڵی هەموو دنیا بكات.

میرزا چەندێكی لە دەرسی قوتابخانە مامناوەنجی بوو لەوەی پێی دەڵێن

Common Sense هەستیار و زیرەك و نیگا بەرین بوو. هۆشی بە ڕامیاریی ناوەوە و دەرەوە و نێو میللەتان دەشكا. زۆر بە ئاسایی و ڕاشكاوی و ئاسانی دەیزانی فەرقی نێوان سیاسەتی ڕووكەشەی دەوڵەتێك لەگەڵ سیاسەتی ڕاستەقینەیدا چەند گەورەیە. هەروەك بڕوای نەبوو بەو شتانەی لە شێوەی پڕۆپاگەندەدا بە دنیادا بڵاو دەكرێنەوە هەروەهاش لە شێوەی بەدیهییەدا دەیزانی هیچ دەوڵەتێك ناتوانێ لە قسە خۆشە سەرزارەكییەكانیدا ڕاست بكات. دەوڵەت نییە بتوانێ بەیەك لایی بەخشندە بێ، كە بەخشندە بوو زۆر نابا ئیفلاس دەكات. ئەوپەڕی ئینساف لە سیاسەتدا ئەوەیە لە مامڵەتدا فێڵ نەكرێت و پەیمانی درۆزن ئیمزا نەكرێ.

لە دەوڵەت وا زیێنە: برایەتی كە پێوەندییەكی نێوان دوو مرۆڤە و هیچ مافی میللەتانی تێدا زەدە نابێ ئەگەر برایەك لە براكەی بسەلمێنێ ئینجا دەبینین ئەم سەلماندنە وەزەحمەت دەكەوێ، خۆ ئەگەر وەزەحمەت بكەوێ و نەكەوێ هەر دەمێنێتەوە بڵێن ناشێ ئەرك بەلای یەكێكیاندا بكەوێ و ئەوی دیكەیان لە پەنا برایەتیدا لوقمەی چەورتر بخوات، برایەتیش بەخشندەیی دوولایی گەرەكە. كە ئەمە وەها بێ ئایا دەبێ برایەتیی كورد و ئوستورالیا چۆن بێ؟ ئا لەم بابەتە لێكدانەوە و بۆچوونانەدا كەوا بێگومان ئەویش لە وتووێژی دوولایی پەیدا بووە، میرزا گەیشتبوو بەو قەناعەتە ناشێ چ میللەتێك بەربەیار و بێ سەنەد و سبووت و پەیمان و قەول و بڕیە گلەیی لە میللەتێكی دیكە بكات لەسەر كەمتەرخەمییەكی بەرانبەر خۆی لێی ببینێت. گلەیی لە پەیمانشكێنی دەكرێ نەك لە نەبوونی سەخاوەت. لە بیرمە دەیگوت، سولەیمانی كەیفی هات كە قەزای ڕانیەی خرایە سەرێ هەولێریش پێی ناخۆش بوو لێی پچڕایەوە، خۆ نە سولەیمانی قازانجێكی گەورەی دەست كەوت نە هەولێریش زەرەرێكی لێ كەوت ڕانیەش بە هەر لایەكدا بكەوێ دەچێتە باوەشی دایكی خۆی ئیتر بۆچی سەیرم بێتەوە لەوەی ڕووسیا و چین لەسەر سنووری لە یەكدی سوور هەڵگەڕێن خۆ هێندەی هەولێر و سولەیمانی خزم نین؟ سەیر لەوەدایە خەڵق لە ڕێی نەزەرییەوە بەتەما بێت دوو وڵات هێندەی دوو هەرێمی یەك وڵات لەگەڵ یەكدیدا بێ فەرق یان بێ فەرقتر بن. هاووڵاتییەتیی سولەیمانی و هەولێر و هاوباوەڕیی ڕووسیا و چینیش لە جغزی واقیعی مرۆڤایەتیدا، كەوا نە فریشتە و پەرییە و نە كۆمپیوتەر و تەرمۆمەتریشە، خۆ دەردەیەخێت. لە كەس داوا ناكرێ پتر لە خەڵق خۆی لە بیر بكات.

لە میرزام بەدی دەكرد قسە و بیروڕای ژیرانەی هەڵدەگرتەوە تەنانەت لە ئیزاعە و

چاپەمەنیشدا گوڵبژێری دەکردن. بە نموونە، جارێکیان بێ ئەوەی بزانم لێم سەیادە لەبارەی عەبدولکەریم قاسمەوە شتێکم دەربڕی، عەبدولکەریم دوای کردنەوەی دەروازەی ئازادی بۆ هەموو لایەنێك، پاش بەینێك کەوتە سەر سیاسەتی لێ کەمکردنەوە و فلان بگرە و فلان بەرمەدە.. بە نیازی لە قالبدانی خەلقەکە بەو جۆرەی کە عەبدولکەریم خۆی بە چاکی دەزانێ. من گوتم، هەروەك کە بەرخت گروو جارێکی دیکە لەشەکەت بۆ ناچێتەوە ناو پێستەکەی هەروەهاش میللەتی عێراق، تازە بە کەس ناکرێ بیخاتەوە قەپێلکێکی وەکو پێش چواردەی تەمووز. دوو سێ حەفتە تێ پەڕی لە ڕووداوێکی ئەو ڕۆژگارەدا میرزا گوتی.

قسەکەی تۆیە، خەڵك ناچێتەوە ناو پێستی جارانی.

ناوناوە کە پیاوە دەسەلاتدارەکانی ٩٥٩، ٩٦٠ لە وتووێژیاندا وڕێنەی منداڵانەیان دەکرد و لە زۆر لاوە چەپڵەی ئافەرینیان بۆ لێ دەدرا میرزا لەبەر خۆیەوە تێی دەسریواند و قسەیەکی مزری ڕامالٚ دەکردنێ بەلام نەیدەهێشت خوێنگەرمەکانی شۆڕش تێی بگەن. سیاسەت بە لای میرزاوە نەبووبوو بە دین، دروشمەکانیشی لێ نەبوونە پەڕۆی سەر چاك و پیران. بڕوای بە کوردایەتیی بێ کەلەبەر و کەموکورتی بوو بەلام ئەو هەنگاوەی بە ناوی کوردایەتی بۆ کوردایەتی لە واقیع و ئیمکان دەردەچوو بە خراپی دادەنا.

میرزا بوو بە ئەندامی پارتی دیمۆکراتی کورد بەلام نازانم لە کەیەوە. هەم بە پێی تەبیاتە هێمنەکەی خۆی و هەم لەبەر وەزیفەکەی، جگە لە لەمپەری تەمەن، نەیدەتوانی ئەندامەتیی هوتاف کێشان و دروشم هەڵگرتن و نەشرە بلاوکردنەوە بەڕێوە ببات. ئەو (وا بزانم) لە ساڵی (١٩٣٧)ەوە بوو بە خاوەن خێزان و هەڵگری ئەرکی ماڵ و منداڵ. ژنێکی دوای بەرهەمهێنانی کوڕ و کچێك جوانەمەرگ بوو، ژنی دووەمی پەیتا پەیتا ساوالەی بۆ دەخستنە ناو بێشکەوە. گرانبوونی نرخی کەرەستەی گوزەرانیش دوای جەنگ قورسایی زیاتری خستە سەر بودجەی مانگانەکەی کە بە حاڵ لە چەند ساڵێکدا نیوە هەنگاوێکی کورتی بەرەوپێش هەڵدێنا. لە باری وەهادا میرزا دەیتوانی لە سنووری ماڵی خۆی و دایەرەکەی خزمەتی ئامانجەکانی پارتی بکات. ئا لەم مەیدانەدا، بێ تەقە و هەرا، هەر جانفیداییەکی لە دەست مرۆیەکی وەکو ئەو هاتبێ کردوویەتی. سالانی ساڵ نەشرەی نهێنیی پارتی لە ماڵی ئەو دەردەچوو. بەینێکی بەمەودا ماڵی لە کەرکووك بوو، کەرکووکیش لە چاو شارەکانی دیکە پتر جێی

مەترسی بوو بۆ چالاکی دژ بە حکوومەت. لە دەمی دەسەڵاتی شەریکەی نەوتی ئینگلیز چاوساغ و خەبەردەر و هەست راگر و ئیخبارییە ساز لەو شارە تێکیان دەهاویشت. زۆربەی موتەهەمی سیاسیی کوردەواری لە عورفیی کەرکووك موحاکەمە دەکران. دوای ڕاپەڕینی (وثبە) و ئاشکرابوونی خەباتگێڕەکان خەتەری ئاشکرابوون و تێوەگلان خەستتر بوو لە جاران، میرزاش لە نزیکەوە برادەری هەموو ئەندامە ناسراوەکانی قیادەی پارتی بوو، لە زۆر هەڵکەوتدا بۆ سەر داوەت و دانیشتنی شەوانەی نادی لەگەڵیاندا کۆدەبووەوە و ترسی گیران و ئیخبارییەی بەوەدا لە خۆی دەتەکاندەوە کە لە ڕواڵەتی وەزیفە بەجێهێنان و ژیان بردنەسەردا بابایەکی بێلایەنی قسەخۆشی ئێسکسووکی بێ هەڵپە بوو. ئەوەندە لە وەزیفەکەی شارەزا بوو حاکمەکان موحتاجی بوون.

ئەم وەزیفەیەی کە هەمیشە لەگەڵ کاربەدەستاندا کۆی دەکردەوە و لە ڕێی دەعوای سیاسییەوە شارەزای مەئموورەکانی تەحقیقاتی جینائی و خزمەتی نهێنیی دەکرد و زۆر خەبەری شرایەوەی پێوە دەزانی، ئا ئەم وەزیفەیە هەروەك بۆی بووبووە قەڵغانی سەلامەتی، دەربوونەیەکیش بوو سرکە و کورکەی حکوومەتی لێوە دەزانی و حیزبی پێ خەبەردار دەکردەوە. تۆ بڵێ چەند جاران ئەمری گرتنی خەباتگێڕێك لە ڕێی مەحکەمەوە بە میرزا گەیشتووە و لەویشەوە بە حیزب و لە حیزبیشەوە بەو خەباتگێڕە بەر لەوەی پۆلیس کەوتبێتە خۆی بۆ گرتنی کابرا؟

لەم مەیدانەی ئاگادارکردنەوەی حیزب بە خەبەراتی دەوڵەت خۆم ئاگاداری گەلێك چالاکیی میرزام، یەك لەوان ئەوە بوو کە لە هەڵبژاردنەکانی ۹۵۳ و ۹٥٤ میرزا کاتبی دادگەی کۆیە بوو. بە ڕێکەوت خەتی تەلەفۆنی کاربەدەستانی کۆیێ لە ڕۆخاوڕۆخی شوورەی بانی ئەو خانووەوە تێ دەپەڕی کە میرزا تێیدا کرێگرتە بوو. شەوانە، بە ئەسپایی تەلی دەهاویشتە سەر ئەو خەتانە و گوێی لە قسە و موخابەرەی ناوەوە و دەرەوەی حکوومەتی کۆیێ دەبوو هەتا خەو لە حکوومەت دەکەوت. چی لەو گوێگرتنانەدا بیزانیبایە بە دەور و تەسلیم دەیگەیاندە پارتی. کە خۆم نوێنەری پارتی بووم لەو هەڵبژاردنانەدا میرزا ڕۆژانە دەیدیتم و ڕوونی دەکردمەوە. وەی کاشکی ئەو دەمە جیهازی تۆمارکردن هەبایە و ئەو موخابەرانەی بۆ دواڕۆژ بە نموونەی جۆری بیرکردنەوەی حکوومەتی ئەو ڕۆژگارە بەجێ هێشتبایە.

میرزا بەدرێژایی سالانی ئەندامەتیی لە پارتی سەربازێکی نەناسراوی زێدە چالاك

و ژیر و دڵسۆزی کوردایەتی بوو، بە بەخشندەیی نەك بەمزە.

لە نوکتەبازی و سوحبەتچییەتیدا میرزا گرەوی لێ نەدەبردرایەوە. کە نەشرەی پارتی لە ماڵی ئەو دەردەچوو خێزانەکەی دووەمی (ئافرەتێکی دڵ لەخۆبووردووی هەولێری بوو) هەستی دەکرد ئەم کارە گەپ و گاڵتە نییە. میرزا دەیگێڕایەوە کە خێزانەکەی دڵخۆش دەکرد بەوەدا بەخێر لە سایەی ئەو مەکینۆکەی چاپ خشڵی زێڕ و جلکی ئاوریشم و تاقمی ناو ماڵی هەرە نایابی بۆ دەکڕێ. هەر سەبرێکم لێ بگرە! خێزانەکەی هەرچەند بێ ئەو بەرتیلە مەوهوومەش ڕازی بووە بە چارەنووس ئەمما بێگومان خەیاڵی خۆشکەڵەی بەدڵدا تێپەڕاندووە.

میرزا لەگەڵ ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی و مەکتەبی سیاسی و شەخسیاتە بەرچاوەکانی پارتیدا نەك هەر بە پێوەندیی حیزبایەتییەوە بگرە بە ڕۆحی گەش و قسەی خۆش و مەجلیس ئارایی و تەبیات لەباری هەمیشە دڵخوازی ئەو کەسانە بوو. خواخوایان بوو هەلی دانیشتن ڕێك بکەوێت و میرزا تێیدا بەربێتە قسە شیرین و خۆشەکانی. ئەگەر ڕێ هەبایە بۆ گێڕانەوەی ئەو نوکتە سیاسییانەی لەو دانیشتنانەدا بە زمانی میرزادا دەهات دەتزانی چ جۆرە مەجلیسی شەنگ و دڵکێش و خۆشی بەخش بوو، مەجلیسێکی میرزا تێیدا دەکرایەوە هیچ پەنا و پەسیوێکی مەفهوومە سیاسییەکانی بەر لە شۆڕشی تەمووز و دواتر کە لە کردەوەدا خەباتگێڕەکانی بەگژ یەکدیدا دەهێنا لە میرزاوە نوکتەی تێ نەگیرا بێ.

بە درێژاییی ساڵانی ئەندامەتیی لە پارتی، میرزا ڕای خۆی دەربڕیوە و چی بە هەڵەی زانیبێت گوتووەتی هەڵەیە، بەڵام هەرگیز جوداوازیی بیروڕای نەکردووەتە هۆی کزبوونەوەی پێوەندیی خۆی بەحیزب یان بە ئەندامەکانی. چونکە شوێنیشی لە حیزب ئەوە نەبوو لە جێبەجێکردنی بڕیارەکانیدا ناچاری هاتوچۆ و جموجووڵ بێت ڕەخنەکانی لە سنووری (بیروڕا)دا دەبوونە موخالەفە نەك لە شێوەی سەرپێچیدا. ئەندامەکانی حیزبیش لە ڕەخنەکانی زیز نەدەبوون ڕەفتاریشیان لەگەڵیدا هەرگیز لە جغزی خۆشەویستی و ڕێز دەرنەدەچوو. لەلایەن پاداشیشەوە میرزا نەك هەر ئەرك هەڵگرێکی بێ مزە بوو بەڵکو تا ئەوەندەی بشێ لە ئاسۆیشەوە موژدەی مزە بۆ کوردپەروەرێکی وەکو ئەو تارمایی بداتەوە یەك پنۆکی تارمایی لە کەسەوە دیار نەبوو. پاداشی میرزا لە کوردایەتیدا بەپێی ئەو بارەی کوردی تێدا بوو وەکو بەهەشتی دوای مەرگ بوو کە لە ژیاندا هەر داوای نوێژ و تاعەت لە ئیمانداران دەکات. تۆ واز لە

پاداشتی مادی بهێنە، لەلایەن ئەو نازەی کە ناو دەرکردن بە کوردایەتییەوە خەباتگێڕی پێ دەناسرایەوە. لەویشدا میرزا پشکی نەبوو چونکە خزمەتەکانی نە بەبڵاوی دەزاندران نە لەوانەش بوون بەچاو بدیترێن. کە دیترابایە یان بیسترابایە نەشرەی پارتی لە ماڵی ئەو چاپ دەکرێ بەندیخانە و برسیبوون دەبوون بە پاداشی..

ئەم ڕاستییە زێدە گرنگە بێ فێڵە پڕ مەترسییە لە خەباتی میرزادا کەوا دوای مردنیشی نەبوو بە فاتیحەی سیاسی لە موناسەبەیەکدا بۆ گیانی بەڕێ بکرێ، بە قەرز مایەوە لە زیممەتی شوێنەواری کوردایەتی هەرچەند لە ئاست چارەنووسدا قەرزێکی بچووکیش بێ مرۆی دیکە هەن لە غەیری مەیدانی کوردایەتیدا گیانبازییان کرد و بەسەر چوون. لەوانیشدا هی وەها هەیە بێ سەروشوون مایەوە بەڵام قەرزەکەی بەسەر شانی کوردایەتییەوە نییە. تۆ نایەیت شەهیدەکانی غەزای قارس و بایەزیدی بەر لە سەدەیەك کە بە ناوی ئاینەوە خزمەتی پێچکەی تەختی سوڵتانی عوسمانلییان دەکرد بە شەهیدی کوردایەتی لە قەڵەم بدەیت، تەنانەت لە ڕشتەی ژیانی شۆرشگێڕێکی وەکو شێخ مەحموودا بەشداریکردنەکەی لە شەڕی عوسمانلییەکان دژی ئینگلیز بە درێژایی ساڵانی جەنگی یەکەم ناخەیتەوە سەر خەباتەکەی بۆ کورد. ئەگەر لەو بەشداریکردنەدا مەرجێکی مافی کوردانی بەسەر عوسمانلییاندا سەپاندبایە حیسابەکە بەلای کوردایەتیدا دەهاتەوە. ڕەنگە دیندارێکی ئیمان مەحکەم بە عەیارەی خۆی شەڕی دژ بە ئینگلیز لە ژێر ئاڵای عوسمانلییاندا بەولای کوردایەتیشەوە ببات بەڵام دیسان ڕاستییەکە لە جێی خۆیدا دەمێنێتەوە کە کوردایەتیی تێدا نییە. مەسەلەکە پتر ڕوون دەبێتەوە بەوەدا کە دەزانین دینداری ئەوتۆیی خەباتی کوردایەتیشی دژی پاشای ئیسلام بە ناڕەوا دادەنا. ئەدی ناڵێن مەلای خەتێ فەتوای ئەوتۆیی دژی پاشای ڕەواندز دەرکرد؟

ئەمە بۆ ڕوونکردنەوە دەڵێم دەنا من لەو باوەڕەدام فەتوای مەلای خەتێ بەنیازی چەپارەدانی بەرەی کورد لە تەفروتوونبوون بە ڕەزامەندیی پاشا بوو (لە بەرگێکی کتێبی حاجی قادری کۆیی ئەم مەسەلەیەم بەپێی قەناعەتی خۆم ڕوون کردووەتەوە).

هەموو بیروباوەڕێکی ڕاست و چەوتی ئەم جیهانە خەتێکی بە دەوری خۆیدا کێشاوە لێدەرچوونی بەدەرچوون لە باوەڕەکە حیساب دەکات. کوردایەتیش دەبێ هەر وەها بێ و خەتێ دەوری خۆی تۆخ ڕابکێشێ دەنا لە هەموو تێك هەڵقژانێکی لەگەڵ باوەڕی دیکەدا بە عەیارەی ئەو باوەڕە کوردایەتییە کە تاوانبار دەردەچێت، مەسەلەکەشی

هێندە ڕوونە دەبوو لە خۆوە بەلای کورد و ناکوردەوە دیار بێ. میرزای حاجی کەریمی ئاسنگر وەکو مێرووڵەیەکی بێ ناوونیشانی مێرووستانی کوردایەتی دانەکێشیی لە ناو ئەو خەتە ڕانەکێشراوەدا دەکرد. ماڵم هەقە یەك کەرتە گەنم یان جۆ یان پووشکەی نەکێشا بۆ غەیری کوردایەتی. ئەشەدوبیللا لەو کەرتە دانەوێڵانەش یەك تۆسقاڵ ئارد نەچووە هەناویەوە.

من سەیرم لەوە نایەتەوە کە میرزا هەرگیز ڕێبازی خۆی نەگۆڕی. سەیرم لەوەش نایەتەوە کە بێ ئومێدی سوود کوردایەتیی دەکرد. سەیرم لەوەش نایەتەوە کە مزەی ئەرکی خۆی بەلاوە نابوو. سەیرم لەوەش نایەتەوە کەوا بێ مزە و بێ ئومێد خەباتی پڕ خەتەری دەکرد، سەیرم لە تاکە یەك خەسڵەتی دێتەوە کەوا ڕەنگە سەرنجی کەس ڕانەکێشێ. سەیرم لەوە دێتەوە، چۆن توانی بێ وچان و بێ لێ کەمکردنەوە – بێ ئومێد، بێ سوود، بێ ناو – لە شەقامە ڕێگەکەی خۆی بەردەوام بێت و هەناسەسواریی پێوە دیار نەبێت و خۆ بەڕەنجەڕۆ دانەنێت و پەڵپ و بەهانان نەهێنێتەوە خۆی پێ بدزێتەوە لە ئەرك و ڕەفتار و کرداری نەگۆڕێت چ لە کوردایەتی بێ چ لە وەزیفە چ لە بواری کۆمەڵایەتی. لە هەستیارترینی هەنگامەی دڵگەرمی و تیژڕۆیی و گەشبینی و (قەرسیل لە چۆکان) ئەو مرۆیە هەمان واقیعناسە بێ هەڵپە بێ تەکلیفە خزمەتگوزارە بێ ناوەکە بوو کە لە کەرکووك و شوێنی دیکەدا ماڵەکەی کردبوو بەچاپخانەی حیزب.. چەندین جار گوتوومە، بەردەوامی لەسەر فەرمان و پێداویستی ئەدەبی کە بەرژەوەند و گوزەرانی پێوە بەند نییە ئەستەمترین کارێکە مرۆڤ بە خۆیەوە بگرێ. ئایەتی (فاستقم کما أمرت) بە ڕواڵەت بێ تەکلیفە کەچی هیچ تەکلیفێکی گەورە و گچکە و کوشندەش نییە بەر مەفهوومی نەکەوێ. ئافەرین بۆ بابایەك بەناوی دیوەخانە کونە بۆقرێك دەکاتەوە و هەتا مردن خۆی پێوە دەلکێنێ بامەسرەفەکەشی ئەوە بێ کە یەك جگەرە بە میوان بدات. بەردەوامبوون لەسەر ڕاڕەوێکی قەراردادەی بێ پێچ و پەنا زەحمەتترە لەو ئەرکەی تێیدایە. تۆ وەرە ئەرکی ساڵێك لە خزمەتی دیوەخانەم بە دوو حەفتە لە کۆڵ بکەوە و ماڵت سەد جار ئاوابێ. میرزا ئەو بەردەوامە بوو کە من سەیرم پێی دێت: بەردەوامبوون لە شتێکدا چ سوودێکت پێ نەگەیەنێ.

لە وەزیفە نەختێك هەڵکشا تا بوو بە معاون تەسوییە ئەمما ئەگەر لەوانەیەبایە خۆرە پێش دەیەخن ئەوەندە لێزان و مەعلانی کاری وەزیفە بوو هەموو ماوەیەکی مومکینی دەبڕی. کە خۆڕەپێشکەر نەبوو یارمەتیشی لە کەس داوانە کرد پلەیەکی بەرەژوور

ببات. ئەم دوورییەی لە هەڵمەتەکاسەیی بەلایەکدا، تەواوکەری ئەم خەسڵەتەی بە ئەرکتر بوو لە پشتگوێخستنی بەرەوپێشچوونی بە منەت. هەتا منداڵی هەراش دەبوون و گوزەرانی زەحمەتتر دەبوو لە بودجەی مەسرەفی کەم دەکردەوە تاکو داهاتی کەم بەری مەسرەفی فراژیبووی بکات. بەر لە هەموو شتێك خەرجی خۆی داشکاند، وازی لە جگەرە هێنا.. چوونە نادیی کەم کردەوە هەتا وازی لەویش هێنا. سەرت نەیەشێنم وەهـای لـێ هـات ئـەو جـاروبـارەی داوەتـی یـەك دوو بـرادەری تـێدا دەكـرد ئـەویشی پێچایەوە. کە منداڵەکانی بە دامەزران و شووکردن لێی دەبوونەوە بەرەژوورچوونی ڕێکاری گوزەران و نرخی کەرەستەی خۆراك و پۆشاك فەرقەکەی تێ دەبرد. ددانی چیڕ کردنەوە لە نەخواردن و مەسرەف کەمکردنەوە هەتا ناچاری بەرتیل و قەرز و دەست پانکردنەوە نەبێ.

میرزا دەیتوانی بە بەرتیل دەوڵەمەند بێ، برادەری ئەوتۆشی هەبوون حەزیان دەکرد یارمەتییان لێ قبووڵ بکات یەکێك لەوان نازداری هەموو لایەك، زەدەی مەرگی ناکات ئـەحـمـەدی حـەمـەدەمـیـنـاغـای دزەیی، بەڵام میرزا لـە منداڵـییـەوە هـەتـا مردن ئـەو دەزنوێژەی (لە کەس وەرنەگرتن)ی ڕاگرت لەگەڵ مندا کە هێندە برادەر و لە یەکدی نزیك بووین هەمان خۆگرتوو بوو کە هەبوو. ڕۆژەك لە ڕۆژان ڕووی تەکلیفی لێ نەنام. نەك هی پارە کە منیش نەمبوو، بگرە لە هیچ تەگەرەیەکی کە لە وەزیفەدا هاتبێتە پێشی (لـەو جـارە بـەولاوە کـە سفـارشنـامـەم لـە مـەلا ئـەفـەنـدی بـۆ وەرگـرت، ئـەویش هـی بەرەوپێشچوون نـەبوو، لـەسەر خۆکردنەوە بوو). لـەم مـەیدانـەدا سێ هـەڵکـەوتـی لێ دەگێڕمەوە کە خۆم تێیاندا شایەدم و بەر تەجرەبەی خۆم دەکەوێ:

یەکیان ئەوە بوو کە لە هاوینی ١٩٦١ میرزا لەگەڵ خۆپارێزیشی گیرا و دوور خرایەوە بۆ (رمادی). خواوڕاستان دوورخرانەوەی لەو ماوەیەدا بوو کە عەبدولکەریم قـاسم لـەلای خـۆیـەوە بـنـیـاتـی دۆسـتـایـەتـیی لـەگەڵمدا دانـا. میرزا کەم و زۆر داوای یارمەتیی لێ نەکردم، لە خۆمەوە خوایشتم لە حاکم عەسکەریی عام کرد کە میرزا بۆ ماڵ و وەزیفەکەی بگێڕێتەوە.

تەڕدەست میرزای بەردا.. لە ئۆتێل هاتە لام بۆمی گێڕایەوە کە چەندی پێ خۆش بوو لە وتووێژدا حاکم عەسکەری پێی گوتبوو فلان پاکانەی بۆ کردی، تومەز کابرایەکی سەر بە عەبدولکەریم وەهای ڕانواندبوو خۆی یارمەتیی داوە لە بەربوونی. میرزا گوتی: ڕازی بووم بەدوورخرانەوەم هەر هێندە قەرزداری ئەو کابرایە نەبم.

پاکانەکەی من بۆ میرزا ئەوە بوو کە لە وەڵامی تەکلیفدا لیوا عەبدی گوتی (میرزا ئەندامی پارتییە) منیش بێ کۆمەکردن پێم گوتەوە، لە پارتی بێت و نەبێت یەکێکی وەکو میرزای واقیعناسی لەسەرەخۆ هی ئەوەیە حکوومەت ئاواتەخواز بێ ئەندامی هەموو حیزبەکان وێنەیەکی ئەو بن. ئەم قسەیەم یەکسەر چووە دڵییەوە. کە لە رەمادییەوە گێڕایەوە بۆ بەغدا، زۆری رێز لێ نابوو کۆڵێکیش عوزرخوازیی لێ کردبوو. دواتر لای منیش مەدحی هۆش و زیرەکی و هێمنیی میرزای کرد.

تەجرەبەی دووەم ئەوە بوو کە لە دەمی وەزیریمدا میرزا بە هیچ جۆرێك تکا و خوایشتی بۆ خۆی نەکرد بەڵام بۆ گەنجێکی کە لە ساڵانی ٩٥٩ و ٩٦٠دا بزۆز و بێ عار بوو هاتە لام و رووی تەکلیفی لێ نام و گوتی: فڵانە کەس فەسڵ کراوە، لە دایەرەی ئەمنی معاملەی گێڕانەوەی بۆ وەزیفەکەی ناڕوێنن زۆریش دەستکورتە چەندێکی بشڵێی شەرم دەکا بێتە لات منی بە وەکالەت ناردووە بۆ عوزرخوازیش. ئەو گەنجە بەزوویی گەڕایەوە سەر وەزیفەکە.. بەر لە دوو ساڵێك مەرگ گلاندی.

تەجرەبەی سێیەم ئەوە بوو کە لە (مجلس الخدمة) ئەندام بووم میرزا بۆ تەرفیع لە ٧٠ – ١٠٠ هاتە دیدەنیی مەجلیس. نە پێشتر داوای کرد یارمەتیی بدەم بۆ تەرشیحکردنی لەلایەن دایەرەکەیە و نە لە دیدەنیشدا هانای هێنامە بەر. بە لێهاتوویی خۆی مەجلیسی منەتبار کرد کە مەئمووری ئەوتۆیی بەرێزەوە وەرگرێ.

من لەم تەجرەبانەدا چ نیازێکی خۆهەڵدانەوەم نییە کە دەزانم نازوفیزی خۆهەڵدانەوە و پەروباڵ فشکردن لە مرۆیەك ناوەشێتەوە خۆ بە مرۆ بزانێ. من کە شایەد بۆ پیاوەتیی کەسێك پەیدا بکەم خۆم بەشایەد پتر جێی متمانەی خۆمم، ئەوەی بەشایەدیشی دەهێمنەوە بنیادەمێکە وەکو خۆم دەبێ پاکانەش بۆ قسەکانی بکەم.

گوتار بەبەرییەوە نییە هەموو لایەنێکی کەسایەتیی مرۆی باسکراو بگرێتەوە دەنا وەهام لێ خۆش دێت چ بە نووسینی خۆم و چ بە هی کەسێکی دیکە بێ سەرلەبەری بابەتی نووسین بەسەح بکاتەوە تا ئەگەر باسی شاعیرێکم خوێندەوە شارەزام بکات بەو کەسە وەك ئادەمییە نەك تەنها وەك شاعیر، خۆ ئەو کابرایە ساڵی دوازدە مانگ، شەو و رۆژ ٢٤ سەعات، هەر شیعر ناڵێ، کێ دەڵێ شیعرەکانی تەرجومانی ویژدانییەتی؟ هەڵسوکەوتی ژیانی تێم دەگەیەنێ چەند لە رەنگی شیعرەکانی ساختە و چەندی دروستە. دەزانم دەبێ بایەخی زۆر بە شیعرەکانی بدرێت بەڵام رۆبۆت و کۆتەڵی بێلایەن شیعر ناڵێن بۆیەیە دەبێ (شاعیر – مرۆ) بناسم نەك مەکینەی

کۆککراوی ئەدەب و سیاسەت. میرزا و غەیری میرزاش دەبێ لە سنووری دەسەڵاتدا بەو شێوەیە بناسرێت تا هەر نەبێ پرسەکی گەورەی لەسەر هەڵستێ (پرسەك: علامة استفهام). تۆ کە فیلمت دەرهێنا لەسەر شاعیر و نووسەر و هونەرکار و سیاسی وەیا بۆرەپیاوی کورد خۆ نایەیت کامێرا بەسەر تاکە داوی ئەو سیفەتەی ڕاگریت، بەڵام هەتا ئێستا ئەو نووسینانەی نووسەرەکانی کورد کە مرۆی کوردیان بە خەڵق ناساندبێ لێیان هەڵناستێ بایی فیلمێکی دە دەقیقەیی چەندوچۆنی مرۆیەتییان ڕەنگرێژ بکەن. ئەمانە ڕاستیی ئەوتۆن دەمەتەقە هەڵناگرن بەڵام لەلایەکی دیکەشەوە دەرفەتی بەسەر ڕاگەیشتنی سەرلەبەری بابەت لەبەر نووسەری کورددا ئەو فرەوانە نییە بتوانێ زات بکات قەڵەم و کاغەز و چاپەمەنی و مەسرەف و کات و ڕەنج خەرج بکات لە نەخشەکێشانی ئەو لایەنە شەخسییانەی کە بە ڕواڵەت پێوەندیی بەتینیان لەگەڵ چارەنووس و دەردە کوشندەکانی کۆمەڵدا نییە. ئەمە ڕاستە و زۆریش تاڵە بەڵام خۆ ئەگەر ئاو نەبوو دەبێ (تیمم) بکەین. لەسەرێکی دیکەشەوە ئەوەی پێی دەڵێین شیکردنەوەی مادی فەرمانێکی ناچاریی بەملدا بڕیوین کە دەبێ ڕەفتاری (کەس) لەگەڵ داخوازیی دەوروبەریدا بگونجێین، دەوروبەریش تەنها کاریگەرە گشتییەکان ناگرێتەوە دەنا دەبوو زۆربەی خەڵق وەکو یەکدی ڕەفتار بکەن. لە دەوروبەردا کاریگەریی تایبەت بە (کەس) شەقڵی دیارتر دەبێ پێوەی چونکە مرۆ بەخۆی و بەسەرلەبەری پێکهێنەرەکانی مادی و مەعنەویی خۆیەوە تەفاعول لەگەڵ دەوروبەری فرەواندا دەکات ئیتر یا سەر دەنێ بەملکەچی یان یاغیگەری یان یەکێك لە پلە بێ ئەژمارەکانی نێوان ئەو دوو سەرپەڕە. لە حاڵەتی میرزادا بایی نیمچە پێویست دەوروبەری، لەویش پێویستتر، تەبیات و ڕەفتاری سروشتکردی باس کراوە، لە ناچاریشەوە بەوەندە ڕازیم چونکە ڕێگام نییە هەموو شتێك دەربڕم، دەرفەتیش لە گۆڤاردا چەنگ ناکەوێ بۆ ئەوەی هەموو مومکینیش بگرێتەوە. ئێستا ماوە بڵێم لە میرزادا خەسڵەتی دیکەی بەرچاو دووان بوون:

یەکیان ئەوە بوو تا ڕادەی بێزبوونەوە ڕقی لە تاکپەرستی بوو. ئەگەر قسە سیاسییەکانی گرد بکرێنەوە بەشێکی بەپۆزی ڕەخنەگرتن و عەیب دۆزینەوە و درۆ بەسەر گرتنەوە بوو لەو کەڵەمێردانەی ناویان بەتەقدیسەوە دەهات.

لە زۆر باردا ئەوانەی بە دوژمنی میللەتەکەیان دادەنا. نابێ لە بیر بکەین خەڵق تێکڕا ئازان لە عەیبدارکردنی سەرۆکی باوەڕ پێکراوی غەیری خۆیان کەچی کوڕنوو

دەبەن بۆ ئەوەی خۆیان کە بەلای غەیرەوە عەیبدارە. هەرچی میرزا بوو لە ئاست هەموو باوەڕێك و باوەڕ پێکراوێك بیروڕای خۆی هەبوو. کورتەی قسە ئەوەیە میرزا تاکنەپەرستێك بوو تاکی نەبێ.

خەسڵەتی دیکەی کە ئەویش سێبەرێکی یەکەمیانە ئەوە بوو خۆی بە گچکەی کەس نەدەزانی. هەرچەند ڕازی بوو بە پایەی خۆی لە کۆمەلایەتی، بەڵکو ڕەنگە بەهۆی ئەو ڕازیبوونەیەوە بووبێ کە ژوورچوونی بە مایەی شانازی نەدەزانی، بەرەوێژ وەستانی خۆی و هی وەك خۆیشی بە مایەی کەمایەتی نەدەزانی. هەتا بڵێی لەنگەربەستنی واقیع لەسەر ئەو بارەی کە ئەوی تێدا بەرەژێرە بێ تەزاندن و داڕووشاندن بەسەر هەستیدا دەهات. نامەوێ بڵێم میرزا بەتەما بوو یان دەیەویست ئەو لەنگەرە هەر وەها بەردەوام بێ و نەگوڕێ، نەخێر بەلەنگەرێکی بەدی دادەنا بەلام نەویستنی ئەو لەنگەرە نەیدەخستە سەر هەڵپەی بێ جێ و پەلەی بێ سەروبەر. تا ئەو ڕۆژەی باری کۆمەلایەتی بە چاکتردا دەگۆڕێ میرزا لە پایەی خۆیدا چەسپاو بوو، کە یەکێکی لە خۆی بەرەژوورتری پێدا رابووردبایە بەرزەپێ بۆی بڵند نەدەبوو مەگەر لە دڵدا بەموحتەرەمی زانیبێ. لێرەشدا نامەوێ بڵێم میرزا شەڕی بەدنیا دەفرۆشت. حورمەتی ئەو حاکمە دادپرسەی دەگرت کە خۆی کاتب بوو لای بەلام بێ قانوونیی بۆ نەدەکرد و هەڵەی پێ دەگوتەوە و لە حاڵەتی چوونە کەشفی لادێ داب و دەستووری خەڵقەکەی تێ دەگەیاند جا ئەگەر قسەی نەبیستبایە لێی بێباك دەبوو.

کوردپەروەری بێ فێڵ بەلای میرزاوە چەندی بڵێی ڕێز لێگیراو بوو بەلام کوێرانە و دەروێشانە ڕێزی نەدەبەشییەوە.

هەرچەند لە سنووری قانووندا پێی بە خواری دانەدەنا ئەمما ئەگەر بۆرەپیاوی هەژاری بەدەست قەرزەوە سەغڵەت دیتبایە وەیا لە شکاتی تێوەگلاندن و پێوەکردندا خەتەری گیران و مەسئوولبوونی بۆ کابرا چاوەڕوان کردبایە تێی دەگەیاند چ بڵێت و بکات باشە بۆی. بیزانیبایە خەڵق قسەکانی دەبیەن لە بن لێوانەوە وەك یەکێکی قسە لەگەڵ خۆیدا بکات چی پێویست بوو بۆی دەدرکاند. کە لە یەکێکی وەکو منی تەقیە نەدەکرد بەڕوونی هەژارەکەی تێ دەگەیاند، لە زۆر باردا ئەرزوحاڵی گەلالە دەکرد کە مافی هەژارەکە بپارێزێت بەلام نەك بەخەتی خۆی. میرزاش و سەمەدی حاجی محەمەدی بەننا کە بە سەمەدی حاجی مەنجەڵ بێ قانوونی ڕۆیشتبایە. حسێن بازیانیش، خوا لەو و لەوانی دیکەش خۆش بێ، ئەو جورئەتەی لێ چاوەڕوان دەکرا.

چەند کاتبێك هەبوون لە ئاکامی پاکی و زانین و بێ ترسییانەوە حاکمەکان کۆمەیان لێ دەکردن.

میرزا هەروەك دەنگە خۆشەکەی بەکار نەهێنا دەسەڵاتی نووسینیشی لە بیر خۆی بردەوە. لەلایەکەوە وەزیفەی میری بۆ تەبیاتی ئەو شتێك نەبوو لەگەڵ نووسینی سەر بە سیاسەتی بەرەو کوردایەتی بگونجێت، لەلایەکی دیکەشەوە کە بوو بە موەزەف جارێ شلك بوو مابووی لە ڕۆشنبیری و بەهرەی نووسەری دابمەزرێت، دواتریش کە وردەوردە هێزی قەڵەمی لە مەیدانی نووسینی ڕەسمی گەشەی کرد، چاپەمەنیی کوردی گەشەی نەکردبوو، لە بارێکیشدا نەبوو وەکو ئەوانەی لە چلەکاندا بە نووسەری کورد ناسران پێوەندیی بە جیهانی نووسین و بڵاوکردنەوەی کوردییەوە هەبێت. کە لە کەرکووکیش هەڵقەنا بەرەو کۆیێ و ڕانیە و قەڵادزە، هەر بە کاتبی، بەجارێ لە هەرێمی ئەفسووناوی (وشەنووسی) دوور کەوتەوە. ئەگەر لە چلەکاندا بۆی ڕێك بکەوتایە ماوەیەك لە بەندیخانە بمێنێتەوە بایبی ئەوە بکات گەڕانەوەی بۆ وەزیفە وەزەحمەت بکەوێ دەشیا ڕێگەی نووسین بگرێتە بەر و تێشی بناسرێت هەر نەبێ لە دوو بابەت، هونەری (مۆسیقا و دەنگ) و سیاسەتی کوردبابەت. لە مۆسیقا چەند ڕۆژێکان پەنجەی لە عوود (یان کەمان) ڕاهێنا و (ڕێ، می، فا..)یشی لەگەڵ مامۆستایەکیدا گوتەوە، هەر لەویشم ئەو زاراوە مۆسیقییانە بیست بەڵام خێرا پشتی تێ کرد و بۆی نەچووەوە. بەهەمەحاڵ وزەی هونەری و ئەدەبی لای میرزا، تا ڕادەیەك، بوونە قوربانیی تەبیاتی دوورەپارێزی و مەشرەبی خاکی و خۆهەڵنەدانەوە و ئەو جۆرە خەسڵەتانەی.

کە بە وردی سەرنج لە میرزا ڕادەگرم نموونەی مرۆیەکم بە بەر زەیندا تێ دەپەڕێت کە بە کەڵکی ژیانی ئارام و کۆمەڵایەتیی بێ هەرای وەکو سوید و نەرویج دێت کە بەرهەم و تێری و ڕێکوپێکی بەخەڵق دەبەخشێت و تاکە یەك پاڵەوانی سیاسەت و قارەمانی بگرە بەرمەدەی بۆ نارسکێنێت. لە شوێنی وەها هێمندا پاڵەوان سەر بەرز بکاتەوە حەبسی دەکەن.

مەرگی میرزا

لە هاوینی ساڵی ۱۹۷۸ ماوەی چەند مانگێکی حەسانەوەم لە (عمان) پایەتەختی ئوردون ڕابوارد. شەوێك بە عادەتی هەمیشەیی، لە ساڵۆنی ئوتێل، مێوانانی بە دەمودوو کۆمەڵ بووبووین قسەی بابەتمان دەکرد، لە سۆنگەی شتێکەوە گوتم، حەز لە

زرەی زیلی تەلەفۆن ناکەم، ئەم حەزنەکردنەشم شەرح دا... دوای ئەم قسەیەم تا کۆبوونەوەی سبەی شەومان، لە بەغداوە تەلەفۆنێك و لە لەندەنەوە دوو تەلەفۆنم بۆ کرا مەرگی پێنج خزم و دۆستمیان پێ ڕاگەیاندم، یەکێك لەوان مەرگی میرزا بوو لە لەندەنەوە پێم گەیشت، تەلەفۆنەکەی بەغدا جارێ خەبەری کۆیە و هەولێری نەبیستبوو. پێی ناوێ بڵێم لەخۆوە دیارە خەبەری ئەوتۆیی لە غەریبدا چ کارێك دەکاتە سەر کانیاوی هەست و سۆز لە دەروونا، لەو دەمەوە کە ئاشکرا بوو مەرگ شوێنەواری خەباتە هێمنە پڕ خەتەرە بێ ناو و شورەتەکەی میرزا کوێر دەکاتەوە بە دڵ بەرباری قەرزێکی ئەدەبیی قورس بووم بەوەدا کەوا لە دەرفەت و بەپێی توانین تۆز و ڕێی فەرامۆشی لە وێنە ونەکەی بتەکێم، بەم گوتارەش بەشێکی قەرزەکەم لەسەر لادەچێ چونکە کەسایەتیی میرزا ماویەتی بەمافی خۆی بگات لە جلوەبەستن و تێرڕەنگی.

کاروان، ژمارە ٤٩، ١٩٨٦

مەرگی تاڵ و ژار! ناوناوە شیرینیت..

بەدەم ڕۆژگارەوە، لە ژێر ئاسمانی شینا.. بەتەك گوڵ و بولبولی گێل و وێلدا، هەنگاوی شەکەتبووی هەزاران هەزار ساڵەی ئادەمی نەخشی کەنەفتی و پەژارەی خۆی لە ڕێبازی سەخت و دڕکاویی ئەم «ئەرزە کۆنە هەوارە» وەك مۆرکی بابای گومان لێکراوی دەفتەری پۆلیسخانە چەسپ کردووە. هەموو نیگایەکی سەرنجدەری بەرەو ڕابووردوو و لیستەی بێ بڕانەوەی ئالقە لە دوا ئالقەی شێوە زنجیرەی هەڵکەوتی دڕندە و ڕووداوی بڕندە و دیمەنی تاریك و مۆنی تابلۆی نەیار و نەساز دەخوێنێتەوە.. چەندێکی خەیاڵم گێڕابێت لە دۆزینەوەی موعادەلەیەکی ساختە کە تێیدا (س – نوێنەری خۆشی) زاڵ بێت بەسەر (د – نوێنەری ناخۆشی)دا هەمیشە کشاومەتەوە بەرەو ئەنجامی ناقۆڵای ناحەزی نەویستراوی خەفەبوونی (ئا) لە ژێر سەنگی (نا)دا هەر لەو وەختەوە کە بەر لە هەزاران ساڵ دیمەنێکی لێ بەدی دەکەین تا ئەم ڕۆژانەی بەدوا جەنگ لەسەر جەنگی بێ ناوەڕۆکدا خەریکین بەرامبەر پلووسکەی خوێنی دەیان هەزار مرۆی بێ تاوان بە پانایی ڕووی ئەم زەوییەی پەمەییدا چاو بزڕکاو و حەپەساو دەبین.. من بابایێکم لەوانەی بەئاسانی و زوو بەزوو برژەبرژی برینیان داناکەوێت.. لەوانەم بەتەنیشت و ڕۆخی ماڵی خەفەتبارەوە محەلەبی و لوقمەقازییان بۆ ئاوا ناکرێت..

نەك چونکە ڕەشبینی لە مندا بەزیادەوە هەستی نایەتی (سلبی)ی خولقاندووە. بە پێچەوانە، ئەوەندە بۆ ئایەتی (ایجابیة) هەستیارم و وەها شەیدای کامەرانی و خۆشی و بێ ئازاری و تەبایی و ڕەباییم هەموو هۆیەکی ناپەسەندی ئاژاوە و دەم تێکنان و یەکتر ئازاردان وەها دەبوغزێنم سەد ئەوەندەی خۆی پێی نائارام دەبم. بۆ جووجەڵەیەکی لە خۆڕایی بەساوایی بمرێت خەفەتی خۆی و ئەو هێلکە و مریشك و کەڵەشێرانەش دەخۆم کە ئەگەر جووجەڵەکە بوویایە مریشك لێی دەکەوتنەوە..

هەر ئەم تینووەتییەم بۆ تروسکەی خۆشی وەهای کرد ڕێکەوتی تێ هەڵئەنگووتنم لە یادنامەی دوو دۆستی کۆچکردووم شیرنایی لەو مەرگە تاڵە بگێڕێت کە دێت ئازیزێك لە کفنی نەبوون و بەسەرچووندا دەپێچێتەوە، سۆزێك لە دەروونەدا دەگرێنێت گەلێك زامدارترە لەو سۆزەی بۆ ئازیزێکی ئاوارە و سەفەرکردوو دەگیرسێتەوە..

ناگەهان و بێ مەبەست، چەند کاغەزێکی لێ نووسراوی بەرەو ژوورەوە قەدکراو، لە پڕ کەوتە بەرچاو و ناودەستمەوە.. دیمەنی زەرد هەڵگەڕاو و تۆزێکی لێی نیشتبوو پتر لە دەساڵی گۆشەگیری و سەرنانەوەی ڕادەگەیاند..

هەڵم گێڕایەوە بەرەو ڕوو! لە سەرووی هەوەڵ لاپەڕەی دەسنووسم خوێندەوە:

دەسکەوتی خەبات

لە تەنیشتی دەستە چەپەوەی (هێمن)ی بێ نوختەی (ی)ەکەی نووسراوە و خەتێکی بەژێردا کێشراوە..

گورج هێمن و ڕۆژەکەی ئاهەنگی پەردە لادان لە ڕووی پەیکەری حاجی قادرم هاتەوە بیر کە هێمنیش شاکارێکی خۆی تێدا خوێندەوە. ئەو ڕۆژە ڕێکەوتی ۱۹۷۳/۱۱/۲۹ بوو. لە پەراوێزی لای دەستە چەپی پەڕی هەرە دوایندا هێمن ۱۹۷۳/۱۱/۲٦ی داناوە بە ڕۆژی لێبوونەوە لە نووسینی شاکارەکە. چاکم لە بیرە، چەند ڕۆژێکی بەر لە ئاهەنگەکە بەشێکی بەرچاو لە بەشدارەکانی ئاهەنگ گەیشتنە کۆیێ... گرووپی هێمن و مەلا ڕەسووڵ و هەڤاڵە کوردە ئێرانییەکان لەوانە بوون.

لەو چەند ڕۆژانەدا، فرەکات یەکترمان دەدیت و زۆر جار لە ماڵی کاک مەجیدی ئامۆزام کە ئەوسا لە ناو شار بوو منیشی لێ دابەزی بووم، بەیەکەوە کۆ دەبووینەوە. لەو ۱۹۷۳/۱۱/۲٦وە دیارە هێمن بڕە شیعرەکەی لەو ڕۆژەدا هۆنیتەوە.. ئەگەر بیرکوڵی فێڵم لێ نەکات لە هەوەڵەوە وەهام دەزانی کەوا لە شەوی پێش ڕۆژی ئاهەنگەکە هێمن هەڵڕژا و دەروونی خۆی لەو ئاگرە شلە بورکانییە بەتاڵ کرد. ئەوەی ڕاستی بێت من خۆم بۆم نەلوا تا شەوی پێش ئاهەنگەکە هیچ بنووسم.

خواوڕاستان لە شەوە درێژەکانی کۆتاییی ساڵ بوو، بەبەرییەوە هەبوو خۆی لێك بکێشێتەوە.. وا پێ دەچێ بەخەیاڵی ئەوەی کە خۆم لەو شەوەدا دەروونم گوورا بە نووسینەکەم وەها لە مجێزم خۆش هاتیبێ کە هێمنیش وەکو من تا ئەو شەوە هەر پەنگاوی دابێتەوە، سەرەڕای ئەوەی کە نایەتە بیرم هێمن لەو ڕۆژانەدا گوتبێتی جارێ هیچی نووسیوە. بەهەمەحاڵ وەك لە لاپەڕە ۲۱۷ی دیوانی (تاریك و ڕوون)دا دەردەکەوێت هێمن هەتا بەرەبەیانی ۱۹۷۳/۱۱/۲٦ خەریك بووە. ڕەنگە ڕۆژی پێش ئەو بەرەبەیانەش گەیشتبێتە کۆیێ..

نوسخەی لای من کە بەخەتی هێمن نووسراوەتەوە لەوانەیە ئەوە بێ کە لە ئاهەنگدا

بەدەستییەوە بوو دەیخوێندەوە. ئەگەر ڕاستی بۆ چووبێتم، چ هۆی گومانیش لەوەدا هەڵناستێت، پێوەندیی زێدە دۆستایەتی و برایەتی وەهای لێ خۆش هێناوە نوسخەکە بە من ببەخشێت کە ئادگاری نووسینی هەوەڵ جارێ دیارە وەیا هەر نەبێ نووسینەوەی هەوەڵ جار، چونکە لە چەندین جێگە ڕاستکردنەوە و گۆڕینی داڕشتن و وشە تێترنجاندن بەرچاو دەکەوێت. لە نیوەی دووەمی دێرە شیعری یەکەمی قەسیدەکە وشەیەك پەڕیوە. کە گەڕامەوە بۆ ئەو دەقەی لە دیوانی (تاریك و ڕوون)دا بلاو بووەتەوە میسرەعەکە بێ کەم و کەسر ئەمە بوو:

نە شۆڕەژن ورینگەی دێ لەبەر بێر

لە دەسنووسی لای مندا وشەی (بەر) پەڕیوە. لەمەدا بیر بۆ ئەوە دەچێت کە نوسخەکەی لای من لەسەر یەکێکی دیکە نووسرابێتەوە بەلام شوێنی دیکە هەن بە پێچەوانەوە ڕادەگەیەنێ، لە دێری دووەمی شیعرەکە وشەی (کیژ)ی لە بیر چووە، هاتووە خەتێکی بۆ هەڵکێشاوە و لە سەرووی دێرەکەی نووسیوە. لە دێری چواردەمیندا هەوەڵ جار نووسیویەتی، پەڕیوە سونبول و پێخوستە سوورگوڵ، ئینجا هاتووە وشەکانی بەقەڵەم سڕیوەتەوە لە سەرووی سونبول سوورگوڵی نووسیوە خەتێکیشی لە سوورگوڵەوە بۆ پەراوێزی کاغەزەکە ڕاکێشاوە و سونبولی نووسیوە. ئەمەشیان دەشێ هی نووسینەوەی دواتر بێت بەلام لە دێری ٢٩دا [کە لە دیوانەکەدا کەوتووەتە لاپەڕە ٢١٢] هەوەڵ جار نووسیویەتی:

قریوە و چۆپی و گووەندە و سەمایە

ئینجا هاتووە خەتی بەسەر هێندێکی داهێناوە و نیوە دێرەکەی وەها گۆڕیوە:

قریوە و داوەت و چۆپی و سەمایە

خەتی دووەم جارێ بە قەڵەمێکی جودا نووسیوە هەر ئەم دەقەیشە لە دیوانەکەدا چاپ کراوە لە چەند جێگەی دیکەش وشەی ڕەش کردوونەوە و گۆڕینێکی تێدا کردوون و لە سەرەوەی نووسیونەتەوە:

لەدەسنووسەکەدا نووسیویەتی:

بوتی صاحب دلانی دڵ بەسۆیە

کەچی لە دیوانەکە (صاحب دلانی) بووەتە (ساحەب دلانی).

دیاره دواتر ئەم گۆڕانە کراوە کە نەویستراوە پیتی (ص) بێتە ناو ڕێنووسی تازەوە.

لەدەسنووسەکەدا نووسراوە:

بەگژ خۆمانە و بێگانەدا چووی

لە دیوانەکەدا بووەتە:

بەگژ بێگانە و خۆمانەدا چووی

لەمانە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە دێرە شیعرێکی سەرلەبەری ناو دەسنووسەکە لە دیوانەکەدا دەرنەکەوتووە. دەقی دێرە شیعرەکە ئەمەیە:

کە شیعری تۆ نەبایە هاندەری کورد
ئەوێستا چۆڵ و هۆڵ بوو سەنگەری کورد

ئەم دێرە دەکەوێتە دوای دێری پێنجەمی لاپەڕە ٢١٥ی دیوانەکە. هەر چۆنێك بووبێت برایەتی و دۆستایەتیی هێمن و من بەوەندە زیاد و کەم ناکات ئایا کام نوسخە لە کامیان گیراوەتەوە.

ئەم دە لاپەڕەیەی تەمەن ١٢- ١٣ ساڵی کە ڕۆژی کۆتاییی مانگی مایسی ١٩٨٩ بەناکاو ئەمانەتەکەی هێمنی خستە دەستمەوە زۆر یادی لەبیرنەکراوی هێمن و برا پەنابەرەکانی کوردی کوردستانی ئێرانی لە پەردەی بیرکردنەوەمدا تێرڕەنگتر کردەوە، نەختێکیش بە کراندنی ژەنگی فەرامۆشی، هەستی نیوە خەواڵووم داڕووشایەوە بەتایبەت بۆ ئەوانەی بەر زەبری قەدەر کەوتن و بوونە قوربانیی سەربڕاوی دوای ساڵانی ساڵی ئاوارەیی و بێ ئۆقرەیی و ناکامی و تەنگەتاوی. لە نموونەدا دەڵێم چ هێزێکی عادەتیی لە بیربەرەوە زەبیحی و قزڵجیم لێ دەشارێتەوە؟ لەتێکی دڵم لایانە! هەندێ جار خەیاڵی بڵاو شەرم پێ دەفروشێت و لێم دەبزرکێنێت و دەڵێت: ئەو شێت و شەیدایانەی وەتەنپەرست و باوەڕ قایم لە کوێوە زیاد لە ملیۆنان خەڵقی تەسەڵ و نیوە تەسەڵ نیدای غەیبیان بیست کە هەر دەبێ «کۆتە لە دەس و دەس لە مل و مل لە تەنافا» بن؟ چ وەکالەتیان لەو حەشاماتە وەرگرتبوو؟ کەس هاتبوو دەست و پێیان ماچ بکات هەتا خۆ بهاوێنە باوەشی بەندیخانە و شکەنجە و مەرگەوە؟ چ عەیب و شوورەیی یەخەی دەگرتن ئەگەر وەکو ملیۆنان مەردمی گۆشەگیری بەرژەوەند بین ژیانێکی بێ بەندی و ئازار و خنکاندیان ڕابواردایە؟ چ دەبوو هەر هێندەی «جەماهیر» بۆ مافە نیوە خوراوەکان گیانبازییان کردبایە؟ مەتەڵە و هەڵنەهاتووە یان من هۆشم تێ بڕ ناکات

لەوەدا کە دەبینین لەخۆبووردووەکان و گیانبازەکان سەریان دەسووڕێت و بادەدەنەوە بۆ لای یەکتر لەناوبردن هەر دەڵێی بەسازی دوژمن هەڵدەپەڕن؟ بەو ئاگر و نوورەی فریشتان هیچیان مەتەڵ نین. مەتەڵ هەبێ مرۆڤەکە خۆیەتی کە خوتخوتە چووە دڵییەوە ئۆقرەی لێ هەڵدەگیرێت، هەتا کرمی دڵی دانەمرێنێ ناسرەوێت.. سەیری مەراقی پۆکەرچی و دامەچی و ڕاوکەر و کۆترەباز و تاوڵەباز و ڕێسزباز و مێباز و هەمەبازێك بکەیت، هەریەکە لە مەیدانی خۆیدا وەکو نیشتمانپەروەر و چینپەروەر و شێخپەروەر خەو و خۆراکی لێ حەرام دەبێت هەتا مەراقەکەی دادەمرکێنێ، ئەویش بۆ ماوەیەك. هێندە هەیە مەراقی تاوڵە و دۆمینە و جگێنە حکوومەتی لێ بەخەبەر نایەت وەك کە لە بابای سیاسی بەدەنگ دێت، وەهاش دەبێ لزووم بەحکوومەت نەمێنێ کە دۆمینەبازەکان خۆیان لەسەر هەپی بەیازێك یەکدی دادەپەڵۆسن. ئینجا هەروەك پێویستە پیتۆڵێکی کەیفچی بیری لە تاوڵە و دۆمینە و دامە کردبێت و دای هێنابن و خەڵق پێیانەوە مەراقگرتبوو ببن هەروەهاش دەبێ بزووتنەوەی چینپەروەری و دینپەروەری و نیشتمانپەروەری لە یزدانی مێژوو گووڕابێت ئینجا خەڵقی بۆ شەیدا بێت، ئەوساش لە پێشەوە نازاندرێت کێ لە ڕاست و کێ لە چەپ و کێ لە ناوەندا دەڕوات و چەندی لێ بەدەوام دەبێت و چەندی بۆ شەیدا دەبێت.

سەرێکی تێوە ڕامان لە هێمن خوار بکەینەوە دەبینین بەچارەنووسێکەوە گیرسایەوە دوور لە هەموو حیسابان بوو. لە جیاتی ئەوەی لادانی مێردمزمەی ئیستیعمار، حەمە ڕەزا پەهلەوی، دەرگەی بەهەشتی بۆ بکاتەوە کەچی بەخۆی و چارەنووس و ڕابووردوویەوە بوو بەپنوکێکی شەومزەنگی بێ تالعتری و بەدبەختتری و قوڕبەسەرتری لە چاو ڕۆژانی غەریبی و ئاوارەیی... هەزار ڕەحمەت لە کفندزی پێشوو، بەڵام چ فایدە دوای مردنی حەمە ڕەزا ئومێد بەو کفندزەش نەما! ناچارین چاوەنۆڕی مێردمزمەیەکی دیکەی کۆنە جەهەندەمەکە بکەین. هەتا فریشتەیەکی عەرشی بەرین لە پەردەی غەیبەوە سەر وەدەردەنێت.. پێ و قەدەمی بەخێر، چەند فێنکە بای باڵە ڕەنگارەکانت.

لەو ساڵانەدا کە هێمن پەنابەری عێراق بوو منیش وەکو هەزاران هەزار کوردی گەنج و پیر، کوڕ و کچ، چەپ و ڕاست، دۆستێکی قەدرزانی ڕێز لێنەری دڵ لە دەستداوی بووم. پاش ئەوەی نشیمەنم بووە بەغدا هێمنیش هەر بووە بەغدایی، یەکتر دیتن و پێکەوە ژیانمان وەها بوو دەروون بۆ یەکتر بکەینەوە. لەو حەفت ساڵ و نیوەی سەرەتاکانی ١٩٧١ و حوزەیرانی ١٩٧٨ کە لە کۆڕی زانیاری کورد ئەندام بووم و سێ

ساڵی دوایینیشم بەجێگری سەرۆکی کۆڕ بردە سەر حەفتەی چەند جارێك یەکترمان دەدیت هەر نەبێ کە من دەمراستی سێ لێژنەی زمان و ئەدەب و فەرهەنگ بووم هێمنیش تێیاندا ئەندام بوو. هەفتەی دوو جاران بۆ ڕێزمان کۆ دەبووینەوە بۆ ئەدەبیش بەلای کەمەوە جارێك، ناوناوەیش بۆ فەرهەنگ جگە لەوەی کە خۆی و هاوڕێکانیشی بێ حیساب و بێ ژووان سەردانی کۆڕیان دەکرد و هەر نەبا بەشێکی ئەو سەردانەیان لای من ڕادەبووارد و کۆڕی نوکتە و قسەی شیرن و باسی هەمەبابەتیان دەگێڕا. پێی ناوێ بڵێم، لە هەموو دانیشتنەکاندا هێمن ئاخێوەرێکی بەرچاو و سەرنجڕاکێشی بیسەران بوو. بابایەك بوو قسە بەتامی نوکتە ئارای کەشکۆڵ ئاوەدان کە بەپێی بابەتێ قسە لێوەکردن بتوانێ کوتاڵ و کاڵای گوتە سنجی. چ لە شیعر و ئەدەب بێت و چ لە خەبەر و گێڕانەوەی ڕووداو بێت و چ لە بیروڕای پێوەند بە ناوەوە و دەرەوەی وڵات وەیا سەر بەفکر و سیاسەتەوە بێت، ئا ئەو تەرزە کوتاڵ و کاڵایە بخاتە بازاڕی کڕیار و نرخێنەر و ڕەخنەسازانەوە. هێمن لە وتووێژی هیچ مەجلیسێك دانەدەما، لە منداڵییەوە ڕاهاتووی ئاڵقەی قسەڕەوان و ئەدەبدۆست و خوێندەواران و کارگوزاران بوو، بۆ خۆیشی بەهرەی ڕاوێژی سازگار و ئارداوێژی لەباری هەبوو کە لە شیعر و پەخشانیشدا بەرەو ڕیزی هەرە پێشەوەی ئەدیب و نووسەرانی کوردییەوە برد.

هێمن خۆی و هەڤاڵەکانی و تێکڕای برا کوردە ئێرانییە پەنابەرەکان دۆست و خۆشەویست و جێی متمانەم بوون، وا بزانم هەمان هەستیش لەوانەوە بۆ من پەندی «دڵ ئاوێنەی دڵە»ی بەڕاست دەگێڕا. لە پەراوێزی تەسکی دەسەڵاتدا کە وەها دەبوو بەعەیارەی حاڵ و باری ئەوان بەتەسك حیساب نەکرێت، پایەی ئەو برا کوردانە لای من ڕەنگی تەقدیسی پێوە بوو، ئێستاشی لەگەڵدا بێت.. هەرگیز نەیانتوانی هێندەی کە من خۆشم ویستن خۆیانیان خۆش بوێت دەنا نەدەشیا ناوناوە ساردایییان بکەوێتە نێوانەوە.

پێوەندیی توندوتۆڵی ئەو برایانە بەکۆڕ و منیشەوە بەشێکی بەرچاوی لە کەسانی دڵ کرمێ و دەروون کەڕواوی و هەناسە بێگەنی بێ شەرم و شکۆ بەرەو پیسکە ڕێگەیەکەوە برد هەرگیزاوهەرگیز چ مرۆیەکی پێدا ناڕوات بایبی تۆزقاڵێك هەستی مەردایەتیی تێدا هەبێت. شکاتیان گەیاندە بەرزترین پایەی دەوڵەتی کە ئەو کوردە پەنابەرانە هەمووی جاسووسی ساڤاکی ئێرانن ئینجا کۆڕی زانیاری کوردیش

بەهۆیانەوە بووەتە دایەرەیەکی ساڤاك. دوو جاران لە حکوومەتەوە لێ پرس هاتنە لام لە کۆڕ و پرسیارم لێ کرا لەبارەی ئەو تۆمەتەوە. حکوومەت لە من و لەو کەسانەشی باشتر دەزانی کە تۆمەتەکە لە زرە بوختانێکی شەرمهێنەوە زیاتر نییە بەڵام دەبوو بەرواڵەت لەبارەیەوە پرسێك بکات چونکە دەستەیەکی هوروهۆب بە ئاگاداری هەندێ کاربەدەستی کوردەوە بوختانەکەیان هەڵبەستبوو.

وەڵامی پێویستم دایەوە کە لە حوکمی بەندەکانی یاسای کۆڕی زانیاری کوردەوە هەڵدەستا. لە یاساکەدا هاتبوو کە دەبێ ئەندامی کارا لە کوردی غەیری عێراق هەڵبژێردرێن و ساڵی مانگێك ئەو ئەندامە کارایانە داوەت بکرێن بۆ بەشداربوون لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی کۆڕ و پاداشیان بدرێتێ و مەسرەفی هاتوچۆ و مێوانەتیشیان لەسەر ئەرکی کۆڕ بێت. ئەو برا کوردە ئێرانییانە تێیاندا هەیە ئەندامی کارا و ئەندامی یاریدەری کۆڕن کە بەپێی فەرمانی یاسایەکی حکوومەتی (بعث) دایناوە ئەو سیفەتەیان وەرگرتووە. کۆڕ هەتا ئێستاش [واتە هەتا دەمی شکاتەکە] قوسوری کردووە لەوەدا کە هیچ کامێك لەو ئەندامانەی کوردی ئێران و هی یەکیەتیی سۆڤیەت و شوێنی دیکەشی بانگهێشتن نەکردووە، ئەوەندە نەبێ کە د. عەبدورەحمان قاسملو وەختێکی لە خۆوە مێوانی عێراق بوویێت بۆ کۆبوونەوەکانمان داوەت کراوە چونکە یەکێکە لەو کوردانەی غەیری عێراق کە بەئەندامی کارا هەڵبژێردراون. ئەویش و هەموو پەنابەرە بەرێزەکانی دیکەش لە کوردی کوردستانی ئێران مێوانی حکوومەتی عێراقن ئیتر (ساڤاکایەتی) لە کوێوە هەڵقوولیوە.. شکاتەکە فشایەوە هەرچەند وەها دەزانم فتیل خۆشکەری ئەو کارە بەهێما لەلایەنێکەوە بەخۆی ڕەوا دیت لە چەقی درۆ و بوختانی وەها ڕەجالدا هەڵوەستێت. دواتر ناوی ئەو خەبەردەرانەم لە بەرپرسێکی زۆر گەورە بیست کە بەقێزەوە باسی دەرکردن.

من هەرگیز لە هێمن و هەڤاڵەکانیم نەپرسی ئایا هەڵوەستیان بەرانبەر ئەو تەرزە کەسانە چ دەبێت چونکە پرسی ئەوتۆیی لەوبارەی ئەوانی تێدا بوون بە ئاوارەیی و پەنابەری، دەبوو بەرێگە لێبرینەوە لەو ڕووەوە کە لە تەنگەتاوی و بێ دەرەتانیدا مرۆ ناچار دەبێ سەر بە ماڵی دوژمندا بگرێت.

لە وتووێژدا کە باسی پێوەندیی باپیرم، حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیم بە ماڵی قازی و ئەمین ئەلئیسلامی سابڵاغەوە کرد هێمن گوتی خۆی نەوەی ئەمین ئەلئیسلامە.

لەمەوە دەرکەوت، تازە دەزووی تەنینەوەی دۆستایەتیی نێوانمان لە ڕیشاڵی بنەیەکی سەد ساڵیی ئاشنایی و ئەمەکداری کۆچ کردووانمان دەئاڵێت. لەو کۆنە نامانەی بەر لە سووتانی بڕوبزگوڕ و کەلوپەل و کتێب و متێبی ژوورەکانی نهۆمی خوارەوەی ماڵەکەمان، ساڵی ١٩٦٣، نەکەوت وەلامنامەیەکە لە حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادەی باپیرمەوە بۆ (امین الاسلام)ی سابلاغ، سەرەتاکەی بەم دوو بەیتە دەست پێ دەکات:

آنکه امروز اکرام است
نور ایمان أمین الاسلام است
ملك صاوجبلاغ أزیمنش
مرجع خاص ملجا عام است

بەدوا ئەمەدا سپاسنامەی کاغەز و دیاریی ئەمین ئەلئیسلام دێت کە (هەزار پیشە)یەکی تاقمی چایەی بۆ باپیرم هەناردووە. سەیر لەوەدایە کە ئەم تەرزە پێوەندییەی بەر لە سەد ساڵ بەو هەموو زەحمەتی بەیەکتر گەیشتن، لە خۆوە و بێ هۆی دەستنیشانی وەك ئاوارەبوون و لێقەومان بەردەوام بووە کەچی لە سەردەمی سەیارە و ڕادیۆ و فرۆکە و پۆستەی چالاك، لە کۆتاییی سەدەی بیستەمدا هێمن و من لە یەکدیمان نەدەبیست، چ جایی برادەر بین، ئەگەر حەمە ڕەزای پەهلەوی لە پیاوچاکیی خۆیەوە هێمنی بەدیاری نەناردبایە بۆمان. بەڵام دەبێ لە بیر نەکەین کەوا بەر لە سەد ساڵ و دووسەد ساڵ حکوومەتەکان وەکو ئێستا هاتوچۆی خەڵقیان مەنع نەدەکرد، بگرە ئەوسا جارێ بۆ حەشاماتی خەڵق پاسپۆرت و ڤیزەش جێی لێتۆژینەوە نەبوو.

بگەڕێمەوە بۆ قەسیدەکەی هێمن، کارم بەبەشێکی دوو لاپەڕەی دوایینی شیعرەکەوە هەیە:

لەو دێرە شیعرانەدا هێمن سۆز و مەهارەتی تێکەڵ کردوون، پێیانەوە بەرەژوور تێ هەڵکشیوە هەتا سنووری سەرسووڕکێی خەیاڵی بیسەر لەگەڵیدا باڵ دەگرێت.

لەسەر سەکۆی مەدحێکی زێدە خەستوخۆڵی حاجییەوە کە بەم چوار بەیتە دەیگەیەنێتە تۆقەڵە:

پەری دیوانەکەت گەنج و خەزێنە
وشەی شیرینی تۆ دوژمن تەزێنە

هەموو پەندن قسەی سووك و دزێوت
وەكو باڵی پەری پاكە جنێوت
بەنرخە، تازەیە، بەرزە، بەهێزە
ئەوی فەرمووت لەبارەی پیاوی دێزە
ئەگەر كوردێك قسەی بابی نەزانی
محقق ... ... زانی

بەدوا ئەمەدا، پاش سێ دێر لە هەڵدانەوەی دەوری شیعری حاجی بۆ بزاوتنی گیانی شۆڕشگێڕانە لە دەمار و مێشكی « كوڕە كورد»دا دەستەملانێی واقیعی بێ فێڵ دەبێت و كەسەری تازە هەڵدەڕێژێت:

ئەوێستاش دەردەكورد نەكرا عیلاجی
ئەوێستاش كوردی كۆیلە ماوە حاجی

ئەم بەیتە و چەند بەیتێكی دیكەی وەك:

ئەوێستاش هەر دەمانكەن تیرەباران
دەنەخشێنن بە خوێن كۆڵانی شاران

دڵی بۆ كوردستانی دیوی ئێران و غەیری ئەویش لێ دەدات بەپێی واقیعی ئەو دەمەی شیعرەكەی تێدا دەخوێندنەوە، لەبەرەو كۆتایی ساڵی ١٩٧٣.. تا لەم دوو بەیتەی خوارەوەدا خۆی دەكا بە كۆتەڵێكی زیندووی حاجی قادرێكی بەر لە ٧٦ ساڵ كۆچكردوو:

ئەوێستاش گۆڕغەریب زۆرن وەكو تۆ
ئەوێستاش بێ نەسیب زۆرن وەكو تۆ
ئەوێستاش بێ كەس و دوورەوەتەن هەن
ئەوێستاش شاعیری پیر و ڕەبەن هەن

شاعیری دوورەوەتەن و پیر و ڕەبەن هێمن خۆیەتی كە لە نوسخەیەكی حاجی قادری سەردەم بوو لەو دەمەدا.. هەقم بوو بڵێم مەرگ ناوناوە شیرینە. ئەگەر مەرگ لە بەیندا نەبوایە ئەو هەموو تام و شام و هێز و پێزە لە دەماری بەیتەكاندا نەدەگەڕا و دەبوو بەچێشتێكی كەمخوێ.. بەڵێ ڕاستە مەرگ و هەموو هۆیەكی ئازار و پەژارە نرخی ئەو زێدە تاو و تینەی بەرهەمی ئەدەبی و هونەریی بریندار لە مرۆ وەردەگرنەوە

و دنیاش بە تێکڕایی و لە هەموو ڕووییێکیشەوە گەش و خۆشتر دەبوو ئەگەر ئازار و کەسەر و سفتوسۆ فەڕیان بزربایە بەڵام مادەم دنیا بەکەسەر و خۆشییەوە تێمان ئالاوە وەیا ئێمە تێی ئالاوین با لە ڕووی ڕاستییەوە، وەك کوردی دەڵێ: قسەیەکی باشیشی بۆ بکەین بەوەدا کە لەوەتەی مرۆڤ تەعبیر لە خۆی دەداتەوە بەهەڵڕشتنی خەفەت و کەسەر فتیلەی چرای مەعنەویاتی هەڵکێشاوە. ئەو دڵدارانەی بە ئاگری عیشقەوە سووتان لە یادی پشتاوپشتی زیندووواندا دەژین.. زوڵمی بێ ئامان و سامانی داستانی زوحاك نەورۆزی گەشاندووەتەوە. بەدەگمەنێکی زێدە دەگمەن نەبێ گەلان بیریشیان لەوە نەکردووەتەوە ئاهەنگی بیرکردنەوەی خۆشییەك بگێڕن کە هەر خۆشیی ڕووت بووبێت و هێوێنی بەڵایەکی گەورەی تێدا نەبووبێت.

بەهەمەحاڵ لە ساڵی ١٩٧٩ باری سیاسیی ئێران گۆڕا و برا پەنابەرەکان دوعاخوازییان لێ کردین بەرەو وڵات و کەسوکاریان، من لە ڕووی نوکتەوە گوتم بەم گۆڕانەی وەزعی ئێران لە دوو کەس قەوما، یەکیان حەمە ڕەزا شا و ئەوی دیکەش هێمن. قسەکەم نوکتە بوو بەڵام دەمزانی هێمن بەزەحمەت بتوانێ لە هیچ شوێنێکی کوردستاندا بگاتە ئەو پایەی خۆشەویستی کە لە کوردستانی عێراقی هەبوو.. خۆی زۆر جاران باس و هەواڵی وەهای بۆ دەگێڕاینەوە لە نموونەی روحپەرەییی گەنجەکان بۆی، بەتایبەت کیژەکان، کە هەر لە خەیاڵدا شتی وەها بۆ مرۆی ئاسایی دەسازێت کەچی بۆ هێمن بەرەهایی دەسازا.. ئەوەی من لە دەرووی نوکتەوە بۆ هێمنم کرد بەپێشگۆیی، زۆر بەداخەوە، ڕۆژگار قۆستییەوە و کردی بەنوکتەیەکی دەسکردی خۆی کە هات (گۆڕغەریبی)یەکەی کە هێمن لە ساڵی ١٩٧٣ بەرانبەر پەیکەری حاجی قادر داد و بڕۆی لە دەستاندا دەکرد، زۆر بەسفتوسۆ و برژەبرژەوە جێگوڕکێی پێ کرد بۆ جەرگەی زێد و مەفتەن و نشیمەنی لە دیوی کوردستانی ئێران کە زانیمان هێمن دوای گەڕانەوەی بۆ ئەوێ هەناسەی ڕاحەتی تێدا هەڵنەهێنا هەتا بەدڵ شکستەیی و ئۆمێدی کوژاوەوە چاوەکانی بەسەر مەرگی تاریکدا لێك نان ..!

خوێنەر لێم بسەلمێنێ کەدەڵێم هەرگیز دڵم نەیهێنا بپرسمەوە لە چەندوچۆنی ئەو بارە بەرەواژەی بۆ هێمن خێچا چونکە هۆی ئەو ڕووداوە لە خەتای هەرلایەکەوە سەری هەڵدابێت وەهای پێ سەغڵەت دەبم کە تەسکینی تێدا نەبێت، با هەر لە پشت پەردەی گوماندا بێت کە دەتوانم بەمل باری نالەباری داببڕم..

مەرگ دڕندەیەکی بێ بەزەییە بەڵام ژیان خۆیشی لێی دێت بەجۆرێك بزێتەوە

تـالاّیـیـی مـەرگ بـەلای شیـرنـایـیدا ببـات.. کە بلّێم هێمن لە بیر نـاکـەم شایـەدیی پیاوچاکیی خۆمم داوە چونکە هێمن لەگەلّ نەبزی مێژووی خەبات و ئەدەبی کورد فڕکە دەکات..

هەروا بەدەم نووسینی ڕووپەڕەکانی سەر بەبابەتی پێشووەوە، دیسان بەڕێکەوتی بێ نیاز، لە کاتی کاغەز دەرهێنان و سەر بەم و بەودا گرتن و سەرەتاتکەی بێ لزووم لێرە و لەوێکردندا ڕۆخی کاغەزێکی ناو کتێبێکی بەرگ سپی، بارست مامناوەنجیی بێ نەخش و نیگار بەسەرنجمەوە نووسا و لێی نەبووەوە.. ئەو هێندە نووسینەی کە بەسەر کۆتاییی دێرەکانی کاغەزەکەوە دیار بوو، ڕای دەگەیاند خۆڕایی نییە کتێبێك پەڕە کاغەزێکی لاوەکیی بەهەناوی خۆیەوە گرتبێ.. سەیری بەرگی کتێبەکەم کرد دیتم لێی نووسراوە:

عیززەددین فەیزی

یەکێتیی نووسەرانی کورد و دوو کۆڕ

بێ ئەوەی زەکای مووقلاّش پێویست بێت یەکسەر بیرم بۆ سەراو و دەراوی ئەو کتێب و کاغەزە ڕۆیی. نامەکە هی کاکە سۆرانی مامۆستا عیزەدین فەیزییە لە ڕۆژی ٨ / ٢/ ١٩٨٨ بۆمی نووسیوە و لەگەلّ کتێبەکەدا بۆمی هەناردووە .. پێشتر بە تەلەفۆن لەگەلّمدا دووا و لەسەر خوایشتی خۆم کتێبە باسکراوەکەی بۆم هەنارد تا لە دەرفەتێکدا بۆ بەشێکی ناوەرۆکی کتێبەکە بچمەوە کە پێوەندیی هەیە بە ئاڵقەیەك لە ئاڵقەکانی زنجیرەی «گەشتی ژیانم»دا .. با لە نووکەوە حیکایەتی ئەو پێوەندییەت بۆ بکەم!

لە ئاڵقەیەکی «گەشتی ژیانم»دا کە دەگەمە باسی هەلّبژاردنەکەی سالّی ١٩٥٣ بۆ خوێنەرم گێڕاوەتەوە کە خاتوون مامۆستایەکی قوتابخایەکی کچانی کۆیێ بەبۆنەی سەرکەوتنی بەرەی نیشتمانپەروەرەکانی ئەوسا شەکر و چوکلاتی بەشیبووەوە. ئەم خاتوون مامۆستایە (نەزیرە محەمەد)، شەوێکیان تەقەی لێ کرا و هەروا بەحالّ گوللـەی دەمـانـچـەکە دوو ئـینـجێکی لـە شوێـنـی سەری بـەسـەر بـالیـفـەوەی لادابـوو.. حکوومەت لە جیاتی دلّدانەوە و لاواندنەوەو بەدوا گوناهباردا گەڕان خوشکە نەزیرەی بۆ ڕەواندز هەلّداشت .. کارەکە سەرلەبەری، بەتاوانبار و حکوومەتییەوە، نامەردانە بوو چونکە بێگومان ئەگەر مرەشەحی حکوومەت لە هەلّبژاردنەکەدا سەرکەوتووبایە و

خوشکە نەزیرە شەکر و قەیماغی بەشیبایەوە ڕەنگ بوو تەرفیعی پێ بکەن، خۆ ئەگەر تەقەی لێ کرابایە دڵنیام کە بەرەی ئێمەی هەڵبژاردنەکە تەپڵی تۆپانی پێ دەکرا.. بەهەمە حاڵ هەڵوەستی خوشکە نەزیرە هەرچەند لەودەمەدا دەردی سەری بۆ نایەوە و لە مردنی نزیك خستەوە، دیسانەوە لاپەڕەیەکی گەشی ژیانی پڕ دەکاتەوە و مایەی شانازیشە بۆ خۆی و منداڵەکانیشی.. تومەز مامۆستا عیزەدین فەیزی لە ژمارە (١٠٩)ی ڕۆژنامەی هەولێر، ڕێکەوتی ٣/ ٣/١٩٥٣، گوتارێکی ڕق هەڵستاوی نەترساوی بوێر لەبارەی ئەم ڕەفتارە دڕندەیەی بێ بەزەیی و شەرم بڵاو دەکاتەوە کەوا ڕەنگە کاتی خۆی هەر پێم نەگەیشتبێت، دواتر ئەگەر زانیبیتیشم تا دەمی دەرچوونی ئالقەکانی گەشتی ژیانم هیچم لەباریەوە لەیاد نەمابوو دەنا منێکی بەچرای گەنەگەرچەك بەدوا هەڵوەستی شەرافەتکارانەی خەڵقدا دەگەڕێم چۆناوچۆنی مەردایەتیی وەها زل لە برا و دۆستێکی زێدە بەڕێز و خۆشەویستی وەك عیزەدین فەیزییەوە کە هەتا سەرەمەرگ و گیانەلاوە بەکوردی و مەردی و پاکی ژیانی بردە سەر، چۆن نایکەم بەپرشنگێکی گەشی تریفەداری ڕاگوزەری گەشتەکەم بەتایبەت کە گەشتەکە خۆی داوای دەکات، بگرە لێ وسکتبوونی نوقسانییە ... دیارە پاش دەرچوونی ئەو ژمارەیەی گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ» کە لە ناو توێژی ئاڵقەی گەشتی ژیانمدا باسی ئەو ڕووداوەی تێدا هاتووە، کاکە سۆران تەلەفۆنی بۆ کردم باسی کتێبەکەی باوکی کرد ئیتر لەسەر تەکلیفی خۆم کتێبەکەی هەنارد بۆم بەڵکو لە دەرفەتێکدا هەلی دەرخستنی ئەو هەڵوەستە شیرینەی مامۆستا فەیزی دەڕەخسێت، دەرفەتیش نەمابوو کەلێنێکی بۆ بکەمەوە لە ئاڵقەکانی گەشتی ژیانمدا چونکە چی هەبوو لە یاداشتەکانم تا دەگەنە ناوەڕاستی حەفتاکان بەسەرپەرشتیکەرانی ڕۆشنبیری نوێ گەیشتبوو، زۆریشم لێ گران دێت هەلی ساختە هەڵبەستم .. ئەم ڕێکەوتەی دەرکەوتنەوەی لاپەڕە باسکراوەکانی قەسیدەکەی هێمن و بەدوا ئەودا سەرکەلبوونەوەی کتێب و کاغەزەکەی باوك و کوڕان لە خۆوە و بێ ئەرك و هەناسەسواریی من سۆزێکی لە دەروونم گێڕا بۆ ئەو دوو کۆچکردووەی ئازیز، بەجۆرێك، دەرگای کردەوە بۆ تارماییی گیانی چەندین ئازیزی دیکەی کاروانی ڕووەو مەرگستان .. لە یادکردنەوەدا گەلێك دیمەنی گەشی ئەو کۆچکردووانەم هێنایەوە بەرچاوی خەیاڵ و لەگەڵیاندا سەرلەنوێ بەهەندێك لە سەفەری ژیانیاندا دەهاتمەوە و تێیدا ڕۆدەچووم تا ئەوەی بەدزە بۆ بەراوردکردنی یادی ئەوان لەگەڵ یادی زیندووان دەچووم دەمدیت دەستە تەرازووی ئەوان قورسترە

لە هی زیندووان. لە ژێر نوا و سایەبانی مەرگدا تۆزە غەریبەی سالآنی لە یەکتر دابڕانمان بەگەشاییی بیرەوەرییان وەکو خەرمانەی شەوان کە تەنانەت وردە ئەستێرەش بزر دەکات، ئەویش هەموو کەم و کەسریی مرۆڤایەتیی عادەتییانی لە خۆیدا دەشاردەوە و هەر تریفەی گیانیان دەمایەوە بۆ بەرنیگای فرمێسك تێدا قەتیسماوم.. مەرگی تاڵ و ژار ناوناوە شیرینیت.. لە یادی ئەو مردووە ئازیزانەدا و بە ئافەرینێك لە گیانی پاکی عیزەدین فەیزی، بەبلاوکردنەوەی ئەو دێرە شەرافەتمەندانەی کە لەو ژمارەیەی گۆڤاری هەولێریدا بلاو کردبووەوە وا من لێرەدا بە دووبارە بلاوکردنەوەی ئەرکێکی قەرزداری خۆم بەرانبەر فەیزی بەجێ دەهێنم و کەلێنێکی گرنگی ئالقەیەك لە ئالقەکانی گەشتی ژیانم پڕ دەکەمەوە ئەمەیە دەقی ئەو دێرانە:

شەرمە و ناشیرینە

«لە شەوی شازدەی مانگی شوبات هەندێك لە چەتە بێ دەسەلاتەکان لە کۆیە بەشەو بەتفەنگ پەلاماری مالی ئانیسە نەزیرە... مودیرەی قوتابخانەی کچانی کۆیەیان داوە، چەند تەقەیەکیان لە پەنجەرەوە بۆ کردووە کە بیکوژن، ئەم خێزانە بەڕێزەش ژنن هیچ پیاویان تێدا نییە، زۆر خۆشی کە خوای مەزن ڕزگاری کردوون لە دەستی بەدکاران و هیچ گوللەیەکیان پێ نەکەوتووە. جا برادەران وەرن سەیرێکی ئەم سەیرانە بکەن لە هیچ شوێنێك ئەمە نەکراوە و نەبیستراوە، چەند شەرمە و ناشیرینە کە کۆمەلێك پیاو دوژمنداریی کچێك بکەن کە چەکەکەی قەلەم و نووسینە. هیوایەکی زۆرمان هەیە لە دانیشتوانی کۆیە کە هەموو خوێندەوارێکی تێگەیشتوو ئیفتخاریان پێوە دەکات ئەم نەوعە کەسانە نەیەلن لە ناویاندا بژین، ئاشکرایان بکەن، تەشیر بکرێن لە ناو کۆمەل و حکوومەتدا. بەڕاستی مامۆستایان لە هەموو لایەك بەتایبەتی مامۆستایانی کۆیە بەم بزووتنەوەیە زۆر دلگیرن، هەموو خوشك و برایانی ئانیسە نەزیرە لە لیوای هەولێر ئیحتیجاجیان پێشکەش دەکەن و تکایەکی زۆریش لە کاربەدەستان دەکەن کە بنج و بناوانی ئەم ئیشە بێ جێیە دەربخەن و بەقانوون جەزای خۆیان ببینن».

خوێنەر چاوپۆشی بکات لەوەی کە من خوشکە نەزیرەم بە خاتوو مامۆستا دانا و تەقەکەیشم بۆ دەمانچە بردەوە هەرچی مامۆستا فەیزییە بە (مدیرە)ی ناو دەبات و باسی تفەنگیش دەکات.. بێ دوودلی دەلێم شایەدییەکەی مامۆستا فەیزی بۆ مودیرایەتی نیشانەپێکاوترە، خۆ کارەکە لە بنەڕەتدا نە بەمودیرایەتی و نە

بەتفەنگبوون و دەمانچەبوونیش ناگۆڕێ: پڕووشکێکی بزووتنەوەی نیشتمانی بوو بەرەواژ گەڕایەوە بۆ کچێکی کوردی خاوەن هەست، کوردێکی مەردیش دەنگی تاوانبارکردنی لێ بەرز کردەوە، مەسعوود محەمەدێکیش کە قەرزداری هەڵوەستی ئەو کچە و ئەو مەردەیە دەیەوێ بەم یادکردنەوەیە قەرزەکە کەم بکاتەوە، با بڵێین قیستی یەکەمی لێ دەداتەوە، زمانێکی مێژووی لەبیرکراویش لە هەندێ دێری تۆمارخانەی دەفتەری شەرافەت دەگێڕێ.. دەقی ئەو دێرانەم بێ دەسکاری و بەشێواز و ڕێنووسی خۆی بۆ ئێرە ڕاگوێست..

ئەم گوتارەم، هەر دەڵێی نەزری کردووە و لە خۆی گرتووە سەرەتا و ئەنجامی بەمەرگ بگەنەوە یەکتر، چونکە وەك لێرەدا دوعاخوازی پاش مەرگ لە یادی مامۆستا فەیزی دەکەم، کە جارێ بەرحەیاتیش بوو دواین جار لە خەستەخانە نەخۆش بوو چوومە هەواڵپرسیی.. دوای چەند ڕۆژێك لە هەولێرەوە خەبەری مەرگی هات. کەلێنێکی گەورەی لە شارەکەی خۆی و لە دڵی هەموو قەدرزانێك بەجێ هێشت..

کاروان، ژمارە ٨٠، ١٩٨٩

قەرز دانەوەیە؟ یان خۆهەڵدانەوەیە؟

لە یادکردنەوەی نەمراندا جووتە هەستێك بەیەکەوە سەر دەکەن: هەستێکی بێگەردی زامدارانەی پاك و پیرۆز لە کانی نرخە زلەکانی نەمرییەوە خۆی لە دەروون و زمان و قەڵەمی بیرکەرەوە دەگێڕێ و بەرەو باوەشی نەرم و نۆڵی وڕێنە خۆشکەڵەکانی دەمی وەنەوزییەوە دەبات، خۆی لە بیر دەکات.

هەستی دووەم هێندە سادە نییە، تێکەڵ پێکەڵییەکی لەگەڵدایە: هەتا یادکراو لە تەمی نەناسراویدا بێت مەیلی بیژۆکی خۆویستی وەها لە یادکەرەوە دەکات کە خۆی بە خاوەن چاکە و منەت بزانێ. هەر دەڵێی کابرایەکە خێر و سەدەقە دارەبەش دەکات، کەچی لەناخی ناخییەوە خەجاڵەتییەك بە کزی دەبلاچێنێ و وردەختووی پێدا دەهێنێ کە بە ساختە هەستی منەتباریی خۆی بەرانبەر ئەو یادە گۆڕیوە بە منەتداری. هەتا مرۆ دەگاتە ئەو پلەیەی لە سەرەتاوە لایەنی منەتداری لە دڵی خۆیدا هەڵدەکێشێ و شوێنەکەی پڕدەکاتەوە بەهەستی قەرزداری، خۆڕاهێنانێکی دەروێشانەی گەرەکە.

کە یادکراو ناو و شۆرەتی هەبوو هەستی یادکەرەوە بارێکی دیکەی دەبێت، مەگەر هەستەکە دەمکوت بکرێ، یادکەرەوە هەستی منەتداری ناکات چونکە خێر بە دەوڵەمەند ناکرێ، ڕەنگە کەم و زۆر، بە پێی کەڵەگەتیی خۆی لەتەك هی یادکراودا مزاشێکی شانازی و لە خۆڕازیبوون حندرحۆیێ لە هەناویدا بکات.

من کە دێم لە یادی حاجی میرزا عەبدوڵڵا (خادم)دا مەشقی قەڵەمگێڕی دەکەم نەمنەتداری و نەمنەتباری لە خۆمدا نادۆزمەوە چونکە ئەوەندە دۆست و ئاشنام بوو (دق الباب) لە بەیندا هەڵستابوو. منەتی کیسەجودایی مەعنەوی هیچابووەوە.

هەرچەند (خادم) لە تەمەندا بەلای جیلی پێش منەوە دەبووەوە بەڵام تەبیاتی ڕەندانە و دڵتەڕانەی لەگەڵ هەموو تەمەنێکی دەگونجاند. بە بیرمدا نایەت لە ئاخاوتن و وتوویژ لەگەڵیا تێر بوویم. خادیم ناچاری کردبووم کەوا بابیی هێز پێشکانم، لە میراتی حورمەتی ئەو بۆ باوکم و بنەماڵەی جەلی زادە، ڕازی ببم بە پشکێکی زیاد لە مافی خۆم. من لە دڵدا جێگەی مامێکم بۆ دانابوو، بەتایبەتی لە دوا کۆچی مامم شێخ نووری کە لە ڕۆژانی ناوەندی تەمووزی ١٩٥٢ مالاواییی لێ کردین، خادیمیش بە

ڕەفتار و گوفتاریش تۆڵەی دە ئەوەندەی بۆ دەکردمەوە. ئا ئەم هەڵوەستەی لە ئاستمدا، بەتەمەنی هەڵکشاوییەوە لە چاو تەمەنی من، نایەڵێ قەڵەمم لە یادی ئەودا بە لووسی و ڕەوانی لە سەر کاغەز بخشێت و زمانگیریم پێ دەکات و(١) هەستێکی خەجاڵەتیم وەبەر دەنێ کە دێم بە تەمای قەرزدانەوە خەریك بم چەند ئەمانەتێکی لام هەیە بیاندەمەوە بە تۆمارخانەی مێژووی نەمران، کەچی تەوازوعی حاجی میرزا لەو ئەمانەتانەدا دەمهاوێتە سەر بای پاکانەکردن بۆ خۆم کە جگە لە حورمەتی یادی ئەم دۆستە و دەرهێنانی یەك دوو گەوهەری ئەو لە قدووی داخراودا ناشێ گومانی چ نیازێکی دیکەم لێ بکرێ.

حاجی میرزا لە ساڵی ١٩٥٢ەوە هەتا ڕۆژانی پێش مەرگی دۆست و ئاشنا و برا و کەس بوو. ڕەنگە بە هەمووی دوو سێ حەفتە کەوتبێتە نێوان دوایین نامەی بۆ یەکدیمان هەناردووە لەگەڵ ڕۆژی مەرگی. بەر لە ١٩٥٢ ناوناوەیەکی زۆر دوور لە یەکدیمان دەبیست و دەزانی، چونکە هاتوچۆ لە نێوان کۆیە و سولەیمانی لەو سەردەمەدا ئاسان نەبوو. لە کۆتاییی ساڵی ١٩٥٢ سێ چوار مانگ بە وەزیفەی حاکمی لە سلێمانی بووم کە ئیتر دیدەنی بووە کاری ڕۆژانە یان حەفتانەمان. بەدەم زیادبوونی پێوەندیمانەوە هاتوچۆی نامە لە نێوانماندا زیادی کرد. بەموناسەبەی جێگە دەڵێم هەتا حاجی میرزا مابوو دەمگوت بەدەست نامەی دوو کەسەوە تێ دەمێنم، یەکیان کاك حسێنی خانەقا و ئەوی دیکەیان حاجی میرزا عەبدوڵڵایە چونکە هەردووکیان هەتا بڵێی خەتیان خۆشە و چەندێکی بشتەوێ ئینشایان جوانە، خۆ ئەگەر لە وەڵامدا چاری ئینشاکەش بکەم هەر دەمێنێتەوە دەستە تەرازووی خەتم لەنگ بێ. جارێکیان لەم ڕووەوە نامەم بۆ برادەرێك (شێخ ئاوڕەحمانی شێخ ساڵح) لە کەرکووك نووسی و گوتم خەتەکەم لەگەڵ خەتەکەی خۆت ساپێنەیان پێ بکە.

لە ساڵی ١٩٦٥ بەدواوە کە نشیمەنم بوو بە بەغدا، بەتایبەتی لەو دەمەوە کە کەوتمە (مجلس الخدمة) حاجی میرزا، بەهۆی ئاسانبوونی گەیشتنی نامە پێم لەبەر ئاشکرایی ئەدرەسم خێرایی دەکرد لە نامەنووسین، منیش بێ وەخران وەڵامم دەدایەوە. جارێکیان نەبێ پتر لە عادەت نامەم دواکەوت ئەویش لەبەر هۆیەکی لاوەکی کە هیچ درێغیی منی تێدا نەبوو بەڵام تۆڵەم کردەوە بۆی بە نامەیەکی درێژی نوکتە ئامێز و هۆی وەخرانم بۆ شەرح دا کە چۆن ڕاستیان گوتووە (یەك لەسەر کشتەکی مەزراح کەوتووە)، منیش لە دایەرە کاغەزم هەیە زەرفم نییە لە ماڵەوە زەرفم هەیە

کاغەزی لەبارم نییە. لە هەردوو حاڵدا پوولم نییە لە زەرفی چەسپ بکەم، پوولیش چەند نەوعە هی بەرید و هی دیفاع مەدەنی و نازانم چی. ئەوەی کاغەزی تەسلیم دەکەم کەی دەگاتە بەرید، کە ئەوسا دەبوو سەفەری بۆ بکەی، پوولان چۆن تەدبیر دەکات و تێیان دەگات. لە وەڵامدا حاجی میرزا لە ڕۆژی ١٩٦٩/٣/٢٧ کاغەزێکی بۆ ناردم بە عادەتی هەموو جارانی پڕ لە نەوازشت و تەوازوع، لێرەدا چەند گوڵێکی مناسبی ئەم گوتارەی لێ ڕادەگوێزم. دوای پێشەکی دەڵێ: «لەم ڕۆژانە زۆر بیرم ئەکردن ئەم شیعرەم هاتە سەر زبان کە بۆتان بنووسم:

وەها مات و پەرێشانم لە میحنەت دەردی بێ تۆیی

وەکوو کوردێکی مەرمردوو لە حەسرەت دەردی بێ دۆیی

بەردەوام دەبێ لە نامەکەی و دەڵێ: لەم ڕۆژانە بەخزمەت نامەتان گەیشتم. فەرموتانە زۆرتان قەرزدارم قوربان بە دەرەجەیەك قەرزارت کردوومەوە بەم عیباراتە جوانە و بەم نکاتە شیرینانە وەکو سەلەمی توجارەکانی خۆمان کە لەگەڵ تووتنەوانەکان ئەیکەن قەت لە ژێری دەرنایەن، بەخوا منیش ئەم قەرزەم پێ نادرێتەوە جا بزانین خوا بەرەکەتی بخاتە زەراعەتەکەمان و لە خۆشیی قسە خۆشەکانت ئەوا چەند شیعرێکم بۆ نووسی و نامەکەشت بەشی مودەتێکی زۆرم دەکا پێی ڕابوێرم هەموو ڕۆژ جارێکی ئەیخونمەوە:

نامەی شیرینت گەیشتە دەستم

بە بادەی یادت تا ئیستا مەستم

شەماڵ چرپاندی مژدەی تۆ بەگوێم

لە خۆشی ئەوە نەمزانی لە کوێم

فەرەحیی دایە دڵی غەمناکم

ڕووناکیی دایە چاوی نمناکم

نامەت ئەنیسی مەحفەلی شادی

قسەت جەلیسی لە غەم ئازادی

جا قوربان با سەرت نەیەشێنم...». کۆتاییی نامەکەی بە سفارش بۆ (سەلام حاجی سوور - کە ئێستا نایەتەوە بیرم) دەهێنێت لەگەڵ سڵاوی چەند برادەرێکی ئەوسام کە لە سولەیمانی موەزەف بوون.

ئەم نامەیەی حاجی میرزا یەکێکە لەو پێنج نامەیەی کە فۆتان ڕێی پێ نەبردوون.

هەرە کۆنیان ئەوەیە لە ١٤/٥/١٩٦٨ بۆمی نووسیوە. دوای پێشەکیی سڵاو و ئەحواڵپرسی دەڵێ: «ئەحواڵی ئەم موخلیسە پرسیار ئەفەرموون ئەوراقم لە موعامەلەیە (مەبەستی نزیکبوونەوەی مەرگە) دوعا بۆ عاقیبەتم بفەرموون..» لە دوا ئەمەدا بە شیعر دەمدوێنێ، (٩) بەیتی لێ نووسیون لەمانە شەشی پێشەوەیانی بە نامەی هۆنراوە بۆ مەلا محەمەدی قەڵادزەشی ناردووە ئیتر نازانم زووتر بووە یان دواتر بۆی ناردووە. بەیتەکان لە نامەی کە بۆ مەلا محەمەدی ناردوون یەکەم و سێیەم و چوارەم و پێنجەم و حەفتەم و هەشتەمی بەیتەکان دەگرنەوە. پاش ئەم شەش بەیتە دوو دێری دیکەی بۆ من نووسیوە کە لە نامەکەی بۆ قەڵادزەییی هەناردووە دەرناکەون:

تەمەننا جلوەی رازی ئێوەیە
تەماشا نەغمەی سازی ئێوەیە
لەکام خلوەتە ڕێ بۆ ویصالتان
لە چ ئاوێنەیەك دیارە جەمالتان

یەکسەر دوای ئەمە دەڵێ: «جا لێرەوە نەمتوانی هیچی تر خۆم ماندوو بکەم وە سەری ئێوەش بیەشێنم، دوعای بەرزی و موەفەقیەتتان بۆ دەکەم، بیستوومە ئەڵێن دوعای ئینسانی فاسق قبوول ئەبێ جا بزانین والسلام علیکم.

جلوەی هەر وەکو بەرقی سینەما
بوو بە ئاگرێ لە ناو سینەما

ئەوەی لە بیرمە کە نامەم بۆهات تاکە بەیتێکم نووسی لە بەرانبەر هێمای بۆ نزیکبوونەوەی مەرگ لێی. بەیتەکە ئەمەیە:

ئەگەر مەولانا دوعای فاسق ئەدا کا
دوعای من عومری تۆ بێ ئینتیها کا

بەرهەڵست نامەکەمی وەخراند، بەڵام تاکە بەیتەکەی پێ گەیشتبوو، لە ٢٨ /١٠/١٩٦٨ نامەی بۆ ناردم، لە پاش دوعا و سەلام دەڵێ: هەتا لەم ڕۆژانە وەرەقەیەکیان بۆ هێنام شیعرێکتان بۆ تەمەندرێژیی من نووسیبوو زۆر مەسروور بووم. منیش ئەم چەند شیعرەم بۆ نووسی، هەرچەند جەسارەتە ئەمما گوتوویانە (الجاهل جاسر) و لە دوای چەند شیعرێ دوعام بۆ کردوویی دوعای فاسق قبووڵ بێ

هی (أفسقيش – ئەفسەقیش) هەر قبووڵە. (پاش چەند بەیتێکی کە لە موناسەبەی دیکەدا بۆمی ناردبوو ئەمانە دێن):

خەیاڵم پەرت بوو بۆ تۆ سوو بە سوو
دڵـیش پـێم ئـەڵـێ (ولاتـیـأسوا)
پـیر و بـێ تـاقـەت قـامەت چـەماوە
جـوز یـادت موونیس لـەلام نـەماوە

بێ پچڕانەوە ئەم ڕستەیە و شیعرەکانی دوایەوە دەنووسێ و دەڵێ: «ئەمەش چەند شیعرێکی ترە دوعای ئەفسەقە ئینشائەڵڵا قبووڵ دەبێ.

(قل أعوذ) هەر دوو پارێزگارت بێ
بـەرگـری بـەڵا و چـاوەزارت بـێ
(قـل هـو الـلـَّـه أحـد) یـارت بـێ
(الـلـَّـه الـصـمـد) مـەدەدکـارت بـێ
(انـا فـتـحـنـا) بـۆت بـێ ئـامـادە
دەرگـای رەحـمـەتت بـۆ بـکـا گوشادە
مـەسـتـی شەرابـی (ألـم نَشرحْ) بـی
دڵ پـڕ زانین و سیـنـە فـەرەح بـی
قـەلـعـە و حـەسارت (آيـةُ الـكرسی)
قووتی رۆحت بێ قەت نەبی برسی
لـە تینـی تیشکی حـادیسەی زەمـان
شاپەڕی جیبریل بۆت بێ سایەبان
هـاوڕێت لە ڕێگا ئیسمی ئەعزەم بێ
دڵـی بـێ کـینـەت دایم بـێ غـەم بـێ

ئینجا دەڵێ: قوربان هەرچەند زۆرم مابوو نیهایەتی پێ بینم، وەك چاوەشی چاك، تازە سەرپیکم بۆ خۆش بووبوو ئەمما لەبەر ئەوەکە تۆ سەرت دەئێشا، ئینشاڵڵا عومرم هێندە مابێ هەتا ئەمجارەش چاوم بەدەست خەتی ئێوە ئەکەوێ......»

بەسەر ئیمزاکەیەوە ئەمەی نووسیوە:

ویستم بنووسم بۆ ئیمزا موخلیس
خامه ڕاستی کرد که نووسیی موفلیس

ئەم بڕە شیعرە لە لاپەڕە ۲۵۷ی بەرگی دووەمی دیوانەکەی نووسراوە بێ ئەوەی بڵێ بۆکێی بەڕێ کردووە، هەر دەڵێ: "دوعاو پاڕانەوەی خادیم بۆ هاوڕێیەکی". بەیتی دیکەش هەن خادیم لە موناسەبەدا یادی دۆستی دیکەی پێ کردوونەوە وەك کە لە لاپەڕە ۲۵۲ی بەرگی دووەمی دیوانەکەیدا بۆ ئەحمەد شوکری دەنووسێ.

نامەیەکی دیکەی لە ۱۹٦۹/۷/۱۱ بۆ ناردووم لە سەرەتاوە دوای سەلام و پێشدەستی دەنووسێ: «بەعزێ شەو لەگەڵ کاك بەکر حاکم و کاك حاجی قائمقام باستان ئەکەین..» ئنجا دەڵێ: «لەم چەند ڕۆژانە جەنابی شێخ محەمەدی خاڵ قازیی پێشوو سوئالی لە بەندە کرد گوتی: ئەزانم مەلا محەمەدی کۆیی کوڕی حاجی مەلا عەبدوڵڵایە، ئەمەوێ بە تەحقیق بزانم هەتا سەر مەلا عومەر کە ئاخری هەمووانە بزانم کامیان کوڕی کامیانە. منیش عەرزم کرد منیش هەر ئەوەندە ئەزانم حاجی مەلا عەبدوڵڵا کوڕی حاجی مەلا ئەسعەدە و ئەویش کوڕی مەلا عەبدوڕەحمانە لەوەش هەر موتەئەکید نیم جا لام وایە ئەیەوێ بیکا بە ریسالەی جەلی زادەکان، زۆر حەز دەکەم ئەگەر تەفسیراتم بۆ بنووسی وەعدم پێ داوە و ئەم شیعرەشم بۆ نووسی ئینشائەڵڵا هەر وایە:

دڵت ئاوێنەی ئەسراری نوور بێ
لە ژەنگ و تۆزی حادیسە دوور بێ

باقی باقی نەبێ هەرچی بەقای تۆی نەوێ....».

ئێستە لە بیرم نەماوە لە ئاست داخوازییەکەی چیم نووسیوە یان هەر هیچم نەنووسیوە. لێرەدا دەڵێم، بنەچەکەی جەلی زادان ناچێتەوە سەر مەلا عومەر، ڕەنگە عومەر ناو لەو سیلسیلەیەدا هەر چنگ نەکەوێ. حاجی مەلا ئەسعەدیش کوڕی (واثق باللە مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادەیە کە دەکاتە عەبدوڵڵای دووەم. عەبدوڵڵای سێیەم باپیرم کوڕی حاجی مەلا ئەسعەدە). مەلا عەبدوڕەحمانی کاکی جەلی باپیری حاجی مەلا ئەسعەدە و کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کاکی جەلییە کە عەبدوڵڵای یەکەمە. بەمیان ناگوترێ جەلی زادە وەك کە بە ئادەم ناگوترێ بنیادەم چونکە مەلا عەبدوڵڵای یەکەم زادەی جەلی نییە، خۆی یەکەم کەسە لەو بنەماڵەیە هاتووەتە جەلی. ئادەمیش کوڕی

ئادەم نییە. جەنابی شێخی خاڵ ئەو ڕیسالەیەی نەنووسیوە چونکە لە مانگی یازدەمینی ساڵی ١٩٨٦ سەردانێکیم کرد لەگەڵ هاوڕێ موستەفا ساڵح کەریم، یەکێك لە داخوازییەکانی شێخی خاڵ ئەوەبوو کە مێژووی جەلی زادان بنووسم، دیارە ئەگەر خۆی کردبایتی داواکەی نەدەکرد.

نامەی پێنجەمی خادیم لە ڕۆژێ ١٩٦٩/١٢/٨ نووسراوە:

ئەمەیان بریتی وەڵامێکە لە پرسە نامەیەکی من کە بۆ مەرگی خوشکەزای خۆی سەرەخۆشیم پێ کردبوو لە عەبولحەمیدی حاجی تۆفیق، کە خوارزایەتی و برای ئەم خاتوونەیە، خاڵ بەزاری خوارزاوە دەنووسێ تا لە کاغەزەکە دەبێتەوە، ئنجا لە دامەنی کاغەزەکە بە مائیلی سێ دێری خۆی بۆ نووسیوم دەڵێ: سەرووەرم زۆر عەرزی ئیحتیرام و سەلامم هەیە. مودەتێ بوو بە خزمەت نامەتان نەگەیشتبووم هەر وەتەماشا کردن و یادتان باری ناساغییەکەمی سووك کرد ئیتر هەر بژی بەخۆشی.

دیارە مەبەستی ئەوەیە کە چاوی بە پرسەنامەکەی من بۆ عەبدولحەمیدی حاجی تۆفیق کەوتووە. خادیم هیچ هۆیەکی موجامەلەی نەدەهێشتەوە بێ ئەوەی نەوازشتی دۆستی خۆی پێوە بکات.

بەداخەوە لەو نامانەی بۆی ناردمن تەنیا ئەم پێنجەیان لەدەستی تەفروتوون بوون ڕزگار بوون. لەوانەی منیش بۆ ئەوم ناردوون تەنیا نوسخەی یەکێکیان هەڵگیراوە ئەویش نازانم چ ڕێکەوتێك وەهای کردووە نوسخەی لێ وەربگیرێ.

لایەنی شاعیریەتیی حاجی میرزا سێ شەقڵی پێوە دیارە: یەکیان بەهرەی زەوقی ئەدەبی. دووەمیان نەفەسدرێژی. سێیەمیان سۆزی عیشقێکی سووتێنەری نائومێدانە کە لە سەرەتای ژیانیدا مێشکۆڵەی ئێسکەکانی وە برژەبرژ هێناوە. ئەم سۆزە لە زۆر هەنیسکەکانیدا بەلای نموونە شیعری هەرە سۆزناکەکانی شاعیرە مەشوورەکانی پێش خۆیدا دەباتەوە تا ئەوەی هەندێ جار بە (تضمین و اقتباس) ڕستەی تەواو، هەندێ جاریش مصرەعی تەواویان لێ ڕادەگوێزێ بۆ ناو هەڵبەست، ئەمەیش دیاردەیەکە لە ئاکارەکانی مرۆڤ کە لە غەمی غەمباردا لە دوو غەمدا دەژیت، یەکیان هی خۆی.

سەقافەتێکی حاجی میرزا هەیبوو وەك هەنگوینی هەنگ خۆی لە شەربەتی کتێبە ئەدەبییە کلاسیکییەکانی هەڵمشتبوو، کەمێك نەبێ لە چەژی دەرسی مزگەوت کە ناوناوە لە شیعرە دنیاییەکانیدا تام دەداتەوە. هەرچی شیعری ئاینیی حاجی میرزایە

یەکسەر لە عەقیدەوە هەڵدەقوڵێ و بۆ چەژی دەرس و دەور ناچێتەوە. بەلای منەوە سوودی شاعیریەتیی لەوەدا بوو کە زۆر قووڵ نەبووبووەوە لە زانستەکانی سەردەم چونکە لە بارێکدا نەبوو بەم زانستانە ببێتە مامۆستای زانکۆ و بەرهەمی کارەبایی و فەلەکی پێشکەش بە جیهان بکات، هەر ئەوەندەی سوود لێ وەرگرتن کە سەکۆیەکی پەند و وەعزی تازە مۆدێل لەو زانستانەدا سازدات و خۆیانی پێ بکاتە پەندیار کە ئیتر نەتام لە شیعریدا دەما نەکەسیش بە دووو وەعزەکانیدا دەچوو. بۆ ئەو بەس بوو کە مرۆیەکی ڕۆشنبیر و بەرژەوەندناسی میللەت و وڵاتی خۆی و تێکڕای جیهانیش بوو، ئاکاریشی لە خۆوە بەرەو مێرخاسیدا چووبوو، من و تۆیش سەدجاران بە پەرۆشتر شیعرە عاتیفییەکانی دەخوێنینەوە لەوەی خۆی لێ کردباینایە ئەفەندی و بە مەنتیق لە خشتەی بردباین. مامۆستا لەم مەیدانەدا زۆرن چ لزووم نەبوو بەوەی کە خادیم ژمارەیەکی لێ زیاد بکردایە، ئەوساش ژمارەیەکی بەنرخ لە مریدەکانی جەزبەی سۆز و فرمێسک کەم دەبووەوە ئێمەی تێدا خەسارە کردوو دەبووین.

لە گیانی خادیم داوای لێبووردن دەکەم کە هاتم ئەم چەند دێرانەی دواییم وەپاڵ یاداشتەکانی دا. ئینساف داوای دەکرد من تەراتێنە لەو مەیدانەدا نەکەم، بەڵان نییەتم پاکە و لەبەر تیشکی ئەودا چەند هەنگاوم بەم لایەدا هەڵێنا.

کاک جەمال محەمەد، کە نازانم ئێستا لە کوێ و لە چ بارێکدایە، خزمەتی هەرمگەورەی بەگیانی خادیم و خادیم دۆستان ئەوەیە سەرگوزشتەی تەواوی ئەومان بۆ بگێڕێتەوە بەهەموو لایەکانییەوە. دەبێ بزانین ئەو عیشقەی میرزا چ کارێکی لە ڕەفتاری کرد، لەو دەمانەدا چەندی شیعر پێ هەڵبەست، کوا نموونەی؟ مەعشووقە چیی لێ بەسەر هات؟ و چەندانی دیکە لە پرسیاری ئەوتۆیی بەدەوری تاکە ڕووداوی عیشق قوت دەبنەوە. ژیانی قەڵادزەی، پاشتر لە سلێمانی بەهەڵسوکەوتییەوە، بە جۆرێك کە ئەگەر تەئسیرێکی تێ کردبێ بتوانین لە هەڵبەستەکانیدا بیدۆزینەوە.. خولاسە، وەها خۆشە تامەزرۆییمان بشکێنێ، هەتا یادیشی کۆن نەبووە کارەکە ئاسانترە، کە دەورانی بەسەردا تێ پەڕی دەبێتە تەیری هەڵفڕیو:

ئیستەکەش فرسەتە گەلی یاران
کەپەنەك بۆچییە لە پاش باران

(۱) لە شەوی نێوان ۱۹۸۷/۱/۱ و ۱۹۸۷/۱/۲ نزیکی سەعات دوو کەوتمە سەر نووسینی ئەم گوتارە. کە گەیشتمە ئەو وشەیەی (دەکات) کە ژمارەی یەکم لەسەر

داناوە بەنیشانە بۆ پەراوێز، وازم لەنووسین هێنا، ڕۆژی دیکە تا دوای نیوەڕۆ دەرفەتم نەبوو بۆی بگەڕێمەوە. کاتێك بۆی چوومەوە خەیاڵێکم بەدڵدا هات، بۆچی نەزانم فەرقی تەمەنمان چەند بوو؟ بەرگی دووەمی دیوانەکەی لامە، بەڵکو لەوێدا ساڵی لەدایکبوونی نووسرابێ. داخەکەم تێیدا نەبوو، دەبێ لە بەرگی یەکەمی دیوانەکەیدا ساڵەکە نووسرابێ. لەگەڵ ئەم دەست بەتاڵییەشدا، گەڕانم بەدوا ساڵەکەدا نیگامی بۆ لای ئەو چەند وشەیەی (پێشکەش) کەوت کە لە لاپەڕە (٣)ی دیوانەکەدا سێ نیازی دەربڕیوە، هی سێیەمیان دەڵێ (بەوانەی لە ئاستی ناڕاستی بێدەنگ نابن)».

چەندم لێ خۆش هات کە یەکەم هەنگاوم لە نووسینی گوتارەکە بە ڕێکەوت جووت هات لەگەڵ نیازەکەدا بەر لەوەی هاندەری ئەو نیازە بمبزێوێت چونکە شاردنەوەی ئەو ئەمانەتە کارێکی ناڕاستە بەو پێیە لە خۆ دەبووە (بێدەنگبوون لە ئاست ناڕاستیدا). ئەم ڕێکەوتە خستمییە سەر چاوخشاندن بە پێشەکییەکەی دیوانەکەدا.

منیش ئافەرین دەکەم لە کۆششی کاك جەمال کە شیعرەکانی میرزای خستە بەر ڕۆشنایی و تۆزی ڕۆژگار و ڕیسی جاڵجاڵۆکەی لێ تەکاندن بەڵام کە هاتم لەسەر ڕاگەیاندنی ڕووپەڕەی یەکەمی پێشەکییەکە (دەکەوێتە لاپەڕە پێنج لە دیوانەکە) کە گۆیا بە هۆی واتا لێدانەوەی بەیتەکان پێویست بە فەرهەنگۆك نەما، هاتم ئەو واتا لێدانەوانەم بە تاقیکردنەوە دیتم زۆر شوێنی ئاستەنگ بەجێ هێشتراوە، زۆر وشەی نائاشنا لەبەر گوێی نەوباوەکانمان روون نەکراوەتەوە. لە نموونەی وشەی ئەوتۆیی بنواڕە لاپەڕە ٢١ی دیوانەکە دەبینی لە دێری سێیەمدا (پیرەزاڵ) هەیە. کێ دەزانێ چ مەبەستە لێی؟ لە دێری (٥)دا (ڕەزم، مەساف – مصاف) چین؟ دەڵێین بەزم و ڕەزم بێ ئەوەی بەتەواوی لێکیان بدەینەوە. لە دێری (٧)دا وشەی (نەبەرد) واتاکەی چییە؟ بە نەبەردی کە (پاڵەوان) دەگەیەنێ لێی بەسەهوو مەچوو، لێرەدا شتێکی دیکەیە، شەڕ و جەنگە.. (نهاڵ – نیهال) لەو لاپەڕەیەدا دەبوو ڕوون بکرێتەوە، بە تایبەتی (نهالی کەشت) کە هەردوویان نائاشنان و شێوازی کلاسیکی هێناوییەتە ناو هەڵبەست.

لەو لاپەڕەدا تەنیا پەروانە و بێ پەروانە لە پەراوێزدا واتای دەقەکانیان لێ دراوەتەوە بە (پەپوولە و بێباك) بەڵام تێمان ناگەیەنێ بۆچی پەپوولە (بێباك) حیساب دەکرێ؟ دواین وشەی ئەم ڕووپەڕەیە وشەی (مەندەبۆر) کە ڕوون نەکراوەتەوە و ڕاستییەکەشی (مەندەبوور)ە.

لە نموونەی شوێنی ئاستەنگ بڕوانە کۆتاییی لاپەڕە ٢٤٨ و سەرەتای ٢٤٩ کە ئەم دوو دێرە دەخوێنیتەوە:

لە ناکاو سەبا هێنای بۆ دەماغ
بـۆنـی پـیـراهـەن بـۆ دڵـی پڕ داغ
کولبەی ئەحزانی بۆ کردمە گوڵزار
ڕووناکیی دایە چاوی ئینتیزار

تەنیا وشەی (پیراهەن) واتای لێ دراوەتەوە بە کراس، لەوەشدا حیرەتی خوێندەواری نەوباو پتر دەبێ چونکە نازانێ مەبەستی حاجی میرزا کراسی یوسفە کە بۆ یەعقووبی باوکی چوو گوتی (إني اجد ريح يوسف). کە خستییانە سەر چاوە کوێربووەکانی (ارتد بصيرا - بۆوە چاوساغ). کولبەی ئەحزان ماڵەکەی یەعقووبە کە لە وەتەی یووسفی لێ بە مردوو حیساب کرابوو بووبووە (بيت الحزن - ماڵی تازیەدار). من لێرەدا مەبەستم نەبوو واتای هیچ شتێك ڕوون بکەمەوە بەڵام نایابیی بەیتەکان زۆری بۆ هێنام.

بەنیازی خزمەتی دیوانەکە و شیعری حاجی میرزا و لەگۆشەی بایەخدان بە هەوڵی کاك جەمال محەمەدەوە ماوەیەك لەگەڵ ڕووپەڕەکانی ئەو دیوانە دەڕۆم و شوێنێکی کەم و کوڕیی تێدا بێ هەڵوەستی تێدا دەکەم. ڕاستییەکەی دەبوو پرس بە شارەزایانی عەرووز و واتائارایی شێوازی کلاسیکی بکرێ ئنجا فەرهەنگۆك دابنرێت و دەقی بەیتەکان لەسەر کێشی ڕاستیان بنووسرینەوە، بەیتێکیش کە بە فەرهەنگۆك ڕووون نەبێتەوە ئەو شارەزایانە شەرحی بدەن.

لە لاپەڕە ١٤ دێری پێنجەم وشەی (بووەتە) لەنگی کردووە. ئەگەر (وابۆتە) بێ لەنگییەکە هەڵدەستی:

«گوڵشەنی شادی بە وەیشوومەی خەزان وا بۆتە پووش»

لە دێری ١٥ وشەی (داخێ) دەبێ (داخی) بنووسرێ (داخی بەجەرگم).

لە لاپەڕە ١٥ دێری سێیەمی لەنگە، بە پەڕاوێز هێما کراوە کە لە هەموو نوسخەکان هەروەها بە لەنگی هاتووە. ئەگەر وشەی (بگرن) ئەو (ب)ەی لێ بقرتێ لەنگاییی هەڵدەستێ:

«گوێ لە قرچەی جەرگی سووتاوی گرن بۆتە کەباب»

قرتانی ئەم (ب)ەی کە پێی دەڵێن ئیلتیزامی زۆر باوە، حاجی میرزا خۆی لە چەندین جێگەدا قرتاندوویەتی.

لە لاپەڕە ١٦ دێری دەیەم لەنگە وشەی (گوڵاوو) بەم شێوەیە جێگەی لەقە لە بەیتەکەدا. بەیتەکە بەم شێوەیە چار دەکرێ:

هەم بریقەی گوڵەئاو، بەرق و تریشقەی هەورەکان

دێری یازدەمینیش لەنگە. سەرەتاکەی (مەل ملی درەخت بە خوێندن) واتاشی دیار نییە و لەنگیشە. وەها بزانم ڕاستییەکەی ئەمەیە:

مەل ملی دەرخست بەخوێندن بلبلیش پەرواز ئەکا

لە دێری ١٣، وشەی (سەروو) لە کۆتاییدا دەبێ (سەرو) بنووسرێ. لەدێری ١٤شدا (سەرووی ڕەوان) دەکرێتە (سەروی ڕەوان).

لە دێری ١٦ وشەی (بڕ) دەکرێتە (پڕ).

لە دێری ١٧ (خورەمی دڵگوشای) دەکرێتە (خورەمی وو دڵگوشای).

لە دێری٢٢ (خان و مان) وەها بزانم (خانمان)ە وەك (نیشتمان). ئەم (مان)ە پاشگرە دەلالەتی جێگەی هەیە. لە ئاڤێستا بە عەرش گوتراوە (گەروودەمان).

لە لاپەڕە ١٧ دێری یەکەم، وشەی (تۆ) تەنبەڵی دەکات دەبێ (تو) بخوێندرێتەوە. لە دێری دووەم وشەی (زستان) دەکرێتە (زمستان) دەنا لەنگە.

لە لاپەڕە ١٨ دێری دووەم، وشەی (چیيە) ئەگەر بە (چییيە) نەخوێندرێتەوە لەنگ دەبێ ئەوساش ناقۆڵا دەردەچێت، ئەگەر (کوانێ) بێ عەیبی نامێنێ.

لە دێری ٣ (خۆیی وەمەی) دەکرێتە (خۆی وەمەی).

لە دێری ٥ (پەزموردەو) دەکرێتە (پەژموردە وو) دەنا دێرەکە لەنگە.

لە دێری ٩ (بۆ گەداوو) دەکرێتە (بۆ گەداو) هەتا لەنگ نەبێ.

دێری ١٣ زۆر لەنگە واتاشی نایەت (کەیفەکەت ئازیز مردووە ماتەمی داگرتووە). دەستخەتی نەبینم خەریکی ڕاستکردنەوەی نابم.

دێری ١٥ (بووەتە) دەکرێتە (بۆتە) (کەندووشیو) دەکرێتە (کەندوشیو).

دێری ١٩ (وڵاتەکەی تۆی تێك ڕووخاند) دەکرێتە (ماڵەکەی تۆی تێك ڕوخاند).

لە لاپەڕە ١٩ دێری شەش، وشەی (کوچەیی) دەکرێتە (کووچەیی).

لەلاپەڕە ٢٠ دێری چوار (بۆ) دەکرێتە (بوو).

دێری ٥ (سەوزەیی) دەکرێتە (سەوزەی). (کردووم) دەبێ بخوێندرێتەوە (کردوو - ووم). دێری ١٥ وشەی (ئومێدم) دەخوێندرێتەوە (ئوممێدم). لەلاپەڕە ٢١ قەسیدەکە وەها دەست پێ دەکات:

خاوەنی عەزم و سەبات و سەفدڕی مەیدانە کورد
مەنشەئی سیدق و وەفاو و ڕوستەمی مەیدانە کورد
بۆ شەجاعەت رۆستەمی زاڵی لەلا وەك پیرەزاڵ

وەها دەزانم لە دێری دووەمدا (حەیدەری مەیدان...) گۆڕاوە بە (ڕوستەمی مەیدان..) چونکە لەگەڵ (سەفدڕ) باشتر دەڕوات و لە دێری سێیەمیشدا ڕۆستەم دەشکێنێتەوە ئیتر چۆن دەشێ جارێ بەمەدح جارێ بەشکانەوە ناوی ڕۆستەم بێ؟

لەدێری ٤ (بازیی) دەخوێندرێتەوە (بازییی).

لەدێری ١١ (ئومێد) دەخوێنرێتەوە (ئوممێد). لە دێری ١٥ (بە) دەخوێندرێتەوە (با).

وەك پێشتر گوتم (مەندەبۆر) لە کۆتاییی لاپەڕەکەدا دەکرێتە (مەندەبوور).

لە لاپەڕە ٢٣ دێری ٩ (خەیاتی) دەکرێتە (خەییاتی).

لە لاپەڕە ٢٤ دێری ٣ (بەدەورا بێ) دەکرێتە (بەدەورایی).

لە لاپەڕە ٢٦ دێری ٢ (بۆیێ) دەکرێتە (بۆیە).

واتای (چەشمەیی حەیوان) لە دێری دەیەمدا (ئاوی حەیات)ە کە هەرچی لێی بخواتەوە نامرێت، نەك (سەرچاوەی ژیان) کە واتای بێ سنوورە.

لەدێری ١٤ (ئاشنامەو) واتاکەی دەباتەوە بۆ بێگانە، دەبێ بگوترێ (ئاشنامە).

لەلاپەڕە ٢٧ دێری ٣ (پەرگار)ی ناو قەسیدەکە ڕاستە نەك (پەڕگاڵ)ی شەرحەکە.

لەدێری ٤ (یەربازی) و (سەربازی) کە لە پەراوێز کراوە جێی لێ تۆژینەوەیە. لێرەدا مەودام نییە، چونکە دەچینەوە بۆ (باختن و می بازد) و داڕشتنی ئیسمی فاعیلی لێکدراو بە (سەرباز) و پێوەلکانی (ی)ی ئیسمی مەعنا و... و.. کوردەکە لە جیاتی (باخت) دەڵێ (بەخت - خۆی بەخت کرد) کە جۆرێکە لە بەکارهێنانی قرتاو.. لە دێری٥ وشەی (نییەتی) دەخوێندرێتەوە (نی ییەتی) دەنا دەبێتە (لایملك).

لە لاپەڕە ٢٨ دێری ١٠ (کردییە) دەکرێتە (کردیە).

لەدێری ١٩ (بووم) دەبێ بخوێندرێتەوە (بوو – ووم).

لەدێری ٢١ (ڕەحمەتیتان) دەکرێتە (ڕەحمەتی تان) واتە ڕەحمەتی خۆی تان.

لە لاپەڕە ٢٩ (مەلە جوانەکەی سەر شاخ و کێوان) مەلە لە دەریای بێ پایانی ئاسمان دەکات نەك لە دەریای قووڵ و بی بن وەك کە لە پەڕاوێزدا شەرح دراوە. بەمر لە سەرکێوان چی دەکات؟

لە دێری سێیەمی بڕە شیعرەکە (پیرۆزی) لە جیاتی (پیرۆزەی) دەگوترێ. نەشمبیستووە (پیرۆزە) بە هوما گوترابێ وەك لە شەرحدا هاتووە.

لێرە بە دواوە تەنیا هێما بۆ ژمارەی لاپەڕە دێرەکان دەکەم کە هەڵە وەیا کەموکووڕییان هەبێ بێ ئەوەی ساغیان بکەمەوە مەگەر شوێنی زێدە گرنگ:

لاپەڕە٣٣ دێری ١٠ لاپەڕە ٣٥ دێری ٩، ١٧

لاپەڕە ٣٧ دێری ٣، ٩: لاپەڕە ٣٨ دێری ١٧ وشەی عیجز هەڵەیە ڕاستییەکەی (عەجز)ە. دێری ١٩ میشك نەك (مێشك). لە لاپەڕە ٣٩ دێری ٤ سەرلەبەری تەماوییە، (سەنجیە) چییە؟ نازانم. سەرەناوی قەسیدەکە نابێ (ڕۆژ) بێ چونکە نەعتی پێغەمبەرە.

لاپەڕە ٤٠ دێری یەك (عومرێ) نەك (عومری).

لاپەڕە ٤٢ دێری ٧ (ناڵەیی) نەك (ناڵەی).

لاپەڕە ٤٣ دێری ٦ (جیلوەیی) نەك (جیلوەی). دێری ٧ (ڕێگەیێکە) نەك (ڕێگەیەکە).

دێری ٨ (پەردەیی) نەك (پەردەی).

لاپەڕە ٤٤ دێری ٥ (تییا) نەك (تێیا): نالی دەڵێ:

پەچەیی پەرچەمی یوو زولفی سییا
هەر دەڵێی مانگەشەوە کولمی تییا

دێری ٧ (بێدار) هەڵەیە، (بیدار) ڕاستە. دێری ١٠ (دەریایی) نەك (دەریای).

لاپەڕە ٤٧ دێری ٣ (بەقەد سەروی جۆیبار) نەك (سەرووی جۆیبار).

لاپەڕە ٤٨ (بیدار) ڕاستە. دێری ٣ (بووی) نەك (بوویی).

لاپەڕە ٥٢ دێری یەکەم (تو) نەك (تۆ). دێری ٢ (تەماشایی ئەوا) نەك (تەماشای ئەوان). دێری ٣ (دەردی دڵی) نەك (دڵی دەردی).

لاپەڕە ٥٤ دێری یەکەم (قسێکت) نەك (قسەیەکت). دێری ٨ (جیاکەر).

دێری ٩ (بۆتە) نەك (بووەتە).

لێرەدا کۆتایی بەو تەتەڵەکردنە دەهێنم چونکە لەسنووربەدەر درێژەی هەیە، هەر ئەوەندە دەکەم کە چاوێکی خێرا بە دیوانەکەدا بگێرم تا ئەگەر توانیم چەند زەق و زۆپییەك بە قازانجی دیوانەکە و خوێنەرانی چارەسەر بکەم بەدڵێکی ئارامەوە ماڵاوایی لە یادی خادیم بکەم بۆ هەلێکی لە بارتر.

لاپەڕە ٦٢ بەیتی حەفتەم:

وەکو تەم دای دەپۆشی ڕوویی خەزرا
بە ئەشکی خوێنی چاوان سوور بوو غەبرا

لە پەڕاوێزدا هەر ئەوەندە هاتووە کە (خەزرا) سەوزاییە. مەبەس لە خەزرا (خضراء) ئاسمانە کە هەناسەی دووکەڵاویی بێ چاران دەبوو بەتەم و ڕووی ئاسمانی دادەپۆشی. غەبرا (غبراء)یش زەوییە کە بە فرمێسکی خوێنین سوور هەڵدەگەڕا. ئەم خەزرا و غەبرایە زۆر هاتووەتە ناو شیعری شاعیرانەوە.

لە لاپەڕە ٦٧ بە پەڕاوێز هێما بۆ ئەوە کراوە کە نیوە بەیتی خوارەوە لەنگە.

کەسێ نەیدیوە وابێ هیچ قەومێ

ئەم مصرەعە لەنگ نییە، دەبێ بەپێی دەستووری کێشی کوردی وشەی (هیچ) ببێتە دوو برگە (هی – چ) نەك یەك برگە. وەها دابنێ کە ئەم (چ)ە لە بەراییی ڕستەوە دێت وەك کە نالی دەڵێ:

تۆ کە حووری وەرە نێو جەننەتی دیدەم (چ) دەکەی
لەم دڵەی پڕ شەرەر و سینەیی سووزانمدا

یان هەر نالی لە بەیتێکی دیکەدا بۆ کێشی شیعر دەنگی (س) قورس دەکات:

«ڕاستیی سەیقەلییە تیغی زمانی نالی»

لێرەدا (ڕاستی) سێ برگەیە: (ڕا – س – تی). لە ئەسڵیشدا دووە: (ڕاس – تی). دەبوو لە لاپەڕە ٦٤ بەم مصرەعە بڵێ لەنگە:

عەشایری لە کوردان زۆر لەگەڵ بوو

ئەم مصرەعە ئەگەر (عەشایر)ی نەکرێتە (عەشاییر) لەنگە، بەو شێوەیەش هەر عەیبدارە. لە لاپەڕە ٦٠ مصرەعی: (نەیانهێشت مریشك و گۆشتی کاوڕ) دوو بڕگەی نوقسانە دەبێ وەها بنووسرێ:

(نەیانهێشت هیچ مریشك و گۆشتی کاووڕ) جێگەی دیکەش زۆرە لەم بابەتە.

ئەو (مەنزوومەی سەفەربەرلگ) کە لە لاپەڕە ٥٤ هەتا ٧٤ی دیوانەکەی گرتووەتەوە، لە بەرەو کۆتاییەکەیدا نەختێك بە نائاشکرایی دەدوێت. بە پێی سەرگوزشتەکە لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٢٠ یان لەدەوروبەری ئەو ساڵەدا بە یارمەتیی برادەرێکی چووەتە قەڵادزە (ئەو برادەرە حاجی تاهیری کۆیی بووە) لەوێ سێ ساڵ ماونەتەوە چوونەتە سلێمانی.

هەتا نێزیکی سێ ساڵێ لەوێ بووین

لە ئاخر بۆ سلێمانی بە ڕێ بووین

بەدوا ئەمەدا دەڵێ:

فەلەك بۆ قیسمەتی ئێمە لە هەر لا

بەچەپدا مۆرەیی نەردی فڕێ دا

سلێمانی هێنا قیسمەت وەها بوو

موعین و ناسری ئێمە خودا بوو

لەمەدا دوو پرسیار هەڵدەستێ: یەکیان ئەوەیە کە حاجی میرزا عەبدوڵڵا و حاجی تاهیر، وەك بزانم، پتر لە سێ ساڵان لە قەڵادزە مانەوە. پرسیاری دووەم ئەوەیە کە ئەم مۆرە نەحسەی فەلەك بە چەپیدا فڕێ دا بۆ ئەوان چی بوو؟ (سلێمانی هێنا) مانای چی؟ سلێمان کێیە؟ پێغەمبەر سلێمانی مویارەکە دیارە ئەو مەبەست نییە. یاخود شاری (سلێمانی)یە؟

لێرەدا بە تەلەفۆن لە کاك محەمەدی حاجی تاهیرم پرسیار کرد، نومرەی تەلەفۆنەکەشیم لە ماملۆستا بەکر ئیسماعیل سەرۆکی دادگای حوکمی زاتی وەرگرت، کاك محەمەد تێی گەیاندم کە ماڵی ئەوان و ماڵی حاجی میرزا عەبدوڵڵا پتر لە ٢٥ ساڵ دانیشتووی قەڵادزە بوون. دەوری ١٩٤٦ هاتوون بۆ سلێمانی. ئەو نەردی فەلەکی چەپ گەردیش هی ئەو ساڵانەی قەڵادزەیە کە دوو جاران لە دوو ڕووداوی

ناخۆشی گشتیدا ناچاربوون بە ڕاگوێستن لە قەڵادزە تا بە زەرەر و زەحمەتی زۆرەوە سەرلەنوێ هەر جارە کەوتوونەتەوە سەر باری ئاسایی. بەمەدا دەرکەوت کە من ژمارەی (سی)م بە (سێ) خوێندووەتەوە لە دیوانەکەش هەر (سی) نووسراوە تومەز بە تەما نەبووم ئەو دوو بنەماڵەیە سی ساڵ لە قەڵادزە بووبن (ئەم دیاردەیە لە نووسینەکانی فرۆیدی نەفسناس شی کراوەتەوە).

دەمتوانی لەم کێشەیەدا نووسینەکەم بگۆڕم و حیکایەتی تەلەفۆنکاریی تێدا ڕەش بکەمەوە بەڵام چ زەرەر لەو ڕاستییە سادەیە ناکەین، خۆشتریش دێت لەگەڵ تەبیاتی ژیانمان کە هێندە توند نەپێچراوینەوە بە سەهوو نەچین. وەها بزانم حاجی میرزاش سەهووی کردووە کە لە لاپەڕە ٧٦دا دەڵێ ساڵی ١٩٣٩ تەشکیلاتی حکومەت لە قەڵادزە کرا، وەك لە بیرمە ئەو تەشکیلاتە لە ١٩٣٧ بوو. بە هەمە حاڵ ئەم لایەنە لە منیش ڕوون نەبێ مێژووی هەیە. دوای ئەو تەلەفۆنەش دیتم حاجی میرزا دەڵێ لە ١٩٤٦ چووین بۆ سلێمانی.

لە لاپەڕە ٨٨ شەرحی (ئافەرین گۆیان) هاتووە بە (ئافەرینیان کرد). ئەم وشە لێکدراوە لێدوانی دەوێت.

لێکدانەکە فارسییە، لەوێشدا (گوویان) دەخوێندرێتەوە. وشە لێکدراوەکە فاعیلیەت و وەسف دەبەخشێ، لەلایەن ڕێزمانیشەوە کە کەوتە ڕستە بەلای (ئاوەڵکار adverb)دا دەچێتەوە چونکە وەسفی (کردیان بەجەژنە) دەکات. ئەم (ان)ە هی فاعیلییەتە لە فارسیدا، بەزۆریش لە کاردێت وەك: لەرزان، دەوان، خەندان... هتد. لە کوردیدا باوی نەماوە مەگەر چۆناوچۆنی دەنا بۆ فاعیل بەکاری ناهێنین تەنانەت کە دەڵێین (لەرزان، ڕێبەندان، هەرزان..) لە بیرمان چووەتەوە کە ئەم وشانە ناوی کاران (اسم فاعل). وشەی ئافەرین تورکی نییە (وەك لە شەرحەکەدا دەڵێ کوردی و فارسی و تورکییە). بە ئەسڵ وشەیەکی ئاڤێستایە لە قاڵبی ئافرینە، ئافریتی، ئافریڤەنە هاتووە بە واتای ئافەرین کە لە ریشەی (فری) وەرگیراون بە واتای خۆشویستن و پەرستن و دڵخۆشکردن و خوێندن و خەلقکردن. کە دەگوترێ جیهان ئافەرین بە واتای (خالق الکون). ئەم (ئافەرین)ە لێرەدا خەلقکردنە. لە کوردیدا زۆر جاران بە شۆخی یەك بەیەکێك دەڵێ (ئافرەوان) و بەخەیاڵی خۆی واتای (ئافرەت)ی لێ داڕشتووە، لە ڕاستیدا ئەم (ئافریڤەنە)یە دێتەوە سەر زمانان. دوور نابینم ووشەی (ئافرەت)یش هەر لە (ئافریتی) وەرگیرابێ کە نازپێدانێکی تێدایە، نەك لە (اروادی)ی تورکی. لەم

مەیدانەی (ئافەرین)دا تەماشای لاپەڕە ٢٠٦ و ٢٠٧ بکە لە کتێبی (مزد یسنا و ادب پارسی، جلد اول، د. محمد معین – هەرچی لەبارەی ئافرەت و ئافرەوانەوە گوترابێ هی خۆمە – م. م –). نەفرین کە لەعنەتە بەرانبەر ئافەرین هاتووە.

لەلاپەڕە ٥٩ وشەی (تەل) شەرح دراوە گۆیا فارسییە بە واتای تەلەفۆن ئەم وشەیە telephone نەفارسییە و نەڕۆژهەلاتی. کەرتی یەکەمی بەواتای (دوور)ە نەك تەل، وەك تەلەپاتی، تەلەگراف، تەلیکس. کەرتی دووەمی (فۆن) بە واتای (دەنگ) بە هەردووکیان دەکەن دوورەدەنگ، دەنگی دوور. وشەکان لاتینین. (فۆن) لە تەلەفۆن، گرامۆفۆن، دیکتافۆن..دا مانای (دەنگ) دەبەخشێ.

هەر لەو لاپەڕەیەدا (موهاجیر) بە (کۆچکەر) لێ دراوەتەوە. باشترە (مشەخت) بە واتای موهاجیر لە کاربێت. لە زاری کرمانجی سەروودا بیستوومە ئەو واتایەی هەیە.

بازێك دەهاوێژم بۆ لاپەڕە ١٤٢ کە سەرەتای مەرسییەکەی بۆ باوکم لەوێوە دەست پێ دەکات. لە کۆتاییی دێری یەکەم وشەی (گریان) لە صیغەی فاعیلییەتی فارسییەوە هاتووە بە واتای (باکی) نەك لە (گریان)ی کوردی بە واتای (بکاء) چونکە سیفەتە بۆ چاو. پێشتر باسی ئەم ڕێژەیەم کرد لێرەدا شایەدم بۆ هێنایەوە.

لە دێری نۆیەم (فاختە) کۆترەباریکەیە. دوای ئەمە (نالەی تەزرە) نووسراوە و واوی عەطفی پێوەیە بووەتە (تەزرەوو). ئەم وشەیە (تەزەروو)وە کە ناوی تەیرێکە وەك کۆترەباریکە. نالی مەدحی تاقمە مومتازەکەی (خاصەی شاه) دەکات و جارێکیان دەڵێ (سینە تەزەروون).

لە لاپەڕە ١٤٥ دێری ٣ (دوو دەماغ) هاتووە هەڵەیە. (دوودمان) ڕاستە بە واتای نەسەب و ڕەچەڵەك. لەم وشەیەشدا (مان) پاشگرە بە واتای جێگە وەك لە نیشتماندا دەدیترێ. پێشتریش لەمە دوابووین. لە لاپەڕە ١٤٧ نیوەدێری دووەم (زانۆ)ی دەکرێ بە (زانوو). لە نیوەدێری چوارەمی شیعرەکە هەڵە زۆرە کە نووسراوە:

موتالای سەفحەی دیوانی مەعنایی کامەرانیم بوو

ئەمە ڕاستەکەیتی:

موتاڵای سەفحەیی دیوانی مەعنای کامرانیم بوو

کامڕان لە (کام) و (ڕان) پێك هاتووە. (کام) بە واتای ئارەزۆ، هەوەس دێت. (ڕام) کەرتی ناوی فاعیلی لێکدراوە لە (راندن)ی فارسییەوە هاتووە بە واتای (لێخوڕین،

رواندن - له ڕۆیینەوە نەك ڕوان هاتووە-) تێکڕای دەبێتە (ئارەزۆ لێخوڕ - چیی بیەوێت دەیکات).

لە لاپەڕە ١٤٩ نووسراوە:

لە نەسلی ئەو (ڕەزا) بوو گەر ڕەزا نەبوو قەزا بوو
لە شیعر و قافییەی جوانی ڕەزا بوو بی ڕەزا بوو

هەردوو مصرەعەکە لەنگە، ئەمە ڕاستەکەیانە:

لە نەسلی ئەو (ڕەزا) بوو گەر ڕەزا نەبوا قەزایێ بوو
لە شیعر و قافییەی جوانی ڕەزابوو بێ ڕەزایێ بوو

دیسان لە مصرەعی شەشەم دەبێ (بۆ) بکرێتە (بوو) ئنجا (بوو) بکرێتە (بۆ).

لە سەرەتای لاپەڕە ١٥٠ مصرەعی دووەم دەنگی (ح) لە وشەی (فەتح) سووك بخوێندرێتەوە. (خالید) دەبێ (ی) وەسفی بە دوادا بێت بکرێتە (خالیدی) ئەنجا (ئەووەل) دەبێتە سیفەتی.

دەچم بۆ لاپەڕە ٢٩٩ دوو مصرەعی بەیتی شەشەم نووسراوە:

خاکساری مەقامی بالآیە
نیستی حازری مەقامی بالآیە

مصرەعی دووەم هەم لەنگە هەم واتای نالەبارە. ڕاستی نیوە بەیتەکە ئەمەیە:

نیستی حازری مەقامی حزوور

کە دەبێتە هاوقافییە لەگەڵ طیور، لجور، طور، غەفور.. کە قافییەی بەیتەکانن. نیستی بە واتای (نەبوون) لە فارسییەوە هاتووە مەعنای بەیتەکە ئەمەیە: وەکو خاکبوون مەقام بەرزییە. نەبوون بریتییە لە حازربوونی مەقامی (حضور)ی لیقای خوا.

لە لاپەڕە ٣٠٠ مصرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم نووسراوە:

گاهـ تەسبیحی زوهدە ئەیگرێ

کە سەیری مصرەعی دووەم بکەیت نووسراوە:

دەستی ساعیز گرم کە ئەیزانم

مصرەعی یەکەم جگە لە لەنگی واتاشی ڕوون نییە مصرەعەکە بە یەکێك لەم دوو شێوەیە چارە دەکرێ:

گاهـ تەسبیحی زوهدە ئەیگێڕی

گاهـ تەسبیحی زوهدە ئەگرێ مەی

چونکە (دەستی ساعیزگر) کە دەستێکە جامی شەرابی گرتووە، جێگەی هەردوو شێوە هەموار دەکات.

چەند بەیتێك دواتر (زەننار) نووسراوە لە جیاتی (زیننار). پاشتر (ڕێگەیەکە) لەنگە (ڕێگەیێکە) دەست دەدات. پاشتر:

نەشری ئەم شیعرە یە بوو لە دیوانم

یان دەبێ بکرێتە: نەشری شیعرەیە لە دیوانم یان بنووسرێت:

نەشری ئەم شیعرە بوو لە دیوانم

لە لاپەڕە ۳۰۱ مصرەعی سێیەم (هەروەك ئەلفی جانە ستوونی) لە قەسیدە مەدحەکەی حاجی قادر بۆ بارەگای قەرەنی ئاغای پیران وەرگیراوە کە سەرەتای دەڵێ: ئەم خەیمە کە شەمسییەیی شاهەنشەی ئەرزە (شەمسییە – چەتر). دەبێ دەنگی لام لە وشەی (ئەلفی) قورس بکرێ و وشەکە بەسێ بڕگە گۆ بکرێ: (ئە – لە – فی).

لە لاپەڕە ۳۰٤ مصرەعی یەکەم بەخۆڕایی لەنگ کراوە. ئەگەر وەشەی (ئەدەبدا) بکرابایە (ئەدەبا) لەنگییەکە هەڵدەستا.

لە مصرەعی یەکەمی بەیتی دووەم دەبێ (کە) بخرێتە دوای وشەی (ئەووەل). لە دێڕی ۱۱ «ئەم قائیدەی ئەعلایە لەپاش مورسەل» سێ بڕگەی کەمە دەبێ بگوترێ: «ئەم قائیدی ئەعلایە لە پاش ڕیحلەتی مورسەل.

لە دێری ۱۷ (سایەی) دەبێتە (سایەیی). ئنجا دوای (عەرشایە) وشەی (لە) زیاد دەکرێ. پێشتریش لە دێری ۱٤ (خەرقەی) دەکرێتە (خەرقەیی).

لە لاپەڕە ۳۰٦ (سیحاب) بەواتای (جیوە)یە. لە کوردیدا (زیواو) بووەتە (جیوە). واتاکەی ئەوە دەبەخشێ کە زیوێکە شلە وەك ئاو. لە عەرەبیدا کراوە بە (زئبق).

لە دێری ۱٤ (ئەیقان) دەکرێتە (ئیقان).

لە لاپەڕە ۳۰۷ دێری ٦ (شوجاعەت) هەڵەیە (شەجاعەت) ڕاستە.

لەلاپەڕە ٣١١ دێری یەکەم مصرەعەکە «غوبارێکی ئالوودەدایانی تۆم» واتای نییە ڕاستییەکەی «غوبارێکی ئالوودەدامانی تۆم».

لێرەدا ئەم ڕچەیەی تەتەڵەکردن دەبڕمەوە، هەر ئەوەندە دەڵێم گەلێ جێگەی دیوانەکە دەبێ ڕاست بکرێتەوە بە نموونە: لە لاپەڕە ٢٨٤ ئەو پارچە نازکەی شەش بەیتی دێری ٤، ٧، ٩، ١٠، ١١ تێیدا زەدەیە هەر یەکە بە جۆرێك. (دهان)ی فارسیش خزمی (ددان)ی کوردی نییە. لە فارسی (دندان) ددانە.

لە کۆتایی ئەم گوتارەدا ڕاستکردنەوەی هەڵەیەکی گرنگی ناو دیوانەکە دەکەم بە (مسك الختام)ی ئەم ئاهەنگەی بیرەوەریی خادیمی نەمری ئەدیبی جگەر سۆزی وەفادار. هەزاران هەزار ڕەحمەت لە گۆڕی.

لە لاپەڕە ١١٩ بەیتی کۆتایی مەرسییەکەی بۆ مەرگی (بیخود) نووسراوە:

لە تەئریخی وەفاتی پیری مەعنی پێی وتم ئیمشەو
دەڵێ (مەغفوورە) ئەم پیرە لە ڕەنگی نەوجەوان ڕوویی

لە پەراوێزدا نووسراوە کە وشەی (مەغفوورە) بە حیسابی ئەبجەد ساڵی ١٩٥٥ دەگرێتەوە. بە لێکدانەوە (مەغفوورە) ژمارەی (١٣٤٢)مان بەدەستەوە دەدات. کەواتە ساڵی ١٩٥٥ مەبەست نییە لەو مصرەعەی کۆتایی مەرسییەکە. بە پێی جۆگەلەی ساڵانی هیجری و زاینی ١٩٥٥ بەرانبەر ١٣٧٤ – ١٣٧٥ی هیجری دەوەستێ. بە نەختێك زەینکاری دەرچوو کە ئەوەی تەئریخەکەی لێ وەردەگیرێ (دلی مغفورە)یە کە (١٣٧٥)ی لێ پێك دێت و سڵاو لە خوێنەران.

بەیان، ١٢٧ کانوونی دووەم ١٩٨٧

شەوی دووەم ڕاوە تارمایی

وەك مەلێکی بەسەر هێلانەوە بنیشێتەوە ئەویش لەسەر کورسییەکەی شەوی پێشوو دانیشتەوە. قاچەکانی لە یەکدی تێ پەڕاندن و پشتی دایە پشتی کورسییەکە و خۆی شل کردەوە. دەستێك بەبەر شەویلەی چەپە و دەستێك بەسەر باسکی کورسییەوە، وردە وردە چۆوە خەیاڵخانەی چیرۆکسازی.

قەڵەم و کاغەز ئامادەی خزمەت، پاکەت و کفریت.. سوراحی و پەرداخ. گڵۆپی بەرەوڕوو، بێ دەنگی و دیمەنە تێك بزڕکاوەکانی هەوەڵ هەولێی نەزۆك.. وەنەوز و کەڵەشێری سێیەم بانگ و خەوی بوورانەوە.

«نەمزانی دوێنێ شەو چۆناوچۆنی چووبوومەوە سەر قەریوڵەکەم. ئیمشەو بە تۆبزی چاو داناپچڕم، هەر خەوم هات دەنووم. نووسینی خەواڵوو چ دەهێنێ؟ ناخوێندرێتەوە. کەنگر و ماست بە وەعدی خۆی». خەیاڵێکی کردەوە.

هەڵستا سێ پایەکی بچووکی هێنا بۆ ڕادیۆ. «دوێنێ شەو ژوورەکەم دەتگوت فەنەی بێدەنگە. ناوناوە مۆسیقا بێ یان گۆرانی بێ گوتار و چیرۆك بێ.. دەنگوباسێك بێ دەماغ تەڕ دەکاتەوە. دز بامایە لە چیرۆکەکانی ڕادیۆ یەکێکیانم وێنە گۆڕ دەکرد بە ناوی خۆم بەڵام دەبوومە کابرای فتاری بە ئارەق کردەوە. تا ئێرە بە خاوێنی هێناومە. دەستپاکی بە چیرۆکی دزراو نادەم. بە هیچی نادەم».

دەستێکی برد میلی ئیستگەکانی بە خێرایی بادا. وەکو گرەی ماتۆڕ ترقەترقی ئیستگەی شەپۆل کورت بیری بردەوە بۆ لای برێشکەی سەر ئاگر. بەدەم خەیاڵی برێشکەی لادێ و تامەزۆیی منداڵییەوە میلەکەی لەسەر شەپۆلی ناوەندی گێڕا و گەشتێکی ئەم سەرەوسەری پێ کرد و ڕادیۆکەی کوژاندەوە. «جاری زووە بۆ بەرنامەی خۆش، ئەخباریش چی نوێی تێدا نییە».

سەعاتی مەچەکی بۆ نۆ دەچوو. جگەرەیەکی داگیرساند. چاوی بڕیە قەتاری ڕەففەفی دووکەڵ لە وشکەمەلەی ناچاری کە بە هەواوەی دەکرد. مەترێك نەڕۆیی دووکەڵ پێچی کردەوە و قەفەکانی تێکەڵ بوون و بڵاوەیان لێ کرد. داوی کشتەکە ڕەزبیح پسا و دانەکانی هەڵوەرین.

خەڵقی بازاڕی شیناوردی ئەم پاش عەسرەش وەکو ئەم دووکەڵە دەجمین و لەوسەری بازاڕەوە بڵاوەیان لێ دەکرد. نەتدەزانی بۆ کوێ دەچن. بە دڵمدا هات، هەریەکێك لەو زەنبیل بەدەستانە چیرۆکێکی بەدواوەیە، خۆڕایی نییە هی وەهایان تێدایە حیسابی نرخی بامیە و باینجانی بۆ ناچێتەوە سەریەك، دیارە بە دڵ لە شوێنێکی دیکە دەژیت.

کێ دەیزانی کە من خۆم دەستم بۆ ترێ برد بیرم لە قارەمانێك دەکردەوە کە حەز لە هەنجیر بکا. هەر ئەوە بوو بە بەقاڵەکەم گوت کیلۆی هەنجیر بە چەند. گوتی هەنجیری چی؟

ببەخشە ترێم مەبەستە، زەردەی هاتێ و چۆوە.

«دووکیلۆ بە دوو دینار».

سەیرێکی ڕەفتەی ناو پەنجەرەی بەردەمیەوەی کرد، هێشتووە ترێیەکەی بۆ شەوی هەڵگرتبوو تۆپەڵە ڕەنگێك بوو لە مەیلەوڕەش هەتا ئاڵ هەتا پەمەیی هەتا زەردی نەباتی.. قاپی ترێ بایی قەوارەی خۆی جێی بە دوولای پەردەکە چۆڵ کردبوو، کەلێنێکی شکڵ سێ سووچیی تێ خستبوون لە شێوەی بورجی ئێفل.

ئەمەتە کۆتاییی سەفەری ژیان، مێو ڕشایەوە و بوو بە بەرسیلە و بەڵەکە تا پێ گەیشت. دەستاودەستی کرد لە باغەوانەوە بۆ بازاڕ. لە فرۆشیارەوە بۆ کڕیار و بۆ ناو دەست و دەم.

سێ چوار بۆڵووی لێ خوارد: «بە لەزەتە بۆ ئەم کژە درەنگەی ساڵ. ترێخۆریش هەر لەم سووڕەوە پێچ دەکاتەوە بۆ ناو خاك. دەبێتەوە بە خۆراکی گیا. ئاژەڵ گیا دەخوا. بۆ خۆی دەبێتەوە خۆراك. دەچێتەوە ناو خاك..». هەناسەیەکی هەڵکێشا و بینی بە خەیاڵەوە ناوە.. «بازاڕی شینایی دنیایەکی بچووکی قەوغای سەیرە. ئیمڕۆکە بە چاوی مامڵەت سەیری ئەم خەڵقەم کرد دەتگوت لەمەوبەر نەمدیتوون. سەد چیرۆك لەبەر ئەو دوکانانەدا پێکدیدا تێ دەپەڕین. لە یەکدی دەخشان و تێك نەدەئاڵقان. کێ دەڵێ من سەرنجی باشم لێ گرتوون. وردترم سەیر کردبانایە لێیان حاڵیتر دەبووم.

تۆ بڵێ بە ڕێکەوت باینجانەکانی کابرای پەستەك لەبەر و پیازەکانی ئافرەتی عەبا بەسەر پێکەوە ڕژانە سەر زەوی؟ بۆچی وەها لە یەکدی نزیك بوون؟ گۆیا ئەمیشیان ڕێکەوت بوو؟ پێکەوە داهاتنەوەیان بۆ کۆکردنەوەی پیاز و باینجان دەبێتە سێ

ڕێکەوت. کابرا ناچار بوو یان دەتگوت ناچارە بۆ خۆی و بۆ ئافرەتەکەشیان کۆ بکاتەوە. هیچی بە گوێدا چرپاند؟ کاغەزێك، ڕاسپاردەیەکی نەخستە زەنبیلەکەیەوە؟ دەبوو ئەوسا چاویان تێ بڕم نەك ئێستا بەدوا خەیاڵی بابردوو بکەوم. دەڵێن وێنەی شتان لە دەروونا نەقشبەستوو دەبێ، لەوانەن دواتر بێنەوە بەرچاو.

بڵێی بە قووڵبوونەوە هیچم لێ بەبیر بێنەوە! کە زیڕەێ تایەی ئۆتۆمۆبیلەکە لە جادەوە خەڵقی وشت کرد و کابرایەکی گۆپاڵ بەدەست ڕای کرد. بەڕاست ئەم گۆپاڵ بەدەستە بەناو خەڵقەکەدا دەگەڕا و هیچی نەدەکڕی. زەنبیلەشی پێ نەبوو. چاکەت و پانتۆڵ و پۆشاکی عادەتیی مەیلە و کۆن بوون.. ئیی چیی دیکە. دەبوو سەرنجی لێ بگرم لای خۆی بەچاوی ماملەت سەیری دنیام دەکرد. سەرنجم ورد نەبوو. دەتگوت بە پەلە چیرۆك دەخوێنمەوە. قارەمانێکم دەستنیشان نەکردبوو، تومەز هەموو بازاڕەکە بەگردی قارەمان بوو. جاران بازاڕەکەش لە مێشکمدا چەسپ نەدەبوو. پێیدا تێ دەپەڕیم و نەمدەدیت. لێرە بەدواوە وەها ناکەم. کەروێشکانی چاو زەق ناکەمەوە و هیچیش نەبینم. خەیاڵ دەڕوات و قاچ لە خۆوە ڕێگا دەبڕێت و چاو چ نابینێ. عادەت پێوەگرتنە دەمانبات و دەمانهێنێت. ئەو ئۆتۆمۆبیلە برێکی توندی نەگرتبایە کابرای خاوەن گۆپاڵم نەدەکەوتە بەرهەست. بوەستە بوەستە، وا دێتەوە بیرم، لەگەڵ دەرپەڕینی گۆپاڵ بەدەستەکە باینجان و پیاز ڕژانە سەر زەوی و کۆکرانەوە. ئەمەشیان ڕێکەوتی چوارەم بێ؟ دواتر چی بوو؟

ئا.. ئا.. نەخێر ئائای ناوێ هیچ نەبوو، گۆپاڵ بەدەست گەڕایەوە سەیرێکی بازاڕی کرد و گورج تێی قووچاند. دەتگوت ئەوەی دەیویست بیبینێ نەیدیت. منیش خۆ عەبابەسەر و پەستەك لەبەرم نەدیتنەوە. دیارە لەو دەمەی چاوم بڕیبوە گۆپاڵ بەدەست ئەوان بزر بوون. لاشانێکی بە پەستەك لە زارکی بازاڕی لای شەقامەوە پێچی کردەوە و لە قەڵەباڵغیدا تێ چوو. پنۆکێکی شان و پەستەك دیترا و نەدیترا ئنجا چی؟ عەبا بەسەری لەگەڵدا بوو؟ من هەستم پێ نەکرد. دەبێ لە زارکی دیکەی بازاڕەوە بۆی دەرچووبێ.. ئایا شوێنبزرییان لە گۆپاڵدار کرد؟

لەوانەیە پەستەك لەبەر بە ئانقەست ڕووە و لای جادە چووبێ هەتا گۆپاڵدار بە لای خۆیدا بکێشێ. دیارە کاغەز و ڕاسپاردە خراوەتە زەنبیلی عەبابەسەرەوە. گۆپاڵ بە دەستم نەدیتەوە، ئایا بەدوا کابرا کەوت یان ئافرەتەکە؟ ئێرە شێرلۆك هۆڵمزی دەوێ. بەڕاست تەمەنیان چۆن بوو؟ وەك بۆی دەچم گۆپاڵ بەدەست ٣٥ ساڵی، کەمتر زیاتر،

بوو. ئەو بە عومرتر بوو لە پەستەکدار.

دەساڵێکیان بەین بوو. عەبا بەسەر سەرەژن بوو. بە عومر بێ ٣٥ ساڵی بۆ هەموو کارێك دەست دەدا هەر لە سیخوڕی هەتا دڵداری هەتا هەرچی بێ، ٢٥ ساڵی بۆ دڵداری و بۆ خۆخستنە مەترسییەوە لە بارترە. ئافرەتی پەنجا ساڵی زرە بۆ دڵداری، هەر دەتوانێ قاسیدی دڵداران بێ.. ڕاسپاردەش ڕادەگەیەنێ. ئەگەر مەسەلە دڵداری بێ ناشێ عەبابەسەر و پەستەك لەبەر لە گۆپاڵدار بێ ئاگا بن چونکە دڵدار غەریمی خۆی دەناسێ.

ئەگەر مەسەلە سەر بە سیاسەتەوە بێ بڕیاری لێوە نادری، لەوانەیە هەردووکیان هەستیان بە گۆپاڵدار کردبێ، لەوانەیشە خۆپارێزییان تەقیەی عادەتی بێ.. چوونی پەستەك لەبەریش بۆ لای جادە بێ مەبەست بێ. خۆ دەبێ ڕوو لەلایەك بکا. باشە ئەم پەستەکە زەق و زۆپە لە شاری وەها بەسرکە و کورکەدا وەك مادەی (عەسعەس مارا بگیر)ی لێ دێ. چاکەت و پانتۆڵ قات بوو بۆ شوێنبزری؟ یان کابرا لە دەشتەوە هاتووە بۆی نەکراوە جلك بگۆڕێ؟ بەڵکو دەرفەتی نەبووە یان جلکی چنگ نەکەوتووە. شکڵی شارستانی بوو. دەشتەکیش بووبێ خوێندنی تەواو کردووە. ئنجا چۆن ئەو بڕیارە بدەم بەدیتنێکی سەرپێیی بەپەلە. نەمکرد لە خۆی بپرسم! خەیاڵی پێچەڵێچ سەریش گێژ دەکا.. گلاسێکی ئاو خواردەوە و جگەرەیەکیشی داگیرساند. دەستی برد میلی ڕادیۆکەی گێڕا. جندووکەکان قسەی پچڕپچڕیان کرد بە سەد زمان، یەك ئیستگەی بەدڵ بوو گژمگژی تەشویش تامی بڕیبوو..

گێڕای. گێڕای و پێداهاتەوە. في الاقتصاد الـ قرت قرت بإذن الباريء عز و قرت قرت ساعة لكل ذوق «ئەمەیان مۆنت کارلۆیە.. گوێم لە کوردی نابێ، دەستم ڕۆیشتبایە گوێی سەرۆك دەوڵەتە زلەکانم دەکێشا مەترێکم درێژ دەکردنەوە و لێم دەچریکاندن: هەی درۆزنە زلەکان بۆچی فیشاڵە چەور و لووسەکەتان بە کوردیش بڵاو ناکەنەوە.. شەرتی پیاوان بێ هەر ئیستگەیەکی کوردی بکرێتەوە قوربانییەکی لە قەدەر حاڵی بۆ سەربڕم. پازدە بیست ملیۆن کورد لێی خەسار بێ بابیی شەترنجی بۆ خەرج بکرێ. دەك بەزیادم نەکردی دیموکراسی و دیکتاتۆریەتی درۆزن.. چەند سەیرە ئەو درۆزنانە لە ئاست کورد ڕاستگۆن کە تێی ناخوێننەوە، بە درۆش بۆی نابزرکێنن..».

میلی گێڕا: "ومن هنا يستعـ قرت قرت. صدق اللـه الـ . قرت قرت چەگونە

مستضعفین.." میلەکەی ڕاگرت: «بەڵێ کوردەکە بۆ کوشتن و بڕین لە گۆشەی مەهاباد و سنە مستضعفین نین، چەنگیز و هیتلەرن.. بەنەبوو بیت».

میلی بە توندی بادا.. "قرت قرت قرت فی فلسطین المغتصب. قرت قرت. گژقژ. تق" ڕادیۆکەی وەها بە توندی کوژاندەوە چی دیکەی تین دابایێ جارێکی دیکە هەڵنەدەبووەوە.

قەفەزی سنگی پڕبوو لە خەفەت.. کونەلووتی لێ فش بوون. بەقوونکی جگەرەکە دانووسا نەفەسێکی قووڵ قووڵی لێ داگرت دووکەڵ خەریك بوو لە کونەگوێیانی دەرچێ.. ڕێی نەبوو دەرچێ. لە لووت و زاریەوە بە لوولە و بەبڵاوی تێکیان کردەوە. هەردوو لوولە سەرەژێر هەورۆکەی زاریان سمی.. تەوژمیان ڕەوییەوە و تۆژاڵ تۆژاڵ بە هەموو لایەکدا بڵاوبوونەوە.

«ڕادیۆی هەموو دنیا بایی دووکەڵی جگەرەیەك شەپۆڵی کوردی نادەنەوە. دەشڵێن (أمم متحدة) درۆیەکی زل و زەبەندە، نە ئومەمە و نە موتتەحیدە. دەبوو بڵێن کۆمەڵەی دەوڵەتە نارێکەکان، هێی مامە ڕادیۆ بەڕاستی لەزەتم لێ کردی، چەندی دەکەم لەو پشتگوێ خستنەی زمانی کوردی ڕانایەم، چشم پێ ناکرێ. کەس چیی پێ ناکرێ.. دەبێ بە تەمات بن ئنجا بە زمانت دەدوێن. تا دنیا وەهابێ مەسەلەی ئێمە وەکو قاویت و ڕەشەباکەیە».

ڕاست بۆوە بەرەو هۆڵ ڕۆیی، خێزان بەرانبەر تەلەفزیۆن کەوانەیان بەستبوو، سەرنجیان بۆی نەکشا. بە ئەسپایی کشایەوە. لە مەتبەخ ساندویچێکی بەسەرپێیانەوە خوارد. چایە هەڵمی لێ هەڵدەستا، کووپێکی لێ تێ کرد و گەڕایەوە ژوورەکەی. ڕقی ناو دڵی لە ڕادیۆ نیشبۆوە. گوێی لە ترپەی دڵۆپە باران بوو.

هەرەتی پەڵەیە. خوایە ئەمیشمان لێ نەکەیتە زمانی کوردی. ئەوەی دەغڵی چاندووە و ئەوەی بەتەمایە بچێنێ چاوی بڕیوەتە ئاسمان. هەوای لە ڕۆژان ساردترە، لە پاش نوێژی عەسریشەوە هەوری مەیلەو تیر کردووە. هەستی ڕاگرت، دەتگوت بوونەوەر جێی بۆ دڵۆپە باران چۆڵ کردووە تا بەدڵی خۆی دابەزێ. چرتەچرتی سەرەتای پلووسکی سەربانی کەوتە بەرگوێیان. دانیشت و گوێی ڕاگرت، کووپە چایەی دەستی ڕاستی و جگەرەی دەستی چەپی و بارانی بەپلووسك لەو دەمەدا دەوریان لە هەست و هۆشی دابوو، لە ناویان دەخولایەوە. بۆ چەند دەقیقەیەك لە سێ سووچی شڵپەی پلووسك و

هەڵمی چایە و دووکەڵی جگەرەدا پێچەبەدەورەی دەکرد. پێیانەوە ئارام بوو. هەڵم و دووکـەڵـی دەدیت. پلـووسکـی دەبیست. بە جۆرێك کە نـەیدەزانـی چۆنـی وەسف بکـا، هەستی تێکەڵ بەتام و شامی ئەو هەڵم و دووکەڵە دەبوو، وێکڕا لەگەڵ ئاوی باران بەپلووسکدا نەرم نەرم پارچە مۆسیقای سێ ئالەتییان دەڕشتەوە ناو دڵی. لە خۆی ڕازی بوو. گلەیی سوابۆوە. لە پڕ بلاّچەی برووسکە پەردەی پەنجەرەکەی گەشاندەوە و بۆ یەك تررووکەی چاو رایەڵەکانی ئاشکراکردن. گرمە گەیشتە بەرگوێی، میناکانی لەراندنەوە، سێ سووچەکەی لێ بۆوە بە هەشت سووچی ژوورەکەی، خۆی و قەڵەم و کاغەزیش ئاکتەری چیرۆکی نەنووسراو.. «گرمەت خۆش بێ.. دەڵێن بۆ دونبەڵان باشە. نە کاکە گرمەی بەهارانە وەهای پێوە دەڵێن. کوڕە هەر کامێکیان بێ کیلۆی لە دە دینار نایەتە خوار. بۆ ئێمەمانان مەلاخۆرە نابێ». باران تینی دایێ. پلووسك بینی پێوەنا. «قدومت بەخێربێ. یاخوا پەڵەی تەواوت پێوە بێ. با بباریێ سبەینێ پاڵی لێ دەدەمەوە. هاتوچۆی ناوجادەی قوڕاوی بایی فلسێکە. پێش نیوەڕۆی ئیمڕۆ باریبایە نەدەچوومە بازاڕی میوە». گورج شێوەی عەبابەسەر و پەستەك لەبەر و گۆپاڵ بەدەستی هاتەوە بەرچاوان. پێیاندا هاتەوە هەر لەو کاتەوە کە سەرنجیان ڕاکێشا تا ئەو دەمەی لێی ون بوون. شتێکی تازەی بەبیردا نەهات. چەندە هەر هەندە. دەبوو هەر خەیاڵێکی لێیان بکەم یەك یەك بە لیستە ڕێکی بیەخم. چیرۆك وردە وردە کەرستەی تەواو دەبێ خۆ نەقشی بەرد نییە نەچێتەوە. زیرەی برێکی ئۆتۆمۆبیل. ڕاکردنی گۆپاڵ بەدەست. تێکەڵبوونی باینجان و پیاز. پێچکردنەوەی شان و پەستەك. چیی دیکە؟

ئەرێ چیی دیکەی بۆچییە؟ جارێ با لەوە بگەین پەستەك شتێك نییە بۆ شوێن بزری لەبەربکرێ. پەستەك بۆ ئەوەی لێی ڕابێی وەك پێستی لەشی لێ دێ. کوڕی چاك! پەستەك لەبەر خەڵقی شوێنێکە پەستەکی تێدا باو بێ. گەنجی ئەم کەرکووکە خەیاڵ لە پەستەك ناکاتەوە.. کابرا لە دوورەوە هاتووە. بەلاّم کێ دەڵێ ئەویش وەك من نەهاتووە بۆ کەرکووك بەخۆی و پەستەکەوە نیشتەجێ ببێ! ئەگەر تا گەراج شوێنی کەوتبامایە و بمدیتایە بەرەو سلێمانی و کۆیێ سەفەر دەکا دەمگوت مەکمەکەی تێدا نییە ڕاسپاردەی پێ بووە. ئەدی عەبابەسەر چووزانێ پەستەك لەبەر لە بازاڕی مێوە بۆی ڕاوەستاوە؟ گوپاڵدار چۆن سۆسەی کرد؟ دەشێ گۆپاڵدار بەدوا عەبابەسەردا هاتبێتە بازاڕ، ئەمما بەبێ خەبەر نە عەبابەسەر دەزانێ پەستەك لەبەر لە کوێیە نە ئەمیشیان ئاگای لە عەبابەسەرە.. لەو بەینە دەبێ ژوانێك بەسترابێ. لێرەدا ئاڵقەیەکی زنجیرە

دیار نییە. چۆنی چارە بکەم؟ خەیاڵ بۆ کوێ بەرم کەلێنم بۆ بگرێ».

دەستێکی برد پاشەسەری پێ ماڵییەوە و خروویەکی مەوهوومی دامرکاندەوە. بەجارێ ڕمبەی باران و شڵپەی پلووسك هورۆژومی هێنا و ژوورەکەی پڕ کرد لە دەنگ و بەنگ، هەر دەتگوت دنیای نووستووی ناومێشکی لە بەینی پەنجە و پاشەسەری بەوتۆزە خوراندنە خەبەری بۆوە. لرمەی ڕەپەی وڵاغە بەرزەی هاتەوە بیر کەدوای گەوزین تۆز لە خۆی دەتەکێنێ، هەر دەڵێی پێستی بە گۆشتەوە نەنووساوە وەهای دەهەژێنێ و دەلەرزێنێ. کەر وەهای بۆ ناکرێ. گوێیان دەلەقێنێ و هیچی تر. گوێی بۆ لای هۆڵ شل کرد، هیچی نەبیست، زانیی خێزان نووستووە. سەیری سەعاتی کرد بۆ یەك دەچوو: «عەجایب شەو وەها بە تیژی تێ دەپەڕێ و هەستی پێ ناکەم. سەیرە خەویشم نایەت. مەراقی عەبا و پەستەك و گۆپاڵ بۆتە گرێکوێرە، هەردەبێ بتکەمەوە. حیکایەتێکت بۆ هەڵدەبەستم ڕاست و درۆ تێك بەستێ. درۆی ناچاری خاڵەبەخش کراوە، کەسیش ئاگادار نییە چیم دیتووە لە بازاڕی شینایی. هەرچی چیرۆکم بخوێنێتەوە وا دەزانێ هەمووی خەیاڵکردە. دام نا منیش دکتۆرم درۆی خۆشکەڵە دەکەمە پاڵپشتی دەرمان. دەمانەوێ نەخۆش ڕاهی بێ. چیرۆك بگونجێ».

دەستی برد تیلماسکێکی لە ترێیەکە قرتاند. یەك یەك و دوو دوو بۆڵووی دەخستنە زاریەوە. جگەرەیەکیشی بۆ داگیرساند. تامی ترێ و قەفی دووکەڵ دنیایەکی بچووکی ئارامی بۆ هەڵدەنا. بیری بەسەر نەرمان و مەزرادا دەکشی: «کاشکێ کێشەی ژیانیش وەك ئەم تامە خۆشە لە دەماراندا دەگەڕا، گرێ و گاڵیش هەر هێندەی دووکەڵی فشەڵۆك خۆی دەگرت. لە هیچە موشکیلە بۆ یەکدی دەنێینەوە. قۆنتەراتی موشکیلەمان بەملەوەیە. گۆپاڵ و عەبا و پەستەك بۆچی تێك بهاوێن! چاوشێرکێ لە یەکدی بکەن. هێمنی چەند بێ ئەرکە کەچی ئاژاوە ئاسانترە. شاهی نەقشبەند و گەیلانی بێنە، کاکەحمەدیشیان لەگەڵدا بێ بە ڕجاکار ناتوانن ئەم گۆپاڵە لە هەڕەشە بیەخن. یەك قەڵەم دە گۆپاڵی لێ ڕاست دەبێتەوە. قەڵەم هەیە خۆی دەکاتە گۆپاڵی تۆقاندن. دەبوو گۆپاڵ بە خۆیدا بشکێتەوە کەچی وەك عەلیشیش چەتر لێ دەدا. کەڵەشێرە و خۆی فش هەڵدێنێ». گورج بیری بۆ کەڵەشێرەکانی شەوی رابووردوو ڕۆیی چۆن دوو جاران بانگیان دا بەر لەوەی خەو بەلایدا بباتەوە، بیری کردەوە و لەبەر خۆیەوە گوتی: «دوو جار بوو یان سێ جار؟ چەندێکی ئیمشەو گوێم لە جارێکیشی نەبووە».

یەکسەر دوای ئەم خەیاڵە گوێی لە شڵپەی پلووسك و ڕمبەی باران بوو:

«کەی دەنگی کەڵەشێری ناو کۆڵیت لەم هەرایە بڕ دەکا. ماڵەکەشمان کەڵەشێری نییە لەبەر نێزیکی ببیسین. هەر کۆترەمان هەیە».

سەیرێکی سەعاتی کرد. درەنگ بووبوو. دەتگوت هەستکردن بە درەنگیی شەو دەمارەکانی خاوکردنەوە. باوەشکێکی بەش هەردوو شەویلەی وەك دەڕابەی دوکان داپچڕی.. ڕاست بۆوە بۆ لای دەستشۆر ڕۆیی. بە دەموچاوی تەڕەوە گەڕایەوە. ڕادیۆی بەگەڕ هێنا، قاهیرە و بەغدا بەدەنگ بوون.. یەکیان لە باسی قادسییەدا بوو ئەوی دیکەش گەشتێکی بەرەو ژاپۆنی دەگێڕایەوە. «ماڵیان ئاوا بێ شەونخوونی دەکەن بۆ ئەوانەی کەم خەون، نەخۆش یان لە مەراقدان». میلی گێڕا. شەپۆلگۆڕیی کرد بەسەر هیچ ئیستگەیەکەوە نەوەستا و ڕادیۆی کوژاندەوە. باران لەبەر گوێی بەدەنگ هاتەوە.

هەقە پەڵەیە، قەندیل سێ کراسەی بەفری لەبەر کردووە. چەند دەگەشاینەوە کە هەوەڵ جار ترۆپکی سەرەکانی بۆز دەبوون. لێرەوە دیارە بەڵام هەتا بە تەواوی سپی نەبێ دەرناکەوێ. لەبەر دووری چاو تێی بڕناکا. خۆ تۆزیش نارەوێتەوە مەگەر باران بیمرێنێ. هێی هێی چەرخی زەمانە چ سەروبنێك بەو خەڵقە دەکەی، خۆڕایی نەبوو پێشینان پێیان دەگوتی چەرخی چەپگەرد. ئۆباڵی خۆیانیان لە ئەستۆی تۆ دەبەست. کوڕە بێ دەسەڵاتیی خۆمانە دەیکەینەوە بە دەسەڵاتی فەلەك دەنا فەلەك چیی بەسەر چییەوە. خۆی هەیە هەتا دەسەڵاتی هەبێ؟ گۆپاڵ بەدەست فەلەك ناردوویەتی؟ فەلەك عەبا و پەستەك و گۆپاڵی کۆکردوونەتەوە؟ تێکی بەستوون؟ برێکی بە ئۆتۆمۆبیل گرت؟ ئێستا دەڵێین هۆی مادی دەمانبزێوێ. فەلەك بێ و مادە بێ ئێمە جارێ هەر بێ دەسەڵاتین. خۆزی دەمزانی هێزی چەرخ و فەلەك بوو یان بڕیاری مادە بوو لەو بازارەدا سێ ڕسکانەی نابۆوە. ئەدی چی بوو منی کرد بە شایەدی چاوبەستراو؟ من بە ڕێکەوت گەیشتمە دیار تەختەی سێ ڕسکانە، ترێ و شینایی دەخلێکیان نەبوو. لەوانە بوو زووتر یا درەنگتر بۆ ترێ و شینایی چووبامایە و هیچی بە عەبا و گۆپاڵم نەدیتانە. ڕێکەوت لە دەسەڵاتی فەلەك و بڕیاری مادە بەدەرە مەگەر هەر خۆمان هەڵسووڕ و داسووڕێکی تێدا بکەین. تۆ بڵێی وەهابێ؟ هێزێکی دیکەی نهێنی نەبێ بەولای چەرخ و مادەوە دەست لەم جیهانە بوەشێنێ؟

منیش بەو حیسابە دەچمەوە ڕیزی عەبا و پەستەك و گۆپاڵ. هێزی نهێنی دەبێ لەو دەمەدا منی گەیاندبێتە بازاڕ. هەرماوە چیرۆکیشم بۆ بنووسێ، هێزی نهێنی بمباتە بازاڕ و بمکاتە شایەدی سێ ڕسکانە و چاویشم ببەستێتەوە؟ دواتر بە نووکە سووژن

ئاگادارم بکاتەوە؟ ئەمەیە دەتبەمە سەر ئاو و ئاویشت نادەم. بەخوا بەم حیسابە ڕازی نیم. بەم دوعایە ناڵێم ئامین. فەرموو هێزی نهێنی چیرۆکم بۆ تەواو بکە یان چاوم تیژتر بکە تا بتوانم سێ ڕسکانەی ژێر پەردە بخوێنمەوە. پەردەی چی و چاوی تیژی چی، بەو عەزیمە چریسکەی سەعات و زنجیری مەچەکی پەستەکدار نەبوایە هەر نەشدەهاتە بەرچاوم. کە دەستی درێژ کرد بۆ باینجانەکان قۆڵی سەعاتەکەی کەوتە بەر ڕوناکایی. زنجیرەکەشی گەشایەوە. سەعاتی وەها چریسکەدارم نەدیتبوو بۆیە زەینی ڕاکێشام. دەتگوت پشکۆی ئاگرە.

ئێستا بە چاکی دێتەوە یادم، سەعاتەکەی لە دەستی ڕاستی کردبوو. وەها نەبایە ڕەنگ بوو نەیبینم چونکە لای ڕاستەی لە من بوو. کێ سەعات لە دەستی ڕاستی دەبەستێ؟ ئەم عادەتگۆڕییە بۆچی؟ بەڵکو کابرا چەپەوانە بێ؟ خەلق سەعات لە دەستی چەپە دەکەن چونکە ئەرکی لەسەر نییە. دەستی ڕاستە هی ئیشە سەعاتی پێوە خۆش نییە، سەعاتەکەشی لە شکان نزیك دەبێ. ئەم کابرایە چەپەوانە نەبێ بێ زەوقە. بەڵام چ دادی من دەدا پەستەك لەبەرێك چەپەوانە بێ! دنیا پڕە لە هەموو شت ئنجا چ فایدە؟ تەیموور شەل بوو، ڕەزاشا کەچەڵ بوو. خەلیفەیەکی کۆن زاربێگەنی بوو. پەستەك لەبەر چەپەوانە بوو. چش تەنکە ردێنێکی ڕەشیشی بە لاشەویلانەوە بوو. شاڵڵا ئەمیشیان بۆ سمێڵ و برۆیەکانی بڵێین چی؟ سمێڵ ڕەنگە ساختەبێ ئەمما برۆ هەر بۆیاغ هەڵدەگرێ. بەزۆری برۆ ڕەشن مەگەر سوورکاڵێك برۆی زەرد بێ. ئەمیان گەنم ڕەنگ بوو.. ئەگەر پێستی ڕووی ڕەنگ کردبێ دەبێ دەست و ملیشی هەروەها. برژانگەکانی، مووی سەری نەخێر ئەم هەموو ماکیاجە کاری کردن نییە. کابرا چەپەوانەی گەنم ڕەنگ بوو.

دەستی بۆ قەڵەمەکەی برد و بیسمیللای لێ کرد و وەك سفتاحی خاوەن دووکان لە شێوەی تێبینی ئەمەی نووسی: کابرایەکی ٣٥ ساڵەیی پەستەك لەبەر، چەپەوانەی گەنم ڕەنگ، سمێڵ ڕەشی بە تەنکە ردینەوە. سەعاتی مەچەکی ڕاستەی وەکوو پشکۆی ئاگر چریسکایەوە. بەسەعاتەکەیدا دیار بوو چەپەوانەیە لە داهاتنەوە.

لە پڕ قەڵەمەکەی وەها هەڵبەزییەوە دەتگوت لە ترسان سڵەمییەوە. بە بزرکانی ڕوویدا دیاربوو فکریکی تازە هەستی گەست. چاوی لە چووق نا و دەستی چەپەی بۆ نێو چەوانی برد. پشتی گەیاندە پاڵپشتی کورسییەکە. قەڵەم لەناو پەنجەکانی بە هەواوە حەپەسا:

خۆیەتی سوێندی لەسەر دەخۆم خۆیەتی. هەش بە سەرت حەمەی حاجی مراد ئەگەر ئەوەی بۆی دەچم ڕاست بێ. چۆن ڕاست نییە. لە بن چەرخی فەلەك یەك چەپەوانە هەیە لەو عومرە و لەو شێوەیە. گۆپاڵدار پاسەوانی بوو. بەئایەت سەر و دەمانچەیان لەبن جلکان شاردبوٚوە. ئەمە زۆرابە و ڕاستان، چەپەوانە، چەپەوانەی ڕاستان، کوڕە مەرگەمووش . بۆ حەمەی فەقیر ڕاستە و چەپە فەرقی چییە. ئێستە چی بکەم چاکە. حەمە تەلەفۆنی نییە. بەم درەنگە و لێزمەیە سەیارە چەنگ ناکەوێ. بەپێیان بچم؟ لە خۆم ئەمین نیم. پۆلیس؟ چیی پێ بڵێم. نەخێر پۆلیس یەکجاری دەست نادا حەیای ئەو ماڵە دەچێ. ئەمەیە کونەمشك دەبێتە قەیسەری کەرکووکیش دەبێتە کونی دەرزی. باوکم هەڵستێنم پرسی پێ بکەم؟ بێ فایدەیە ئەو بێ چارەیە چیی پێ دەکرێ. هەر هێندەی منی لێ دەزانێ وەك منیشی پێ ناکرێ. بەو شەوەی تۆف و بەرەبەیان، تەنیا چارە ئەوەیە حەمە ئاگادار بکەمەوە، ئەگەر کار لە کار نەترازابێ. حەمەی بەدبەخت ژن لە دنیا قات بوو؟ کەس نەما چاوی تێ بڕیت گێلاس نەبێ؟ پارەی باوکت هەر بۆ ئەوە بوو دەردی سەری پێ بکڕیت؟ تف لە هەرچی پارەی دنیا هەیە ئێستە لەگەڵ ئەژدەهای چەپەوانە چۆناوچۆنی دەردەبەیت؟

بنگیوە هەبێ ئەم زۆرابەیە. خۆ من قەتم نەدیتبوو هەر بە بیستن ناسیوەتم بەڵام دیتنی بۆچی بوو، دنیا دەزانێ چۆن نفووراتیکە. کەس نییە نەیناسێ. منداڵی پێ ژێر دەکەنەوە. دەبوو لە دوازدە سوارەی مەریوان بێ. ئەو بەینە لە نزیك ئومەرمەندان دەورەی لێ درا. کەسی لەگەڵدا نەبوو خۆیشی دەرباز کرد و دوودەمانجەشی بەتاڵان برد، دوو کەسیشی لە ناحەزانی بەردانەوە. لێی فروسماوە نائەنگێورێ کەللەی بەتاڵی خۆم! چۆن لەو دەمەی ناو بازاڕ کوێراییم داهات تازە سەد جاران دەست شکاندنەوە سووتووە جگەرەیەك ناهێنێ. حەمەی بەدبەخت، هەر دەڵێی بۆ ئەوەی لە دواڕۆژدا حەمە بەربەلابێ ئەژدەهای چەپەوانە حەزی لە گێلاس کرد. دەڵێن گێلاسیش دڵی بۆی دەچوو. کوێخا تۆفیقی باوکی بە مەسەلەکە ڕازی نەبوو. گۆیا گێژاوی زۆرابی لە کچەکەی دوور دەکردەوە. بەڵێ دەوڵەتپارێزیی کرد هات بۆ کەرکووك، دەك هاتنت بەخێر نەبێ. خێری چی و ترخێنەی چی. زۆراب تاعوون و سیلە لێ دەربازبوونی نییە.

کوێخای نگبەتی! زۆراب کفری نەکرد کچەکەتی خۆش ویست. ئەدی خزمی خۆت نییە؟ دام نا تۆی بە خزمایەتی بەخشی، خاتری گێلاسیشی بۆ خستیتە پاڵ خزمایەتی، حەمە بۆ کوێ دەبەیت؟ گێلاست بەشوودا یان مەرگ؟ حەزت لێ بوو بێوەژن بێ؟ یان

عشقی پارەی مام مراد بووی؟ پیریبۆزەکان واز لە قۆرە خەیاڵی خۆیان ناهێنن، دەیکەنە تۆق و دەیخەنە ئەستۆی ئەولادیانەوە. هەتا کەلەشیان نەبینی پاشگەز نابنەوە.

لە کورسییەکەی ڕاست بۆوە ڕۆیی بۆ لای هۆڵ. دڵی مێروولەی دەکرد بۆ حەمە. برادەری بوو، لەوەتەی هاتووەتە شار یەکدییان ناسیوە، حەمە کوڕێکی مەردە و لەسەرەخۆیە، تاقانەی باوکیەتی. لە منداڵییەوە ئۆگری فەرمانی بووە و قسەی نەشکاندووە. هەر باوکیشی گێلاسی بۆ دۆزییەوە. کە خوازبینی کرا جارێ کەس نەیدەزانی زۆرابی بەدواوە بووە. گێلاسی وەها گەش و ژیر و بەرچاو، حەمەش هەرەتی ژن هێنانیەتی، مەکتەبی تەواو کردووە و پاریدەی باوکی دەدا، باوکیشی کیسەی بۆ کردووەتەوە ئیتر چۆنی لێ ڕاوەستێ؟ کێ بووکی وەها نازداری چنگ دەکەوێ؟ دە ڕۆژێک دەبێ لە باوەخوند گەڕاوەتەوە بۆ ماڵی حەمە. مستەفا ئەمانەی بەخەیاڵدا دەهات و تێیان دەگەیی و پێشیان ڕازی بوو بەڵام دڵی بەشتێك ئاوی نەدەخواردەوە. ئەم گیلاسە ژیرە بەوێڵ و تەرتیبە چۆن مەسەلەی زۆرابی لە حەمە نەگەیاند؟ زۆراب لەوانە نییە حیسابی بسڕێتەوە. گێلاسیش ئەمە دەزانێ، ئەگەر نەزانێ گێلاس نییە. لە ڕووم نەهات بڵێم حەمەگیان ئەمەم بۆ ڕوون بکەوە، خێزانت پێی نەگوتی پێشتر فلانەکەس بەتەمای بووە؟

مەسەلەکە هی لە ڕوودان نییە. نەگوتراوە و ناگوترێ. مادەی وەها ناسك هەتا سەر بە فەلاکەتەوە نەگەیەنێ قسەی لێوە ناکرێ. شەرم و شکۆ زاڵە بەسەر هۆش و بەرژەوەند. سەد مەسڵەحەتی گەورە لەبەر شەرم باسی ناکرێ و دەمرێ. ئەمەش هەروەها لاحەولەوەلا.

بەملا و بەولادا هامۆشۆیەکی بێ ئامانجی کرد و لە پەنجەرەی هۆڵەوە چاوێکی بڕییە تاریکاییی دەرەوە. لە ڕەپەیڕا دیار بوو باران بە لێزمە دەباری. دانیشت، پەنجەی دەستەکانی تێك ترنجاندن و وەك کڵاو خستینە سەر ئەژنۆی. بێ ئۆقرەییی لێ دەتکایەوە، لە کەمەری بەپشتەوە دەتگوت کێلەقەبرە قیت وەستابوو.

هەردوو قاچی وەکو دوو لوولەی ستوونی بەسەر زەوییەوە چەقی بوون. دوو قامکی بەدەوری یەکدیدا سووڕیان دەخوارد. چاوەکانیشی پەردەی ناو مێشکیان دەخوێندەوە. تارماییی خوێن و دەمانچە. بەخۆی نەبوو دەستی لەو تارماییە وەشاند و بەلاوەی نا.

سەعاتی مەچەکی تریسکایەوە. خێرا سەیری کرد: «مەلا بانگی داوە لەبەر هاژەی باران گوێم لێی نەبووە. ئۆخەی هەر نەبێ بەیانە، شەو شریت پێچی کردبووم. سەعاتێکی دیکە نابا ڕووناك دادیت. تاکسیش پەیدا دەبن. سەرخەویکی گورکانەی بۆ دەشکێنم هەرنەبێ نیو سەعاتێك بنووم کفتۆکۆی لەشم دادەکەوێ. ناچمە نوێنەوە نەکا خەوم تیربێ، کەسیش نازانێ بە تالووکەم».

پەتوێکی بەخۆی دادا و لەسەر تەختێکی هۆڵ درێژ بوو. هەستی ئەوتۆی بە شەکەتی کرد نەتوانێ چیی دی خەست بیر بکانەوە لە موشکیلەی حەمە. بێ ئارامی سواندبووی. هەر گەلاڵەیەکی بەدڵدا تێ دەپەڕی لە خۆوە دەڕما. دوو باوەشکی لەسەر یەکدی هاتنێ و هەستی تێکەڵ بە لێزمەی باران بوو. پرووشکەکان پنۆك پنۆك بەسەر شەبەنگی سەرەتای خەویدا دەنیشتنەوە تاکو «کاکە! کاکە»ی ئافتاو هێنایەوە دنیای پڕ هەستوخوست. لە پێشەوە زرە دەنگ و ڕەنگێکی بەدی کرد هیچ مەعنایان نەبوو. پەردەی خەو لەسەر هۆشی نیوەنووستووی هەڵستا ئنجا چوار دیوار بوونەوە بە هۆڵ، پلووسکیش پێوەندیی بە بارانەوە پەیدا کرد. ئافتاو، جارێ، لە چارچێوەی گەورەتر بوو، نەترنجابووە ناو سیناریۆی پاش هەڵدانەوەی پەردەی خەو.

«ها ئافتاو گیان چیتەوە؟».

«کاکە لە هۆڵی وا سارد و سڕ بە پەتوو سەرمات دەبێ. سەرلێفیکت بووبینم یان دەچیتەوە ژووری خۆت؟».

«سەرلێفی پێ ناوی وا تازە هەڵستام.»

سەعات حەفت بوو نەیدەزانی ڕۆژهەڵاتووە یان ماویەتی. هەور و باران تەمی خۆیانیان بەسەر ڕووناکاییدا هێنابوو.

«چایەت حازر کردووە؟».

«چایە حازرە، هێلکەت بۆ نەکوڵێنم؟».

تا هێلکە دەکوڵێ حەمە چیی بەسەردێ.

«هێلکە ناخۆم، خێرا ئیستیکانەیەکم چایە بگەیەنێ. » دوای سێ دەقیقە چایەی گەیشتێ. بە پەلە خۆی تەیار کرد و مشەممای بەسەر جلکاندا هێنا و ملی نا بۆ دەرەوە. بەڕێوە ئافتاوی تێ گەیاند ئیشێکی هەیە وەخراندن هەڵناگرێ.

«زووش دێمەوە دڵت هیچ نەکا.»

جادە چۆڵ و هۆڵ بوو. بەرەو ماڵی حەمە ڕۆیی "بەپێیان بیست دەقیقەیەکی دەوێ". ملەچەرخێی لە جادە دەکرد بۆ تاکسی. زۆری نەبرد تاکسی پەیدا بوو.

«لێ خوڕە بۆ ئەو بەر. کاکە گورج کە.»

هەندی چەند قومێك لە جگەرە بدەی گەیشتە گەڕەکەی ماڵی حەمە. لە نزیك ماڵیانەوە دڵی پتری لێ دا. لەبەر دەرگایان تاکسیی وەستاند. چەند هەنگاوێك ڕۆیی و گەڕایەوە، پارەی دایە شوفێر و بەرێی کرد. هەمان دەرگە و دیوار و ڕیزە خانووی بەر لە چەند ڕۆژێك بوون کە لە سەردانی حەمە دیتبوونی. هەر بارانەکە ڕەنگێکی لێڵی لەو دیمەنە هەڵسووبوو. هەموو شتێك وەکو خۆی بوو.

"سا خودایە من بە سەهوو چووبێتم".

چووە ناو دەرگاکە. دوودڵ بوو. ئەو ناوە خەبەرێکی ڕانەدەگەیاند سەربەبنیادەمەوە بنێ و حەمە و گێلاسی تێدا بەدەنگ بێن. سروشت لە وتوویژدا بوو بەزمانێك کە هەر خۆی تێی دەگا یان تێی ناگا. تەڕە زەماوەندی بۆ خۆی دەگێڕا. گیانلەبەر دەوری لەو زەماوەندەدا نەبوو. "لە دەرگە بدەم یان ڕێ و ڕێ بگەڕێمەوە؟ چ بەو خەلقە بڵێم؟ بۆچی وەها بەو شەستبارانە خۆم خانەبەدەر کردووە؟ جاری کەس لە نوێن دەرنەچووە، جومعەیشە دایەرەی حکومەت و قوتابخانەکان کەسیان بۆ ناڕوا. جادە دەڵێی چوڵی قڵفەیە. بگەڕێمەوە؟ ئۆقرە ناگرم تا تێ دەگەم چ باسە".

ڕیزە خانووی سەر ئەو جادەیە بێ باغچە بوون، ژوورەوەیان وەك سندووقی داخراو بوون چاو نەیدەدیتن. دەبوو دەرگە بکرێتەوە ئنجا پەردەی ئەو دیوی دەرگە وەکوو زمانی نێوان دوو لێوی بەش دەرکەوێ. دەستی بۆ زیل برد بە خۆی گوت دەڵێم ئیشم بە حەمە هەیە و لێی بەپەلەم. پەنجەی پێوە نا و گوێی لە زرەی بوو. تاوێك دوای دووەم جار دەنگێك لە ژوورەوە گوتی کێیە؟ دەنگی حەمە بوو، هەرگیز ئەوەندە خۆش نەهاتبووە بەرگوێی.. خۆی پێ ناساند و چووە ژوورێ.. حەمە خەواڵوو بوو. پێوەی دیاربوو شەوێکی ئارامی ڕابواردووە.

«فەرموو دانیشە با بچم سۆبەیەك بهێنم هەوای ساردە».

«سۆبەی پێ ناوێ کاکە حەمە، سەرمام نییە».

دانیشتن. حەمە بەدەنگ هات. بەدەنگ هات.

«بەو سبەینەی وەها تۆف خێرە ئیشاڵڵا، خۆ هیچ نەقەوماوە؟» وەزعی حەمە عادەتی بوو.

«شوکرێ هیچ نەقەوماوە، هەر ویستم بتبینم بۆ قسەیەکی هاکەزایی».

«ڕاوەستە کاکە مستەفا، با بەماڵەوە بڵێم بەرچایی حازرکەن. مەعیەن هیچت نەخواردووە».

«پێی ناوێ کاکە حەمە».

«چۆن پێی ناوێ. سەرت لە قەبرستان نەداوە»

پاکەتە جگەرە و کفریتی بۆ دانا و بەرەو لای ماڵێ ڕۆیی.

مستەفا تەنیا مایەوە. بەژوورەکەیدا نۆڕی، بزەیەکی هاتێ "ئەگەر چیرۆکنووسین هێنابامایە ئێرە دەبوو شێوەی ژوورەکە هەڵگرمەوە و ورد ورد وەسفی بکەم. ژەنگی شێلمانەکان و درزی دیوارەکانیش وێنەکێش بکەم. خانووی شەعبی، دەوڵەمەندێکی کەونە لادێیی وەکو حاجی مرادی تێدا بێ دەبێ هەر ئاوا بێ وەك هەیە. کۆنە تاقمێك و مافووری نیوداشت و تەپڵەکە جگەرەی هەرزان. پەردە پەنجەرەی تەنك و تەسك. دەشڵێن دەبێ چیرۆك وەکو فیلمی سینەما و وێنەی سەر کاغەز هەموو وردییاتی تێدا دیار بێ. گۆیا چیرۆکێش هونەرێکە بە پێوانە و کێشانە. بوعدی دەروون و بوعدی کۆمەڵایەتی و نازانم چی و چیی هەبێ. چیرۆکیان کردووە بە نوێژ، دەستوور و هەلومەرج و روکن و ناوەڕۆك و سەد مسیبەتی خوای لێ دەوێ. ئەدی ئەو هەموو چیرۆکەی لە خۆوە بێ نووسەر و بێ هەلومەرج وەکو دونبەلان و عارد دەقلێشنەوە و پەنجا زۆراب و حەفتا گێلاس و حەمە تێك دەئالێنن لە چییان کەمە؟ مانگێك خەریك بامایە گۆپاڵ و عەبا و پەستەکم بۆ خەلق نەدەکرا. کوڕە گوێ مەدە قسەی هەڵپاچراوی لەدەقدراو، ئازا بە بۆ خۆت شتێکی بەتام بنووسە و" ڕەپەی پێی حاجی مراد و حەمە شریتەی فکری پچڕی و هاتنە ژوورەوە. حاجی بەخێرهاتنی کرد و کمێك دانیشت و بە بەهانایەك ژوورەکەی بۆ بەجێ هێشتن. دەیزانی ئیشیان بەیەکدی هەیە. هێشتان سەرپیکی وتووێژیان خۆش نەکردبوو گێلاس بە سینیی بەرچاییەوە هاتەژوورێ. بزەیەکی لەسەر لێوان بوو. لە نێو دەرگاوە «کاکە مستەفا بەخێربێ»ی بەرەو مێوان شلاندەوە و سینییەکەی لەسەر سێپایەك دانا. «بژیت گێلاس خان». دەرفەتی نەدا بگەڕێتەوە، بەقسە ڕای گرت:

«وا بەم سبەینە بێ وەختە خەوم زڕاندی و ماندووشم کردی، شاڵڵا دوێنێ مێوانی عەسرانە و شەوانە مەشغوولیان نەکردبێت. تازە بووک سەربەمێوانن».

«ئەوەی ڕاستی بێ، کاک مستەفا، دوێنێ عەسر هەر پوور ئایشێی حاجی برایم سەری لێ داین. لە بازاڕ دەگەڕایەوە ڕێی کەوتە بەر ماڵی ئێمە سیلەی ڕوحمی بەجێ هێنا». "ها ها (مستەفا لەگەڵ خۆیدا گوتی) یەکسەر لە بازاڕەوە بۆ ئێرە"، ئنجا بەدەنگی بڵند: «دەسا خۆ من ئەم پوورە. پوورە کێ؟ پوورە ئایش ناناسم ئەمما ئەگەر پیازی بەزەنبیلەوە پێ بوویێ ئەوا ناسیم».

گێلاس نەختێك خێسەی لێ کرد: «ئنجا کەی خەڵق بەپیازی چی و زەنبیلە ناسراوەتەوە؟».

حەمە بەدەنگ هات: «ئێوە چ دەڵێن پیازی چی و زەنبیلەی چی؟ من پوور ئایشم نەدیت کەنگێ هات؟» گێلاس توند خۆی گرتبۆوە بە دەنگێکی ئاسایی گوتی: «دوێنێ نیوەڕۆ هاتە ماڵمان، تۆ چووبوویتە دەرەوە هەر منیش دیتم ماموژنم نووستبوو. ڕاستییەکەی ئەمانەتەکی منی لابوو هێنایەوە» تیلاکی چاوی بڕیە مستەفا.

حەمە ویستی زیرەکی بنوێنێ گوتی:

«بازنە مارپێچییەکەی لێ وەرنەگرتبیت نموونەی لەسەردروست بکا بۆ کچەکەی؟»

«شتێکە هەروا. خۆت دەزانی ئیشی ژنان چۆنە ئەوە نییە بۆ پیاوان باس بکرێ».

حەمە ڕووی لە مستەفا کرد: «تۆ ئەم پوور ئایشەت نەدیتووە. حاجی برایمیش هەر لەگەڵ ماڵی گێلاسدا هاتن بۆ کەرکووك، جارێ تازەن. پوورە ئایش شیریشی داوەتە گێلاس بە چاوی کچەکەی خۆی سەیری دەکا..».

مستەفا سەرێکی تەکاند و ڕووی لە گێلاس کردەوە و گوتی: «دوێنێ لە بازاڕ دیتم ئافرەتێکی عەبابەسەر زەنبیلەی لێ کەوت پیازەکانی بڵاوبوونەوە، کابرایەکی پەستەك لەبەر بۆی کۆکردنەوە. خۆیشی زەنبیلەی لێ کەوت و باینجانەکانی تێکەڵ بەو پیازانە بوون. ئەمما حەمەگیان کابرا سەعاتێکی لە دەستی ڕاستی بەستبوو ئاورینگی دێنا دەتگوت ئاڵتوونی بیست و چوارە.»

گێلاس هەر ئەوەندە بزڕکا کە چاوی سەرنجدەر تێی بگات. لێی ڕوون بوو دەموودووی مستەفا دۆستانەیە. دەستی بۆ بەر زاری برد گۆیا باوەشکی پێ دەشارێتەوە، ئنجا گوتی: «پوورئایش نەختێکی گێڕایەوە بۆم. باش بوو تەڕوتووشی

نەبوو دەنا قوڕاوی دەبوون خۆی و پیازیشی. دەچم چایەتان بۆ دێنم.»

مستەفا دەستی بەخۆراکەوە خەریك بوو، لە دڵیشدا مەسەلەکەی ئەم دیو ئەو دیو دەکرد. پێ دەچوو ئەو ترسەی تێدا نەبوو کە لێی تۆقیبوو. زۆرابی تێدایە بەڵام هەرەشەکەر نییە. پوور ئایش خەریکی ماڵ کاولیی گێلاس نابێ. گێلاسیش پێوەی دیارە ئاگاداری هەموو شتێکە.

"چی لە گێلاسم بیست هی ناوبژی و چارەسەرکردنە، ڕووە و خێرە. چ بە حەمە بڵێم؟ بۆچی هاتووم؟" لەگەڵ ئەم خەیاڵانەدا وەها ڕادەسایە خواردن و قسەی تیۆرێخی بەدوا یەکدیدا ڕێی بە حەمە نەدا بیر لە پرسیار بکاتەوە. جارێ هیچ وەڵامێکی بۆ ساز نەدرابوو.

«دەستت خۆش بێ گێلاس بۆ هێلکەڕۆنی وەها بەتام "ئاشکرات ناکەم". ماستەکەتان هی کوێیە حەمەگیان؟ "دەڵێم بۆ قەرز هاتووم" لە یارۆەلی بەپشتەوە ماستی چاکی لێ چنگ دەکەوێ! چۆن چۆن کاکە حەمە؟ گۆیا چیم لە دڵدا بێ؟ نە سەغڵەتم و نە هیچ.»

گێلاس شیر و چایەی هێنا بە شەکری زیادەوە:

«بە ئارەزووی خۆتان شیر لە چایە بکەن.»

مستەفا ڕووی تێ کرد، پاروو لە دەستدا: «بژیت گێلاس خان. بەخوا هێلکەڕۆنەکەت فرتەنەیەکە بۆ خۆی. من خەریکی ئەم تامە خۆشەم حەمە وا دەزانێ بەهەڵپەم.»

حەمە زمانی لە زاری گێرا، ڕێی قسەی خۆش کرد و گوتی: مستەفاگیان دڵت گرێیەکی تێدایە.

«کاکە حەمە نەگرێیە و نە موشکیلە "درۆی بۆ ساز درابوو". ئێستا بۆت باس دەکەم چی هێناومی، گێلاسیش هەر خۆتی بۆ متمانە.»

گێلاس خەریك بوو جێیان بهێڵێ بەڵام نیازەکەی بەتاڵ کردەوە و چەقی. پشتی لە پەنجەرەکرد، ڕووی بەرەو ژوورەوە. مستەفا نانەکەی بەزیادکرد و فرێکی گەرم و گوڕی لە شیر و چایەی هەڵماوی دا و گوتی: «ڕاستییەکەی هاتبووم بێگارێکت پێ بکەم "لە تیلاکی چاوەوە دەیدیت گێلاس ڕاوەستاوە" بەڵام هەر بەڕێوە بووم ژێوان بوومەوە.»

حەمە چاوی تێ بڕی، «بۆ ژێوان دەبیتەوە؟ نەکەی پێما ڕانەپەڕمووی؟ بڵێ بزانم بێگارەکە چییە.»

«خۆت دەزانی، حەمە گیان پیاو چەندێکی لەگەڵ دۆست یەك ماڵ بێ کە هاتە سەر تەکلیفی پارە ترسی لێ دەنیشێ. بڕوات بێ بە شەرمەوە و لە ناچاری تەکلیف لە باوکم دەکەم بۆ پارە. "هەستی دەکرد گێلاس خاو دەبێتەوە". بەینێکە ئەم خرتە خرتەم لە دڵدایە، شەرم دای دەگرتم هەتا ئیمشە و هەزار خەیاڵم کردەوە و هەزار جەوابی خۆمم دایەوە ئنجا بەتەواوی ترسم لە تەکلیفەکە شکا و وا.»

«هەی بێ قەزابی مستەفا، بەینی ئێمە کەی شەرم و کۆمەکردن هەڵدەگرێ خۆتی تێدا وەها هەناسەسوار بکەیت. دەسا بەم زەوادە پێویستم هەبێ شەرم ناکەم چاکەتەکەت لەبەرداکەنم.»

«حەمەگیان منیش هەروەهام لەگەڵ تۆدا، بەڵام ئیشەکە هی بەینی من و تۆ نییە، هی بەینی باوکم و باوکتە. ئەمما گێلاس خان بڕوات بێ من لەو کێشەیەدا شەو لەگەڵ خۆم فکرم دەکردنەوە، هەر ناوناوە یەك باینجان و پیازم دەهاتنەوە بیر، تا دوای مەلا بانگدان نەنووستم. سەعات حەوت کە ئافتاو لە هۆڵەکە بەخەبەری هێنام یەکسەر بۆی دەرچووم نەکا دوودڵی دام گرێتەوە.»

حەمە قسەی لێ وەرگرتەوە: «دە بڵێ مەسەلە چییە؟ تۆ هەر کوتەکوت بەدەوری نیازەکەتەوە دەکەی نوختەیەکت نەدرکاند؟»

«کاکە حەمە، مەسەلە ئەمەیە: باوکم بەتەمای شەراکەتێکە لەگەڵ حاجی سەلیمی بریندارئاغا، پارەی تەواوی نییە بە ریاش قەرز وەرناگرێ. گوتم بەڵکو باوکت دەسقەرزێکی بداتێ.»

حەمە قسەی پێ بڕیەوە:

«باوەڕ ناکەم باوکم نکووڵی لەو قەرزە بکات هەر ئەوەندەیە لە پارەکەی ئەمین بێ. خۆت دەزانی دەستەی پێش ئێمە نەختێك وەسواسن.»

مستەفا چاوێکی لە گێلاس کرد و بە ڕاوێژی "بووکی گوێت لێ بێ" گوتی: «قسەم ناوە. جارێ بەرێگاوە بووم ساردبوومەوە. لەبەر دەرگە دابەزیم خەریك بووم ڕێ و ڕێ گەرێمەوە. دەزانی کاکە حەمە، پیاو لەگەڵ خۆیدا لێك دەداتەوە و باوەڕێك دەهێنێ، واتر کە ڕووبەڕووی خەلق و خوا بوو شتێکی دیکە دەبینێ و قەناعەتی دەگۆڕێ.»

«مستەفا گیان بۆ قەناعەت دەگۆڕیت خۆ.»

«بووەستە کاکە حەمە جارێ ماومە.»

«هەرکە لە ناو دەرگەتان ڕاوەستام و دەستم برد زیل لێ بدەم بەدڵمدا هات هەرچی لەگەڵ خۆمدا گوتبووم ڕەنگە بێ بناوان بێ. کێ دەڵێ شەراکەت سەرەوخێرە. گێلاس خان! بنیادەم زۆر سەیرە. بە موویەك دڵی دەگۆڕێ. تەنیا دیتنی ئەو دەرگە و دیوارانەی وەها ئارام بێ دەنگ و بێ نیاز بەندوباوی شەراکەت و خوولیاکانی شەوێی تێك پێچایەوە. دەتگوت کوڕەکەی بەر لە چارەگە سەعاتێك نیم. سەریشت دێشێنم گێلاس خان.»

«بێ قەزا بی کاکە مستەفا چۆن دڵت دێ، تۆ تاکە برامی.»

«ئاخر گێلاس دەمەوێ فەلسەفە لێ بدەم. خۆت دەزانی بەدبەختی وەکوو من لە خوێندنەوەوە سەدخەیاڵ ڕووم لێ دەنێ، زۆریشیان سەر بە ئاکامی ناخۆشەوە دەنێن. ئەمما واش دەبێ لاپەڕەی کتێبێك پیاو ئامادە دەکا بۆ ڕووداوی بە سفتۆسۆ کەچی پەڕ هەڵدەداتەوە لەنکاو بەسەر خۆشیدا دەچێ. منیش ئەم سبەینەیە وەها بووم، بە دابەزینم لە بەردەرگەتان چی بە شەو هەڵم نابوو لە خەیاڵات و شەراکەتی نێوان باوکم حاجی سەلیم هەڵوەشایەوە چوومە بارێکی دیکە.»

گێلاس ڕووی مەیلە و سوور هەڵگەڕا، پشتەو ڕووناکی، ئنجا گوتی:

«کاکە مستەفا سەدجار بەخێربێیت. مادەم دڵیشت حەسایەوە قیرسیا لەو زەحمەتیەی بەرباران و بێ خەوییە، دیدەنی حەمەش بۆ تۆ ئەوەندە دەهێنێ. هی حەمە و تۆ و مامەمراد.»

«ئامۆژنیشت نابینم بەداخەوە. بڕوات بێ بە باوکم نەگوتووە خەریکی شتێکی نەوتۆییم. ئەرێ دەزانن حەزدەکەم ئەم پوورئایشە ببینم؟ من چوزانم خزمی گێلاسە..»

گێلاس بەدەنگ هاتەوە: «هەر خزم! بلێ دایکمە. ئەوەندەی شیر داوەتمێ ناوناوە فلان و فلانیش دەبنە خوشك و برام چونکە ئەوانیش شیریان خواردووە. هەندێك پێشی باوەڕ ناکەن وا دەزانن دەیەوێ خەلق لەیەکدی حەرام بکا بەناوەی خوشك و برایەتی.»

نەرمە پێکەنینێکی هاتێ و دیسان ڕووی سوور هەڵگەڕا. مستەفا گوتی: «لە ئێستاوە بەدایکی خۆمم قبووڵە. حەمەگیان بە باوکت بلێ مستەفا سەفەری بەغدای هەبوو، لە ترسی چنگ نەکەوتنی سەیارەش وا بە زوویی لە ماڵەوە دەرچووە. هاتبوو بزانێ

ئیشێکمان لە بەغدا هەیە نییە.»

«تۆ یەکجاری وازت لە شەراکەتەکە هێنا»؟

«نەکەی کاکە حەمە لای باوکت باسی بکەیت. بە نەبووی دانێ. ئیتر بمبەخشن من دەڕۆم. دواتریش ئەگەر پێویست بوو دەڵێم سیارەم چنگ نەکەوت چونکە فکری سەفەرم نییە.»

مستەفا هەڵستا، حەمە و گێلاس تەکلیفی مانەوەیان کرد بۆ نیوەڕۆ. پێی گوتن ئافتاو دڵی لە خرتوپرتدایە نازانێ بۆچی وەها بێ وەخت دەرچووم.

«خوا بەزیادی کا نانی وەها بەتام. بەیانیتان باش.»

هەردوویان لەگەڵی چوون بۆ بەردەرگە تا عەرەبانەیەك پەیدا بوو. کاتێك گەیشتەوە ماڵێ سەعات ۹ بوو. باران لە رێژنە کەوتبوو بەڵام تاڤگەی پلووسکەکان و شەقە جۆگەی شەقام و کۆڵانەکان هێشتان موژدەی پەڵەیەکی تێر و پڕیان دەدا. دینارێکی دایە عەرەبانەچی.

ئافتاو بەدیتنی کاکی گەشایەوە. پێی گوت جارێ کەس هەڵنەستاوە. دەسا ئافتاو گیان باسی چوونە دەرەوەم مەکە لزوومی نییە.

«کاکە چایەم لێ خەلیس بوو، هێلکەی کولاویشم لێ کۆن بوو ئەمما هەمووی.»

«ئافتاوگیان لەو چایە خەلیسە ئیستیکانێکم بۆ بێنە.»

دواتر چۆوە ژوورەکەی خۆی. بێ خەوی و بێ ئۆقرەییی شەوی ڕابوردوو لەگەڵ گەشانەوەی ئەم بەیانییە وەها تێکەڵ بوون وەکوو قاوەی شەکرلی پێی جودا نەدەکرانەوە. هەر بەو خەیاڵە دەستەملانی خەوێکی خەست بوو. کاتێك دەمەو عەسر خەبەری بۆوە دوا چۆڕاوکەی پلووسکی پاش باران بۆ چەند پەڵە هەورێکی بەرماوەی ڕەهێل کز کز دەگریا.

پاشکۆی عێراق، ژمارە ٥٣، کانوونی دووەم ١٩٨٤